

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ

υπότροφος του Ι.Κ.Υ.

**Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και η δράση του
Από την Ανατολή στη Δύση
και από τη Δύση στην Επανάσταση (1791-1821)**

Διδακτορική Διατριβή

ΑΘΗΝΑ 1998

Κ.Ε.Ε : 8316
Ν.Π. : 11387

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

06 ΣΕΠ 1999

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ

υπότροφος του Ι.Κ.Υ.

**Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και η δράση του
Από την Ανατολή στη Δύση
και από τη Δύση στην Επανάσταση (1791-1821)**

Διδακτορική Διατριβή

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

Επιβλέπων Παπαθανασόπουλος Κωνσταντίνος

Μέλη Σαρρής Νεοκλής

Τσοτσόρος Ευστάθιος

ΑΘΗΝΑ 1998

Στους γονείς μου

και

στη Θεοδώρα

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	5
Η βιογραφική μέθοδος	16
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ...	40
Κεφάλαιο πρώτο	
Τα πρώτα χρόνια: Κωνσταντινούπολη, ο τόπος των Φαναριωτών	41
Κεφάλαιο δεύτερο	
Βουκουρέστι, ο κόσμος των Διαφωτισμού	69
1. Η πολιτική σταδιοδρομία του Αλέξ. Μαυροκορδάτου	69
2. Αλέξ Μαυροκορδάτος και Φιλική Εταιρεία	99
Κεφάλαιο τρίτο	
Η αναχώρηση:	
Ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος «εξόριστος» στην Κεντρική Ευρώπη	116
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ... ΣΤΗ ΔΥΣΗ	144
Κεφάλαιο πρώτο	
Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος στην Πίζα	145
Κεφάλαιο δεύτερο	
Παλαιά προβλήματα και νέες προοπτικές.	
Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και το ελληνικό ζήτημα:	
η κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας	175
1. Το «παρηκμασμένο» και «διεφθαρμένο» οθωμανικό κράτος:	
Η «αυθαιρεσία» της εξουσίας και η παραλυσία της διοικητικής	
και της στρατιωτικής μηχανής	184

2. Η οθωμανική κοινωνία	208
3. Η «τυφλότητα» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας	236
4. Το «αναπόφευκτο» της πτώσης και το «απρόβλεπτο» της αλλαγής	256
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: ΚΙ ΑΠΟ ΤΗ ΔΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ	283
Κεφάλαιο πρώτο	
Η κάθοδος του Μαυροκορδάτου στην Επανάσταση	284
Κεφάλαιο δεύτερο	
Το πολιτικό εγχείρημα του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου	320
1. Η πολιτική δράση του Μαυροκορδάτου στην Επανάσταση	323
2. Αντιπαραθέσεις και πολιτικός προσδιορισμός της Επανάστασης	366
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	406

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ένα από τα θέματα που απετέλεσαν επίκεντρο πολλαπλών πολιτικών και ιδεολογικών συγκρούσεων είναι και αυτό της διαδικασίας συγκρότησης του ελληνικού κράτους. Στην αφετηρία, όμως, της ίδρυσης του ελληνικού κράτους βρίσκεται η Επανάσταση του 1821, μια ιστορική περίοδος εξαιρετικά σημαντική και συνάμα προβληματική. Ειδικότερα στην περίπτωση μας, οι δυσκολίες δεν φαίνονται να μειώνονται, αντίθετα αυξάνονται, καθώς επιλέγουμε ως οδηγικό μίτο τη ζωή και τη δράση του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, ο οποίος συγκαταλέγεται μεταξύ των πλέον αμφιλεγόμενων προσωπικοτήτων του Εικοσιένα και των πρώτων δεκαετιών του ελληνικού κράτους.

Ο Ν. Σβορώνος στην *Επισκόπησή* του θεωρεί τον Αλέξ. Μαυροκορδάτο την πιο σημαντική πολιτική προσωπικότητα της Επανάστασης. Αν όμως η όντως βαρύνουσα θέση του στις διεργασίες της Επανάστασης είναι η μια όψη του νομίσματος, η άλλη έχει να κάνει με την πρόσληψη και την αντιμετώπιση του Μαυροκορδάτου ως ενός από τους πλέον αρνητικά αξιοδοτημένους πρωταγωνιστές του Εικοσιένα και του εθνικού κράτους. Μια σχεδόν στερεοτυπική εικόνα, στην οποία εμπλέκεται και η ίδια η ιστοριογραφία, καθώς συχνά φέρεται ως ο «αποδιοπομπαίος τράγος» για όλα τα «δεινά» της Ελληνικής Επανάστασης.

Η δράση του αρχίζει βέβαια πολύ πριν από την Επανάσταση, αλλά με το ξέσπασμά της θα του δοθεί η ευκαιρία να εμφανιστεί δυναμικά στο προσκήνιο. Για τα χρόνια πριν από την Επανάσταση η παρουσία και η δράση του εντοπίζεται στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μιας κρατικής οντότητας με ξεχωριστή θέση στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και την Ανατολική Μεσόγειο, οργανωμένη σε ένα ιδιάζων κοινωνικοπολιτικό καθεστώς. Με την Επανάσταση του Εικοσιένα, ο Αλέξ Μαυροκορδάτος θα βρεθεί στο επίκεντρο μιας ιστορικής δυναμικής, η οποία σημαδεύεται από γεγονότα και διαδικασίες που συντελούν στην αποδιάρθρωση των μέχρι τότε παραδοσιακών κοινωνικών δομών, ιεραρχιών και ισορροπιών. Η νέα αυτή δυναμική

θα οδηγήσει στη δημιουργία έντονων εσωτερικών αντιθέσεων γύρω από το νεοσύστατο κράτος και την ανάδειξη νέων ηγετικών κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων.

Έτσι, ο βίος και η πολιτεία του Μαυροκορδάτου αποτέλεσε αντικείμενο της ιστορικής έρευνας για ένα διπλό λόγο. Αφ' ενός, η βαρύνουσα θέση του στην Επανάσταση του Εικοσιένα και αφ' ετέρου το γεγονός ότι συγκέντρωσε εναντίον του επιθέσεις και κατηγορίες τόσο από τους συγχρόνους του όσο και από την ιστοριογραφία. Η ανάγκη όμως της επανεξέτασης της δράσης του Μαυροκορδάτου δεν υποκρύπτει, ασφαλώς, μία λογική αποκατάστασής του. Αντίθετα, κινείται στον αντίποδα μιας έντονα ιδεολογικοποιημένης εικόνας του Μαυροκορδάτου, την οποία παραδίδει η παραδοσιακή ιστοριογραφία, από την ανάγκη να κατανοήσουμε τη δράση του καθώς και την εποχή μέσα στην οποία αυτή πραγματοποιείται.

Η μελέτη της πολιτικής βιογραφίας του Αλέξ. Μαυροκορδάτου είναι μεγάλης σημασίας όχι βέβαια από τη σκοπιά των «επιφανών ανδρών» ή «πολιτικών προσωπικτήτων», αλλά διότι τα διάφορα κοινωνικά και πολιτικά περιβάλλοντα στα οποία δραστηριοποιείται συνιστούν ένα προνομιακό πεδίο όπου αποτυπώνονται καλύτερα οι ασυμβατότητες, οι αντιθέσεις και οι εσωτερικές εντάσεις της κοινωνίας μας. Ο Μαυροκορδάτος είναι ένας πολιτικός, στο επίκεντρο των ρευμάτων του Διαφωτισμού και της απότοκου τότε εθνικιστικής ιδεολογίας. Δρώντας στην επαναστατημένη Ελλάδα, θα βρεθεί αντιμέτωπος με τα παραδοσιακά στρώματα. Διαθέτοντας ένα πολιτισμικό και προσωπικό πολιτικό κεφάλαιο, θα έχει την ευκαιρία στη νέα ιστορική πραγματικότητα να δράσει στο πλαίσιο θεσμών και διαδικασιών που προκρίνονται στο πλαίσιο των νέων αυτών πολιτικών και ιδεολογικών ρευμάτων. Θα συμμετάσχει στη συγκρότηση των νέων θεσμών, στη διαμόρφωση πολιτικών ομαδοποιήσεων και στην επιβολή μηχανισμών και στρατηγικών που απαντούν στα δεδομένα και τις ανάγκες ενός σύγχρονου δυτικού τύπου εθνικού κράτους.

Ωστόσο, η κατανόηση, των πολιτικών πρακτικών, αντιλήψεων και, γενικότερα, της πολιτικής παρουσίας του Αλέξ. Μαυροκορδάτου στην Επανάσταση δεν μπορεί να καταστεί δυνατή αν δεν γνωρίσουμε προηγουμένως την κοινωνική του φυσιογνωμία και διαδρομή. Η αναζήτηση ικανοποιητικής απάντησης στο εν λόγω ερώτημα προκρίνει μια συστηματική προσέγγιση και έρευνα της ζωής και ιδιαίτερα της πολιτικής δράσης του στο χρονικό διάστημα πριν από το ξέσπασμα της Επανάστασης. Στην προοπτική αυτή, ο υπότιτλος της διατριβής *Από την Ανατολή στη Δύση, 1791–1821* δηλώνει τις συντεταγμένες καθώς και τη διαπλοκή τους. Με άλλα λόγια, θεω-

ρούμε απαραίτητη τη μελέτη των πρώτων χρόνων της ζωής του Μαυροκορδάτου, καθώς επίσης και την παρακολούθηση της ιστορικής διαδρομής του από την Ανατολή στη Δύση. Στο διάστημα αυτό, λοιπόν, το οποίο και καλύπτει περίπου τη μισή διάρκεια ζωής του Αλέξ. Μαυροκορδάτου, θα παρακολουθήσουμε την παρουσία του σε τρία διαφορετικά περιβάλλοντα και σε διαφορετικούς χρόνους: την Κωνσταντινούπολη, το Βουκουρέστι και, τέλος, την Πίζα. Θα μελετήσουμε αυτούς τους τόπους, γιατί παραπέμπουν σε διαφορετικές πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνάψεις, όπου συγκροτείται το ιδεολογικό του σύμπαν, οι πολιτικές και κοινωνικές του αντιλήψεις.

Υπάρχει ωστόσο ένα ερώτημα: Γιατί τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο; Η ανάδειξη του βίου και της πολιτείας του Μαυροκορδάτου ως ιστοριογραφικό πρόβλημα προέκυψε τόσο από τη διαπίστωση ότι συγκέντρωσε εναντίον του επιθέσεις και κατηγορίες από τους συγχρόνους του όσο και από το γεγονός ότι η ελληνική ιστοριογραφία δεν του επιφύλαξε καλύτερη τύχη. Μάλιστα, τόσο η πολεμική που ασκήθηκε στον Μαυροκορδάτο από τους σύγχρονούς του όσο και η ερμηνεία της δράσης του από τους μεταγενέστερους ιστορικούς στηρίχθηκε, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό κατά περίπτωση, στην κατηγορία του «φαναριώτη».

Η χρήση του όρου «Φαναριώτης» δεν χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει κάποιον που κατάγεται από μια συγκεκριμένη συνοικία της Κωνσταντινούπολης, το Φανάρι, ή ανήκει έστω σε μια κοινωνική κατηγορία που συμμετέχει στο διοικητικό σύστημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τους Φαναριώτες. Πολύ περισσότερο, ο όρος προσδιορίζει εκείνον που χρησιμοποιεί μεθόδους και πρακτικές «αντίθετες προς το κοινό αίσθημα», με σκοπό να καταλάβει και να ασκήσει την εξουσία. Ο όρος λοιπόν «Φαναριώτης» παίρνει νέες σημασιοδοτήσεις, πολιτικές και πολιτισμικές, μέσα στο νέο ιστορικό πλαίσιο που δημιουργείται από την Επανάσταση και ύστερα. Τώρα όρος αυτός μεταγράφεται σε μια άλλου τύπου συνάφεια, αποκτώντας πλέον αρνητικές σημασίες.

Τον όρο «φαναριώτης» συνοδεύουν συχνά οι όροι «ετερόχθων» και «ξένος», οι οποίοι και παραπέμπουν άμεσα στην αντίθεση ανάμεσα στους «αυτόχθονες» και τους «ετερόχθονες». Η αντιπαράθεση αυτή, που εμφανίζεται ήδη από τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης δεν είναι απλώς γεωγραφική. Αποκτά ισχυρό κοινωνικοπολιτικό χαρακτήρα στο πλαίσιο του οποίου τίθενται ζητήματα νομιμοποίησης της πολιτικής παρουσίας και δράσης ανθρώπων που αν και δεν ανήκαν στις παραδοσιακές ηγετικές

ομάδες των επαναστατημένων περιοχών, ούτε καταγόταν από αυτές, εντούτοις βρέθηκαν να διαδραματίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο τόσο στη διάρκεια της Επανάστασης, όσο και μετά την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους.

Στο κλίμα αυτό, δεν αναγνωρίζεται η πολιτική συνεισφορά του Μαυροκορδάτου από τους συγχρόνους του. Αντίθετα, αναγνωρίζεται, άμεσα ή έμμεσα, θετικά ή αρνητικά, πως ο Μαυροκορδάτος είναι φορέας μιας άλλης, διαφορετικής, αντίληψης των πολιτικών πραγμάτων, όπως και μιας πολιτικής συμπεριφοράς που βρίσκεται στους αντίποδες εκείνης των παραδοσιακών στρωμάτων. Όμως, η διαφορετικότητα του Μαυροκορδάτου δεν περιορίζεται μόνο στο πολιτικό επίπεδο. Ένα άλλο στοιχείο που τον διαφοροποιεί είναι η παιδεία του, σε συνδυασμό με την κοινωνική καταγωγή του. Είναι φορέας, επομένως, και ενός άλλου πολιτισμού, γεγονός που τον διακρίνει από τους άλλους ιστορικούς πρωταγωνιστές της επαναστατημένης Ελλάδας.

Βέβαια, πρέπει να επισημάνουμε ότι υπάρχει και μια άλλη εκδοχή στην προσέγγιση της δράσης του Μαυροκορδάτου. Συχνά, όχι μόνο οι σύγχρονοί του αλλά και οι μεταγενέστεροι ιστορικοί αναφέρουν τον Μαυροκορδάτο ως «φαναριώτη» και «φαναριώτη πολιτικό». Στην πρώτη περίπτωση, ο όρος «φαναριώτης» συνοδεύεται από μια σειρά χαρακτηριστικών όπως μόρφωση, ευρωπαϊκή παιδεία κλπ., όπου εύστοχα υποστηρίζεται ότι πρόκειται για κοινωνικού και πολιτισμικού τύπου αναφορές που θα προκαλέσουν, με τη σειρά τους, ανάλογες αντιπαραθέσεις. Στη δεύτερη περίπτωση, δηλαδή στην αναφορά για την πολιτική του, γίνεται λόγος για μια νέα πολιτική αντίληψη και πρακτική, νέες ιδέες, ακόμη και για φιλελεύθερες ιδέες και προγράμματα.

Ωστόσο, οι θετικοί αυτοί χαρακτηρισμοί χάνουν τη σημασιολογική τους δύναμη και αξία από τον κυρίαρχο προσδιοριστικό όρο «φαναριώτης». Διαφαίνεται λοιπόν μια αντίφαση ανάμεσα στη νέα συνθήκη και πραγματικότητα που διαμορφώνεται με την Επανάσταση, δηλαδή την προοπτική συγκρότησης εθνικού κράτους, η οποία εκφράζεται σε μεγάλο βαθμό από τον πολιτικό προσανατολισμό καθώς και τη δράση του Μαυροκορδάτου, και τη σταθερότητα ή την υπεράσπιση της παραδοσιακής τάξης πραγμάτων, στο εσωτερικό της οποίας παράγονται οι αρνητικές συνδηλώσεις του όρου «φαναριώτης».

Αν λέγαμε ότι ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος δεν είναι Φαναριώτης, ίσως η φράση μας αυτή φαινόταν υπερβολική. Οφείλουμε ωστόσο να διατηρήσουμε κάποιες αποστάσεις από τα ιδεολογικά στερεότυπα που συγκροτήθηκαν στο πέρασμα των

χρόνων. Και προφανώς δεν αμφισβητούμε το γεγονός ότι ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος κατάγεται από το Φανάρι και ό,τι πιθανόν σημαίνει αυτό. Διαφωνούμε, όμως, με τη χρήση της λέξης «φαναριώτης» διότι πρόκειται για έναν όρο με έντονη ιδεολογική φόρτιση και συγκεκριμένη ιστορικότητα. Διατυπώνουμε, λοιπόν, την επιφύλαξή μας για τη χρήση του εν λόγω όρου στην περίπτωση του Μαυροκορδάτου, διότι η πολιτική δράση και οι πολιτικές αντιλήψεις του είναι διαφορετικές, απέχουν πολύ από εκείνες των Φαναριωτών ως κοινωνικής κατηγορίας στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Ο κατάλογος των ερωτημάτων που τίγονται στην εργασία αυτή θα μπορούσε να είναι πλέον μακροσκελής, αν λάβουμε υπ' όψιν ότι ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος έζησε και έδρασε σε διαφορετικά κοινωνικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα, σφράγισε με τη δράση του διαφορετικές συγκυρίες. Ακόμη, δεν πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός ότι όσα διερευνώνται εδώ με αφορμή τον Μαυροκορδάτο αγγίζουν ευρύτερες περιοχές της κοινωνικής και πολιτικής ιστορίας, αφορούν ευρύτερες κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις, ρεύματα ιδεών και πολιτικών σχεδίων.

Και αυτή η ανάδειξη της σχέσης του Μαυροκορδάτου, μιας ιστορικής προσωπικότητας με ιδιαίτερη βαρύτητα, με τα περιβάλλοντα στα οποία έδρασε αποτελεί έναν από τους οδηγούς για την ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας που ακολουθεί. Και με αυτήν την έννοια, τα ερωτήματα που τέθηκαν, οι υποθέσεις εργασίας που διερευνήθηκαν και οι ερμηνείες που προκρίθηκαν στην εργασία αυτή, μένει να δοκιμαστούν και να επανατοποθετηθούν συγκριτικά με άλλες προσωπικότητες και κατά την διατύπωση υποθέσεων εργασίας που αναφέρονται στα ευρύτερα ζητήματα της ελληνικής κοινωνίας και πολιτικής.

Το πρώτο μέρος της εργασίας μας είναι αφιερωμένο στη μελέτη της συγκρότησης του κοινωνικού και πολιτικού κεφαλαίου του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου. Συγκεκριμένα θα ανασυστήσουμε την ιστορική συνάφεια μέσα στην οποία εγγράφεται η κοινωνική τροχιά του. Έτσι, θα παρακολουθήσουμε τα διαδοχικά στάδια συγκρότησης των πολιτικών αντιλήψεών του καθώς και τη δράση του, τους όρους παραγωγής της και τα αποτελέσματά της στο κοινωνικό πεδίο. Το ενδιαφέρον μας για αυτά τα πρώτα χρόνια του Μαυροκορδάτου θα εντοπιστεί στα καθοριστικά στοιχεία που προκύπτουν για αυτήν την περίοδο όπως είναι η κοινωνική μαθητεία και η κοινωνική

άνοδος. Η πρώτη υφαίνεται στην Κωνσταντινούπολη και η δεύτερη ανιχνεύεται στο Βουκουρέστι.

Στο πρώτο κεφάλαιο, λοιπόν, επιχειρούμε να εξετάσουμε τα νεανικά χρόνια του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου στην Κωνσταντινούπολη. Τα ιδιαίτερα κοινωνικοπολιτικά χαρακτηριστικά της μητρόπολης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δηλαδή πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας και τόπος εξουσίας του Σουλτάνου αλλά και η παρουσία του Πατριαρχείου, διαμορφώνουν τους όρους και τις συνθήκες μέσα στις οποίες ζουν τόσο οι υπόδουλοι όσο και οι οθωμανοί κατακτητές. Ειδικότερα, στο πλαίσιο της υπόδουλης χριστιανικής κοινότητας και στη μακρά διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης, θα αναδειχθεί μία κοινωνική κατηγορία, οι Φαναριώτες, η οποία αναλαμβάνει υψηλά αξιώματα στην οθωμανική διοίκηση.

Ο Μαυροκορδάτος, γόνος μεγάλης φαναριώτικης οικογένειας, κοινωνικοποιείται στο πλαίσιο αυτής της κοινότητας των ελληνόφωνων ορθόδοξων χριστιανών της Πόλης. Πρόκειται ουσιαστικά για κοινωνική μαθητεία, προετοιμασία για κοινωνικοπολιτικούς ρόλους που θα αναλάβει αργότερα. Συγκεκριμένα, για την ανάληψη υψηλών θέσεων στην ιεραρχία της οθωμανικής διοίκησης.

Στο δεύτερο κεφάλαιο θα παρακολουθήσουμε την κοινωνική τροχιά του Αλεξ. Μαυροκορδάτου και ιδιαίτερα την παρουσία και τη δράση του στην πόλη του Βουκουρεστίου. Στην κατεύθυνση αυτή θα ανασυστήσουμε την ιστορική συνάφεια μέσα στην οποία έδρασε ο Μαυροκορδάτος καθώς και τις κοινωνικές σχέσεις που διαμορφώνονται και υλοποιούνται στο νέο αυτό περιβάλλον. Το Βουκουρέστι θα αποτελέσει για τον Μαυροκορδάτο την εκκίνηση στην πολιτική σταδιοδρομία του. Εδώ θα αξιοποιήσει τις προσωπικές ικανότητές του αλλά και τις παρεχόμενες δυνατότητες για μια επιτυχή υλοποίηση μιας κοινωνικής στρατηγικής κοινωνικής ανόδου, μέσα από την ανάληψη αξιωμάτων στη διοίκηση της ηγεμονίας της Βλαχίας. Η συνδρομή του ευρύτερου οικογενειακού δικτύου και συγκεκριμένα η συμπάθεια του θείου του Ι. Καρατζά, ηγεμόνα της Βλαχίας, θα έχει ως συνέπεια την ανάληψη του αξιώματος του Μεγάλου Ποστέλνικου από τον Μαυροκορδάτο.

Το Βουκουρέστι και γενικότερα οι παραδουνάβιες ηγεμονίες είναι ένας από τους κοινωνικούς χώρους υποδοχής και ερμηνείας των ιδεών του Διαφωτισμού, ένας τόπος όπου συγκροτούνται και δοκιμάζονται κινήσεις που στοχεύουν σε αλλαγές όσον αφορά το καθεστώς της κατάκτησης και τη θέση που έχουν μέσα σε αυτό οι υπόδουλοι ελληνόφωνοι χριστιανοί ορθόδοξοι. Έτσι, η παρουσία του Μαυροκορδάτου στο

χώρο αυτό δεν θα αποτελέσει μόνο μια σημαντική εμπειρία άσκησης πολιτικής, διοίκησης και διπλωματίας. Ταυτόχρονα, θα έρθει σε επαφή με τις φιλελεύθερες ιδέες και θα εμπλακεί με ριζοσπαστικό τρόπο στις πνευματικές και ιδεολογικές διαμάχες του καιρού του. Επίσης, θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε τις ενδεχόμενες σχέσεις του Μαυροκορδάτου με την Φιλική Εταιρεία. Αυτή η επιλογή οφείλεται στην υπόθεση εργασίας μας ότι ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος γνώριζε την ύπαρξη αυτής της παράνομης οργάνωσης, η δράση της οποίας, με τις θετικές, αρνητικές ή άλλες συνέπειες της, όντας μια νέα πραγματικότητα στον πολιτικό λογισμό, αλλά και στο επίπεδο της πολιτικής δράσης των ανθρώπων εκείνης της εποχής, θα συμπαρασύρει τον Μαυροκορδάτο να προβληματιστεί τόσο για τους προσωπικούς όσο και συλλογικούς σχεδιασμούς του μέλλοντος.

Στο τρίτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους θα διαπραγματευθούμε μια ιστορική συγκυρία που σημάδεψε τη ζωή του Μαυροκορδάτου. Η κύρια υπόθεση εδώ είναι ότι η χρονική περίοδος από τον Οκτώβριο 1818 ως την άνοιξη του 1819 αποτελεί μια μεγάλη τομή στην πορεία του αλλά και για τη ζωή του συνολικότερα. Ο λόγος γίνεται κυρίως για την αναχώρησή του από την πρωτεύουσα της Βλαχίας, μια κίνηση που θα συνοδευτεί με μια αλλαγή τόπων και κοινωνικών περιβαλλόντων. Θα αποτολμούσαμε να επισημάνουμε ότι αυτή η μετακίνηση στο χώρο, δηλαδή η γεωγραφική κινητικότητα, ακυρώνει σε ένα μεγάλο βαθμό την κοινωνική άνοδο του Μαυροκορδάτου, αν λάβουμε υπόψη μας, τη μέχρι εκείνη τη στιγμή, διαγεγραμμένη κοινωνική τροχιά του.

Παράλληλα, την ίδια χρονική περίοδο, ένα άλλο γεγονός θα συμβάλλει στην ανάγκη επαναπροσδιορισμού της δράσης του ιστορικού μας πρωταγωνιστή. Πρόκειται για την διοικητική αλλαγή του τρόπου ανάδειξης των Φαναριωτών στα υψηλά αξιώματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (αρχές του 1819), δηλαδή στις Δραγουμανίες και τις παραδουνάβιες ηγεμονίες. Αυτή η νέα κατάσταση πραγμάτων θέτει σε δοκιμασία, αν δεν ανατρέπει, τους όρους αναπαραγωγής των Φαναριωτών ως ηγετικής ομάδας μέσα στο πλαίσιο του οθωμανικού κράτους και θα σηματοδοτήσει τον επαναπροσδιορισμό του φαναριώτικου status quo στα επόμενα χρόνια. Στο πλαίσιο των εν λόγω διοικητικών αλλαγών εντάσσεται και η κρίση των σχέσεων του ηγεμόνα Ιωάννη Καρατζά με την Πύλη. Το «Επεισόδιο Καρατζά» συνιστά την αφορμή για την αναχώρηση του Μαυροκορδάτου από το Βουκουρέστι, αρχικά για τη Γενεύη και κατόπιν για την Πίζα.

Το δεύτερο μέρος της διατριβής αφιερώνεται στη μελέτη της κοινωνικοπολιτικής δράσης του Μαυροκορδάτου στην Πίζα της Ιταλίας, καθώς επίσης και στην εκεί πνευματική δραστηριότητά του. Μετά τη μικρή παραμονή στη Γενεύη, η απόφασή του για κάθοδο στην Πίζα θα είναι καθοριστική για τον πολιτικό προσανατολισμό του. Η παραμονή του εδώ θα μας επιτρέψει να διερευνήσουμε με ποιο τρόπο θα αναπληρώσει ή προσδοκά να αναπληρώσει την κοινωνική του ισχύ ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος.

Η παραμονή του στην Πίζα, θα δώσει την ευκαιρία στον Μαυροκορδάτο να έρθει σε επαφή με τα ιδεολογικά ρεύματα της εποχής, ιδιαίτερα τις πολιτικές ιδέες και αρχές του φιλελευθερισμού. Έτσι, στο περιβάλλον της ιταλικής πόλης, θα τεθούν σε δοκιμασία κληρονομημένες βεβαιότητες για την τάξη του κόσμου και θα τροφοδοτηθεί ο πολιτικός λογισμός του με νέες ιδέες και εμπειρίες, που συμβάλλουν στη συγκρότηση μιας νέας πολιτικής ταυτότητας. Το εν λόγω περιβάλλον και κυρίως η διαπλοκή των κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσει ο Μαυροκορδάτος θα δομήσουν ένα προνομιακό πεδίο επαναπροσδιορισμού των πολιτικών αντιλήψεων και πρακτικών του.

Στην κατεύθυνση αυτή θα αντιμετωπίσουμε τις σχέσεις που αναπτύσσει ο Μαυροκορδάτος με άγγλους οπαδούς του φιλελευθερισμού (Τζων Μπάουρινγκ , Σέλλεϋ, Μπάυρον) καθώς και με άλλους έλληνες (Μητροπολίτης Ιγνάτιος) που έρχονται σε επαφή με τους πρώτους. Ο λεγόμενος «κύκλος της Πίζας» θα αποτελέσει προνομιακό χώρο νέων ιδεολογικών ζυμώσεων και πολιτικού αναπροσανατολισμού για τον Μαυροκορδάτο. Στο κλίμα αυτό θα δούμε και την εμπλοκή της δράσης του με την Φιλική Εταιρεία στην οποία οργανώνεται και μετέχει ως μέλος του ηγετικού της κλιμακίου από το 1819.

Στην επόμενη ενότητα του δεύτερου μέρους το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται στο λόγο του Μαυροκορδάτου, όπως αυτός αποτυπώνεται σε ένα μικρής έκτασης σύγγραμμα για την πολιτική κατάσταση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθώς επίσης και τα πολιτικά δρώμενα στην Ευρώπη. Το πόνημα του Μαυροκορδάτου απευθύνεται στην ευρωπαϊκή κοινή γνώμη (το 1820), είναι γραμμένο στα γαλλικά και φέρει τον τίτλο «Coup d' œil sur la Turquie» (Περί της Τουρκίας). Το εν λόγω πόνημα κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικό για τις πληροφορίες που παρέχει σχετικά με την κατάσταση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται και ερμηνεύει αυτή την κατάσταση ο Μαυροκορδάτος, καθώς επίσης και τον τρόπο με

τον οποίο εισηγείται προτάσεις για την αντιμετώπιση του Ανατολικού Ζητήματος παραμονές της Ελληνικής Επανάστασης.

Ο λόγος του Μαυροκορδάτου αντιμετωπίζεται ως ιστορικό υλικό οι σημασίες του οποίου προσδιορίζονται από τη συνθήκη παραγωγής και το πλαίσιο νοηματοδότησής του, καθώς επίσης και από τα ερωτήματα που θέτει η έρευνα, δηλαδή από τους όρους κατασκευής του ιδιαίτερου αντικειμένου της έρευνας. Με άλλα λόγια, μας ενδιαφέρει ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιούνται τα στοιχεία και οι πληροφορίες σχετικά με την κατάσταση της αυτοκρατορίας στο λόγο του Μαυροκορδάτου, δηλαδή ο τρόπος με τον οποίο έρχονται να υπηρετήσουν ως «υλικό» ένα συγκεκριμένο ιδεολογικοπολιτικό εγχείρημα και να υποστηρίξουν μία συγκεκριμένη πολιτική πρόταση. Επίσης θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε και να διακρίνουμε τις αξιολογικές κατηγορίες βάσει των οποίων οργανώνεται το επιχείρημά του, ιδιαίτερα μάλιστα καθώς σημασιολογικά προσαρμόζεται σε έναν συγκεκριμένο αποδέκτη. Σύμφωνα με αυτούς τους ιδεολογικούς περιορισμούς, θα αποτιμήσουμε τον λόγο του και θα παρακολουθήσουμε το εγχείρημά του Μαυροκορδάτου.

Μέσα από την μελέτη και την ανάλυση του λόγου του Μαυροκορδάτου διαφαίνονται αντιλήψεις και πολιτικοί σχεδιασμοί που αναφέρονται στα νεωτερικά – φιλελεύθερα πολιτικά προτάγματα βάσει των οποίων επιχειρείται η ανάλυση της οθωμανικής κοινωνίας και προτείνονται τρόποι υπέρβαση της κρίσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που οδηγούν όμως σε αναδιάρθρωση (επαναπροσδιορισμό) των συνολικών σχέσεων εξουσίας στη Βαλκανική προς την κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού (φιλελευθεροποίησης) των κοινωνιών και των πολιτισμών της αυτοκρατορίας.

Στην προοπτική αυτή, σύμφωνα με τον Μαυροκορδάτο, καθοδηγητικός είναι ρόλος του «ελληνικού έθνους». Βλέπουμε δηλαδή ο Μαυροκορδάτος να συστήνει μια νέα συλλογικότητα, το «ελληνικό έθνος» που προσιδιάζει σε πολιτικά και πολιτισμικά γνωρίσματα/χαρακτηριστικά του σύγχρονου δυτικού κόσμου. Το «έθνος» του Μαυροκορδάτου ως νέο ιστορικό – πολιτικό υποκείμενο εμφανίζεται ικανό να αναλάβει και να διαχειριστεί την κρίση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Προς αυτή την κατεύθυνση ο Μαυροκορδάτος προσκαλεί τους Δυτικούς να προβληματισθούν και κυρίως να υιοθετήσουν μια δυτικού τύπου λύση για το Ανατολικό Ζήτημα.

Οι κεντρικοί άξονες γύρω από τους οποίους αναπτύσσεται ο λόγος του Μαυροκορδάτου και κατ' επέκταση υποστυλώνεται το πολιτικό του επιχείρημα υπαγορεύονται από ερωτήματα που αφορούν την παρούσα κοινωνικοπολιτική, οικονομική και

στρατιωτική κατάσταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των πληθυσμών που βρίσκονται στην επικράτειά της και, τέλος, τους όρους οργάνωσης και λειτουργίας της κεντρικής διοίκησης, σημαντικό μέρος των οποίων αποτελούν και οι σχέσεις της με την Ευρώπη. Στη συνέχεια, διατυπώνει προτάσεις σχετικά με τη θέση και το ρόλο της αυτοκρατορίας στον σύγχρονο κόσμο. Εφόσον, κατά τη γνώμη του, η αυτοκρατορία βρίσκεται σε συνθήκη κρίσης, τα ζητήματα που τίθενται αφορούν την ίδια την προοπτική της ύπαρξής της.

Το τρίτο και τελευταίο μέρος της εργασίας μας αφιερώνεται, σε ένα πρώτο επίπεδο, στην διερεύνηση των όρων και των συνθηκών της καθόδου του Μαυροκορδάτου στα μέρη όπου έχει εκδηλωθεί η επανάσταση και, σε ένα δεύτερο επίπεδο στη μελέτη και ανάλυση της πολιτικής δράσης του ιστορικού πρωταγωνιστή όπως αυτή εκδηλώνεται στην υλοποίηση του πολιτικού εγχειρήματος και στην «επαφή» του Μαυροκορδάτου με την αυτόχθονη παραδοσιακή κοινωνία και τις πολιτικές επιλογές των υπόλοιπων επαναστατημένων ελλήνων.

Συγκεκριμένα στο πρώτο κεφάλαιο του τελευταίου μέρους θα επιχειρήσουμε να παρακολουθήσουμε τη δράση του Αλεξ. Μαυροκορδάτου, αλλά και γενικότερα των ανθρώπων της Πίζας και του Παρισιού εν όψει της εξέγερσης που έχει ξεσπάσει ήδη στη Μολδοβλαχία αλλά και της άλλης, αυτής που ξεσπά στην Πελοπόννησο και διευρύνεται προς τη Ρούμελη και τα νησιά του Αρχιπελάγους. Ιδιαίτερα, το ενδιαφέρον μας θα στραφεί στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται οι άνθρωποι τις εξελίξεις, ποια θέση παίρνουν απέναντι στο κίνημα του Υψηλάντη, πώς εκτιμούν την κατάσταση στην Πελοπόννησο και τη Ρούμελη, τι σχεδιάζουν και πώς μεθοδεύουν τη δική τους απάντηση στα τεκταινόμενα. Επίσης, θα να ανασυστήσουμε το κλίμα της εποχής εξετάζοντας την πλούσια αλληλογραφία της περιόδου.

Στο δεύτερο κεφάλαιο του τρίτου μέρους, θα μας απασχολήσει το πολιτικό εγχείρημα του Μαυροκορδάτου και η διαδικασία υλοποίησής του. Με άλλα λόγια θα αντιμετωπίσουμε τον τρόπο με τον οποίο ο Μαυροκορδάτος προβάλλει αλλά και συστήνει τις οργανωτικές αρχές της Επανάστασης. Συγκεκριμένα, θα αντιμετωπίσουμε τη διαδικασία συγκρότησης του τοπικού πολιτεύματος της Δυτικής Στερεάς Ελλάδας και της Α΄ Εθνοσυνέλευσης, πολιτικές διαδικασίες μέσα από τις οποίες προβάλλει η μέγιστη ανάγκη οργάνωσης και ενοποίησης των επαναστατικών δυνάμεων καθώς και η συγκέντρωση της πολιτικής εξουσίας στο πλαίσιο μιας «Εθνικής Διοίκησης». Τόσο ο Οργανισμός της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος όσο και το Σύνταγμα, στα οποία η συμ-

βολή του Αλέξ. Μαυροκορδάτου υπήρξε καθοριστική, δρομολογούν, καθιερώνουν και αναδεικνύουν την προαναφερθείσα πολιτική στρατηγική, η οποία αποβλέπει στην πραγμάτωση του στόχου της πολιτικής αυτονομίας και αυτοδιάθεσης του «ελληνικού έθνους».

Τέλος, θα προσπαθήσουμε να ανασυστήσουμε τη δράση του ιστορικού πρωταγωνιστή μας μέσα στη συγκυρία της Επανάστασης όπως αυτή αποτυπώνεται στη διαχείριση των διακυβευμάτων που προκύπτουν, τόσο σε τοπικό όσο και κεντρικό επίπεδο, εξαιτίας της διεύρυνσης και εξάπλωσης του αποσχιστικού κινήματος. Επίσης θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε την πολιτική στρατηγική του καθώς και τη λογική της που διαμορφώνει τους όρους και τις συνθήκες αντιπαράθεσης με τους άλλους κοινωνικοπολιτικούς πρωταγωνιστές της υπό εξέταση περιόδου.

Η πρόθεσή μας να καταστήσουμε τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο αντικείμενο ιστοριογραφικής έρευνας δεν εξασφαλίζει, βέβαια, εκ προοιμίου την επιτυχία του εγχειρήματός μας, ούτε, όμως, διαγράφει τις δυσκολίες οι οποίες προκύπτουν από το ιστορικό πρόβλημα που λέγεται Μαυροκορδάτος. Επιδίωξη της παρούσας εργασίας είναι η προσέγγιση του Μαυροκορδάτου και της εποχής του στη βάση της κατανόησης των διαρθρώσεων ανάμεσα στην προσωπική και την κοινωνική ιστορία. Πιστεύουμε λοιπόν ότι για να υπάρξει απάντηση στην ανάλυση της δράσης της ιστορικής προσωπικότητας μέσα στα όρια και τα ενδεχόμενα της ιστορικοκοινωνικής πραγματικότητας, πρέπει να τεθούν νέα και κατάλληλα ερωτήματα στο πραγματολογικό υλικό με τη βοήθεια της βιογραφικής μεθόδου.

Η πρότασή μας για τη βιογραφική προσέγγιση οφείλεται στην επιθυμία μας να εξετάσουμε τον ιστορικό πρωταγωνιστή και να νοσηματοδοτήσουμε τη δράση του σε αναφορά προς τις ιστορικές συνθήκες στις οποίες αυτή παράγεται, χωρίς να προβάλλουμε σε αυτήν τις δικές μας σύγχρονες και αξιολογικές επιταγές. Βιογραφία στη λογική αυτή σημαίνει, πρώτον, την ανασύσταση του βιωμένου κόσμου των ανθρώπων που παράγουν την ιστορία, και, δεύτερον, την κατανόηση των συνθηκών και των παραμέτρων που βαρύνουν στην ιστορική παρουσία και δράση.

Η βιογραφική μέθοδος

Η προσπάθεια για την προσέγγιση και τη κατανόηση της δράσης του Μαυροκορδάτου μας οδήγησε να σκεφτούμε και πολλές φορές να αναρωτηθούμε για τον πιο αποτελεσματικό τρόπο (μέθοδο) ώστε να ευοδωθεί ο προηγούμενος στόχος μας. Σ' αυτή την αναζήτηση, όπως ήταν φυσικό, αφού είχαμε να διαχειριστούμε ένα άτομο, μια ζωή, βρεθήκαμε αντιμέτωποι με τη βιογραφία. Η επιλογή αυτή δεν είναι τυχαία, εντάσσεται στην πεποίθησή μας πως καμιά εργασία στο χώρο των κοινωνικών επιστημών δεν μπορεί να καταλήξει σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα αν δεν καταφέρει να θέσει ενδιαφέροντα ερωτήματα. Έτσι, αυτό που ονομάζουμε επεξεργασία μιας προβληματικής, δηλαδή ενός συνόλου υποθέσεων, την αλήθεια των οποίων καλείται να επιβεβαιώσει ή όχι ο ερευνητής, φέρνει στην επιφάνεια το μεθοδολογικό πρόβλημα, δηλαδή την επιλογή της κατάλληλης μεθόδου γι' αυτόν το σκοπό.

Στο πλαίσιο λοιπόν αυτού του κεφαλαίου θα σταθούμε σε αυτή τη συνάντηση με τη βιογραφία όχι τόσο για να διατυπώσουμε ή να καταθέσουμε κάποια τελεσίδικα συμπεράσματα, όσο, επωφελούμενοι αυτής της ευκαιρίας, να αναδείξουμε τα προβλήματα που θέτει η βιογραφική προσέγγιση και οι χρήσεις της καθώς και η σχέση της με τις κοινωνικές επιστήμες και ιδιαίτερα με την ιστορία.

Σε ό,τι αφορά την ίδια τη βιογραφία είναι εκπληκτική η διαπίστωση πως μετά από μια μεγάλη περίοδο ανυποληψίας του είδους, όπως επισημαίνει ο Κ. Θ. Δημαράς¹, επανέρχεται περισσότερο από ποτέ στο προσκήνιο και μάλιστα στο κέντρο των ενδιαφερόντων των ιστορικών, συμβάλλοντας στην ανάδειξη μιας σειράς από σημαντικά προβλήματα. Η επανεμφάνιση της βιογραφίας δεν αφορά μονάχα την ιστορία, εγγράφεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, εκείνο των κοινωνικών επιστημών. Είναι γνωστό ότι τα τελευταία είκοσι χρόνια έχει ανοίξει μια μεγάλη συζήτηση στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Η συζήτηση αυτή αφορά –αλλά και κατευθύνει– τις προσπάθειες των επιστημόνων προς την αντιμετώπιση της κρίσης των κοινωνικών επιστημών σχετικά με το θέμα αυτό. Το μεγάλο αιτούμενο είναι η άρση των αδιεξόδων στα

1. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - η ζωή του - το έργο του*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1986, σσ. 22-23.

οποία έχουν περιέλθει αυτές μετά από ένα μακρύ διάστημα στεγανοποίησης των γνωστικών ενδιαφερόντων τους ή εξαιτίας διαφόρων συμπτωμάτων, όπως οι ιμπεριαλιστικές τάσεις της ιστορίας ή η αυτοδυναμία των κοινωνιολογικών θεωριών. Αν και στη Δυτική Ευρώπη έχει ανοίξει αυτός ο διάλογος εδώ και καιρό, στην Ελλάδα, ένας παρόμοιος προβληματισμός –πλην ελάχιστων και φωτεινών εξαιρέσεων²– απωθείται ή προσκρούει στη συνειδητή άρνηση της συζήτησης επί της ουσίας. Στην καλύτερη των περιπτώσεων μια τέτοια προοπτική εγγράφεται στη σφαίρα των ευχολογίων.

Είναι γνωστό πως στην κοινωνιολογία η χρήση βιογραφικών στοιχείων ανάγεται στα τέλη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, όταν υιοθετήθηκε ως αναλυτικό εργαλείο από τη «Σχολή του Σικάγου». Από ερευνητές της εν λόγω «Σχολής» καταβάλλεται η πρώτη προσπάθεια για την κατανόηση των τρόπων με τους οποίους τα άτομα αντιλαμβάνονται και μεταφράζουν σε υποκειμενικό επίπεδο τα τεκταινόμενα στο ευρύτερο κοινωνικό πεδίο, όπως επίσης και την εξέλιξη των κοινωνικών θεσμών.³

Η ουσιαστική όμως ανάπτυξη της βιογραφικής προσέγγισης παρατηρείται μεταπολεμικά, γύρω στη δεκαετία του 1960. Η ανανέωση του ενδιαφέροντος γι' αυτήν

2. Σημαντική συμβολή για την «επιστροφή» της βιογραφίας στην Ελλάδα και κατ' επέκταση της συζήτησης για τη βιογραφική προσέγγιση αποτέλεσε το έργο του Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1985 (βλ. την εισαγωγή: «Βιογραφία και κοινωνικές επιστήμες»). Στην ίδια κατεύθυνση βλ. επίσης, Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, και του ιδίου, «Η βιογραφία σήμερα», περ. *Μολυβδοκοנדυλοπελεκητής*, τεύχ. 1, Αθήνα 1989, σσ. 9-25. Να σημειώσουμε και τις ενδιαφέρουσες παρεμβάσεις με αφορμή το προαναφερθέν έργο του Π. Μ. Κιτρομηλίδη του Παν. Νούτσο, «Βιογραφία και Ιστορία: Μοισιόδαξ», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 6, Δεκ. 1986, σσ. 475-482 και του Βασ. Καραποστόλη, «Ιδέες και πρόσωπα», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 7, Δεκ. 1987, σσ. 205-208. Μια ενδιαφέρουσα προσπάθεια ανάδειξης της «βιογραφικής διάστασης» συνιστά η εργασία του Κ. Λάππα, «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόρης Ιωαννίδης και η βιβλιοθήκη του», *Μνήμων*, Ε΄, σσ. 157-200. Για το συμβαίνει στο χώρο της κοινωνιολογίας, βλ. Μαρία Θανοπούλου-Μαρίνα Πετρονώτη, *Βιογραφική προσέγγιση. Μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας*, Αθήνα 1987 [ανάτ. από την *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Ε.Κ.Κ.Ε., τεύχ. 64]. Τέλος, μια πρόσφατη συμβολή στο διάλογο για τη βιογραφία την οφείλουμε στο έργο του Κ. Παπαθανασόπουλου, *Αλέξανδρος Κουμουνδούρος. Σχόλια για μια βιογραφία*, Εκδ.- Τυπογραφείο Σπύρος Φ. Λένης, Αθήνα 1993-ιδιαίτερα βλ. εισαγωγή, σσ. 15-23.

3. Βλ. W. I. Tomas και F. Znaniecki, *The Polish Peasant in Europe and America 1918-1920*, α΄ εκδ. 1927, κλασική μελέτη για τη μετανάστευση των Πολωνών αγροτών στην Αμερική.

συνδέεται κυρίως με την κρίση των ποσοτικών αναλύσεων και τη διαπίστωση της ανεπάρκειας που αυτές παρουσιάζουν ως προς τη βαθύτερη ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων και ειδικότερα των διαδικασιών μέσα από τις οποίες διαμορφώνονται οι ατομικές και συλλογικές στάσεις ή συμπεριφορές.⁴

Έτσι, η επιστροφή στη βιογραφική προσέγγιση ή η αποκατάσταση της βιογραφίας ως αυτόνομης μεθόδου κοινωνικής ανάλυσης εκφράζει τη μετάβαση από την τάση για γενίκευση σε απόψεις πιο συγκεκριμένες, οι οποίες μπορούν να ελεγχθούν εμπειρικά. Με την προσέγγιση αυτή, το υποκειμενικό, το καθημερινό, οι κοινωνικές πρακτικές και το νόημά τους επανατοποθετούνται στο κέντρο των ενδιαφερόντων της κοινωνιολογικής έρευνας.⁵

Η ανάπτυξη της βιογραφικής μεθόδου αντανακλά επίσης τη διάδοση του ρεύματος της προφορικής ιστορίας. Το ρεύμα αυτό βασίζεται σε μια νέα, για την εποχή εκείνη, αντίληψη για την κοινωνική ιστορία, η οποία δίνει το λόγο στους απλούς ανθρώπους και θέλει να καταστεί η ιστορία όχι μόνο των επίσημων πρωταγωνιστών αλλά και του λαού, μια ιστορία «από τη βάση» ή «από τα κάτω». Με τη συγκέντρωση βιογραφικών στοιχείων και προσωπικών μαρτυριών, η προφορική ιστορία επιζητεί να εμπλουτίσει τις πηγές της, να συνδέσει τις εμπειρίες συγκεκριμένων ατόμων ή ομάδων με την ιστορία της συνολικής κοινωνίας και να αναζητήσει ερμηνείες κοινωνιολογικού τύπου.⁶

Η επιβεβαίωση της σημασίας της βιογραφικής μεθόδου συγχρόνισε, κατά κάποιον τρόπο, τους κοινωνιολόγους με τους ανθρωπολόγους. Το αντικείμενο και η μέθοδος επιβάλλουν στον ανθρωπολόγο, για να οικοδομήσει τη συνολική εικόνα μιας κοινωνίας, να συλλέξει βιογραφικές πληροφορίες, χρησιμοποιώντας συνήθως την τεχνική συλλογής πληροφοριών προφορικού τύπου.⁷

Τι συμβαίνει, όμως, στον χώρο της ιστορίας; Η χρήση βιογραφικού υλικού στην ιστορία ξεκινά από πολύ παλιά –από την εποχή του Ηρόδοτου και του Πλουτάρχου

4. Πασχ. Μ. Κιτρομηλίδης, *Ι. Μοισιόδαξ, ό.π.*, σ. 20.

5. F. Ferreroti, *Histoire et histoires de vie. La méthode biographique dans les sciences sociales*, Librairie des Meridiens, Παρίσι 1983, σ. 8.

6. Μαρία Θανοπούλου-Μαρίνα Πετρονάτη, *Βιογραφική προσέγγιση. Μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας*, Αθήνα 1987 [ανάτ. από την *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Ε.Κ.Κ.Ε., τεύχ. 64], σ. 24.

7. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, σσ. 21-22.

(ηθική βιογραφία). Πλησιάζοντας προς τον 19ο αιώνα, η μελέτη της προσωπικότητας και των πράξεων των ξεχωριστών ατόμων δεν έπαψε να αποτελεί τον βασικό άξονα της ιστορικής έρευνας και την προσφιλή μέθοδο των ιστοριογράφων. Σε αυτή την περίοδο εγγράφεται και η φράση του Καρλάυλ ότι η «ιστορία είναι βιογραφία μεγάλων ανδρών».⁸ Η βιογραφία λοιπόν έμοιαζε να αναδεικνύει την ατομική προσωπικότητα, το εξαιρετικό, μέσα από τα κανάλια των πανηγυρικών, της ηρωολατρίας, της αγιογραφίας («συναξάρη» το λέει ο Κ. Θ. Δημαράς), αλλά και μερικές φορές των αναθεμάτων, παραδομένη στα χέρια των ακαδημαϊκών.

Τα πράγματα, ωστόσο, αλλάζουν από το 1930 και μετά. Η ιστορία, με τη νέα ώθηση και με τους νέους προσανατολισμούς, που είχαν κύριους εκφραστές τους Μαρκ Μπλοκ και Λυσιάν Φεβρ και στη συνέχεια με την περίφημη σχολή των *Annales*, ενέδωσε στην πολιορκία των κοινωνικών επιστημών. Η μελέτη του παρελθόντος έπαψε να είναι ιστορία προσωπικοτήτων και εξαιρετικών πράξεων και στράφηκε πια στη διερεύνηση μαζικών φαινομένων, οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών.⁹ Αντί για τις κορυφώσεις και τις μοναδικότητες η ιστορία ενδιαφέρεται για τη μακρά διάρκεια, την κανονικότητα, τη συνέχεια ή τις αδράνειες στο χρόνο. Η νέα αυτή ιστοριογραφική αντίληψη γονιμοποιείται από το συνταίριασμα της προβληματικής τόσο της μαρξιστικής όσο και της φρουδικής και βεμπεριανής σκέψης.¹⁰

Μέσα σε αυτό το νέο κύμα, επόμενο ήταν η βιογραφία να μην μπορέσει να συνεχίσει την ανάπτυξή της. Χρεώθηκε στην παραδοσιακή ιστορία, κατηγορήθηκε πως αγκαλιάζει το γεγονός και τη χρονολόγηση και δεν ενδιαφέρεται για τις δομές, ότι ασχολείται με τους μεγάλους, επιφανείς άνδρες και όχι με τις μάζες, τους απόκληρους, τις γυναίκες κλπ. Η βιογραφία, λοιπόν, όπως είχε αναπτυχθεί κατά τον 19ο αι., δεν κατάφερε να βρει μια θέση στη «νέα ιστορία», συνέχισε, όμως, τη ζωή της περισσότερο ως λογοτεχνικό είδος, καλλιεργώντας την πολιτική και φιλολογική βιογραφία. Παρ' όλ' αυτά, δεν ξέκοψε εντελώς από τον επιστημονικό λόγο. Μέσα από

8. Αναφέρεται στο Ε. Χ. Καρρ, *Τι είναι η ιστορία*;, εκδ. 70 Πλανήτης, Αθήνα 1984, σ. 57.

9. Κ. Θ. Δημαράς, «Η βιογραφία σήμερα», περ. *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής*, ό.π., σ. 21.

10. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, ό.π., σ. 17.

τις μορφές της προσωπογραφίας και της συλλογικής βιογραφίας, έστω και στο περιθώριο, ακολούθησε παράλληλα τη νέα ιστορία.¹¹

Στο χώρο της ιστορίας παρατηρείται τα τελευταία χρόνια μια κινητικότητα. Οι άνθρωποι που ασχολούνται με την ιστορία βάπτισαν αυτή την κινητικότητα «επιστροφή». Πρόκειται για την επιστροφή στην καθημερινή ζωή των ιστορικών μεθόδων της «παραδοσιακής» ιστοριογραφίας: επιστροφή της «αφήγησης», επιστροφή του «γεγονότος», επιστροφή της «χρονολογίας», επιστροφή του «πολιτικού» και, τέλος, επιστροφή της «βιογραφίας».

Αυτή η επιστροφή μαζί με τον κατακερματισμό της ιστορίας¹² έχουν οδηγήσει τους ερευνητές σε μια σειρά προβληματισμών τόσο για την εξέλιξη της ιστορίας όσο και για τη μεθοδολογία της. Οι απόπειρες αναθεώρησης/επιστροφής, λοιπόν, συνιστούν πεδία διαλόγου αλλά και αντιθέσεων και, όπως είχε εύστοχα επισημάνει ο Φ. Μπρωντέλ, οι ιστορικοί αισθάνονται την πρόκληση/πρόσκληση μιας «νέας νέας ιστορίας».¹³

Είναι γεγονός ότι η σημαντική εξέλιξη της ιστορίας τουλάχιστον τα τελευταία πενήντα χρόνια οφείλεται κατά ένα μεγάλο ποσοστό στη σχολή των *Annales*. Πρωταγωνιστικό ρόλο έπαιξε η παρουσία του Μπρωντέλ, ο οποίος συνέχισε τη γραμμή των Λυσιάν Φεβρ και Μαρκ Μπλοκ. Αυτά τα αξιόλογα αποτελέσματα προήλθαν μέσα από το διάλογο, τις εντάσεις και τις σκληρές αντιπαραθέσεις –σε επίπεδο μεθόδων, θεωρητικών επιλογών αλλά και επιλογής αντικειμένου έρευνας– με την παραδοσιακή ή συμβαντολογική ιστορία (θετικιστικός ιστορισμός), χαρακτηριστικές επιλογές της οποίας υπήρξαν η λατρεία του γεγονότος, η ιστορία των βασιλιάδων και των επιφανών ανδρών, η πολιτική και διπλωματική ιστορία. Αντίθετα, η νέα ιστοριογραφική αντίληψη επικεντρώθηκε στη μελέτη οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών φαινομένων, τη μακρά διάρκεια, την ανάδειξη των κανονικοτήτων, των συνεχειών και των αδρανειών στον ιστορικό χρόνο.

11. G. Chaussinand-Nogaret, «Histoire biographique» και J. Andreau, «Prosopographie», σσ. 86-87 και σσ. 546-548 αντίστοιχα, στο: André Burguière (υπό τη διεύθ.), *Dictionnaire des Sciences Historiques*, P.U.F., Παρίσι 1986.

12. Πρβλ. Francois Dosse, *L'histoire en miettes. Des «Annales» à la «nouvelle histoire»*, édit. La Découverte, Παρίσι 1987.

13. Αναφέρεται στο Guy Thuiller et Jean Tulard, *Le metier d'historien*, P.U.F., στη σειρά Que sais-je, no 2615, Παρίσι 1991, σσ. 55-56.

Το μπόλιασμα της ιστορίας με τις άλλες κοινωνικές επιστήμες και η θεαματική διεύρυνση του ιστοριογραφικού πεδίου οδήγησαν τον Ζακ Λε Γκοφ και τον Πιερ Νορά να κάνουν λόγο για μια «νέα ιστορία». Το καινούργιο εντοπιζόταν στα νέα προβλήματα στα οποία έπρεπε να απαντήσει η ιστορία, στις νέες προσεγγίσεις που αμφισβητούσαν τους παραδοσιακούς τομείς της και, τέλος, στα νέα αντικείμενα που αναδύονταν μέσα στο επιστημολογικό πεδίο της.¹⁴

Στα επόμενα χρόνια, αυτή η νέα ιστορία θα γίνει πρωτοπορία, θα ηγεμονεύσει όχι μόνο στο χώρο της ιστορίας, αλλά και των άλλων κοινωνικών επιστημών, καθώς επίσης θα εισβάλει και στα μέσα μαζικής επικοινωνίας. Το κοινό σημείο που ενώνει τη νέα ιστορία με εκείνη των *Annales* –αν και τις περισσότερες φορές πρόκειται για κοινούς τόπους, για αλληλοτετακτισμένους κύκλους– είναι η κριτική τους κατά της παραδοσιακής ιστοριογραφίας, της ιστορίας των μαχών και της πολιτικής ιστορίας.¹⁵ Βέβαια, αυτή η ευφορία δεν θα κρατήσει για πολύ. Ο Λε Γκοφ, ο κατ' εξοχήν εκφραστής αυτού του νέου ιστοριογραφικού ρεύματος, θα διαπιστώσει το παράδοξο που εμφανίζεται στην ιστορική επιστήμη σήμερα: από τη μια, τεράστια ακτινοβολία και, από την άλλη, κρίση ανάπτυξης. Παράδοξο το οποίο με τη σειρά του τροφοδοτεί τις ανησυχίες των ιστορικών για την εξέλιξη της ιστορίας.¹⁶

Η πορεία του εγχειρήματος που αναζήτησε τη συνάντηση της ιστορίας με τις άλλες κοινωνικές επιστήμες, με εκφραστές τον Φεβρ και τον Μπλοκ, οδήγησε αργότερα με τον Μπρωντέλ στην ηγεμονία στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, όχι μόνο στη Γαλλία αλλά και σε παγκόσμιο επίπεδο. Τέλος, η όλη προσπάθεια κατέληξε σε μια τρίτη φάση, στο πέρασμα από την ιστοριογραφική άποψη των *Annales* σε έναν διαμελισμό της ιστορίας. Με άλλα λόγια, πίσω από τη νέα ιστορία υπήρχε μια πλη-

14. Jacques Le Goff et Pierre Nora (επιμ.), *Faire de l'histoire. I Nouveaux problèmes*, Gallimard, Folio/histoire, Παρίσι 1974, σσ. 10-11.

15. J. Le Goff, R. Chartier et J. Revel (επιμ.), *La Nouvelle Histoire*, CEPL, Retz, Παρίσι 1978, Guy Bourdè et Hervé Martin, *Les écoles historiques*, Seuil, Παρίσι 1983. Επίσης, Κ. Γαγανάκης, «Τα Annales 1929-1990: σχολή ιστορίας ή κίνηση ιστορικών;», στο περ. *Θεωρία και Κοινωνία*, τεύχ. 5, Ιούνιος 1991, σσ. 29-65.

16. «Στο διάλογο με τις άλλες κοινωνικές επιστήμες, στη σημαντική διεύρυνση των προβλημάτων, των μεθόδων και των αντικειμένων της, η ιστορία αναρωτιέται αν κινδυνεύει να εξαφανιστεί» (*si elle n'est pas en train de se perdre*)· βλ. πρόλογο στην ιταλική έκδοση του 1986 της μελέτης του J. Le Goff, *Histoire et mémoire*, Gallimard, Παρίσι 1988, σ. 29.

θώρα διαφορετικών μεθοδολογικών επιλογών και κατ' επέκταση αντικειμένων έρευνας, ένας αναπροσανατολισμός της ιστορίας που αμφισβητούσε τον ένα και μοναδικό τρόπο να γράφει (κάνει) κανείς ιστορία.

Στο πλαίσιο αυτής της εργασίας δεν είναι δυνατόν να εξαντληθεί το θέμα της κρίσης της ιστορικής επιστήμης.¹⁷ Θα περιοριστούμε μόνο στον εντοπισμό ορισμένων συμπτωμάτων αυτής της κρίσης. Όπως προαναφέρθηκε, εάν διαπιστώνεται κρίση οφείλεται ακριβώς στην επιτυχία της νέας ιστορίας. Ένα δεύτερο φαινόμενο, το οποίο έχει αντίκτυπο στην ιστορία, είναι η αναμφισβήτητη κρίση των κοινωνικών επιστημών, αλλά και τα προβλήματα διαχείρισης της έννοιας του κοινωνικού από την πλευρά τους. Αυτή οφείλεται, με τη σειρά της, στις ιδιαιτερότητες των κοινωνικοπολιτικών και πολιτισμικών εξελίξεων από την εποχή του Β' Παγκόσμιου Πολέμου.¹⁸

Η τεχνολογική επανάσταση ανέτρεψε και συνεχίζει να ανατρέπει τις παραδοσιακές κοινωνικές συντεταγμένες –ας αναλογιστούμε την παγκοσμιοποίηση της πληροφορίας– με ανυπολόγιστες ιστορικές συνέπειες. Παράλληλα, δειλά στη δεκαετία του '70, εντονότερα στη δεκαετία του '80, διαγράφεται μια άλλη επανάσταση, εκείνη του «υποκειμένου». Επανάσταση με τις ανακαλύψεις της βιοϊατρικής, αναδιάταξη των κοινωνικών σχέσεων και της καθημερινής ζωής με την εμφάνιση του φεμινιστικού κινήματος, με τις αλλαγές των οικογενειακών σχέσεων, τη σεξουαλική απελευθέρωση, τη μείωση των ωρών στον τομέα της μισθωτής εργασίας, την αύξηση του ελεύθερου χρόνου, την ανάδειξη νέων αντιαυταρχικών αξιών –για να θυμηθούμε μόνο μερικές από αυτές. Πλέον χρησιμοποιούνται συχνά οι λέξεις άτομο, ατομικισμός, ατομικότητα, δρων υποκείμενο, ελευθερία του υποκειμένου, αυτονομία, ναρκισσισμός, φροντίδα του εαυτού.

Έτσι, από τις δεκαετίες του '60 και του '70, όταν κυριαρχούσε ως εξηγητικό μοντέλο της κοινωνικής και προσωπικής ζωής η μελέτη των κοινωνικών και ψυχικών δομών με συνέπεια τη σύνθλιψη του υποκειμένου, φθάνουμε στη δεκαετία του '80 με την επιστροφή του υποκειμένου, του ατόμου.

17. G. Thuiller et J. Tulard, *Les écoles historiques*, P.U.F., στη σειρά Que sais-je, no 2506, Παρίσι 1990, ιδιαίτερα το κεφ. IV. Πρόσφατα και στα ελληνικά, *Οι ιστορικές σχολές*, μτφρ. Κική Καφαμπέλη, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993.

18. J. Le Goff (επιμ.), *La Nouvelle Histoire*, éd. Complexe, Βρυξέλλες 1988 [πρόλογος στη νέα έκδοση], σ. 11. Βλ. επίσης «Histoire et sciences sociales. Un tournant critique?», *Annales ESC*, 2/1988, σσ. 291-293.

Οι τάσεις αποϊδεολογικοποίησης στη θεωρία και την κοινωνία, που σχηματικά χαρακτηρίζονται ως το «τέλος των ιδεολογιών», έχουν επίσης το δικό τους μερίδιο ευθύνης στη κρίση της ιστορίας. Η εν λόγω κρίση, όμως, εκφράζεται κυρίως από τις αμφισβητήσεις του μαρξισμού, ιδιαίτερα μετά τα γεγονότα της κατάρρευσης του υπαρκτού σοσιαλισμού στις χώρες του ανατολικού μπλοκ.¹⁹ Βέβαια, η νέα ιστορία δεν είχε ποτέ άμεσες σχέσεις με το μαρξισμό, ώστε να υποθέσουμε και την άμεση σχέση της με την κρίση του μαρξισμού. Μάλλον αυτό που συμβαίνει είναι η κατάθεση προβληματισμών σχετικά με το αίτημα για την ιστορία, για την ύπαρξη μιας «συνολικής ιστορίας», κάτι που μπορεί να θεωρηθεί ως μια ιδεολογία, με αποτέλεσμα να δεχθεί και η ιστορία την κριτική που ασκείται εναντίον των ιδεολογιών.²⁰

Αυτές οι κοσμογονικές αλλαγές ήταν αδύνατον να μην επηρεάσουν τις κοινωνικές επιστήμες. Τα «μεγάλα ιδεολογικά συστήματα» και οι «συνολικές ερμηνείες της κοινωνικής πραγματικότητας και της ιστορίας», φορτισμένα με υπερβολική εξηγητική φιλοδοξία, δεν ήταν ικανά να ακολουθήσουν και να κατανοήσουν τους χρόνους της κοινωνικής αλλαγής. Την ίδια περίοδο, οι ποσοτικές έρευνες καθίστανται ολοένα και περισσότερο αντικείμενο κριτικής²¹. Οι κοινωνικοί επιστήμονες αναζητούν πλέον μια προσέγγιση που να δίνει τη δυνατότητα να συλλάβει κανείς τις συμπεριφορές των κοινωνικών πρωταγωνιστών, τους τρόπους ζωής τους, καθώς επίσης και τα συστήματα αξιών και πεποιθήσεών τους.

Μια από τις προσεγγίσεις αυτές θα είναι και η βιογραφική. Όπως προαναφέρθηκε δεν είναι μια ολότελα καινούργια προσέγγιση, η προϊστορία της ανιχνεύεται στην

19. J. Le Goff (επιμ.), *La Nouvelle Histoire*, ό.π., σ. 11.

20. «Με την κρίση του σοβιετικού συστήματος εξουσίας που ταυτιζόταν με τη μαρξιστική αντίληψη και ερμηνεία του κόσμου, αλλιώς μια ιδεολογία, θεωρήθηκε ότι φθάσαμε στο τέλος των ιδεολογιών. Δεν εξετάζω εδώ σε ποιο βαθμό συνάδει το τέλος των ιδεολογιών με την ανάδυση άλλων, που μάλιστα θεωρούνταν ως τελεσιδικώς εξαφανισμένες: καταγράφω απλώς το συμβάν, κυριολεκτικώς το λεχθέν. Στο βαθμό πάλι, όπου οι θεωρητικές και περαιτέρω ερμηνευτικές βεβαιότητες, εκείνες που εμπεριέχονται στην υπόθεση έρευνας και πραγματώνονται στο ιστοριογραφικό πεδίο, θεωρήθηκαν ως υπόφορες των ιδεολογιών, ήταν επόμενο να τεθούν υπό αμφισβήτηση. Χοντρικά αυτή είναι η ουσία της πρόσφατης κρίσης της ιστορίας και ευρύτερα των κοινωνικών επιστημών». Σπύρος Ασδραχάς, Συνέντευξη στο «Αφιέρωμα στον Μπρωντέλ», περ. *Ίστωρ*, τεύχ. 4, Απρίλιος 1992, σσ. 42-43.

21. Charlotte Heinritz et Angela Rammstedt, «L' approche biographique en France», *Cahiers internationaux de Sociologie*, τ. XCI, 1991, σσ. 337-338.

Αμερική του '20-'30, με τη «Σχολή του Σικάγου». Το καινούργιο είναι η ανακάλυψη του παρελθόντος της για τις ανάγκες του σήμερα. Έτσι, μπορεί να δοθεί μια απάντηση στο ερώτημα της ταχύτατης εξάπλωσής της, σχετίζοντάς την με τη γενικότερη κρίση των κοινωνικών επιστημών. Η βιογραφική προσέγγιση, με τις αφηγήσεις ζωής, τρέφει την ελπίδα των ερευνητών να κατανοήσουν την κοινωνική πραγματικότητα «από τα μέσα». Το υποκείμενο, η καθημερινότητα, οι κοινωνικές πρακτικές και το νόημά τους, σύμφωνα με μια ρήση του Ντανιέλ Μπερτώ, τοποθετούνται στο επίκεντρο των ενδιαφερόντων της έρευνας.

Ο Ντανιέλ Μπερτώ, Γάλλος κοινωνιολόγος στο Εθνικό Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών (C.N.R.S.), υπήρξε ένας από τους πρώτους που ασχολήθηκε με τις αφηγήσεις ζωής στη Γαλλία. Ο ίδιος ερευνητής, στην πορεία για αναζήτηση ενός άλλου τρόπου να κάνει κανείς κοινωνιολογία, πίστεψε ότι μέσα από τη συλλογή αφηγήσεων ζωής βρήκε ένα μονοπάτι που έθετε σε αμφισβήτηση όλες τις υπάρχουσες ιδέες, όχι μόνο εκείνες που κληρονομήθηκαν από τη θετικιστική παράδοση αλλά, επίσης, και εκείνες που εμπνέονται από τα κυρίαρχα φιλοσοφικά ρεύματα στη Γαλλία, δηλαδή το μαρξισμό και το στρουκτουραλισμό.²²

Είναι κοινός τόπος ότι η ιστορία είναι αποτέλεσμα της εποχής μέσα στην οποία παράγεται. Έτσι, μέσα σε αυτό το κλίμα των θεωρητικών αναζητήσεων και επαναπροσδιορισμών, θα εμφανιστούν και οι «επιστροφές» ξεχασμένων ιστοριογραφικών ειδών.²³ Ήταν επόμενο η ιστορία να δεχτεί τον αντίκτυπο της κρίσης των κοινωνικών επιστημών –με τις οποίες ποτέ δεν διέκοψε τις ανταλλαγές– και της εμφάνισης της βιογραφίας. Γύρω από τη φύση, το αντικείμενό της και τα επιστημονικά της όρια τα τελευταία χρόνια παρατηρείται στο χώρο της ιστορίας, όπως εξάλλου και στις κοινωνικές επιστήμες, ένας έντονος προβληματισμός.

Σύμφωνα με τον Τζιοβάνι Λέβι, ένα μεγάλο μέρος των μεθοδολογικών ερωτημάτων της σύγχρονης ιστοριογραφίας τίθεται σε σχέση με τη βιογραφία. Πρόκειται για ερωτήματα που αφορούν τις σχέσεις της ιστορίας με τις άλλες κοινωνικές επιστήμες, τα προβλήματα των σταδίων της ανάλυσης, τις σχέσεις ανάμεσα στους κανόνες και

22. D. Bertaux, «L' approche biographique: sa validité méthodologique, ses potentialités», *Cahiers Internationaux de Sociologie*, vol. LXIX, 1980, σ.218.

23. J. Le Goff (επιμ.), *La Nouvelle Histoire*, ό.π., σ. 15.

τις πρακτικές καθώς και άλλα ζητήματα, ακόμη πιο πολύπλοκα, που εξετάζουν τα όρια της ανθρώπινης ελευθερίας και της ορθολογικότητας.²⁴

Εδώ ένα σημαντικό ερώτημα γεννιέται: Μπορούμε αλήθεια να γράψουμε την ιστορία της ζωής ενός ατόμου; Αυτό το ερώτημα, που ανακαλεί τα σημαντικά προβλήματα της ιστοριογραφίας, ακυρώνεται συχνά μέσω κάποιων υπεκφυγών που χρησιμοποιούν ως πρόφαση την απουσία των πηγών. Όμως, αυτή δεν είναι ούτε η μόνη ούτε η κύρια δυσκολία. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι πιο κραυγαλέες αποκλίσεις προέρχονται, όπως υποστηρίζει ο Τζιοβάνι Λέβι, από το γεγονός ότι οι ιστορικοί και άλλοι κοινωνικοί επιστήμονες, ακολουθώντας μια καθιερωμένη βιογραφική παράδοση, στράφηκαν σε μοντέλα που ευνοούν μια ταξινομημένη χρονολογία, μια σταθερή, συμπαγή και ακέραια προσωπικότητα, πράξεις χωρίς αδράνεια και αποφάσεις χωρίς αβεβαιότητες.²⁵

Αναφερόμενος στη βιογραφία και προσπαθώντας να απαντήσει στο προαναφερθέν ερώτημα, ο Πιερ Μπουρντιέ ξεκινά από τη διαχείριση του κύριου ονόματος.²⁶ Το τελευταίο για τον Γάλλο κοινωνιολόγο αποτελεί έναν «ανελαστικό δείκτη» που υποδεικνύει το ίδιο αντικείμενο στον οποιοδήποτε δυνατό χώρο, δηλαδή μέσα σε διαφορετικά στάδια του ίδιου του κοινωνικού χώρου (διαχρονική σταθερότητα) ή μέσα σε διαφορετικούς χώρους την ίδια στιγμή (συγχρονική σταθερότητα).

Μέσω του κύριου ονόματος θεσμίζεται μια σταθερή και διαρκής κοινωνική ταυτότητα που εξασφαλίζει την ταυτότητα του βιολογικού ατόμου μέσα σε όλα τα πιθανά πεδία, όπου το τελευταίο παρεμβαίνει ως υποκείμενο, δηλαδή μέσα σε όλες τις δυνατές ιστορίες της ζωής του. Το κύριο όνομα, λοιπόν, είναι η χειροπιαστή, ορατή, βεβαίωση της ταυτότητας του φορέα του δια μέσου του χρόνου και της συμμετοχής του σε διάφορους κοινωνικούς χώρους.

Αυτό που δείχνει το κύριο όνομα δεν είναι παρά ένα σύνολο βιολογικών και κοινωνικών ιδιοτήτων σε σταθερή αλλαγή, άρα δεν μπορεί να περιγράψει τις ιδιότητες ή να μας δώσει καμιά πληροφορία γι' αυτό που ονομάζει. Όλες οι περιγραφές θα ήταν

24. Giovanni Levi, «Les usages de la biographie», *Annales ESC*, τεύχ. 6, Νοέμβ.- Δεκ. 1989, σ. 1326.

25. Στο ίδιο, σ. 1325.

26. Pierre Bourdieu, «L' illusion biographique», *Actes de la recherche en sciences sociales*, αρ. 62/63 (1986), σσ. 69-72. Βλ. επίσης, «Η βιογραφική αυταπάτη» (ελλην. μτφρ. Θάνος Ψυχογιός), στο Πιερ Μπουρντιέ, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, πρόλ.-επιμ. Ν. Παναγιωτόπουλος, εκδ. Δελφίνι, Αθήνα 1994, σσ. 131-139.

αξιόπιστες μονάχα μέσα στα όρια ενός περιορισμένου χώρου. Με άλλα λόγια, ο Μπουρντιέ εννοεί πως δεν μπορούμε να αξιολογήσουμε (να εξακριβώσουμε) την ταυτότητα μιας προσωπικότητας, ως κοινωνικά θεσμισμένης ατομικότητας, παρά μονάχα με το τίμημα μιας βολικής αφαίρεσης.

Συνεχίζοντας την κριτική του για τις βιογραφίες ο Μπουρντιέ μας προτρέπει να συγκροτήσουμε την έννοια της τροχιάς (*trajectoire*) «σαν μια σειρά από διαδοχικές θέσεις που καταλαμβάνονται από τον ίδιο φορέα (ή ομάδα) μέσα σε ένα χώρο, ο οποίος –χώρος– με τη σειρά του είναι σε κίνηση και υπόκειται σε ασταμάτητες μεταβολές».

Έτσι, προϋπόθεση για να κατανοήσουμε την πορεία ενός ατόμου είναι να έχουμε προηγουμένως προσδιορίσει τα διαδοχικά πλαίσια των χώρων μέσα στα οποία ξεδιπλώθηκε η τροχιά της ζωής του, δηλαδή να δούμε την ιστορική συνάφεια που ένωσε το εξεταζόμενο υποκείμενο με το σύνολο των άλλων υποκειμένων που ενέχονται σε αυτή τη συνάφεια.

Αυτός ο προσδιορισμός είναι επίσης και η προϋπόθεση για κάθε αυστηρή αξιολόγηση της «κοινωνικής επιφάνειας», δηλαδή του συνόλου των κοινωνικών θέσεων που καταλαμβάνονται σε μια δεδομένη χρονική στιγμή από μια βιολογική ατομικότητα κοινωνικά θεσμισμένη. Αυτή η τελευταία λειτουργεί ως φορέας ενός συνόλου ιδιοτήτων και προσόντων που επιτρέπουν στο άτομο να παρεμβαίνει ως αποτελεσματικό υποκείμενο μέσα σε διαφορετικούς χώρους.

Για να μελετηθούν τώρα αυτές οι «τροχιές» ο Μπουρντιέ και τα μέλη της σχολής του καταφεύγουν στα βιογραφικά δεδομένα, τα οποία αντλούν από διάφορες πηγές: βιογραφικές εγκυκλοπαίδειες, νεκρολογίες, βιογραφικά σημειώματα, (αυτο)βιογραφίες, προσωπικά ημερολόγια κλπ., τα οποία ερμηνεύουν στην προοπτική των μηχανισμών της κοινωνικής αναπαραγωγής. Η προσέγγιση αυτή προϋποθέτει την άμεση «σύλληψη» μιας κληρονομιάς (που μπορεί να είναι το οικονομικό κεφάλαιο, το πολιτιστικό κεφάλαιο κλπ.) που μεταφέρεται από γενιά σε γενιά. Κάτω από αυτή την οπτική, η ιστορία ζωής ενός ατόμου (ή ιστορίες ζωής των ατόμων) δεν προσφέρεται για την ανάδειξη νέων αντικειμένων έρευνας, επειδή τα υποκείμενα, σε αυτήν την περίπτωση, περιορίζονται στο να είναι οι φορείς της αναπαραγωγής των κοινωνικών δομών.

Ο Γάλλος κοινωνιολόγος αναλύει μια ουσιαστική πλευρά του βάρους της ιστορίας στην κατασκευή της ταυτότητας δια μέσου της έννοιας της «ενσωμάτωσης των

ηθών» (incorporation des habitus): για να εξηγήσουμε τη συμπεριφορά ενός ατόμου πρέπει να καταλάβουμε ότι «η δράση δεν είναι μια απάντηση, της οποίας το κλειδί εξήγησης θα βρισκόταν στο ερέθισμα. Είναι ένα σύστημα προδιαθέσεων, αυτό που ονομάζω *habitus*, το οποίο είναι το προϊόν κάθε βιογραφικής εμπειρίας». Η έννοια του *habitus* είναι το αποτέλεσμα της εξέτασης ενός συνόλου πρακτικών, που συγκροτήθηκαν στο χρόνο και κεφαλαιοποιήθηκαν εξαιτίας της καταλληλότητάς τους, δηλαδή της ικανότητάς τους να απαντούν στις συγκεκριμένες συνθήκες ύπαρξης σε μια δεδομένη στιγμή, και οι οποίες πρακτικές μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά.

Όταν ο Μπουρντιέ αναφέρεται στην ενσωμάτωση της ιστορίας, θέλει να πει για την εργασία εσωτερίκευσης και εμπέδωσης, η οποία έχει ως συνέπεια να καθιστά το *habitus* «ένα» με το άτομο στο μέτρο που οι κοινωνικές συνθήκες της παραγωγής των *habitus* είναι συχνά παραγνωρισμένες, αρνούμενες, ξεχασμένες: τα ενσωματωμένα *habitus* γίνονται αντιληπτά ως μέρος της φυσικής τάξης πραγμάτων, σαν έμφυτα, σαν ένα είδος δώρου από το Θεό, ξεκομμένα από την αρχική καταγωγή τους. Αυτό το σύστημα των διαθέσεων εγγράφεται μέσα στο σώμα και το διανοητικό σύμπαν, στους τρόπους ομιλίας, κίνησης, μετακίνησης στο χώρο κλπ., και χαρακτηρίζει το σύνολο των στάσεων και συμπεριφορών του ατόμου. Πρόκειται, λοιπόν, για ένα κεφάλαιο, ιστορικά συγκροτημένο, το οποίο η οικογένεια το μεταφέρει και το μεταδίδει· το άτομο το αποκτά σιγά σιγά, εξαιτίας της διαδικασίας εμπέδωσης και ενσωμάτωσής του. Αποτέλεσμα των προαναφερθέντων είναι να παρουσιάζεται το *habitus* σαν να ήταν έμφυτο, ως αυτονόητο.

Ορίζοντας το *habitus* ως «δομή δομοποιούσα» (*structure structurante*), ο Μπουρντιέ αναδεικνύει το ρόλο της ιστορίας. Αν καταφέρνει να μας δείξει τη σημασία του παρελθόντος που εγγράφει κάθε υποκείμενο στην λογική της κοινωνικής αναπαραγωγής, δεν επιτρέπει να συλλάβουμε το «ξαναγράψιμο» που επιχειρεί το άτομο με στόχο να περάσει από την ιστορία στην ιστορικότητα.

Αναρωτιέται κανείς μήπως αυτές οι απόψεις του Μπουρντιέ αποτελούν έμμεση κριτική στο νέο ρεύμα που κυριαρχεί στη Γαλλία –και όχι μόνο– και χρησιμοποιεί τη βιογραφία ως εργαλείο ανάλυσης, με κύριο εκπρόσωπό του τον Ντανιέλ Μπερτώ.²⁷

27. Βλ. ενδεικτικά D. Bertaux, *Destins personnels et structure de classe*, P.U.F., Παρίσι 1977· του ίδιου, «L'approche biographique: sa validité méthodologique, ses potentialités», *ό.π.*, και D. Ber-

Ο τελευταίος ακολουθεί μια κοινωνικοπολιτιστική προσέγγιση των βιογραφιών. Θεωρεί πως αυτές δεν μπορούν να είναι παρά αφηγήσεις πράξεων, διαδικασιών ιδιοποίησης των κοινωνικών σχέσεων μέσα από την ανάλυση των κοινωνικών πρακτικών.²⁸ Επίσης, ο Μπερτώ πιστεύει πως πρέπει να διερευνούνται οι δομές των κοινωνικών σχέσεων που οργανώνουν τις κοινωνικές τροχιές. Αυτές οι τελευταίες προβάλλονται ως μοίρα ή πεπρωμένο για τους ανθρώπους. Επιμένει, τέλος, ιδιαίτερα στη σημασία που έχει η καταγωγή στην κοινωνική τροχιά των ανθρώπων, δηλαδή στη σχέση ανάμεσα στην ταξική θέση της οικογένειας του καθενός και στο προφίλ της μετέπειτα κοινωνικής πορείας του.²⁹

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η εξήγηση που δίνει ο Ζαν Πενέφ για την εξάπλωση και την εδραίωση της βιογραφικής προσέγγισης στη Γαλλία. Ο Πενέφ υποστηρίζει ότι πίσω από τον Μπερτώ –του οποίου η αλλαγή της επιστημονικής πλευσης σημαδεύεται από τον Μάιο του '68– συνωστίζονται αρκετοί ερευνητές που συναντούν δυσκολίες στη χρηματοδότηση των ερευνών τους εξαιτίας των περικοπών των πιστώσεων. Η βιογραφική προσέγγιση ήταν μια απλή και φθηνή τεχνική, χωρίς να απαιτεί φαινομενικά ιδιαίτερη προετοιμασία: φάνταζε ακόμη ως σανίδα σωτηρίας για εκείνους που ήταν αποκλεισμένοι από τα επίσημα κανάλια διανομής των πιστώσεων. Έτσι, η επιτυχία της βιογραφικής προσέγγισης κατανοείται καλύτερα ως απάντηση σε εκείνους που είχαν δυνατότητα πρόσβασης στη σύνταξη ερωτηματολογίων, του «θετικιστικού ιμπεριαλισμού», εκείνους οι οποίοι είχαν τα μέσα να προβούν σε μεγάλες στατιστικές έρευνες. Η αυτοβιογραφία αποτέλεσε ένα μέσο για τους ερευνητές που ήταν αποκλεισμένοι κατά κάποιο τρόπο από τις θέσεις επιστημονικής και κοινωνικής εξουσίας να μελετήσουν τους «αποκλεισμένους της ιστορίας». Σε αυτό το πλαίσιο κατανοείται και ο ριζοσπαστισμός της βιογραφικής μεθόδου, η οποία νοείται ως επανάσταση στις κοινωνικές επιστήμες, που αντιτίθεται στην παράδοση, στη ρουτίνα ή, με πιο ήπιο τρόπο, αποτελεί τη θεραπεία για την κρίση της κοινωνιολογίας.³⁰

Ο Ζακ Λε Γκοφ θα σταθεί επιφυλακτικός απέναντι σε αυτές τις «επιστροφές» και θα τις χαρακτηρίσει διφορούμενες και ύποπτες: από τη μια, οι «επιστροφές» εμφανί-

taux (επιμ.), *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*, Beverly Hills, 1981.

28. Benedicte Goussault, «Entre Alter et Ego», *Espaces Temps*, τεύχ. 37 (1980), σ. 46.

29. D. Bertaux, *Destins personnels et structure de classe*, ό.π., σ. 9.

ζονται με μια ανανεωμένη προβληματική, που οφείλεται κυρίως στη νέα ιστορία, από την άλλη δεν παύουν να είναι υπόφορες σε μια μακρόχρονη θητεία στην παραδοσιακή ιστορία, γεγονός που δίνει δικαίωμα στον καθένα να δυσπιστεί απέναντί τους, να θεωρεί πως το όλο εγχείρημα επαναφέρει παρωχημένες αντιλήψεις στο μεθοδολογικό επίπεδο. «Είναι μέτωπα της ιστορίας για τα οποία έχει σημασία να είναι κανείς πολύ προσεκτικός και πρέπει να απωθήσει την επιδρομή των, παλαιών και νέων, "αντιδραστικών" ιστορικών».³¹ Αυτές οι «επιστροφές» συνιστούν πεδία σύγκρουσης, σύμφωνα με τον Λε Γκοφ.

Αν και η επιστροφή της βιογραφίας φαίνεται να προκαλεί τις λιγότερες αντιθέσεις και διαμαρτυρίες, σε μεγάλο βαθμό παραμένει επιφανειακή, ανεκδοτολογική, αρκετές φορές αναχρονιστική. Γι' αυτόν τον λόγο ο Λε Γκοφ θα ζητήσει η νέα βιογραφική ιστορία να ανιχνεύει τις προσωπικότητες μέσα στις δομές και να τις μελετά διαμέσου των λειτουργιών και των ρόλων τους.³²

Σε ένα άρθρο με τίτλο «Η βιογραφία, αυτή η ανάπηρη της ιστορίας», ο Μαρκ Φερρό διερωτάται για το χαρακτήρα της αποδοκιμασίας της ιστορικής βιογραφίας αλλά και το ενδιαφέρον που παρουσιάζει η τελευταία σήμερα.³³ Επηρεασμένος από τον γενικό προβληματισμό γύρω από τη βιογραφία, εντοπίζει με σαφήνεια και τόλμη

30. Jean Peneff, *La méthode biographique*, éd. Armand Colin, Παρίσι 1990, σ. 74.

31. J. Le Goff (επιμ.), *La Nouvelle Histoire*, ό.π., σ. 15.

32. Στο ίδιο, σσ. 16-17.

33. Marc Ferro, «Η βιογραφία, αυτή η ανάπηρη της ιστορίας» στο συλλ. έργο *Ατομικισμός. Η μεγάλη επιστροφή*, εκδ. Ροές, Αθήνα 1990, σσ. 210-216 (βλ. γαλλ. έκδ. *L' individualisme, le grand retour*, Magazine Litteraire, Παρίσι 1989). Συγκεκριμένα, σε ό,τι αφορά το σημερινό ενδιαφέρον για τη βιογραφία, ο Φερρό κάνει λόγο για ένα «κοινωνικό αίτημα» θίγοντας έτσι ένα γενικότερο πρόβλημα της ιστοριογραφίας στη Γαλλία, και όχι μόνο· πρόκειται για την απόσταση ανάμεσα στην επιστημονική ιστορία και την ιστορία του «μεγάλου κοινού». Το μεγάλο κοινό πάντοτε ζητούσε βιογραφίες και οι εκδότες ήταν αναγκασμένοι να ακολουθήσουν, ακόμη κι αν μερικοί πανεπιστημιακοί, εξαιτίας του δογματισμού τους, της περιφρόνησης του ρόλου των προσωπικοτήτων στην ιστορία και τέλος, της προτίμησής τους για τη μεγάλη διάρκεια και τα ανώνυμα πλήθη, αποδοκίμαζαν το βιογραφικό είδος. «Στα χρόνια 1975 - 1985 αυξήθηκαν οι βιογραφίες, οι πωλήσεις τους, οι εκδότες ενδιαφέρονται, η βιογραφία γίνεται μόδα. Οι νέοι ερευνητές θέλουν "να γράψουν μια βιογραφία". Αυτό το πάθος της βιογραφίας δείχνει ανάγλυφα μια αλήθεια που συχνά τη ξεχνάμε: η οικονομία δεν είναι το παν, το πολιτικό παιχνίδι γίνεται περισσότερο από τις προσωπικότητες παρά από τις "μάζες", ακόμη κι αν είναι "φωτισμένες"». Βλ. Guy Thuiller, Jean Tulard, *Les écoles historiques*, ό.π., σσ. 58-59.

τα προβλήματα που προκύπτουν από την υιοθέτηση της βιογραφίας από τον ιστορικό. Συγκεκριμένα, ο Φερρό υποστηρίζει ότι η επιλογή της ζωής ενός ανθρώπου ως αντικειμένου ιστορικής έρευνας σημαδεύεται από ένα ουσιαστικό πρόβλημα για τον ιστορικό, που δεν είναι άλλο από την «αβεβαιότητα της διάγνωσης για τη ζωή και το ρόλο ενός μεμονωμένου ανθρώπου» και λογική συνέχεια αυτής της διαπίστωσης είναι ότι το ίδιο το ιστορικό έργο καθίσταται αβέβαιο.³⁴

Αξίζει σε αυτό το σημείο να κάνουμε μια μικρή παρένθεση και να επιστρέψουμε στον Μπρωντέλ. Ο Μπρωντέλ, όπως είναι γνωστό έδειξε την προτίμησή του στις δομές έναντι των γεγονότων, στις διάρκειες και τις κανονικότητες έναντι των αλλαγών. Και αυτή η προτίμηση υπαγορευόταν από την πολεμική εναντίον της παραδοσιακής ιστορίας, η οποία δεν ενδιαφερόταν παρά για τις πράξεις των εξαιρετικών προσώπων και για τον «αφρό» των γεγονότων. Παρ' όλ' αυτά, ο Μπρωντέλ, όταν ξεκινούσε τη μάχη εναντίον της συμβαντολογικής ιστορίας, έλεγε ότι δεν αρνείται την πραγματικότητα των γεγονότων ή το ρόλο των ατόμων, γεγονός το οποίο θα συνιστούσε μια ανώριμη στάση.³⁵ Αυτά λέγονται βέβαια το 1950· η αφορμή είναι ο Φεβρ με το έργο του *Ο Λούθηρος*, και στόχος η υπέρβαση του ατόμου. Έτσι, η τάση που κυριαρχούσε ήταν η αναγνώριση της πολυπλοκότητας της κοινωνικής πραγματικότητας και η προσπάθεια κατανόησης των ατόμων και του κοινωνικού, έχοντας ως νέα αφετηρία και ορίζουσα το χρόνο –ή την πολλαπλότητα των χρόνων– «χωρίς την οποία ούτε οι κοινωνίες ούτε τα άτομα του παρελθόντος ή του παρόντος δεν επανακτούν την εικόνα (*allure*) και τη θερμότητα (*chaleur*) της ζωής».³⁶

Από την άλλη μεριά, όμως, ο Μπρωντέλ διέβλεπε τον κίνδυνο που εγκυμονούσε η αποκλειστική ανάπτυξη της κοινωνικής ιστορίας: μπροστά στον θαυμασμό και στη μελέτη των αργών κινήσεων της ζωής των ανθρώπων, είναι πιθανό να ξεχάσουμε ή/και να αρνηθούμε ακόμη, αυτό που χαρακτηρίζει κάθε άτομο, το αναντικατάστατο, τη μοναδικότητα. Αλλά και η συνέχεια του λόγου του Γάλλου ιστορικού είναι αποκαλυπτική, σε βαθμό που να μας επιτρέπει να πούμε ότι συνιστά μεθοδολογική οδηγία για το πώς προσεγγίζει κανείς έναν ιστορικό πρωταγωνιστή.

34. «Όλα αυτά σημαίνουν ότι το βιογραφικό έργο βρίσκεται αντιμέτωπο τόσο με τα θεσμικά συστήματα, των οποίων απειλεί να μειώσει το κύρος, όσο και μ' αυτόν τον ίδιο το θεσμό του ιστορικού, δεδομένου ότι κάνει τη νομιμότητά του λιγότερο αξιόπιστη». Marc Ferro, *ό.π.*, σ.215.

35. Fernand Braudel, *Écrits sur l'histoire*, Flammarion, Παρίσι 1969, σ. 21.

Ας δώσουμε, όμως, το λόγο στον ίδιο τον Μπρωντέλ: «Γιατί το να αμφισβητεί κανείς τον σημαντικό ρόλο που θέλησαν να δώσουν σε κάποιους υπερβολικούς (abusifs) ανθρώπους κατά τη γέννηση της ιστορίας, δεν σημαίνει βέβαια να αρνηθεί το μεγαλείο του ατόμου, ως ατόμου, και το ενδιαφέρον ενός ανθρώπου να σκύψει πάνω στο πεπρωμένο ενός άλλου ανθρώπου. Το έλεγα προηγουμένως, οι άνθρωποι, ακόμη και οι πιο μεγάλοι, δεν μας φαίνονται τόσο ελεύθεροι όσο ήθελαν να πιστεύουν οι προκάτοχοί μας στην ιστορία, αλλά το ενδιαφέρον της ζωής τους δεν βρίσκεται μειωμένο, αντίθετα. Και η δυσκολία δεν είναι να συμφιλιώσουμε, στο επίπεδο των αρχών, την αναγκαιότητα της ατομικής και της κοινωνικής ιστορίας. Η δυσκολία έγκειται στο να είναι κανείς ικανός να αισθάνεται ταυτόχρονα και τη μια και την άλλη, και, αγόμενος με τη μια, να μην περιφρονεί την άλλη».³⁷

Πριν κλείσουμε αυτή την παρένθεση, θα σταθούμε σε μια εξαίρεση στο έργο του Μπρωντέλ. Παρά την προτίμησή του για τις μεγάλες διάρκειες και τις δομές, το 1969 θα δημοσιεύσει στα ιταλικά μια μικρή βιογραφική μελέτη για τον Φίλιππο τον Β΄, γνώριμό του από τα παλιά, στη *Μεσόγειο*. Ήδη, το 1966, είχε προηγηθεί μια μελέτη του, πάλι στα ιταλικά, για τον Κάρολο τον Ε΄.³⁸

Στον «*Φίλιππο Β΄*» ο Μπρωντέλ αναγνωρίζει τις δυσκολίες που έχει το εγχείρημα να αφιερώσει κανείς μια μελέτη μόνο σε ένα πρόσωπο. Οι δυσκολίες αυτές εντοπίζονται όχι στο γεγονός ότι ενδεχομένως το βιογραφούμενο πρόσωπο δεν συμπεριλαμβάνεται στους «πρωταγωνιστές», οι οποίοι έκαναν την ιστορία του καιρού τους και προετοίμασαν τις επόμενες μέρες, αλλά, αντίθετα, στο γεγονός ότι το πραγματικό πρόσωπο μας ξεφεύγει από την περιέργειά μας καθώς και από τις κρίσεις μας. Παραμένει απόν, παρά την επιμονή των ιστορικών να το συλλάβουν. Αυτό που έχει μεγάλη σημασία και αποτελεί μια επιβεβλημένη προφύλαξη είναι να απορρίψει στο σύνολό της τη συσσώρευση των ύβρεων και των υπερβολικών εγκωμίων, στόχος των ο-

36. Στο ίδιο, ό.π., σ. 34.

37. Στο ίδιο, σ. 35.

38. Fernand Braudel, «Philippe II», σσ. 209-252, και «Charles Quint, Témoin de son temps 1500-1558», σσ. 167-207 στο: *Écrits sur l'histoire II*, éd. Arthaud, Παρίσι 1990. («Carlo V», C.E.I., Compañia Edizione Internazionali, Μιλάνο 1966 και «Philippe II», C.E.I., Μιλάνο 1969 στη σειρά «I Protagonisti»).

ποιών υπήρξε το προς μελέτη άτομο. Οφείλει λοιπόν κανείς να ξεκινήσει από μια απαραίτητη και σωτήρια διαγραφή (*coup d' eronge*), να ξεκινήσει από το μηδέν.³⁹

Είναι αλήθεια πως η ενασχόληση με τη βιογραφία ενέχει μεγάλο κίνδυνο. Δύσκολη προσπάθεια, με αβέβαια αποτελέσματα. Παρ' όλ' αυτά, θα υποστηρίξαμε ότι στη σημερινή φάση η βιογραφική προσέγγιση αποτελεί μια ουσιαστική και γόνιμη πηγή επιστημονικού προβληματισμού και διαλόγου και προσφέρει ευκαιρίες για νέα πεδία έρευνας στο χώρο των κοινωνικών επιστημών.

Ιδιαίτερα στο χώρο της ιστορίας εκκρεμεί το ερώτημα εάν η επιστροφή της βιογραφίας αποτελεί μια νέα βιογραφική ιστορία ή μια παλινόρθωση της συμβαντολογικής ιστοριογραφίας. Η απάντηση δεν είναι ούτε εύκολη αλλά ούτε και δεδομένη. Πιστεύουμε ότι αν οι ιστορικοί έχουν ενστερνιστεί μία από τις σημαντικότερες κατακτήσεις της νέας ιστοριογραφίας, που δεν είναι άλλη από την ανάδειξη της σχέσης του ιστορικού με το αντικείμενό του, η πλάστιγγα θα γείρει προς την πλευρά της αλλαγής. Η ιστορία έχει ανάγκη από αλλαγές και όχι από αντιδράσεις, θα σημειώσει ο Λε Γκοφ. Η βιογραφία είναι ένα μέτωπο όπου πρέπει να δοθεί η μάχη: «μια μάχη ιδεών για να γράφουμε καλύτερα ιστορία».⁴⁰

Εμφανίζεται, λοιπόν, η βιογραφική προσέγγιση να αποτελεί μια ουσιαστική και γόνιμη πηγή επιστημονικού προβληματισμού και διαλόγου και να προσφέρει ευκαιρίες για νέα πεδία έρευνας στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Κυρίως, όμως, αναδεικνύεται «η σημασία της βιογραφίας ως ιστορικής ανάλυσης που μας οδηγεί στην κατανόηση του γενικού υπό το πρίσμα των συγκεκριμένων του εκφάνσεων στην ατομική εμπειρία και την αποκαλυπτική περίπτωση».⁴¹

39. F. Braudel, «Philippe II», *ό.π.*, σσ. 209-210.

40. J. Le Goff, *Histoire et mémoire*, *ό.π.*, σσ. 14-15.

41. Π. Μ. Κιτρομηλίδης *Πολιτικοί στοχαστές των νεοτέρων χρόνων. Βιογραφικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Διάττων, Αθήνα 1989, σ. 33. Ο ίδιος συγγραφέας επισημαίνοντας το ενδιαφέρον των ερευνητών για τη βιογραφία ως ιστοριογραφικό είδος θα σημειώσει: «Η χρησιμότητά της για τον ιστορικό έγκειται στο γεγονός ότι συμπυκνώνει το καθολικό στο συγκεκριμένο. Η ατομική περίπτωση και η εξιστόρηση της εμπειρίας του συγκεκριμένου προσώπου μπορούν να αποτελέσουν την εικονογράφηση μιας ολόκληρης εποχής. Για τον λόγο αυτό στη σύνθεση της βιογραφίας επιβάλλεται ή άσκηση ιστορικής κρίσης και η εφαρμογή κριτηρίων επιλογής ώστε να διακρίνεται και να αναδεικνύεται το ιστορικά σημαντικό. Η γνωριμία της ατομικής περίπτωσης θα είναι αποτελεσματικότερη αν γίνει αντιληπτή η διαπλοκή της ιδιαιτερότητας με την κανονικότητα. Με τον τρόπο

Αν συνεχίσουμε, όμως, να αποκλείουμε τη βιογραφική προσέγγιση από τα ενδιαφέροντά μας, αυτή θα συνεχίσει το δρόμο της βρίσκοντας πεδίο πρόσφορο ανάπτυξης στον παραδοσιακό ιστορικό και ακαδημαϊκό χώρο. Τότε πράγματι η καλή βιογραφία θα είναι πάντοτε μια κακή ιστορία.⁴²

Δεν υπάρχει μία και μοναδική μεθοδολογία στη βιογραφία, μία και μοναδική γραφή, αλλά πολλαπλές δυνατές πορείες, σύμφωνα πάντα με τους ιδιαίτερους στόχους της έρευνας που τις ενεργοποιεί. Όπως υπάρχουν πολλαπλές αναγνώσεις ενός ιστορικού έργου ή ακόμη και μιας βιογραφίας, έτσι υπάρχει και μια ποικιλία τρόπων γραφής μιας βιογραφίας. Δεν είναι εκ προοιμίου καταδικασμένη η βιογραφία σε ένα γραμμικό ξεδίπλωμα της ατομικής περίπτωσης της βιογραφούμενης προσωπικότητας. Το μεγάλο πλεονέκτημα της βιογραφίας είναι ο πλούτος της, το περιεχόμενό της, γεγονός που συνιστά ταυτόχρονα και τη δυσκολία της.

Η ιδιαιτερότητά της, να ασχολείται με τη μελέτη ενός ατόμου, δεν αποκλείει εκ των προτέρων την κατανόηση της σχέσης του ατόμου με την κοινωνική δράση και το κοινωνικό πεδίο, μέσα στο οποίο εγγράφεται η τελευταία. Πιστεύουμε, λοιπόν, ότι η βιογραφία βοηθά στο να καταρρεύσει ο μύθος ότι υπάρχει ένας και μοναδικός τρόπος να κάνει κανείς ιστορία, με άλλα λόγια να εξηγηθεί και να κατανοηθεί η εξέλιξη των κοινωνιών. Μέσα από τη μελέτη ενός συγκεκριμένου ατόμου αναδεικνύεται και μια οπτική που ρίχνει φως στην κοινωνική δομή και την εξέλιξή της. Σε αυτή την κατεύθυνση, λοιπόν, η βιογραφία συνιστά μία από τις δυνατές προσεγγίσεις στο χώρο της σύγχρονης ιστοριογραφίας.⁴³

Υπάρχει, στη συνέχεια, και μια άλλη άποψη για τις βιογραφίες, η οποία έχει τις ρίζες της στην παράδοση του υπαρξισμού και μάλιστα στο ρεύμα εκείνο που συνδέε-

αυτό η βιογραφία γίνεται πρίσμα της ιστορίας». Στο Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ...*, ό.π., σ. 25

42. «Είναι μεγάλος πειρασμός να κάνει κανείς ένα διαχωρισμό ανάμεσα στη βιογραφία που ασχολείται με τον άνθρωπο ως άτομο και την ιστορία που ασχολείται με τον άνθρωπο ως μέρος του συνόλου και να ισχυρισθεί πως η καλή βιογραφία κάνει κακή ιστορία». Ε. Χ. Καρρ, *Τι είναι η ιστορία;*, ό.π., σσ. 54-55.

43. Βλ. Κ. Παπαθανασόπουλος, *Αλέξανδρος Κουμουνδούρος. Σχόλια για μια βιογραφία*, ό.π., σσ. 20-21: «Κατ' επεκτάση, η προκαταβολική απόρριψη της βιογραφίας ως "κακής" ή "υποκειμενικής" ιστορίας είναι επικίνδυνη όσο και αστήρικτη, ιδιαίτερα μάλιστα σήμερα, όταν, υπό το φως της συμβολής της ερμηνευτικής, το ενδιαφέρον για τη βιογραφική μέθοδο έχει αναζωπυρωθεί στους κόλπους των ιστοριογραφικών συζητήσεων».

ται με τον Ζαν-Πωλ Σαρτρ. Το άτομο θεωρείται «ως συνολική ανθρώπινη πράξη» (praxis humaine totalisante), γεγονός που σημαίνει πως δεν είναι μόνο η απλή – παθητική – αντανάκλαση των κοινωνικών προσδιορισμών που το καθορίζουν αλλά διαθέτει κι ένα μέρος προσωπικής ευθύνης όσον αφορά τη δική του πορεία.

Για τον Φράνκο Φερραρότι, πάλι, ο βίος είναι μια πρακτική που ιδιοποιείται τις κοινωνικές σχέσεις, τις ενσωματώνει, τις εσωτερικεύει και τις μεταμορφώνει σε ψυχολογικές δομές δια μέσου της δράσης της αποδόμησης-αναδόμησης.⁴⁴ Η βιογραφία, δείκτης μιας προσωπικής πορείας, είναι σε διαλεκτική σχέση με τις εξωτερικές συνθήκες που την καθορίζουν. Αυτό δε σημαίνει πως το άτομο είναι «επιφαινόμενο» του κοινωνικού· εμφανίζεται, πλέον, ως πρωταγωνιστής. Δεν μπορούμε, επομένως, να μιλάμε για αντανάκλαση του κοινωνικού, αφού το άτομο φιλτράρει το κοινωνικό, το μεταφράζει προβάλλοντάς το σε μια άλλη διάσταση: εκείνη της υποκειμενικότητάς του. Με άλλα λόγια, κάθε άτομο μεταφράζει το κοινωνικό δια μέσου της ιστορίας του και της προσωπικής του μνήμης.

Έτσι, μολονότι η ιστορία βαραίνει πάνω στη ζωή μας, δεν αποφασίζει γι' αυτήν. Εάν, δηλαδή, υποστηρίζουμε ότι η ιστορική συνάφεια είναι καθοριστική, αυτό δεν σημαίνει, ωστόσο, πως το άτομο αδυνατεί να κινηθεί, να δράσει παρά μονάχα με ένα τρόπο, δηλαδή με συγκεκριμένο προσανατολισμό. Αν η ιστορία βαραίνει πάνω στο άτομο, το άτομο διατηρεί από την πλευρά του την ικανότητα να μετατρέπει και να μετατοπίζει το βάρος, να επιχειρεί μια νέα γραφή της ιστορίας. Συνειδητοποιώντας τον τρόπο με τον οποίο οι επιλογές του είναι προσδιορισμένες από την ιστορία, το άτομο είναι δυνατόν να οδηγηθεί σε τροποποιήσεις, στο μέτρο που μπορεί, βέβαια, να καταλάβει πως δεσμευόταν να συμπεριφέρεται με έναν τέτοιο τρόπο.

Αυτή η ικανότητα μας οδηγεί στην υιοθέτηση μιας δυναμικής έννοιας της ιστορίας, που δεν είναι άλλη από την ιστορικότητα.⁴⁵ Πρόκειται για μια έννοια η οποία φανερώνει την ικανότητα να παρεμβάινει κανείς στη δική του ιστορία, λειτουργία που τον τοποθετεί ως υποκείμενο μέσα σε μια διαλεκτική κίνηση ανάμεσα σε αυτό που

44. Benedicte Goussault, *ό.π.*, σ. 47.

45. Vincent de Gaulejac, *Η ταξική νεύρωση*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1993 (γαλλ. *La nevrose de classe*, Hommes et Groupes édit., Παρίσι 1987), σσ. 57-58, και Michel Bonetti-Vincent de Gaulejac, «L'individu, produit d'une histoire dont il cherche à devenir le sujet», *Espaces Temps*, 37 (1988), σ. 59.

είναι και σε αυτό που γίνεται.⁴⁶ Μια διαδικασία που δεν αλλάζει φυσικά την οντολογία της ιστορίας, που είναι συντελεσμένο παρελθόν, αλλά τη σχέση του ατόμου με την ιστορία αυτή, τον τρόπο με τον οποίο η ιστορία επιδρά στον άνθρωπο.

Η ιστορικότητα, σύμφωνα με Βινσέν Ντε Γκωλζάκ, προσδιορίζει την ικανότητα του ατόμου να ενσωματώνει στη δράση του την προσωπική ιστορία και ταυτόχρονα την Ιστορία, δηλαδή την ιστορία της κοινωνίας στο σύνολό της, για να μπορεί από τη μια «να την κατανοεί, να την αναγνωρίζει, για να έχει τη δυνατότητα να συνειδητοποιεί, άρα και να μεταβάλλει, τον τρόπο με τον οποίο η ιστορία αυτή δρα μέσα του» και από την άλλη «να θέτει σε εφαρμογή στρατηγικές κοινωνικά πρόσφορες σε σχέση με την εξέλιξη της κοινωνίας, στην προσπάθεια του να προσαρμοστεί στις πολιτιστικές και κοινωνικοοικονομικές αλλαγές».⁴⁷

Η διαχείριση της ατομικής ιστορίας, η κατανόηση της σχέσης του ατόμου με την ιστορία, δηλαδή με την κοινωνία ως σύστημα, και της θέσης που κατέχει σε αυτό μας οδηγεί στη συλλογική ιστορικότητα ή καλύτερα την ιστορικότητα της κοινωνίας. Η ατομική ιστορικότητα ως δράση του ατόμου να συγκροτηθεί ως υποκείμενο της προσωπικής του ιστορίας βρίσκεται σε αντιστοιχία με την ιστορικότητα της κοινωνίας, τη δράση μέσω της οποίας μια κοινωνία επενεργεί στον ίδιο τον εαυτό της για να μπορεί να διαχειρίζεται τους δικούς της μετασχηματισμούς.⁴⁸

Έχοντας ως στόχο να γράψουμε μια βιογραφία, την πορεία ενός ανθρώπου, πρέπει να τονίσουμε πως η ζωή, ο βίος είναι ένα έργο το οποίο παίζεται πάνω σε μόνο μια σκηνή. Αυτή η μεταφορά σημαίνει πως δεν υπάρχει ένα εσωτερικό πεδίο στο ο-

46. «Ιστορία υπάρχει γιατί οι άνθρωποι είναι μαζί όχι ως μοριακές και κλειστές υποκειμενικότητες που αθροίζονται αλλά, αντίθετα, ως όντα που προβάλλουν τον εαυτό τους στον άλλον σαν ο άλλος να είναι το κλειδί της δικής του αλήθειας. Υπάρχει λοιπόν ένα νόημα της ιστορίας, το νόημα που δίνουν οι άνθρωποι, με τη ζωή τους στην ιστορία τους». J. F. Lyotard, *La phénoménologie*, Que sais-je?, P.U.F., Παρίσι 1961, σσ.118-119. Ελλην. μτφρ., *Φαινομενολογία*, εκδ. Ι. Χατζηνικολή, Αθήνα 1985.

47. Vincent de Gaulejac, *Η ταξική νεύρωση*, ό.π., σσ.59-60.

48. Για την έννοια της ιστορικότητας, Alain Touraine, *La production de la société*, Seuil, Παρίσι 1973, σσ. 81-95 και σσ. 126-7. Βλ. του ίδιου, *La voix et le regard*, Seuil, Παρίσι 1978, σ. 82. Ο Τουρέν ονομάζει ιστορικότητα τη δράση που «η κοινωνία ασκεί στον εαυτό της μέσω της επένδυσης, της γνώσης και της αναπαράστασης που η ίδια διαμορφώνει για τη δημιουργικότητα». A. Touraine, *Pour la sociologie*, Seuil, Παρίσι 1974, σ. 37.

ποίο ενεργοποιούνται τα συναισθήματα, οι φαντασιώσεις, οι αναπαραστάσεις, οι συγκινήσεις, πεδίο στο οποίο το άτομο προσπαθεί να σταθεί ως υποκείμενο. Όπως δεν υπάρχει και ένα άλλο επίπεδο, που θα το ονομάζαμε εξωτερικό, όπου διαδραματίζεται ο κοινωνικός ανταγωνισμός, οι οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές συγκρούσεις, των οποίων το άτομο είναι το αντικείμενο. «Το ερώτημα ποιο από τα δύο είναι πιο σημαντικό –η κοινωνία ή το άτομο– μοιάζει με το ερώτημα για την κότα και το αυγό. Είτε το θέτετε σαν λογικό είτε σαν ιστορικό ερώτημα, είναι αδύνατο να δώσετε απάντηση έτσι ή αλλιώς, που να μην επιδέχεται διόρθωμα από μια αντίθετη και εξίσου μονόπλευρη απάντηση. Η κοινωνία και το άτομο είναι αδιαχώριστα. Είναι αναγκαία το ένα στο άλλο, και αλληλοσυμπληρούμενα, όχι αντίθετα».⁴⁹

Αν θέλουμε λοιπόν να συλλάβουμε το βάρος της ιστορίας, έχει σημασία να κατανοήσουμε τις διαρθρώσεις ανάμεσα στην προσωπική ιστορία και την κοινωνική ιστορία μέσα στην οποία εγγράφεται η πρώτη. Με άλλα λόγια, να αναρωτηθούμε για εκείνο το εύρος ελευθερίας του ατόμου και των επιλογών του, όπως επίσης και για την υφή των κοινωνικών δομών (κράτος, θεσμοί, ιδεολογία κλπ.), τα οποία δεν είναι αμετάβλητα και χωρίς αντιφάσεις. Με αυτήν την έννοια, κανένα σύστημα δεν είναι αρκετά καλά δομημένο και συγκροτημένο ώστε να ακυρώνει κάθε δυνατότητα συνειδητής επιλογής και ερμηνείας των κανόνων. Πολύ περισσότερο αυτό ισχύει για τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, που σίγουρα είναι λιγότερο αυστηρά δομημένος από αντίστοιχους ευρωπαϊκούς. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, γεμάτο ασυνέχειες, καθυστερήσεις και αναπόφευκτες αντιφάσεις, οι πρακτικές εμφανίζουν μια αφθονία και μια έντονη διαφοροποίηση.

Ένα άλλο στοιχείο, το οποίο καλούμαστε να πάρουμε υπόψη όταν εξετάζουμε ιστορικούς πρωταγωνιστές, είναι το πρόβλημα της «ορθολογικότητας». Ο βιογράφος θα πρέπει να αποφεύγει τη σύλληψη ενός ανθρώπου ολοκληρωτικά ορθολογικού, ο οποίος δεν γνωρίζει ούτε αμφιβολίες ούτε αβεβαιότητες ούτε αδράνειες. Αντίθετα, θα πρέπει να έχει στο νου ότι οι πρωταγωνιστές δεν ενεργούν πάντα, ίσως και ούτε συνήθως, βάσει κινήτρων και σχεδιασμών απόλυτα συνειδητοποιημένων ή τέτοιων που είναι διατεθειμένοι να ομολογήσουν.⁵⁰ Αυτές οι επισημάνσεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι ιστορικοί/βιογράφοι θα πρέπει να είναι προσεκτικοί στη μελέτη και

49. Ε.Χ. Καρρ, *Τι είναι η ιστορία*, ό.π., σ. 35.

50. Στο ίδιο, σ. 56

την ερμηνεία της δράσης των ανθρώπων, τα αποτελέσματα της οποίας είναι συχνά διαφορετικά και, πολλές φορές, αντίθετα από τις αρχικές επιδιώξεις και τη στοχοθεσία των ανθρώπων, μιας και η δράση τους δεν παράγεται σε κενό, αλλά, αντίθετα, στοιχειοθετείται και διαμορφώνεται στο πεδίο των κοινωνικών σχέσεων και τη δυναμικής που αναπτύσσεται σε αυτό.⁵¹

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο βλέπουμε να εγγράφεται η προβληματική μας για τον Αλέξ. Μαυροκορδάτο. Στόχος μας είναι να ανιχνεύσουμε μέσα από τις πηγές την παρέμβαση του Μαυροκορδάτου στη συγκρότηση σύγχρονου, δυτικού τύπου κράτους στον επαναστατημένο ελλαδικό χώρο, καθώς και την πολιτική μεταρρυθμιστική αντίληψη και πρακτική του, μιας και πρόκειται για έναν δημόσιο άνδρα, για έναν πολιτικό.⁵² Έτσι, η μελέτη της δράσης του δεν μπορεί παρά να τοποθετηθεί κατ' εξοχήν στο πολιτικό πεδίο και μέσα στην ιστορική εξέλιξη αυτού του πεδίου.

Αν θέλουμε να υποστηρίξουμε πως το εγχείρημά μας δεν έχει να κάνει με βήματα προς τα πίσω, δεν μπορούμε να μην αντιμετωπίσουμε το πρόβλημα σχετικά με το ποια υπήρξε, αν υπήρξε, η επίδραση του προσώπου στο ιστορικό γίνεσθαι. Με το ίδιο λυχνάρι πρέπει να φωτίσουμε το πρόσωπο και την κοινωνία, το πολιτικό πεδίο μέσα στο οποίο εγγράφεται η πολιτική του δράση. Έτσι, η ιστορία, η βιογραφία ενός πολιτικού πρέπει να φανερώσει εκείνο που φωτίζει το πρόσωπο και αυτό που το πρόσωπο εξηγεί. Αυτό το τελευταίο καθίσταται πιο ενδιαφέρον όταν η δράση του εν λόγω προσώπου τοποθετείται σε μια συγκυρία κοινωνικών ανατροπών.

Εδώ ήταν σκόπιμο να επισημανθεί ότι η παρούσα εργασία δεν διεκδικεί τον τίτλο μιας ολοκληρωμένης βιογραφίας του Αλέξ. Μαυροκορδάτου. Αυτό είναι ένα μεγάλο εγχείρημα για κατοπινές στιγμές. Το ερευνητικό μας εγχείρημα θα περιοριστεί σε μια

51 Στο ίδιο, σσ. 59-60.

52. Σε αυτό το σημείο κρίνουμε χρήσιμη μία συμπληρωματική απάντηση στο ερώτημα γιατί να γράψει κανείς μια βιογραφία του Μαυροκορδάτου. Η ανάγκη αυτή δεν προκύπτει μόνο από τη γενικότερη επιθυμία της ιστορίας του Εικοσιένα, όπως έχουμε δηλώσει ήδη, ούτε απλώς από την πρόκληση της αμφιλεγόμενης εικόνας του Μαυροκορδάτου. Την ίδια ανάγκη τροφοδοτούν και τα ερεθίσματα που παράγει η εποχή μας, η συγχρονία που επηρεάζει, όπως έχει επανειλημμένως επισημανθεί, τη ματιά του ιστορικού. Τέτοιο ερέθισμα υπήρξε το γεγονός της ύπαρξης σε όλους τους κοινωνικούς και πολιτικούς σχηματισμούς ηγετών που χαρακτηρίζονται «αρχηγοί», όπως επίσης και η σύγχρονη φιλολογία περί αναξιοπιστίας του πολιτικού προσωπικού και η έντονη κριτική που ασκείται συλλήβδην στους πολιτικούς.

πρώτη μελέτη για το πρόσωπο του Μαυροκορδάτου, μέσα από την οποία θα επιχειρηθεί η ανασύσταση των πρακτικών και των σχεδίων που αναπτύσσει σε μια κρίσιμη χρονική περίοδο λίγο πριν από την Επανάσταση. Η περίοδος αυτή είναι σημαντική, περικλείει τις προοπτικές της Επανάστασης πριν από την έκρηξή της. Η ελληνική Επανάσταση επηρέασε και άλλαξε τόσο τα διάφορα κοινωνικοπολιτισμικά περιβάλλοντα που άγγιξε, όσο και τους ανθρώπους που ζουν ή αναφέρονται σε αυτά. Ανατρέπεται η συνέχεια του παρελθόντος αλλά και το ίδιο το παρελθόν, αφού πλέον εντάσσεται και οδηγεί σε ένα διαφορετικό μέλλον απ' ό,τι συνέβαινε μέχρι εκείνη τη στιγμή. Δεν υπάρχει πιο δραματική διαπίστωση της ρήσης ότι οι άνθρωποι δημιουργούν την ιστορία από το γεγονός ότι η ίδια ιστορία καταναλώνει και θυσιάζει ανθρώπους. Οι άνθρωποι δρουν και θυσιάζονται ως μέσα για ιστορικούς σκοπούς και κοινωνικές αλλαγές, για δημιουργήματα δηλαδή των ίδιων των ανθρώπων.

Η έρευνα και η μελέτη που ακολουθεί επιχειρεί να ανιχνεύσει τον πολιτικό πολιτισμό του Μαυροκορδάτου, τους τρόπους διαχείρισης των προβλημάτων εξουσίας από μέρους του και κατ' επέκταση να διευκρινίσει, στο μέτρο του δυνατού, κάποιες πλευρές της μετάβασης της ελληνόφωνης ορθόδοξης χριστιανικής συλλογικότητας από το σύστημα της κατάκτησης στον σύγχρονο κόσμο. Ιδιαίτερα θα μας απασχολήσει η διατύπωση κάποιων προτάσεων για την Επανάσταση του Εικοσιένα και για τις εκδοχές πρόσληψης του δυτικού κόσμου και του εθνικού κράτους από μέρους των επαναστατών. Επίσης, θα εξετάσουμε τους προσδιορισμούς της ανθρώπινης δράσης μέσα από τις πιθανές εκδοχές της, τις αναγκαίες προσαρμογές και τις εύθραυστες μεταμορφώσεις της στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο. Το ίδιο το πεδίο της ελληνικής Επανάστασης είναι πάντα ζωντανό και αβέβαιο για τους πρωταγωνιστές της εποχής εκείνης.

Σε μια συγκυρία, λοιπόν, όπου αλλάζουν σημαντικά οι όροι μέσα από τους οποίους οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τον κόσμο και την ιστορία τους, καθίσταται αρκετά ενδιαφέρουσα η μελέτη ενός από τους πιο σημαντικούς πρωταγωνιστές αυτής της περιόδου. Τα ευρύτερα μεθοδολογικά ερωτήματα για τη βιογραφία μας ωθούν να κινηθούμε σε τρεις ερευνητικούς άξονες:

α) Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ως προϊόν της ιστορίας της οικογένειάς του αλλά και της κοινωνικής ομάδας στην οποία ανήκει.

β) Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ως άτομο, όπως εντάσσεται στον ιστορικό χρόνο μέσα από τις σχέσεις του με τους άλλους κοινωνικούς πρωταγωνιστές.

γ) Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ως άτομο, πρωταγωνιστής ο οποίος παράγει ιστορία, με άλλα λόγια είναι το υποκείμενο και ο παραγωγός, στο εσωτερικό μιας παραδοσιακής κοινωνίας που σημαδεύεται ταυτόχρονα από έντονες κοινωνικές κινητικότητες και αλλαγές και αντιστεκόμενη όσο μπορεί σ' αυτές.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ...

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΧΡΟΝΙΑ:

Κωνσταντινούπολη, ο τόπος των Φαναριωτών

«Κωνσταντινούπολι, πόλι μεγαλώτατη, πολυανθρωπότατη, ωραιότατη, πλουσιώτατη, εμπορικώτατη, απάνω εις τον Βόσπορο και εις την Προποντίδα, εις μια τοποθεσία την καλλίτερη της Οικουμένης δια βασιλεύουσα πόλι και χαριέστερη δια τα φυσικά της προτερήματα, αυτή λέγω η τέτοια πόλι είναι η μητρόπολι της Θράκης και όλου του βασιλείου των Τούρκων».¹

Με αυτόν τον τρόπο περιέγραφαν οι Δημητρείς την Κωνσταντινούπολη στη *Νεωτερική Γεωγραφία* τους το 1791. Την ίδια χρονιά, στις 3/14 Φεβρουαρίου γεννιέται στο Αρναούτκιοϊ, προάστιο της Κωνσταντινούπολης στις όχθες του Βοσπόρου, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος.²

Η Κωνσταντινούπολη, έχοντας υπάρξει στο παρελθόν πρωτεύουσα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, συνεχίζει να έχει τον ίδιο σημαντικό, πραγματικό όσο και συμβολικό, ρόλο κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης, ως διοικητικό, οικονομικό και πολιτισμικό κέντρο. Το νέο, όμως, κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο διαμορφώνει μια ιδιαίτερη κατάσταση που χαρακτηρίζει τη φυσιογνωμία της ως μητρόπολης. Από τη μια είναι η πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τόπος εξουσίας του Σουλτάνου, καθώς επίσης και της στρατιωτικοπολιτικής διοίκησης. Από την άλλη, η Κωνσταντινούπολη είναι και ο τόπος του Πατριαρχείου. Το Πατριαρχείο συνιστά το

1. Δανήλ Φιλιππίδης- Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, επιμ. Αικ. Κουμαριανού, Ερμής, Αθήνα 1988 (α' έκδ. Βιέννη 1791), σσ. 213-214.
2. Βλ. βιογραφικό σχέδιασμα του Γεωργίου Μαυροκορδάτου, γιου του Αλεξάνδρου, στο Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδά, *Γεώργιος Αλεξ. Μαυροκορδάτος (1839-1902). Ο σχολιαστής, ο ιστοριοδίφης, ο συλλέκτης. Μελέτη της αλληλογραφίας του*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1996, σ. 446.

χώρο της ηγεσίας –πνευματικής και κοινωνικής– της υπόδουλης κοινότητας των χριστιανών ορθοδόξων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.³

Αυτά τα κοινωνικοπολιτισμικά χαρακτηριστικά της πόλης διαμορφώνουν τους όρους και τις κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες ζουν και οργανώνουν τη δράση τους οι άνθρωποι· ανάμεσα σε αυτούς και η ελληνόφωνη χριστιανική κοινότητα. Το Πατριαρχείο, εγκατεστημένο στο Φανάρι, αποτελεί πόλο έλξης για τους υπόδουλους ορθοδόξους στα χρόνια της κατάκτησης, οι οποίοι προσβλέπουν στα διάφορα διοικητικά, αλλά και ιερατικά, αξιώματα στην ιεραρχία της Εκκλησίας. Βέβαια, σημαντικό αριθμητικά ελληνικό στοιχείο θα εγκατασταθεί κατά τον 18ο αιώνα στην Κωνσταντινούπολη και σε διάφορα προάστια της, όπως το Κουρούτσεσμε (Ξηροκρήνη), το Αρναούτκιοϊ, το Μπουγιούκντερε (Βαθυρρύακα) και τα Θεραπειά, αλλά και σε χωριά της απέναντι μικρασιατικής ακτής.⁴

Στη δυτική ακτή του Βοσπόρου, λίγο έξω από την Κωνσταντινούπολη, βρίσκεται το προάστιο Αρναούτκιοϊ, το όνομα του οποίου σημαίνει στην τουρκική Αρβανιτοχώρι.⁵ Είναι άγνωστο πότε έλαβε αυτή την ονομασία. Αντίθετα, είναι γνωστή η εξή-

3. Για την «ιδιότυπη κατάσταση» του ρόλου του Πατριαρχείου, δηλαδή να λειτουργεί ταυτόχρονα ως κοινωνικοπολιτική και πνευματική ηγεσία, βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος-Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Συζήτηση Στρογγυλής Τραπέζης με θέμα: «Η Γαλλική Επανάσταση και ο Νέος Ελληνισμός», στο *Γαλλική Επανάσταση και Σύγχρονη Κριτική Σκέψη*, Κέντρο Μαρξιστικών Σπουδών, εκδόσεις Ηράκλειτος, Αθήνα 1990, σ. 110: «Είναι, δηλαδή, μια κοινωνικοπολιτική ηγεσία, μόνο που εδώ συμβαίνει, για λόγους ιστορικούς, η ηγεσία αυτή να έχει και πνευματικό-θρησκευτικό ρόλο. Βρισκόταν επομένως σε μian ιδιότυπη κατάσταση, όπου έπρεπε, σαν εθνική-κοινωνική ηγεσία, να υπερασπιστεί το έθνος και να βρίσκεται σε επαφή με τα διεθνή προβλήματα και, σαν πνευματική ηγεσία, να βρίσκεται σε εγρήγορση για το δόγμα. [...] Ήταν πραγματικά μια ηγεσία κι ένας κοινωνικός χώρος που ζούσε την αντιφατικότητά του».
4. Για την Κωνσταντινούπολη, βλ. Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, *Η Κωνσταντινούπολις ή περιγραφή τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική της περιωνύμου ταύτης μεγαλόπολεως*, τόμ. Α'-Γ', αναστατική έκδοση, εκδ. Πελεκάνος, Αθήνα 1993 (α' εκδ. 1851-1869)· βλ., επίσης, Απόστολος Βακαλόπουλος, «Οικονομικά και εμπορικά κέντρα» στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Ι', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1974, σσ. 162-165, και Βασ. Σφυρόερας, «Επισκόπηση του Ελληνισμού κατά περιοχές. Στον παραδοσιακό χώρο», στο *ίδιο*, τόμ. ΙΑ', Αθήνα 1975, σσ. 189-192.
5. «Από τις κοινότητες της Κωνσταντινούπολης σημαντική ήταν του Μεγάλου Ρεύματος ή Αρναούκιοϊ στη δυτική ακτή του Βοσπόρου. Αρχικά κοινότητα Ηπειρωτών καλλιεργητών σπυροκηπευτικών, στη συνέχεια εποίκιστηκε από Αιγαιοπελαγίτες, όπως Πάριους, Ναξιώτες, Ανδριώτες, Τηνιακούς, Σκιαθίτες, Κρήτες, Μηλίους, Χιώτες, αλλά και από Έλληνες της

γηση που δίνεται για τη συγκεκριμένη ονομασία του, η οποία φαίνεται να προκύπτει από την εγκατάσταση σε αυτό το μέρος «Λαζών, Αλβανών και Ιουδαίων». Ο Σκ. Βυζάντιος μας πληροφορεί και για τις άλλες ονομασίες αυτού του προαστίου, όπως Μιχαήλιον κατά τα βυζαντινά χρόνια, Εστίαί κατά την αρχαιότητα και, στα πιο πρόσφατα χρόνια, Μέγα Ρεύμα.⁶

Σε αυτό το προάστιο, λοιπόν, θα γεννηθεί και θα ζήσει τα πρώτα του χρόνια ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος. Ο Αλέξανδρος ήταν το δεύτερο παιδί της οικογένειας του Νικόλαου Μαυροκορδάτου, αλλά και το μοναδικό αγόρι· είχε, όμως, τέσσερις αδερφές: την Ταρσία, την Ελένη, την Αικατερίνη και την Ευφροσύνη.⁷ Ο πατέρας του, ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος ήταν γιος του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου (1720-1790)⁸ και της Σμαράγδας Καντακουζηνού, γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπο-

Προποντίδας και της Θράκης. Κατά το 18ο αιώνα το χωριό αποτελούσε ένα προάστιο της Κωνσταντινούπολης στο οποίο βρισκόταν πολυτελή μέγαρα και θερινές διαμονές επιφανών Φαναριωτών». Νεοκλής Σαρρής, *Οσμανική πραγματικότητα, Συστηματική παράθεση δομών και λειτουργιών. ΙΙ. Η Δογματική Διοίκηση*, εκδ. Αρσενίδης, Αθήνα 1990, σ. 351. Για μια διεξοδική παρουσίαση της κοινότητας του Μεγάλου Ρεύματος, βλ. στο ίδιο, σσ. 351-363.

6. «Λαμβάνει δε και τέταρτον άλλο όνομα από του πλησίον Μεγάλου Ρεύματος, περί το οποίον ο προς βορράν του χωρίου λόφος, ηρέμα επικλινής, προήκων εφ' ικανόν του Βοσπόρου, σχηματίζει το από του ρεύματος τούτου παρωνυμούμενον ακρωτήριον Ακχυνδί-μπουρνου, χωρίζον δύο λιμένας, τον μεν του Μιχαηλίου προς νότον, το δε προς άρκτον, τον των Χηλών, και το μεν ύψος αυτού μόλις είνε 300 βημάτων, το δε πλάτος περί τα 400». Σκ. Δ. Βυζάντιος, *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 116. Άλλα στοιχεία και πληροφορίες για το εν λόγω προάστιο καθώς και για την καταπληκτική θέα της ευρύτερης περιοχής βλ. στο ίδιο, σσ. 114-119.

7. Émile Legrand, *Généalogie des Maurocordato de Constantinople et autres documents concernant cette famille*, Παρίσι 1886, σσ. 8-9, του ίδιου, *Généalogie des Maurocordato de Constantinople rédigée d'après des documents inédits*, Παρίσι 1900, σσ. 22- 23, Eugène Rizo Rangabè, *Livre d'or de la noblesse phanariote et des familles princières de Valachie et de Moldavie*, Αθήνα ²1904, σσ. 129-130 (1η έκδ. 1892, με τίτλο *Livre d'or de la noblesse phanariote en Grèce, en Roumanie, en Russie et en Turquie*), Mihail-Dimitri Sturdza, *Dictionnaire Historique et Généalogique des Grandes Familles de Grèce, d' Albanie et de Constantinople*, Παρίσι 1983, σσ. 324-325.

8. Ο παππούς του δικού μας Αλεξάνδρου ήταν με τη σειρά του γιος του Νικολάου Μαυροκορδάτου (1680-1730) και της τρίτης γυναίκας του Σμαράγδας Παναγιωτάκη και αδερφός του ηγεμόνα Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου (1711-1769). Βλ. É. Legrand, *Généalogie des Maurocordato de Constantinople et autres documents concernant cette famille*, *ό.π.*, σ. 5, του ίδιου, *Généalogie des Maurocordato de Constantinople rédigée d'après des documents inédits*, *ό.π.*, σ. 18 και Eug. Rizo Rangabè, *ό.π.*, σ. 128.

λη το 1744 όπου και απεβίωσε το 1818 ενώ διετέλεσε για σύντομο διάστημα Μέγας Μπάνος της Βλαχίας κατά τη διάρκεια της ηγεμονίας του Νικολάου Καρατζά (1782-1783). Στο διάστημα αυτής της θητείας του στο Βουκουρέστι γνώρισε και παντρεύτηκε τη Σμαράγδα Καρατζά, τρίτη θυγατέρα του ηγεμόνα.⁹

Ο οίκος των Μαυροκορδάτων έχει μακρά και πλούσια ιστορία και συνιστά τυπικό παράδειγμα φαναριώτικης οικογένειας. Εγκαταστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη και στη συνέχεια βρέθηκε στις παραδουνάβιες ηγεμονίες: τα μέλη της ήταν κατ' αρχάς έμποροι, έπειτα προσέγγισαν το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, πρόσφεραν υπηρεσίες σ' αυτό ως λαϊκοί, κατόπιν ανέλαβαν διοικητικά και πολιτικά καθήκοντα στην Υψηλή Πύλη ως Μεγάλοι Διερμηνείς (Δραγομάνοι) και Ηγεμόνες των παραδουνάβιων χωρών. Μέλη της οικογένειας διακρίθηκαν επίσης για την ευρύτητα των γνώσεών τους, τη φιλέρευνη διάθεσή τους και τη φροντίδα τους για την ανάπτυξη των γραμμάτων και των τεχνών και ιδιαίτερα για την έκδοση βιβλίων, την ίδρυση σχολείων, τον εμπλουτισμό βιβλιοθηκών κλπ.¹⁰

9. Για τον Νικόλαο, τον πατέρα του Αλεξάνδρου, βλ. É. Legrand, *Généalogie des Maurocordato de Constantinople...*, ό.π., Παρίσι 1886, σ. 7, του ιδίου, *Généalogie des Maurocordato...*, ό.π., Παρίσι 1900, σ. 22, Eug. Rizo Rangabè, ό.π., σσ. 128-129. Ο Μ.-D. Sturdza ισχυρίζεται ότι ο Νικόλαος έχει διατελέσει μεγάλος Ποστέλνικος το 1782 και το 1799 στη Βλαχία, καθώς επίσης και μεγάλος Σπαθάρης το 1798, βλ. Μ.-D. Sturdza, ό.π., σ. 325. Για τη μητέρα του Μαυροκορδάτου, Σμαράγδα, βλ. Eug. Rizo Rangabè, ό.π., σ. 77. Για τον ηγεμόνα της Βλαχίας Νικόλαο Καρατζά (1737-1783) βλ. Δημήτριος Σκαρλάτος Σούτζος, *Έλληνες Ηγεμόνες Βλαχίας και Μολδαβίας*, Αθήνα 1972, σ. 212, Μ.-D. Sturdza, ό.π., σ. 257 κ.ε., Επαμ. Ι. Σταματιάδου, *Βιογραφίαι των Ελλήνων Μεγάλων Διερμηνέων του Οθωμανικού Κράτους*, αναστατική έκδοση, εκδ. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 1973, α' έκδ. Αθήνα 1865, σσ.143-144, Démètre Skarl. Soutzo, «Les familles principales grecques de Valachie et de Moldavie», στο: *Symposium, L' époque phanariote*, 21-25 Octobre 1970, Institute For Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 249 (στο εξής Symposium). Γενικότερα για την οικογένεια των Καρατζάδων και τις ρίζες της, Eug. Rizo Rangabè, ό.π., σσ. 75-83 και Constantin I. Karadja, «Sur l' origine des Karadja», *Revue historique du sud-est européen*, 15 (1938), σσ. 222-226.

10. Για την οικογένεια των Μαυροκορδάτων υπάρχει εκτενής βιβλιογραφία. Βλ. ενδεικτικά, Alexandre A.C. Stourdza, *L' Europe orientale et le rôle historique des Maurocordato 1660-1830*, Plon, Παρίσι 1913, Αναστάσιος Ν. Γούδας, «Μαυροκορδάτου» στο: *Βιοί Παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, τόμ. ΣΤ', Αθήνα 1874, σσ. 185-242 και Μ.-D. Sturdza, ό.π., σσ. 319-328. Πρβλ. επίσης, Ariadna Camariano-Cioran, *Les Academies principales de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, IMXA, Θεσσαλονίκη 1974, και της ίδιας, «Écoles

Ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος, όπως προαναφέραμε, διετέλεσε Μέγας Μπάνος στη Βλαχία κατά το διάστημα 1782-1783. Το αξίωμα του «Μέγα Μπάνου» συνιστά ένα από τα πλέον σημαντικά αξιώματα τα οποία καταλαμβάνουν οι άνθρωποι του Φαναρίου ως έμπιστοι της ακολουθίας του Ηγεμόνα. Αυτό το αξίωμα ήταν προορισμένο για τους «Μεγάλους Βογιάρους ή ευγενείς της πρώτης τάξης». ¹¹ Ο Μέγας Μπάνος ήταν δεσπότης, σχεδόν ανεξάρτητος, των πέντε διαμερισμάτων που συγκροτούσαν την Επαρχία της Κραϊόβας: «Ο μέγας Μπάνος της Κραϊόβας, το πάλοι μόνος ήν εξουσιαστής των πέντε περατινών του Όλτου θεμάτων, και μίαν μόνην υπόκλισιν είχεν εις της Βλαχίας τον ηγεμόνα· αλλ' οι μεταγενέστεροι ηγεμόνες μ' όλον οπού μετέπειτα εστερέωσαν τον δεσποτισμόν αυτών με πληρεξουσιότητα και εκεί ήτον όμως ο μέγας Μπάνος κριτής και διευθητής της Κραϊόβας, και των πέντε εκείνων θεμάτων και όσαι προσταγαί παρά του ηγεμόνος εδίδοντο εις τα μέρη εκείνα, επιτελούντο δια χειρός του· εις δε την Κραϊόβαν εποίει Διβάνι, ως και ο ηγεμών εν Βουκουρεστίω ...». ¹² Από το 1761, όμως, αλλάζει η πρακτική των ηγεμόνων· δηλαδή, ενώ διατηρείται ο τίτλος και το αξίωμα του Μπάνου, ο ηγεμόνας στέλνει στη διοικητική θέση του έναν από τους άρχοντες με τον τίτλο του Καϊμακάμη, δηλαδή ηγεμονικού τοποτηρητή. ¹³

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίον προσλαμβάνει ο ίδιος ο Μαυροκορδάτος τη σημασία και τη βαρύτητα του ονόματος και της οικογένειάς του γενικότερα. Κάποια χρόνια αργότερα, το 1819, όταν θα βρεθεί στη Γενεύη, σε μια συνομιλία του με τον φυσιοδίφη Α. Π. ντε Καντόλ για το «σύστημα της ελληνικής αριστοκρατίας», ο Μαυροκορδάτος θα τοποθετηθεί ως εξής για τις μεγάλες οικογένειες του Φαναρίου: «Ω! θέλω να σας πω ότι κατ' αρχήν είναι η δική μου! Αυτή είναι η

grecques dans les principautés danubiennes au temps des Phanariotes» στο: *Symposium, L' époque phanariote*, ό.π., σσ. 49-56.

11. Eug. R. Rangabè, ό.π., σ. vi.

12. Διονύσιος Φωτεινός, *Ιστορία της πάλαι Δακίας, τα νυν Τρανσυλβανίας, Βλαχίας, και Μολδαβίας*, τόμ. Γ', Βιέννη 1819, σσ. 455-456.

13. Για την Κραϊόβα και το αξίωμα του Μπάνου βλ. και Δ. Φιλιππίδης-Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, ό.π., σ. 264: «Κραϊόβα εις το δυτικό του Βουκουρεστιού, είναι η δεύτερη πόλι της Βλαχίας, η οποία είναι και μητρόπολι των 5 κατλικιών οπού είναι από πέρα από τον Όλτο· ο Μπάνος είναι τρόπον τινά ο αυθέντης της Κραϊόβας, και προτήτερα αφ' ου εγίνονταν από τον αυθέντη, επήγανε και εκάθονταν εις αυτήν· τώρα όμως κάθεται εις το Βουκουρέστι και ο αυθέντης στέλνει εις την Κραϊόβα καϊμακάμη».

πρώτη ύστερα έρχονται οι Υψηλάντηδες, οι Σούτσοι, κλπ, και έπειτα οι Καρατζάδες κλπ». ¹⁴ Ένα άλλο στοιχείο το οποίο μας δείχνει το ενδιαφέρον του Μαυροκορδάτου για την ιστορία της οικογένειάς του και κατ' επέκταση για τη δική του προσωπική ιστορία είναι ότι είχε στα χέρια του μια γενεαλογία της οικογένειας των Μαυροκορδάτων. ¹⁵ Κατά πάσα πιθανότητα ο Μαυροκορδάτος, σε μια προσπάθεια ανασύστασης της προσωπικής και οικογενειακής του ιστορίας υπό το βάρος των αλλαγών που έφερε το Εικοσιένα, ανατρέχει στο παρελθόν, προκειμένου να αναζητήσει εκεί τα ίχνη της οικογενειακής και κοινωνικής του κατάστασης, καθώς θεωρεί πλέον ο ίδιος τον εαυτό του ως έναν από τους ιστορικούς πρωταγωνιστές του Αγώνα της Ανεξαρτησίας. Πρόκειται για μέριμνα κατασκευής της γενεαλογίας της οικογένειας, μέριμνα που απαντά σε ανάγκες τις οποίες προσδιορίζει η κοινωνική θέση και ο ρόλος του ως θεμελιωτή της ύπαρξης του ελληνικού εθνικού κράτους.

Από την εξέταση του γενεαλογικού του δένδρου προκύπτει ότι ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ανήκει, τόσο από την πλευρά του πατέρα όσο και της μητέρας του, σε δύο από τις σημαντικότερες οικογένειες του Φαναρίου. Έτσι, καθίσταται κληρονόμος ενός σημαντικού ονόματος, βάσει του οποίου αναγνωρίζεται ως μέλος μιας ιδιάζουσας κοινωνικής κατηγορίας, των Φαναριωτών. Μιας κοινωνικής κατηγορίας που αναλαμβάνει υψηλά αξιώματα στην οθωμανική διοίκηση αν και δεν αποτελεί μέρος της κυρίαρχης/κατακτητικής κοινωνίας, αφού αποτελείται από χριστιανούς. ¹⁶

14. Augustin-Pyramus de Candolle, *Mémoires et souvenirs... écrits par lui-même et publiés par son fils*, Γενεύη 1862, σσ. 420-422, αναφέρεται από τον Α. Ριππίδι, «Notules Phanariotes II: encore l'exil de Jean Caradjà à Genève», περ. *Ο Εραμιστής*, τόμ. 17, Αθήνα 1981 (ο τόμος κυκλοφόρησε το 1983), σ. 80.

15. Βλ. É. Legrand, *Généalogie des Mavrocordato de Constantinople...*, Παρίσι 1886, σ. ν: «Η "Γενεαλογία των Μαυροκορδάτων" ανήκει στον πρίγκηπα Γεώργιο Μαυροκορδάτο και αποτελούσε, παλαιότερα, μέρος της βιβλιοθήκης του πατέρα του. Αυτό το χειρόγραφο είναι χρονολογημένο Κωνσταντινούπολη 1842, αλλά κατά τα φαινόμενα κατασκευάστηκε στο Παρίσι και πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να είναι η αναπαραγωγή, από γαλλικό χέρι, ενός αντιγράφου το οποίο είχε προσεκτικά ετοιμαστεί για αυτόν τον σκοπό».

16. Για να αντιληφθεί κανείς το βάρος αυτής της κληρονομιάς αναφέρουμε, ενδεικτικά, ότι ο Αλέξανδρος ήταν, από τη πατρογονική γραμμή, τριεγγονος του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου του εξ Απορρήτων, και δισέγγονος του Νικολάου Μαυροκορδάτου. Ο παππούς του ήταν αδερφός του Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου και ο πατέρας του Νικόλαος εξάδερφος του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου του Φιραρή. Για τις ρίζες της οικογένειας και το γενεαλογικό δένδρο του

Στο ξεκίνημά τους, οι Φαναριώτες ενδιαφέρονται για το εμπόριο και φθάνουν στην Κωνσταντινούπολη προερχόμενοι κυρίως από τη Χίο.¹⁷ Οι εμπορικές δραστη-

Μαυροκορδάτου, βλ. É. Legrand, *Généalogie des Maurocordato de Constantinople...*, ό.π., Παρίσι 1886, του ιδίου, *Généalogie des Maurocordato...*, ό.π., Παρίσι 1900, Δ. Σκ. Σούτζος, ό.π., σσ. 141-162, Eug. R. Rangabè, ό.π., σσ. 125-137, D. Skarl. Soutzo, ό.π., σσ. 243-245. Για τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο τον εξ Απορρήτων βλ., πάλι ενδεικτικά, Επαμ. Ι. Σταματιάδης, ό.π., σσ. 60-94, Ζαχαρίας Τσιρπανλής, «Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ο εξ Απορρήτων, νέα στοιχεία και νέες απόψεις», *Δωδώνη*, 4 (1975), σσ. 273-291. Για τον Νικόλαο Μαυροκορδάτο (1680-1730), βλ. Επαμ. Ι. Σταματιάδης, ό.π., σσ. 94-115, Jacques Bouchard; «Nicolas Mavrocordatos et l' aube des Lumières», *Revue des Etudes Sud-Est Européennes*, 20 (1982), του ιδίου, «Nicolas Mavrocordatos et l' époque des Tulipes», *Ο Εραμιστής*, 17 (1981), σσ. 120-129. Για τον Αλέξανδρο τον Φιραρή βλ. A. Stourdza, ό.π., σσ. 253-266, Λ. Βρανούσης, *Οι Πρόδρομοι*, σσ. 44-55, D.S. Soutzo, ό.π., σσ. 244-245, M. D. Sturdza, ό.π., σσ. 328.

17. Για τους Φαναριώτες και τον κόσμο τους υπάρχει μια αξιόλογη και σημαντική βιβλιογραφία. Για μια αναλυτική παρουσίαση, ενδεικτικά αναφέρουμε: Κ.Θ. Δημαράς, *Περί Φαναριωτών*, ανάπτυπο από τον 34ο τόμο του Αρχείου Θράκης, Εταιρεία Θρακικών Μελετών, Αθήνα 1969, του ιδίου, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 2^η 1985, σσ. 221-241, Απόστολος Βακαλόπουλος, «Οι φαναριώτες ως φορείς διοικητικής και πολιτικής εξουσίας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΑ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σσ. 117-123, Μανουήλ Γεδεών, «Περί της φαναριωτικής κοινωνίας μέχρι των αρχών της ενεστώσης εκατονταετηρίδος», *Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως*, τόμ. 21 (1887-1889), Κωνσταντινούπολη 1891, σσ. 55-71, Θεόδωρος Μοσχόπουλος, *Οι Φαναριώται, απολογούμενοι εκ του τάφου*, Βουκουρέστι 1898, Ανωνύμου, *Αι Φαναριώται*, Αθήνα, χ.χ., Πύρρου Γιαννοπούλου Ηπειρώτου, *Οι Φαναριώται*, Αθήνα 1929, Ιάκωβος Χ. Δραγάτσης, *Το Φανάρι και αι Φαναριώτισαι*, Αθήνα 1930, Ελευθέριος Θωμάς, *Οι Φαναριώται*, Κωνσταντινούπολη 1878, *Symposium, L' époque phanariote*, ό.π., Alexandre A. Pallis, *The Phanariots. A Greek Aristocracy under Turkish rule*, Λονδίνο 1951, Andrei Pippidi, «Phanar, Phanariotes, phanariotisme», *RESEE*, τόμ. XIII, τεύχ. 2, 1975, σσ. 231-239, N. Iorga, *Histoire des états Balcaniques jusqu' à 1922*, Παρίσι 1925, του ιδίου, *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*, πρόλ. Ν. Σβωρώνος, μτφρ. Γ. Καρράς, Gutenberg, Αθήνα 1989 (α' έκδ. 1985), [τίτλος πρωτοτ.: *Byzance après Byzance*, Βουκουρέστι 1971], Socrate Zervos, *Recherches sur les Phanariotes et leur idéologie politique (1666-1821)*, τόμ. I-II, Παρίσι 1990 (διδακτορική διατριβή στην Ε.Η.Ε.Σ.Σ.), Σπυρίδων Γ. Φωκάς, *Ο Ζαλώνης, οι Φαναριώτες, και οι Ρουμάνοι*, Αθήνα 1989, Απ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Δ' (*Τουρκοκρατία 1669-1812, Η οικονομική άνοδος και ο φωτισμός του γένους*), Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 236-246. Μ. Φιλ. Ζαλώνης, *Σύγγραμμα περί των Φαναριωτών*, εκδ. "Επικαιρότητα", ε' έκδ., Αθήνα 1977, (επιμ. -εισ. Θαν. Χ. Παπαδόπουλος), α' γαλ. Marc-Philippe Zallony, *Essai sur les Fanariotes, ou l' on voit les causes primitives de leur élévation aux Hospodariats de la Valachie et de la Moldavie, leur mode d' ad-*

ριότητες, που σιγά σιγά θα αναπτύξουν στον νέο τόπο εγκατάστασής τους, θα βοηθήσουν να δημιουργηθεί μέσα στο πλαίσιο της οθωμανικής κοινωνίας μια εύπορη κοινωνική κατηγορία. Αυτή η κοινωνική κατηγορία διατηρεί σχέσεις με τη Δυτική Ευρώπη, αναγκάζεται να σπουδάσει, αρχίζει να μαθαίνει ξένες γλώσσες και, γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, να γίνεται απαραίτητη στην οθωμανική διοίκηση.¹⁸ Η κοινωνική διαδρομή τους διαγράφεται ως εξής: οι «νεοσύλλεκτοι», όπως εύστοχα τους ονομάζει ο Ν. Σβορώνος, θα τροφοδοτήσουν τον πυρήνα των «βυζαντινών αρχόντων», με αποτέλεσμα την αύξησή τους σε δύναμη και αριθμό. Στη συνέχεια, αυτός ο πυρήνας «αναλάβαινε μέρος από τα εκκλησιαστικά αξιώματα· ασκούσε τα αξιώματα του *Δραγουμάνου του (τουρκικού) στόλου* και του *Δραγουμάνου της Πόρτας* από το τρίτο τέταρτο του 15^{ου} αι.· κατόπιν, από το 1709, το αξίωμα του ηγεμόνα-πρίγκηπα των παραδουνάβιων χωρών, και διαμορφωνόταν σε ξεχωριστή κοινωνική ομάδα κα-

ministration et les causes principales de leur chute; Suivi de quelques reflexions sur l' état actuel de la Grèce, Μασαλλία 1824, α' ελλ. μτφρ. από τον Ν. Βαφειάδη, Αθήνα 1831.

18. Από τις αρχές της κατάκτησης, η οθωμανική εξουσία στρατολόγησε υπόδουλους ή ξένους για να εξασφαλίσει τη λειτουργία των διοικητικών θέσεων, όπως αυτές των διερμηνέων ή δραγουμάνων μιας και η εκμάθηση ξένων γλωσσών θεωρούνταν μη συμβατή με την ισλαμική ηθική. Βλ. Νεοκλής Σαρρής, *ό.π.*, σσ. 426-427. Έτσι, οι Φαναριώτες κατάφεραν να αποκτήσουν σημαντική δύναμη γιατί εκμεταλλεύτηκαν την ανάγκη της οθωμανικής γραφειοκρατίας για προσωπικό το οποίο έπρεπε να διαθέτει ως τυπικά προσόντα ευρωπαϊκή καλλιέργεια και γνώση ξένων γλωσσών, ευρωπαϊκών και ανατολικών. Με αυτό τον τρόπο οι Φαναριώτες καθίστανται απαραίτητοι για τους οθωμανούς στις επαφές των τελευταίων με τους έλληνες υπηκόους τους είτε με εκπροσώπους των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Για την ανάγκη εκμάθησης ξένων γλωσσών, αρχικά της ιταλικής και αργότερα της γαλλικής ως προαπαιτούμενο για την ανάληψη καθηκόντων στην οθωμανική διοίκηση από τους Φαναριώτες και τη μετάκληση γάλλων οικοδιδασκάλων, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορικά Φροντίσματα, Α' Ο Διαφωτισμός και το κορύφωμά του*, Πορεία, Αθήνα 1992, σσ. 187-188 και 207-208. Βλ. επίσης του ίδιου, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, εκδ. Ερμής, Αθήνα ⁵1989, σσ. 7-8. Ο Κ. Θ. Δημαράς σημειώνει χαρακτηριστικά στη σελ. 7: «Οι Φαναριώτες έχουν αποβεί πολλαπλά το ενδιάμεσο της οθωμανικής αυτοκρατορίας και του δυτικού κόσμου: ως υπάλληλοι της Υψηλής Πύλης, γλωσσομαθείς ανάμεσα σε άγλωσσους, αποτελούν τους συνδέσμους μεταξύ της αυτοκρατορίας και των δυτικών επικρατειών· ηγεμόνες ημιανεξαρτήτων ηγεμονιών, φιλοδοξούν να δημιουργήσουν στις Αυλές και στις επικράτειές τους όρους ανάλογους με εκείνους που επικρατούν στις δυτικές Αυλές».

λουμένη *Φαναριώτες*, απ' το όνομα της συνοικίας της Κωνσταντινούπολης όπου διέμενε».¹⁹

«Φαναριώτης» χαρακτηρίζεται κατ' αρχάς αυτός που κατοικεί στο Φανάρι, τη συνοικία της Κωνσταντινούπολης όπου ήταν εγκατεστημένο το Πατριαρχείο από το 1601. Ο όρος, στη συνέχεια, χρησιμοποιήθηκε για να υποδηλώσει ορισμένες επιφανείς οικογένειες που κατείχαν σημαντικές θέσεις στην οθωμανική διοίκηση τον 18ο αιώνα.

«Φαναριώτας λέγοντες εννοούμεν κλάσιν τινά Γραικών, ανηκόντων εις την Ανατολικήν εκκλησίαν, οι οποίοι κατοικούν εις το μέρος της Κωνσταντινουπόλεως (το) ονομαζόμενον Φανάριον, κείμενον εις τας όχθας της θαλάσσης, άντικρυ της Οπλοθήκης (του Ταρσανά), εις το οποίο κατώκουν το παλαιόν οι Ευρωπαϊκοί πρέσβεις, οίτινες μετεκομίσθησαν εις το Σταυροδρόμιον (=Πέρα). Οι Γραικοί ούτοι έχουν διάφορα επαγγέλματα και κατοικούν μερικώς (=ιδίως) εις το μέρος τούτο, ως οι Φράγκοι το Σταυροδρόμιον. Ο Μέγας Πατριάρχης, ο της Ιερουσαλήμ, και όλη η Αγία Σύνοδος κατοικούν εξίσου εις το Φανάριον. Το όνομα του μέρους τούτου είναι προς (=δια) τους ορθοδόξους Γραικούς ό,τι είναι το της Υψηλής Πόρτας δια την οθωμανικήν διοίκησιν».²⁰

Ο Ρουμάνος ιστορικός Αντρέι Πιπίντι (Andrei Pippidi) με τον χαρακτηρισμό «Φαναριώτης» αποδίδει, πρώτον, κάθε μέλος της μοναδικής «αριστοκρατίας» που είχε γνωρίσει η μεταβυζαντινή ελληνόφωνη χριστιανική κοινωνία, που κατοικοέδρευε στο Φανάρι πριν από το 1821· δεύτερον, με τη στενή του έννοια ο όρος αναφέρεται στους πρίγκιπες της Μολδαβίας και της Βλαχίας που προέρχονται από το συγκεκριμένο κοινωνικό περιβάλλον. Με την ευρεία έννοια, τέλος, ο όρος «Φαναριώτης» θα σημαίνει, για τον 18ο αιώνα και για το πρώτο τέταρτο του επομένου, κάθε μέλος της διευθυντικής τάξης των νοτιοανατολικών χωρών, του οποίου η καταγωγή και η εκπαίδευση ήταν ελληνική.²¹

19. Ν. Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986, σ. 45. Βλ. επίσης, Απ. Βακαλόπουλος, «Οι Φαναριώτες ως φορείς διοικητικής και πολιτικής εξουσίας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τ. ΙΑ', σ. 117.

20. Μ. Φίλ. Ζαλλώνης, *Σύγγραμμα περί των Φαναριωτών*, ό.π., σσ. 25-26.

21. Α. Pippidi, «Phanar, Phanariotes, phanariotisme», *RESEE*, τόμ. XIII, τεύχ. 2, 1975, σ. 231.

Οι «Φαναριώτες» χαρακτηρίστηκαν από διάφορους μελετητές «αριστοκρατική» ή/και «κληρονομική» κάστα.²² Ακολουθώντας τους συλλογισμούς του Α. Πιπίντι θεωρούμε ότι στην περίπτωση τους κάτι τέτοιο δεν ισχύει. Πρόκειται για μια κοινωνική κατηγορία, η οποία εξ ορισμού δεν χαρακτηρίζεται από διακρίσεις εθνικής ή κοινωνικής καταγωγής.²³ Δεν είναι τόσο η καταγωγή που τους προσδίδει τη θέση στην κοινωνική ιεραρχία, όσο, η εμπλοκή τους στους μηχανισμούς της οθωμανικής διοίκησης και το δίκτυο των σχέσεων που αναπτύσσουν σχετικά με την πρόσβασή τους στους δημοσιονομικούς μηχανισμούς της διοίκησης. Άλλο πράγμα είναι οι μηχανισμοί αναπαραγωγής που οι ίδιοι εξυφαίνουν προκειμένου να διατηρηθούν στα υψηλά αξιώματα και άλλο είναι η «καταγωγή» ως ένα δεδομένο ή εγγύηση ή ακόμη και εφελκυστήρι για τις συγκεκριμένες κοινωνικές θέσεις.

Στην ίδια κατεύθυνση με τον Α. Πιπίντι βρίσκεται και ο Λεάνδρος Βρανούσης, ο οποίος θα προχωρήσει ακόμη πιο πέρα: «Άλλωστε, οι λεγόμενοι Φαναριώτες δεν είναι μόνο μια δεκάδα οικογένειες, εκείνες που αξιώθηκαν να βγάλουν μέσα από τους κόλπους των δραγομάνους και ηγεμόνες· γύρω τους είναι και πάμπολλες άλλες, εκείνες που προμήθευαν στην πατριαρχική και στις ηγεμονικές αυλές τα σμήνη των αξιωματούχων με τους πομπώδεις τίτλους· και πιο πέρα σε μια ευρύτατη ομόκεντρη περιφέρεια, είναι ένα πλήθος ανθρώπων ποικίλης προελεύσεως, που αναζητούσε και έβρισκε εκεί βελτίωση όρων ζωής, μόρφωση και επαγγελματική σταδιοδρομία. Από την κορυφή ως τα μεσαία τουλάχιστον στρώματα της κοινωνικής πυραμίδος, ένας κόσμος ολόκληρος, η φαναριώτικη κοινωνία, από τον Βόσπορο ως το Δούναβι μια κοινωνία που, όσο κι αν έχει τα πρότυπά της τις κορυφές –πράγμα που της δίνει κάποια ομοιογένεια, πολλές φορές μάλλον επιφανειακή– δεν συναπαρτίζει, στο σύνολό της, μια συμπαγή αριστοκρατία με ενιαία ταξική συνείδηση και ιδεολογία. Αντίθετα, το πρόσφορο αυτό έδαφος, που δέχεται συνεχείς προσχώσεις, θα γίνει φυτώριο νέων δυνάμεων, κέντρο διασταυρώσεως όλων των ιδεολογιών και πολιτικών ρευμάτων της εποχής».²⁴ Τον ίδιο «γεωμετρικό» ορισμό για τους Φαναριώτες συμμερίζεται ο Σωκράτης Ζερβός, ο οποίος κάνει λόγο για ομόκεντρους και χρονολογικούς κύκλους

22. C. Th. Dimaras, *La Grèce au temps des Lumières*, Γενεύη 1969, σ. 19 και Ν. Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, ό.π., σ. 53.

23. Α. Ριπιδί, ό.π., σσ. 234-235.

24. Λεάνδρος Βρανούσης, «Ιδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τόμ. ΙΑ', σ. 444.

συγκρότησης και εξέλιξης αυτής της κοινωνικής κατηγορίας, με κέντρο πάντα την Κωνσταντινούπολη. Επίσης, ο ίδιος συγγραφέας θα προτιμήσει τους όρους «κοινωνική ομάδα» ή «ελίτ», αντί της «κάστας», για να προσδιορίσει με κοινωνιολογικούς όρους το σύνολο αυτό.²⁵

Σύμφωνα με τα προαναφερθέντα, η οποιαδήποτε ανασύσταση και μελέτη του προβλήματος «Φαναριώτες» απαιτεί την αυστηρότερη και μεθοδικότερη προσέγγιση της δράσης αυτής της κοινωνικής κατηγορίας στο πλαίσιο του οθωμανικού συστήματος. Η κατανόηση, τώρα, της δράσης των Φαναριωτών προϋποθέτει αναπόφευκτα την ανάγκη διερεύνησης της διαδικασίας παραγωγής της εν λόγω ομάδας. Η ιστορική μελέτη της δράσης τους οδηγεί στην ανάδειξη τριών διαφορετικών κοινωνικοπολιτισμικών χώρων. Αυτοί οι χώροι, με τη σειρά τους, διαμορφώνουν τρεις διακριτούς τύπους «Φαναριώτη». Η διάκριση αυτή συνιστά αυτόματα τρία διαφορετικά επίπεδα έρευνας και εμφανίζει έναν κοινό παρανομαστή, ταυτόχρονα, όμως, σηματοδοτεί και τις αντίστοιχες μετεξελιζείς ή/και αλλαγές αυτής της κοινωνικής κατηγορίας.

Το πρώτο επίπεδο αφορά τον «Φαναριώτη» που ξεκινά τη ζωή του και τη σταδιοδρομία του μέσα στον κόσμο του Πατριαρχείου. Το δεύτερο επίπεδο αφορά τον «Φαναριώτη», και, ιδιαίτερα σε μια ευρύτερη έννοια του όρου, τις φαναριώτικες οικογένειες που ξεπροβάλλουν στο προσκήνιο της οθωμανικής διοίκησης και αναλαμβάνουν αξιώματα. Το τρίτο επίπεδο αφορά εκείνον που διευρύνει την παρουσία του σε μεγαλύτερη κλίμακα· είναι η περίπτωση της εμφάνισης των Φαναριωτών στις παραδουνάβιες ηγεμονίες. Εδώ, η δράση τους σταδιακά αποσπάται από τους περιορισμούς της κεντρικής εξουσίας, συναρτάται στην οργάνωση και διοίκηση εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και σχετίζεται με τη διαμόρφωση νέων συσχετισμών δύναμης.

Αναφερθήκαμε προηγουμένως σε έναν κοινό παρανομαστή που διαπερνά αυτές τις τρεις διακρίσεις του «φαναριώτη». Αυτός ο παρανομαστής είναι η διαπίστωση ότι στην εικόνα των τριών αυτών φαναριωτών ανακαλείται η κοινωνική κατηγορία της

25. S. Zervos, *Recherches sur les Phanariotes et leur idéologie politique (1666-1821)*, τόμ. I, ό.π., σ. 15. Πρβλ. επίσης, Βασ. Φύλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. 1. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864*, Gutenberg, Αθήνα 1985 (α' έκδ. 1975), σ. 38, όπου υιοθετείται από τον συγγραφέα ο ελαστικός όρος «κοινωνικό στρώμα» σε συνδυασμό με έναν άλλον όρο, όπως «κοινωνική κατηγορία».

κατακτημένης κοινωνίας που εμπλέκεται με κυριαρχικές αρμοδιότητες ή/και τις ασκεί, κάποια στιγμή, στο πλαίσιο του οθωμανικού συστήματος διοίκησης. Με άλλα λόγια, η εν λόγω κατηγορία αντιπροσωπεύει ή/και διαχειρίζεται, με τον έναν ή άλλο τρόπο, την εξουσία.²⁶

Η εξουσία την οποία ασκούν οι Φαναριώτες απορρέει από τη συγκεκριμένη θέση που καταλαμβάνουν στη διοικητικοπολιτική ιεραρχία του οθωμανικού κράτους. Η θέση, όμως, αυτή οφείλεται, με τη σειρά της, στην αποδοχή και απόδοση νομιμοφροσύνης από τη μεριά των Φαναριωτών προς το πρόσωπο του Σουλτάνου. Η θέση την οποία κατέχουν είναι δοτή και δεν εγγράφεται σε κανενός είδους κληρονομικό δικαίωμα, παρά το γεγονός ότι εμφανίζεται και αυτή η διάσταση· μια εκδοχή η οποία έχει να κάνει με την ενίσχυση κάποιων φαναριώτικων οικογενειών στην εκάστοτε ιστορική συγκυρία και με την εκ των ων ουκ άνευ υποταγή στη σουλτανική νομιμότητα.²⁷ Έτσι, οι Φαναριώτες είναι εκείνοι οι οποίοι αποζητούν την υποστήριξη της οθωμανικής εξουσίας, που αναγνωρίζεται ως η αρμόδια αρχή η οποία νομιμοποιεί τους συσχετισμούς δύναμης και, συνεπώς, μπορεί να διορίζει τον Φαναριώτη αξιωματούχο. Οι Φαναριώτες, λοιπόν, όταν διορίζονται, εξουσιοδοτούνται να κινούνται στο πλαίσιο των διοικητικών και πολιτικών επιταγών που ορίζει το σύστημα της κατάκτησης.

26. Για τις οθωμανικές πολιτειακές αντιλήψεις, βλ. Χαλίλ Ιναλτζίκ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Η κλασική περίοδος 1300-1600*, μτφρ. Μιχ. Κοκολάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995 (τίτλος πρωτ. *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, George Weidenfeld and Nicolson Ltd, 1973), σσ. 117-124. Για την οθωμανική κοινωνία πρβλ. και Ν. Σαρής, *Οσμανική πραγματικότητα, τ. I-II*, Αρσενίδης, Αθήνα, Κ. Γ. Πατέλος, *Πολιτική Ιστορία του Ισλαμικού χώρου (7ος - 18ος αιώνας)*, εκδ. Απ. Αναστασίου, Αθήνα 1987. Για τα χαρακτηριστικά της «ανατολικής δεσποτείας» και την ιδιότυπη φεουδαρχική οργάνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας βλ. Βασ. Φίλιας, *Τα Κοινωνικά Συστήματα*, εκδ. Α. Λιβάνης & Σία Ε.Ε. «Νέα Σύνορα», Αθήνα 1978, σσ. 32-34, και του ίδιου, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα...*, ό.π., σσ. 17-21.

27. Βλ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Ιστορικά απεικασματα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995, σσ. 74-75: «Για τους υποτελείς, τους "ραγιάδες", οι διοικητικοί ρόλοι είναι περιορισμένοι στα κοινοτικά μορφώματα και σχετικώς στα στρατιωτικά, μάλιστα στο σύστημα οδοφυλακής; υψηλές διοικητικές λειτουργίες θα ασκήσει μια μόνο κοινωνική κατηγορία, οι άνθρωποι του Φαναριού, ορισμένοι από τους οποίους θα γίνουν δεκτοί από την κεντρική εξουσία ως οικογενειακά σώματα με συνέχεια και με δοσμένους ρόλους: είναι "χανεντάν", περιβλεπτοι οίκοι, σόγια, "οτζάκια».

Η φαναριώτικη ηγεσία, λοιπόν, προβάλλει ευάλωτη απέναντι στην υπερκείμενη Αρχή, την εξουσία του Σουλτάνου. Η διαχείριση της φαναριώτικης εξουσίας προϋποθέτει και απαιτεί τη συμμόρφωση προς τους κανόνες με τους οποίους ρυθμίζονται οι σχέσεις κατακτητή και κατακτημένου. Η ηγεμονία, παραδείγματος χάριν στις παραδουνάβιες χώρες, αφορά την διευθέτηση των τοπικών οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων και την απόδοση της φόρου υποτέλειας των πληθυσμών τους στην Αυτοκρατορία. Οι «λανθασμένοι» χειρισμοί από τη μεριά του Φαναριώτη ηγεμόνα δεν επισύρουν μόνο την προσωπική ευθύνη αλλά προσβάλλουν και ολόκληρη την οικογένειά του. Οι Φαναριώτες, λοιπόν, μπορούν να προσανατολίζονται τη δράση τους στην απόσπαση του διορισμού τους στα διάφορα αξιώματα. Οι «άπιστοι» μπορούν να έχουν πρόσβαση στα τεκταινόμενα της διοίκησης της Αυτοκρατορίας, αλλά δεν μπορούν να «σηκώσουν κεφάλι» απέναντι στον Σουλτάνο. Οι Φαναριώτες παραμένουν στην πλευρά των κατακτημένων και, παρά την παγίωση της παρουσίας τους στον διοικητικοπολιτικό μηχανισμό, αδυνατούν να υπερβούν τον μέγιστο καταναγκασμό που διέπει τη δράση τους: η θρησκευτική διαφορά συνιστά τη μέγιστη διχοτομία μέσα στο σύστημα της κατάκτησης. Από τη μία η κατακτημένη/υπόδουλη χριστιανική ορθόδοξη κοινωνία και από την άλλη η κατακτητική/κυρίαρχη μουσουλμανική.²⁸

Με άλλα λόγια, ο Σουλτάνος μπορεί να υπάρξει χωρίς τους Φαναριώτες. Οποιαδήποτε στιγμή είναι «αντικαταστάσιμος» στο χώρο της διοίκησης, ευάλωτοι στο πεδίο των κοινωνικοπολιτικών επιταγών της οθωμανικής εξουσίας. Οι Φαναριώτες έχουν ανάγκη τη δοτή εξουσία που τους παραδίδει ο Σουλτάνος για την κοινωνική τους ανέλιξη. Έτσι, ο όρος «ελίτ» για τους Φαναριώτες μόνο εν μέρει μπορεί να

28. Σπ. Ι. Ασδραχάς, *Οικονομία και νοοτροπίες*, Ερμής, Αθήνα 1988, σ 177: «Η διχοτομία αυτή δεν είναι ομόλογη με την διάκριση ανάμεσα σε οικονομικά εκμεταλλευόμενες και υφιστάμενες την οικονομική εκμετάλλευση κοινωνικές τάξεις. Η βάση της οθωμανικής κοινωνικής πυραμίδας συμπεριφέρεται ως κατακτητική κοινωνία ακόμα και στις περιπτώσεις όπου έχει να κάνει με την κορυφή της πυραμίδας των κατεχόμενων κοινωνιών. Βεβαίως στο γεγονός της κατάκτησης έχει δοθεί μία εξήγηση: είναι η εξήγηση της προνοιακής ιστορίας, η τρέχουσα εξήγηση ότι κατακτήθηκε η Πόλη εξ αιτίας των αμαρτιών της. Αλλά η διχοτομία είναι ριζικότερη, ξεπερνά την εσχατολογία αυτής της μορφής για να φθάσει σε μία βαθύτερη εσχατολογία, στο μοντέλο του Αντίχριστου. Ο προφήτης Μωάμεθ είναι ο Αντίχριστος. Συνέχεια του Μωάμεθ η Οθωμανική αυτοκρατορία, είναι το κράτος του Αντίχριστου. Επίκειται η ημέρα της κρίσης».

χρησιμοποιηθεί για να τους χαρακτηρίσει και μόνο κατά το ήμισυ ανταποκρίνεται στην κοινωνική πραγματικότητα των Φαναριωτών. Ο εν λόγω όρος μπορεί να καταστεί επιχειρησιακός μόνο στις περιπτώσεις εκείνες κατά τις οποίες αναφέρεται κανείς στους Φαναριώτες ως μια συλλογικότητα μιας κατακτημένης κοινωνίας, η οποία καταφέρνει να διαφοροποιηθεί από τις υπόλοιπες λόγω της κοινωνικής ανόδου της, καθώς επίσης και στην περίπτωση των Φαναριωτών ως ηγεμόνων των παραδουνάβιων χωρών, όπου η δράση τους υιοθετεί και εκβάλλει σε κάποια εξουσιαστικά/ηγεμονικά πρότυπα.²⁹ Προτιμούμε, λοιπόν, τον όρο κοινωνική κατηγορία για να αναφερόμαστε στους Φαναριώτες, έναν όρο ουδέτερο και ελαστικό, ο οποίος μπορεί να αποδώσει καλύτερα και αποτελεσματικότερα τόσο τα στοιχεία εκείνα τα οποία ομογενοποιούν τους Φαναριώτες, όσο και, κυρίως, εκείνα που τους διαφοροποιούν, με συνέπεια να καθίσταται αυτός ο κοινωνικός χώρος ένα κοινωνικό πολύεδρο, του οποίου βεβαίως όλες οι πλευρές δεν βλέπουν προς την ίδια κατεύθυνση.

Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι η οικογένεια των Μαυροκορδάτων δεν συνιστά κατά τη μελετούμενη περίοδο την ισχυρή πολιτική δύναμη, όπως συνέβαινε στο παρελθόν, καθώς δεν πρωτοστατεί στην ανάληψη διοικητικοπολιτικών αξιωμάτων. Άλλες, νέες φαναριώτικες οικογένειες διαδραματίζουν πια αυτό το ρόλο, γεγονός που οφείλεται στη ρευστότητα που χαρακτηρίζει τον τρόπο με τον οποίο ο κόσμος των Φαναριωτών αναλαμβάνει ρόλους και θέσεις στο πλαίσιο της οθωμανικής διοίκησης. Πρόκειται για αλλαγές που συντελούνται στο πλαίσιο μιας κοινωνικής κινητικότητας που κάποιους τους ευνοεί και σε κάποιους βάζει τροχοπέδη.³⁰

29. Όπως είναι γνωστό, στο επίπεδο της πολιτικής ιδεολογίας, οι Φαναριώτες ηγεμόνες είχαν υιοθετήσει το πρότυπο του «διαφωτισμένου δεσποτισμού». Πρόκειται για μια ορισμένη νοσηματοδότηση κατά τη διαδικασία υποδοχής των ιδεών της Δύσης που απαντούσε στις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες του 17ου αιώνα. Η διεύρυνση του δυτικού κόσμου, ο εκχρηματισμός, η εμπορευματοποίηση και οι κοινωνικές κινητικότητες, που παρατηρούνται, συμβάλλουν στη διαμόρφωση ενός νέου ηγεμονικού προτύπου που απέβλεπε στην άμβλυνση της εξουσίας, στην προαγωγή της παιδείας και τη βελτίωση των όρων ζωής του λαού. Για τον πεφωτισμένο δεσποτισμό, βλ. Jean Marie Goulemot, «Despotisme éclairé?», στο συλλ. έργο *Nouvelle Histoire des Idées Politiques*, Hachette, Παρίσι 1987, σσ. 73-80, N. Iorga, «Le despotisme éclairé dans les pays roumains au XVIIIe siècle», *Bulletin of the International Committee of Historical Sciences*, IX (1937), σσ. 100-115, Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σσ. 222-223.

30. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Οικονομία και νοοτροπίες*, Ερμής, Αθήνα 1988, σ. 182: «Τι μπορεί να γίνει ένας μη μουσουλμάνος μέσα στο *cursus honoium* της Οθωμανικής αυτοκρατορίας; Όλος ο κόσμος

Η ανάληψη αξιωμάτων στο πλαίσιο της οθωμανικής διοίκησης συνιστά έναν εκ των ων ουκ άνευ όρο αναπαραγωγής των Φαναριωτών, τόσο σε ατομικό όσο και σε οικογενειακό επίπεδο. Η μεγάλη ζήτηση/διεκδίκηση από τη μεριά των Φαναριωτών και η μικρή προσφορά (αξιώματα/θέσεις) καθιστά, σε έναν μεγάλο βαθμό, ανελαστικό το πεδίο διεκδίκησης των προνομιακών αξιωμάτων και κατ' επέκταση ο ανταγωνισμός ανάμεσα στους Φαναριώτες και τις οικογένειές τους εμφανίζεται έντονος και, αρκετές φορές, σκληρός.

Οι Φαναριώτες έχουν κατηγορηθεί για «ραδιουργία», για «ύπουλες» και «ανήθικες» κοινωνικές και πολιτικές συμπεριφορές. Αυτή η κριτική συνοδεύει και υποστυλώνει μία άλλη κατηγορία κατά των Φαναριωτών ότι δηλαδή ήσαν «συντηρητικού», «δεν επιθυμούσαν την επανάσταση του γένους» ή ήσαν «εχθρικού» προς αυτή ως «συνεργάτες» των Τούρκων. Οι κατηγορίες αυτές δεν αναφέρονται στην οντολογία της ιστορίας αλλά προέρχονται από αξιολογικές κρίσεις που διατυπώνονται εκ των υστέρων μέσα στο πλαίσιο που διαμορφώνει η νέα κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα της Επανάστασης του '21, δηλαδή μέσα στο πλαίσιο της εθνικιστικής ιδεολογίας. Όμως, οι κοινωνικές και πολιτικές πρακτικές των Φαναριωτών δεν μπορούν να κατανοηθούν και να ερμηνευθούν στη βάση ερμηνευτικών σχημάτων που υπακούουν σε σύγχρονα ηθικολογικά ή/και εθνικιστικά πρότυπα και πολιτικές επιταγές.

Οι σχέσεις αντιπαλότητας και αντιπαράθεσης ανάμεσα στους Φαναριώτες μπορούν να ανιχνευθούν και να εξηγηθούν μόνο σύμφωνα με κοινωνικούς όρους της δράσης τους στη συνάφεια παραγωγής της. Η ύπαρξη των αξιωμάτων και κατ' επέκταση η διεκδίκησή τους από τη μεριά των Φαναριωτών συνιστά μία κοινωνική πραγματικότητα. Οι ίδιοι οι άνθρωποι, δηλαδή οι Φαναριώτες, είναι σε θέση να την αναγνωρίζουν ως τέτοια, δηλαδή ως ένα αντικειμενικό και πραγματικό γεγονός και ταυτόχρονα να αναγνωρίζουν μέσα σε αυτήν τον εαυτό τους. Δεν είναι κάτι εξωτερικό, ξένο, από τον κόσμο όπου ζουν και τη βιωμένη εμπειρία που διαθέτουν για τα

δε μπορεί να ενταχθεί στο σύστημα των Φαναριωτών, οι άνθρωποι του Μοριά και της Σπαθίας δεν μπορούν να ενταχθούν όλοι σ' αυτό το σύστημα. Το ίδιο ισχύει και για τις άλλες μορφές κοινωνικής κινητικότητας, το εμπόριο, το εκκλησιαστικό στάδιο. Υπάρχουν επίσης άλλες σταδιοδρομίες: αρματολός, κοινοτικός άρχοντας. Όλες τους όμως έχουν να κάνουν με την "εσωτερική" κοινωνική κινητικότητα, δεν αφορούν ολόκληρα κοινωνικά σύνολα και δεν εξυπηρετούν τη μετάβαση από την κατακτημένη στην κατακτητική κοινωνία. Η τελευταία γίνεται μέσω του εξισλαμισμού».

πράγματα, για την «τάξη του κόσμου»· πρόκειται για ένα στοιχείο της κατάστασής τους, με άλλα λόγια είναι ένα στοιχείο του συστήματος της κατάκτησης. Έτσι, λοιπόν, ο προσανατολισμός της δράσης των Φαναριωτών καθώς και ο ανταγωνισμός για τα αξιώματα παίρνει συγκεκριμένα κοινωνικά χαρακτηριστικά.

Η δυνατότητα που παρέχει η οθωμανική εξουσία στους ραγιάδες για την πρόσβαση σε υψηλά ή/και ηγεμονικά αξιώματα οδηγεί τους Φαναριώτες στην επεξεργασία κοινωνικών στρατηγικών. Η διαχείριση της εξουσίας, η κοινωνική άνοδος και το αυξημένο κοινωνικό γόητρο που προσδίδουν στους φορείς τους τα αξιώματα προσανατολίζουν τους Φαναριώτες στη διεύρυνση της παρουσίας και σταθεροποίησής τους σε αυτά. Η απόκτηση γνώσεων (εκπαίδευση - ξένες γλώσσες) και η κεφαλαιοποίησή τους συνδυάζεται με την πολιτική, δηλαδή με την έννοια του συνδιαλέγομαι, συμμαχώ, συμβιβάζομαι ή και συγκρούομαι – ατομικά ή/και οικογενειακά– για την κατίσχυση της δύναμης μου. Αυτή η κυριαρχία, στο πλαίσιο πάντα του συστήματος της κατάκτησης, δεν βρίσκει όρους και συνθήκες να αυτονομηθεί· αντίθετα, αυτό που την χαρακτηρίζει είναι η διαπίστωση ότι πρόκειται για μία κυριαρχία η οποία τελεί υπό αίρεση, είναι μία δοτή κυριαρχία. Η νομιμοποιητική βάση της βρίσκεται στην πραγματική και συμβολική παρουσία και εξουσία του Σουλτάνου.

Το γεγονός, τώρα, ότι αυτή η εξουσία και κυριαρχία, σε τελευταία ανάλυση, υπαγορεύεται και διαχειρίζεται από την οθωμανική διοίκηση και μάλιστα από τον ίδιο τον Σουλτάνο την καθιστά ένα μόνιμο διακύβευμα ανάμεσα στους φιλόδοξους διεκδικητές. Διαφορετικά θα μπορούσε να διατυπωθεί ότι ως ένας χώρος ύπαρξης και παραγωγής εξουσίας, και εννοούμε το σύνολο των θέσεων και λειτουργιών, παράγει διεκδικήσεις και κατ' επέκταση συγκρούσεις.

Παραδείγματος χάριν, ο Φαναριώτης ηγεμόνας αναγνωρίζεται από την Πύλη ως μοναδικός κυρίαρχος με πλήρη δικαιοδοτική αρμοδιότητα στο χώρο της ηγεμονίας του. Το αξίωμα αυτό δεν κατοχυρώνεται εφ' άπαξ, συνιστά ένα διακύβευμα στο βαθμό που ο θεσμός του ηγεμόνα διαμορφώνει αυτόματα διεκδικήσεις αυτής της συγκεκριμένης θέσης από την πλευρά των επίδοξων διεκδικητών. Και αυτό ακριβώς είναι που εγγράφεται στη λογική του συστήματος, δηλαδή το σύστημα διαμορφώνει τέτοια ή παρόμοια αξιώματα και επιτρέπει να τα διεκδικούν, ώστε να εξασφαλίζει μέσα από αυτόν το μηχανισμό την ισορροπία στις υψηλές θέσεις της διοίκησης της Αυτοκρατορίας.

Στην οθωμανική κατάκτηση, δηλαδή στη συνάφεια της σταθερότητας,³¹ οργανώτρια αρχή και εγγυητής της τάξης είναι η οθωμανική εξουσία, η οποία διέπεται από τη λογική της εξισορρόπησης των συγκρούσεων και την αποτροπή εμφάνισης άλλων, διαφορετικών εξουσιαστικών πόλων. Στη λογική αυτή η συνθήκη αξιωμάτων/ηγεμονίας συνιστά μία σχετικά σταθερή κατάσταση, στη μακρά διάρκεια της κατάκτησης, όπου αφήνει πεδίο ελεύθερο για συγκρούσεις, όπως εξάλλου και για διευθετήσεις αυτών των συγκρούσεων, οι οποίες σφραγίζονται από την ανώτατη ρυθμιστική αρχή, τον Σουλτάνο.

Οι διεκδικήσεις και συγκρούσεις για τα εν λόγω διακυβεύματα δεν σημαίνει ότι οδηγούν αναγκαστικά στην υπέρβαση του συστήματος της κατάκτησης και της λογικής που το διέπει. Αντίθετα, εξαιτίας αυτής της λογικής του συστήματος που, όπως προαναφέρθηκε, είναι προσανατολισμένο στη σταθερότητα και την τάξη, η μέριμνα των ανθρώπων είναι ο επαναπροσδιορισμός των σχέσεων που διαμορφώνονται στο πλαίσιο του. Η εξήγηση για τη συγκεκριμένη μορφή που παίρνουν οι αντιπαραθέσεις και αντιπαλότητες στους κόλπους των Φαναριωτών, δηλαδή ότι συμβάλλουν στη λογική του συστήματος, είναι η βιωμένη αντίληψη πως η ύπαρξη και η αναπαραγωγή τους περνά μέσα από την ύπαρξη και αναπαραγωγή του συστήματος της κατάκτησης.

Βέβαια, το να είσαι Φαναριώτης, μέλος δηλαδή αυτής της ηγετικής κοινωνικής κατηγορίας, συνιστά ένα κοινωνικό πλεονέκτημα, όπως εξάλλου συμβαίνει και με τις άλλες κοινωνικές σταδιοδρομίες των υποδούλων, π.χ. κοινοτικός άρχοντας ή αρματολός.³² Όμως, οι Φαναριώτες, παραμένουν πάντοτε από την πλευρά των κατακτημένων, όπως καθόριζε η θρησκευτική τους ταυτότητα, γεγονός που, από τη μία πλευρά, ακυρώνει τα όποια κοινωνικά πλεονεκτήματα τους προσδίδει η ένταξή τους σε αυτήν την κοινωνική κατηγορία και, από την άλλη, τους καθιστά ευάλωτους απέ-

31. Για την έννοια της κατάκτησης ως «σταθερής κατάστασης», βλ. Ν. Θεοτοκάς, «Το αποτύπωμα του ζωντανού και του ονείρου στο έργο του Μακρυγιάννη», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 4, Δεκέμβριος 1985, σ. 285, και Ν. Σαρρής, *ό.π.*, σ. 325.

32. Για τους αρματολούς, βλ. Νίκος Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση και Εικοσιένα*, Πλέθρον, Αθήνα 1993, σσ. 21-90. Για τους προύχοντες, βλ. Νίκος Β. Ροτζώκος, *Πολιτικές και κοινωνικοπολιτισμικές συγκρούσεις στο Εικοσιένα: οι προύχοντες της Πελοποννήσου*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1996, σσ. 56-80.

ναντι στην σουλτανική εξουσία.³³ Δεν θα υπερβάλλαμε λέγοντας ότι οι κίνδυνοι που διέτρεχαν στις περιόδους έντασης των σχέσεών τους με την οθωμανική εξουσία ήταν σοβαρότεροι από εκείνους που βίωναν οι υπόλοιποι «ραγιάδες». Δεδομένου ότι ζούσαν μέσα στο κέντρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δεν τους έμεναν περιθώρια για υπερβολικές, απερίσκεπτες ή καινοτόμες συμπεριφορές.³⁴

Εδώ βρίσκεται η πηγή της σύνεσης, της φρόνησης και της μετριοπάθειας που τους χαρακτηρίζουν. Αυτή η συλλογική στάση έχει τις ρίζες της στις εμπειρίες των Φαναριωτών κατά τη θητεία τους στο καθεστώς της κατάκτησης. Αν προσθέσουμε επίσης ότι ήταν μια από τις ηγετικές ομάδες της χριστιανικής κοινότητας, φαίνεται αναμενόμενο να διαμορφώνουν, σε έναν μεγάλο βαθμό, έναν συντηρητικό τρόπο σκέψης. Αυτός ο λογισμός παραπέμπει στη συντήρηση των κοινωνικών ιεραρχιών, στην παγίωση των θεσμικών μορφωμάτων υπό τους όρους που είχαν διασφαλίσει, στην προστασία της ζωής τους, ατομικά, και την αναπαραγωγή τους ως συλλογικότητα· γι' αυτούς τους λόγους φαίνεται να αποκτούν ως κοινωνική κατηγορία σταθερά χαρακτηριστικά, διάρκεια και κανονικότητα.

Αυτή η ιστορική συνάφεια θα οδηγήσει τους Φαναριώτες στο σχεδιασμό και την υιοθέτηση στρατηγικών αναπαραγωγής της κοινωνικής τους θέσης. Οι στρατηγικές αυτές στοχεύουν στην εξασφάλιση των προνομίων και των ευκαιριών πρόσβασης στα αξιώματα τα οποία τους είχε προσφέρει η Οθωμανική Αυτοκρατορία, ενώ επίσης απέβλεπαν και στην παγίωση και αναγνώριση από την οθωμανική εξουσία των σταθερών στοιχείων της συμπεριφοράς τους (σύνεση-φρονιμάδα), που ήταν παράλληλα και όροι αναπαραγωγής τους ως κοινωνικής κατηγορίας μέσα στο πλαίσιο της κατακτημένης κοινωνίας.

33. Για την κατακτητική και κατακτημένη κοινωνία, βλ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Ιστορικά Απεικάσματα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995, σσ.73-76. Για τους «ραγιάδες», βλ. Peter F. Sugar, *Η Νοτιανατολική Ευρώπη κάτω από Οθωμανική κυριαρχία 1354-1804*, τόμ. Α', μτφρ. Παυλίνα Χρ. Μπαλουξή, Σμίλη, Αθήνα 1994, (τίτλ. πρωτοτ., *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*, University of Washington Press, Seattle & London, 1977), σσ. 97-109.

34. Ο φόβος του θανάτου, του στραγγαλισμού –η συνηθισμένη και προσφιλής μέθοδος εξόντωσης των αντιπάλων και εχθρών του Σουλτάνου– ήταν πάντα παρών και ορατός στην Κωνσταντινούπολη. Για τις πρακτικές βασανιστηρίων και εξόντωσης στο πλαίσιο της κατάκτησης, βλ. Ν. Σαρρή, *ό.π.*, σσ. 318-319.

Όσον αφορά τώρα τον Αλ. Μαυροκορδάτο, πληροφορίες και μαρτυρίες για τα νεανικά χρόνια του δεν ανευρίσκονται, παρά το γεγονός ότι εικάζεται πως υπάρχει μια αυτοβιογραφία του ή κάποιο σχέδιασμα ή σύγγραμμά του για την ελληνική Επανάσταση.³⁵ Κάτι που οι ιστοριοδίφες δεν έχουν ακόμη ανακαλύψει, με αποτέλεσμα να διαθέτουμε ελάχιστες πληροφορίες για το χρονικό διάστημα από τη γέννησή του έως το 1812, όταν τον συναντούμε πια στο Βουκουρέστι. Ενδεχομένως να είχε μια τέτοια πρόθεση, δηλαδή να καταθέσει τη δική του μαρτυρία για την περίοδο του Αγώνα, όπως έπραξαν πολλοί από τους συγχρόνους του πρωταγωνιστές της Επανάστασης. Πιστεύουμε, όμως, ότι τελικά ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος δεν συνέγραψε απομνημονεύματα ούτε κάποια μορφή αυτοβιογραφίας. Η «σιωπή» του αυτή ίσως να οφείλεται στο γεγονός ότι είχε συνείδηση πως, συγγράφοντας, θα αναγκαζόταν να αναφερθεί σε γεγονότα και να προβεί σε αξιολογήσεις και χαρακτηρισμούς προσώπων και έτσι θα προκαλούσε αντιδράσεις, στο βαθμό που αυτά τα πρόσωπα ή οι οικογένειές τους θα θεωρούσαν ότι θιγόταν η υπόληψή τους ή η υστεροφημία τους. Επίσης, είναι ενδεχόμενο η πολιτική ιδιότητα και εμπειρία του να τον απέτρεψε να δημιουργήσει νέες αντιπαλότητες που πιθανόν να είχαν αρνητικές επιπτώσεις στην πολιτική του σταδιοδρομία.

Ο Γάλλος ιστορικός Φυστέλ ντε Κουλάνζ (1838-1889), αν και δίνει λανθασμένη πληροφορία για τον πατέρα του Μαυροκορδάτου –ότι, δηλαδή, ήταν οσποδάρης της Βλαχίας–, θεωρείται ότι είναι σχετικά έγκυρος πληροφοριοδότης όσον αφορά τα πρώτα χρόνια του. Ο ντε Κουλάνζ είχε προστρέξει για τη συλλογή πληροφοριών στον Γεώργιο Μαυροκορδάτο, γιο του Αλεξάνδρου.³⁶ Μαθαίνουμε, λοιπόν, ότι ο

35. Γεώργιος Γαζής, *Λεξικόν της Επανάστασεως και άλλα έργα*, εκδ /επιμέλεια Λ. Βρανούσης, εκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1971, λήμμα Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, σ. 9: «Ο Μαυροκορδάτος έχει συγγεγραμμένην, ως λέγουσι, μόνος του την βιογραφίαν του και Γενικήν Ιστορίαν της Επανάστασεως. Όταν λοιπόν τυπωθή η ιστορία αύτη και η βιογραφία του, τότε γνώσονται πάντες, οίος ην ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος».

36. Βλ. γράμμα του Γεωργίου στον Νικόλαο Μαυροκορδάτο από το Παρίσι, στις 16 Δεκεμβρίου 1859, όπου τον πληροφορεί για «την επίσκεψη νέου τινός, πρώην μαθητού της εν Αθήνας Γαλλικής σχολής, ονόματι Fustel de Coulanges ή τι παρόμοιον, (επειδή δεν ήκουσα καλώς το όνομά του όταν μοι το ανήγγειλε). Αυτός ήλθεν ίνα μοι ζητήση πληροφορίας τινάς περί της οικογένειας ημών, επειδή φθασάσης ήδη της Biographie Universelle του Didot εις το στοιχείον Μ επεφορτίσθη να συντάξη άρθρον τι αρκετά εκτενές περί όλης της οικογένειας ημών. Εγώ τον παρέπεμψα εις τινας πηγάς δια την βιογραφίαν του Εξ Απορρήτων και την του πατρός μου. Μ'

πατέρας του Αλέξ. Μαυροκορδάτου κατέφυγε νωρίς στην ιδιωτική ζωή και αφιερώθηκε σε λογοτεχνικά ενδιαφέροντα, τα οποία ήταν πάντα αγαπητά στην οικογένεια των Μαυροκορδάτων.³⁷ Αυτή η πληροφορία επιβεβαιώνεται και από τη μεταγενέστερη έρευνα. Ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος, λοιπόν, εκτός από τα αξιώματα και την πολιτικοδιοικητική δράση του στις φαναριώτικες αυλές, ασχολήθηκε και με την ποίηση. Από το έργο του σώθηκε ένα μόνο άτιτλο στιχούργημα. Συγκεκριμένα, ο Ε. Λεγκράν διέσωσε ένα κομμάτι του Νικολάου το οποίο αποτελούσε μέρος μιας χειρόγραφης συλλογής ποιημάτων που σωζόταν στη Σμύρνη και είχε τη σήμανση «ΡΧΖ' του ποστελνίκου Νικολάκη Μαυροκορδάτου».³⁸

Όσον αφορά τον νεαρό Αλέξανδρο, «εις διάσημον δ' ανήκων και τα πρώτα τότε φέρουσαν οικογένειαν, έλαχε και επιμελεστέρας της τότε συνήθους παιδείσεως όθεν τα μεν στοιχειώδη μαθήματα, ως και την Γαλλικήν, και Τουρκικήν γλώσσαν εδίδαχθη εν οίκω, τα δ' ανώτερα, μετά της φιλοσοφίας και των μαθηματικών, εν τη κατά

εξήτησεν όμως χρονολογίας τινάς τας οποίας δεν ενθυμούμην, καθώς την της παρατήσεως του πατρός κατά το τελευταίον υπουργείον. Όταν λάβης το γράμμα αυτό, παρακαλώ να μ' απαντήσης αμέσως περί τούτου και να μοι σημειώσης όλας τας μέχρι τούδε εκδοθείσας βιογραφίας του αγαπητού πατρός επειδή εξήτησα παρά τω Κυρίω de Coulanges προθεσμίαν τινά μικράν, όπως πληροφορήσω αυτόν ακριβέστερον.» στο Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδά, *Γεώργιος Αλεξ. Μαυροκορδάτος (1839-1902)...*, ό.π., σσ. 82-23 και 234. Τα στοιχεία και τις πληροφορίες τα έδωσε ο Γεώργιος, όπως προκύπτει από την επιστολή στον αδερφό του στις 20 Ιανουαρίου 1860, βλ. στο ίδιο, σ. 253.

37. Fustel de Coulanges, «Mavrocordato (Alexandre)», στο: M.M. Firmin Didot Frères (εκδ.), *Nouvelle Biographie Générale*, τόμ. 34, Παρίσι MDCCCLXI, στιχ. 462 (αναστατική έκδοση Rosekilde et Bagger, Κοπεγχάγη 1967)

38. Για το ποίημα του Νικολάου καθώς επίσης και για την ιστορία της χειρόγραφης συλλογής της Σμύρνης βλ. Ε. Legrand, *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, τόμ. III, Παρίσι 1881, σσ. XVI-XVIII. Ο Λ. Βρανούσης το τιτλοφόρησε «Έρωσ δραπέτης» και αποτελεί ελεύθερη απόδοση του ομώνυμου ποιήματος του αρχαίου βουκολικού Μόσχου (γύρω στα 150 π.Χ.) επισημαίνοντας ότι και ως μετάφραση αυτό το ποίημα του Νικολάου είναι χαρακτηριστικό, δηλαδή «βρισκόμαστε ήδη πολύ κοντά στον κύκλο των θεμάτων του Αθαν. Χριστόπουλου». Βλ. Λ. Ι. Βρανούσης (επιμ.), *Οι Πρόδρομοι*, εκδ. Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1955, σ. 56. Μάλιστα ο Λ. Βρανούσης θεωρεί ότι ένα τρυφερό ποιηματάκι «Στο περιβόλι περπατεί...», που αποδίδεται στον ηγεμόνα Νικόλαο Μαυροκορδάτο (1670-1730), ίσως είναι και αυτό του πατέρα του Αλ. Μαυροκορδάτου, γραμμένο γύρω στα 1800, στο ίδιο, σ. 57.

την Ξηράν Κρήνην (Κουρου- τζεσμέ) ανθούση τότε σχολή του γένους». ³⁹ Η πρώτη, λοιπόν, επαφή του με τα γράμματα συντελέστηκε μέσα στο πλαίσιο της οικογένειας: ⁴⁰ τις στοιχειώδεις γνώσεις, αλλά και τη γαλλική καθώς και την τουρκική γλώσσα τις διδάχτηκε στο σπίτι. Η πληροφορία αυτή επιβεβαιώνεται και από τον γιο του Γεώργιο, ο οποίος σημειώνει χαρακτηριστικά ότι ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος «μαθήτευσε κοντά στον πατέρα του στην πιο τρυφερή παιδική ηλικία του το μίσος και την περιφρόνηση για τους καταπιεστές της φυλής του». ⁴¹ Ο Μαυροκορδάτος, λοιπόν, θα διδαχθεί τα πρώτα γράμματα με το παραδοσιακό σύστημα της αγωγής των φαναριώτικων οικογενειών, δηλαδή με την πατρική συνδρομή και με αυτή των οικοδιδασκάλων. ⁴²

Οι μαρτυρίες συγκλίνουν και σε άλλα τρία σημαντικά στοιχεία της εκπαίδευσης που χαρακτηρίζουν γενικότερα την παιδεία του Αλεξάνδρου. Το πρώτο έχει να κάνει με τη γνώση ξένων γλωσσών. Ο Μαυροκορδάτος είχε μια ιδιαίτερη κλίση στις ξένες γλώσσες, ευρωπαϊκές και ανατολικές. ⁴³ Ήταν πράγματι γλωσσομαθής. Ωστόσο, απ' όλες τις γλώσσες κατείχε καλύτερα την τουρκική. Χαρακτηριστικά, ο Jules Blancard,

39. Νικόλαος Σαρίπολος, *Λόγος Επικήδειος εις Αλέξανδρον Μαυροκορδάτον...*, Αθήνα 1865, σ. 8.

40. Gustave Vapereau (επιμ.), *Dictionnaire Universel des Contemporains*, λήμμα «Μαυροcordato (Alexandre)», Παρίσι 1870, σ. 1234.

41. Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδά, *ό.π.*, σ. 446. Βέβαια, οι αξιολογήσεις στις οποίες προβαίνει ο γιος του Αλέξ. Μαυροκορδάτου δεν απορρέουν και δεν εγγράφονται στη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή την οποία αφηγείται, αλλά συνιστούν εκ των υστέρων αρνητικές σημασιοδοτήσεις που απορρέουν από την αναγνώριση του μουσουλμάνου/κατακτητή ως εθνικού εχθρού.

42. Την ίδια πρακτική ακολουθούσαν οι Φαναριώτες και στις ηγεμονίες. Βλ. Μ. Φιλ. Ζαλλώνης, *ό.π.*, σ. 119 κ.ε. Για τη γαλλική γλώσσα αναφέρει τα εξής (σ. 119): «Τους δίδουν κατ' αρχάς διδάσκαλον ιδιαίτερον της Ελληνικής και όταν τους υποθέσουν αρκετά προχωρημένους τους δίνουν αντί τούτου διδάσκαλον της Γαλλικής, τον οποίον εκλέγουν μεταξύ των Ορλεανών ή Λυοννέζων εξ αιτίας της προφοράς των», και στη σ. 120 σημειώνει ότι, μιας και η τουρκική λειτουργεί ως όχημα για την πρόσβαση στην εξουσία: «Υποδέχονται τον Χόντζαν, ή διδάσκαλον της Οθωμανικής, αποπέμποντες όλους τους άλλους».

43. «Υπήρξε εξαιρετικός κυρίως για την ικανότητά του για τις ξένες γλώσσες, μιλούσε και έγραφε από νωρίς με ευκολία την ελληνική, την τουρκική, την περσική, την γαλλική και την ιταλική», στο: Gustave Vapereau, *ό.π.*, και Eugène Yemeniz, *Un homme politique de la Grèce moderne, Alexandre Maurocordato d' après des documents inédits*, Ανάτυπο από τον «Correspondant», Παρίσι 1866, σ. 7: «Γνώριζε καλά τη γαλλική, την ιταλική, την τουρκική, την αραβική και καταλάβαινε την γερμανική».

μιλώντας για τον Μαυροκορδάτο όσον αφορά την περίπτωση αυτή μας πληροφορεί: «Ο πολυμαθέστατος Khalil-Chefif-Pacha (Χαλίλ-Σερίφ-Πασάς), που υπήρξε υπουργός των Εξωτερικών της Τουρκίας..., έλεγε χαριτολογώντας: δεν τολμώ να μιλήσω για διπλωματία στα τούρκικα με τον Μαυροκορδάτο με τον φόβο μη τυχόν σολοκίσω μπροστά του». ⁴⁴ Ο ντε Καντόλ, το 1819, θα μας επιβεβαιώσει την ικανότητα και την κλίση του προς τις ξένες γλώσσες: «[...] μιλούσε έντεκα γλώσσες, ανατολικές και ευρωπαϊκές, και διέτριβε το χρόνο του να μάθει τα λατινικά για να τις κάνει δώδεκα». ⁴⁵

Το δεύτερο στοιχείο το οποίο μας φανερώνουν οι μαρτυρίες είναι η είσοδος του Αλεξάνδρου στη Μεγάλη του Γένους Σχολή στην Ξηρά-Κρήνη (Κουρού-Τζεσμέ). ⁴⁶ Εκεί θα μαθητεύσει στα μαθηματικά και τη φιλοσοφία και θα καλλιεργήσει την ελληνική γλώσσα. ⁴⁷ Χρονικά, η είσοδός του στη σχολή θα πρέπει να συμπίπτει με την προσπάθεια εκσυγχρονισμού της Πατριαρχικής Ακαδημίας, καθώς επίσης και της αναδιοργάνωσης του προγράμματος σπουδών.

Η Σχολή του Κουρούτσεσμε αποτελεί ανασύσταση της Πατριαρχικής Σχολής ή αλλιώς της Μεγάλης του Γένους Σχολής στο Φανάρι, η οποία τότε, δηλαδή το 1801, βρισκόταν σε δεινή θέση. Οι πρωτοβουλίες για την αναδιοργάνωση της σχολής ανήκουν στον Πατριάρχη Καλλίνικο Ε΄. Ο τελευταίος αποφάσισε, το 1804, να μεταφερ-

44. Jules Blancard, *Etudes sur la Grèce contemporaine. Alexandre Mavrocordato - Les Metaxas - Coletti*, Μονπελιέ 1886, σ. 12, Av. N. Γούδας, ό.π., τόμ. ΣΤ΄, σ. 194.

45. Augustin-Pyramus de Candolle, *Mémoires et souvenirs... écrits par lui-même et publiés par son fils*, Γενεύη 1862, σσ. 420-422, αναφέρεται από τον Andrei Pippidi, ό.π., σ. 80.

46 «Το χωρίον τούτο καλείται σήμερον ΚΟΥΡΟΥ-ΤΖΕΣΜΕΣ, ήτοι Ξηρά Κρήνη, και αφ' ου εχρησίμευσεν, επί μίαν σχεδόν εκατονταετηρίδα, ως ενδιαίτημα των ποτέ Γραικών ηγεμόνων της Δακίας και των συγγενών και απογόνων αυτών, κατήντησε σήμερον πενιχρόν και σκυθρωπόν οικητήριον ευαρίθμων τινών Ιουδαίων και Αρμενίων, και ακόμην ολιγωτέρων και πτωχοτέρων Οθωμανών και Γραικών». Επίσης ο ίδιος συγγραφέας θα συμπληρώσει ότι «τινές, κολάζοντες δήθεν το της λειψυδρίας ελάττωμα, λέγουσιν ότι δεν είνε τσεσμέ, αλλά κεσμέ, βράχος απότομος, και ίσως έχουσιν λόγον», βλ. Σκ. Δ. Βυζάντιος, *Η Κωνσταντινούπολις ή περιγραφή τοπογραφική...*, ό.π., τόμ. Β΄, σ. 170. Περισσότερα για τον Κουρούτσεσμε, βλ. στο ίδιο, σσ. 106-114.

47. Ν. Σαρίπολος, ό.π., Gustave Vapereau, ό.π., σελ. 1234, Eug. Yemeniz, ό.π., σσ. 6-7· βλ. επίσης, βιογραφικό σχέδιασμα του Γεωργίου Μαυροκορδάτου στο Νίκα Πολυχρονοπούλου- Κλαδά, ό.π., σ. 446: «Έλαβε τις πρώτες εγκύκλιες σπουδές στη ελληνική σχολή του Κουρού-τσεσμε. Είχε μια ικανότητα για τα μαθηματικά και για τις ξένες και ανατολικές γλώσσες».

θεί στην Κωνσταντινούπολη η Σχολή του Αγίου Όρους, η «Αθωνιάδα», η οποία ήταν και αυτή σε μια κατάσταση υπολειτουργίας, και να συγχωνευτεί με την Πατριαρχική Ακαδημία.⁴⁸ Επίσης, όσον αφορά το επίπεδο των σπουδών, να αναδιοργανωθεί η σχολή με ένα πνεύμα πιο φιλελεύθερο και ευρύ που να ανταποκρίνεται στις ανάγκες της εποχής.⁴⁹ Σημαντική συμβολή σε αυτήν την κατεύθυνση είχε και ο Δημήτριος Μουρούζης, μετέπειτα μεγάλος Διερμηνέας της Πύλης. Ο τελευταίος ήθελε να μετατρέψει την Πατριαρχική Ακαδημία σε δυτικού τύπου πανεπιστήμιο. Πέτυχε την καθιέρωση της διδασκαλίας ιατρικών μαθημάτων για όσους επιθυμούσαν να ασχοληθούν με αυτή την επιστήμη και έλαβε σουλτανική άδεια για την ίδρυση και τη λειτουργία τριών σχολών: Ιατρικής, Μηχανικής/Μαθηματικών και Φιλολογίας/Φιλοσοφίας.⁵⁰

48. Για την Αθωνιάδα Σχολή, βλ. Άλκης Αγγέλου, *Των Φώτων. Όψεις του νεοελληνικού διαφωτισμού*, Ερμής, Αθήνα 1988, σσ. 110-132, Κωνσταντίνος Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 84-88. Για την προσπάθεια ανασυγκρότησης της σχολής του Αγίου Όρους από τον Καλλίνικο τον Ε΄ το 1800 καθώς επίσης και τη μη ευδοκίμηση αυτού του στόχου βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Η σχολή του Αγίου Όρους στα 1800» στο: *Ιστορικά φροντίσματα, Α΄ Ο Διαφωτισμός και το κορύφωμά του*, Πορεία, Αθήνα 1992, σσ. 153-175. Ο Κ. Θ. Δημαράς αναφέρει χαρακτηριστικά στη σ. 174: «Και το κακό έφθασε λίγο αργότερα σε τέτοιο βαθμό ώστε να γυρεύουν έναν δάσκαλο να πάει να διδάξει στο Άγιον Όρος και να μην βρίσκουν. Εμπρός σε αυτήν την κατάσταση, ύστερα από πολλές συζητήσεις, αποφασίσθηκε να γίνει το μεγάλο σχολείο του Γένους στην Πόλη, στο Κουρούτσεσμε, και να διατεθούν γι' αυτό όλες οι ηθικές, οικονομικές και υλικές δυνάμεις όσες είχαν στρατολογηθεί για την Αθωνιάδα».

49. Για την Πατριαρχική Ακαδημία, ενδεικτικά, βλ. Νεοκλής Σαρρής, *Οσμανική πραγματικότητα...*, ό.π., τ. II, σσ. 375-384, Κων. Κ. Χατζόπουλος, ό.π., σσ. 60-82. Πρβλ. επίσης, Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, τόμ. Α΄-Β΄, Αθήνα 1966-1971.

50. Ν. Σαρρής, ό.π., σ. 383, Κων. Κ. Χατζόπουλος, ό.π., σ. 79. Για τον Δημήτριο Μουρούζη, βλ. Επαμ. Ι. Σταματιάδου, ό.π., σσ. 160-161, Fl. Marinescu, «Etude généalogique sur la famille Mourouzi», *Τετράδια Εργασίας*, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., τόμ. 12 (1987), σσ. 63-65. Για την οικογένεια των Μουρούζη βλ. Eug. R. Rangabè, *Livre d'or de la noblesse phanariote...*, ό.π., σσ. 151-157. Βέβαια οι θεμιτές φιλοδοξίες στο επίπεδο των προσδοκιών δεν σημαίνουν και την επιτυχή και εύρυθμη λειτουργία της Ακαδημίας. «Μέσα στο από κάθε άποψη αναπόφευκτο θρησκευτικό κλίμα στο οποίο θα κινηθή η εκπαίδευση στα πρώτα της βήματα, η Εκκλησία δεν ήταν δυνατόν να μείνη από έξω. Οι κινητήριες δυνάμεις όμως ήταν εξωτερικές. Εκείνο που της ανήκε και από παράδοση και από υποχρέωση, και που θα μπορούσε να αποτελέσει την αφετηρία για την εκπαιδευτική αναγέννηση στον Νέο Ελληνισμό, η Πατριαρχική Ακαδημία ποτέ δεν εξεπλήρωσε, σε όλη τη

Έτσι, με αυτούς τους στόχους εκ μέρους των υπευθύνων της Ακαδημίας, αποφασίστηκε η μεταστέγαση της σχολής, που πραγματοποιήθηκε τον Ιούνιο του 1804, στο μέγαρο του πρίγκιπα Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, το οποίο βρισκόταν στο Κουρούτσεσμε. Να πώς περιγράφει ο Σκ. Δ. Βυζάντιος την τοποθεσία όπου θα εγκατασταθεί η σχολή:

«Η σχολή του Κουρού-τσεσμέ, αποκύημα της εν Φαναρίω Πατριαρχικής λεγομένης σχολής, συνέστη κατά το 1803 έτος, και το όνομα της οικογένειας Μουρούζη, ως πρώτου αυτής συνίστορος και προστάτου, είνε συνδεδεμένον μετά της ιδρύσεως της Σχολής. Θέσις αθόρυβος και μεμονωμένη, δάσος πλησίον μυστηριώδες, την σιωπήν του οποίου μόνον των φύλλων οι ψιθυρισμοί και των αηδόνων αι μελωδίαί διέκοπτον, ύδωρ κρυστάλλου παντός διευγέστερον, ευρυχωρία του περιβόλου, ασφαλίζουσα το κατάστημα από των πυρκαϊών, άπαντα ενί λόγω εδικαιολόγουν την της τοποθεσίας εκλογήν, προς οικοδομήν καταλληλοτάτου Μουσών τεμένους».⁵¹

Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς ο Μαυροκορδάτος παρακολουθεί τα μαθήματα της σχολής. Μπορούμε, όμως, να προβούμε σε μια κατά προσέγγιση χρονολόγηση βάσει των πληροφοριών που διαθέτουμε. Σύμφωνα με τις αλλαγές που συντελέστηκαν στη σχολή, μόνο το ανώτερο τμήμα της λειτούργησε στο Κουρούτσεσμε. Αν ισχύουν, λοιπόν, οι πληροφορίες για τα ενδιαφέροντά του στα μαθηματικά, τη φιλοσοφία καθώς και τις ξένες γλώσσες, τότε, αυτά τα μαθήματα, σύμφωνα με το πρόγραμμα της σχολής, διδάσκονταν στο ανώτερο τμήμα της. Η φοίτηση στο εν λόγω τμήμα, το οποίο χωριζόταν σε δυο τάξεις, ήταν τριετής και οι μαθητές διδάσκονταν αριθμητική, γεωμετρία, γεωγραφία, αστρονομία, φιλοσοφία, θεολογία.⁵² Τα όρια των σπουδών του Μαυροκορδάτου, επισφαλή βέβαια, φαίνεται να τοποθετούνται ανάμεσα στο 1807-8 και το 1811.

μακρά ζωή της, με στοιχειώδη επάρκεια τον προορισμό της, και επανειλημμένα μάλιστα η λειτουργία της έγινε προβληματική», Άλκης Αγγέλου, «Η εκπαίδευση» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τόμ. ΙΑ', σ. 308.

51. Σκ. Δ. Βυζάντιος, ό.π., σ. 108 κ.ε. Για τις διάφορες κατά καιρούς ονομασίες της σχολής βλ. Ν. Σαρρή, ό.π., σ. 376 και Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, ό.π., τόμ. Α', σ. 73.

52 Ν. Σαρρή, ό.π., σσ. 378-380, Κ. Κ. Χατζόπουλος, ό.π., σ. 76 κ.ε., και Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, ό.π., τόμ. Β', σσ. 72-75.

Σύμφωνα με τον Ευγ. Γεμενίζ (E. Yemeniz),⁵³ η ελληνική γλώσσα είχε ήδη την εποχή εκείνη χάσει την καθαρότητά της από ένα πλήθος λέξεων ή εκφράσεων τουρκικών αλλά και ιταλικών. Βέβαια στο Φανάρι το φαινόμενο αυτό δεν είχε πάρει τις διαστάσεις που γνώριζαν άλλες περιοχές. Παρ' όλ' αυτά, η «εισβολή» ξένων στοιχείων στη γλώσσα ενοχλούσε τον Αλέξ. Μαυροκορδάτο τόσο στην ακοή όσο και στον «πατριωτισμό» του. Γι' αυτό πρότεινε στους συμμαθητές του να πληρώνουν ένα ποσό κάθε φορά που θα χρησιμοποιούσαν εκφράσεις ή λέξεις των οποίων η ρίζα δεν θα ήταν καθαρά ελληνική. Το ποσό που θα συγκεντρωνόταν κάθε εβδομάδα θα χρησιμοποιούνταν για την αγορά και εισαγωγή σπανίων βιβλίων από το εξωτερικό.⁵⁴

Το επεισόδιο το οποίο διηγείται ο Γεμενίζ πρέπει να σχετίζεται με το κλίμα που διαμόρφωσε η προσπάθεια σύνταξης της «Κιβωτού», του μεγάλου λεξικού της ελληνικής γλώσσας. Πρόκειται για την προσπάθεια του Δωρόθεου Πρώιου, που ξεκίνησε το 1805, με την παρότρυνση και την ενίσχυση των Ζωσιμάδων και με τη συνεργασία λογίων - μελών και συνεργατών της σχολής.⁵⁵ Είναι προφανές ότι το εγχείρημα και,

53. Ο Γεμενίζ, όπως και ο ντε Κουλάνζ, διαθέτει πρωτογενείς πληροφορίες. Η οικογένεια του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου παραχώρησε στον Γεμενίζ διάφορα έγγραφα για τη συγγραφή μιας βιογραφίας του. Βλ. Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδά, ό.π., σ. 120, επιστολή του Γεωργίου, από τη Βιέννη, 22 Μαρτίου 1866, στον αδερφό του Νικόλαο: «Μοι γράφεις περί αντιτύπων της βιογραφίας της Revue. Πριν ή ζητήσω τινά θέλω αναμείνει την τύπωσιν του άρθρου όπως κρίνω αν μ' αρέσκη ή ου, φρονώ δε δεν πρέπει ουδόλως να βιασθής να ζητήσης αντίτυπα πριν ή ιδώμεν το περιεχόμενον. Ελπίζω να μη ήναι ψυχρόν ή κατώτερον των πράξεων του βιογραφούμενου, αλλ' εισέτι ουδεμίαν περί τούτου δυνάμεθα να έχωμεν πεποιθήσιν. Βεβαίως τα έγγραφα του πατρός πρέπει να επιστρέψωσιν εις Αθήνας εις την οικειάν των θέσιν, αλλά δεν είμαι βέβαιο ότι είναι εν άκρα ασφαλεία εκεί εν περιπτώσει απουσίας ημών». Πρόκειται για το άρθρο του Γεμενίζ, *Un homme politique de la Grèce moderne, Alexandre Maurocordato d' après des documents inédits*, ό.π. Ο Γεμενίζ σημειώνει στο εν λόγω άρθρο, στις σελίδες 6 και 9, σημ. 2, ότι τα ντοκουμέντα που χρησιμοποιεί στο άρθρο/βιογραφία του τα έχει παραχωρήσει η οικογένεια Μαυροκορδάτου.

54. Eug. Yemeniz, ό.π., σ. 7, και J. Blancard, ό.π., σ. 12.

55. Το 1819 εκδόθηκε ο πρώτος τόμος αυτού του μεγάλου έργου από το Πατριαρχικό Τυπογραφείο, αλλά δεν υπήρξε συνέχεια. Η «Κιβωτός» έμελλε να αποτελέσει ένα σώμα τριών τόμων. Σχετικά με τη σύνταξη και την έκδοσή της βλ. Μ. Ι. Γεδεών, *Η πνευματική κίνηση του Γένους κατά τον ιη' και ιθ' αιώνα*, Ερμής, Αθήνα 1976, σσ. 171-178. Για τους ηγεμόνες και τους άρχοντες που χρηματοδότησαν την «Κιβωτό» βλ. του ίδιου, «Περί της φαναριωτικής κοινωνίας μέχρι των αρχών της ενεστώσης εκατονταετηρίδος», *Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως*, τόμ. 21 (1887-1889), Κωνσταντινούπολη 1891, σσ. 70-71, όπως, επίσης, πάλι του ίδιου, λήμμα

κυρίως, η λογική της σύνταξής του ήταν γνωστά στους μαθητές της σχολής. Αυτή η σκέψη, καθώς και η πληροφορία ότι τότε για πρώτη φορά συστήθηκε σύλλογος μαθητών,⁵⁶ συνάδει με την συστηματικότητα και αποτελεσματικότητα που εμφανίζει η πρόταση του Μαυροκορδάτου.

Τέλος, το τρίτο στοιχείο το οποίο αναδεικνύουν οι μαρτυρίες είναι ο προσανατολισμός της εκπαίδευσης του Α. Μαυροκορδάτου: «Η εκπαίδευσή του, όπως εξάλλου όλων των νέων Ελλήνων εκείνης της εποχής, οι οποίοι ήταν προορισμένοι από την γέννησή τους για τις πιο σημαντικές θέσεις της διπλωματίας και της κυβέρνησης, υπήρξε εξαιρετικά επιμελημένη».⁵⁷ Ο ντε Κουλάνζ με τη σειρά του θα σημειώσει ότι ο Μαυροκορδάτος δέχτηκε στο Φανάρι τη λαμπρή εκπαίδευση εκείνων που προορίζονταν να καταλάβουν δημόσια αξιώματα, «να γίνουν *hommes d' Etat*».⁵⁸ Πράγματι, τόσο τα μαθήματα στο σπίτι όσο και οι σπουδές του στη σχολή του Κουρούτσεσμε εγγράφονται στην προοπτική της επαγγελματικής αποκατάστασης. Αυτός εξάλλου είναι και ο λόγος ύπαρξης της σχολής. Οι απόφοιτοι της σχολής αν ήταν κληρικοί είχαν το δικαίωμα να προαχθούν σε αρχιερείς, ενώ οι λαϊκοί να διορισθούν σε αξιώματα των παραδουνάβιων ηγεμονιών.⁵⁹

«Κιβωτός της ελληνικής γλώσσας» στο: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. ΙΔ', σ. 358. Επίσης βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 265 και 638, και Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, «Η "Κιβωτός" της ελληνικής γλώσσας», *Αθηνά*, 90 (1968), σσ. 223-252.

56. Κ. Κ. Χατζόπουλος, *ό.π.*, σ. 80.

57. G. Vapereau, *ό.π.*, σ. 1234.

58. F. de Coulanges, *ό.π.*, στιχ. 462. Επίσης, ο Γεμενίζ θα κάνει λόγο για τους «νέους Φαναριώτες, προορισμένοι για μια σταδιοδρομία στη διπλωματία και τη δραγουμανία», βλ. Eug. Yemeniz, *ό.π.*, σ. 7.

59. Για την επαγγελματική αποκατάσταση των πτυχιούχων της σχολής βλ. Ν. Σαρής, *ό.π.*, σ. 381. Ο συγγραφέας παραθέτει επίσης ένα αποκαλυπτικό πατριαρχικό γράμμα του 1769: «τους δ' εγκατερήσαντες και ευδοκιμήσαντες επί τοις μαθήμασι, τούτους, ιερωσύνης τυχόντας ή γλιχομένους τυχείν, εις βαθμόν αρχιερωσύνης προάγεσθαι δια ψήφου και εκλογής της ιεράς συνόδου, ην και τον βίον ανεπίληπτοι...τους δε γε λαϊκούς συνδρομής της προσηκούσης εκάστω προθύμως αξιούσθαι παρά των ευγενεστάτων αρχόντων εις τα προς κυβέρνησιν αυτών»· τέλος, ο ίδιος συγγραφέας θα σημειώσει ότι «η απορρόφηση των αποφοίτων γίνεται από τους δυο μηχανισμούς που ελέγχουν την σχολή: τον ιερό, δηλαδή την εκκλησία, και το λαϊκό, τους άρχοντες», στο *ίδιο*.

Άρα για τον Αλέξ. Μαυροκορδάτο, όπως εξάλλου και για τους άλλους γόνους των φαναριώτικων οικογενειών η παρακολούθηση των μαθημάτων δεν είχε μόνο εκπαιδευτικούς στόχους. Ο νεαρός Αλέξανδρος, μέσα από τη μαθησιακή διαδικασία προετοιμάζεται για την ανάληψη διοικητικών αξιωμάτων. Είναι ένα στάδιο προετοιμασίας και ένα σκαλοπάτι εισόδου στην διοικητικοπολιτική ιεραρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Παλιότερα αυτή η διαδικασία περνούσε μέσα από την εκμάθηση της ιατρικής επιστήμης. Τώρα βασική προϋπόθεσή της είναι η ευρύτητα γνώσεων και κυρίως η γνώση των ξένων γλωσσών. Σε αυτό το εκπαιδευτικό πλαίσιο εντάσσεται ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, πλαίσιο που επιτρέπει στους νέους των φαναριώτικων οικογενειών να χαράξουν διάφορες σταδιοδρομίες.

Τα πρώτα χρόνια του Αλέξανδρου στην Κωνσταντινούπολη φαίνονται καθοριστικά για τη ζωή του. Η σπουδαιότητα, την οποία επισημαίνουμε για το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, δεν αφορά αποκλειστικά και μόνο την ψυχολογική σημασία που αποδίδεται στην κοινωνικοποίηση και στη διαδικασία συγκρότησης της προσωπικότητας του κάθε κοινωνικού υποκειμένου. Η περίοδος αυτή υπογραμμίζει, επίσης, τη συνειδητοποίηση, από τη μεριά του Μαυροκορδάτου, του κόσμου και της κοινωνίας μέσα στην οποία υπάρχει και δρα, καθώς και την εκμάθηση συγκεκριμένων κοινωνικών ρόλων. Η πρώιμη κοινωνικοποίηση θα τον εντάξει σε ένα πλαίσιο αρχών, αξιών και προτύπων που αποτελούν διακριτά γνωρίσματα της οικογενείας του καθώς και «του κληρονομούμενου φαναριώτικου κόσμου». Σημαντικό ρόλο στην ταυτοποιητική λειτουργία συγκρότησης της κοινωνικής ταυτότητας του θα διαδραματίσει η εκπαίδευση, με την έννοια ενός άτυπου μηχανισμού κοινωνικοποίησης όσον αφορά τα σύμβολα και τα αισθήματα ταύτισης της κοινότητας των ελληνόφωνων ορθόδοξων χριστιανών της Πόλης και αποδοχής των παραδόσεών της.⁶⁰ Η διαπαιδαγώγηση, όπως είδαμε προαναφέρθηκε, του νεαρού Αλεξάνδρου συνιστά μια κοινωνική μαθητεία, μια αξιόλογη προετοιμασία για κοινωνικοπολιτικούς ρόλους που ανέλαβε αργότερα και συγκεκριμένα για την ανάληψη υψηλών θέσεων στην ιεραρχία της οθωμανικής διοίκησης.

60. Για την παιδεία γενικότερα, αλλά και για το ρόλο της Εκκλησίας στην εκπαιδευτική διαδικασία καθώς επίσης και για τα όρια που θέτει η επίσημη εκκλησιαστική ιδεολογία αλλά και η πολιτειολογία της οθωμανικής πραγματικότητας, βλ. Ν. Σαρής, *Οθωμανική πραγματικότητα...*, II, ό.π., σσ. 373-408. Επίσης βλ. Α. Αγγέλου, «Η εκπαίδευση» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τόμ. ΙΑ', σσ. 306-328.

Προκύπτει λοιπόν ότι η περίοδος αυτή στη ζωή του Μαυροκορδάτου συνιστά τη διαδικασία συγκρότησης του κοινωνικού και πολιτισμικού του κεφαλαίου, διαδικασία που υπαγορεύεται από τις επιταγές της κοινωνικής κατηγορίας στην οποία ανήκει η οικογένειά του και τους προσανατολισμούς των κοινωνικών και πολιτικών της στρατηγικών. Η επιτυχία και η αποτελεσματικότητα αυτής της οικογενειακής στρατηγικής, μιας στρατηγικής η οποία αποβλέπει, μέσα από την ανάληψη διοικητικών αξιωμάτων, στην διασφάλιση των όρων αναπαραγωγής της κοινωνικής και πολιτικής δύναμης, θα κριθεί και θα δοκιμαστεί τόσο από την ύπαρξη και την αλληλεγγύη του ευρύτερου οικογενειακού-συγγενικού δικτύου, όσο και από τη δυναμική ενός νέου και διαφορετικού κοινωνικοπολιτικού περιβάλλοντος, όπως είναι εκείνο των παραδουνάβιων ηγεμονιών και συγκεκριμένα εκείνο της πρωτεύουσας της Βλαχίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΒΟΥΚΟΥΡΕΣΤΙ, ο κόσμος του Διαφωτισμού

1. Η πολιτική σταδιοδρομία του Αλέξ. Μαυροκορδάτου στη Βλαχία

Στην επιδίωξη των στόχων του για κοινωνική ανέλιξη, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος θα χρειαστεί τη συνδρομή του ευρύτερου οικογενειακού-συγγενικού δικτύου, μιας και το ένδοξο όνομά του καθ' εαυτό δεν συνιστά ικανό όρο για την πραγματοποίηση των κοινωνικών προσδοκιών του. Η βοήθεια θα έρθει από την οικογένεια της μητέρας του Σμαράγδας, και συγκεκριμένα από έναν μακρινό ξάδερφό της, τον Ιωάννη Καρατζά.¹

Ο νεαρός Αλέξανδρος θα ακολουθήσει, λοιπόν, τον θείο του Ιωάννη Καρατζά και θα διδαχθεί κοντά του την τέχνη της πολιτικής. Ο διορισμός του Ι. Καρατζά στην ηγεμονία της Βλαχίας θα προσφέρει την ευκαιρία στον Αλέξ. Μαυροκορδάτο να εγκατασταθεί στο Βουκουρέστι και να αναλάβει διάφορα αξιώματα. Ο Αλέξανδρος αναχωρεί από την Κωνσταντινούπολη με όλη την ακολουθία του οσποδάρου στις 2 Ο-

1. Για τον ηγεμόνα της Βλαχίας Ιωάννη Καρατζά (1745-1844), βλ. Δημ. Σκαρ. Σούτζος, *Έλληνες Ηγεμόνες Βλαχίας και Μολδαβίας*, ό.π., σσ. 209-219, Μ.-D. Sturdza, ό.π., σ. 257 κ.ε., Επαμ. Ι. Σταματιάδου, *Βιογραφίαι των Ελλήνων Μεγάλων Διερχομένων του Οθωμανικού Κράτους*, ό.π., σσ. 161-164· Eug. R. Rangabè, *Livre d' or de la noblesse phanariote et des familles princières de Valachie et de Moldavie*, ό.π., σσ.75-83, D. Skarl. Soutzo, «Les familles princières grecques de Valachie et de Moldavie», στο: *Symposium «L' époque phanariote»*, ό.π., και Διον. Φωτεινός, *Ιστορία της πάλαι Δακίας, τα νυν Τρανσυλβανίας, Βλαχίας, και Μολδαβίας*, τόμ. Β', Βιέννη 1818, σσ. 558-568. Γενικότερα για την οικογένεια των Καρατζάδων και τις ρίζες της, Eug. R. Rangabè, ό.π., σσ. 75-83, Constantin I. Karadja, «Sur l' origine des Karadja», *Revue historique du sud-est européen*, 15 (1938), σσ. 222-226 και του ιδίου, «L' oraison funèbre prononcée à l' enterrement de l' ancien prince-régnant Jean Caradja, par le Maire d' Athènes, Panayoti Soutzos», *Revue historique du sud-est européen*, τ. XXI, Βουκουρέστι 1944, σσ. 234-240.

κτωβρίου 1812. Μετά από ένα πολυήμερο ταξίδι φθάνει στην πρωτεύουσα της Βλαχίας² την εορτή της Αγίας Αικατερίνης, δηλαδή στις 25 Νοεμβρίου.³

Θα ήταν ωστόσο χρήσιμη στο σημείο αυτό μία παρέκβαση σχετική με τις συνθήκες υπό τις οποίες διαμορφώνεται η θέση και το αξίωμα του ηγεμόνα των παραδουνάβιων περιοχών. Εξίσου χρήσιμο θα ήταν να παρακολουθήσουμε τη δράση του ηγεμόνα και τις σχέσεις του με την Πύλη, προκειμένου να ανασυστήσουμε το περιβάλλον στο οποίο έζησε ο Μαυροκορδάτος στο Βουκουρέστι.

Ο Ιωάννης Καρατζάς διετέλεσε ηγεμόνας της Βλαχίας από το 1812 έως τον Οκτώβριο του 1818.⁴ Η άνοδος του Καρατζά στην ηγεμονία συμπίπτει με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου (Μάιος-Ιούλιος 1812), η οποία ρύθμιζε τις υποθέσεις των ηγεμονιών καθώς και τις σχέσεις των δύο αντιπάλων μετά το τέλος του ρωσικοτουρκικού πολέμου (1806). Η ανακήρυξή του ως ηγεμόνα της Βλαχίας⁵ έλαβε χώρα στις 24

2. «Βουκουρέστι, πόλι μεγάλη, εμπορική, πλούσια, όμορφη, καθέδρα του αθέντου και του μητροπολίτου, είναι η μητρόπολι της Βλαχίας. Αυτή η πόλι είναι απάνω στη Δομποβίτζα το περισσότερο μέρος στα αριστερά, εις μια πεδιάδα αχανή, εις μια τοποθεσία όμορφη, εις ένα περιέχον καθαρό και υγιεινό, με πολλαίς διατριβαίς και μέσα στην πόλι, και τριγύρω. Το Βουκουρέστι είναι άλλο τόσο μεγαλύτερο από το Ιάσι· έχει δημόσιαις οικοδομαίς πολλαίς και μεγάλας και όμορφαις, μοναστήρια πολλά, από τα οποία πολλά είναι μεγάλα, και με σπίτια καλά· σπίτια αρχοντικά και πραγματευτάδικα πολλά και μεγάλα», στο Δ. Φιλιππίδης- Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, ό.π., σ. 263.
3. Ν. Πολυχρονοπούλου-Κλαδά, *Γεώργιος Αλεξ. Μαυροκορδάτος (1839- 1902). Ο σχολιαστής, ο ιστοριοδίφης, ο συλλέκτης. Μελέτη της αλληλογραφίας του*, ό.π., σ. 446, Fustel de Coulanges, «Μαντοcordato (Alexandre)», στο Μ.Μ. Firmin Didot Frères (εκδ.), *Nouvelle Biographie Générale*, τόμ. 34, Παρίσι MDCCCLXI, στιχ. 462 (αναστατική έκδοση Rosekilde et Bagger, Κοπεγχάγη 1967), Eug. Yemeniz, *Un homme politique de la Grèce moderne, Alexandre Maurocordato d'après des documents inédits*, ό.π., σ. 7, και Διον. Φωτεινός, *Ιστορία της πάλαι Δακίας, τα νυν Τρανσυλβανίας, Βλαχίας, και Μολδαβίας*, ό.π., σσ. 559-560.
4. Ο Ι. Καρατζάς είχε προηγούμενα διατελέσει Μεγάλος Δραγομάνος σε δύο βραχύχρονες θητείες το 1808 και το 1812. Βλ. Επαμ. Ι. Σταματιάδης, ό.π., σσ. 161-164, Eug. R. Rangabé, ό.π., σσ.75-83, Δημ. Σκαρ. Σούτζος, ό.π., σσ. 209-219.
5. Σύμφωνα με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου, οι παραδουνάβιες ηγεμονίες, που μέχρι εκείνη τη στιγμή βρίσκονταν υπό ρωσική κατοχή, επέστρεφαν στη δικαιοδοσία του σουλτάνου. Για τη Βλαχία να πώς δίνουν οι Δημητρείς το γεωγραφικό στίγμα της: «Αύτη η επαρχία κείται αναμεταξύ εις τας 39 μοίρας 45' λεπτά, και εις τας 45, 20' του μήκους, και αναμεταξύ εις τας 44 και 45 μοίρας λεπτά 45' του πλάτους· εκτείνεται από το ανατολικό εις το δυτικό, και έχει μάκρος από τη συμβολή του Σιρεπιού με τον Δούναβι έως εις το δυτικώτατο της Κραϊόβας, κοντά

Αυγούστου 1812 και ο Ι. Καρατζάς αναχώρησε στις αρχές Οκτωβρίου.⁶ Η χρονική στιγμή της αναχώρησης σχετίζεται με το χρονοδιάγραμμα της αποχώρησης των ρωσικών στρατευμάτων από την περιοχή, μία διαδικασία η οποία ολοκληρώθηκε την ίδια εποχή.⁷ Η ηγεμονία αυτή θα σημαδευτεί από την κρίση στις σχέσεις του Καρατζά με την Πύλη. Μια κρίση που είχε ως διακύβευμα την ολοκλήρωση ή όχι της θητείας του φαναριώτη ηγεμόνα στο θρόνο της Βλαχίας. Η επιμονή του Καρατζά να εξαντλήσει την επταετή θητεία θα τον οδηγήσει στη σύγκρουση με την Πύλη.⁸ Το «επεισόδιο» θα λήξει με την αναγκαστική αναχώρηση του Καρατζά από το Βουκουρέστι στις 29 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου 1818.⁹ Από το Βουκουρέστι ο Καρατζάς θα κατευθυνθεί στη Γενεύη (1819), όπου θα παραμείνει για έξι μήνες και στη συνέχεια θα εγκατασταθεί στην Πίζα της Ιταλίας μέχρι την κάθοδό του στην Ελλάδα το 1830.¹⁰

Οι παραδουνάβιες ηγεμονίες διέπονται από ένα ιδιότυπο καθεστώς κυριαρχίας από την Πύλη, το οποίο επιτρέπει στους Φαναριώτες να αναλάβουν υψηλά αξιώματα.¹¹ Τόσο η Βλαχία όσο και η Μολδαβία ήταν περιοχές ανεξάρτητες, φόρου υποτελείς στον Σουλτάνο.¹² Οι ηγεμονίες αυτές και κυρίως η ανάδειξη των Φαναριωτών

94 λέγαις, και πλάτος από τον Δούναβι έως την Τρανσυλβανία κοντά 45 λέγαις. Έχει από το ανατολικοβόρειο, τη Μολδαβία· από το βόρειο και δυτικοβόρειο, την Τρανσυλβανία· από το δυτικό εις ολίγο μέρος, το Μπανάτι της Αουστρίας· και από τα επίλοιπα μέρη, τον Δούναβι οπού την χωρίζει από τη Βουλγαρία». Δ. Φιλιππίδης- Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, ό.π., σσ. 261-262.

6. Διον. Φωτεινός, ό.π., σσ. 558-559.

7. Στο ίδιο, σσ. 552-553.

8. Α. Otetea, «La désagrégation du régime phanariote» στο *Symposium «L' époque phanariote»*, ό.π., σ. 443.

9. Για την αναχώρηση του Καρατζά από το Βουκουρέστι καθώς και τις αλλαγές που ακολούθησαν στο καθεστώς των ηγεμονιών με τον κανονισμό του 1819, βλ. διεξοδικότερα το επόμενο κεφάλαιο αυτής της εργασίας.

10. Για την παραμονή του Ι. Καρατζά στη Γενεύη, βλ. Α. Pipidi, «Jean Caradja et ses amis de Genève» στο *Symposium*, ό.π., σσ. 187-208, και του ίδιου, «Notules phanariotes II: Encore l' exil de Jean Caradja à Genève», *Ο Ερανιστής*, τόμ. 17, Αθήνα 1981, σσ. 74-85.

11. Γενικότερα για τη Μολδαβία και τη Βλαχία, βλ. Δ. Φιλιππίδης- Γρ. Κωνσταντάς, ό.π., σσ. 254-261 και σσ. 261-265 αντίστοιχα.

12. «Η εξωτερική διοίκηση είναι μοναρχία, μ' αυτή τη διαφορά από τας μοναρχίας της επίλοιπης Ευρώπης, οπού ο μονάρχης ο αυθέντης είναι υποκείμενος εις τον σουλτάνο, και διορίζεται απ'

στο ανώτατο αξίωμα του ηγεμόνα συνιστούσαν το μέγιστο κίνητρο κινητοποίησης των φαναριώτικων οικογενειών.

Επίσης, οι Παραδουνάβιες Χώρες αποτελούν τόπο συνάντησης των νέων ιδεών και των ρευμάτων που κυκλοφορούν στη Δύση. Τα αποτελέσματα αυτών των επιδράσεων και επιρροών φαίνονται από το γεγονός ότι οι ηγεμονίες ήταν από τους χώρους εκείνους όπου παρατηρήθηκαν εντατικά φαινόμενα του πνευματικού κινήματος του Διαφωτισμού, με συνέπεια τη διαμόρφωση μιας νέας πνευματικής και αργότερα πολιτισμικής πραγματικότητας στο εσωτερικό αυτών των επαρχιών. Παράλληλα, στο πολιτικό επίπεδο, η περιορισμένη ελευθερία κινήσεων που διέθεταν οι ηγεμονίες επέτρεψε την καλλιέργεια ενός συγκεκριμένου προτύπου διαχείρισης των πολιτικών πραγμάτων που έχει καταγραφεί στην ιστοριογραφία ως «πεφωτισμένος δεσποτισμός».

Από την άλλη μεριά, οι ηγεμονίες αυτές συνιστούσαν και πεδίο αντιπαλότητας ανάμεσα στους Φαναριώτες. Επειδή τα αξιώματα στις ηγεμονίες είναι περιζήτητα αποτελούν αντικείμενο αντιπαράθεσης και σκληρού ανταγωνισμού ανάμεσα στις φαναριώτικες οικογένειες. Πράγματι, εξαιτίας της διάθεσης των αξιωμάτων από την Πύλη και τα οικονομικά οφέλη που προσδοκούσε κανείς από αυτά, ήταν επόμενο να παράγονται ανταγωνισμοί, οι οποίοι, πολλές φορές, έφθαναν σε ακραίες μορφές αντιπαλότητας, με τη συμμετοχή, στον ένα ή άλλο βαθμό, της οθωμανικής διοίκησης.

Έτσι, λοιπόν, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος θα βρεθεί στο κοινωνικό περιβάλλον του Βουκουρεστίου και από εδώ θα ξεκινήσει τη μακρόχρονη πολιτική σταδιοδρομία του. Έχοντας λάβει την κατάλληλη παιδεία στην Κωνσταντινούπολη, διέθετε

αυτών. Το παλαιό οι αυθένται εγίνονταν από τους ευγενείς του τόπου, τώρα γίνονται από τους ευγενείς του έθνους μας· κάμνουν εις την αυθεντία άλλος περισσότερο, άλλος ολιγότερο κατά την αξιότητα και τας πόρτας οπού έχει ο καθ' ένας. Ο αυθέντης διοικεί λοιπόν τον τόπο ως μονάρχης υποκείμενος εις τας προσταγάς του σουλτάνου, ακολουθώντας τους νόμους των προκατόχων του, τας τοπικάς συνήθειας, νομοθετώντας μερικάς φοράς κ' αυτός· κάμνει άρχοντας, βάνει ισπραβνίκους εις τα κατλίκια, οι οποίοι θεωρούν τας κρίσεις εις αυτά, συνάζουν τας αυθεντικάς προσόδους, και εκτελούν όλαις τας προσταγάς της αυθεντικής αυλής». Για την περίπτωση της Βλαχίας, οι Δημητριάδες συμπληρώνουν τα εξής: «Η εξωτερική διοίκησι η αυτή, επειδή και εδώ ο αυθέντης ως μονάρχης διοικεί τον τόπο. Ο αυθέντης της Βλαχίας έχει δυό τουΐα, της Μολδαβίας τρία· αυτό το προτέρημα τόχει αυτός, επειδή η Μολδαβία επροσκύνησε μόνη της εις τους Τούρκους. Ισπράβνικοι, Μαζιλίδες, Γύφτοι και εδώ καθώς κ' εκεί». Δ. Φιλίπιδης- Γρ. Κωνσταντάς, *ό.π.*, σ. 257 και σ. 263.

όλα τα απαραίτητα προσόντα για μια αξιόλογη σταδιοδρομία στην ηγεμονική Αυλή. Αφειρηία για την ενασχόλησή του με τα πολιτικά δρώμενα θα αποτελέσει ο διορισμός του στη θέση του γραμματέα· θέση που του εμπιστεύθηκε, σε ηλικία 21 ετών, ο θείος του Ι. Καρατζάς.

Οι μαρτυρίες συγκλίνουν στη διαπίστωση ότι ο Μαυροκορδάτος έδειξε ζήλο και εργατικότητα.¹³ Πράγματι, ο Ι. Καρατζάς, ικανοποιημένος για την επιλογή του όσον αφορά το πρόσωπο του Μαυροκορδάτου και εκτιμώντας την ευφυΐα και τα προσόντα του, τον διόρισε μέγα ποστέλνικο της ηγεμονίας. Άλλωστε, ο Ι. Καρατζάς δεν έπαιρνε καμία απόφαση χωρίς τη συναίνεση και τη συμβουλή του Μαυροκορδάτου.¹⁴ Το αξίωμα του Μεγάλου Ποστέλνικου το σκιαγραφεί εύστοχα ο Δ. Φωτεινός ως εξής: «Ούτος είναι καθ' αυτό του ηγεμόνος μινίστρος των εξωτερικών υποθέσεων. Επέχει δε τόπον, κατά τους Οθωμανούς, Κιαχαγιάμπεϊ διο και πάντοτε ποιούσιν οι ηγεμόνες Ποστέλνικον ένα εκ των Ρωμαίων, εύνουν τε και οικείον τους, δια του οποίου ενεργούνται και πράττονται όλαι της ηγεμονείας αι υποθέσεις. Ούτος ίσταται όρθιος πάντοτε ενώπιον του ηγεμόνος, με το του αξιώματός του παράσημον, όπερ είναι μια ράβδος όλη αργυρά και μακρά, με κεφαλήν μεγάλην ως Τοπουζίου».¹⁵

Ο κάτοχος του εν λόγω αξιώματος, λοιπόν, εκτός από τις αναγκαίες γνώσεις και ικανότητες, τις οποίες κατά τεκμήριο έπρεπε να διαθέτει –αν και η αξιοκρατία δεν ήταν ο κανόνας στις πρακτικές διορισμού σε ανώτατες θέσεις–, θα έπρεπε, επειδή ακριβώς ήταν ένα από τα σημαντικότερα αξιώματα στο οργανόγραμμα της διοίκησης της ηγεμονίας, να είναι ευνοούμενος και έμπιστος άνθρωπος του ηγεμόνα, αν όχι και

13. Ν. Πολυχρονοπούλου-Κλαδά, *ό.π.*, σ. 446.

14. Ν. Δραγούμης, *Ιστορικοί Αναμνήσεις*, Ερμής, Αθήνα 1973, τόμ. Α', σ. 255. Επίσης, βλ. *Galerie des contemporains illustres, M. Maurocordatos*, χ.χ., σ. 11.

15. Διον. Φωτεινός, *ό.π.*, τόμ. Γ', Βιέννη 1819, σ. 485. Για το αξίωμα του Μεγάλου Ποστέλνικου βλ. *στο ίδιο*, σσ. 485-487. Εκτός από το πολιτικό και κοινωνικό κύρος που έδινε η θέση αυτή, απέφερε στον κάτοχό της και οικονομικές απολαβές: «Κύριον μεν εισόδημα έχει ούτος μόνον μηνιαίον μισθόν ανά γρόσια χίλια, έστιν ότε και χίλια πεντακόσια, τυχηρά δε πολλά καθότι όλοι οι φορούντες καββάδια άρχοντες έπεται να τω δώσουν φιλότιμον· τινές τω προσφέρουν και δώρα κατά το του βαθμού των ανάλογον· απολαμβάνει προσέτι και από άλλας πολλές υποθέσεις, ως προς τον ηγεμόνα εκτελεστικόν μέσον· διο και η απόλαυσίς του είναι πλησίον των εκατό χιλιάδων γροσίων· αν όμως παρά του ηγεμόνος και ευνοείται, απολαμβάνει πολλά περισσότερα. Ενίοτε δε ο ηγεμών παρατεί εις τον ίδιον υποκείμενον το οφφίκιον τούτο και δύο και τρία έτη, η και εις όλον το διάστημα της ηγεμονίας· έχει και 80 Σοκοτελνίκους», *στο ίδιο*, σσ. 486-487.

συγγενής του. Φαίνεται ότι ο Μαυροκορδάτος συγκέντρωνε στο πρόσωπό του, εκτός από τις δύο προϋποθέσεις, του έμπιστου και του συγγενή, και τις απαραίτητες δεξιότητες γι' αυτό το αξίωμα. Το αποτέλεσμα της συγκέντρωσης αυτών των πλεονεκτημάτων στο πρόσωπό του ήταν, εκτός από τη θετική εικόνα που εξέπεμπε, να καταστεί απαραίτητος στον ηγεμόνα.

Ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος στο πλαίσιο άσκησης των διοικητικών καθηκόντων του απέκτησε γνώσεις και εμπειρία για τη διοίκηση και την οργάνωση κρατικής οντότητας. Ως Μέγας Ποστέλνικος είχε «... υπ' αυτόν δεύτερον και τρίτον Ποστέλνικον, και δώδεκα Ποστελνιτζέλους». Είχε τη δυνατότητα να «εισέρχεται εις τον ηγεμόνα αορίστως και συνεχώς, κατά την ανάγκην των υποθέσεων». ¹⁶ Επίσης, μεταξύ των αρμοδιοτήτων του ήταν η αλληλογραφία που κρατούσε ο ηγεμόνας με την Κωνσταντινούπολη, τη Μολδαβία καθώς και με τους διάφορους πασάδες της Βλαχίας και των φρουριών της περιοχής. Πολλές υποθέσεις των αρχόντων περνούσαν από τα χέρια του πριν καταλήξουν στον ηγεμόνα. ¹⁷ Έτσι, η ανάληψη διοικητικών καθηκόντων στη Βλαχία έδωσε στον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο την ευκαιρία να θητεύσει και να κατανοήσει την οργάνωση και τους μηχανισμούς άσκησης εξουσίας και διοίκησης, με άλλα λόγια να αντιληφθεί τι σημαίνει «γραφειοκρατία». Εκτός απ' αυτό το γενικό στοιχείο, τώρα θα γνωρίσει και πως ασκείται η εσωτερική πολιτική ενός κρατικού οργανισμού, με τη συμμετοχή του στη κωδικοποίηση των νόμων της Βλαχίας. ¹⁸

Στο Βουκουρέστι ο Μαυροκορδάτος μύηθηκε επίσης στην εξωτερική πολιτική και στη διαχείριση διπλωματικών υποθέσεων. Είχε την ευκαιρία να έρθει σε επαφή με τα μεγάλα πολιτικά κέντρα της Βιέννης και της Πετρούπολης σε μια εποχή έντονων διπλωματικών διεργασιών, όπως ήταν εκείνη των τελευταίων χρόνων άσκησης της εξουσίας στη Γαλλία από τον Ναπολέοντα και του Συνεδρίου της Βιέννης (1814-1815). Άλλωστε οι παραδουνάβιες ηγεμονίες διατηρούσαν διπλωματικές σχέσεις και τακτική αλληλογραφία με τις αυλές των γειτονικών ευρωπαϊκών κρατών και κυρίως με ατή της Αυστρίας. ¹⁹

16. Διον. Φωτεινός, *ό.π.*, τόμ. Γ', σ. 486.

17. Στο *ίδιο*, σσ. 485-486.

18. Περ. Αργυρόπουλος, «Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος», στο *Διαλέξεις της Εθνικής Εκατονταετηρίδας 1830 - 1930, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων*, Αθήνα χ.χ., σ. 261.

19. Στο *ίδιο*, σ. 261 κε., και Compte Prokesh-Osten fils, *Dépêches inédites du Chevalier de Gentz aux Hospodars de Valachie et de Moldavie pour servir à l'histoire de la politique européenne (1813-*

Στο πλαίσιο αυτών των διπλωματικών σχέσεων και πρωτοβουλιών των ηγεμονιών, ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος είχε την ευκαιρία να γνωριστεί με τον τσάρο Αλέξανδρο Α΄, στη διάρκεια μιας εμπιστευτικής αποστολής, κατά τις αρχές Απριλίου 1818 στη Βεσσαραβία, καθώς επίσης και με τον Ιωάννη Καποδίστρια.²⁰ Στην *Επισκόπησή* του, ο Ι. Καποδίστριας αναφέρεται σε αυτή τη συνάντηση σημειώνοντας πως ο Αλέξανδρος Α΄ μετά τη Δίαιτα κατευθύνθηκε προς τη Βεσσαραβία και οι ηγεμόνες των παραδουνάβιων ηγεμονιών έστειλαν αντιπροσώπους για να τον χαιρετίσουν κατά την άφιξή του. Προσθέτει, στη συνέχεια, ότι «εκ μεν της Βλαχίας εστάλη ο πρίγκηψ Μαυροκορδάτος, εκ δε της Μολδαβίας, αν δεν απατώμαι, ο κ. Πανταζόγλου. Οι απεσταλμένοι ούτοι εγένοντο δεκτοί υπό του Αυτοκράτορος μετ' άκρας ευμενείας. Είτας μετ' εμού συνομιλίας των, προσπάθησαν να μοι αποδείξουν ότι η διατήρησις της μετά των Τούρκων ειρήνης ήτο αδύνατος, και ότι, ως Έλληνες, ήσαν ανυπόμονοι να μάθουν ότι τα Ρωσικά στρατεύματα ήσαν έτοιμα να διαβούν τον Προύθο».²¹ Παράλληλα, μας πληροφορεί ο Καποδίστριας, αυτοί οι δύο απεσταλμένοι διαπραγματεύθηκαν ο καθένας ξεχωριστά τα προσωπικά ζητήματα των ηγεμόνων Ιωάννη Καρατζά και Σκαρλάτου Καλλιμάχη και ιδιαίτερα «εζήτησαν εις μάτην την παράτασιν της επαιετούς ηγεμονίας τούτων, έλαβον τα συνήθη δώρα και ανεχώρησαν».²²

Σε αυτό το σημείο, πρέπει να επισημανθεί ότι μπορεί η αποστολή του Μαυροκορδάτου στον τσάρο να είχε κατά κάποιον τρόπο εθιμοτυπικό χαρακτήρα, αλλά ήταν και μια καλή ευκαιρία για να συζητήσει με τον Ι. Καποδίστρια διάφορα θέματα που αφορούσαν την περιοχή των παραδουνάβιων χωρών. Τα προβλήματα αυτά δεν

1828), τ. 1-2, Παρίσι 1876. Βλ., επίσης, Jean-C. Filitti, *Rôle diplomatique des Phanariotes de 1700 à 1821*, Παρίσι 1901, σ. 197.

20. Ο Γεώργιος Αλέξ. Μαυροκορδάτος, αν και σημειώνει λανθασμένα το έτος 1815, αντί του σωστού 1818, ως έτος αυτής της συνάντησης, αναφέρει τα εξής: «Στάλθηκε σε μια εξαιρετική αποστολή από τον Πρίγκηπα της Βλαχίας στον Αυτοκράτορα της Ρωσίας, Αλέξανδρο τον Α΄, ο οποίος, με την ευκαιρία μιας περιδιάβασης στα εδάφη του, βρισκόταν στο Κίσινοβο, στη Βεσσαραβία. Είχε δε από τον τσάρο μια πολύ κολακευτική υποδοχή. Σκοπός αυτής της συνέντευξης - συνομιλίας. Επιστρέφοντας διατηρεί μια αλληλογραφία με τον Μ. Γκεντς το δεξί χέρι του πρίγκηπα Μέττερνιχ». Βλ. «βιογραφικό σχεδιάσμα» του γιου του Γεωργίου Αλεξ. Μαυροκορδάτου στο Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδά, *ό.π.*, σ. 446.

21. Ιωάννης Καποδίστριας, *Απομνημονεύματα. Επισκόπηση της πολιτικής μου σταδιοδρομίας*, εκδ. Μπάυρον, Αθήνα 1986 [α΄ εκδ. Πετρούπολη 1868], σ. 99.

22. Στο *ίδιο*, σσ. 100-101.

ήταν αποκομμένα από τις γενικότερες εξελίξεις στην περιοχή, καθώς επίσης και από τα ευρωπαϊκά δρώμενα. Ο χαρακτήρας των προβλημάτων αφορούσε τόσο τα ιδιαίτερα ζητήματα των ηγεμονιών όσο και τη γενικότερη κατάσταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.²³

Στη ίδια περίοδο, δηλαδή τα χρόνια της υπηρεσίας του στη Βλαχία, το όνομα του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου θα εμπλακεί και σε άλλες καταστάσεις που αφορούσαν κυρίως θέματα παιδείας. Το Βουκουρέστι έχει αξιόλογη πνευματική παράδοση, η οποία εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο της πνευματικής ορμής του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Μόνο η παράθεση μερικών ονομάτων θα ήταν αρκετή να μας δώσει το εύρος και τις διαστάσεις του φαινομένου: Μοισιόδακας στα τελευταία του χρόνια, Δημήτριος Καταρτζής και μαζί του Φιλιππίδης και Κωνσταντάς και, τέλος, ο Ρήγας.

Σ' ό,τι αφορά την περίοδο 1810-1812, αξίζει να μνημονεύσουμε τις προσπάθειες του μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας, πρώην Άρτας, Ιγνατίου για την αναδιοργάνωση του Λυκείου του Βουκουρεστίου, την ίδρυση της «Φιλολογικής Εταιρείας» και την πολύπλευρη ενθάρρυνση της έκδοσης του *Λόγιου Ερμή*.²⁴ Η λήξη του ρωσοτουρκικού πολέμου θα δυναμιτίσει αυτή την ανακαινιστική προσπάθεια του Ιγνατίου, αλλά ήδη υπάρχει μια έντονη πνευματική κίνηση, στα τέλη του 18ου αι.-αρχές 19ου αι., στον ευρωπαϊκό χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία δεν μπορεί να ανακοπεί. Στην ίδια κατεύθυνση θα εργαστεί, στο μέτρο που του αναλογεί, ο Ι. Καταρτζάς· ιδιαίτερα θα τον απασχολήσει, κατά τη διάρκεια της ηγεμονίας του, η οργάνωση και η στελέχωση του Λυκείου με απώτερο στόχο την αναβάθμισή του.²⁵

Υπό την επίδραση των γαλλικών ιδεών ενισχύθηκε το ενδιαφέρον για το είδος των μαθημάτων στα σχολεία και απασχόλησε ειδικότερα η μορφή της γλώσσας που

23. Αυτά τα θέματα και ιδιαίτερα η στάση και η δράση του ηγεμόνα Ιωάννη Καρατζά κατά τη συγκεκριμένη περίοδο θα αποτελέσουν αντικείμενο αναλυτικότερης πραγμάτευσης στο επόμενο κεφάλαιο.

24. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *Ιγνάτιος μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας (1766-1828)*, τευχ. 1 (=Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, τόμ. Δ', Ακαδημία Αθηνών), Αθήνα 1959, σσ. 88-120.

25. Γενικότερα για τις ηγεμονικές ακαδημίες βλ. το σημαντικό έργο της Ariadna Camariano -Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1974. Συγκεκριμένα για την ηγεμονική ακαδημία του Βουκουρεστίου βλ. και Κων. Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, εκδόσεις Βάνιας, Θεσ/νίκη 1991, σσ. 196-210.

θα ευνοούσε τη διάδοση της παιδείας, με αποτέλεσμα την υιοθέτηση και την ενίσχυση της απλής γλώσσας.²⁶ Το στίγμα το δίνει ο Καταρτζής. Θα ακολουθήσει ο Αθανάσιος Χριστόπουλος, «που έχει εκλεκτική συγγένεια με το Φανάρι, ξαναπαίρνει την γλωσσική διδασκαλία του Καταρτζή κι ενώνει την γλωσσική θεωρία με τη λογοτεχνική πράξη. Μαζί του ο δημοτικισμός γίνεται μόδα ανάμεσα στους νέους στο Βουκουρέστι· ο Νεόφυτος Δούκας παραπονιέται γι' αυτό στα 1808: "οι νέοι συνεχώς προσέχουσι να μη προφέρωσι λέξιν τινά καθαράν". Και το κίνημα πρέπει να εξαπλώθηκε πέρα από τις παρίστριες ηγεμονίες: στα 1809 τα αιρετικά γλωσσικά διδάγματα έχουν εισδύσει ως στους τροφίμους της σχολής των Κυδωνιών και ανησυχούν τους προστάτες της».²⁷

Το πρόβλημα όμως της γλωσσικής διατύπωσης έλαβε μεγάλες διαστάσεις μεταξύ των Ελλήνων λογίων. Δύο τάσεις διαμορφώθηκαν: στην πρώτη ανήκαν λόγιοι, όπως π.χ. ο Δημ. Καταρτζής, αργότερα ο Γρ. Κωνσταντάς, οι οποίοι, πιστεύοντας περισσότερο στον κοινωνικό ρόλο της γλώσσας, θεωρούσαν ότι για να φθάσει η παιδεία στα ευρύτερα λαϊκά στρώματα έπρεπε να χρησιμοποιηθεί η κοινή της εποχής, η «φυσική» γλώσσα.²⁸ Οι λόγιοι που εντάσσονταν στη δεύτερη τάση θεωρούσαν ότι έπρεπε να χρησιμοποιηθεί η αρχαία ελληνική γλώσσα, με τη λογική ότι έτσι η στροφή στο λαμπρό κλασικό παρελθόν θα γινόταν πληρέστερη και ουσιαστικότερη. Αν επιτυγχανόταν η επαναφορά της αρχαίας γλώσσας, θεωρούσαν ότι θα ακολουθούσε και η ανασύσταση διαφόρων στοιχείων που σηματοδοτούσαν τότε τον αρχαίο πολιτισμό και τον αναδείκνυαν ως πρότυπο. Ουσιαστικά επιδιωκόταν η πλήρης εξομοίωση με τους αρχαίους Έλληνες, κυρίως μέσω της ανάδειξης της πολιτισμικής συνέχειας με τους αρχαίους προγόνους. Εκπρόσωπος αυτής της άποψης είναι κυρίως ο

26. «Εδώ είναι που έχουμε αληθινά την αρχή της νέας μας γλωσσικής ιστορίας· από δω και πέρα μπορούμε να μιλάμε για δημοτικισμό σαν ολοκληρωμένο γλωσσικό σύστημα. [...] Για άλλη μια φορά έχουμε το φαινόμενο της άρχουσας τάξης, που μέσα στη δημιουργική της ορμή και κάτοχο των οργάνων της παιδείας, μόνη αυτή μπορεί να καλλιεργήσει την πρόοδο, ακόμη κι αν η πρόδος θ' αποβεί βλαβερή για την άρχουσα τάξη. Οι φαναριώτες συστηματοποίησαν τον διαφωτισμό ως τις ακρότατες συνέπειες του, ως την λαϊκή παιδεία και την καθιέρωση της λαϊκής γλώσσας. Το φαινόμενο δεν μπορεί να μας ξενίσει, γιατί αποτελεί την επαλήθευση ενός νόμου ιστορικού». Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Ίκαρος, Αθήνα 41968, σ. 150.

27. Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 153.

28. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 51985, σσ. 16-17, 112, 177, 181, 211-213.

Νεόφυτος Δούκας. Η άποψη αυτή δεν αποτελεί δείγμα συντηρητισμού. Αντίθετα, αποτελεί επιβεβαίωση της ταύτισης του γλωσσικού οργάνου, με ό,τι σηματοδοτεί τις πολιτιστικές αξίες.²⁹ Ταυτόχρονα υπήρξε και η πολυσυζητημένη μέση οδός, εισηγητής και εκπρόσωπος της οποίας ήταν ο Αδ. Κοραΐς. Κατ' αρχήν αποδεχόταν ότι «μόνος ο καιρός έχει την εξουσίαν να μεταβάλη των εθνών τας διαλέκτους».³⁰ Ο Κοραΐς επιθυμούσε μια συστηματική επεξεργασία του λεξιλογίου, της γραμματικής και του συντακτικού της ελληνικής γλώσσας σύμφωνα με την πραγματική της κατάσταση εκείνα τα χρόνια.³¹

Αν και αντίθετος με την επαναφορά της αρχαίας γλώσσας, ο Κοραΐς θα δεχθεί κριτική από τους Φαναριώτες οπαδούς του Διαφωτισμού, που τάσσονταν υπέρ της «φυσικής», λαϊκής γλώσσας. Το 1813 δημοσιεύεται μια κωμωδία, τα *Κορακιστικά* του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού.³² Το έργο πρέπει να γράφτηκε στο διάστημα 1811-1812. Ο ίδιος ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι το έγραψε το 1812.³³ Πρόκειται για μια σάτιρα των ιδεών του Κοραΐ, η οποία γεννιέται μέσα από το φαναριώτικο κλίμα και συγκεκριμένα εκείνο τον κύκλο που τασσόταν υπέρ της ζωντανής λαϊκής γλώσσας.³⁴

Η κωμωδία τιμήθηκε και επαινέθηκε όχι μόνο μέσα στο φαναριώτικο κλίμα, όπως ήταν αναμενόμενο, αλλά και από τους αρχαϊστές. Εκείνος που δεν την τίμησε είναι ο

29. Στο ίδιο, σσ. 17, 63, 101, 112, 181-185, 217, 344.

30. Στο ίδιο, σ. 112.

31. Στο ίδιο, σσ. 112-113.

32. *Κορακιστικά ή Διόρθωσις της Ρωμαϊκής Γλώσσας*, Κωμωδία εις τρεις πράξεις διααιρεμένη, υπό του Λογίου και Ευγενούς κ. Ιακώβου Ρίζου Μεγάλου Ποστέλικου, [Βιέννη], εν έτει 1813. Πρόκειται για έκδοση ψευδοχρονολογημένη πιστής ανατύπωσης της κωνσταντινουπολίτικης πρώτης έκδοσης του 1813. Ο Φίλιππος Ηλιού σημειώνει πως η κωμωδία γράφτηκε πριν από τον Νοέμβριο του 1811, καθώς επίσης ότι το έργο είχε γνωρίσει και χειρόγραφη διάδοση. Για περισσότερες πληροφορίες των εκδόσεων της κωμωδίας του Ιακώβου Ρίζου, βλ. Φίλ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία ~ Φυλλάδια, τόμος πρώτος 1801-1818*, Βιβλιολογικό Εργαστήρι, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1997, σσ. 367-368.

33. Jacovaky Rizo Neroulos, *Cours de litterature grecque moderne*, Γενεύη ²1828 (α' 1827), σ. 124. Πρβλ., επίσης, Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Ερμής, Αθήνα ²1985, σ. 555.

34. Στο έργο υπάρχει ένας μικρός πρόλογος με τίτλο «Προς τον Αναγνώστη», τον οποίον συντάσσει και υπογράφει ο Θεόδωρος Νέγρης· εκεί αναφέρεται ότι ο συγγραφέας, με όπλο τη σάτιρα, την παρωδία, την υπερβολή κλπ., επιχειρεί να καταπολεμήσει τον κοραϊσμό «ως επιδημικότερον εις τους Προκομμένους μας». Βλ. *Κορακιστικά...*, ό.π., σ. 3-4.

ίδιος ο Νερουλός, ο οποίος την απαρνήθηκε μόλις δημοσιεύτηκε.³⁵ Βέβαια, αρκετά χρόνια αργότερα, μετά την Επανάσταση του Εικοσιένα και την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, ο Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός θα προσχωρήσει στον αρχαϊσμό.³⁶

Τα *Κορακιστικά* προκαλούν το ενδιαφέρον για έναν άλλο σημαντικό λόγο. Στην αντικοραϊκή αυτή σάτιρα αναμειγνύεται το όνομα του Μαυροκορδάτου, με μια απρόσμενη συμμετοχή, που δείχνει να έχει και κάποιο λογοτεχνικό ταλέντο. Έτσι, στην έκδοση του έργου προτάσσεται ένα επίγραμμα που αφιερώνει ο Μαυροκορδάτος στον Ι. Ρίζο Νερουλό:

*«Εἰς ὅλας μὲν ἐπέβαλλε κοινῶς τὰς τραγωδίας
Ρασίν, ὁ τραγικώτατος τῶν ποιητῶν Γαλλίας.
Ἀλλ' ἄμα πού και κωμικά να γραψ' ἐπεχειρίσθη,
καθόλου δὲν ἐπέτυχε κι ἀμέσως ἀπελπίσθη.
Σὺ ὅμως ἐκατῶρθωσας τὰ δύο να συνάψης,
και τραγικά τε ἐν ταυτῷ και κωμικά να γράψης».*³⁷

35. J. Rizos Neroulos, *ό.π.*, σ. 124.

36. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, *ό.π.*, σ. 205. Επίσης, βλ. του ίδιου, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σ. 117.

37. Βλ. *Κορακιστικά*, *ό.π.*, σ. 5. Εκτός του επιγράμματος του Μαυροκορδάτου υπάρχει ένα δεύτερο εγκωμιαστικό του Κωνσταντίνου Σούτσου. Με την ευκαιρία αυτή να σημειώσουμε και μια άλλη ποιητική/λογοτεχνική απόπειρα του Μαυροκορδάτου. Στον Πόρο, στη μονή της Ζωοδόχου Πηγής έχει σωθεί ένα επίγραμμά του χαραγμένο στο επιτύμβιο του Υδραίου Μανώλη Τομπάζη (1784 - 1831):

«Βλέπεις το δίπηχον τούτο μνήμα;
Γενναίον ἄνδρα μέσα κρατεῖ,
Δεν τον εφόβισεν ἄγριον κύμα,
Ούτε πολέμου σκληροῦ βροντή.
Βαρεία πλάκα τι τον σκεπάζεις;
Και εἰς τον τάφον μέσα νεκρός
Πάλιν Μανώλης ζῆ ὁ Τομπάζης,
Λαμπράς πατρίδος υἱός λαμπρός.

ΑΩΛΑ' Μαΐου ΙΕ»

Σώζεται και η επιστολή του Μαυροκορδάτου, γραμμένη το 1831 από την Ύδρα, προς τον φίλο του Πολυζωΐδη, με την οποία του ζητά τη βοήθεια για το επίγραμμα. Βλ. *Εστία*, τ. 4ος, αριθ. 89, 11 Σεπτ. 1877, σ. 577-578. Ο Μαυροκορδάτος είχε συντάξει μάλιστα δυο εκδοχές τελικά θα προτιμήσει τη δεύτερη, η οποία με μια μικρή αλλαγή θα είναι εκείνη που θα γραφτεί στο μνήμα του Τομπάζη. Βλ., επίσης, Ιάκωβος Ν. Τομπάζης, *Αδελφοί Ιάκωβος και Μανώλης Τομπάζης. Συμβολή εις*

Η παρουσία του ονόματος του Μαυροκορδάτου στα *Κορακιστικά* μας επιτρέπει να υποθέσουμε πως ο ιστορικός πρωταγωνιστής μας βρίσκεται από την πλευρά των οπαδών της «φυσικής» γλώσσας, την πιο προωθημένη τάση του Διαφωτισμού. Δεν γνωρίζουμε βέβαια το βαθμό συμμετοχής του ούτε και το βαθμό συνειδητοποίησης του, στο κίνημα του «φαναριώτικου δημοτικισμού». Το γεγονός, όμως, ότι υπογράφει ένα εγκωμιαστικό επίγραμμα στην εν λόγω κωμωδία τον φέρνει να κινείται μέσα στο ρεύμα των ανακαινιστικών ιδεών που διατρέχουν τους κατοίκους των παραδου-νάβιων ηγεμονιών. Ακόμη και αν υποθέσει κανείς ότι για λόγους αβροσύνης συμμετέχει ο Μαυροκορδάτος στην έκδοση, έρχεται ένα δεύτερο περιστατικό που φανερώνει την εμπλοκή του στις ιδεολογικοπολιτισμικές αντιπαραθέσεις της εποχής του.

Το όνομα του Μαυροκορδάτου εμπλέκεται από τον Νεόφυτο Δούκα. Ο Ν. Δούκας, υιοθετώντας την αρχαία, θα βρεθεί αντιμέτωπος με τον Κοραή αλλά και με τους οπαδούς της λαϊκής γλώσσας.³⁸ Το κίνημα των τελευταίων με τις καινοτόμες ιδέες, που άνθησε όπως είδαμε στο Βουκουρέστι, θα βρει στο πρόσωπο του Δούκα έναν σφοδρό πολέμιο.³⁹

Ο Δούκας, ο οποίος ανέλαβε από το 1815, μετά την αποχώρηση του Κωνσταντίνου Βαρδαλάχου, τη διεύθυνση του Λυκείου του Βουκουρεστίου, ανέτρεψε το εκπαιδευτικό πρόγραμμα και κατάργησε τη διδασκαλία της νέας ελληνικής, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί θόρυβος και να προκληθεί εναντίον η αντίδραση των παλιών συνεργατών του, όπως των Χριστόδουλου Κλωνάρη, Γεωργίου Γενναδίου, Αθανάσιου Χριστόπουλου και άλλων, οι οποίοι του αντιπαρατέθηκαν υπό την υψηλή προστασία του Μαυροκορδάτου.⁴⁰

την Ιστορίαν της Εθνικής Παλιγγενεσίας, Αθήνα 1902, και Διον. Α. Τροβάς, «Στον Πόρο», περ. *Ηώς*, αρ. 29-30, Αθήνα Φεβρ. 1940.

38. «Ο αρχαϊσμός του δεν εκδηλώνει πνεύμα συντηρητικό, αλλά είναι έκφραση του κλασικιστικού πνεύματος, που είχε φουσήξει στη γαλλική επανάσταση», Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 204.

39. Για τις αντιπαλότητες ανάμεσα στον Δούκα και τους συγχρόνους του βλ. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας (1766-1828)*, (=Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, τόμ. 4, τεύχ. 1, Ακαδημία Αθηνών), Αθήνα 1959, σσ. 109-116.

40. Για τις γλωσσικές αντιπαλότητες στο Βουκουρέστι, βλ. Nestor Camariano, *Athanasios Christopoulos. Sa vie, son œuvre littéraire et ses rapports avec la culture roumaine*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1981, σσ. 85-102.

Η αντιπαλότητα αυτή δεν έληξε ομαλά. Ένας μαθητής του Λυκείου επιτέθηκε στον Δούκα ένα κυριακάτικο πρωινό, όταν ο τελευταίος πήγαινε στην εκκλησία. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Κ. Θ. Δημαράς, η σάτιρα δεν ήταν το μόνο όπλο του φαναριώτικου δημοτικισμού. Ο ίδιος ο Δούκας κάνει λόγο για έναν Ζακυνθινό μαθητή του, ο οποίος, ενώ ήταν καλός στην αρχή, μετά χάλασε και έγινε ταραχοποιός οπότε «εξέβαλλον αυτόν του Γυμνασίου ως μέλος σεσηπός και ολέθριον». Συνεχίζοντας ο Δούκας, αναφέρει: «Εντεύθεν ουν αφορμής ευπροσώπου λαβόμενος, ίνα πράξη το ουκ αν είποιμι υφ' ότου γε προσταττόμενον, παραφυλάξας εμέ απερχόμενος αμ' εω εις την Εκκλησίαν, ίησιν ομός' όπισθεν αφανώς τω ρόπαλω, και πατάξας επί κόρρης, αυτός μεν τρέπεται εις φυγήν, εγώ δε πεσών, παραχρήμα των τε φρενών εξέστην, και το φως παντάπασι προσαπώλεσα».⁴¹ Η επίθεση αυτή χρονολογείται το 1817.⁴²

Ο Νεόφυτος Δούκας θεωρεί ως ηθικό αυτουργό της επίθεσης τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, τότε Μεγάλο Ποστέλνικο.⁴³ Το επεισόδιο αυτό είχε ως συνέπεια την παραίτηση του Δούκα από το Λύκειο του Βουκουρεστίου. Βέβαια, είναι υπερβολική αυτή η κατηγορία για τον Μαυροκορδάτο. Διότι η αλήθεια είναι πως ο Δούκας υπήρξε θύμα της διαμάχης για τα γλωσσικά θέματα και όχι των προσωπικών αισθημάτων του Μαυροκορδάτου. Αλήθεια είναι επίσης ότι η επίθεση προερχόταν από τους οπαδούς της απλής γλώσσας και ίσως να σχετίζεται με τον εξαναγκασμό του Δούκα σε

41. Νεόφυτος Δούκας, *Επιστολαί προς τινάς εν διαφόροις περιστάσεις*, Αίγινα 1835, σ. 17. Στο ίδιο, σσ. 21-22, μας δίνει και το όνομα του δράστη, «Αντώνιος».

42. Σε ένα γράμμα του από το Βουκουρέστι ο Δούκας στις 25 Ιουλίου 1819 στον Γεώργιο Κωνσταντά αναφέρει ότι η επίθεση έλαβε χώρα δύο χρόνια μετά τον διορισμό του στο Λύκειο, δηλαδή το 1817: «...αλλά μετά διετίαν, συμβάσης μοι παραλόγως δυστυχίας μεγάλης, παρητήθην...». Αυτό το γράμμα το δημοσιεύει ο Ι. Φιλήμων, ό.π., τόμ. 1, Αθήνα 1859, σσ. 337-8. Βλ. Roxane D. Argyropoulos, «Le Discours de Benjamin de Lesbos à l' Académie Princière de Bucarest (1818)», στο *Symposium*, ό.π., σ. 170.

43. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός ό.π.*, σσ. 228-229: «...κι αν θέλουμε μίαν επιβεβαίωση της εποχής, δεν έχουμε παρά να θυμηθούμε τη βίβανυση επίθεση η οποία, στα 1817, εκόντευσε να στοιχίσει την ζωή του Νεόφυτου Δούκα, εξαιτίας των γλωσσικών του πεποιθήσεων: ονομαστί και πολλές φορές ο Δούκας εκατηγόρησε για ηθικό αυτουργό της τον Αλέξανδρο Νικολάου Μαυροκορδάτο, τον μετέπειτα πρωθυπουργό του ελευθέρου ελληνικού κράτους, αξιωματούχο τότε στην αυλή της Βλαχίας. Είταν επίθεση των προοδευτικών νέων εναντίον του νομιζόμενου αντιδραστικού διδασκάλου». Βλ., επίσης, Νεόφυτος Δούκας, ό.π., σσ. 9-10, 18 και σ. 63. Ο

παραίτηση από το Λύκειο, ώστε να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για αλλαγές τόσο στα πρόσωπα των διδασκάλων όσο και στο πρόγραμμα των μαθημάτων.⁴⁴

Οι αλλαγές στο Λύκειο του Βουκουρεστίου θα γίνουν προς τα τέλη του 1817 – αρχές του 1818. Μαθαίνουμε από τις φιλολογικές αγγελίες του *Λόγιου Ερμή*, στις 15 Ιανουαρίου 1818, ότι με τη συναίνεση του ηγεμόνα Καρατζά διορίστηκαν ως διδάσκαλοι ο Βενιαμίν ο Λέσβιος στις επιστήμες, ένας μαθητής των Κούμα και Οικονόμου στην ελληνική φιλολογία και υπήρξαν προσκλήσεις τόσο στον Οικονόμου, όσο και στον ιστορικό και φιλόλογο Α. Μουστοξύδη. Επίσης, εκδηλώθηκε ενδιαφέρον για έναν καθηγητή μαθηματικών από την Ευρώπη αλλά και για άλλους καθηγητές, που θα συνδράμουν στην αποκατάσταση του Λυκείου.

Οι αλλαγές δεν θα περιοριστούν μόνο στο διδακτικό προσωπικό του σχολείου. Θα υπάρξει, επίσης, αλλαγή στη σύνθεση των μελών που απαρτίζουν την Εφορία του Λυκείου. Τότε θα διοριστεί στην Εφορία ο Μεγάλος Ποστέλνικος, που δεν είναι άλλος από τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο.⁴⁵

Στο τεύχος της 15ης Μαρτίου 1818 του *Λόγιου Ερμή* υπάρχει αναφορά σε μια επιστολή από το Βουκουρέστι, με ημερομηνία 11 Φεβρουαρίου 1818 και με την πληροφορία ότι «προχθές ηνεώχθη το σχολείον και εγένετο η έναρξις των μαθημάτων προΐσταμένου του σοφολογιωτάτου Βενιαμίν. Παρευρέθησαν εις την σχολήν οι τε Αρχιερείς και άπαν το σύστημα των πρώτων αρχόντων' εξεφώνησε δε λόγον ο Άρχων Ποστέλνικος Μαυροκορδάτος, τον ον σοι περικλείω, και μετά μεν έναρξις εγένετο, περιμένονται δε οι προσκληθέντες άλλοι διδάσκαλοι δια να αναλάβη ο καθείς αυτών το μέρος της παραδόσεως, εις ο πέφυκεν' ελπίζω δε, το Λύκειον μας να κατασταθή με τον καιρόν σωστή Ακαδημία».⁴⁶ Είναι ευτύχημα το γεγονός ότι οι υπεύθυνοι του περιοδικού θεώρησαν ενδιαφέρουσα την ομιλία του Μαυροκορδάτου για τη σημασία και το ρόλο της παιδείας, ώστε τον εξέδωσαν ολόκληρο και έτσι τον κατέ-

Δούκας κατηγορεί ανοικτά τον Μαυροκορδάτο στα γράμματά του. Βλ. και Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *ό.π.*, σ. 115.

44. N. Camariano, *Athanasios Christopoulos...*, *ό.π.*, σ. 86, σημ. 4.

45. *Ερμής ο Λόγιος*, τόμ Η', 1818, σ. 45.

46. *Ό.π.*, σ. 116.

στησαν γνωστό όχι μόνο στους συνδρομητές του εν λόγω περιοδικού, αλλά και σε μας σήμερα.⁴⁷

Ο Μαυροκορδάτος εκφώνησε το λόγο αυτό στην έναρξη των μαθημάτων του σχολείου στις 9 Φεβρουαρίου 1818.⁴⁸ Το ακροατήριο το αποτελούσαν ανώτεροι αξιωματούχοι της ηγεμονίας, αρχιερείς, καθώς επίσης και οι νέοι διδάσκαλοι με τους μαθητές. Όπως προαναφέρθηκε, το δημόσιο αξίωμά του του επέτρεψε να καταλάβει μια θέση στην Εφορία του Λυκείου και είχε έτσι την ευκαιρία, ως μέλος της πια, να δείξει έμπρακτα το ενδιαφέρον του για την παιδεία. Το έντονο ενδιαφέρον του για τα γράμματα, όπως έχουμε ήδη επαναλάβει, δείχνει ποιες ήταν οι προτεραιότητες και οι μέριμνες του· τώρα, εμφανίζεται να δραστηριοποιείται δυναμικά και ενεργητικά για το μέλλον του Λυκείου. Η ανάλυση του λόγου του Μαυροκορδάτου μας επιτρέπει να διερευνήσουμε την αντίληψή του για την παιδεία, καθώς επίσης και τον ιδεολογικό και πολιτικό ορίζοντα των δραστηριοτήτων του.

«Κοινώς ομολογούμενα είναι και αναντίρρητα τα εκ της παιδείας προσγινόμενα καλά εις τον κοινωνικόν ημών βίον αυτή εκ βαρβάρων, ή μάλλον ευτείν εξ αγρίων θηρίων εξημέρωσε, και εξευγένισε το ανθρώπινον γένος αυτή μας έμαθε το να συλλογιζώμεθα, και συλλογιζόμενοι να διακρίνωμεν το καλόν του κακού, να εκλέγωμεν τα όσα καλά, και ωφέλιμα εις ημάς, εξ εναντίας δε να φεύγωμεν τα κακά, και όσα επιβλαβή, και επιζήμια αυτή κατέστησεν αθάνατον το όνομα των Ελλήνων και η σημερινον πεφωτισμένη Ευρώπη εις αυτήν χρεωστεί τον εξευγενισμόν, την ευνομίαν, και ευδαιμονίαν της. Ο καιρός και η πείρα πραγματικώς μας απέδειξαν ότι εκείνα υπήρξαν πάντοτε ευτυχέστερα έθνη, όσα ενηγκαλίσθησαν την παιδείαν, και όσων πάλι οι αρχηγοί, και οι προύχοντες πριν λάβωσιν εις χείρας των τας ηνίας της αρχής έφθασαν να γνωρίσωσι τα αμοιβαία χρέη των αρχόντων προς τον λαόν, και του λαού προς τους άρχοντας. Υπήρξε ποτέ καιρός καθ' ον η πεφωτισμένη Ευρώπη ευρίσκετο εις το σκοτός της αμαθείας και βαρβαρότητος, αλλ' αφ' ότου ενηγκαλίσθη τας Μούσας φυγαδευθείσας από την παλαιάν των εστίαν, την Ελλάδα, αφ' ότου αρξαμένη να φωτί-

47. «Επειδή δε ο ρηθείς λόγος του ευγενεστάτου και φιλογενεστάτου Άρχοντος μεγάλου Ποστέλνικου Κυρίου Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου είναι άξιος ν' αναγνωσθή και παρά πολλών άλλων δια την εν αυτώ σύντομον και φρόνιμον έκθεσιν της παιδείας, των καλών αυτής κ.τ.λ., εκδίδομεν και αυτόν δια του Λ.Ε.». *Ο.π.*, σ. 116.

48. Ολόκληρος ο λόγος του Αλ. Μαυροκορδάτου δημοσιεύεται στον *Ερμή τον Λόγιο*, ό.π., σσ. 116-119.

ζηται έφθασε να γνωρίση, ότι η παιδεία και η μάθησις είναι τα πρώτα συντελεστικά εις τον εξευγενισμόν των εθνών, δεν έπαυσεν από του να προετοιμάζη όλα τα μέσα, δι' ων προσκτάται η παιδεία, του να συστήνη Πανεπιστήμια και Ακαδημίας, να προσκαλή και να δέχεται με ανοιχτάς αγκάλας, να τιμά, και να ανταμείβη τους σοφούς και πεπαιδευμένους άνδρας, δια τούτο και έφθασε τάχιον ίσως, παρ' όσον ηλπίζετο εις τον νυν βαθμόν του εξευγενισμού, και της δόξης της». ⁴⁹

Το ζήτημα που πραγματεύεται ο Μαυροκορδάτος στην εν λόγω ομιλία, όπως προαναφέρθηκε, είναι ο ρόλος και η σημασία της παιδείας. Ισχυρίζεται ότι η παιδεία συνιστά σημαντικό παράγοντα της κοινωνικής ζωής. Επίσης, υπογραμμίζει τη στενή σχέση της παιδείας με τον ορθό λόγο· κατ' επέκταση, η σύγκριση και η κριτική ικανότητα οδηγούν σε σωστές επιλογές. Η μόρφωση στον λόγο του Μαυροκορδάτου αποκτά ηθική διάσταση: η παιδεία συμβάλλει στη διαμόρφωση ηθικών επιταγών και συμπεριφορών, καθώς και αντίστοιχων προτύπων που συμβάλλουν, με τη σειρά τους, στη συγκρότηση της ηθικής/κοινωνικής προσωπικότητας.

Η παιδεία, μας λέει, κατέστησε το όνομα των Ελλήνων «αθάνατο». Με τον όρο «Έλληνες» εννοεί προφανώς τους αρχαίους Έλληνες. Στην παιδεία, όμως, οφείλει πολλά και η πεφωτισμένη Ευρώπη, γιατί σε αυτήν οφείλει τον «εξευγενισμό», την «ευνομία» και την «ευδαιμονία» της. Βέβαια η «πεφωτισμένη Ευρώπη» δεν διέθετε πάντα αυτό το «φως». Αντίθετα, βρισκόταν στο «σκότος της αμαθείας και της βαρβαρότητας». Η αλλαγή αυτής της κατάστασης ξεκίνησε από τη στιγμή κατά την οποία η Ευρώπη αγκάλιασε την παιδεία. Μια παιδεία, όμως, που εγκατέλειψε την παλαιά εστία της, «την Ελλάδα». Στην ίδια λοιπόν παράγραφο, για δεύτερη φορά, ο Μαυροκορδάτος κάνει αναφορά στην αρχαία Ελλάδα. Έμμεσα αφήνει να εννοηθεί ότι υπήρχε μια «εστία» της παιδείας και πιθανόν θα μπορούσε να ξαναυπάρξει. Ο Μαυροκορδάτος, με τη συσχέτιση ανάμεσα στην παιδεία και την Ευρώπη, συνδέει άμεσα το παρελθόν με το παρόν, συνδέει την Ελλάδα, έστω την αρχαία, με την Ευρώπη. Οι αλλαγές στη Δύση συντελούνται λοιπόν από τη στιγμή κατά την οποία η Ευρώπη κατανόησε «ότι η παιδεία και η μάθησις είναι τα πρώτα συντελεστικά εις τον εξευγενισμόν των εθνών». Το γεγονός ότι η Ευρώπη κατάφερε σε σύντομο χρόνο να

49. Ο.π., σσ. 116-117.

φθάσει «εις τον νυν βαθμόν του εξευγενισμού, και της δόξης της» είναι αποτέλεσμα της ουσιαστικής και θετικής αξιοδότησης της παιδείας και των κοινωνιών της.

Στο λόγο του Μαυροκορδάτου αναδύονται κάποιες λέξεις-κλειδιά, βάσει των οποίων διαρθρώνεται η επιχειρηματολογία του. Πρόκειται για νέες λέξεις ή παλιές με νέες σημασιολογικές επενδύσεις. Το μήνυμα λοιπόν του Μαυροκορδάτου οργανώνεται γύρω από τις λέξεις: «παιδεία», «εξευγενισμός», «ευνομία», «ευδαιμονία», «πεφωτισμένη Ευρώπη». Εύκολα μπορεί κάποιος να διαπιστώσει ότι οι λέξεις αυτές πηγάζουν από το λεξιλόγιο του Διαφωτισμού. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι είμαστε στο 1818. Οι συγκεκριμένες λέξεις εδώ και αρκετά χρόνια έχουν περάσει στα στόματα και τα γραπτά των διανοουμένων αλλά και των Φαναριωτών.

Η παιδεία, σύμφωνα με τον Μαυροκορδάτο, συντελεί στον εξευγενισμό των ανθρώπων. Ο «εξευγενισμός» στο λόγο του Μαυροκορδάτου συνίσταται στη βελτίωση, την εξημέρωση, την πρόοδο –με την έννοια του εκπολιτισμού. Η παιδεία «εκ βαρβάρων, ή μάλλον ειπείν εξ αγρίων θηρίων εξημέρωσε, και εξευγένισε το ανθρώπινο γένος». Φαίνεται ότι ο εξευγενισμός του Μαυροκορδάτου καταγράφει μια εξελεκτική λογική. Αυτή, λοιπόν, η λογική περιγράφει και αποφαίνεται θετικά για την προοδευτική εξέλιξη του ανθρώπου.

Η ίδια, όμως, αυτή λογική και αντίληψη συναντά την άλλη λέξη που χρησιμοποιεί Μαυροκορδάτος, την «ευνομίαν». Ευνομία σημαίνει την ύπαρξη καλών νόμων, καλής διοίκησης και τάξης. Ευνομία σημαίνει, επίσης, την ύπαρξη μιας ευνομούμενης πολιτείας, όπου το κάθε άτομο θα υπάρχει και θα κινείται μέσα σε ένα συγκεκριμένο πλέγμα ατομικών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, το οποίο θα καθορίζεται από τον νόμο. Η παιδεία, τέλος, οδηγεί και στην «ευδαιμονίαν».

Ευδαιμονία σημαίνει ευτυχία, έπαρση ψυχής. Είναι μια ευδαιμονία που χαρακτηρίζει τα έθνη, τα οποία «ενηγκαλίσθησαν την παιδείαν», αλλά και εκείνα των οποίων «οι αρχηγοί, και οι προύχοντες πριν λάβωσιν εις χείρας των τας ηνίας της αρχής έφθασαν να γνωρίσωσι τα αμοιβαία χρέη των αρχόντων προς τον λαόν, και του λαού προς τους άρχοντας». Η ευδαιμονία περνά μέσα από την ευνομία, η οποία είναι η ικανή συνθήκη ώστε να εγκαθιδρύσει σχέσεις αναγνώρισης και αμοιβαιότητας ανάμεσα στους άρχοντες και τους αρχομένους. Δεν είναι οι σχέσεις καταδυνάστευσης, αυθαιρεσίας και βίας από πλευράς των αρχόντων αυτές που οικοδομούν την ευδαιμονία· αντίθετα, είναι οι συγκεκριμένες κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές σχέσεις

που διαμορφώθηκαν στη δυτική Ευρώπη, στη βάση των ρητών και συγκεκριμένων δικαιωμάτων και υποχρεώσεων όλων των πολιτών.

Εξευγενισμός, ευνομία, ευδαιμονία· να ποια είναι τα αναντίρρητα οφέλη της παιδείας στην κοινωνική ζωή των ανθρώπων. Και ήταν η «πεφωτισμένη Ευρώπη» που εφάρμοσε αυτές τις αρχές και ευημερούσε, κατά τον Μαυροκορδάτο, από τη στιγμή βέβαια που κατανόησε τη σημασία της παιδείας.⁵⁰ Η παιδεία, όμως, κατέστησε «αθάνατο το όνομα των Ελλήνων». Ο Μαυροκορδάτος κάνει λόγο για μια «ελληνική» παιδεία, η οποία εγκατέλειψε την εστία της και εγκαταστάθηκε στην Ευρώπη. Αυτή η συγκεκριμένη παιδεία είναι που βγάζει την Ευρώπη από «το σκότος της αμαθείας και βαρβαρότητας» και αν η Ευρώπη έχει φθάσει «εις τον νυν βαθμόν του εξευγενισμού, και της δόξης της» το οφείλει ακριβώς στη συνειδητή και συστηματική ενασχόλησή της με την αρχαιοελληνική παιδεία και την ουσιαστική αναγνώριση των φορέων της.

Ο Μέγας Ποστέλνικος, μετά την παρουσίαση και περιγραφή της κατάστασης η οποία επικρατεί στην «πεφωτισμένη Ευρώπη», θα επιχειρήσει να διερευνήσει τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνονται τα πράγματα μέσα στο πλαίσιο του «κοινωνικού ημών βίου».

«Ημείς καθ' όσον καυχόμενοι και χάιροντες ημπορούμεν να γνωρίσωμεν σήμερον την αισθητήν πρόδόν μας εις την παιδείαν, και την αφ' ημέρας εις ημέραν απτήν, ως ευτείν, και φανεράν επί το κρείττον διαφοράν των γνώσεων, και ιδεών μας, επί τοσούτον εξ εναντίας λυπούμενοι πρέπει να ομολογήσωμεν, ότι μακράν είμεθα ακόμη της τελειότητος εκείνης, εις την οποίαν δικαίως ημπορούν να καυχηθούν, ότι έφθασαν τα σοφά της Ευρώπης έθνη. Αλλ' εν τοσούτω πολύ μέρος εκατορθώσαμεν όταν εφθάσαμεν ήδη να γνωρίσωμεν την ωφέλειαν του πράγματος, όταν ησθάνθημεν

50. Για την Ευρώπη και τις θετικές αποτιμήσεις που τη συνοδεύουν στον φθίνοντα 18ο αι. και στον αρχόμενο 19ο αι., βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σσ. 36-37. Συγκεκριμένα, στη σ. 37: «Η Ευρώπη μορφοποιείται πια με σειρά τιμητικών επιθέτων· περάσαμε στο κλίμα των Φαναριωτών. Είναι η σοφή Ευρώπη, η πεπολιτευμένη, η φωτισμένη. Γύρω σ' αυτή την έννοια του φωτισμού, η οποία απαντά συχνά στον φθίνοντα 18ο και στον αρχόμενο 19ο αι., η σύγκρουση ανάμεσα στις παλαιές και στις καινούριες ιδέες παίρνει έμφαση και οξύτητα». Επίσης, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορικά φροντίσματα, Α'. Ο Διαφωτισμός και το κορύφωμά του*, Πορεία, Αθήνα 1992, σσ. 116-129 : «Η φωτισμένη Ευρώπη». Για τις σημασίες των λέξεων *φάτα* και *Ευρώπη* ιδιαίτερα τις σσ. 124-126.

ότι η παιδεία είναι το πρώτον συστατικόν της ευδαιμονίας μας, και όταν και τοι άποροι, και δυστυχείς, οι πλείους εξ ημών, καταλιμπάνωμεν όμως και πατρίδα και συγγενείς, και οικείους, καταφρονώμεν παν είδος ταλαιπωρίας, και κακοπάθειας, και τρέχωμεν εις τα Πανεπιστήμια της Ευρώπης δια να φωτισθώμεν».⁵¹

Ο Μαυροκορδάτος αναφέρεται στο «ημείς» προκειμένου να συνδηλώσει την ύπαρξη ενός συλλογικού υποκειμένου με το οποίο ταυτίζεται. Το «ημείς» συνιστά ένα συλλογικό μόρφωμα τόσο σε πολιτισμικό και ιδεολογικό επίπεδο όσο και στο επίπεδο της συγκεκριμένης κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης του οθωμανικού κράτους. Το «ημείς» συνιστά μια φαντασιακή κοινότητα που υποστασιοποιείται ταυτόχρονα στη μορφή της κοινότητας των Ελλήνων πλέον ορθόδοξων χριστιανών. Αυτό το «ημείς» μπορεί να «καυχάται», από τη μια, γιατί έχει κάνει «αισθητήν πρόοδον εις την παιδείαν». Αυτή η πρόοδος είναι χειροπιαστή και ορατά βελτιούμενη και αυτή η πρόοδος αποτυπώνεται στο επίπεδο των γνώσεων και των ιδεών. Από την άλλη, όμως, το «ημείς» πρέπει να «λυπάται», γιατί «μακράν είμεθα ακόμη της τελειότητος εκείνης», μιας τελειότητας την οποία έχουν κατακτήσει τα «σοφά της Ευρώπης έθνη». Εδώ πλέον το «ημείς» αρχίζει να παίρνει σάρκα και οστά και φαίνεται να υποδηλώνει ένα έθνος το οποίο δεν έχει φθάσει στο επίπεδο προόδου και πολιτισμού των ευρωπαϊκών εθνών. Έχει, όμως, συντελεστεί μια τομή στην πορεία δημιουργίας αυτού του «ημείς», έχει αρχίσει να κατασκευάζεται μια νέα συλλογική ταυτότητα.

Αυτό το «ημείς», δηλαδή το έθνος, δεν μπορεί να συναγωνιστεί εκείνα της Ευρώπης, αλλά έχει σημειώσει ένα σημαντικό βήμα, το οποίο συνίσταται στην κατανόηση της σημασίας της παιδείας και των ωφελειών της. Η μεγαλύτερη ωφέλεια προκύπτει από τη διαπίστωση ότι η παιδεία είναι το «πρώτον συστατικόν της ευδαιμονίας μας». Στην αναζήτηση αυτής της ευτυχίας, «ημείς», αν και άποροι και δυστυχείς, περιφρονούμε όλες τις δυσκολίες και τα εμπόδια και «τρέχωμεν εις τα Πανεπιστήμια της Ευρώπης δια να φωτισθώμεν». Ο συλλογισμός του Μαυροκορδάτου σχηματίζεται ως εξής: «Ημείς» που δεν είμαστε όπως τα σοφά έθνη της Ευρώπης, αλλά έχουμε κατανοήσει τη σημασία της παιδείας, εργαζόμαστε, παρά τα όποια προβλήματα, φωτιζόμενοι με στόχο την κατάκτηση της ευδαιμονίας.⁵²

51. *Ερμής ο Λόγιος, ό.π., σ. 117*

52. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορικά φρονίσματα, Α'...*, ό.π., σ. 215: «Ανάλογο κάτι συμβαίνει και με τα φώτα: η λέξη στην μεταφορική της σημασία, με το θρησκευτικό της περιεχόμενο, ξαναβρίσκει σε

Ο Μαυροκορδάτος ταυτιζόμενος με το «ημείς», με το «έθνος» του, προσβλέπει πλέον καθαρά στην Ευρώπη, στο κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο της οποίας βλέπει να εντάσσεται η νέα οιονεί συλλογική ταυτότητα. Η ματιά του στρέφεται προς τη Δύση. Η Ευρώπη στο λόγο του Μαυροκορδάτου δεν συνοδεύεται με αντιθετικούς χαρακτηρισμούς. Αντίθετα, το νόημα της Ευρώπης προσλαμβάνει νέες σημασιολογικές ορίζουσες και συνδέεται πια άμεσα με τη συνείδηση του ότι ο ελληνισμός αποτελεί αναπόσπαστο μέλος της μεγάλης ευρωπαϊκής οικογένειας. Η οικειοποίηση του ευρωπαϊκού κόσμου θα γίνει εφικτή μέσα στο πλαίσιο της εθνικιστικής ιδεολογίας. Για την επιτυχία αυτού του σκοπού συστοιχίζεται με τη συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι ο ελληνισμός αποτελεί μέρος του ευρωπαϊκού συνόλου, όπως επίσης και του γεγονότος της de facto υπεροχής του κλασικού πολιτισμού κόσμου και της παιδείας που αυτός παρήγαγε στην πνευματική πορεία της σύγχρονης Δύσης.⁵³ Ο αρχαίος κλασικός κόσμος θεωρείται προηγούμενη φάση του υπό συζήτηση «ημείς». Το έθνος των Ελλήνων, παρ' ότι συλλαμβάνεται μέσα από δυτικού τύπου εννοιολογήσεις και παραδείγματα, ενδεχομένως και εξαιτίας αυτών, θεωρείται «απόγονος» του αρχαιοελληνικού πολιτισμού.

«Ας χαίρωνται εκείνοι οι γονείς όσοι πρώτοι έδωσαν το παράδειγμα στέλλοντες τα τέκνα των εις τας Ευρωπαϊκάς Ακαδημίας ας χαίρωνται εκείνοι οι νέοι όσοι κατα-

όλη την μεταγενέστερη φιλολογία μας: "ο πατήρ των φώτων", ο "φωτισμός", και τα λοιπά. Όμως τώρα, εξαφνικά, μπαίνει μέσα στα γράμματά μας μια καινούρια απόχρωση του όρου: είναι πια τα φώτα στην δυτική σημασία, τα φώτα που πολεμούν το σκοτάδι της δεισιδαιμονίας, τα φώτα που είναι δεμένα με την πρόοδο, εκείνα που δίνουν το σταθερό της επίπεδο, της φωτισμένης: σπάνια πλέον, από το 1810 και ύστερα, απαντάει κανείς σε κείμενο προοδευτικό μνεία της Ευρώπης που να μην συνοδεύεται από το επίθετο φωτισμένος: η φωτισμένη Ευρώπη γίνεται και θα μείνει το σύμβολο της προκοπής και της ελευθερίας».

53. Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 213: «Τρίτη, πιο πρόσφατη, πεποίθηση συνδέεται με το νόημα της Ευρώπης. Από μια στιγμή δηλαδή, και πέρα, οι λόγοι μας άρχισαν να μιλούν για την Ευρώπη, όχι πλέον αντιθετικά, όπως σε παλιότερα χρόνια, αλλά με την συνείδηση ότι και ο ελληνισμός αποτελεί αναπόσπαστο μέλος της ευρωπαϊκής οικογένειας. Νομίζω ότι η νέα αυτή διάθεση έρχεται περίπου να συμπέσει με την αναζωπύρωση του εθνικού φρονήματος, με το κύριο, δηλαδή, θέμα της σημερινής ομιλίας μας, αυτό που θα αποτελέσει πιο στενά το δεύτερο μέρος της. Η συσχέτιση είναι απλή: όταν πεισθούμε ότι ο ευρωπαϊκός κόσμος έχει προέλθει από τον ελληνικό, όταν θυμηθούμε ότι είμαστε εμείς απόγονοι εκείνων που εμόρφωσαν την ευρωπαϊκή αυτήν συνείδηση».

φρονήσαντες τας προκειμένας δυσχερίας, και ταλαιπωρίας, έδραμον γενναίως, και ακαμάτω ποδί εις τας πηγάς, εξ ων ήλπιζον να ποτισθώσι τα νάματα της Φιλοσοφίας οι πρώτοι θέλουν ιδή μετά χαράς τα τέκνα των επιστρέφοντα μετ' ου πολύ εστεμένα με τον αθάνατον στέφανον της ευφημίας, και δόξης οι δεύτεροι θέλουν έχη διπλήν την ευχαρίστησιν του ότι και αυτοί έμαθον να είναι ευτυχείς, και απέκτησαν τα μέσα εκείνα, δ' ων δύνανται να αποκαταστήσωσιν ευτυχείς και άλλους».⁵⁴

Αυτοί που απαρτίζουν το «ημείς» κατάφεραν, λοιπόν, να περάσουν από τη συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας της παιδείας στη δράση για την υλοποίηση του συγκεκριμένου στόχου τους. Είναι οι «παλαιού», οι γονείς, που συνειδητοποιούν αυτή την ανάγκη, και είναι οι «νέου», τα παιδιά τους, τα οποία καλούνται να πετύχουν το στόχο, που δεν είναι άλλος από το «να ποτισθώσι τα νάματα της Φιλοσοφίας». Πρόκειται για μια άλλη λέξη κλειδί στο λόγο του Μαυροκορδάτου. Είναι η αιχμή του δόρατος του διαφωτιστικού κινήματος. Φιλοσοφία σημαίνει κατανόηση του κόσμου σύμφωνα με τον ορθό λόγο, δηλώνει τον θεωρητικό στοχασμό που είναι απαλλαγμένος από προλήψεις, σημαίνει κυρίως (σε αντίθεση με σήμερα) τη μελέτη των φυσικών επιστημών.⁵⁵ Με αυτόν τον τρόπο και με τον συγκεκριμένο προσανατολισμό, οι πρώτοι, οι γονείς, θα απολαύσουν την «ευφημία και δόξα» και οι δεύτεροι, οι νέοι, θα έχουν διπλή ικανοποίηση διότι, από τη μια, κατέκτησαν το μυστικό της ευτυχίας και, από την άλλη, θα έχουν τη δυνατότητα να μνήσουν στο ίδιο μυστικό και τους υπόλοιπους, να συμβάλουν δηλαδή στη διάδοση των Φώτων. Με άλλα λόγια, ο Μαυροκορδάτος αποφαινεται ότι παρά τα προβλήματα και τις ταλαιπωρίες που εγκυμονεί η πορεία προς τα «σοφά έθνη», στο τέλος υπάρχει μια ικανοποίηση η οποία περιμένει εκείνους που μετέχουν σε αυτή τη διαδρομή, είτε με τη μορφή επαίνων και δόξας είτε με την ανακάλυψη της ευτυχίας.

Στη συνέχεια, ο Μαυροκορδάτος θα τονίσει το σημαντικό γεγονός της δυνατότητας που έχουν πια οι εραστές της παιδείας να μην εγκαταλείπουν τον τόπο τους για να πετύχουν αυτό το μεγάλο στόχο. Η ευτυχία δεν είναι πια απόμακρη και ξένη. Έτσι, η ύπαρξη και λειτουργία της Ακαδημίας του Βουκουρεστίου θα πρέπει να αποτελεί πηγή χαράς για όλους. Επίσης, όλοι θα πρέπει να χαίρονται για τον «φιλογενή και

54. *Ερμής ο Λόγιος, ό.π., σσ. 117-118.*

55. Για τον όρο φιλοσοφία-φιλόσοφος: Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, ό.π., σ. 5 και σσ. 76-80.*

φιλόμουσο» ηγεμόνα Ι. Καρατζά, ο οποίος κάνει ό,τι είναι δυνατόν για να καταστήσει το σχολείο του Βουκουρεστίου «κατά μίμησιν των Ευρωπαϊκών Ακαδημιών». Ο ηγεμόνας, σε αυτή την κατεύθυνση, θα αυξήσει τις προσόδους του σχολείου, θα προσκαλέσει «άνδρες σοφούς και πεπαιδευμένους», με τη βοήθεια «άοκνων και φιλόπωνων εφόρων» θα οργανωθεί το σχολείο και θα εισαγάγουν τους καλούς τρόπους συμπεριφοράς, την «κοσμιότητα και χρηστοθήθειαν» και, τέλος, εκτός από το ενδιαφέρον για σύσταση Ακαδημίας, ο ηγεμόνας «επιτάττει την σύστασιν σχολείων της επιχωρίου γλώττης, και φροντίζει ώστε εν αυτοίς να παραδίδονται διάφοροι κλάδοι των επιστημών, και των στοιχειωδών μαθημάτων». Η «κηδεμονία του Ηγεμόνος», επισημαίνει ο Μαυροκορδάτος, «εξαπλούται γενικώς εις όλας τας τάξεις των πολιτών». ⁵⁶

Βέβαια, ο Μαυροκορδάτος διαισθάνεται ότι δεν μπορούν να αλλάξουν τα πράγματα από τη μια μέρα στην άλλη. Δηλαδή δεν μπορεί η Ακαδημία του Βουκουρεστίου να συναγωνιστεί «τας συστηματικάς Ακαδημίας της Ευρώπης». Ο στόχος, όμως, είναι αυτός και θα εξαρτηθεί από τον αυξανόμενο «δια την παιδείαν ζήλον των νέων». Παράδειγμα της προσπάθειας που καταβάλλεται για να γίνει το Λύκειο εφάμιλλο των «περιφημοτέρων Πανεπιστημίων της Ευρώπης» αποτελεί η έναρξη των παραδόσεων του «σοφολογιωτάτου Κυρίου Βενιαμίν»:

«Η Ακαδημία του Βουκουρεστίου αμέσως εξ αρχής ήδη δεν θέλει ημπορεί να παραβληθή με τας συστηματικάς Ακαδημίας της Ευρώπης, εις τας οποίας όλοι οι κλάδοι των επιστημών και τεχνών παραδίνονται καθ' όλην των την έκτασιν αν όμως τα πράγματα προβαίνωσι κατ' ευχήν, αν ο δια την παιδείαν ζήλος των νέων αυξάνη (καθώς και ελπίζεται) καθ' ημέραν, όταν οι εν τη Ευρώπη ομογενείς τελειοποιούμενοι εις τας εκεί Ακαδημίας επιστρέψωσιν εις την πατρίδα των δια να φωτίσωσι τους ομογενείς των, δεν μένει αμφιβολία ότι και δια την θέσιν, και δια τα μέσα, και δια τους πόρους θέλουν προκρίνωσι το σχολείο της Βλαχίας, και ότι με τον καιρόν θέλει καταντήσῃ τω όντι αν όχι να φιλονεική τα πρωτεία, να εξισούται όμως με τα περιφημότερα Πανεπιστήμια της Ευρώπης. Η έναρξις της παραδόσεως του σοφολογιωτά-

56. Για τους Φαναριώτες ηγεμόνες και τον διαφωτισμένο δεσποτισμό, βλ. ενδεικτικά Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σσ. 222-223.

του Κυρίου Βενιαμίν είναι ο πρόδρομος της όσον ούπω ελπιζομένης τελείας συστάσως της Ακαδημίας». ⁵⁷

Ο λόγος του Αλέξ. Μαυροκορδάτου ολοκληρώνεται με μια προτροπή, ένα κάλεσμα προς τους μαθητές:

«–Ιδού λοιπόν, νέοι φιλόπονοι, και φιλομαθείς, ιδού σας ανοίγεται νέον και λαμπρόν στάδιον. Υμέτερον έργον είναι το να διατρέξετε γενναίως, και να φανήτε άξιοι των ελπίδων του γένους, και της πατρίδος σας βάσιν όλων των επιχειρημάτων σας έχετε πάντοτε την κοσμιότητα, και χρηστοθήειαν προσφέρετε το ανήκον σέβας εις τα θεία φυλάττετε τα προς τους διδασκάλους σας χρέη επιμελείσθε εις τα μαθήματά σας, και εστέ βέβαιοι, ότι η ευφημία, και αι ευχαί των γονέων, και της πατρίδος σας, και η ίδια σας ευδαιμονία, θέλει είναι οι τερπνότατοι καρποί των αγώνων σας». ⁵⁸

Το καθήκον των νέων είναι να φανούν «άξιοι των ελπίδων του γένους, και της πατρίδος» τους. Η παιδεία και η μάθηση είναι τα μέσα με τα οποία οι νέοι θα αποκτήσουν «ευφημία» αλλά κυρίως «ιδίαν ευδαιμονίαν». Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος χρησιμοποιεί δύο σημασιολογικά ενδιαφέρουσες λέξεις. Η πρώτη είναι το «γένος». Η δεύτερη είναι η λέξη «πατρίδα». Η πρώτη πιστεύουμε ότι συγκλίνει στο προηγούμενο «ημείς». Στη συγκεκριμένη ιστορική συνάφεια ο όρος «γένος» υποδηλώνει πλέον το «έθνος». Χωρίς άλλο συνοδευτικό, η σημασία του δηλώνει μια εθνική κοινότητα μέσα σε ένα ξένο κοινωνικοπολιτικό σύστημα. ⁵⁹ Αντίθετα, η «πατρίδα» εκβάλλει στον λόγο του Μαυροκορδάτου με το παραδοσιακό ένδυμά της, δηλαδή παραπέμπει στον τόπο καταγωγής. Το ενδιαφέρον σε αυτή την προτροπή του Μαυροκορδάτου προς τους νέους έγκειται στη διαπίστωση ότι οι νέοι πρέπει να φανούν αντάξιοι των ελπίδων του γένους και της πατρίδας τους. Το ευκαίον δηλαδή είναι να διέλθουν μια περίοδο «φωτισμού» τους, ενώ το ζητούμενο αυτής της διαδικασίας θα είναι σε τελευταία ανάλυση η «ιδία», η ατομική δηλαδή επαφή τους με την νεωτερική παιδεία και τις δυτικές ιδέες, την «ευδαιμονία» τους.

57. *Ερμής ο Λόγιος*, ό.π., σσ. 118-119.

58. *Ό.π.*, σ. 119.

59. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σσ. 80-82.

Οι συντεταγμένες του λόγου του Μαυροκορδάτου διακρίνονται, μέσα στο γενικό πλαίσιο της υποδοχής των ιδεών του Διαφωτισμού από τους «φωτισμένους» της Ανατολής, από τον ενστερνισμό εκ μέρους τους του βασικού πυρήνα των ιδεών του, που δεν είναι άλλος από την αποδοχή του ορθού λόγου και κατ' επέκταση τον ενστερνισμό εκκοσμημένων παραστάσεων για τον κόσμο, την ανάδειξη της ατομικότητας και την πρωτοδότηση του κοινωνικού υποκειμένου. Ο λόγος του επικεντρώνεται σε βασικές έννοιες του δυτικού κόσμου και ιδιαίτερα σε λέξεις-κλειδιά, που παραπέμπουν στις νεωτερικές αντιλήψεις, όπως αυτές αναδείχθηκαν από την Αμερικανική και κυρίως από τη Γαλλική Επανάσταση. Έννοιες καινούργιες, σύγχρονες, των οποίων η εκφορά και μόνο αποτελεί ριζοσπαστική πράξη την εποχή εκείνη.

Ο λόγος του Μαυροκορδάτου είναι ιδεολογικός· παρουσιάζει μια κατάσταση και παρουσιάζοντάς την, την ορίζει.⁶⁰ Όπως παρακολουθήσαμε ήδη, στο πρώτο απόσπασμα του λόγου περιγράφει και εξηγεί την κατάσταση στην «πεφωτισμένη Ευρώπη». Στη συνέχεια καταγράφει την πραγματικότητα που διέπει τους ελληνοφώνους χριστιανούς, δηλαδή το «ημείς». Και οι δύο περικοπές πλαισιώνονται από διάφορες κρίσεις και, με άμεσο ή έμμεσο τρόπο, δίνουν την κατεύθυνση για το «δέον γενέσθαι». Δηλαδή, δημιουργεί μια νέα φαντασιακή πραγματικότητα, στην οποία καλεί να ενταχθούν οι αποδέκτες του λόγου του.

Με τον συγκεκριμένο λόγο, ο Μαυροκορδάτος, ως κοινωνικό υποκείμενο παρουσιάζεται φορέας των ιδεών του Διαφωτισμού. Ταυτόχρονα, όμως, κοινοποιώντας τις απόψεις του, καθίσταται ο ίδιος, ως κοινωνικό υποκείμενο, δημιουργός αυτών των ιδεών. Ο Μαυροκορδάτος, ως μέλος ενός συγκεκριμένου κοινωνικού μορφώματος προσλαμβάνει, κατανοεί, διακοινώνει και αναπαράγει ένα μέρος της κοινωνικής πραγματικότητας που τον περιβάλλει. Με αυτόν τον τρόπο γίνεται φανερό ότι ο λόγος του δεν μπορεί να αντιμετωπίζεται ως κάτι το αφηρημένο ή αόριστο, αλλά ως ένα κοινωνικό φαινόμενο, ως κοινωνική δράση από τη μεριά του υποκειμένου. Ταυτόχρονα, η κατανόηση του λόγου προϋποθέτει την αναγωγή του στις ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες που επιτρέπουν την ύπαρξή του.

60. Για τον ορισμό και τις λειτουργίες της ιδεολογίας, βλ. Παντελής Ε. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Ε.Μ.Ν.Ε.-ΜΝΗΜΩΝ 1992, σσ. 43-48.

Με αφορμή το θέμα της παιδείας ο Μαυροκορδάτος συνδέει άμεσα την Ευρώπη και το «γένος» χρησιμοποιώντας ως διαμεσολαβητή τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό. Αν η Ευρώπη απολαμβάνει τον εξευγενισμό, την ευνομία και την ευδαιμονία, το οφείλει στην αρχαία Ελλάδα. Κυρίαρχο σημείο αναδεικνύεται η Ευρώπη –γι' αυτό και οι συχνές αναφορές– στην οποία πρέπει να προσβλέπει το συλλογικό υποκείμενο «ημείς». Αυτή αποτελεί και το πρότυπο για τον Μαυροκορδάτο, διότι, όπως ο ίδιος λέει, «μακράν είμεθα ακόμη της τελειότητος εκείνης, εις την οποίαν δικαίως ημπορούν να καυχηθούν, ότι έφθασαν τα σοφά της Ευρώπης έθνη».

Η γενική παιδεία και η μάθηση δεν είναι μόνο τα συστατικά για μια κόσμια, ευγενική συμπεριφορά, αλλά βασική προϋπόθεση και για την πολιτική παιδεία, την πολιτική πλέον αρετή.⁶¹ Στα χρόνια του νεοελληνικού Διαφωτισμού, η παιδεία αποτελεί προνομιακό χώρο όπου συντελούνται ανακατατάξεις, αναφύονται νέα προβλήματα και τίθενται νέοι στόχοι. Ο φωτισμός του «ημείς», του νέου συλλογικού υποκειμένου, συνδέεται άμεσα πλέον με τον πολιτικό φωτισμό του, με την ανακάλυψη και γνώση των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων του πολίτη. Με τον πολιτικό φωτισμό, την πολιτική κοινωνικοποίηση συνδέεται και παίρνει νέες σημασιοδοτήσεις και η έννοια της ευδαιμονίας.

Ο Διαφωτισμός με την εκκοσμίκευση των αξιών καταφέρει να τις προσγειώσει από τον ουρανό στη γη.⁶² Έτσι και η ευδαιμονία δεν σημαίνει πια τη θρησκευτική μακαριότητα αλλά τη γήινη ευτυχία. Ευδαιμονία σημαίνει, λοιπόν, ότι οι άνθρωποι δεν χρειάζεται να περιμένουν τη μετά θάνατον ζωή ή την προνοιακή σωτηρία, αντίθετα, υπαγορεύει το δικαίωμα να διεκδικήσουν και να απολαύσουν την ευτυχία τους

61. Για τη σημασία της αρετής στα χρόνια του Διαφωτισμού, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, ό.π.*, σ. 10 και σ. 75: «Πέρα από την παραδοσιακή λέξη, φεγγρίζει, καινούρια μορφή, η μορφή του πολίτη. Παντού όπου και αν πλησιάσει κανείς σε κείμενα της εποχής, θα βρει αυτήν την αρετή, που δεν είναι άλλη από την vertu civique, αυτή ακριβώς, την οποία ονομάζει ο Montesquieu, vertu politique. Πάντως, εδώ δεν πρόκειται πια για μια ατομική ηθική, αλλά για την κοινωνική. Άλλωστε, της αρετής αυτής, η οποία δεν έχει τίποτε το θεολογικό, αλλά είναι γερά δεμένη με την εγκόσμια ύπαρξη, στόχος, γήινος και αυτός, είναι η ευδαιμονία, όρος επίσης, παράλληλα με την αρετή που παρουσιάζει ιδιαίτερη πυκνότητα στα χρόνια του Διαφωτισμού, ξεκαθαρίζοντας την έννοια της αρετής: αντίθετα προς την μακαριότητα του υπερέραν, την οποίαν αναζητεί σε όλη του τη ζωή ο Χριστιανός, η αρετή του πολίτη τον φέρνει προς την ευδαιμονία σ' αυτόν τον κόσμο. Μια κοσμική, "θύραθεν", ηθική φεγγρίζει μέσα από τη διδασκαλία της αρετής».

σε αυτόν τον κόσμο.⁶³ Αυτή τη σημασία έχει η ευδαιμονία όταν ο Μαυροκορδάτος τονίζει στους νέους ότι ένας από τους «τερπνότατους καρπούς των αγώνων» τους θα είναι η «ιδία ευδαιμονία». Η ιδέα της ευδαιμονίας εμπεριέχει όμως μια αποφασιστική αλλαγή όσον αφορά τη σκέψη των ανθρώπων. Η φράση του Μαυροκορδάτου επιβεβαιώνει τον κοσμικό και ατομικό χαρακτήρα της ευτυχίας. Η πολλαπλότητα των «ιδίων ευδαιμονιών» ανατρέπει τη μοναδικότητα της «του Θεού Βασιλείας» και την αποκλειστική ευδαιμονία του άρχοντα που «δεν γνωρίζει τα χρέη του προς τον λαόν». Η παιδεία λοιπόν επιτρέπει και συμβάλλει στην πολλαπλότητα των ατομικών ευτυχιών, με αποτέλεσμα την ακύρωση της παθητικότητας σε μια υπάρχουσα κοινωνική κατάσταση και την ανάδειξη ως αξίας της πολιτικής κινητοποίησης των ανθρώπων. Η πολλαπλότητα αυτή –διευρύνοντας το δικαίωμα στην ευτυχία– εκβάλλει ταυτόχρονα στη συλλογική ευδαιμονία που υποδηλώνεται στο λόγο του Μαυροκορδάτου με την «πεφωτισμένη Ευρώπη», τα «σοφά της Ευρώπης έθνη», τα «ευτυχέστερα έθνη» που αποτελούν, όπως αναφέρθηκε ήδη, πρότυπο και καταδηλώνει την πολιτική σημασία της ευδαιμονίας, η οποία θα πρέπει να διαχέεται στο σύνολο του «ημείς», των «ομοεθνών».⁶⁴

Ο λόγος του Μαυροκορδάτου διαφοροποιείται από τον «επίσημο» λόγο της εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Χωρίς να αρνείται τη σημασία της ορθοδοξίας, μόνο μια φορά αναφέρεται στη θρησκεία, καλώντας τους νέους να προσφέρουν «το ανήκον σέβας εις τα θεία». Η επιχειρηματολογία του, όμως, αναπτύσσεται χωρίς καμία αναφορά στον εκκλησιαστικό-διοικητικό μηχανισμό. Η υπόθεση της ευδαιμονίας φαίνεται ότι δεν περνά μέσα από τα γνωστά εκκλησιαστικά κανάλια. Εκτός από την κεντρική ιδέα (εκκοσμίκευση) του λόγου, η οποία δεν επιτρέπει τη λογική διαχείριση

62. Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σσ. 5-6.

63. «Η σωτηρία την οποία η σύγχρονη ιδεολογία υπόσχεται στους οπαδούς της δεν έχει τίποτε το μεταφυσικό: είναι σωτηρία που μπορεί να επιτευχθεί σ' αυτόν εδώ τον κόσμο, σ' αυτήν τη ζωή, στην κοινωνία. Τα ιδανικά της σύγχρονης ιδεολογίας, όπως και οι ερμηνείες της, δεν διαθέτουν αποκαλυπτικό χαρακτήρα, δεν οδηγούν σε καποια λύτρωση σε υπερκόσμιους χωρο-χρόνους, δεν έχουν εξω-κοινωνικό περιεχόμενο: είναι αγαθά που μπορούν να αποκτηθούν με την αναμόρφωση της κοινωνίας σύμφωνα με τις επιταγές της ιδεολογίας και που ταυτίζονται απόλυτα με αυτήν την αναμόρφωση». Βλ. Παντελής Ε. Λέκκας, *ό.π.*, σ. 56.

64. Για την πολιτική σημασία της ευδαιμονίας, βλ. Michel Delon, «Bonheur», στο *Nouvelle histoire des idées politiques*, συλλογικό έργο υπό τη διεύθ. του Pascal Ory, Hachette, Παρίσι 1987, σ. 67.

υπερβατικών νοητικών κατηγοριών και τη χρήση θρησκευτικών παραδειγμάτων, ο Μαυροκορδάτος, είτε αναφερόμενος στις πρωτοβουλίες για τη σύσταση Ακαδημίας στο Βουκουρέστι είτε στο είδος των μαθημάτων του σχολείου, τοποθετεί μια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στη δική του αντίληψη και σε εκείνη του Πατριαρχείου.⁶⁵ Έτσι, οι πρωτοβουλίες για τη σύσταση σχολείων λαμβάνονται κυρίως από μη θρησκευτικούς-λαϊκούς φορείς (εδώ πρόκειται για τον «φιλογενή και φιλόμουσο ημών Ηγεμόνα»), αλλά και η εκκοσμίκευση της παιδείας επιβάλλουν ως πρότυπο «τας συστηματικής Ακαδημίας της Ευρώπης, εις τας οποίας όλοι οι κλάδοι των επιστημών παραδίδονται καθ' όλην των την έκτασιν».⁶⁶

65. «Η διαδικασία της εκκοσμίκευσης απομυθοποιεί τη νομιμότητα των υπερβατικών δοξασιών και διευκολύνει την αμφισβήτηση της ορθότητας εκείνων των αντιλήψεων για την κοινωνική πραγματικότητα που απορρέουν από "παραδοσιακές" εστίες πνευματικής εξουσίας και κύρους, όπως η εκκλησία». Βλ. Παντελής Ε. Λέκκας, *ό.π.*, σ. 50.

66. Στο τεύχος της 1ης Μαΐου 1818 του *Λόγιου Ερμή* θα δημοσιευθεί ένα νέο λογίδριο του Μαυροκορδάτου με αφορμή την ανάληψη καθηκόντων ενός άλλου διδασκάλου, του Κωνσταντίνου Ψωμάκη, για τις παραδόσεις του μαθήματος της παλαιάς ελληνικής γλώσσας. Με την ευκαιρία αυτή ο Μαυροκορδάτος θα επαναλάβει τις βασικές αρχές για την παιδεία, καθώς επίσης θα αναφερθεί και στη στελέχωση του σχολείου, τη σύσταση βιβλιοθήκης και τον προγραμματισμό εξετάσεων:

«Προ ημερών τινών προς τούτον τον ευγενή και φιλόμουσον αποτεινόμενος σύλλογον ανήγγελα ότι η έναρξις της παραδόσεως του σοφολογιωτάτου Κυρίου Βενιαμίν δύναται δικαίως να λογισθή μινυτής αίσιος της όσον ούπω τελείας συστάσεως της Ακαδημίας· χαίρω (και παρατηρώ ζοερώς εξωγραφισμένην εις όλων τα πρόσωπα την αυτήν χαράν, ήτις περιχέεται εις την καρδίαν μου) ότι τα πράγματα σύμφωνον έχοντα τοις λόγοις την έκβασιν ασφαλεστέρας και μετά πλείονος της πιθανότητος μας υπόσχονται την τελείαν του ποθουμένου εκπλήρωσιν.

Ο σοφολογιώτατος Κύριος Κωνσταντίνος Ψωμάκης, τον οποίον κοινή τη ψήφω επροσκαλέσαμεν, έφθασε τέλος και επισημοτέρως εγκαθιδρύεται σήμερα εις την καθέδραν των ελληνικών μαθημάτων εις ην προσεκλήθη· η φήμη των προτερημάτων, και της φιλογενείας τούτου του πεπαιδευμένου ανδρός, οι εκ πολλών και προσφάτων παραδειγμάτων αποδεδειγμένοι καρποί της αόικνου εργασίας, και κοινωφελούς επιμελείας του, μας υπόσχονται και του λοιπού καρπούς αναλόγους τας ελπίσιν ημών, και δεν μένει άλλο στοχάζομαι εις όσους επιθυμούσι να γίνωσιν εγκρατείς της Ελληνικής παιδείας, ει μη το θελήσωσιν· αλλ' εις τούτο πρέπει τάχα να αμφιβάλλωμεν; εγώ τουλάχιστον δεν δύναμαι να αμφιβάλλω, διότι, ως και άλλοτε είπον, με χαράν μεγάλην παρετήρησα, ότι αν και διαφόρων περιστάσεων δεν ηδυνήθημεν μέχρι τούδε να εκπαιδευθώμεν εις εκείνον τον βαθμόν εις τον οποίον έφθασαν τα πεφωτισμένα έθνη της Ευρώπης, υπερεκπερισσού πλουτούντα των όσων ημείς υστερούμεθα μέσων, εφθάσαμεν όμως να

Τέλος, ως ιδεολογικός λόγος καταλήγει σε προτροπή για συσπείρωση και δράση.⁶⁷ Ο λόγος του Μαυροκορδάτου, προσφέροντας ένα νόημα στη ζωή των ανθρώπων, τόσο στους γονείς όσο και ιδιαίτερα στους νέους, χαράζει την κατεύθυνση: οι άνθρωποι, τα κοινωνικά υποκείμενα, γνωρίζοντας πλέον την κοινωνική πραγματικό-

γνωρίσωμεν την ανάγκην, και την μεγίστην ωφελείαν του πράγματος, και η γνώσις ταύτης της αληθείας είναι ικανωτάτη να μας οδηγήση εις τα χρέη μας, δια να απολαύσωμεν εκείνο το οποίον εγνωρίσαμεν και επωφελές, και αναγκαϊότατον. Πρώτιστον δε τούτων των χρεών είναι η επιμέλεια, δι' ης τα πάντα κατορθωτά, δι' ης τα πάντα γίνονται.

Χρέος των φροντιστών, και των εφόρων της Ακαδημίας είναι το να προμηθεύσωσι την αναγκαϊάν ύλην, και τα προσφορότερα μέσα δια την ταχύτεραν επίδοσιν των μαθητιόντων· η σύστασις των σοφολογιωτάτων Κυρίου Βενιαμίν, και Κυρίου Κωνσταντίνου, η εκλογή των λοιπών Διδασκάλων της Ελληνικής γλώσσης, ικανωτάτων εις το να τελειοποιήσωσι την ην έκαστος παραλαμβάνει τάξιν των μαθητών, η πρόσκλησις και άλλων σοφών και πεπαιδευμένων ανδρών (ων εις και ο σοφολογιώτατος Κύριος Κωνσταντίνος Ιατρόπουλος, του οποίου την συγκατάθεσιν εις την γενομένην προς αυτόν πρόσκλησιν ευλόγως ελπίζομεν), η φροντίς της προσκτήσεως βιβλιοθήκης, του αναγκαϊοτάτου πράγματος και δια τους διδασκάλους, και δια τους μαθητάς, αι περί εσωτερικής ευταξίας και ευρυθμίας του σχολείου διαταγαί, όλα αυτά αφορώσιν εις το να ευκολύνωσι την πρόδοδόν σας, νέοι φιλόμουσοι· όλα μαρτυρούσιν ότι οι έφοροι εκπληρούντες τα χρέη των φροντίζουσι την όσον ένεστιν εντελή προμήθειαν των μέσων, δι' ων δύνασθε να τελειοποιηθήτε εις τα μαθήματά σας, και ακωλύτως να διατρέξητε το προκείμενον στάδιον· φροντίσατε λοιπόν να φανήτε γενναίοι αθληταί εις τους εσομένους αγώνας των γυμνασίων δια να στεφανωθήτε με ευφημίας, και να προσπολούσητε των υποσχεθέντων υμίν βραβείων. Ο αγών των γυμνασίων θέλει είναι δεινότερος παρά άλλοτε, το ομολογώ, διότι θέλει να γίνεται από εξεταστάς επί τούτω προσκεκλημένους. Αλλ' όσον ο αγών είναι δεινότερος, τοσούτον αι ευφημιαί και τιμαί θέλουσιν είναι λαμπρότερα, και η ίδια ευχαρίστησις των ευφημουμένων μεγαλητέρα.

Εγώ εύχομαι κατ' εκείνην την ημέραν του γυμνασίου να σας ιδώ φαιδρούς, και παρά πάντων ευφημούμενους. τούτο βεβαίως εύχεσθε και υμείς, και πάντες οι συμπαρόντες». Βλ. *Ερμής ο Λόγιος*, ό.π., σσ. 209-211. Επίσης, στο ίδιο τεύχος δημοσιεύεται ο λόγος του Βενιαμίν του Λέσβιου, βλ. τις σσ. 199-209. Για την ανάλυση του λόγου και την παρουσίαση των απόψεων του Βενιαμίν για την παιδεία, βλ. Roxane D. Argyropoulos, «Le Discours de Benjamin de Lesbos à l' Académie Princièere de Bucarest (1818)», στο *Symposium*, ό.π., σσ. 167-174, και Κων. Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, ό.π., σσ. 383-387.

67. «Η ιδεολογία δεν περιγράφει τον κόσμο αδιάφορα, δεν προσφέρει απλώς εξηγήσεις, δεν αποτελεί γνωστική διαδικασία χωρίς πραξιολογική απόληξη. Αλλά και δεν μπορεί να εκφέρει κρίσεις και να προτείνει συμπεριφορές, χωρίς να έχει παράσχει περιγραφές και εξηγήσεις για το πώς έχουν τα πράγματα», στο: Παντελής Ε. Λέκκας, ό.π., σ. 45. Επίσης βλ. και σσ. 57-58.

τητα, πρέπει να στρατευθούν σε μια υπόθεση όπου ανακαλύπτουν ποιος είναι ο ρόλος και ο προορισμός τους, με ποιους είναι ή οφείλουν να είναι αλληλέγγυοι. Το κάλεσμα προς τους νέους, στο τέλος της ομιλίας του, είναι αποκαλυπτικό, διότι παρακινεί σε δράση και αλλαγές, ορίζοντας ταυτόχρονα τα όρια και τις υποχρεώσεις αυτής της κοινωνικής δράσης.

Είναι, όμως, και ριζοσπαστικός λόγος, γιατί η οικοδόμηση και υιοθέτηση αυτών των νεωτερικών αρχών προϋποθέτει την ύπαρξη διαφορετικού τύπου κοινωνικοπολιτικών σχέσεων, αλλά και νοητικών δομών τέτοιων που θα επιτρέψουν την πρόσληψή του. Ο λόγος του Μαυροκορδάτου είναι επαναστατικός: συστήνει ένα συγκεκριμένο συλλογικό πρόταγμα, το οποίο στοχεύει στην ικανοποίηση ενός συλλογικού αιτήματος, εκείνου της απόλαυσης της ελευθερίας. Είναι λόγος ο οποίος, αν και δεν μνημονεύει ρητά το «τέλος» του, το σκοπό του, οδηγεί σε ρήξεις και συγκρούσεις. Οι αρχές τις οποίες συστήνει δεν μπορούν να υπάρξουν στο υπάρχον κοινωνικοπολιτικό σύστημα. Η αξίωση αυτών των αρχών παραπέμπει σε άλλου τύπου κοινωνικές σχέσεις, τις αστικές. Η δεξίωση των ίδιων αυτών αρχών από την χριστιανική κοινότητα θέτει το ζήτημα της κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης. Είναι ένας λόγος που στο λογικό ξετύλιγμά του, στην προοπτική του προς τον μέλλοντα χρόνο θέτει και επιβάλλει την αναγκαιότητα των ρήξεων. Και αυτές οι ρήξεις και οι συγκρούσεις θα υπάρξουν τόσο προς την πλευρά του Πατριαρχείου, όσο και προς το στρατιωτικοδιοικητικό σύστημα της κατάκτησης. Το πρώτο μέτωπο έχει να κάνει με την επίσημη αντίληψη για τον κόσμο, την κοινωνία, αλλά και με το θέμα της νομής της εξουσίας επί των κατακτημένων χριστιανών. Το δεύτερο μέτωπο έχει να κάνει με το αίτημα εγκαθίδρυσης ενός νέου τύπου φορέα οργάνωσης της κοινωνίας, εμφορούμενου από καινούργιες κοινωνικοπολιτισμικές αξίες, σε μια κατακτημένη και παραδοσιακή κοινωνία.

Ο λόγος του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου καθίσταται σημαντική μαρτυρία κατ' αρχήν γι' αυτά που λέει ρητά· ωστόσο, άλλη τόση σημασία έχουν οι σιωπές του, δηλαδή αυτά που δεν καταγράφει, δεν ονοματίζει. Η σιωπή στο λόγο του Μαυροκορδάτου αφορά, κυρίως και κατ' εξοχήν, το υπάρχον κοινωνικοπολιτικό σύστημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁶⁸ Από τη μια υπάρχει ρητή αναφορά στη φωτισμένη

68. Εάν στο περιβάλλον του Βουκουρεστίου ο λόγος του Αλέξ. Μαυροκορδάτου υπαγορεύεται –και υπονομεύεται– από την ιστορική συνάφεια παραγωγής του με συνέπειες την αυτολογοκρισία ή/και

Ευρώπη και στα στοιχεία που την χαρακτηρίζουν. εξευγενισμός, ευνομία, ευδαιμονία. Ο αντίποδας σε αυτή τη θετική κλίμακα είναι το «σκότος» της Ανατολής, η Οθωμανική Αυτοκρατορία και, κατά συνέπεια, η βαρβαρότητα, η ανομία και η δυστυχία. Έτσι η αντιπαράθεση/σύγκριση παίρνει το σχήμα:

Ευρώπη = εξευγενισμός, πρόοδος, ελευθερία

Οθωμανική Αυτοκρατορία = βαρβαρότητα, παρακμή, υποδούλωση

Η αφορμή/πηγή έμπνευσης του λόγου είναι η κατάσταση που ζει και βιώνει ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος. Η στόχευσή του, όμως, είναι η διάδοση και εμπέδωση ενός αισθήματος ευθύνης και αυτοπεποίθησης στους ανθρώπους, το οποίο συνιστά κινητήρια δύναμη για να κρίνουν, να απορρίψουν, να συμμετέχουν και να δημιουργήσουν νέες πραγματικότητες μέσα στο παλιό παραδοσιακό κοινωνικό πλαίσιο, ανατρέποντάς το.

τη «σιωπή», σε ένα άλλο περιβάλλον, σε εκείνο της Ευρώπης, όπως θα παρακολουθήσουμε στα επόμενα, μεταμορφώνεται σε μια ρηξικέλευθη πολιτική κριτική του οθωμανικού συστήματος.

2. Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και Φιλική Εταιρεία

Αποτελεί κοινό τόπο το γεγονός ότι οι παραδουνάβιες ηγεμονίες, ακριβώς εξαιτίας των περιορισμένων, έστω, ορίων ελευθερίας και προνομίων που απολάμβαναν, αποτέλεσαν προνομιακό χώρο της εξάπλωσης και της δράσης της Φιλικής Εταιρείας.⁶⁹

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι σχέσεις του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου με τη Φιλική Εταιρεία. Αν και γνωρίζουμε τα μεταγενέστερα γεγονότα, μας διαφεύγουν τα πρώτα και κυρίως στη λεπτομέρειά τους. Δεν φαίνονται, εδώ, ικανοί βοηθοί στο έργο του ερευνητή οι μαρτυρίες. Περισσότερο συμβάλλουν στη σύγχυση παρά στη διαλεύκανση του προβλήματος. Ο δικός μας στόχος είναι να προσπαθήσουμε, στο μέτρο του δυνατού, να εντοπίσουμε εκείνα τα νήματα που συνδέουν τον Μαυροκορδάτο με τους Φιλικούς. Παρά τη δυσκολία του εγχειρήματός μας, υποθέτουμε ότι ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος γνώριζε την ύπαρξη και τη δράση της Φιλικής Εταιρείας, τουλάχιστον από το 1817. Επειδή μας λείπουν οι αναμφισβήτητες αποδείξεις, δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε την ακριβή χρονική στιγμή κατά την οποία ο Μαυροκορδάτος γίνεται μέλος της Εταιρείας. Αντίθετα, γνωρίζουμε με σιγουριά ότι λίγα χρόνια αργότερα, το 1819, θα αποτελέσει μέλος της επιτροπής του Γενικής Αρχής. Αλλά, τότε πια, βρίσκεται εγκατεστημένος στην Πίζα.

69. Για τη Φιλική Εταιρεία, ενδεικτικά βλ. Ιωάννης Φυλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, Ναύπλιον 1834, του ίδιου, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμ. Α'-Δ', φωτομηχανική έκδοση της Εταιρείας Ελληνικών Εκδόσεων, προλ. Αλ. Δεσποτόπουλος, Αθήνα χ.χ., α' έκδοση 1859-1861, Σ. Γ. Σακελλαρίου, *Φιλική Εταιρεία*, Οδησσός 1909, Τάκης Χ. Κανδηλώρος, *Η Φιλική Εταιρεία, 1814-1821*, Αθήνα 1926, Ι. Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία. Αρχείον Π. Σέκερη*, Ανάτυπον εκ του 18ου τόμου (1965-1966) του Δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, Αθήνα 1967, Βαλ. Τ. Μέξας, *Οι Φιλικοί. Κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του Αρχείου Σέκερη*, Αθήνα 1937, Αθανάσιος Ξοδύλος, *Η Εταιρεία των Φιλικών και τα πρώτα συμβάντα του 1821*, εισ.-σχόλ. Λ. Βρανούσης, Ν. Καμαριανός (N. Camariano), Αθήνα 1964, Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία. Αναμνηστικόν τεύχος επί τη 150ετηρίδι*, Αθήνα 1964, Γεώργιος Φράγκος, «Φιλική Εταιρεία» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΑ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σσ. 424-432.

Την πρώτη σύγχυση και συνάμα δυσκολία συνιστά η διαπίστωση ότι, από τη μια, το όνομα του Μαυροκορδάτου το συναντά κανείς στον ονομαστικό κατάλογο του Ιωάννη Φιλήμονα και, από την άλλη, δεν το βρίσκει στον αντίστοιχο κατάλογο του φιλικού Παναγιώτη Σέκερη.⁷⁰ Η δεύτερη σύγχυση έχει να κάνει με τα ερωτήματα που γεννά η αναγραφή της μύησης του Μαυροκορδάτου στον κατάλογο του Ι. Φιλήμονα. Συγκεκριμένα, ο Ι. Φιλήμων με αύξοντα αριθμό 347 καταχώρησης παραθέτει: «Μαυροκορδάτος (Αλέξ.) / Κωνσταντινούπολ. / 1819 / Ν. Γαλάτης».⁷¹ Το πρώτο ερώτημα αφορά τον τόπο κατήχησης του Μαυροκορδάτου, το δεύτερο το χρόνο, το τρίτο και τελευταίο αναφέρεται στο πρόσωπο του κατηχητή του, του Νικόλαου Γαλάτη.

Ο Νικόλαος Γαλάτης, ένας νέος από την Ιθάκη, που μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία από τον Ν. Σκουφά το καλοκαίρι του 1816 στην Οδησό, παρουσιάζει μια έντονη δράση στο χρονικό διάστημα 1816-1819, οι συνέπειες της οποίας τον κατέστησαν μια αμφιλεγόμενη προσωπικότητα στην ελληνική ιστοριογραφία, ιδιαίτερα για το μέρος που αφορά στη ιστορία της Φιλικής Εταιρείας.⁷²

70. Βλ. Ι. Α. Μελετόπουλος, *ό.π.*, σσ. 98-165. Πρβλ. επίσης, Βαλ. Μέζας, *ό.π.*

71. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 402.

72. Βλ. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία...*, *ό.π.*, σ. 36. Ο Ι. Φιλήμων περιγράφει τον Γαλάτη ως εξής: «Οξύνους και δραστήριος φύσει, αλλά τερατωδώς παράτολμος και μάταιος ήθει...», στο Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 5. Πληροφορίες για τη ζωή του και τη δράση του υπάρχουν σε όλες τις μαρτυρίες που εγράφησαν για τη Φιλική Εταιρεία. Για τον Ν. Γαλάτη, βλ. Γεράσιμος Λεκατσάς, *Νικόλαος Γαλάτης και Φιλική Εταιρεία*, Καβάλα 1931. Επίσης, βλ. ιδιαίτερα για τις ανάγκες της έρευνάς μας, G. L. Arsh, «Iz rannej istorii grecheskogo revoljutsionnogo obshchestva "Filiki Eterija" (N. Galatis v Moldavii i Valakhii v 1817-1818 gg.)» στο *Balkanskij istoricheskij sbornik*, vyp. 2, Kishinev 1970, σσ. 5-22. (= «Από την πρώιμη ιστορία της ελληνικής επαναστατικής οργάνωσης "Φιλική Εταιρεία". (Ο Ν. Γαλάτης στη Μολδοβλαχία το 1817-1818)» στο: *Συλλογή Βαλκανικών Ιστορικών Μελετών*, II, Κισινιόφ 1970). Επίσης τη σημαντική συμβολή του G. L. Arsh, «"Delo Galatisa" Neopublikovannuie dokumentui k istorii "Filiki Eterii"» στο *Mezhdunarodnie otnosheniya na Balkanakh*, Μόσχα 1974, σσ. 277-321. (= «Υπόθεση Γαλάτης». Αδημοσίευτα ντοκουμέντα σχετικά με την ιστορία της "Φιλικής Εταιρείας"» στο *Διεθνείς σχέσεις στα Βαλκάνια*) και Οδυσσέας Δημητρακόπουλος, «Προεταρτιστικές δραστηριότητες του φιλικού Νικόλαου Γαλάτη», *Επετηρίς Εταιρείας Στερεολλαδικών Μελετών*, τόμ. Ε', Αθήνα 1974-1975, σσ. 353-398, όπου αναδημοσιεύονται μερικά από τα ρωσικά έγγραφα της παραπάνω μελέτης του Γ.Λ. Αρς (σσ 283-308).

Ο Εμμ. Ξάνθος γράφει στα απομνημονεύματά του για τη μύηση, στις αρχές του 1816, του Γαλάτη: «[...] ήρθε στην Οδησσό κάποιος Νικόλαος Γαλάτης, όστις εκαυχάτο ότι ήτον συγγενής του Κόμιτος Καποδίστρια, και ότι δια υποθέσεις σημαντικές, είχε σκοπόν να απέλθη εις Πετρούπολιν προς αντάμωσίν του. Ο Σκουφάς, άγρυπνος παρατηρητής όλων των ομογενών, επρόσεξε και εις αυτόν, και φιλιωθείς μετ' αυτού εστοχάσθη να τον εισάξη εις την Εταιρίαν, και τω όντι, κατηχηθείς και μαθών την Αρχήν υπεσχέθη μεγάλα πράγματα».⁷³ Στη συνέχεια ο Σκουφάς θα τον στείλει με συστατικά έγγραφα στον Αθ. Τσακάλωφ και Αντ. Κομιτόπουλο, που βρίσκονταν στη Μόσχα. Εκεί ο Γαλάτης θα κατηχήσει τον Αλέξ. Μαυροκορδάτο τον Φιραρήν,⁷⁴ και στη συνέχεια θα μεταβεί στην Πετρούπολη, όπου θα συναντηθεί με τον Ιωάννη Καποδίστρια τότε υπουργό των Εξωτερικών της Ρωσίας.⁷⁵

Βέβαια, ο Καποδίστριας είχε ήδη ενημερώσει τον τσάρο, και αφού έλαβε τη σχετική άδεια συναντήθηκε με τον Γαλάτη. Να πως ο ίδιος ο Ι. Καποδίστριας περιγράφει τη συνάντηση. «Ο Γαλάτης ήλθε λοιπόν εις Πετρούπολιν και παρουσιάσθη εις εμέ. Έφερε την στολήν της Ιονίου εθνοφυλακής και ετιτλοφορείτο κόμις! Η εμφάνισίς του, οι τρόποι του και οι πρώτοι του λόγοι μοι έκαμαν κατ' αρχάς να νομίσω ότι ο νέος ούτος ήτο τυχοδιώκτης. Εν τούτοις αι εξηγήσεις ας εφαινετο επειγόμενος να μοι δώση μη ήγαγον να μεταβάλω γνώμην».⁷⁶ Ο σκοπός του τελευταίου ήταν να προτείνει στον Καποδίστρια την αρχηγία της οργάνωσης.⁷⁷ Ο Καποδίστριας, ακούγοντας «τα τρελά και επικίνδυνα σχέδια των εντολέων του», του επισήμανε ότι «η μόνη

73. Εμμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, στη σειρά *Απομνημονεύματα των Αγωνιστών* του 21, Νο 9, εκδ. Γ. Τσουκαλά, Αθήνα 1956 (α' έκδ. Αθήνα 1845), σσ. 142-143.

74. Στο ίδιο, σσ. 142-143.

75. Ιωάννης Καποδίστριας, *Απομνημονεύματα Επισκόπηση της πολιτικής μου σταδιοδρομίας*, ό.π., σ. 82: «Νεαρός Έλλην, ονόματι Γαλάτης, εκ της νήσου Ιθάκης, έφθασεν εις Οδησσόν και μοι απηύθυνεν επιστολήν ζητών την άδειαν να έλθη εις Πετρούπολιν, διότι, ως έλεγεν, είχε να μοι κάμη ανακοινώσεις μεγάλης σπουδαιότητος».

76. Στο ίδιο, σ. 82.

77. «Τον άφησα να ομιλήση και τότε εννόησα ότι επρόκειτο περί πράγματος σοβαρωτέρου. Πράγματι ο Γαλάτης ήτο απεσταλμένος μυστικής εταιρείας αποτελούμενης αποκλειστικώς εξ Ελλήνων οι οποίοι εσχεδιάζον να ελευθερώσουν δια γενικής εξεγέρσεως την πατρίδα των εκ του τουρκικού ζυγού. Ο Γαλάτης ήρχετο να μοι προτείνη να γίνω αρχηγός της εταιρείας ταύτης και να διευθύνω συνεπώς τας ενεργείας της. Μοι πρότεινε να μοι αναγνώση τας οδηγίας και πάντα τα έγγραφα ων ήτο κομιστής». Στο ίδιο, σσ. 82-83.

συμβουλή ην δύναμαι να σας δώσω είναι να μη ομιλήσετε περί αυτής εις κανένα και να επιστρέψετε το ταχύτερον εκεί οπόθεν ήλθατε και να είπτε εις τους εντολείς σας ότι, αν δεν θέλουν να καταστραφούν και να συμπαρασύρουν μεθ' εαυτών εις τον όλεθρον το αθών και δυστυχές έθνος των, πρέπει να εγκαταλείψουν τας επαναστατικάς ενεργείας των και να ζήσουν ως πρότερον υφ' ας κυβερνήσεις ευρίσκονται, μέχρι ου η Θεία Πρόνοια αποφασίση άλλως».⁷⁸

Παρ' όλ' αυτά, η επιπόλαιη και απρόβλεπτη συμπεριφορά του Γαλάτη κίνησε τις υποψίες της αστυνομίας. Στις 22 Φεβρουαρίου (6 Μαρτίου) 1817, τον συνέβαλαν και κατά τη διάρκεια της ανάκρισης παραδέχτηκε την ύπαρξη της ελληνικής, μυστικής οργάνωσης.⁷⁹ Σε αυτή την εξέλιξη των πραγμάτων καθοριστική υπήρξε η παρέμβαση του Καποδίστρια, η οποία ανέστειλε τις έρευνες. Ο λόγος ήταν ο κίνδυνος που θα αντιμετώπιζαν οι Έλληνες αν η οθωμανική κυβέρνηση γνώριζε την ύπαρξη της οργάνωσης. Μάλιστα ο Καποδίστριας παρακάλεσε τον Αλέξανδρο τον Α' να απελάσει τον Γαλάτη στη Μολδαβία, απ' όπου ο Ρώσος πρόξενος έπρεπε, χωρίς καθυστέρηση, να τον στείλει σε εκείνη την επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπου θα ένιωθε μεγαλύτερη ασφάλεια.

Έτσι, λοιπόν, ο Γαλάτης απελάθηκε στις 11/23 Μαρτίου 1817 από την Πετρούπολη στο Κισινιόφ και στις 17/29 Μαρτίου 1817 έφτασε στο Ιάσιο.⁸⁰ Εκεί ο πρόξενος του έδωσε διαβατήριο με όνομα Ρώσου υπηκόου (Κωνσταντίνος Αλεξανός, έμπορος από την Ήπειρο).⁸¹ Στην πρωτεύουσα της Μολδαβίας ο Γαλάτης θα έρθει σε

78. Στο ίδιο, σ. 83.

79. Στο ίδιο, σσ. 85-86: «Την επαύριον η Αστυνομία μοι απέστειλεν αντίγραφον ή περίληψιν της ανακρίσεως», και σ. 86. «Η ανάκρισις και τα έγγραφα, άτινα εκόμιζεν ο Γαλάτης, απεκάλυψαν τα σχέδια της μυστικής εταιρείας». Ο Καποδίστριας θα συναντήσει τον Γαλάτη εκ νέου με την παρουσία του αρχηγού της αστυνομίας Ιωάννη Γοργόλη Για το κείμενο της ανάκρισης, βλ. και Οδυσσέας Δημητρακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 377-383.

80. Ιωάννης Καποδίστριας, *ό.π.*, σ. 86: «Ο ατυχής ουτος νέος απεστάλη υπό συνοδείαν μέχρι Βουκουρεστίου, ένθα, κατόπιν εγγράφου απευθυνθέντος υπ' εμού τη ρητή διαταγή του Αυτοκράτορος προς τον εκεί γενικόν πρόξενον της Ρωσσίας κ. Πίνη, ετέθη υπό την επιτήρησιν του προξενείου μέχρις ότου ήθελεν ευρεθή τρόπος να αποσταλή ασφαλώς εις την πατρίδα του». Βλ., επίσης, Εμμ. Πρωτοψάλτης, *ό.π.*, σ. 37.

81. «Ο τότε γενικός πρόξενος της Ρωσσίας εν ταις Ηγεμονείαις Αλέξανδρος Πίνης διετάγη, ίνα προστατεύη αυτού ως υπηκόου Ρώσσου υπό άλλο όνομα, το του Αλεξιανού, ενόσω ήθελε μένειν εν

επαφή με τον δραγουμάνο (διερμηνέα) και υπάλληλο του προξενείου Γεώργιο Λεβέντη, ο οποίος θα τον έχει υπό την επίβλεψή του.⁸² Με την ευκαιρία αυτή να σημειώσουμε ότι ο ρόλος του Γ. Λεβέντη υπήρξε καθοριστικός για τις διεργασίες της Φιλικής Εταιρείας τόσο στο οργανωτικό επίπεδο όσο και σε εκείνο της συνεργασίας με τις αντίστοιχες κινήσεις των άλλων βαλκανικών λαών, ιδιαίτερα με αυτή των Σέρβων.⁸³

Ο Γαλάτης, όμως, συνέχισε την «άφρονη διαγωγή» του⁸⁴ διαλαλώντας το μυστικό της Εταιρείας, σε τέτοιο βαθμό που ανησύχησε τον ηγεμόνα της Βλαχίας Ι. Καρατζά. Στις 29 Μαΐου/10 Ιουνίου 1817 ο Αλ. Α. Πίνης ενημερώνει με αναφορά τον Καποδί-

τη Μολδαβία ούτος και τούτο, ίνα μη πάθη εν τη Τουρκία, "ως ανήκων εις μίαν Εταιρίαν, ανυπόμονον ίνα αποσειση τον οθωμανικόν ζυγόν", στο Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, τ. Α', σ. 5.

82 «Παρά πολλούς άλλους ο Γαλάτης, ή Αλεξιανός, εισήγαγε και αυτόν εν τη Εταιρία, μεγάλην ούτω προσενεγκών υπηρεσίαν τη πατρίδι. Ην δ' ο Λεβέντης ανήρ πολύτιμος δια τον νουν, τον πατριωτισμόν και την άοκνον ενέργειαν, ελληνικώς εκμεταλλευόμενος εν πάση περιστάσει την ρωσικήν επιρροήν, δι' ης κατείχε θέσεωσ», Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, σ. 6. Εκτός από τον Γ. Λεβέντη ο Γαλάτης μύησε και τον Θ. Νέγρη, βλ. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *ό.π.*, σ. 37.

83. Σε αυτήν την κατεύθυνση μεγάλη σημασία είχε ο προσεταιρισμός του Καραγιώργη, αρχηγού των Σέρβων επαναστατών, ο οποίος βρισκόταν εγκλωβισμένος στη Βεσσαραβία. Ο Λεβέντης ήρθε σε επαφή με τον Καραγιώργη δια μέσου του φίλου του Έλληνα καπετάνιου Γεωργίου Ολυμπίου, που είχε λάβει μέρος στον αγώνα των Σέρβων επαναστατών. Με τη βοήθεια του Λεβέντη, μπόρεσε ο Καραγιώργης να περάσει τον Προύθο. Ο Καραγιώργης συμφώνησε, μόλις καταλάβει την εξουσία, την από κοινού δράση με τη Φιλική Εταιρεία εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αφού πήρε από τον Γ. Λεβέντη χρήματα και διαβατήριο, ο Καραγιώργης, μαζί με τους φιλικούς Γ. Ολύμπιο και Μιχαήλ Λεονάρδο (στο διαβατήριο του Λεονάρδου, ήταν καταχωρημένος ο Καραγιώργης με ψεύτικο όνομα ως υπηρέτης) εγκατέλειψε τη Μολδαβία και αφού πέρασε χωρίς προβλήματα τα αυστριακά εδάφη, έφτασε στα σερβικά σύνορα. Όμως, λίγο αργότερα, μετά την επιστροφή του στη Σερβία, ο Καραγιώργης δολοφονήθηκε με εντολή του ανταγωνιστή του Μίλος Ομπρένοβιτς. Ο θάνατος του Καραγιώργη ήταν μεγάλο κτύπημα για την ελληνοσερβική συνεργασία. Βλ. Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, σσ. 7-10, και Nestor Camariano, «L' activité de Georges Olympios dans les principautés roumaines avant la révolution de 1821», *Revue des Études Sud-Est Européennes*, τόμ. ΙΙ, τεύχ. 3-4, 1964, σσ. 433-446.

84. «... αφ' ου δε τω ευκόλυναν την οδοιπορίαν του δια την Πετρούπολιν, έφθασεν εκεί, αλλά με την κακήν και άφρονα διαγωγήν του ηνάγκασε την Διοίκησιν να τον αποπέμψη εκτός συνόρων, και ούτως απήλθεν εις την Μολδαβίαν, όπου ευρισκόμενος κατεχάτο του μυστηρίου της Εταιρίας προς όφελος και ευχαρίστησιν των παθών του». Εμμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, *ό.π.*, σσ. 142-143.

στρια ότι ο οσποδάρος τον κάλεσε για να πληροφορηθεί περισσότερα σχετικά με την υπόθεση. Συγκεκριμένα, αναφέρει προς την Πετρούπολη χαρακτηριστικά ότι:

«Κύριε Κόμη. Θεωρώ χρέος μου να αναφέρω στην εξοχότητά σας, ότι κατά την αποστολή αυτού του γράμματος, με προσκάλεσε στο σπίτι του ο οσποδάρος Καρατζάς. Μου έδωσε να διαβάσω στο πρωτότυπο δύο επιστολές του κ. Γαλάτη από το Ιάσιο. Η πρώτη απευθυνόταν σε κάποιο πατέρα Ευστάχιο, Πρωτοσύγγελο του Σιναϊκού μοναστηρίου, για τον οποίο σας ανέφερα ήδη σε μια από τις σημερινές μου αναφορές, η δε δεύτερη επιστολή - προς κάποιον παπά Βασίλειο, πρώην ηγούμενο σε μοναστήρι του Βουκουρεστίου. Σε αυτές τις επιστολές ο κ. Γαλάτης υπογράφει ως κόμης Γ. αλλά ονομάζει τον εαυτό του Αλεξιανό, αναφέρει δε στους ανωτέρω ιερείς, με εκφράσεις αινιγματικές και μυστικές, αλλά αρκετά ξεκάθαρες, ώστε είναι φανερό πως γίνεται λόγος για συνωμοσίες ή επανάσταση, ότι βρίσκεται στο ρωσικό προξενείο και ότι έχει λάβει ήδη όλα τα μέτρα για την επιτυχία των σχεδίων του. Τέλος, προσκαλεί τον πατέρα Βασίλειο να έρθει το συντομότερο δυνατόν στο Ιάσιο, για να του παραδώσει κάποιο ακριβό αντικείμενο, το οποίο πρέπει να είναι αναγνωριστικό σημάδι ότι ανήκει στην οργάνωση.

Αμέσως μετά την ανακοίνωση αυτή, ο οσποδάρος Καρατζάς με ρώτησε με βιασύνη, που φανέρωνε ανησυχία, τι πιστεύω για αυτή την αλληλογραφία, αν γνωρίζω τον κ. Αλεξιανό, συντάκτη των δύο επιστολών, και αν γίνεται λόγος για συνωμοσία εναντίον της κυβέρνησής του. Αν και δεν ήμουν εκ των προτέρων προετοιμασμένος για τις ερωτήσεις του άρχοντα, σχετικά με τόσο λεπτό θέμα, παραδέχτηκα ωστόσο στον πρίγκηπα, ότι όντως κάποιος Αλεξιανός βρίσκεται στο γενικό προξενείο του Ιασίου και αυτό το υποκείμενο θα διέλθει από τη Βλαχία για να επιστρέψει στην πατρίδα του, την Κέρκυρα. Τον διαβεβαίωσα ότι δεν γνωρίζω τίποτα για επαναστατικά σχέδια ή για συνωμοσίες από την πλευρά του και πως θεωρώ τον Αλεξιανό ως έναν άνθρωπο, ο οποίος αν και διαθέτει πλούσια φαντασία, είναι ωστόσο πολύ απλοϊκός και περιορισμένων δυνατοτήτων, ώστε να συλλάβει και, ακόμη λιγότερο, να πραγματοποιήσει τέτοια σχέδια, τα οποία άλλοι προσπαθούν να του αποδώσουν. Επίσης ότι, αν και εκφραζόμενος στις επιστολές του με ένα τρόπο ο οποίος φανερώνει παρόμοια σχέδια, είμαι σίγουρος ότι πρόκειται μόνο για το πνεύμα, που είναι χαρακτηριστικό όλων των νέων ανθρώπων και ιδιαίτερα εκείνων, που ταξίδεψαν στην Ευρώπη μετά την Γαλλική Επανάσταση και εγκρίνουν μόνο τις κυβερνήσεις στις οποίες δεν είναι υπεξούσιοι.

Ανακουφισμένος από τον τόνο της αδιαφορίας που είχα υιοθετήσει στη συνομιλία μας, ο πρίγκηπας μου εξέφρασε τις ευχαριστίες του και υποσχέθηκε να διευκολύνει την μελλοντική αναχώρηση του κ. Αλεξιανού από Βουκουρέστι στα Ιόνια Νησιά διαμέσω του Μοριά, όπως του είχα διαγράψει. Με υποχρέωσε όμως να φροντίσω ώστε ο Κ. Αλεξιανός να εγκαταλείψει τη Βλαχία όσο το δυνατόν συντομότερα». ⁸⁵

Μπορεί ο Πίνης να καθυσάχασε τον Καρατζά, όμως ο δεύτερος συνέχισε να είναι αναστατωμένος με τη συμπεριφορά του Γαλάτη. Ο Θ. Νέγρης, στις 12 Απριλίου 1819, σε μια έκθεση προς την Αρχή της Φιλικής, αναφερόμενος στον Γαλάτη αλλά και τον ιερωμένο αδελφό του Ευστάχιο, όπως επίσης και στις «αταξίες» τους στις παραδουνάβιες ηγεμονίες, επισημαίνει: «[...] γνώμην δε παρ' εμού εις τούτο να μην περιμένωσιν, επειδή (έτερος λόγος της συστολής μου) προλαβών ο κακεργάτης ούτος καλόγηρος επαρουσιάσθη προς τον αυθέντην Καρατσάν, και δικαιολογών τον αδελφόν του, απέδωκεν εις εμέ, ούπω ιδών με άχρι της εποχής εκείνης, όσα απευκταία ότι εμελέτων κατά της Υψηλότητός του ώστε, φύσει μικρόψυχος ο Καρατσάς, περίφοβος γενόμενος, έσπευσε να πληροφορηθή παρά του εκεί ρωσικού Κονσολάτου την κατά τούτο αλήθειαν όθεν πληροφορηθείς ησύχασε, και όθεν εν καιρώ ιδεάσθη». ⁸⁶

Ο Καποδίστριας έστειλε χρήματα στον Γαλάτη με σκοπό να επιταχύνει την απομάκρυνσή του από τις παραδουνάβιες ηγεμονίες. Με πρόσκληση του Πίνη ο Γαλάτης έφθασε στο Βουκουρέστι στις 10/22 Ιουνίου 1817. Ο Γαλάτης, αφού έλαβε τα χρήματα από τον Ρώσο διπλωμάτη, ο οποίος του επέστησε την προσοχή στο ότι οφείλει να εγκαταλείψει, όσον το δυνατόν συντομότερα, την πόλη, αναχώρησε από το Βουκουρέστι. Ο Γαλάτης, όμως, επέστρεψε πίσω την επομένη, 12 Ιουνίου, φοβούμενος να περάσει από τα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, γιατί εκείνη την περίοδο είχε εκδηλωθεί επιδημία πανούκλας. Το γεγονός αυτό τον ανάγκασε να αλλάξει το δρομολόγιο του για την Ήπειρο, ώστε να περάσει μέσα από τα αυστριακά εδάφη. Τελικά αναχωρεί στις 16 του μήνα, αλλά φαίνεται ότι ο Γαλάτης φρόντισε, για μια ακόμη φορά, να κάνει αξιοπρόσεκτη την παρουσία του στο Βουκουρέστι κατά τη διάρκεια αυτού του τετραημέρου. Ο Α. Α. Πίνης, σε μια αναφορά του, με ημερομη-

85. G. L. Arsh, «"Delo Galatisa" Neopublikovannuie dokumentui k istorii "Filiki Eterii"», ό.π, έγγραφο No 10.

νία 23 Ιουνίου (5 Ιουλίου) 1817, προς τον Β. Νέσσελροντ, αφού πληροφορεί τον προϊστάμενό του για τα καθέκαστα του ερχομού και της αναχώρησης του Γαλάτη, γράφει.

«Επωφελούμενος από την ευκαιρία, οφείλω να αναφέρω στην εξοχότητά σας ότι την παραμονή της δεύτερης αναχώρησής του, ο κ. Γαλάτης γεμάτος όπως πάντα από ρομαντικά σχέδια και σε τέτοια κατάσταση έκστασης, ώστε να μην μπορεί να συγκρατήσει τον εαυτό του, μου εκμυστηριεύτηκε, παραδίνοντάς μου την επιστολή προς την εξοχότητά του κ. πρώτου γραμματέα κόμη Καποδίστρια, ότι έμαθε από σύγουρη πηγή, πως ο Μαύρος Γιώργης εγκατέλειψε μυστικά τη Ρωσία, συνοδευόμενος από δύο έμπιστους του, με σκοπό να κατευθυνθεί προς τη Σερβία, όπου σύμφωνα με τον Γαλάτη, υπάρχει ένα μεγάλο κόμμα που περιμένει με αγωνία την επιστροφή του και στο οποίο θα προσχωρήσουν σέρβοι που έχουν λάβει την άδεια από την κυβέρνηση μας να επιστρέψουν στην πατρίδα τους, κι ακόμη, ότι αυτόν τον πρώην αρχηγό των σέρβων, τον είδαν να περνάει από τα βουνά που βρίσκονται ανάμεσα στη Μολδαβία, στη Βλαχία και τις αυστριακές κτήσεις.

Γνωρίζοντας τα συναισθήματα, το χαρακτήρα και τα σχέδια του κ. Γαλάτη, περιμένα ότι αυτή η είδηση, σωστή ή λαθεμένη, θα διαδιδόταν στην πόλη και όντως, την επομένη μέρα μετά την αναχώρησή του, οι πάντες γνώριζαν για αυτόν. Θέλοντας να μάθω την εντύπωση που είχε ο άρχοντας Καρατζάς, πήγα σπίτι του και τα νέα για τη φυγή του Μαύρου Γιώργη ήταν το κύριο θέμα της συζήτησής μας.

Χωρίς να μου φανερώσει ότι ήξερε την πηγή και δίνοντας την εντύπωση ότι δεν τον πολυενδιαφέρει, λόγω της δυσκολίας, όπως είπε, ώστε ένας τόσο γνωστός άνθρωπος όπως ο Μαύρος Γιώργης, να μπορέσει να διαφύγει από τη ρωσική κυριαρχία, ή, υπό τις τωρινές συνθήκες, αυτός ο πρώην αρχηγός να μπορούσε να πάρει από την Αυτού Μεγαλειότητα τον αυτοκράτορα την άδεια για να αναχωρήσει στην πατρίδα του. Σημείωσε ωστόσο ο άρχοντας ότι θα λάβει όλα τα μέτρα για να ξεκαθαρίσει αυτή η υπόθεση και θα με ενημερώσει για τα αποτελέσματα της έρευνας. Με αυτόν τον σκοπό, στάλθηκαν άνθρωποι στα σύνορα της επαρχίας, μετά από διαταγή του

Έχω την τιμή να αναφέρω στην εξοχότητά σας ότι ο υπουργός μας στην Κωνσταντινούπολη είναι ενημερωμένος εκτενώς από εμένα σχετικά με τα γεγονότα που αφορούν τον κ. Γαλάτη».⁸⁷

86. Ι. Φιλίμων, *ό.π.*, τ. Α', σ. 146.

87 G L Arsh, *ό.π.*, έγγραφο Νο 12

Μετά από ένα διάστημα απουσίας τριών μηνών ο Γαλάτης θα επιστρέψει στο Ιάσιο τον Σεπτέμβριο του 1817. Θα παραμείνει στη Μολδαβία, όπου, στις 27 Φεβρουαρίου /11 Μαρτίου 1818, θα συλληφθεί από τον ηγεμόνα της, Σκαρλάτο Καλλιμάχη.

Το καλοκαίρι του 1818 φτάνει στην πρωτεύουσα της Βλαχίας. «Επειδή δε οι Αρχηγοί παρετήρησαν ότι εις την Μολδοβλαχίαν ήτο μεγάλην ενέργεια, αλλ' ήρχισαν να αναφύονται φατρίαί και αταξίαί τινών εταιριστών, και μάλιστα εξ αιτίας του ρηθέντος Γαλάτη και υποψίαί, έκριναν να σταλή ο Κωνσταντίνος Πεντεδέκας Ιωαννίτης, απλούν μέλος των της Εταιρίας, ευρεθείς τότε εις Κωνσταντινούπολιν, δια να παρατηρήση την διάθεσιν των εκείσε αδελφών, και να προσπαθήση, ει δυνατόν, να φέρη εκείθεν τον ρηθέντα Γαλάτην, φίλον όντα του Πεντεδέκα».⁸⁸ Το φθινόπωρο του 1818 ο Γαλάτης πήγε στην Κωνσταντινούπολη και άρχισε να εκβιάζει, απειλώντας ότι θα καταδώσει την Φιλική Εταιρεία στην Πύλη, αν δεν του δοθούν χρήματα.⁸⁹ Έτσι, οι αρχηγοί της οργάνωσης υποχρεώθηκαν να πάρουν δραστικά μέτρα. Στάλθηκε στην Ελλάδα όπου και εκτελέστηκε τον Δεκέμβριο του 1818 από τους Δημητρόπουλο και Τσακάλωφ.

Παρά τον ισχυρισμό του Α. Γούδα ότι ο Καρατζάς είχε μνηθεί στη Φιλική Εταιρεία,⁹⁰ θεωρείται ότι κάτι τέτοιο θα ήταν παράτολμο από τη μεριά του ηγεμόνα, καθώς το αξίωμά του, αλλά και η ιστορική συγκυρία δεν επέτρεπαν παρόμοια απερισκεπτα σχέδια. Βέβαια αυτό που προκύπτει από την «υπόθεση Γαλάτη» είναι ότι ο Καρατζάς είχε πληροφορίες και γνώριζε την ύπαρξη μιας οργάνωσης και των συνωμοτικών σχεδίων της, παρά τον καθησυχασμό του Ρώσου γενικού προξένου Αλεξάνδρου Πίνη.

Δεν ήταν, όμως, μόνο η εν λόγω υπόθεση, η οποία είχε υποκινήσει τις υποψίες του ηγεμόνα ως προς τις επαναστατικές διεργασίες που συντελούνταν εκείνη την περίοδο στις παραδουνάβιες ηγεμονίες. Άλλα γεγονότα τα οποία, όμως, συνδέονται και αυτά με τον Γαλάτη και τη δράση του θα ανησυχήσουν εκ νέου τον Ι. Καρατζά. Ο ηγεμόνας στις 4 Σεπτεμβρίου 1817 ενημερώνει τον βαρόνο Στρόγανωφ για τη σύλ-

88. Εμμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρίας*, ό.π., σ. 147.

89. «Κακοήθης των, ωφελείτο από την περίστασιν των τρεχόντων πραγμάτων, δια να ενοχλή όσους εγνώρισεν αδελφούς της Εταιρίας, βιάζων αυτούς να τω δίδωσι χρήματα επί τη απειλή προδοσίας». Στο ίδιο, σ. 148.

ληψη του Γεωργίου Ολύμπιου. Ενημερώνει, επίσης, τον Ρώσο πρεσβευτή ότι το εν λόγω άτομο, πριν από τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου, ζούσε στο Βουκουρέστι με την οικογένειά του, όπου και πριν δύο χρόνια, το 1815, είχε συλληφθεί λόγω της συμμετοχής του σε μια συνωμοσία.⁹¹

Έτσι, ο πρίγκιπας Καρατζάς, το 1817, μαθαίνει ότι αναπτύσσεται μια νέα μυστική οργάνωση και ο Ολύμπιος είναι ένας από τους αρχηγούς της.⁹² Έστειλε, λοιπόν, παντού πράκτορες, οι οποίοι κατόρθωσαν να τον συλλάβουν. Η σύλληψη του Ολύμπιου οδήγησε στην ανακάλυψη εγγράφων τα οποία τον ενοχοποιούσαν.⁹³ Η ρωσική υπηκοότητα του Ολυμπίου ανάγκασε, όμως, τον ηγεμόνα να τον στείλει στον πρόξενο Πίνη.⁹⁴ Ο Ι. Καρατζάς, ο οποίος στην αρχή πίστεψε ότι πρόκειται για μια συνωμοσία η οποία είχε ως στόχο το πρόσωπό του,⁹⁵ κατάλαβε, στη συνέχεια, ότι η υπόθεση αυτή είναι σοβαρή, γεγονός το οποίο επιβεβαιώνεται από τον έμπιστο επιστο-

90. Αν. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι*, ό.π., τόμ. ΣΤ', σ. 411.

91. P. A. Argyropoulos, *Correspondance diplomatique*, ό.π., σσ. 117-119.

92. Nestor Camariano, «L' activité de Georges Olympios dans les principautés roumaines avant la révolution de 1821», *Revue des Études Sud-Est Européennes*, τόμ. II, τεύχ. 3-4, 1964, σσ. 433-446.

93. Κατά τη θητεία του Ιωάννη Καρατζά ο Ολύμπιος ζούσε στο Βουκουρέστι και «υπέφερε» από αυτόν αλλά και έκανε ό,τι μπορούσε για να δημιουργεί προβλήματα στον ηγεμόνα, βλ. *στο ίδιο*, σ. 436. Για άλλες πληροφορίες για τη δράση του Γεωργίου Ολυμπίου, βλ. Nestor Camariano, «Les relations de Tudor Vladimirescu avec l' Hétairie, avant la révolution de 1821», *Balkan Studies*, τεύχ. 6, 1965, σσ. 139-164.

94. P. A. Argyropoulos, ό.π., σ. 118.

95. «Η ορμητικότης του Ολυμπίου εδείχθη, αφ' ης εποχής (1817) εισήχθη εν τη εταιρεία. Ο τότε ηγεμονεύων εν Βλαχία Ιωάννης Καρατσάς, διδόμενα ικανά λαβών περί της υπόπτου επί διαταραχή τινι διαγωγής αυτού, κατεδίωξε τούτον ουχί ως εθνικόν, διότι ηγνόει την αρξαμένην εθνικὴν συνωμοσίαν, ἀλλ' ως προσωπικόν καθ' εαυτοῦ συνωμότην. Επειδὴ δὲ ο Ολύμπιος υπερασπίζετο παρά του ρωσσικοῦ προξενείου, ως διατελέσας ἄλλοτε εν τη στρατιωτικῇ υπηρεσίᾳ της Ρωσσίας, κατωρθώθη, ὅπως αποπεμφθῆ υπό φύλαξιν, ως ταραξίας, εκ του Βουκουρεστίου εις το Ιάσιον, και εκείθεν εις Ρωσσίαν. Κατά δε την διήμερον διαμονήν αυτού εν ρωσσικῷ προξενείῳ του Ιασίου γνωρισθεὶς τῷ Λεβέντῃ ως εταῖρος, ἐξηγήθη τας ἀληθεῖς αἰτίας της καταδρομῆς, εις ην υπέκυψε. Ως τοιοῦτον δε ο Λεβέντης εφωδίασε τούτον χρηματικῶς, και εισηγήσατο την υπομονήν εν πάσι, "διότι το πράγμα δεν ἦτον ἀκόμη ὄριμον". Ἀλλ' ανυπόμονος ο Ολύμπιος, επανήλθε μετά τινος μήνας εκ της Βεσσαραβίας εις Ιάσιον. Ταραχθεὶς δε και πάλιν εκ της περιστάσεως αὐτῆς ο ηγεμὼν Καρατσάς, ἀπέστειλεν ευθύς τῷ προξένῳ Πίνῃ παρακαλέσας, ἵνα μη επιτρέψη τουλάχιστον τούτῳ την εις Βλαχίαν ἐπάνοδον». Βλ. Ι Φιλήμων, ό.π., τόμ. 1, σ. 248. Βλ. και Αν Γούδας, ό.π., τόμ. Ε', σ. 128

λογράφο του στον Στρόγανωφ: «Πιστεύω ότι ο Οσποδάρος δεν θα ήθελε να δικάσει αυτόν τον άνθρωπο και μάλιστα έγραψε στον Πασά του Βιδινίου να του στείλει τον σέρβο και δυο άλλους αυστριακούς που είχε συλλάβει με την πρόφαση να περάσουν από δίκη εδώ, αλλά με την επιθυμία να τακτοποιηθούν τα πράγματα με έναν τέτοιο τρόπο ώστε το γενικό σχέδιο εξέγερσης να μην φθάσει στη γνώση της Πύλης και να αποδείξει ότι το ρώσικο υποκείμενο αυτός ο Γεώργιος δεν είχε καθόλου συμμετάσχει σε ένα σχέδιο αρπαγής».⁹⁶

Ο Ολύμπιος βρήκε στο πρόσωπο του Γεωργίου Λεβέντη, υπαλλήλου στο προξενείο του Ιασίου, έναν ένθερμο υπερασπιστή, ο οποίος είχε φθάσει στο Βουκουρέστι εκείνη την περίοδο.⁹⁷ Ο Ι. Καρατζάς δεν μπορούσε να υποφέρει τον Γ. Λεβέντη και διατύπωνε τα παράπονά του στον Στρόγανωφ, σε μια επιστολή του στις 2 Αυγούστου 1817. Σε αυτή τη μακροσκελή επιστολή, εκτός των άλλων, έγραφε: «Εν τω μεταξύ ένας κάποιος Γεώργιος, μεταφραστής, τον οποίο ο κ. Πίνης τον είχε αφήσει στο Ιάσιο κατά την αναχώρησή του, έφθασε εδώ. Αυτός ο άνθρωπος όμως, ο οποίος είναι ο πιο μεγάλος ιντριγκαδόρος που έχω συναντήσει, είναι και ο πιστός φίλος, ο ευνοούμενος σύμβουλος, με άλλα λόγια, το δεξί χέρι του κ. Πίνη. Αμέσως μετά την άφιξή του όχι μόνον οι παλαιοί ισχυρισμοί του κ. Πίνη υπήρξαν ανανεωμένοι, αλλά σε αυτούς πρόσθεσε και καινούργιους και ο κ. Γεώργιος ανέλαβε να με πείσει να τους αποδεκτώ».⁹⁸

Η υπόθεση αυτή παρουσιάζει ενδιαφέρον επειδή ο Γεωργάκης Ολύμπιος υπήρξε Φιλικός και είχε έντονη συνωμοτική δράση και σχέσεις με τους Σέρβους. Επίσης, στην εξέλιξη αυτής της υπόθεσης, ο Γ. Ολύμπιος θα βρεθεί στην αυλική φρουρά της Βλαχίας. Είναι πιθανόν μετά από συμβουλή του Λεβέντη, ο Ι. Καρατζάς να διόρισε τον Ολύμπιο αρχηγό των αρναούτων της αυλικής φρουράς. Μια άλλη άποψη υποστηρίζει ότι ο ερχομός του Γ. Λεβέντη στο Βουκουρέστι συνέβαλε ώστε ο Ολύμπιος να απαλλαγεί από τις ψευδείς κατηγορίες, και κατόρθωσε να προσληφθεί, με τη με-

96. P. A. Argyropoulos, *ό.π.*, σ. 118. Στις 18 Σεπτεμβρίου 1817 ο εντολοδόχος του Καρατζά ενημερώνει τον Στρόγανωφ ότι ο Πασάς του Βιδινίου έστειλε τον Σέρβο και τους δύο Αυστριακούς και ότι θα γίνει μια μυστική έρευνα της συνωμοσίας για την οποία κατηγορούνται αυτά τα άτομα. Βλ. στο *ίδιο*, σ. 121.

97. N. Camariano, «L' activité de Georges Olympios...», *ό.π.*, σσ. 444-445.

98. P. A. Argyropoulos, *ό.π.*, σσ. 108-109.

σολάβηση του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, στην υπηρεσία του ηγεμόνα.⁹⁹ Ο Ολύμπιος παρέμεινε στη φρουρά του Καρατζά μέχρι τη φυγή του ηγεμόνα και, συγκεκριμένα, τον συνόδευσε μέχρι τα σύνορα της Τρανσυλβανίας. Ο Καρατζάς, ευαισθητοποιημένος από την αφοσίωση του Ολύμπιου, του παρέδωσε ένα ευχαριστήριο συστατικό γράμμα.¹⁰⁰

Η ενασχόλησή μας με την «υπόθεση Γαλάτη» οδηγεί στη διαπίστωση ότι η μαρτυρία του Ι. Φιλήμονα για τη μύηση του Αλέξ. Μαυροκορδάτου στη Φιλική Εταιρεία δεν ισχύει στο σύνολό της αλλά μόνο κατά ένα μέρος της. Υπενθυμίζουμε ότι ο Ι. Φιλήμων υποστηρίζει πως ο Μαυροκορδάτος μυήθηκε στην Εταιρεία το 1819 από τον Ν. Γαλάτη. Επίσης, ο Ι. Φιλήμων δεν κάνει λόγο για τον τόπο κατήχησης. Παρ' όλ' αυτά, τα στοιχεία της έρευνας δείχνουν πως δεν πρέπει να είναι το 1819 το έτος μύησης του Μαυροκορδάτου στην Φιλική Εταιρεία. Ο Ν. Γαλάτης, όπως είδαμε, ήδη είχε δολοφονηθεί από τους συντρόφους του.

Η άποψη του Ι. Φιλήμονα για την ταυτότητα του κατηχητή, δηλαδή τον Γαλάτη, πιστεύουμε ότι είναι η μόνη σωστή αναφορά σχετικά με τη μύηση του Μαυροκορδάτου. Αυτή η υπόθεση επιβεβαιώνεται και από μια άλλη μαρτυρία του 1844. Μας ενδιαφέρουν οι πληροφορίες της εν λόγω μαρτυρίας διότι, το 1844, τόσο ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος όσο και πολλοί άλλοι Φιλικοί βρίσκονται ακόμη εν ζωή. Συγκεκριμένα, ο Παναγιώτης Σούτσος, δήμαρχος της Αθήνας τότε, εκφώνησε τον επικήδειο λόγο στην κηδεία του Ι. Καρατζά στις 29 Δεκεμβρίου (ο πρώην ηγεμόνας απεβίωσε στην Αθήνα 27 Δεκεμβρίου 1844). Ανάμεσα στα άλλα αναφέρει δημόσια τα εξής:

«Στα 1818, ο εταιριστής Γαλάτης, ο οποίος είχε απελαθεί από την Αγία Πετρούπολη, στάλθηκε από τον Ιωάννη Καποδίστρια στον Ιωάννη Καρατζά, ο οποίος ήταν ακόμη εκείνη την στιγμή ηγεμόνας.¹⁰¹ Ο Γαλάτης του φανέρωσε το μυστήριο της Εταιρείας και μύησε στα Ελευσινιά της τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και τον δευτε-

99. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *ό.π.*, σ. 40.

100. Βλ. Ν. Camaritano, *ό.π.*, σ. 445. Για το γράμμα του Ι. Καρατζά, με ημερομηνία 1 Οκτωβρίου 1818, το οποίο εγκωμιάζει τον Ολύμπιο, βλ. Α. Γούδας, *ό.π.*, τόμ. Ε', σ. 412.

101. Ας επισημανθεί εδώ, ακόμη μια φορά, το πρόβλημα των μαρτυριών που αφορούν την υπόθεση αυτή. Ο λόγος του Π. Σούτσου συνιστά μια μαρτυρία εκ των υστέρων, που επιτείνει τη σύγχυση και χρήζει ελέγχου. Χαρακτηριστικά, ο Ν. Γαλάτης δεν απελάθηκε από την Πετρούπολη το 1818, όπως διατείνεται ο Π. Σούτσος, αλλά στις 11/23 Μαρτίου 1817, όπως ήδη έχουμε προαναφέρει.

ρο γιο του Ιωάννη Καρατζά.¹⁰² Λίγο αργότερα, ο Αλέξανδρος ο Α΄ επισκέφθηκε τις επαρχίες που συνορεύουν με τη Δακία. Ο Ιωάννης Καρατζάς, τότε, έστειλε τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, ο οποίος αφού ρώτησε τον Ιωάννη Καποδίστρια για το ζήτημα της ελληνικής εταιρείας, πληροφορήθηκε ότι ο Αυτοκράτορας δεν γνωρίζει τίποτα γι' αυτήν την υπόθεση. Έτσι, ο Ιωάννης Καρατζάς, αν και θα μπορούσε να διαφυλάξει (ή εξασφαλίσει) την μειωμένη εύνοια του Σουλτάνου με την αποκάλυψη της ύπαρξης της Εταιρείας, θα παραμείνει πολύ πιστός στην πατρίδα».¹⁰³

Εάν πράγματι είναι λοιπόν ο Ν. Γαλάτης ο άνθρωπος που γνωστοποιεί στον Μαυροκορδάτο το μυστικό της Φιλικής Εταιρείας, το στοιχείο αυτό μας βοηθά να προσεγγίσουμε σωστότερα το χρόνο μύησής του, αλλά και τον τόπο στον οποίο αυτή συντελέστηκε. Έτσι, η χρονική στιγμή θα πρέπει να τοποθετηθεί είτε στο διάστημα της πρώτης ολιγοήμερης παραμονής του στο Βουκουρέστι, δηλαδή από τις 10 μέχρι τις 16 Ιουλίου 1817,¹⁰⁴ είτε, και αυτό είναι το πιο πιθανό, στο χρονικό διάστημα καλοκαίρι-φθινόπωρο του 1818, όταν ο Γαλάτης βρέθηκε για δεύτερη φορά στη Βλαχία. Και στις δύο περιπτώσεις, ο τόπος είναι το Βουκουρέστι. Βέβαια, όποτε και αν έλαβε χώρα η μύηση, θα πρέπει να έγινε με πρόχειρο τρόπο, όπως το συνήθιζε ο Γαλάτης, με συνέπεια να μην καταχωρείται το όνομα του Μαυροκορδάτου στον κατάλογο του Σέκερη, όπως ήδη έχουμε επισημάνει. Αυτόν το συλλογισμό επιβεβαιώνει ο Θ. Νέγρης, από το Ιάσιο, στις 12 Απριλίου 1819, σε μια έκθεση προς την Αρχή της Φιλικής Εταιρείας:

102. Για τη μύηση του Κωνσταντίνου Καρατζά στη Φιλική Εταιρεία, την ίδια χρονική στιγμή με εκείνη του Μαυροκορδάτου, συμφωνεί και ο Ι. Φιλήμων. Δεν είναι τυχαίο ότι στον κατάλόγό του, με αύξοντα αριθμό καταχώρισης 213, υπάρχει το όνομα του Κ. Καρατζά: «Καρατσάς (Κωνσταντίνος)/ Κωνσταντινούπολη/ πολιτικός/ 1819/ Ν. Γαλάτης». Βλ. Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 396. Τα στοιχεία τα οποία παραθέτει είναι τα ίδια με εκείνα που υπάρχουν και στην καταχώριση του Αλέξ. Μαυροκορδάτου. Ο κοινός καταχητής και η ίδια χρονική στιγμή της μύησης μας επιτρέπουν να σκεφθούμε ότι συνιστούν ακόμη μια ένδειξη των καλών σχέσεων του Αλέξ. Μαυροκορδάτου με το γιο του ηγεμόνα. Ενδεχομένως, η μύησή τους να είναι και η εξηγητική βάση αυτής της πολύ καλής σχέσης τους.

103. Constantin I. Karadja, «L' oraison funèbre prononcée à l' enterrement de l' ancien prince-régnant Jean Caradja, par le Maire d' Athènes, Panayoti Soutzos», *Revue historique du Sud-Est Européen*, *ό.π.*, σσ. 238-239.

104. Βλ. και Βαλ. Μέξας, *Οι Φιλικοί*, *ό.π.*, Αθήνα 1937, σ. 2, σημ. 2.

«Ο ποστέλνικος Μαυροκορδάτος και ο πρίγκηψ Κωνσταντίνος Καρατσάς κατη-
χθέντες έλαβον και εφοδιαστικά· αλλ' αγνώ, παρά τίνος. Επειδή επόμενον παρά
του τέρατος, ανάγκη μεν να γράψω, ως θέλετε, η Αυστριακή όμως διοίκησης ανοίγει
τα διερχόμενα γράμματα· διό εστοχάσθην να περικλείσω το γράμμα μου ενταύθα, και
υμείς διάφορα μέσα έχοντες, εμμέσως να διευθύνητε, χωρίς εκείνος να καταλάβη,
πόθεν διελθόν έφθασε. Ο ποστέλνικος Μαυροκορδάτος υπέρ τιν' έτερον επιτήδειος ν'
απευθυνθή υπ' άλλω ονοματικώ σχήματι παρά τω Χαμίλ Κιράη».¹⁰⁵

Ο Νέγρης διατυπώνει, λοιπόν, την πιθανότητα πως η μύηση των Αλέξ. Μαυρο-
κορδάτου και Κ. Καρατζά στη Φιλική Εταιρεία να έγινε από τον Ν. Γαλάτη, τον ο-
ποίον αποκαλεί «τέρας» για τις γνωστές ατασθαλίες του.¹⁰⁶

Σύμφωνα με όσα προαναφέραμε για τη Φιλική Εταιρεία και κυρίως για τη δράση
του Ν. Γαλάτη αλλά και του Γ. Ολύμπιου στη Βλαχία, προκύπτει ότι και αν ακόμη ο
Ν. Γαλάτης δεν είναι ο κατηχητής του Αλέξ. Μαυροκορδάτου, ο τελευταίος γνώριζε
το μυστικό της Εταιρείας. Ενισχύεται μια τέτοια σκέψη ακόμη περισσότερο αν συνυ-
πολογισθούν η σίγουρη εμπλοκή του Ι. Καρατζά στις υποθέσεις αυτές και η σχέση
που διατηρούσε μαζί του ο Μαυροκορδάτος. Πέρα από το υψηλό αξίωμα το οποίο
κατείχε στην διοίκηση της ηγεμονίας, γεγονός που του επέτρεπε να έχει πρόσβαση σε
«απόρρητες» πληροφορίες, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ήταν ένας έμπιστος άν-
θρωπος του ηγεμόνα.

Αν μέχρι το 1818 υπάρχει κάποια «σκιά» στις σχέσεις του Μαυροκορδάτου με τη
Φιλική Εταιρεία, από τον Νοέμβριο του 1819 και μετά διαπιστώνεται, με σαφήνεια
και σιγουριά, μια άμεση σύνδεσή του με αυτή. Πρόκειται συγκεκριμένα για την άφι-
ξη στην Πίζα του Αθαν. Τσακάλωφ –λίγο αργότερα θα φθάσει και ο Π. Αναγνωστό-
πουλος– η οποία θα ενεργοποιήσει τον Αλέξ. Μαυροκορδάτο και θα επανακαθορί-
σει, σε άλλο επίπεδο πια, τη σχέση του με τη Φιλική Εταιρεία.¹⁰⁷ Αυτήν την κατεύ-

105. Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, τόμ. Α', σσ. 149-150.

106. *Ο.π.*, σ. 141.

107. Βλ. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περι της Φιλικής Εταιρείας*, *ό.π.*, σσ. 229-230 και σ. 258 κε.

Η ενεργοποίηση του Αλέξ. Μαυροκορδάτου και η συγκεκριμένη μορφή που θα πάρει η σχέση του
με τη Φιλική Εταιρεία θα μας απασχολήσουν διεξοδικότερα στο δεύτερο μέρος της παρούσας ερ-
γασίας μας.

θυνηση των πραγμάτων επιβεβαιώνει η μαρτυρία του Εμμ. Ξάνθου, ο οποίος λέει χαρακτηριστικά ότι, μετά τη δολοφονία του Ν. Γαλάτη, οι Αθ. Τσακάλωφ και Δημητρόπουλος «... κατέφυγον εις την Μάνην, αλλ' ο ηγεμών αυτής, προς αποφυγήν ενδεχομένων κινδύνων, ως εκ της ανακαλύψεως ότι οι φονείς κατέφυγον εκεί και της μελετωμένης επαναστάσεως, τους εσυμβούλευσε να αναχωρήσωσι δια την Ιταλίαν, και ούτως κατέφυγον εις την Πίζαν, όπου ανταμώνσαντες τον αρχιερέα Ιγνάτιον και τον Αλέξανδρον Μαυροκορδάτον, απλά μέλη όντα της Εταιρείας, εφάνέρωσαν εις αυτούς την Αρχήν».¹⁰⁸

Στο κοινωνικό περιβάλλον του Βουκουρεστίου γίνεται, λοιπόν, η εκκίνηση της πολιτικής σταδιοδρομίας του Αλέξ. Μαυροκορδάτου. Στο πλαίσιο αυτού του περιβάλλοντος θα έχει τη δυνατότητα και την ευκαιρία να ενταχθεί στον διοικητικοπολιτικό μηχανισμό της ηγεμονίας. Η ένταξη αυτή υπογραμμίζει μια κοινωνική τροχιά ανοδικής κινητικότητας, η οποία προδιαγράφηκε σε μεγάλο βαθμό από την κοινωνικοποίησή του, από την ένταξή του δηλαδή, κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων ζωής του, στο κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον των Φαναριωτών της Κωνσταντινούπολης. Η ανασύσταση της ιστορικής συνθήκης στο πλαίσιο της οποίας έδρασε ο Μαυροκορδάτος, καθώς και η διερεύνηση των σχέσεων που διαμορφώνονται στο περιβάλλον της πρωτεύουσας της Βλαχίας φανερώνουν την επαφή του με τις ιδέες του Διαφωτισμού, αλλά και την εμπλοκή του στις πνευματικοϊδεολογικές διαμάχες που παρατηρούνται εκείνη την εποχή.

Η πορεία του Μαυροκορδάτου ακολουθεί, σε έναν μεγάλο βαθμό, τους συνήθεις και αποτελεσματικούς τρόπους των Φαναριωτών να διεκδικούν και να καταλαμβάνουν διοικητικά αξιώματα. Ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος, με τη συνδρομή του οικογενειακού/συγγενικού δικτύου, θα έχει το πλεονέκτημα να βρεθεί και να δράσει σε μια διοικητικοπολιτική περιοχή, την Βλαχία, η οποία παρείχε τη δυνατότητα κατάληψης ορισμένων από τις υψηλότερες θέσεις στην οθωμανική ιεραρχία. Ως χριστιανός/κατακτημένος αλλά και ως μέλος της κοινωνικής κατηγορίας των Φαναριωτών συμμερίζεται τους περιορισμούς, αλλά και τις δυνατότητες ανάδειξής του στις ηγετικές ομάδες των υπόδουλων χριστιανών. Η παρουσία του Μαυροκορδάτου στο Βουκουρέστι του επιτρέπει να αξιοποιήσει τις προσωπικές του ικανότητες αλλά και τις

108. Εμμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, ό.π., σ. 148.

παρεχόμενες εκεί δυνατότητες για την επιτυχή υλοποίηση μιας στρατηγικής κοινωνικής ανόδου, μέσα από την ανάληψη αξιωμάτων στη διοίκηση της ηγεμονίας της Βλαχίας.

Η σταδιακή άνοδος του Μαυροκορδάτου στα δημόσια διοικητικά αξιώματα θα κυφορήσει τις ευκαιρίες ενασχόλησης –και δραστηριοποίησής του– με τα πολιτικά και διπλωματικά δρώμενα της εποχής. Πρόκειται για μια πολιτική εμπειρία η οποία θα σημαδέψει τον Μαυροκορδάτο και θα τον συνοδέψει στη μετέπειτα δράση του. Η ενασχόλησή του με την ευρωπαϊκή πολιτική, η άσκηση, δηλαδή, διπλωματίας, θα του δώσει τη δυνατότητα εποπτείας των ευρωπαϊκών προβλημάτων της εποχής. Ταυτόχρονα, όμως, ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος θα ενδιαφερθεί εξίσου και για την πνευματική ανάπτυξη, το «φωτισμό» του γένους του. Το εν λόγω ενδιαφέρον, το οποίο έχει ως αφετηρία προσωπικές αναζητήσεις του Μαυροκορδάτου, στο Βουκουρέστι, θα εκφραστεί μέσα από το δημόσιο αξίωμα που κατέχει και θα επενδυθεί με το κύρος που απορρέει απ' αυτό· μια πρακτική που δεν είναι ξένη προς τη φαναριώτικη παράδοση της ενασχόλησης με τα πνευματικά ζητήματα.

Το Βουκουρέστι είναι ένας από τους κοινωνικούς χώρους υποδοχής και ερμηνείας των ιδεών του Διαφωτισμού, ένας τόπος όπου συγκροτούνται και δοκιμάζονται κινήσεις που στοχεύουν σε αλλαγές όσον αφορά το καθεστώς της κατάκτησης και τη θέση που έχουν μέσα σε αυτό οι υπόδουλοι ελληνόφωνοι χριστιανοί ορθόδοξοι. Στην πόλη αυτή, λοιπόν, αλλά και ευρύτερα στις παραδουνάβιες ηγεμονίες δημιουργούνται οι πολιτικές και πνευματικές συνθήκες, στο πλαίσιο των οποίων διαμορφώνεται μια καινούργια συνείδηση που διεκδικεί για το ελληνικό γένος έναν νέο ρόλο στην ιστορία, διαφορετικό από εκείνο που αποδέχονταν και επέτρεπαν το Πατριαρχείο και οι φορείς του, οι οποίοι συνερίζονταν και διέδιδαν την αποδοχή/υποταγή στην οθωμανική κατάκτηση, μια πολιτική στάση που νομιμοποιείται στο πλαίσιο παραδοσιακών εσχατολογικών αντιλήψεων για την ιστορία.

Τα «Φώτα» τα υποδέχεται ένας συγκεκριμένος χώρος, μια πρωτοπορία: οι έμποροι, οι λόγιοι, οι νέοι σπουδαστές κλπ., μέτοχος του οποίου είναι ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος. Χρήσιμο είναι, εδώ, να επισημανθεί ότι πριν ακόμη βρεθεί ο Μαυροκορδάτος στην Δ. Ευρώπη, οι ιδέες και τα ρεύματα της Δύσης έχουν βεβαίως εισαχθεί στην οθωμανική επικράτεια. Αυτή η διεύρυνση της δυτικού κόσμου προς την Ανατολή προκαλεί οσμώσεις και κινητικότητες στην πλευρά των ηγετικών κοινωνικών κατηγοριών των υποταγμένων της Αυτοκρατορίας, με συνέπεια αυτού του είδους οι

πολιτισμικές μεταλλαγές να προκαλούν σημαντικούς προβληματισμούς. Η τομή που χαρακτηρίζει τη συγκεκριμένη εξέλιξη είναι η ριζοσπαστικοποίηση των επιλογών.

Οι νέες ιδέες, τόσο για τον φυσικό κόσμο όσο και για την κοινωνία των ανθρώπων, συντελούν στη σταδιακή οικοδόμηση ενός νέου ιστορικού υποκειμένου, του ελληνικού έθνους, το οποίο διεκδικεί έναν ιδιαίτερο ρόλο στην ιστορία και αρχίζει να φαντάζεται, ως συλλογικό υποκείμενο, με νέους όρους το μέλλον του. Σε αυτή τη νέα συνθήκη, συντελείται η απαρχή της οικειοποίησης του «ένδοξου αρχαιοελληνικού παρελθόντος», ένα παρελθόν το οποίο καθίσταται αναγκαίο για να νομιμοποιήσει στο παρόν το «ημείς» του Μαυροκορδάτου, δηλαδή τη ύπαρξη του ελληνικού έθνους, καθώς επίσης για την κατασκευή μιας εξίσου νομιμοποιημένης, στα μάτια των Ευρωπαίων, αλλά και διακριτής, από τους άλλους «υπόδουλους ραγιάδες», συλλογικής ταυτότητας.

Τέλος, στο περιβάλλον του Βουκουρεστίου ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος καθίσταται γνώστης της συνωμοτικής δράσης της Φιλικής Εταιρείας. Η δράση της τελευταίας, με τις όποιες συνέπειές της, συνιστά ένα καινούργιο δεδομένο, μια νέα πραγματικότητα για τον λογισμό και τη δράση του. Έτσι, ο Μαυροκορδάτος υποχρεώνεται να προβληματιστεί τόσο για τις προσωπικές επιλογές του όσο και για τους συλλογικούς σχεδιασμούς του μέλλοντος του ελληνικού έθνους. Ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος συμμερίζεται τον ίδιο ιδεολογικό ορίζοντα αλλά και τις ανησυχίες των Φιλικών. Η διαφορά του, που εκδηλώθηκε αργότερα, αφορούσε τις τακτικές κινήσεις για την υλοποίηση του κοινού, κατά τα άλλα, στρατηγικού στόχου, του σχεδιασμού της νέας πολιτικής οντότητας του «ημείς», πέρα και έξω από το πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΑΝΑΧΩΡΗΣΗ:

Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος «εξόριστος» στην Κεντρική Ευρώπη

Στο παρόν κεφάλαιο θα καταβληθεί προσπάθεια για την πραγμάτευση μιας ιστορικής συγκυρίας που σημάδεψε τη ζωή του Μαυροκορδάτου. Ανάμεσα στον Οκτώβριο του 1818 και την άνοιξη του 1819 συντελούνται δύο καθοριστικά γεγονότα. Το πρώτο είναι η αναχώρηση του Α. Μαυροκορδάτου από το Βουκουρέστι, τον Οκτώβριο του 1818. Το δεύτερο είναι η αλλαγή του τρόπου ανάδειξης των Φαναριωτών στα υψηλά αξιώματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στις δραγουμανίες και τις παραδουνάβιες ηγεμονίες στις αρχές του 1819.

Η αναχώρηση του Αλ. Μαυροκορδάτου από το Βουκουρέστι σηματοδοτεί γενικότερα μια νέα περίοδο στη ζωή του. Αυτή η μετακίνηση ακυρώνει σε μεγάλο βαθμό την κοινωνική άνοδο του Μαυροκορδάτου, αν λάβουμε υπόψη μας τη μέχρι τότε διαγεγραμμένη κοινωνική του τροχιά, κεντρική στιγμή της οποίας αποτέλεσε η ανάληψη από μέρους του του αξιώματος του μεγάλου ποστέλνικου της Βλαχίας.

Το δεύτερο γεγονός, δηλαδή οι αλλαγές στην οθωμανική διοίκηση έχουν ευρύτερες συνέπειες στο χώρο της βαλκανικής χερσονήσου. Αυτή η νέα κατάσταση πραγμάτων θέτει σε δοκιμασία, αν δεν ανατρέπει, τους όρους αναπαραγωγής των Φαναριωτών ως ηγετικής ομάδας μέσα στο πλαίσιο του οθωμανικού κράτους και θα σηματοδοτήσει τον επαναπροσδιορισμό του φαναριώτικου status quo στα επόμενα χρόνια.

Στο πλαίσιο των εν λόγω διοικητικών αλλαγών εντάσσεται και το «Επεισόδιο Καρατζά», που, με τη σειρά του, συνιστά την αφορμή για την αναχώρηση του Μαυροκορδάτου από το Βουκουρέστι. Το «Επεισόδιο Καρατζά» έγκειται στην κρίση των σχέσεων του ηγεμόνα –ο οποίος είναι και ο «προστάτης» του Μαυροκορδάτου– με την Πύλη. Η εν λόγω κρίση είχε να κάνει με την παράταση ή όχι της θητείας του Ιωάννη Καρατζά στη Βλαχία –η θητεία του ηγεμόνα σύμφωνα με τη Συνθήκη του Βου-

κουρεστίου ήταν επταετούς διάρκειας– και θα λήξει με τη φυγή του Καρατζά από το Βουκουρέστι. Για να συμπληρωθεί, όμως, η εικόνα του επεισοδίου πρέπει να τονισθεί η εμπλοκή των ευρωπαϊκών δυνάμεων και κυρίως της Ρωσίας, η οποία, παρά τη σύναψη της συνθήκης, έγειρε σειρά αμφισβητήσεων και αξιώσεων έναντι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.¹ Το «Επεισόδιο Καρατζά» αποτέλεσε μια, έστω μικρή, πτυχή του Ανατολικού Ζητήματος.

Ο Ιωάννης Καρατζάς από τον Οκτώβριο του 1817 είχε αρχίσει να προβληματίζεται σχετικά με την ενδεχόμενη απομάκρυνσή του από την ηγεμονία. Στα χέρια του είχαν φθάσει πληροφορίες από τον γαμπρό του Μιχαήλ Σούτσο² –αντιπρόσωπο του ηγεμόνα πλησίον του Σουλτάνου– οι οποίες φανέρωναν τις διαθέσεις της Πύλης για μελλοντικές αλλαγές στις παραδουνάβιες ηγεμονίες.³ Ο ηγεμόνας μπροστά σε αυτόν τον διαγραφόμενο κίνδυνο, θα πυκνώσει την αλληλογραφία του τόσο με την αυστριακή όσο και με τη ρωσική Αυλή θέλοντας να βολιδοσκοπήσει τις διαθέσεις τους. Ο Καρατζάς θα αποκαλύψει στον Στρόγανωφ, πρεσβευτή της Ρωσίας στην Κωνσταντινούπολη, τις μηχανορραφίες του γαμπρού του, ο οποίος είχε βλέψεις, κατ' αρχήν, στην ηγεμονία της Μολδαβίας.⁴ Σε αυτή την υπόθεση, θα αναδειχθεί σε σημαντικό παράγοντα ο ισχυρός υπουργός του Σουλτάνου, Χαλίλ Εφέντης, ο οποίος ευνοούσε, με οικονομικά ανταλλάγματα, τα σχέδια του Μιχαήλ Σούτσου.

1. Αξίζει να επισημανθεί, όσον αφορά την εμπλοκή των ξένων δυνάμεων στη διαδοχή στις ηγεμονίες και ιδιαίτερα τη γαλλική δράση τη σημαντική εργασία της Marie Holban, «Autour de deux rapports inédits sur Caragea et Callimachy», *Revue historique du Sud-Est Européen*, XVIII (1941), σσ. 174-241 και XIX, 1 (1942), σσ. 75-132.
2. Επαμ. Σταματιάδης, *Βιογραφία των Ελλήνων Μεγάλων Διερμηνέων του Οθωμανικού Κράτους*, ό.π., σσ. 168-174. Ο Μιχαήλ Σούτσος θα αναλάβει το αξίωμα του Μεγάλου Διερμηνέα αντικαθιστώντας τον Ιάκωβο Αργυρόπουλο.
3. P.A. Argyropoulos (édit), *Correspondance diplomatique de l' Hospodar de Valachie J. Caradja avec le baron Stroganof, 1816-1818*, Αθήνα 1954, σ. 124.
4. Στο ίδιο, σ. 127. Οι φιλοδοξίες των Φαναριωτών αλλά και τα τεράστια οικονομικά οφέλη που είχαν απο τις ηγεμονίες οδηγούσαν σε έναν σκληρό ανταγωνισμό, ο οποίος εκδηλωνόταν με προσωπικά πάθη, μηχανορραφίες και ίντριγκες για την εξόντωση ή την υπονόμευση του αντιπάλου. Για τους Φαναριώτες και τη δράση τους υπάρχει τεράστια βιβλιογραφία. Ενδεικτικά βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Οι φαναριώτες ως φορείς διοικητικής και πολιτικής εξουσίας» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τόμ. ΙΑ', σσ. 117-123.

Ο Ι. Καρατζάς, από το 1813, είχε αρχίσει να αλληλογραφεί με την Αυστρία και λίγα χρόνια αργότερα θα κάνει το ίδιο με τη Ρωσία.⁵ Αναφορικά με την Αυστρία, πομπός και δέκτης της διπλωματικής επικοινωνίας είναι ο Φρειδερίκος Γκεντς, γνωστός πολιτικός συγγραφέας της εποχής του. Ο Γκεντς, αν και δεν ήταν αυστριακής καταγωγής, συνδέθηκε από το 1802 με τον Μέττερνιχ, με τον οποίο συνεργάστηκε ως το τέλος της ζωής του (1832). Έτσι, ο ρόλος τον οποίο διαδραμάτισε κοντά στον Μέττερνιχ σχετικά με τη διαμόρφωση της αυστριακής εξωτερικής πολιτικής και κατά συνέπεια η πολιτική επιρροή που ασκούσε τον κατέστησε μια από τις σημαντικότερες προσωπικότητες της εποχής στην Αυστρία.⁶

Σε σχέση με το ποιος είχε την πρωτοβουλία γι' αυτή την επαφή, πιο πειστική φαίνεται η υπόθεση πως ο Σουλτάνος προέτρεψε τον Καρατζά να έλθει σε επαφή με την αυστριακή Αυλή. Κίνηση που είχε ως στόχο τη συγκέντρωση έγκυρων πληροφοριών από τη μεριά του Σουλτάνου για τα πολιτικά δρώμενα της Ευρώπης, σε μια εποχή που η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν ξεκομμένη από τις εξελίξεις στη Γηραιά Ήπειρο.⁷ Βέβαια, δεν αποκλείεται η αλληλογραφία αυτή να ξεκίνησε με πρωτοβουλία του ίδιου του Καρατζά, διότι η κατοχή και η διαχείριση σημαντικών πληροφοριών θα τον καθιστούσε απαραίτητο στην Πύλη. Πρόκειται για μια γνωστή πρακτική των Φαναριωτών, που εγγράφεται στην τεχνογνωσία της κοινωνικής αναπαραγωγής και δια-

5. Comptes Prokesh-Osten fils, *Dépêches inédites du Chevalier de Gentz aux Hospodars de Valachie et de Moldavie pour servir à l'histoire de la politique européenne (1813-1828)*, τ. 1-2, Παρίσι 1876, και P.A. Argyropoulos, *ό.π.*

6. Για πληροφορίες σχετικά με τη ζωή και τη δράση του Φρειδερίκου Γκεντς (1764-1832), βλ. P. Challemeil-Lacour, «Diplomates et publicistes de l'Allemagne. Frederic de Gentz», *Revue des Deux Mondes*, τόμ. 75, 1868, σσ. 611-648. Επίσης, Albert Sorel, «Un confident du prince de Metternich», *Revue des Deux Mondes*, τόμ. 18, 1876, σσ. 805-833, G. Schlésier, *Mémoires et Lettres inédits du Chevalier de Gentz*, Στουτγάρδη 1841, E. de Mofras, *Le Chevalier de Gentz*, Παρίσι 1877 και Adrien Robinet de Cléry, *Un diplomate d'il y a cent ans: Frédéric de Gentz (1764-1832)*, Παρίσι 1917. Πρβλ. επίσης τη μελέτη του Ιωάννη Δ. Δημάκη, *O Oesterreichischer Beobachter της Βιέννης και η Ελληνική Επανάσταση 1821-1827. Συμβολή εις την μελέτην του Ευρωπαϊκού Αντιφιλελληνισμού*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1978, όπου και σχετική για τον Γκεντς γερμανόφωνη βιβλιογραφία.

7. Nicolas G. Alexandresco, *La correspondance du chevalier Frederic de Gentz avec le prince de Valachie Jean Caradja et la Question d'Orient*, Παρίσι 1895, σσ. 12-13.

τήρησης των θέσεών τους.⁸ Η αλληλογραφία του Καρατζά με τον Γκεντς θα ξεκινήσει το 1813 και θα πάρει τέλος τον Ιούλιο του 1818.⁹

Αντίθετα, η αλληλογραφία με τη ρωσική Αυλή είναι περισσότερο προϊόν συγκυριακής πρωτοβουλίας του Καρατζά, καθώς και της συναίνεσης του ρωσικού υπουργείου Εξωτερικών.¹⁰ Η αρχή αυτής της επικοινωνίας τοποθετείται στις 16 Οκτωβρίου 1816, ίσως και λίγο νωρίτερα,¹¹ και θα τερματιστεί στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1818.

Μετά τη νίκη της συμμαχίας κατά των Γάλλων, η Ρωσία ενδιαφέρθηκε να αντιμετωπίσει τις εκκρεμότητες που είχε αφήσει στις ηγεμονίες μετά τη λήξη του τελευταίου ρωσοτουρκικού πολέμου, με την υπογραφή μιας βιαστικής συνθήκης το 1812 στο Βουκουρέστι. Η επανάκαμψη στις διαπραγματεύσεις με την Πύλη το 1816 –σε αυτή την πολιτική της Ρωσίας εγγράφεται ο διορισμός του Στρόγανωφ ως πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη– θα οδηγήσει σε μια ρευστότητα τις σχέσεις των δύο κρατών, σε μια παρατεταμένη κρίση, η οποία δεν θα λήξει παρά μόνο με την κήρυξη του ρωσοτουρκικού πολέμου του 1828. Στόχος της Ρωσίας ήταν να αποκομίσει όσο περισσότερα οφέλη μπορούσε, μέσω των διαπραγματεύσεων, για την περιοχή των δύο ηγε-

8. Για τον Γκεντς και τη σύνδεσή του με τον Ι. Καρατζά, βλ. την Εισαγωγή [σσ. i- xv], στο *Compte Prokesh-Osten fils (publ.)*, ό.π., τόμ. I.

9. Στο ίδιο, σ. iv-v. Πρέπει, βέβαια να σημειωθεί ότι η αλληλογραφία, σε προσωπικό επίπεδο πια, θα συνεχιστεί τα επόμενα χρόνια.

10. Γνωρίζουμε ότι ο Ι. Καποδίστριας είχε αλληλογραφία με τον Καρατζά από τον Δεκέμβριο του 1815 για μια υπόθεση του Μητροπολίτη Ιγνατίου, πρώην Ουγγροβλαχίας, βλ. Εμμαν. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας (1766-1828)*, ό.π., τομ. Δ', τεύχ. II, σσ. 68-69. Η συνέχεια θα δοθεί από τον Καρατζά τον Αύγουστο του 1816, ο οποίος παρακαλεί τον Ι. Καποδίστρια να διασκεδάσει τις υπόνοιες που κυκλοφορούν στην Πετρούπολη για μυστική αλληλογραφία του με τη Ρωσία και οι οποίες είχαν φθάσει στην αυστριακή Αυλή. Βλ. P.A. Argyropoulos, ό.π., σσ. 15-17. Η αλληλογραφία, τώρα, του Ι. Καρατζά με τον Στρόγανωφ δεν γινόταν απευθείας. Ελάχιστα, μόνο, εμπιστευτικά γράμματα έχουν την υπογραφή του. Το μεγαλύτερο μέρος των επιστολών και των αναφορών έχουν συνταχθεί από κάποιον έμπιστο άνθρωπο του ηγεμόνα. Όπως σημειώνει, όμως, ο Π. Αργυρόπουλος, η συγγραφή τους γινόταν υπό τη συνεχή προσοχή και παρακολούθηση του Καρατζά. Βλ. στο ίδιο, σ. 18. Επίσης στην ίδια σελίδα (σημ 1), προσπαθώντας να ανακαλύψει την ταυτότητα του συντάκτη, θα υποθέσει ότι ο τελευταίος δεν φαίνεται να είναι ο Α. Μαυροκορδάτος, ούτε ο γαμπρός του ηγεμόνα, Γ. Αργυρόπουλος, αλλά μάλλον ο Βλαχουτζής, ένας άλλος γαμπρός του Ι. Καρατζά.

11. Στο ίδιο, σ. 36.

μονιών την οποία, εξάλλου, ποτέ δεν έπαψε να εποφθαλμιά.¹² Στο πλαίσιο των εξελίξεων αυτών, ο Καρατζάς πίστεψε ότι μια αλλαγή στην πολιτική της Ρωσίας που θα οδηγούσε σε όξυνση με την Πύλη, θα του επέτρεπε να έχει προσωπικά οφέλη, δηλαδή τη διατήρηση του αξιώματος του ηγεμόνα της Βλαχίας.¹³

Μετά τον Μάρτιο του 1818 τα πράγματα θα πάρουν μια δραματική τροπή για τον Ι. Καρατζά. Στην εν λόγω εξέλιξη θα συμβάλλει, σε μεγάλο βαθμό, μια επιστολή του Χαλίλ Εφέντη στον ηγεμόνα, η οποία του γνωστοποιούσε την επιθυμία της Πύλης να παραιτηθεί από το αξίωμά του. Ο Καρατζάς θέλοντας να ζητήσει τη γνώμη του Ιωάννη Καποδίστρια, έστειλε αυτή την επιστολή στον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο που βρισκόταν στο Κίσινοβο για να συναντήσει τον τσάρο Αλέξανδρο Α'.¹⁴

Στο προηγούμενο κεφάλαιο είδαμε ότι στο πλαίσιο της δραστηριοποίησής του στον τομέα των διπλωματικών υποθέσεων, ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος είχε αναλάβει μια εμπιστευτική αποστολή από τον Ι. Καρατζά, με την ευκαιρία μιας εθιμοτυπικής συνάντησης με τον τσάρο, ο οποίος είχε επισκεφθεί τη Βεσσαραβία. Η ουσιαστική, όμως, αποστολή του Μαυροκορδάτου αποσκοπούσε στη διερεύνηση των προθέσεων της ρωσικής πολιτικής, ιδιαίτερα όσον αφορά τα θέματα των δύο ηγεμονιών, όπως επίσης και το μέλλον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Υπενθυμίζουμε, σε αυτό το σημείο, ότι ο Ι. Καποδίστριας αναφέρεται εκτενώς σε αυτή τη συνάντηση και τις συνομιλίες που είχε με τους απεσταλμένους των δύο ηγεμόνων, Μαυροκορδάτο και Πανταζόγλου.¹⁵ Οι συνομιλίες αυτές περιστράφηκαν, λοιπόν, γύρω από το ζήτημα της διατήρησης ή όχι της ειρήνης ανάμεσα στη Ρωσία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Επίσης, ο Ι. Καποδίστριας υποστηρίζει ότι οι απεσταλμένοι των ηγεμόνων, «ως Έλληνες», εξέφρασαν την επιθυμία να δουν τα ρωσικά στρατεύματα να διαβαί-

12. Για την κατάσταση στην Ευρώπη εκείνη την εποχή, βλ. Εμμαν. Ι Ρούκουνας, *Διπλωματική Ιστορία. 19ος αιώνας*, εκδ. Βιβλιοπωλείον Γρηγόρη, Αθήνα 1977 [α' 1975], σ.20 κ.ε., και Δόμνα Βισβίτζη-Δοντά, «Συνέδριο της Βιέννης» στο *Ιστορία το Ελληνικού Έθνους*, ό. π., σσ. 366-375 (ιδιαίτερα τις σσ. 372-374).

13. Ρ.Α. Αργυροπούλου, ό.π., σσ. 20-21.

14. Στο ίδιο, σ. 158.

15. Ιωάννης Καποδίστριας, *Απομνημονεύματα. Επισκόπηση της πολιτικής μου σταδιοδρομίας*, εκδ. Μπάκρον Αθήνα 1986 [α' έκδ. Πετρούπολη 1868], σσ. 98-101.

νουν τον Προύθο, ενώ για τα θέματα των ηγεμονιών ζήτησαν, μάταια, την παράταση της επταετούς θητείας των ηγεμόνων τους.¹⁶

Ας επανέλθουμε, όμως, στην επιστολή του Χαλίλ Εφέντη. Ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος τη διαβίβασε αμέσως μόλις την έλαβε στον Καποδίστρια – ο οποίος εν τω μεταξύ είχε αναχωρήσει– με γράμμα του στις 30 Απριλίου (1818).¹⁷ Παράλληλα, την ίδια περίοδο ο Καρατζάς πληροφορεί τον Στρόγανωφ ότι επιβεβαιώνονται οι προθέσεις της Πύλης, όπως αυτές είχαν διαφανεί στις επιστολές του γαμπρού του και του γιου του Γεωργίου Καρατζά, για την αλλαγή των ηγεμόνων πριν λήξει η επταετία. Επίσης τα ίδια πρόσωπα τον ενημερώνουν πως αν δεν έδινε την παραίτησή του, όχι μόνο θα βρισκόταν σοβαρά εκτεθειμένος στην Πύλη, αλλά και ο γιος του θα ήταν αναγκασμένος να εγκαταλείψει τη υπηρεσία του (αντιπρόσωπος του ηγεμόνα, όπως και ο Μιχαήλ Σούτσος, πλησίον του Σουλτάνου).¹⁸

Ο Καρατζάς ήλπιζε σε μια αυξανόμενη πίεση από την πλευρά της Ρωσίας προς την Πύλη και πρότεινε γι' αυτό στον Στρόγανωφ το ξεσκέπασμα της «μηχανορραφίας» σε βάρος του. Ως «μηχανορραφία» θεωρούσε την παρέμβαση της Πύλης στις ηγεμονίες, που συνιστούσε ταυτόχρονα παραβίαση των συμπεφωνημένων συνθηκών με τη Ρωσία. Έτσι ο Καρατζάς δεν έπαψε να κατηγορεί τον γαμπρό του Μιχαήλ Σούτσο –Δραγουμάνο της Πύλης– στον Στρόγανωφ υποστηρίζοντας ότι επιχειρεί να επισπεύσει την καθαίρεση των δύο ηγεμόνων για να πάρει τη θέση ενός από τους δύο:

«Κάνει τα πάντα, υπόσχεται τα πάντα για να φθάσει στον στόχο του. Ο Οθωμανός Υπουργός, έχει ένα διπλό συμφέρον για να υποβοηθήσει τα σχέδιά του: 1) χρηματικό συμφέρον, 2) τη μη τήρηση της ρήτρας της λήξης της επταετίας. Το μόνο μέσον για να καταρρεύσει αυτή η συνωμοσία, είναι να αφαιρεθεί από τον Δραγουμάνο κάθε ελπίδα διαδοχής, είτε στη Μολδαβία είτε στη Βλαχία, πριν τη λήξη της επταετίας όπως ορίζουν οι συνθήκες. Εναπόκειται στη σύνεση της Εξοχότητάς Σας να χρη-

16. *Ο.π.*, σ. 99 και σσ. 100-101.

17. P.A. Argyropoulos, *ό.π.*, σ. 158. Για την επιστολή αυτή αλλά και για τις άλλες αποδείξεις που είχε ο Ι. Καρατζάς για την πολιτική της Πύλης, βλ. Andrei Pippidi, «Jean Caradja et ses amis de Geneve» στο *Symposium, L' époque phanariote*, *ό.π.*, σ. 191, σημ 18.

18. P.A. Argyropoulos (edit), *Correspondance diplomatique...*, *ό.π.*, σ. 158.

σιμοποιήσει άμεσα ή έμμεσα τη γλώσσα και τα αναγκαία μέσα για να το κατορθώσει, χωρίς να βλάψει τον ένα ή τον άλλο Οσποδάρο». ¹⁹

Ο Καρατζάς θεωρεί τον Μιχαήλ Σούτσο κύριο υπεύθυνο της πίεσης που δέχεται να παραιτηθεί χωρίς τη θέλησή του, γιατί ο στόχος του δεύτερου ήταν η ηγεμονία. Η συνεργασία του Σούτσου με τον Χαλίλ Εφέντη στον οποίο φέρεται να έχει υποσχεθεί τεράστια χρηματικά ποσά, όπως εξάλλου και στους άλλους υπουργούς του Σουλτάνου, τον καθιστά επικίνδυνο για τον Καρατζά. Η αρνητική γνώμη του Καρατζά για τον γαμπρό του δεν οφείλεται μόνο στις μηχανορραφίες του τελευταίου. Ο Καρατζάς πιστεύει ότι ένας πιθανός διορισμός του Μ. Σούτσου σε μια από τις δύο ηγεμονίες θα σκόνταφτε σε πολλά εμπόδια: το πιο σημαντικό κώλυμα κατά τον Καρατζά συνίσταται στην έλλειψη των απαραίτητων γνώσεων, με συνέπεια ο ηγεμόνας να θεωρεί τον γαμπρό του ανίκανο να κυβερνήσει τη μία ή την άλλη ηγεμονία. ²⁰

Την ίδια εποχή που ο Ι. Καρατζάς προσπαθεί με κάθε τρόπο να πείσει τη Ρωσία να παρέμβει υπέρ του, έχει αρχίσει να σκέφτεται σχετικά με το χρόνο της αναχώρησής του, καθώς και τον τόπο που θα του προσφέρει καταφύγιο. Τον Απρίλιο του 1818, λοιπόν, ο Καρατζάς θα απευθυνθεί στον Μητροπολίτη Ιγνάτιο πρώην Ουγγροβλαχίας για να ζητήσει τη γνώμη του. ²¹ Από μια επιστολή Καρατζά στον Ιγνάτιο μαθαίνουμε ότι ο τελευταίος του έδινε οδηγίες για μια πιθανή μετάβασή του στο Λιβόρνο, καθώς και τη συμβουλή να μην προκαλέσει καμία δυσαρέσκεια στη ρωσική Αυλή από τις ενέργειές του. Από την ίδια επιστολή προκύπτει ότι ο Καρατζάς συμφωνεί να αποφύγει οποιαδήποτε προστριβή και με τον αυτοκράτορα της Αυστρίας. ²²

Ο Ι. Καρατζάς απέτυχε στην προσπάθειά του για παράταση της θητείας του, αλλά κατάφερε να εξασφαλίσει τόσο τη βοήθεια του Μέττερνιχ όσο και ανεπίσημο άσυλο από τον Τσάρο. ²³ Από τον Ιούνιο του 1818, με τη μεσολάβηση του Φρ. Γκεντς, είχε

19. Στο ίδιο, σ. 159.

20. Στο ίδιο.

21. Για τη ζωή και τη δράση του Ιγνάτιου βλ. Εμμαν. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας (1766-1828)*, ό.π., τεύχ. Ι, Αθήνα 1959.

22. Εμμαν. Γ. Πρωτοψάλτης, ό.π., τεύχ. ΙΙ, σ. 96.

23. Ρ. Α. Αργυρούπουλος, ό.π., σ. 137 και σσ. 189-191.

εξασφαλίσει την άδεια από τον Μέττερνιχ να διέλθει από τα αυστριακά εδάφη,²⁴ κίνηση, όμως, η οποία δεν βρήκε θετική ανταπόκριση στην ρωσική Αυλή. Ο ίδιος ο Καρατζάς υποστηρίζει πως επρόκειτο για τη μόνη λύση που του επέτρεπε να προλάβει οποιαδήποτε ενέργεια θα έφερνε εμπόδια κατά την αναχώρησή του, αλλά κυρίως για να εξασφαλίσει τη σωτηρία του.²⁵

Τον Αύγουστο του 1818 ο Καρατζάς είχε πλέον αποφασίσει την εσπευσμένη αναχώρησή του από το Βουκουρέστι. Οι ενέργειές του χαρακτηρίζονται κατά πρώτο λόγο από μια προσπάθεια να μην εκτεθεί η Ρωσία και κατά δεύτερο από τον προσεκτικό σχεδιασμό και προετοιμασία του εγχειρήματός του, λαμβάνοντας υπόψη ακόμη και τις καιρικές συνθήκες: σκεφτόταν να περάσει από την Τρανσυλβανία και στη συνέχεια από τις αυστριακές χώρες, για να καταλήξει στην Ελβετία ή την Ιταλία.²⁶

Ο Καρατζάς, σε μια επαφή του με τον Στρόγανωφ, στις αρχές Σεπτεμβρίου 1818, θα προσπαθήσει να αποδείξει την αναγκαιότητα της πρόωρης αναχώρησης, καθώς και να θεμελιώσει το δίκαιο των χειρισμών του. Ιδιαίτερα για την τελευταία περίπτωση θα αφήσει να εννοηθεί ότι οι χειρισμοί του ήταν σύμφωνοι με τις επιθυμίες της Ρωσίας και κυρίως είχαν σχεδιασθεί σε συνεννόηση μαζί της:

«Ο Οσποδάρος για να αποσπάσει, χάρη στην επιείκεια της Αυτού Αυτοκρατορικής Μεγαλειότητας, το άσυλο που είχε ζητήσει, έχει υποσχεθεί ότι θα κάνει το παν για να μην υπονομεύσει τους χειρισμούς της Αυτοκρατορικής Αυλής. Ένας από τους πρωταρχικούς όρους που υποσχέθηκε να εκπληρώσει ήταν να αποσυρθεί αρχικά στην Ελβετία, μια χώρα ελεύθερη η οποία δεν έχει καμία σχέση με την Υψηλή Πύλη και να μην εισέλθει στη Ρωσία παρά μονάχα αφού έχει ρητά ζητήσει και λάβει άδεια, η οποία του χορηγήθηκε μυστικά».²⁷

Για να ενισχύσει ακόμη περισσότερο τις θέσεις αυτές ο Καρατζάς θα επικαλεστεί το γεγονός ότι στο ίδιο μήκος κύματος ήταν και οι τελευταίες αποκρίσεις του Καπο-

24. Επιστολή του F. Gentz στον Ι. Καρατζά (16.6.1818), Φάκελλος 2, dossier Gentz, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Τμήμα Χειρογράφων (Mss 93.5).

25. P. A. Argyropoulos, *ό.π.*, σ. 190 και σσ. 199-200.

26. Βλ. «Μυστική αναφορά» του Ι. Καρατζά στον Στρόγανωφ στις 8 Αυγούστου 1818, στο P.A. Argyropoulos, *ό.π.*, σ. 189 και 190.

27. Στο *ίδιο*, σ. 202.

δίστρια καθώς και το αποτέλεσμα της προφορικής επικοινωνίας του Μαυροκορδάτου με τον Κόμη.²⁸

Τα λόγια του Καρατζά ίσως κρύβουν και μια απογοήτευση από τη στάση της Ρωσίας στην υπόθεσή του. Παρά την προσπάθειά του δεν κατάφερε να εμπλέξει τη Ρωσία σε μια υπέρ του παρέμβαση. Αντίθετα, η στάση της Ρωσίας απέναντι στο αίτημά του για ολοκλήρωση της θητείας και όξυνση των σχέσεών της με την Πύλη ήταν αρνητική. Στάση, βέβαια, που υπαγορευόταν από τους στρατηγικούς στόχους της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής εκείνη την περίοδο. Να πως δίνει το στίγμα της ρωσικής διπλωματίας ο Ι. Καποδίστριας, ίσως ο πιο κατάλληλος γι' αυτό:

«"Νομίζετε λοιπόν", απάντησα εις αυτούς [εννοεί τους απεσταλμένους των ηγεμόνων] "ότι θα τον διέβαινον [τον Προύθο, τα ρωσικά στρατεύματα] δια να σας ανυψώσουν εις το αξίωμα ανεξαρτήτων ηγεμόνων; Δείξατε μοι εν τη Ιστορία ανάλογον παράδειγμα. Αφού τοιούτον δεν υπάρχει, φαντάζεσθε ότι η τύχη σας θα αποτελέσει εξαίρεσιν του γενικού κανόνος; Άλλως θα έπρεπε να χυθή αίμα πολύ, να γίνουν θυσίαι μεγάλαι, να καταστραφούν υπάρξεις και περιουσίαι εις μέγα αριθμόν, και προς τινα σκοπόν; Δια να αντικαταστήσετε το τουρκικόν σαρίκι με πύλον ευρωπαϊκόν; Ως Έλλην μεν οφείλω μόνον εκείνην την ελευθερίαν να επιθυμώ, ην οι Έλληνες ήθελον αποκτήσει δια των ιδίων των δυνάμεων και δια της προηγουμένης προόδου των εις αληθή πολιτισμόν. Αλλά από το σημείον τούτο η κοινή ημών πατρίς ευρίσκεται ακόμη μακράν· δι' ο και έκαστος εξ ημών οφείλει να αφιερώση πάσας αυτού τας δυνάμεις, ίνα προπαρασκευάση την οδόν ήτις θα αναδείξη την πατρίδα μας εις έθνος πολιτισμένον. Ως υπουργός όμως της Αυτού Αυτοκρατορικής Μεγαλειότητος, σας δηλώ ότι ο Αυτοκράτωρ έχει την σταθεράν και αμετάτρεπτον πρόθεσιν να στερεώση την μετά των Τούρκων ειρήνην επί τη βάσει των υφισταμένων συνθηκών. Εάν δε οι Έλληνες είναι εις θέσιν και θελήσουν καλή τη πίστει να ωφεληθούν εκ του συστήματος τούτου, όχι μόνον δεν θα χάσουν αλλά τουναντίον πολύ θα κερδίσουν"».²⁹

28. «Αυτό είναι, σε τελευταία ανάλυση, το νόημα των τελευταίων απαντήσεων του Κόμη Καποδίστρια στις επιστολές του Οσποδάρου και από υπήρξε το αποτέλεσμα των προφορικών παραστάσεων που έγιναν στον Κόμη από τον κ. Μαυροκορδάτο και που κατέληξαν στις οδηγίες που δόθηκαν από την Αυτού Εξοχότητα στον Γενικό Πρόξενο κ. Πίνη». Βλ. στο ίδιο, σ. 202.

29. Ι. Καποδίστριας, *Απομνημονεύματα...*, ό.π., σσ. 99-100.

Από την προαναφερθείσα απάντηση του Ι. Καποδίστρια, φαίνεται ότι οι συνομιλίες που είχε ως υπουργός του τσάρου με τους Αλ. Μαυροκορδάτο και Πανταζόγλου δεν περιορίστηκαν αυστηρά στα θέματα των ηγεμονιών αλλά επεκτάθηκαν, όπως μπορεί να συμπεράνει κανείς, και σε θέματα που αφορούσαν αποσχιστικές κινήσεις. Δεν είναι παράτολμη μια τέτοια σκέψη, αν αναλογιστούμε ότι βρισκόμαστε σε μια περίοδο έντονης δραστηριότητας της Φιλικής Εταιρείας, καθώς επίσης ότι ο Ι. Καποδίστριας, αλλά και ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ήταν αποδέκτες ή γνώστες αυτής της δράσης.³⁰ Ωστόσο ο καιρός δεν ήταν ακόμη κατάλληλος για παρόμοιους προβληματισμούς.³¹

Οι εξελίξεις για τον Καρατζά δεν είναι πλέον καθόλου ευνοϊκές ή ευχάριστες. Όλο αυτό το χρονικό διάστημα – από τον Απρίλιο και μετά– οι πιέσεις της Πύλης να δώσει την παραίτησή του όχι μόνο δεν έπαψαν, αντίθετα μάλιστα εντάθηκαν και οξύνθηκαν. Η φανερή πια κρίση των σχέσεων του ηγεμόνα με την Πύλη θα δυσχεράνει ακόμη περισσότερο την κατάσταση. Από τη μια ο Καρατζάς συνειδητοποιεί ότι είναι «καμένο χαρτί» για τους Ρώσους και από την άλλη βιώνει το αδιέξοδο στο οποίο έχει περιέλθει: η παραμονή του στην ηγεμονία κρίνεται από τον ίδιο ως ένα άχρηστο μαρτύριο.³² Έχοντας μάλιστα την πληροφορία ότι ο Χαλίλ Εφέντης αλλά και το υπόλοιπο Υπουργικό Συμβούλιο τον θεωρεί «πουλημένο» στη Ρωσία, ξέρει ότι κινδυνεύει πια άμεσα η ζωή του, με άλλα λόγια είναι ορατός ο κίνδυνος να πέσει θύ-

30. Πρβλ. Con. I. Karadjia, *ό.π.*, σσ. 238-239.

31. Συνεχίζοντας ο Ι. Καποδίστριας την εξιστόρηση αυτής της συνάντησης, αναφέρει: «Εν συνεχεία ανέπτυξα εις αυτούς την εικόνα της καταστάσεως εις ην ευρίσκετο το εμπόριον και η ναυτιλία των Ελλήνων εν Τουρκία. κατέδειξα επίσης πόσον ήνθον τα έως τότε λειτουργούντα εν Ελλάδι εκπαιδευτικά ιδρύματα, και παν ό,τι η Ευρώπη έπραττε και ήτο διατεθειμένη να πράξη ίνα ευνοήση την πρόοδον των νεαρών Ελλήνων εις το στάδιον των γραμμάτων, των επιστημών, της καλλιτεχνίας και των πρακτικών τεχνών. Τέλος, κατέληξα λέγων: "Αφήσατε να ενεργήσουν τας ισχυράς ταύτας κινητηρίους δυνάμεις. Να έχετε εμπιστοσύνην εις το χρόνον και να ελπίζετε μόνον εις την Θεϊαν Πρόνοιαν". Οι δύο απεσταλμένοι εφάνησαν συμμεριζόμενοι την γνώμην μου περί του τρόπου καθ' όν έδει να αποβλέψωμεν εις την κατάστασιν της Ελλάδος και εις το μέλλον της. Αμφεβαλλόν όμως περί της ειλικρινείας των λόγων των, διότι οι προκατειλημμένοι άνθρωποι δυσκόλως δέχονται την αλήθειαν όταν αύτη καταστρέφη τας ελπίδας των». Βλ. Ι. Καποδίστριας, *Απομνημονεύματα...*, *ό.π.*, σ. 100.

32. P.A. Argyropoulos, *ό.π.*, σ. 209.

μα δολοφονίας.³³ Δεν είναι τυχαίο ότι την ημέρα της φυγής του ο Καρατζάς δήλωνε στον Μέττερνιχ ότι γνωρίζει πολύ καλά τι τον περιμένει αν επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη εξαιτίας του χαρακτήρα του Χαλίλ Εφέντη.³⁴ Ο Καρατζάς, τόσο σε προσωπικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο, βρίσκεται σε δεινή θέση. Ο ίδιος θα ομολογήσει λίγες μέρες πριν από την αναχώρησή του (15 Σεπτεμβρίου 1818): «Αισθάνομαι συντετριμμένος και αποσβολωμένος».³⁵ Η μόνη σωτηρία φαίνεται να είναι ο δρόμος της φυγής. Πριν τον προλάβει για τα καλά ο χειμώνας, ο Καρατζάς θα αναχωρήσει στις 29 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου από το Βουκουρέστι, κι αυτό θα σημάνει το τέλος του δράματός του ως ηγεμόνα.³⁶

Στο «Επεισόδιο Καρατζά» μπορεί ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος να μην πρωταγωνίστησε, αλλά, όπως προκύπτει από τα προαναφερθέντα, δεν ήταν και εντελώς αμέτοχος. Δεν γνωρίζουμε ακριβώς ποια ήταν η συμμετοχή του Μαυροκορδάτου σε αυτήν την υπόθεση ή σε ποιο βαθμό επηρέασε τις αποφάσεις του Καρατζά. Ξέρουμε, όμως, με ασφάλεια τη φανερή εμπλοκή του στην υπόθεση από τον Απρίλιο του 1818, τελευταία φάση του επεισοδίου. Θυμίζουμε, εδώ, την επαφή που είχε με τον τσάρο, καθώς επίσης και τις συνομιλίες του με τον Καποδίστρια. Η συγγενική σχέση του με τον ηγεμόνα καθώς επίσης και το αξίωμά του ως Μεγάλου Ποστέλνικου του επέτρεπαν να γνωρίζει πολλά από αυτά που διαδραματιζόνταν.

Η απόφαση, λοιπόν, του Μαυροκορδάτου να ακολουθήσει το δρόμο του θείου του δεν μπορεί να χαρακτηριστεί αιφνιδιαστική. Διέθετε όλο τον χρόνο για να κάνει τις επιλογές του. Ο Μαυροκορδάτος πιθανόν να μην κινδύνευε άμεσα από την Πύλη τουλάχιστον όχι όσο ο ηγεμόνας. Αλλά με τη συγκεκριμένη τροπή των γεγονότων φαίνεται ότι αυτός ο κίνδυνος ήταν ένα από τα στοιχεία που θα πρέπει να έλαβε σοβαρά υπόψη του. Στην αναζήτηση των λόγων αναχώρησής του από το Βουκουρέστι, πρέπει να επισημανθεί και ένα άλλο σημείο της ζωής του Αλ. Μαυροκορδάτου. Την

33. Στο ίδιο, σ. 166, 203 και 207.

34. A. Pipidi, «Jean Caradja et ses amis de Genève», στο *Symposium, L' époque phanariote*, ό.π., σ. 191 και P.A. Argyropoulos, ό.π., σ.208.

35. P.A. Argyropoulos, ό.π., σ. 208.

36. «Η μόνη σωτήρια επιλογή που μου απομένει, είναι να επωφεληθώ από το άσυλο που γενναϊόδωρα μου παραχωρήθηκε από την Αυτού Αυτοκρατορική Μεγαλειότητα, για να αποσυρθώ το συντομότερο δυνατόν και πριν πιάσει χειμώνας, η πρόωγη άφιξη του οποίου ήδη με παραλύει από φόβο». Βλ. στο ίδιο, σ. 209.

ίδια χρονιά, το 1818, πεθαίνει ο πατέρας του, Νικόλαος Μαυροκορδάτος. Είναι δύσκολο να επισημάνουμε με ακρίβεια την επίδραση που άσκησε στις επιλογές του Α. Μαυροκορδάτου ο θάνατος αυτός, γιατί οι μαρτυρίες δεν βοηθούν, πιστεύουμε, ωστόσο, ότι ένα τέτοιο γεγονός δεν μπορεί παρά να είχε τον ανάλογο αντίκτυπο και τις συνέπειές του. Είναι δεδομένο πως μετά την απώλεια του πατέρα του, παρέμενε ο μόνος άνδρας στην οικογένειά του και ενδεχομένως να έγειρε η πλάστιγγα προς τη φυγή, ώστε να μην κινδυνεύσει και αυτός, οπότε θα έμεναν απροστάτευτες η μητέρα του και οι αδερφές του.

Στις 26 Σεπτεμβρίου/8 Οκτωβρίου ο Μαυροκορδάτος βρισκόταν ακόμη στο Βουκουρέστι, όμως, είχε πάρει την απόφασή του να ακολουθήσει τον ηγεμόνα.³⁷ Το δρομολόγιό του δεν ήταν διαφορετικό από εκείνο που είχε αποφασίσει ο Ι. Καρατζάς. Ξεκίνησε μαζί με τον πρίγκιπα στις 29 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου και κατευθύνθηκαν προς την Τρανσυλβανία, διέσχισαν την Ουγγαρία και την Αυστρία και έφθασαν, αρχές Δεκεμβρίου (1818), στη Γενεύη.³⁸

Την αναχώρηση του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου ακολούθησε ένα άλλο σημαντικό γεγονός. Πρόκειται για τον κανονναμέ (καταστατικό οργανισμό) του 1819, τον οποίο εξέδωσε η Πύλη. Αυτό το γεγονός θα αναφερθεί με συντομία σε αυτό το σημείο γιατί αποτελεί τη λογική συνέχεια του «Επεισοδίου Καρατζά». Ο εν λόγω κανονναμές ρύθμιζε την ανάδειξη των Φαναριωτών στις ηγεμονίες της Βλαχίας και της Μολδαβίας καθώς και στα αξιώματα της Δραγομανίας της Πύλης και του Στόλου,³⁹ και συγκεκριμένα προέβλεπε: «[...] επάναγκες εκρίθη να ευρεθώσι τρόποι και

37. «1818. Ο πρίγκιπας Ιωάννης Καρατζάς εγκαταλείπει την ηγεμονία στις 11 Οκτωβρίου 1818. Ο Μαυροκορδάτος τον συνοδεύει μέχρι τη Γενεύη και παραμένει σε αυτήν την πόλη, κατά την διάρκεια που ο Καρατζάς εγκαθίσταται στην Πίζα». Βλ. Βιογραφικό σχέδιασμα του Γεωργίου Αλεξ. Μαυροκορδάτου στο Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδά, *Γεώργιος Αλεξ. Μαυροκορδάτος (1839-1902)...*, ό.π., σ. 446.

38. Γράμμα στις 25.12.1818 του Φ. Γκεντζ στον Ι. Καρατζά, Φάκελ. 3, dossier Gentz, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Τμήμα Χειρογράφων (Mss 93.5). Πρβλ. επίσης, Α. Pippidi, ό.π., σ. 192, και Ν. Ι. Σαρίπολος, ό.π., σ. 9.

39. Βλ. δύο ενδιαφέροντα άρθρα που πραγματεύονται το θέμα με τη σχετική βιβλιογραφία, α) Α. Otetea, «La désagrégation du régime phanariote», στο *Symposium, L' époque phanariote*, ό.π., σσ. 439-445 και β) Β. Β. Σφυρόερας, «Ο κανονναμές του 1819 για την εκλογή των Φαναριωτών στις Ηγεμονίες και στη Δραγομανία», στο περ. *Ο Εραμιστής, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, αφιέρωμα στον Κ.Θ. Δημαρά*, τόμ. 11/1974, Αθήνα 1980, σσ. 568-579. Ο Β. Β. Σφυρόερας, στις σσ. 576-

μέσα, σύμφωνα με την του καιρού κατάστασιν και με την του πράγματος διάθεσιν, και εξ υπαρχής να διευθετηθή ότι εις το εξής αι αυθεντίαι να προσδιορισθώσι μόνον εις 4 χανεδάκια (οικογένειες) γνωστά, ατάραχα, πιστά και δοκιμασμένα [...]». ⁴⁰ Η Πύλη, όπως φαίνεται, αποφάσισε να μην εμπιστευτεί άλλη οικογένεια, παρά μονάχα τέσσερις συγκεκριμένες φαναριώτικες για τα υψηλά αξιώματα. Το ίδιο το κείμενο του κανουνναμέ όριζε ρητά αυτές τις οικογένειες: του Σκαρλάτου Καλλιμάχη, ο οποίος ήταν τότε ηγεμόνας της Μολδαβίας και δεν ακολούθησε ίδια πολιτική με τον Καρατζά, παρά τις προτροπές του τελευταίου για μια από κοινού δράση, του Αλέκου Σούτσου, ηγεμόνα της Βλαχίας μετά τη φυγή του Καρατζά, την οικογένεια του Μιχαήλ Σούτσου, ο οποίος ήταν Μεγάλος Δραγομάνος, και την οικογένεια του αποθανόντος Αλεξάνδρου Μουρούζη. ⁴¹

Ο λόγος της Πύλης, ο οποίος μνημονεύεται στον κανουνναμέ, για την αναγκαιότητα αυτής της διευθέτησης παραπέμπει στο αδιέξοδο που είχε οδηγηθεί η μέχρι τότε διαδικασία ανάδειξης των Φαναριωτών σε αυτές τις σημαντικές θέσεις. Αδιέξοδο που η Πύλη το ερμηνεύει ως αποτέλεσμα της παρουσίας μη ικανών ατόμων καθώς και του ανεξέλεγκτου ανταγωνισμού των Φαναριωτών, ο οποίος πολλές φορές οδηγούσε στο «...οι τοιούτοι [φαναριώτες] να τολμώσι να επισείουσι σχέδια της μεταξύ των διχονοίας και ταραχής και να επιχειρισθώσι κινήματα πολυειδή και παντή αντιβαίνοντα εις την Υψηλήν βουλήν». ⁴²

Η φυγή του Ι. Καρατζά ήταν, όπως παρακολουθήσαμε, το αποτέλεσμα της έντασης των σχέσεων του ηγεμόνα και της Πύλης και του αδιεξόδου στο οποίο είχαν οδηγηθεί αυτές. Το επεισόδιο Καρατζά έκανε την Πύλη να συνειδητοποιήσει ότι δεν μπορούσε να εμπιστευτεί τα σημαντικά αξιώματα των ηγεμονιών σε οποιονδήποτε, ο οποίος θα μπορούσε να της δημιουργήσει προβλήματα σε μια ευαίσθητη περιοχή, όπως αυτή των δύο ηγεμονιών. Η Πύλη δεν θα διστάσει να διατυπώσει ότι «τινές εξ αυτών ταραχοποιούι, εν προσχήματι πίστεως ευσταθούς, καίτοι ποιότητος πραγματικής μη κατέχοντες, από αχρεία όμως συμβεβηκότα κινούμενοι έπραξαν εν τούτω τω

579, παραθέτει ολόκληρο το κείμενο του κανουνναμέ σε ελληνική μετάφραση του, η οποία σώζεται στον κώδικα 1220 της Ρουμανικής Ακαδημίας (φύλλα 20r - 22r), που επισημάνθηκε το 1958 από τον Α. Βρανούση.

40. Β.Β. Σφυρόερας, *ό.π.*, σ. 577.

41. Στο ίδιο.

μεταξύ στρεβλά και παρατράγουδα κινήματα, και εξηκριβώθη έτι μάλλον ότι εις τοιούτους πλέον διόλου δεν ανήκει το μέγα της ηγεμονίας υπούργημα»⁴³ –σαφής υπαινιγμός για τον Καρατζά.

Αυτά ήταν, όμως, προφάσεις και αφορμές. Ποιος ήταν πράγματι ο σκοπός του κανουνναμέ, πού στόχευε αλλά και ποιος ή ποιοι ήταν οι εμπνευστές του; Εδώ τα πράγματα κάπως μπερδεύονται. Οι απαντήσεις σε ένα τέτοιο ερώτημα φαίνονται να αιωρούνται ανάμεσα στους Φαναριώτες και την Πύλη. Ο Ρουμάνος ιστορικός A. Otetea υποστηρίζει ότι οι Φαναριώτες ήταν εκείνοι οι οποίοι υποκίνησαν την έκδοση του κανουνναμέ. Πρόθεσή τους ήταν να μειωθεί ο σκληρός ανταγωνισμός για την ανάληψη αξιωμάτων που τους οδηγούσε στην παροχή υψηλών οικονομικών ανταλλαγμάτων προς την Πύλη και γενικότερα στους Οθωμανούς αξιωματούχους.⁴⁴

Παρ' όλ' αυτά, έχοντας προηγουμένως εξετάσει το «Επεισόδιο Καρατζά», πιστεύουμε ότι πιο κοντά στην πραγματικότητα είναι η άποψη του Β. Β. Σφυρόερα, ο οποίος υποστηρίζει ότι η ευθύνη της έκδοσης του κανουνναμέ βαραινεί την Πύλη, η οποία είχε ως στόχο την εξασθένηση της επιρροής των Ρώσων στις ηγεμονίες.⁴⁵ Θα προσθέταμε ότι ήταν μια προσπάθεια της Πύλης να ελέγξει στο μέτρο του δυνατού την περιοχή –διορίζοντας τους ηγεμόνες– και να διαθέτει, έτσι, ένα διπλωματικό όπλο στις διαπραγματεύσεις της με τη Ρωσία για τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου. Τέλος, φαίνεται απίθανο να μην είχε συμβάλει, στον ένα ή στον άλλο βαθμό, στις εξελίξεις αυτές ο Μιχαήλ Σούτσος, ο οποίος και φιλοδοξίες είχε αλλά και ευνοούμενος του Σουλτάνου ήταν εκείνη την εποχή, με μεγάλη ευχέρεια παρεμβάσεων στην Πύλη.

Κλείνοντας αυτή τη σύντομη παρουσίαση των αλλαγών στην οθωμανική διοίκηση, έχει ενδιαφέρον η αποτύπωση των συγκεκριμένων γεγονότων από έναν άνθρωπο

42. Στο ίδιο, σ. 576.

43. Στο ίδιο, σσ. 576-577.

44. A. Otetea, «*La désagrégation du régime phanariote*», ό.π., σ. 439 και σσ. 442-443. Ο Otetea υποστηρίζει ότι την ευθύνη για την έκδοσή του κανουνναμέ την έφερε ο Αλέξανδρος Σούτσος. Μια υπόθεση για την οποία διατηρούμε πολλές επιφυλάξεις, βλ. στο ίδιο, σ. 443. Πρβλ... επίσης, Andrei Pippidi, «*Nicolas Soutzo (1798-1871) et la faillite du régime phanariote dans les principautés roumaines*», *Revue des Études Sud-Est Européennes*, VI, 2, Βουκουρέστι 1968, σσ. 313-338.

45. Β. Β. Σφυρόερας, ό.π., σ. 570 και 575.

που κινείται μέσα στους φαναριώτικους κύκλους, τον Σπυρίδωνα Βαλέτα, γραμματέα του Αλέξανδρου Σούτσου. Ο τελευταίος είχε αντικαταστήσει από τον Οκτώβριο του 1818 τον Ι. Καρατζά στην ηγεμονία της Βλαχίας. Ο Σ. Βαλέτας, γράφει τον Φεβρουάριο του 1819, στον Ιγνάτιο:

«Αι από Κωνσταντινουπόλεως ειδήσεις είναι τοιαύται: Ο Αυθέντης Χαντζερής καθηρέθη από το Αυθεντικόν Αξίωμα υποβιβασθείς εις το αρχοντικόν όθεν αντί να λέγεται υψηλότατος αυθέντης λέγεται Ευγενέστατος άρχων Μπάνος. Μικρότατον πράγμα! το αυτό έπαθε και ο πρώην Διερμηνευτής Ιάκωβος Αργυρόπουλος, και λέγεται τώρα Άρχων Σπαθάρης. Προς τούτους δεν δύναται εις το εξής άλλος τις να ηγεμονεύσει εις την Βλαχίαν και Μολδαβίαν, πλήν τεσσάρων ο Αυθέντης ο Σούτσος, ο Αυθέντης Καλλιμάχης, ο νυν διερμηνεύς Μιχαήλ Σούτσος και εις εκ των υιών του Μουρούζη, ήγουν οι δύο να διαδέχονται τους άλλους δύο εις πάσαν επταετίαν και μετά θάνατον αυτών η διαδοχή των Αυθεντιών να μεταβαίνει εις τους κατ' ευθείαν απογόνους τούτων των τεσσάρων. Ακολούθως όλοι οι άρχοντες διεμοιράσθησαν εις τους τέσσαρας τούτους οίκους.⁴⁶ Ταύτα διετάχθησαν με βασιλικό Χάτι, και ως αμετάθετα εκανονίσθησαν. Μάταια πράγματα κατά την εμήν κρίσην, ως παράκαιρα. Οι υποβιβασθέντες διωρίσθη να έχωσιν από τας Αυθεντίας άφθονον σιτηρέσιον».⁴⁷

Δεν γνωρίζουμε τι ακριβώς εννοούσε ο Σ. Βαλέτας με τη φράση «μάταια πράγματα». Γεγονός παραμένει ότι η Πύλη στην προσπάθειά της να διαχειριστεί την κρίση που εκδηλώνεται στο χώρο των ηγεμονιών, προκάλεσε δυναμικές που αδυνατούσε

46. Εκτός των άλλων ο κανουνναμές προέβλεπε και την οικονομική στήριξη των υπόλοιπων οικογενειών του Φαναρίου, την οποία αναλάμβαναν οι τέσσερις επιλεγμένες οικογένειες. Βέβαια κάτι τέτοιο δεν έγινε χωρίς ανταλλάγματα για την Πύλη, η οποία ζητούσε «το σύστημα των αρχόντων θέλει φυλάξει την γραμμήν των 4 τούτων χανεδακίων μετά πίστεως, απέχον από κάθε κίνημα εναντίον εις την υψηλήν μας βουλήν ή πολύ ή ολίγον», στο Β. Β. Σφυρόερας, *ό.π.*, σ. 579.

47. Σπυρ. Παπαγεώργιος, «Του μητροπολίτου Άρτης Ιγνατίου Α' Αλληλογραφία», *Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού*, τ. ΙΓ', 1917, σσ. 229-230. Για την ολοφάνερα λανθασμένη χρονολόγηση της επιστολής από τον Παπαγεώργιο και ιδιαίτερα για την ταυτότητα του επιστολογράφου καθώς και για τα λάθη και τις αβλεψίες του Εμμαν. Γ. Πρωτοψάλτη για το ίδιο θέμα, βλ. τις επισημάνσεις και παρατηρήσεις του Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη στο άρθρο του «Ο Σπυρίδων Βαλέτας και η μετάφραση της πολιτικής οικονομίας του J. B. Say», στο *Η επανάσταση του 1821. Μελέτες στη Μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού/Μνήμων, Αθήνα 1994, σ. 117 σημ. 25.

να τις φανταστεί και αυτή η ίδια. Η αλλαγή του τρόπου ανάδειξης στα ανώτατα αξιώματα ανέτρεψε τις ισορροπίες και τις κανονικότητες ανάμεσα στους Φαναριώτες. Μια ανατροπή που άμεσα δεν είχε αντίκτυπο στο σύστημα της οθωμανικής κατάκτησης –γιατί φάνηκε να απορροφά τους κλυδωνισμούς– αλλά μακροπρόθεσμα δεν θα μείνει χωρίς συνέπειες για την Αυτοκρατορία.

Ας επιστρέψουμε όμως εκεί όπου αφήσαμε τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, δηλαδή στη Γενεύη. Εδώ παρέμεινε ο Μαυροκορδάτος περίπου έξι μήνες μαζί με τον Ιωάννη Καρατζά.⁴⁸ Βέβαια, εκτός από τον Μαυροκορδάτο, στην Γενεύη ακολούθησε τον ηγεμόνα μια ολόκληρη ακολουθία και βεβαίως η οικογένειά του. Γνωρίζουμε ότι μαζί με τον ηγεμόνα ήταν η σύζυγός του Ελένη Καρατζά, ο γιος του Κωνσταντίνος, καθώς επίσης οι δυο κόρες του με τους γαμπρούς του Γεώργιο Αργυρόπουλο και Κωνσταντίνο Βλαχούτζη. Ο φυσιοδίφης Καντόλ στα απομνημονεύματά του, που άρχισε να τα γράφει το 1821 και εκδόθηκαν το 1862 από το γιο του, περιγράφει με ανάγλυφο τρόπο αυτήν την ακολουθία:

«Νομίζω πως ήταν το 1819 όταν είδαμε να φθάνει μια ομάδα Ελλήνων Φαναριωτών πριγκίπων και μπορέσαμε να παρατηρήσουμε αυτή την ιδιόμορφη τάξη ανθρώπων, κατά το ήμισυ πρίγκιπες, κατά το ήμισυ ιδιαίτεροι, κατά το ήμισυ Ασιάτες, κατά το ήμισυ Ευρωπαίοι, κατά το ήμισυ πολιτισμένοι, κατά το ήμισυ βάρβαροι. Αυτή η ομάδα είχε για αρχηγό τον πρίγκιπα Καρατζά, οσποδάρο της Βλαχίας, ο οποίος, υποψιαζόμενος τον Σουλτάνο ότι μπορεί κάλλιστα να του στείλει τη μοιραία χορδή [δηλαδή να τον στραγγαλίσει], αναχώρησε μίαν ωραία πρωία εσπευσμένα από την πρωτεύουσά του, παίρνοντας μαζί ολόκληρη την οικογένειά του και όσα μπόρεσε να συγκεντρώσει από τους θησαυρούς του. Αφού παρέμεινε για κάποιο διάστημα στην Αυστρία, έφθασε στη Γενεύη, όπου έμεινε πάνω από ένα έτος και τον έβλεπα συχνά».⁴⁹

48. J. Rizos Néroulos, *Cours de la littérature grecque moderne*, πρόλογος του Jean Humbert, Παρίσι 1828, σ. vii, σημ. (α' έκδ. 1827).

49. Βλ. Α. Pippidi, «Notules phanariotes II...», *ό.π.*, σσ. 75-76.

Την παρουσία του Μαυροκορδάτου στη Γενεύη και το γεγονός ότι συγκαταλέγεται στην ακολουθία του ηγεμόνα τα φανερώνει με έκδηλο τρόπο η επιστολή του Γκεντς στον Καρατζά, στις 25 Δεκεμβρίου 1818, από την Βιέννη:

«Χάρηκα πληροφορούμενος ότι ο κ. Μαυροκορδάτος βρίσκεται ανάμεσα στον αριθμό των προσώπων που ακολούθησαν το πεπρωμένο της Αυτού Υψηλότητάς Σας. Λυπούμαι που δεν είχα γνωρίσει νωρίτερα έναν τόσο σημαντικό άνδρα όπως εκείνος, αλλά ομολογώ ότι οι επιστολές που μου έγραψε από τον Αύγουστο μου έδωσαν μια πολύ ζωηρή ιδέα για το πνεύμα του και τον χαρακτήρα του».⁵⁰

Σε αυτό το σημείο αξίζει να επισημανθεί, για μια ακόμη φορά, η δραστηριοποίηση του Μαυροκορδάτου κατά την τελευταία φάση του «Επεισοδίου Καρατζά». Η προηγούμενη επιστολή επιβεβαιώνει την άμεση αλληλογραφία του Μαυροκορδάτου με τον Αυστριακό διπλωμάτη.

Αξίζει να τονίσουμε την παρατήρηση στην οποία προβαίνει ο Καντόλ για τον Μαυροκορδάτο: «Αλλά από ολόκληρη αυτή την φαναριώτικη παρούσα, εκείνος ο οποίος μου φαινόταν ο πιο σημαντικός ήταν ο πρίγκιπας Μαυροκορδάτος, πρώην υπουργός του οσποδάρου. Ήταν ένας άνδρας αξιόλογα μορφωμένος και πνευματώδης, πιο εύχαρις, πιο ζωηρός και λιγότερο κομπορρήμων από τους άλλους».⁵¹

Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην ελβετική πόλη, ο Μαυροκορδάτος είχε την ευκαιρία να μελετήσει τόσο τα ευρωπαϊκά πράγματα –πολιτικές και διπλωματικές εξελίξεις– όσο και να ασχοληθεί με τη λογοτεχνία.⁵² Συγκεκριμένα, πάλι ο Καντόλ μας δίνει την πληροφορία ότι «ο Μαυροκορδάτος ερχόταν συχνά και συνομιλούσε

50. Βλ. την επιστολή του Γκεντς στον Ι. Καρατζά (25.12.1818), *ό.π.*

51. Βλ. Α. Pippidi, «Notules phanariotes II...», *ό.π.*, σ. 80.

52. Ο Ε. Yemeniz γράφει χαρακτηριστικά: «Υποχρεωμένος να εγκαταλείψει την Τουρκία, ο Μαυροκορδάτος επισκέφθηκε διαδοχικά τη Γερμανία, την Ελβετία και κυρίως τη Γαλλία, τη στιγμή που επανόρθωνε δραστήρια τις συμφορές της υπό την επίδραση των θεσμών που είχε επιβάλει η Παλινόρθωση (1815)», στο Eugène Yemeniz, *Un homme politique de la Grèce moderne, Alexandre Maurocordato d'après des documents inédits*, *ό.π.*, σ. 7, και Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), ΙΑΑΜ, *ό.π.*, τ. Ι, σ. 21-22. Φαίνεται, επίσης, ότι το διάβασμα ήταν ένας τρόπος ψυχαγωγίας και αυτό μας το επιβεβαιώνει ο Χ. Λούκος με την πληροφορία ότι ακόμη και το 1834 τον ελεύθερο χρόνο του τον διέθετε στο διάβασμα. Βλ. Χ. Λούκος, «Οι τύχες του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου...», *ό.π.*, σ. 104 και σημ.32.

με οικειότητα μαζί μου. Έχω ένα αντίτυπο του *Prodrome de la flore* του Σμιθ (Joseph Smith, *Prodromus florae graecae*, Oxford), του οποίου η ορθογραφία των ελληνικών ονομάτων διορθώθηκε σύμφωνα με την υπαγόρευσή του». ⁵³

Πράγματι, ο Αλέξανδρος δεν άφησε να χαθεί πολύτιμος χρόνος στο διάστημα αυτό. Φρόντισε μέσα στο πλαίσιο των συγκεκριμένων συνθηκών της Γενεύης να επωφεληθεί, όσο ήταν δυνατόν, από τις εκεί υπάρχουσες διαθεσιμότητες. Ο γιος του Γεώργιος μας δίνει τις εξής πληροφορίες, οι οποίες αποδεικνύονται αληθείς. Ο πατέρας του, κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Γενεύη, θα παρακολουθήσει «με ένθερμο ζήλο το μάθημα του στρατηγού Ντυφούρ (Dufour) προσωρινή οχύρωση». Επίσης το ενδιαφέρον του Αλεξάνδρου θα στραφεί στην οικοδόμηση νέων κοινωνικών σχέσεων. Έτσι θα συνδεθεί «με τους πιο σημαντικούς άνδρες αυτής της πόλης: τον στρατηγό Ντυφούρ, τον ντε Λαντόλ [πιθανά εννοεί τον ντε Καντόλ], τον Εϋνάρ, τον Μυνιέ». ⁵⁴

Ο Μαυροκορδάτος, πολλά χρόνια αργότερα, θα θυμηθεί αυτή την παραμονή του στη Γενεύη και τις εκεί δραστηριότητές του. Σε μια επιστολή του, από το Παρίσι, στον Εϋνάρ, με ημερομηνία 22 Ιανουαρίου/3 Φεβρουαρίου 1852 γράφει:

«Χάρηκα πολύ που διάβασα στο γράμμα σας το όνομα του στρατηγού Ντυφούρ. Σας παρακαλώ να ανακαλέσω την ανάμνησή του. Ο Στρατηγός δεν αμφισβητείται ότι είναι ο πραγματικός σωτήρας του Μεσολογγίου κατά τη διάρκεια της πρώτης πολιορκίας του. Κατά τη διάρκεια του χειμώνα του 1818-1819 παρέδιδε ένα μάθημα για την προσωρινή οχύρωση, το οποίο παρακολούθησα. Μας μάθαινε μια μέρα (ή καλύτερα μια νύκτα, γιατί θυμάμαι ότι το μάθημά του γινόταν αργά το βράδυ) πώς θα μπορούσε κανείς να σχεδιάσει μια οχύρωση με βαρέλια, εάν τα έβρισκε διαθέσιμα στο χώρο. Με ενδιέφερε πολύ και κράτησα σημειώσεις, χωρίς να σκεφτώ, τότε, ότι θα μπορούσε να εφαρμοστεί μια μέρα το μάθημα. Αυτό όμως συνέβη, όταν προς το τέλος του Οκτωβρίου κλείστηκα στο Μεσολόγγι με 367 άνδρες έχοντας εναντίον μας την στρατιά του Ομέρ Βρυώνη και του Κιουταχί, πάνω από 12 χιλιάδες άνδρες. Μετακινήσαμε τα βαρέλια που βρήκαμε σε μεγάλη ποσότητα μέσα στην πόλη, σχεδιάσαμε τις οχυρώσεις και έτσι αντισταθήκαμε 22 μέρες μέχρι την άφιξη των ενισχύσε-

53. Α. Pippidi, *ό.π.*, σ. 80.

54. Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδά, *Γεώργιος Αλεξ. Μαυροκορδάτος (1839- 1902)...*, *ό.π.*, σ. 446.

ων που κατέφθασαν από την Πελοπόννησο. Δεχθείτε, αγαπητέ και σεβαστέ φίλε, την έκφραση των πιο αφοσιωμένων αισθημάτων μου. Α. Μαυροκορδάτος»⁵⁵

Την ίδια εποχή, από ένα γράμμα του Αλ. Μαυροκορδάτου στις 31 Ιανουαρίου/12 Φεβρουαρίου 1819, το οποίο στέλνει από τη Γενεύη στον Ιγνάτιο στην Πίζα, βλέπουμε ότι διατηρούσε αλληλογραφία μαζί του κατά το διάστημα της παραμονής του στη Γενεύη.⁵⁶ Στο γράμμα αυτό ευχαριστεί τον Ιγνάτιο για τη μεσολάβηση του στον Καποδίστρια : «[...] Την υπερευχαριστώ δια τα όσα με γράφει ότι θέλει ευτεί τω Κόμητι (Καποδίστρια) γνωρίζω την διάθεσίν της, πέπεισμαι ότι με αγαπά, πέπεισμαι ότι θέλει την πρόοδό μου, καθώς δεν αμφιβάλλω ότι και επιδαψιλεύει πάντοτε τον δούλο της τας ιεράς ευχάς της».⁵⁷

Από την ίδια επιστολή αντλούμε τη σημαντική πληροφορία ότι ο Μαυροκορδάτος σκόπευε σύντομα να κατέβει στην Πίζα μαζί με τον Κωνσταντίνο Καρατζά, γιο του πρώην ηγεμόνα. Η επιλογή της Πίζας δεν είναι τυχαία. Φαίνεται ότι πόλη αυτή ήταν ένας από τους ενδεχόμενους τόπους καταφυγής της ακολουθίας του ηγεμόνα. Όπως προαναφέρθηκε, ο ηγεμόνας, από τον Απρίλιο του 1818, συζητούσε με τον μητροπολίτη Ιγνάτιο μια ανάλογη λύση και επόμενο ήταν ο Μαυροκορδάτος να ήταν γνώστης αυτής της πρόθεσης.⁵⁸ Εκείνη την περίοδο, όμως, οι σχέσεις του πατέρα με τον γιο δεν ήταν καλές και, όπως φαίνεται, το γεγονός αυτό επηρέασε ως έναν βαθμό και εκείνες του Μαυροκορδάτου με τον Ι. Καρατζά.⁵⁹ Ο Μαυροκορδάτος, λόγω της

55. Την επιστολή αυτή παραθέτει ο Andrei Pippidi, «Notules phanariotes II...», *ό.π.*, σ. 80 σημ 13, με τη σήμανση Δημόσια και Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη της Γενεύης (B.P.U. de Genève), ms. suppl. 1887, f. 284.

56. Σπυρ. Παπαγεώργιος, «Του Μητροπολίτου Άρτης Ιγνατίου Α΄ Αλληλογραφία», *Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού*, *ό.π.*, σσ. 235-238.

57. *Ο.π.*, σ. 237. Φαίνεται ότι ο Μαυροκορδάτος είχε και επαφή με τον Καποδίστρια με ενδιάμεσο τον Ιγνάτιο γιατί πιο πάνω, στην ίδια πάντα επιστολή, γράφει χαρακτηριστικά: «Μίαν μόνον απόκρισιν της πανιερότητός της είδον. και αυτήν κατ' ανάγκην, διότι εμπεριείχε το γράμμα του Κόμητος, το οποίον έπρεπε να δειχθή τω δούλω της». Στο ίδιο, σσ. 235-236.

58. Εμμαν. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας (1766-1828)*, *ό.π.*, τ. II, σ. 96.

59. «Από τινός καρού παρατήρησε ότι τα προς αυτήν γράμματα του Ύψους του ιδιοχείρως γράφονται παρά του Ύψηλοτάτου, ενώ μέχρι τούτου αείποτε δια του δούλου της εγράφοντο». Βλ. Σπυρ. Παπαγεώργιος, *ό.π.*, σ. 235.

φιλίας του με τον Κωνσταντίνο Καρατζά, διστάζει να πάρει την απόφαση να αναχωρήσει από τη Γενεύη, μήπως η πράξη του εκληφθεί ως δόλια κίνηση που έχει στόχο τον πρώην ηγεμόνα. Γι' αυτόν τον λόγο καθυστερεί μέχρι τον Ιούνιο την κάθοδό του στην Πίζα.⁶⁰ Αντίθετα, πληροφορεί τον Ιγνάτιο ότι ο Κ. Καρατζάς «αναχωρεί μετά δυο ημέρας' μετά τινα περιήγησιν έρχεται κατ' ευθείαν εις την Πίζαν δια να εξετάση και μάλιστα δια να γνωρισθή με την Πανιερότητά της, και να ωφεληθή από τας συμβουλίας της εις το κατάλληλον της εξακολουθήσεως των μαθημάτων του».⁶¹

Τέλος, με αφορμή το γεγονός της διατάραξης των καλών σχέσεων του με τον ηγεμόνα θα έχουμε μια προσωπική «εξομολόγηση» του Μαυροκορδάτου. Μια προσωπική κατάθεση με έντονα στοιχεία αυτοπαρουσίασης και αυτοκριτικής:

«Τα χρέη μου πάντοτε τα εγνώριζα, δεσπότη μου, πάντοτε τα εφύλαξα το συνειδός μου το είχαν ελεύθερον και ηξεύρει η πανιερότης της πόσον παρηγορητική είναι η τοιαύτη στάσις εις τον ευσυνείδητον άνθρωπον. Προς το Ύψος του ήμην πάντοτε ειλικρινής, αείποτε έλεγον εκείνο οπού εφρόνουν, και δεν είναι παράξενον αν πολλάκις ηναγκάσθην να φανώ πικρός έσφαλλα εις τα χρέη μου αν εσιώπαν ωμίλησα, είπον, αλλά δεν ηκούσθην, διότι πάθη ανώτερα, τα οποία ημπορεί να γνωρίση μίαν ημέραν καλήτερον η πανιερότης της, υπερίσχουν· αλλ' επειδή πρέπει να ελπίζωμεν ότι αυτά τα πάθη θέλουν έχη μίαν ημέραν το τέλος των, καθώς και όλα τα άλλα, δεν απελπίζομαι, ότι εκείνην την ημέραν θέλει γνωρισθή η ειλικρίνεια του Μαυροκορδάτου, καθώς και η αισχροκερδής πορεία των διεγειρόντων και υποτρεφόντων αυτά τα ίδια πάθη. Πόσον γλυκεία θέλει είναι τότε η νίκη δια εμένα, πόσον πλήρης, πόσον μεγάλη η ευχαρίστησις της ψυχής μου!»⁶²

60. «Ηξεύρω ότι ο αυθέντης [Ι. Καρατζάς] τη έγγραψε πως είχαν σκοπόν να τον ακολουθήσω [τον Κ. Καρατζά στην Πίζα]. Αυτή η απόφασις ήτο αληθής, και δεν θέλει τω φανή ξένη, όταν πληροφορηθώ και τας σχέσεις οπού με συνδέουν με τον Π... και την φιλίαν, οπού προ πολλού μας ενώνει. Ύστερον επεθύμουν να έλθω προς την πανιερότητά της, καθώς και προηγουμένως της το είχαν γράψη. Αλλ' επειδή η αναχώρησίς μου εντεύθεν έδωκεν υποψίαν εις τους μη γνωρίζοντας τον βαθμόν των σχέσεων μας, ότι γίνεται εις παρακίνησιν του Π... επί σκοπώ να εκδικηθή τον πατέρα του, έπρεπε να μείνω δια να αναρεθθή αυτή η ιδέα, εις την οποίαν ούτε ο ίδιος Π... δεν ευχαριστείτο· όθεν εγώ και λυπούμενος μένω ως ελπίζω να κάμω να εντραπούν εκείνοι οι οποίοι το υποπτεύθησαν». Στο ίδιο, σ. 237.

61. Στο ίδιο, σ. 236.

62. Στο ίδιο, σ. 236.

Σχολιάζοντας τα προαναφερθέντα είναι δυνατή η εκτίμηση ότι το «Επεισόδιο Καρατζά» δημιούργησε προσωρινά έναν κραδασμό στο σύστημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σημείο τριβής των σχέσεων του ηγεμόνα και της Πύλης υπήρξε η δυνατότητα ή όχι ολοκλήρωσης από τον πρώτο της θητείας του στη Βλαχία. Η διάρκεια της θητείας σε αυτά τα ανώτατα αξιώματα οριζόταν. με ένα χάττι-σερίφ του 1802, σε επτά χρόνια.⁶³

Η εμπλοκή στις σχέσεις των δύο ενδιαφερομένων πλευρών θα προκύψει από τη στιγμή που ο Ι. Καρατζάς αρνείται να δώσει μια «ηθελημένη» παραίτηση –η οποία ήταν επιθυμία της Πύλης– και διεκδικεί το δικαίωμά του να ολοκληρώσει τη θητεία. Το έντονο ενδιαφέρον του Καρατζά να διατηρηθεί στην ηγεμονία συνδέεται με τη σημασία του αξιώματος. Οι ηγεμόνες είχαν τη δυνατότητα και τις ευκαιρίες να αντλήσουν, κατά τη διάρκεια της θητείας τους στις παραδουνάβιες χώρες, μεγάλα εισοδήματα, ώστε να έχουν τη δυνατότητα να ανταποκρίνονται στον κοινωνικό τους ρόλο, καθώς και να καλύπτουν τις υποχρεώσεις που αναλάμβαναν απέναντι στους διάφορους οθωμανούς αξιωματούχους.⁶⁴

Η Πύλη, από την πλευρά της, έχοντας άλλες προτεραιότητες και διαφορετικές επιλογές εκείνη τη χρονική στιγμή, ακύρωνε στην πράξη το αίτημα του Καρατζά για συνέχιση της θητείας ως ασύμβατο με τη λογική και τη λειτουργικότητα του συστήματος της κατάκτησης. Δεν ήταν έξω από τις συνήθειες της Πύλης να απαιτεί τις παραίτησεις των ηγεμόνων ή να επικαλείται το κώλυμα ασθενείας τους. Ήταν ο εύσχημος τρόπος να αλλάζει η οθωμανική εξουσία τους ηγεμόνες πριν λήξει η θητεία τους και έτσι να καταστρατηγεί τις συμφωνίες χωρίς ιδιαίτερες συνέπειες.⁶⁵

63. P.A. Argyropoulos (edit), *Correspondance diplomatique...*, ό.π., σ. 130, και A. Otetea, ό.π., σ. 443.

64. Για τα οικονομικά ζητήματα των Φαναριωτών αλλά και των ηγεμονιών, βλ. Socrate Zervos, *Recherches sur les Phanariotes et leur idéologie politique (1666-1821)*, τόμ. I-II, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, E.H.E.S.S., Παρίσι 1990, σσ. 86-98.

65. Αν δει κανείς τον πίνακα των ηγεμόνων Βλαχίας και Μολδαβίας, θα παρατηρήσει ότι από τα μισά του 18ου αιώνα υπάρχει μια συνεχής εναλλαγή προσώπων, όπως επίσης ότι η θητεία σε αυτά τα αξιώματα δεν υπερβαίνει τα τρία χρόνια: βλ. τον εν λόγω πίνακα στο Απ. Βακαλόπουλος, «Οι Φαναριώτες ως φορείς διοικητικής και πολιτικής εξουσίας», ό.π., σ. 122. Το φαινόμενο αυτό οφείλεται τόσο στον σκληρό ανταγωνισμό των Φαναριωτών και την παράλληλη εμφάνιση νέων φιλόδοξων οικογενειών, όσο και την ανάγκη της Πύλης ή/και των διαφόρων αξιωματούχων να

Ο Ι. Καρατζάς γνώριζε αρκετά καλά αυτό τον μηχανισμό και την αβεβαιότητα που χαρακτήριζε το αξίωμα του ηγεμόνα. Ο ίδιος θα δηλώσει στον Στρόγανωφ χαρακτηριστικά: «Η Πύλη επιθυμεί διακαώς να επιτύχει την αντικατάσταση των Οσποδάρων νωρίτερα από την ημερομηνία που ορίζουν οι συνθήκες. Η Εξοχότητά Σας, γνωρίζει καλά ότι το άρθρο της συνθήκης το οποίο ορίζει τη διάρκεια της θητείας των Οσποδάρων σε επτά έτη, δεν τηρήθηκε ποτέ. Επιθυμεί λοιπόν [η Πύλη] το άρθρο αυτό, αν και θεσμοθετημένο, μα μην ισχύσει στην πραγματικότητα ποτέ».⁶⁶ Το παράδοξο, εδώ, είναι ότι ενώ ο Καρατζάς γνώριζε αυτή την πάγια τακτική της Πύλης, φαίνεται να αγνοεί τη επιθυμία της. Ίσως πίστευε ότι θα μπορούσε ο ίδιος να πείσει την Πύλη για το δίκαιο του αιτήματός του ή ήλπιζε στην παρέμβαση και τη βοήθεια από την πλευρά της Ρωσίας.

Ο ηγεμόνας θα προσπαθήσει να διαπραγματευθεί με την Πύλη είτε απευθείας είτε μέσω των αντιπροσώπων του. Ενέργειες, βέβαια, που δεν θα τελεσφορήσουν, γιατί θα προσκρούσουν σε έναν «λαβύρινθο συνωμοσιών» που έχουν κατασκευάσει οι αντίπαλοί του.⁶⁷ Για τον Καρατζά αντίπαλο δέος δεν είναι ο Σουλτάνος, Αντίπαλοί του είναι οι «κακοί» Χαλίλ-Εφέντης και Μ. Σούτσος. Αυτοί είναι που μηχανεύονται τρόπους για να τον εκδιώξουν από την ηγεμονία, διαταράσσοντας την «τάξη».

Η στάση του Καρατζά απέναντι στην Πύλη δεν υποκρύπτει καμία ανταρσία ή επαναστατική ρήξη. Ακολουθεί μια κοινωνική στρατηγική, η οποία θέτει στόχο τη διεκδίκηση και τη διαφύλαξη θεσμών και πρακτικών που αναπαραγάγουν τους όρους ύπαρξης και κυριαρχίας του. Η αντιπαράθεση ηγεμόνα - Πύλης θα πάρει συγκρουσιακό χαρακτήρα όταν το σκοπούμενο της δράσης του Καρατζά θα υπερβεί τους περιορισμούς και τους καταναγκασμούς του συστήματος κατάκτησης.⁶⁸

προβαίνουν συχνότερα στην καθαίρεση των ηγεμόνων μπροστά στην αυξανόμενη ζήτηση, η οποία μεταφράζεται σε τεράστια οικονομικά οφέλη, βλ. Socrate Zervos, *ό.π.*, σσ. 111-114.

66. P.A. Argyropoulos, *ό.π.*, σ. 124.

67. Στο ίδιο, σ. 209.

68. «Όσον αφορά τη λειτουργικότητα του συστήματος της κατάκτησης, η εγκαθίδρυση και αναπαραγωγή της "τάξης", προϋποθέτουν από την πλευρά των κατακτημένων την αναγνώριση αλλά και τη θετική ένταξη στους περιορισμούς και τους καταναγκασμούς που θέτουν οι κοινές "αξίες" στην ανθρώπινη πρακτική. Μάλιστα, η λειτουργικότητα του συστήματος επιβάλλει την οργάνωση και, ταυτόχρονα, την αξιοδότηση των κοινωνικών στρατηγικών εν όψει και σε αναφορά προς την "τάξη" και τις "αξίες" που το διέπουν», Ν. Γ. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση και Εικοσιένα*, Πλέθρον, Αθήνα 1993, σ. 111.

Ο Καρατζάς θα επιχειρήσει να απαντήσει στις «σκοτεινές» μηχανορραφίες των αντιπάλων του, αντιπαραθέτοντας μυστικά γράμματα στον Σουλτάνο, με τα οποία προσπαθεί να ξεσκεπάσει τη «σκευωρία» και να εκθέσει τους «κακούς» που τον αντιπαλεύουν.⁶⁹ Οι πρακτικές τόσο των αντιπάλων του όσο και οι δικές του εγγράφονται στο ίδιο πλαίσιο λειτουργίας και τάξης του συστήματος: «υποταγή σε έναν "δίκαιο βασιλιά", ικανό και αρμόδιο να απονέμει δικαιοσύνη».⁷⁰ Ο Καρατζάς αναγνωρίζει στο πρόσωπο του Σουλτάνου τον ύψιστο εγγυητή και ρυθμιστή του οθωμανικού συστήματος της κατάκτησης. Ο Σουλτάνος είναι ο «δίκαιος βασιλιάς», ικανός να απαντήσει στο αίτημά του και κυρίως να αποδώσει δικαιοσύνη.⁷¹

Η επιμονή του Καρατζά να μη δώσει την παραίτησή του θα οδηγήσει την Πύλη στη λήψη πιο σκληρών μέτρων εναντίον του. Ο Καρατζάς θα βρεθεί απομονωμένος από κάθε άμεση και επίσημη επικοινωνία από την κεντρική οθωμανική διοίκηση. Η έμπρακτη αυτή δυσaráσκεια και απόρριψη από την οθωμανική κυβέρνηση θα αναγκάσει τον Καρατζά να αναγνωρίσει τις δυσκολίες και τέλος την αδυναμία του να παραμείνει ηγεμόνας και να διαχειρίζεται τα κοινά της Βλαχίας.⁷²

69. P.A. Argyropoulos, *ό.π.*, σ. 214.

70. Ν. Θεοτοκάς, «Παράδοση και νεωτερικότητα. Σχόλια για το Εικοσιένω», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 17, Δεκέμβριος 1992, σ. 365, και Ν. Γ. Κοταρίδης, *ό.π.*, σ. 118: «Άλλωστε, η συναλλαγή με την κατάκτηση, η συγκρότηση των πολιτικών αξιώσεων, αλλά και ο πολιτικός πολιτισμός της εποχής προϋποθέτουν ένα "δίκαιο βασιλιά", ικανό και αρμόδιο να απονείμει δικαιοσύνη». Για τη λειτουργία της νοηματικής κατηγορίας «σουλτάνος-βασιλιάς» στο πλαίσιο της κατακτημένης κοινωνίας, βλ. στο ίδιο, ιδιαίτερα τις σσ. 116-122.

71. Ν. Γ. Κοταρίδης, *ό.π.*, σ. 121. Δεν είναι, εξάλλου, τυχαίο ότι, ακόμη και μετά την αναχώρησή του από το Βουκουρέστι, θεωρεί αναγκαίο να εκθέσει στον Σουλτάνο τους λόγους που τον οδήγησαν σε μια τέτοια απόφαση ώστε ο τελευταίος να αποδώσει δικαιοσύνη, δηλαδή να επιβραβεύσει τον ίδιο και να τιμωρήσει τους «παρεκκλίνοντες» (τους αντιπάλους του). Γι' αυτόν το σκοπό στέλνει επιστολή στον Σουλτάνο και ζητά τη μεσολάβηση του Σιρόγανωφ ώστε να φθάσει σίγουρα στον προορισμό της: «Ελπίζω ότι θα μάθει τους αληθείς λόγους της απόσυρσής μου και ότι η Ίδια [η Πύλη] θα αποδώσει δικαιοσύνη σε εκείνον ο οποίος, αφού την έχει πιστά υπηρετήσει με τυφλή και χωρίς προηγούμενο υπακοή, εμφανίζεται, στο τέλος, υποχρεωμένος να εκπατριστεί και να αναζητά στα ξένα την ησυχία και την σωτηρία του», στο P.A. Argyropoulos, *ό.π.*, σ. 215.

72. «Ανάμεσα στους λόγους που προέβαλα για να αιτιολογήσω την απόσυρσή μου, ένας από τους ουσιωδέστερους είναι, αναντίρρητα, αυτός της απόλυτης διακοπής των σχέσεών μου με την Οθωμανική Κυβέρνηση, γεγονός που καθιστούσε αδύνατη τη διαχείριση των υποθέσεων, χωρίς να λαμβάνω καμιά οδηγία, καμιά απάντηση στις αναφορές που απηύθυνα συνεχώς στην Υψηλή

Ο Καρατζάς διαθέτει εκείνη τη βιωμένη εμπειρία, τη σοφία των Φαναριωτών ώστε να εκλογικεύουν τη δράση τους στην εκάστοτε συγκυρία, μέσα στο πλαίσιο του συστήματος της κατάκτησης: γνωρίζει τις δυνάμεις και τα όριά του. Από τη στιγμή που βρίσκεται σε μια επικοινωνιακή αδυναμία με την οθωμανική διοίκηση, αντιλαμβάνεται ότι η πλάστιγγα έγειρε προς το μέρος των αντιπάλων του. Κυρίως, όμως, ο Καρατζάς κατανοεί ότι έχει χάσει τη νομιμοποίηση της εξουσίας του, την οποία αντλούσε από τον ίδιο τον Σουλτάνο.⁷³ Σε μια τέτοια δυσμενή και πιεστική κατάσταση ο Καρατζάς αδυνατεί πλέον να αναστρέψει τη δυναμική των πραγμάτων παρά μονάχα, όπως τονίζει ο ίδιος, αν κηρυχθεί ανεξάρτητος, με άλλα λόγια να ακολουθήσει το δρόμο της ανοιχτής και ολοκληρωτικής ρήξης με τον Σουλτάνο.⁷⁴ Δεν είναι τέτοια η περίπτωση Καρατζά. Μπορεί, ως Φαναριώτης ηγεμόνας και έχοντας έρθει σε επαφή με τις ευρωπαϊκές πολιτικές αντιλήψεις, να κατέχει τον κώδικα στον οποίο είναι αναγνωρίσιμη η λέξη «ανεξαρτησία» ως υποδήλωση μιας άλλης πολιτικής οργάνωσης διαφορετικής από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Δεν είναι, όμως, στις προθέσεις του να υπερβεί το σύστημα της κατάκτησης που αντιπροσωπεύει την προνοιακή τάξη και προσταγή.

Παρ' όλ' αυτά, οι διεκδικήσεις του Καρατζά, η άρνησή του να παραιτηθεί, με άλλα λόγια η «ανυπακοή» του στα κελεύσματα της Πύλης δεν μετατρέπεται σε ανοιχτή ρήξη· αντίθετα, θα ενεργοποιήσει τις δυνατότητες του συστήματος να απαντήσει στην πρόκληση.⁷⁵ Η απάντηση θα δοθεί μέσα από την απειλή δολοφονίας του ηγεμόνα. Αποτέλεσμα, η αναχώρηση του Καρατζά από το Βουκουρέστι.

Πύλη και στα έγγραφα που απέστειλα στους αντιπροσώπους μου, οι οποίοι κατά πάσα πιθανότητα έλαβαν εντολή να μην με υπηρετούν πλέον», στο P.A. Argyropoulos, *ό.π.*, σ. 213.

73. *Ό.π.*, σ. 214.

74. «Η θέση μου καθίσταται ολοένα και περισσότερο δυσχερής, καθόσον έχω σχεδόν ολοκληρωτικά αποκλειστεί από κάθε επικοινωνία άμεση και επίσημη με την Οθωμανική Κυβέρνηση, γεγονός που καθιστά αδύνατη τη διευθέτηση των υποθέσεων, εκτός και εάν, ανοιχτά, ανακηρυχθώ ανεξάρτητος από την Πύλη», βλ. *στο ίδιο*, σ. 208.

75. Ν. Θεοτοκάς, «Παράδοση και νεοτερικότητα. Σχόλια για το Εικοσιένα», *ό.π.*, σ. 365: «Στο πλαίσιο του συστήματος της κατάκτησης, οι φορείς της παραδοσιακής επανάστασης εκλογικεύουν τη δράση τους σε αναφορά προς τα κανονιστικά πλαίσια που ορίζουν το επιτρεπτό εύρος αυτονομίας και ελευθερίας των κοινωνικών πρακτικών. Έτσι, ακόμη και σε συγκυρίες ρήξης, το έκδηλο περιεχόμενο του λόγου επί της σύγκρουσης δεν προδίδει ανυπέρβλητες εμπλοκές στις σχέσεις κατακτητών και κατακτημένων, τέτοιες τουλάχιστον που να προμηνύουν τη "συντέλεια

Παράλληλα, ο Καρατζάς, πέρα από τις ενέργειες στις οποίες προβαίνει μέσα στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, προσπαθεί να έρθει σε επαφή με την Αυστρία και να εμπλέξει τη Ρωσία στην υπόθεση που τον απασχολεί. Από τη στιγμή που οι όροι της αντιπαράθεσης/σύγκρουσης δεν τον ευνοούν στην απονομή του δικαίου από τον Σουλτάνου, ο Καρατζάς θα προσπαθήσει να προσφύγει σε έναν άλλο ομόδοξο «δίκαιο βασιλιά». ⁷⁶ Ο Καρατζάς, ως ηγεμόνας μιας αυτόνομης αλλά φόρου υποτελούς στην Πύλη επαρχίας, θα επικαλεστεί την τήρηση των συμφωνημένων συνθηκών ανάμεσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη Ρωσία. ⁷⁷ Σε αυτές τις συμφωνίες θα στηρίζει το νόμιμο του αιτήματός του για την παραμονή στο θρόνο της ηγεμονίας.

Τα πράγματα δεν είναι ούτε εδώ ευνοϊκά για τον Καρατζά, εξαιτίας των ιδιαίτερων συμφερόντων και των αντίστοιχων στρατηγικών που ακολουθούν οι μεγάλες δυνάμεις της περιοχής. Είναι γνωστός ο φόβος της Αυστρίας για την κάθοδο της Ρωσίας προς νότο, όπως και η πολιτική της δεύτερης εκείνη την περίοδο: να προσπαθήσει να διαπραγματευθεί με την Πύλη τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου προς όφελός της, δηλαδή να ελέγξει τις δύο ηγεμονίες, να αντιμετωπίσει το σερβικό ζήτημα και να αποφύγει τις αξιώσεις της Πύλης για τα φρούρια της ασιατικής ακτής (Κριμαία). Είμαστε, εξάλλου, μέσα στο κλίμα της Ιερής Συμμαχίας και η πολιτική του τσάρου δεν μπορεί παρά να υπαγορεύεται από αυτό: «Αφ' ετέρου η ειρήνη της Ευρώπης δεν έχει εισέτι στερεωθεί, οι δε υποκινηταί των επαναστάσεων ουδέν θα επιθύμουν τόσον όσον να με ιδούν εις ρήξιν προς τους Τούρκους. Καλή ή κακή η σύμβασις του Βουκουρεστίου πρέπει να τηρηθή». ⁷⁸

του κόσμου". Η ανταρσία (και σαν σύλληψη και σαν εκτέλεση) ενεργοποιεί τις δυνατότητες του συστήματος να αποκριθεί στο φάσμα της επαπειλούμενης δοκιμασίας του».

76. Για το μύθο του «ξανθού γένους» στην κατακτημένη κοινωνία και την προσφυγή σε αυτόν ως διαδικασία υπεραναπλήρωσης, βλ. Ν. Θεοτοκάς, *ό.π.*, σ. 367.

77. Οι συνθήκες του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή (1774) και του Βουκουρεστίου (1812) είχαν διεθνοποιήσει το καθεστώς των ηγεμονιών. Η αυτονομία τους ήταν εγγυημένη από διεθνείς πράξεις ανάμεσα στον Σουλτάνο και τη Ρωσία. Ειδικότερα, οι συνθήκες αυτές επέτρεπαν στη Ρωσία να παρεμβαίνει όχι μόνο στα θέματα των ηγεμόνων αλλά και σε εκείνα που αφορούσαν γενικότερα στη διοίκηση των ηγεμονιών.

78. Ιω. Καποδίστριας, *Απομνημονεύματα...*, *ό.π.*, σ. 79.

Η αναχώρηση του Καρατζά θα επιτρέψει στην Πύλη να διευθετήσει την κρίση στο χώρο των ηγεμονιών. Η διευθέτηση θα επιχειρηθεί με τον κανονισμό του 1819, ο οποίος αναπροσδιόριζε την πρόσβαση και τους τρόπους ανάδειξης των Φαναριωτών στα ανώτατα αξιώματα, όπως ήταν εκείνα των ηγεμόνων και των δραγομάνων. Περιορίζοντας σε μόνο τέσσερις οικογένειες αυτό το δικαίωμα, η Πύλη ακύρωνε ένα από τα βασικά κίνητρα, το οποίο κινητοποιούσε και προσανατόλιζε τη δράση των Φαναριωτών. Στο κείμενο του κανονισμού υπήρχε ρητή αναφορά στην προϊστορία της διοίκησης των ηγεμονιών και ιδιαίτερα στην επιθυμία της «κραταιάς βασιλείας» να ρυθμίζει και να εξασφαλίζει την «τάξη του κόσμου». Ανεξάρτητα από τους πραγματικούς στόχους του κανονισμού, η υπενθύμιση από την Πύλη των κανονικοτήτων στην άσκηση της πολιτικής έχει για μια ακόμη φορά ως στόχο τον έλεγχο της αβεβαιότητας και την αύξηση της προβλεψιμότητας της συμπεριφοράς των Φαναριωτών. Δεν παρέλειψε η «ευεργέτιδα βασιλεία» να διατυπώσει τις συνέπειες που θα είχαν οι συγκεκριμένες προνομιούχες οικογένειες, και γενικότερα το «σύστημα των αρχόντων», αν παρέβαιναν την «υψηλήν βουλήν».

Η Πύλη, λοιπόν, θέλοντας να ελέγξει μια περιοχή ζωτικής σημασίας, εξαιτίας στρατιωτικών και οικονομικών συμφερόντων της, αναγκάζει έναν ολόκληρο κόσμο, τους Φαναριώτες, να ξανασκεφτούν τη ζωή τους και κυρίως να προβληματιστούν για το μέλλον τους. Οι αλλαγές αυτές ανέτρεψαν τους μέχρι τότε όρους αναπαραγωγής των Φαναριωτών ως κοινωνικής κατηγορίας μέσα στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και αποτέλεσαν το κύκνειο άσμα των Φαναριωτών ως διακριτής κοινωνικοπολιτισμικής ομάδας, με ιδιαιτερότητες στην ένταξή τους στο καθεστώς της κατάκτησης. Το τελικό κτύπημα θα δοθεί λίγα χρόνια αργότερα, με την Επανάσταση του '21.

Δεν θα ήταν άτοπο να υποστηρίξουμε ότι μετά το 1819 τα σημάδια έδειχναν ότι η κατάσταση πραγμάτων δεν θα μπορούσε να επανέλθει στην προηγούμενη μορφή, ούτε βεβαίως να διατηρηθεί δια μακρόν, υπό τους συγκεκριμένους όρους. Είναι μια περίοδος ευρύτερων ευρωπαϊκών ανακατατάξεων, οικονομικής και πολιτισμικής εξάπλωσης της Δύσης προς την Ανατολή, που θα προκαλέσει μια κρίση στον κόσμο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η διάχυση των εθνικών ιδεών στις ηγεμονίες θα εισαγάγει γρήγορους ρυθμούς μεταβολής στην ιστορία της περιοχής, οι οποίοι θα οδηγήσουν σε διαδικασίες ρήξης και αναπροσαρμογής. Η αντιφατικότητα αυτής της συγκυρίας δίνει, όμως, και τις διεξόδους: ή θα παρέμεινε κανείς μέσα σε παραδοσια-

κά οικουμενικά σχήματα ή θα εγγραφόταν σε μια νέα δυναμική, η οποία απαιτεί νέους τρόπους αντίληψης των πραγμάτων και δημιουργεί νέα κοινωνικά υποκείμενα.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, εγκαταλείποντας το Βουκουρέστι, αφήνει πίσω του μια πολλά υποσχόμενη πολιτική σταδιοδρομία. Καλός γνώστης της πολιτικής συγκυρίας, συνειδητοποιεί τις προφανείς δυσκολίες επανένταξής του στο πεδίο αναπαραγωγής των Φαναριωτών. Ο αποκλεισμός της οικογένειας Καρατζά από τα αξιώματα σημαίνει ταυτόχρονα και τον δικό του αποκλεισμό, μιας και σε έναν μεγάλο βαθμό οι φαναριώτικες κοινωνικές σχέσεις δομούνταν μέσα από τα οικογενειακά δίκτυα, που υπήρξαν σημαντικοί αρμοί αναπαραγωγής των περισσότερων παραδοσιακών ελίτ.

Για τον Αλέξ. Μαυροκορδάτο η παραμονή στη Γενεύη –αναμονή θα ήταν πιο σωστό – θα κυοφορήσει την απόφασή του για το ταξίδι στην Πίζα μετά τις αλλαγές στις ηγεμονίες. Μια επιλογή που μεταφράζεται και ως αποεπένδυσή του από το πεδίο δράσης και αναπαραγωγής των Φαναριωτών. Ο Μαυροκορδάτος, ως άνθρωπος με μια πολιτική πείρα και γενικότερη παιδεία, είναι ανοικτός στις νέες δυτικές ιδέες, διαθέτει, δηλαδή, την ικανότητα να δεχθεί τα μηνύματα του καιρού του. Μέσα από μια διαρκή πολιτική επανακοινωνικοποίηση σε περισσότερα από ένα περιβάλλοντα, θα έρθει σε επαφή με τις σύγχρονες αντιλήψεις και τα ρεύματα σκέψης που διαχέονται στην Δυτική Ευρώπη.

Οι συνθήκες της ύπαρξης και δράσης του Μαυροκορδάτου αλλάζουν ριζικά και τον υποχρεώνουν να επαναπροσδιορίσει τη στάση του. Η αναχώρησή του από το Βουκουρέστι και η επιλογή του να ζήσει αλλού, δηλαδή στη Δύση, συνιστά μια τομή στη ζωή του Μαυροκορδάτου. Ο, μέχρι χθες, Φαναριώτης αξιωματούχος στην αυλή της Βλαχίας, είναι αναγκασμένος να προσαρμοστεί σε νέα περιβάλλοντα και, κυρίως, να επαναπροσδιορίσει την ταυτότητά του, τον κοινωνικό του ρόλο, καθώς επίσης και να διαχειριστεί τις σχέσεις του με τους άλλους.

Η δράση του δεν προσανατολίζεται, πλέον, στην επιστροφή στον κόσμο της Ανατολής, αλλά στην κάθοδό του στην Πίζα. Το γύρισμα της πλάτης στο Βουκουρέστι και η περιπλάνησή του στην Ευρώπη δεν είναι πάνω στο χάρτη παρά μια πορεία, μια διαδρομή ζωής από την Ανατολή στη Δύση. Είναι ένας δρόμος που θα προετοιμάσει και θα οδηγήσει τον Μαυροκορδάτο στην επαφή, στην πρόσληψη και στον ενστερνισμό από μέρους του των εθνικών ιδεών και θα τον εντάξει στην προοπτική εγκαθίδρυσης ανεξάρτητου εθνικού κράτους στην Ελλάδα. Η επαφή του, λοιπόν, με την

Ευρώπη θα θέσει, με έναν δυναμικό τρόπο, το ζήτημα της υπέρβασης ή όχι των όρων και των ορίων της παραδοσιακής κοινωνίας, στο εσωτερικό της οποίας ζούσε και δραστηριοποιούνταν μέχρι πριν από λίγο.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

...ΣΤΗ ΔΥΣΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΠΙΖΑ

Η κάθοδος του Μαυροκορδάτου στην Πίζα συνιστά καθοριστική τομή στην ζωή του, καθώς εκεί έρχεται σε επαφή με τα ιδεολογικά ρεύματα της εποχής, ιδιαίτερα τις πολιτικές ιδέες και αρχές του φιλελευθερισμού. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην ιταλική πόλη τίθενται σε δοκιμασία κληρονομημένες βεβαιότητες για την τάξη του κόσμου και τροφοδοτείται ο πολιτικός λογισμός του με νέες ιδέες και εμπειρίες, που συμβάλλουν στη συγκρότηση μιας νέας πολιτικής ταυτότητας. Το περιβάλλον αυτής της πόλης και κυρίως η διαπλοκή των κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσει ο Μαυροκορδάτος θα δομήσουν ένα προνομιακό πεδίο επαναπροσδιορισμού των πολιτικών αντιλήψεων και πρακτικών του. Η μετέπειτα πολιτική διαδρομή του ιστορικού μας πρωταγωνιστή, ιδιαίτερα η συμμετοχή και δράση του στην Ελληνική Επανάσταση, δεν μπορεί να κατανοηθεί χωρίς την, έστω και έμμεση, αναφορά στις ιδεολογικοπολιτικές ζυμώσεις που συντελούνται στο κοινωνικό περιβάλλον της Πίζας, καθώς και στη σχέση του κύκλου αυτής της πόλης με αντίστοιχους ελληνόφωνους κύκλους του Διαφωτισμού σε άλλες ευρωπαϊκές πόλεις.

Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, όπως έχει προαναφερθεί,¹ είχε σκοπό να εγκαταλείψει τη Γενεύη και να κατέβει στην Πίζα μαζί με τον γιο του Ιωάννη Καρατζά. Βέβαια, από νωρίς, στο πλαίσιο των διερευνητικών συζητήσεων του πρώην ηγεμόνα εν όψει των αδιεξόδων που προκύπτουν από την εμπλοκή στις σχέσεις του με την οθωμανική εξουσία, είχε προβάλει το όνομα της Πίζας ως εναλλακτικής λύσης στην αναζήτηση τόπου καταφυγής της ηγεμονικής ακολουθίας.²

Ο Μαυροκορδάτος, φίλος του Κωνσταντίνου Καρατζά, θα καθυστερήσει, για λόγους ευθιξίας, την άφιξή του στην Πίζα για να μην χολωθούν οι σχέσεις του με τον

1. Βλ. στην παρούσα εργασία, Α' Μέρος, κεφάλαιο III.

2. Εμμαν. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας (1766-1828)*, ό.π., τεύχ. II, σ. 96.

πρώην ηγεμόνα, που εκείνη την περίοδο, όπως είδαμε, βρισκόταν σε ρήξη με το γιο του.³ Έτσι, λοιπόν, αν και ο Μαυροκορδάτος επιθυμούσε να βρεθεί νωρίτερα στην Πίζα, η οριστική του άφιξη θα γίνει τον Ιούνιο του 1819. Κάποιες μαρτυρίες θέλουν τον Μαυροκορδάτο να φθάνει στην Πίζα και να εγκαθίσταται στο σπίτι του Ιγνατίου, πρώην μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας.⁴ Πιο πιθανή, όμως, είναι η στέγαση του στον νέο τόπο να καθορίστηκε από τις επιλογές του Φαναριώτη ηγεμόνα και της ακολουθίας του.⁵

Οι αλλαγές που συντελέστηκαν στο πλαίσιο της οθωμανικής διοίκησης –και αφορούσαν κυρίως το καθεστώς των Φαναριωτών– ήταν το γεγονός που επηρέασε και καθόρισε, σε μεγάλο βαθμό, τις αποφάσεις του Μαυροκορδάτου. Ο Μαυροκορδάτος, τη στιγμή που εγκαταλείπει το Βουκουρέστι, είχε πετύχει, εκμεταλλευόμενος την προστασία του θείου του, να φθάσει στο αξίωμα του Μεγάλου Ποστέλνικου. Πρόκειται για μια συνθήκη η οποία του επέτρεπε να ελπίζει και να αναμένει μια καλύτερη πολιτική σταδιοδρομία και τον καθιστούσε ένα από τα ενεργά μέλη της φαναριώτικης κοινωνίας.

Ο αποκλεισμός, όμως, της οικογένειας Καρατζά από το πεδίο διεκδίκησης των διοικητικών αξιωμάτων σήμανε και τον δικό του αποκλεισμό, με άλλα λόγια το τέλος της πολιτικοδιοικητικής του ενασχόλησης με τις υποθέσεις της Οθωμανικής Αυ-

3. Σπυρ. Παπαγεώργιος, «Του Μητροπολίτου Άρτης Ιγνατίου Α΄ Αλληλογραφία», *Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού*, 1917, σσ. 235-238.

4. Ο Ρήγας Παλαμήδης, στο σημειώμά του για τη δράση του Ιγνατίου, μας πληροφορεί τα εξής σχετικά με τον Μαυροκορδάτο: «Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, 18 ετών νέος, ανεχώρησεν εκ Κωνσταντινουπόλεως και επορεύθη εις Βλαχίαν, ένθα διετέλει υπάλληλος παρά τω θείω αυτού Ιωάννη Καρατζά ηγεμόνι της Βλαχίας· εκεί δεν είχε γνωρίσει κανένα των ομογενών των εκ των μερών της ήδη ελευθερωμένης Ελλάδος. Απελθόντος δε του Ιωάννου Καρατζά εκ Βλαχίας εις την Ευρώπην, συνακολούθησεν αυτόν και ο Αλ. Μαυροκορδάτος, και φθάσαντες εις Πίζαν, ο Μητροπολίτης Ιγνάτιος εδέχθη τον Αλέξανδρον Μαυροκορδάτον εις την οικίαν του, ανεξόδως τρεφόμενον μέχρι του έτους 1821, ότε εξερράγη η επανάστασις». Βλ. Εμμαν. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Ιγνάτιος...*, ό.π., τ. II, σσ. 374-375.

5. Ο γιος του Γεώργιος, στο σχεδιάσμα της βιογραφίας του πατέρα του, αναφέρει ότι, στην Πίζα, ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος γνωρίστηκε με τον μητροπολίτη Ιγνάτιο, καθώς επίσης ότι έπεισε τον Καρατζά να στρατευθεί στην υπόθεση της ανεξαρτησίας και να θυσιάσει μεγάλο μέρος της περιουσίας του για τον εν λόγω σκοπό. Βέβαια, κάνει λάθος στο χρόνο άφιξης του πατέρα του, σημειώνο-

τοκρατορίας. Τώρα, για το χρονικό διάστημα από την αναχώρησή του από την Βλαχία μέχρι την άφιξή του στην Πίζα, είναι πιθανόν ο Μαυροκορδάτος, όπως εξάλλου και ο Ι. Καρατζάς, να ανέμενε ότι θα σημειωθούν εξελίξεις στην περιοχή των παραδουνάβιων ηγεμονιών, όπως έναν πόλεμο ανάμεσα στη Ρωσία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ο οποίος θα έδινε, ίσως, μια άλλη τροπή στα γεγονότα. Το σίγουρο είναι ότι ο Μαυροκορδάτος είχε μελετήσει τις κινήσεις του ήδη από την εποχή που βρέθηκε στη Γενεύη. Όχι βέβαια γιατί γνώριζε εκ των προτέρων την εξέλιξη των πραγμάτων· απλώς, ο Μαυροκορδάτος, διαθέτοντας πολιτική πείρα και βρισκόμενος σε άμεση επαφή με τα πολιτικά δρώμενα στην Ευρώπη, είχε τη δυνατότητα να σταθμίσει τα πράγματα και ίσως αυτό να συνέβαλε στη συγκεκριμένη επιλογή. Αν η αναχώρηση του Μαυροκορδάτου από το Βουκουρέστι σηματοδοτεί μια τομή στη ζωή του, η απόφασή του να σταθεί στον δυτικό κόσμο μεταφράζεται και ως αποεπένδυση από το πεδίο δράσης και αναπαραγωγής των Φαναριωτών. Η διαφορετικά, η δράση του Μαυροκορδάτου δεν είναι πλέον στραμμένη προς την Ανατολή.

Εκείνη την εποχή η Πίζα –όπως εξάλλου και ολόκληρη η περιοχή της Τοσκάνης– βρισκόταν υπό την ηγεμονία του Φερδινάνδου του Γ', ο οποίος παρέμεινε στην εξουσία μέχρι τον θάνατό του, το 1824. Η επάνοδός του στο θρόνο του δουκάτου της Τοσκάνης είχε συντελεστεί με τη Συνθήκη του Παρισιού (1814), η οποία σηματοδότησε το τέλος της «ναπολεόντειας περιόδου» (1801-1814).⁶ Στην ιταλική πόλη, από τα τέλη του 17ου αι., υπήρχε «ελληνική» κοινότητα – πιθανόν εξαιτίας του εκεί πανεπιστημίου–, αλλά η αναζωογόνησή της εγγράφεται στη δημιουργική περίοδο του 18ου αι.⁷ Βέβαια, κοντά στην Πίζα βρίσκεται το γειτονικό Λιβόρνο, το οποίο ήταν πρωτεύουσα του μεσογειακού διαμερίσματος του δουκάτου της Τοσκάνης. Στο Λιβόρνο υπήρχαν από τα τέλη του 16ου αι. εγκατεστημένοι «Έλληνες».⁸ Αριθμητικά η «ελληνική» παροικία του Λιβόρνου δεν ήταν μεγάλη· όμως, η οικονομική ευρωστία

ντας το έτος 1820. Βλ. Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδά, *Γεώργιος Αλεξ. Μαυροκορδάτος (1839-1902)...*, ό.π., σσ. 446-447.

6. Αλόη Σιδέρη, *Έλληνες φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας (1806-1861)*, τομ. Α', Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1989, σσ. 25-26.

7. Ιωάννης Κ. Χασιώτης, *Επισκόπηση της ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 51-52.

8. Ν. Μοσχονάς, «Ελληνικοί επικοισμοί στην Ιταλία και Σικελία» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1974, σ. 142.

των μελών της συνέβαλε στη δημιουργία ενός πολυδιάστατου έργου στο επίπεδο των κοινωνικοοικονομικών και πνευματικών αναζητήσεων και δραστηριοτήτων.⁹ Το Λιβόρνο, όντας λιμάνι, προσήλκυσε την ελληνική εμπορική διασπορά, κυρίως γιατί αυτή την εποχή υπήρξε μεγάλος σταθμός του αγγλικού εμπορίου στη Μεσόγειο και γιατί εκεί ήρθε σε επαφή ο ελληνόφωνος ορθόδοξος εμπορικός κόσμος και οι διανοούμενοι με τη χώρα της Βιομηχανικής Επανάστασης.¹⁰

Εκτός από τις οικονομικές δραστηριότητες που αναπτύσσουν οι «Έλληνες» στην περιοχή της Τοσκάνης, η ιστορική έρευνα έχει αναδείξει ακόμη ένα ενδιαφέρον στοιχείο: Η «ελληνική» κοινότητα στην Πίζα –και ιδιαίτερα το πιο ανήσυχο τμήμα της, οι σπουδαστές του εκεί πανεπιστημίου– δεν έμεινε αμέτοχη στη διακίνηση των ιδεών και των ιδεολογιών. Μάλιστα, γίνεται τόπος εκδήλωσης μιας ιδεολογικής διαμάχης, που αποκρυσταλλώνεται στη σύγκρουση ανάμεσα στον Κοραή και τον Κοδρικά. Είναι η λεγόμενη «μάχη των φυλλαδίων», υπόθεση που είχε αρχίσει στα τέλη του 18ου αι.¹¹ Η εν λόγω αντιπαλότητα ξεκίνησε γύρω στο 1816 και αφορούσε τις θεωρίες περί γλώσσας. Αιτία της εμπλοκής των Ελλήνων φοιτητών υπήρξε η δημοσίευση ενός βιβλιαρίου που έφερε τον τίτλο *Απολογία των εν Πίζα Ελλήνων υπέρ Κοδρικά και υπογράφεται εις Πίζαν, 18 Απριλίου 1817, ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ*. Είναι εύλογο ότι πρόκειται για μια κίνηση προσεταιρισμού και οικειοποίησης των σπουδαστών με στόχο τη νομιμοποίηση των απόψεων που διατυπώνει ο Κοδρικάς. Ο τελευταίος δη-

9. Απόστολος Βακαλόπουλος, «Ο ελληνισμός της διασποράς», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σ. 239. Βλ. επίσης, Γεώργιος Λεονταρίτης, *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453 -1850)*, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, Αθήνα 2^η 1987 (α' έκδ. 1981), σ. 38. «Την ίδια εποχή οι Έλληνες [γύρω στα 1780] είχαν στον έλεγχο τους το αυστριακό και ογγρικό εμπόριο με την Ανατολή· ήταν εδραωμένοι στο Λιβόρνο, το κύριο κέντρο για τη διανομή των αγγλικών εμπορευμάτων, και είχαν ήδη ιδρύσει εμπορικούς οίκους στη Μασσαλία και αλλού». Βλ. Γ. Λεονταρίτης, *ό.π.*, σ. 51.

10. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Κάτι έγινε στην Πίζα το 1821», *Τα Ιστορικά*, τευχ. 5, Ιούνιος 1986, σ. 178. Επίσης, Λουκία Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία. Ο Δημήτριος Μόστρας και η βιβλιοθήκη του», στο *Τετράδια εργασίας* 9, (Νεοελληνικές Βιβλιοθήκες 17ος-19ος αι.), ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1987, σσ. 227-306. Ιδιαίτερα σ. 229: «Η Τοσκάνη με την πλούσια πνευματική ζωή και την ανώτερη πολιτισμική της στάθμη, με την πληθώρα των εντοπίων και ξένων σοφών και λογίων που κατοικούν εκεί ή την επισκέπτονται τακτικά, είναι αδύνατο να μην επηρέασε τον διψασμένο Έλληνα, να μην το δελέασε ν' ακολουθήσει και να ενταχθεί στο κλίμα της».

11 Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 4^η 1968, σ. 153 κ.ε.

μοσιοποιεί τις απόψεις του με το φυλλάδιό του *Και αύθις προς τους Οικείους* που σηματοδοτεί, σύμφωνα με τον Κ. Θ. Δημαρά, την επίσημη διάρρηξη των σχέσεων του με τον Κοραή.¹²

Η συνέχεια στη διαμάχη θα δοθεί μέσα από τις στήλες του *Λόγιου Ερμή* (Ιανουάριος 1818) με την κατάθεση απολογίας των Ελλήνων σπουδαστών της Πίζας. Το κείμενο υπογράφεται από είκοσι δύο «φιλογενείς μαθηταί», οι οποίοι θα ταχθούν ανοιχτά με το μέρος του Κοραή. Οι «φιλογενείς μαθηταί» θα εκφράσουν την απορία και την αγανάκτησή τους για την απόπειρα να χρησιμοποιηθούν, ακούσια, ως πολιορκητικός κριός στην εν λόγω διαμάχη και θα καταδικάσουν τους κατηγορούς του «σοφού τούτου άνδρα (Κοραή) υπερασπιστή της αναγεννήσεως του έθνους μας, ήρωα Έλληνα του αιώνα μας».¹³

Όπως φαίνεται, λοιπόν, όταν κατεβαίνει ο Μαυροκορδάτος στην Πίζα, υπάρχει ήδη ένας σκληρός πυρήνας «Ελλήνων» σπουδαστών, οι οποίοι έχουν ασπαστεί και υπερασπίζονται με μαχητικό τρόπο τις ιδέες του Διαφωτισμού, ιδιαίτερα τις θεωρίες του Κοραή. Η επισήμανση αυτή είναι χρήσιμη γιατί εικονογραφεί ένα συγκεκριμένο ιδεολογικοπολιτισμικό σύμπαν, μέσα στο οποίο ζει και αναπνέει η ελληνόφωνη χριστιανική κοινότητα αλλά και η υπόλοιπη κοινωνία της πόλης· ένα τέτοιο περιβάλλον δεν μπορεί παρά να επηρεάζει όλους όσοι μετέχουν σε αυτό. Μια άλλη σημαντική παράμετρος της κοινωνικής ζωής των «Ελλήνων» της ιταλικής πόλης συνιστά η παρουσία του Μητροπολίτη Ιγνατίου: εγκατεστημένος εκεί από το 1815 και ενεργό μέλος της Φιλομούσου Εταιρείας, λειτουργεί ως πόλος συσπείρωσης των Ελλήνων· τέλος, πίσω από τον Ιγνάτιο βρίσκεται ο Ι. Καποδίστριας, ο οποίος περιέβαλλε με απεριόριστη εύνοια τον μητροπολίτη εκείνη την εποχή.

Ο Μαυροκορδάτος στο Βουκουρέστι έδειξε ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την πολιτική και την παιδεία. Τα ίδια ζητήματα θα τον απασχολήσουν και στην Πίζα. Εδώ,

12. Στο ίδιο, σσ. 206-207· βλ. και του ίδιου, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 1989, σσ. 348-361. Η συγγραφή και η δημοσίευση του φυλλαδίου του Κοδρικά συντελείται το 1817 και το 1818 αντίστοιχα. Η δημοσίευση του «βιβλιαρίου» ίσως να έχει σχέση με την παρουσία του ίδιου του Κοδρικά στην ιταλική χερσόνησο. Από το 1816 έχει εγκατασταθεί στη Φλωρεντία για να εργαστεί στη Λαυρεντιανή Βιβλιοθήκη προετοιμάζοντας τη *Μελέτη της Ελληνικής διαλέκτου* (1818).

13. Βλ. *Ερμής ο Λόγιος*, τόμος Η', 1818, Ε.Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1990, σσ. 23-25. Επίσης για τη διαμάχη Κοραή-Κοδρικά και την εμπλοκή των σπουδαστών της Πίζας, βλ. και Αλόη Σιδέρη, *ό.π.*, σσ. 156-166.

όμως, τα ενδιαφέροντα συγκεκριμενοποιούνται. Δείχνοντας ενδιαφέρον για τα επισημονικά και τα πολιτιστικά ζητήματα, στρέφεται στην παρακολούθηση μαθημάτων στο πανεπιστήμιο της πόλης.¹⁴ Οι πληροφορίες μας τον θέλουν να παρακολουθεί μαθήματα ιατρικής. Τις γνώσεις του περί της ιατρικής τις χρησιμοποίησε, μερικές φορές, κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης.¹⁵ Η επισήμανση ότι ο Μαυροκορδάτος παρακολούθησε μαθήματα οχρωματικής στην Πίζα δεν ευσταθεί.¹⁶ Αντίθετα, τέτοια μαθήματα παρακολούθησε, όπως είδαμε, κατά την παραμονή του στη Γενεύη. Επίσης, δεν θα ήταν παράτολμο να πιθανολογήσουμε ότι ο Μαυροκορδάτος είχε την ευκαιρία στην Πίζα να καταφεύγει στην πλούσια και αξιόλογη βιβλιοθήκη του Δημ. Μόστρα, γραμματικού του Ιγνατίου.¹⁷

Σημαντικά στοιχεία για τα πνευματικά ενδιαφέροντα του Μαυροκορδάτου παρέχει η προσωπική του αλληλογραφία. Με επιστολή του προς έναν βιβλιοπώλη της Γενεύης –πρόκειται για τον Φ.Φ. Γκαισού (F.F. Gaichoud)– ζητά βιβλία και άλλα δημοσιεύματα «τόσο για την απόκτηση γνώσεων όσο και για την ψυχαγωγία του». Η επαφή του με τον συγκεκριμένο βιβλιοπώλη φαίνεται να ξεκινά τουλάχιστον από τον Ιούνιο του 1820· ίσως να είναι και προγενέστερη. Τον Ιούλιο του ίδιου έτους, ο Μαυροκορδάτος θα ενδιαφερθεί κυρίως για βιβλία πολιτικού περιεχομένου, καθώς επίσης και για την ποίηση του Λόρδου Μπάυρον.¹⁸ Επίσης, με την ίδια επιστολή, θέ-

14. «Κατόπιν παρακολούθησε τον ηγεμόνα τούτον εις την εν Πίσση της Ιταλίας εξορίαν του· αλλ' αντί να καταναλίσκη τον καιρόν του εις διασκεδάσεις, επεδόθη εις εμβριθείς μελέτας, ακολουθών τακτικώς μαθήματα εις το εκείσε Πανεπιστήμιον», «Επιτάφιος Λόγος του Κ. Διομήδους Κυριακού εις Αλέξανδρον Μαυροκορδάτον», στο *Οι εις τον νεκρόν του μεγάλου ... εκφωνηθέντες λόγοι, ό.π.*, σ. 27. Βλ. και Αν. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι, ό.π.*, σ. 195. Επίσης, Περικλής Αλ. Αργυρόπουλος, «Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος», στο *Διαλέξεις της Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1830 - 1930*, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Εν Αθήνας, χ.χ., σ. 264.

15. Louis Andre Gosse, *Relation de la peste*, ό.π., σ. 12. Στο πλαίσιο του προγράμματος σπουδών της Ιατρικής Σχολής παραδίδονταν και μαθήματα φιλοσοφίας. Η παρακολούθηση παρόμοιων μαθημάτων ήταν μια συνήθης πρακτική των φιλομαθών της εποχής. Ένα ανάλογο παράδειγμα είναι η περίπτωση του Ιγνατίου. Βλ. Εμμαν. Γ. Πρωτοψάλτης, *Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας...*, ό.π., τευχ. Ι, σ. 156.

16. Για τους ισχυρισμούς αυτούς, βλ. Α. Γούδας, ό.π., σ. 194 και Περ. Αργυρόπουλος, ό.π., σ. 264.

17. Βλ. Λουκία Δρούλια, ό.π., σσ. 227-306.

18. *ΙΑΑΜ*, τόμ. 5, τεύχ. Ι, σ. 21.

λει από την Ελβετία τα πρώτα τεύχη του περιοδικού *Αθηνά*¹⁹ και μια συλλογή όλων των συνθηκών που έχουν υπογραφεί ανάμεσα στις διάφορες δυνάμεις της Ευρώπης μέχρι εκείνη τη στιγμή.²⁰ Από την αλληλογραφία του φαίνεται ότι τα διπλωματικά ζητήματα τον απασχολούν ιδιαίτερα, γιατί λίγο αργότερα, στις 19 Σεπτεμβρίου 1820, θα επιμείνει να του στείλει ο βιβλιοπώλης τη συλλογή με τις διπλωματικές συμφωνίες της Ευρώπης.²¹

Από μια άλλη επιστολή του Μαυροκορδάτου, πάντα προς τον ίδιο βιβλιοπώλη, η οποία φέρει ημερομηνία 19 Οκτωβρίου 1820, επιβεβαιώνεται η σταθερή επαφή μαζί του καθώς και το είδος των ενδιαφερόντων του.²² Με την εν λόγω επιστολή, ο Μαυροκορδάτος υπενθυμίζει στον βιβλιοπώλη μια προηγούμενη παραγγελία και προσθέτει έναν νέο κατάλογο βιβλίων, τα οποία είχε παραλείψει στο τελευταίο του γράμμα (16 Οκτωβρίου) προς την Ελβετία.. Ο κατάλογος αυτός μαρτυρεί για τις προτιμήσεις του: Jay, Hobhouse, Guizot, F.B. Harmand. Πρόκειται για στοχαστές που ασπάζονται τις ιδέες του φιλελευθερισμού: Ο Αντώνιος Ζαι (1770-1854), Γάλλος συγγραφέας και δημοσιογράφος, ήταν οπαδός των συνταγματικών ιδεών. Ο Μαυροκορδάτος αναζητεί τις *Considerations sur l' état politique de l' Europe et celui de la France, sur la censure et les élections*· ο Ιωάννης-Καμ Χόμπχαουζ, (1786-1869), Άγγλος πολιτικός και περιηγητής, φίλος του Λόρδου Μπάυρον, υπήρξε θαυμαστής του Ναπολέοντα και έγραψε *Απολογητικές επιστολές* για τις 100 ημέρες του, έργο για το οποίο φυλακίστηκε στην Αγγλία μετά την επιστροφή του το 1818. Το εν λόγω έργο στον κατάλογο του Μαυροκορδάτου καταχωρείται με τον τίτλο *Lettres sur les cents jours*· ο Χόμπχαουζ συντάχθηκε με το κόμμα των φιλελευθέρων και θα αποτελέσει ενεργό μέλος του Φιλελληνικού Κομιμάτου στα επόμενα χρόνια· ο Φραγκίσκος Γκιζό, Γάλλος πολιτικός και ιστορικός (1787-1874), παρέδιδε μαθήματα στη Σορβόνη όπου ανέπτυξε φιλελεύθερες απόψεις, με αποτέλεσμα τη διακοπή των μαθημάτων. Από τον κατάλογο προκύπτει ότι ή ο Μαυροκορδάτος δεν γνωρίζει ακριβώς τον τίτλο του

19. Το περιοδικό κυκλοφόρησε στο Παρίσι το 1819 από ριζοσπάστες σπουδαστές που αποτελούσαν τον κύκλο του Κοραή.

20. *ΙΑΑΜ*, τόμ. Ι, σ. 21.

21. *ΙΑΑΜ*, τόμ. Ι, σ. 22.

22. Η εν λόγω επιστολή δημοσιεύτηκε στη *Journal des Hellènes* της 28 Οκτωβρίου 1928 με τίτλο «Nouvelles acquisitions de M. Jean Gennadius. Quatre lettres inédites du Prince A. Mavrocordatos». Η επιστολή αυτή βρίσκεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη με αριθ. καταχ. Mss 196.

βιβλίου του γάλλου πολιτικού ή πρόκειται για κάποιες σημειώσεις των μαθημάτων του Γκιζό· ο Ιωάννης-Βαπτιστής Αρμάν, Γάλλος μετριοπαθής πολιτικός (1731-1816) που συμμετείχε στην Επανάσταση και διετέλεσε βουλευτής στη συνέχεια, έχει συγγράψει το *Anecdotes relatives à quelques personnages et à plusieurs événements remarquables de la révolution* (Παρίσι 1814), έργο το οποίο συγκαταλέγεται στις προτιμήσεις του Μαυροκορδάτου.

Εκτός από τα πολιτικά συγγράμματα, ο Μαυροκορδάτος ενδιαφέρεται και για τις άλλες μορφές πνευματικής έκφρασης. Αναζητά την *Description de Constantinople* του M. Pertusier. Ο Περτυζιέ, Γάλλος συγγραφέας, θα δημοσιεύσει το 1816 το *Promenades dans Constantinople*, έργο για το οποίο κάνει λόγο ο Μαυροκορδάτος. Παράλληλα, μαζί με τα προαναφερθέντα βιβλία, ο κατάλογός του συμπεριλαμβάνει το γαλλικό σύνταγμα καθώς και πέντε-έξι φυλλάδια ή προκηρύξεις.

Οι εν λόγω προκηρύξεις αφορούν ζητήματα ιδεολογικής διαμάχης ανάμεσα στους υποστηρικτές των φιλελεύθερων ιδεών και τους οπαδούς της Παλινόρθωσης. Ο Μαυροκορδάτος προσπαθεί να είναι ενήμερος για ό,τι συντελείται στην Ευρώπη και, επειδή γνωρίζει ακριβώς τη σημασία της επικαιρότητας, παρακαλεί τον βιβλιοπώλη να του στέλνει τις προκηρύξεις έγκαιρα, γιατί «αυτές χάνουν το ενδιαφέρον τους με τον χρόνο».²³ Μέσα σε αυτή την κίνηση των πολιτικών ιδεών της Ευρώπης ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος δείχνει τις πολιτικές του προτιμήσεις σε μια νέα επιστολή στον Ελβετό βιβλιοπώλη. Γράφει χαρακτηριστικά (20 Σεπτεμβρίου 1820):

«Θα σας πληροφορούσα, λοιπόν, ότι, χωρίς να είμαι εξτρεμιστής οποιουδήποτε κόμματος, προτιμώ τις γραπτές διακηρύξεις των ακραίων φιλελευθέρων από εκείνες των ακραίων μοναρχικών».²⁴

Αν ήταν να διαλέξει ανάμεσα στα δύο βασικά ιδεολογικοπολιτικά ρεύματα της εποχής, τους φιλελεύθερους και τους μοναρχικούς, η προτίμησή του έκλινε σαφώς υπέρ των φιλελεύθερων ιδεών. Η μετριοπάθεια και η πολιτική προτίμηση προς τους φιλελεύθερους τον χαρακτηρίζουν εφεξής στην πολιτική του πρακτική.

23. *ΙΑΑΜ*, ό.π., τεύχ. Ι, σ. 22.

24. *Ο.π.*, σ. 22.

Η εμπειρία η οποία αποκόμισε από τις θέσεις που κατείχε στις παραδουνάβιες ηγεμονίες και ιδιαίτερα από τη θέση του ως ποστέλνικου ερμηνεύει το ενδιαφέρον του για τη διπλωματία και τις ευρωπαϊκές εξελίξεις. Από την άλλη, τα πνευματικά του ενδιαφέροντα και οι ιδεολογικοί του προσανατολισμοί μαρτυρούν την κατεύθυνση των πολιτικών επιλογών του. Ο Μαυροκορδάτος δεν θα περιοριστεί μόνο στη γνώση και την ενημέρωση σχετικά με τις διπλωματικές σχέσεις, αλλά ενδιαφέρεται, παράλληλα, για την κατανόηση των πολιτικών ιδεών της εποχής. Τέλος, ο Μαυροκορδάτος συντάχθηκε με τον πολιτικό φιλελευθερισμό πριν από τη συνάντησή του με τον κύκλο του ποιητή Σέλλεϋ. Απλώς, η επαφή με τους Άγγλους φιλελεύθερους συμβάλλει στη διαμόρφωση των πολιτικών του προτιμήσεων.

Η οικονομική κατάσταση του Μαυροκορδάτου πρέπει να ήταν αρκετά καλή, καθώς του επέτρεπε να προβαίνει στις αγορές των βιβλίων που επιθυμούσε²⁵ αλλά και να δείχνει έμπρακτα το ενδιαφέρον του για τη μόρφωση των νέων που έφθαναν στην Πίζα.²⁶ Αυτό το ενδιαφέρον του για τους νέους και την αποστολή τους στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια εγγράφεται στη στρατηγική του «φωτισμού των Ελλήνων». Είναι μια επιλογή την οποία ήδη είχε κάνει εξάλλου και από το Βουκουρέστι στην περίπτωση του Χριστόδουλου Κλωνάρη.²⁷

Βέβαια, ανεξάρτητα από την ενεργητικότητα που εμφανίζεται να έχει ο Μαυροκορδάτος στο χρονικό διάστημα της παραμονής του στην Πίζα, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η καθημερινή ζωή δεν ήταν η ιδανική. Με άλλα λόγια, στο διάστημα

25. Βλ. *ΙΑΑΜ*, ό.π., τεύχ. Ι, σ. 22.

26. Ο Ρήγας Παλαμίδης μας δίνει της εξής πληροφορία: «Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος αποκτήσας εν Βλαχία πολλά χρήματα, εδαπάνη πολλά. Κατά το έτος 1820 ομιλών μετ' αυτού ο Φρανζέσκος Φόνος, ευρισκόμενος και αυτός εις Πίζαν, τον προέτρεψεν να βοηθήση δια δανείου ένα των εκεί σπουδαζόντων ομογενών, ίνα αποπερατώση τας σπουδάς του και χρησιμεύση εις την της Ελλάδος απελευθέρωσιν, επί λόγω να επιστρέψη τα χρήματα άμα ευκολυνθή. τον έδωσε δε 500 τάλληρα και του είπεν, ότι επιθυμεί να κάμη πολλά τοιαύτα καλά εις τους αξίους να υπηρετήσουν την Πατρίδα και χρησίμους εις τον υπέρ ανεξαρτησίας αγώνα, όσα όμως του επιτρέπει η περιωρισμένη χρηματική του κατάσταση συγκειμένη εξ 8000 ταλλήρων. Ωστε, ελθών εις την Ελλάδα, βεβαίως, θα είχε πολλά ολίγα χρήματα». Βλ. Εμμαν. Γ. Πρωτοψάλτης, *Ιγνάπιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας...*, ό.π., τόμ. ΙΙ, σ. 375.

27. Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδά, *Γεώργιος Αλεξ. Μαυροκορδάτος (1839- 1902)...*, ό.π., σ. 446.

αυτό ο Μαυροκορδάτος βίωνε μια έντονη μοναξιά.²⁸ Τη μοναξιά και τη μονοτονία της ιταλικής πόλης δεν την μοιραζόταν μόνο με τους εκεί εγκατεστημένους «Έλληνες». Αρκετές ώρες από τον ελεύθερο χρόνο του τις αφιέρωνε σε επισκέψεις στην οικία των Σέλλεϋ. Παρέδιδε μαθήματα αρχαίων ελληνικών στη σύζυγο του ποιητή Μαίρη Σέλλεϋ και στη συνέχεια εκείνη του το ανταπέδιδε με μαθήματα αγγλικών.²⁹ Στις συναντήσεις του με τους Σέλλεϋ συζητούσε για πολλά και διάφορα πράγματα, κυρίως όμως ζητήματα σχετικά με την κατάσταση των «Ελλήνων» υπό την οθωμανική κατάκτηση. Η σύζυγος του ποιητή αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ο Μαυροκορδάτος, όταν επισκεπτόταν την οικία τους, μιλούσε συχνά για την περίπτωση πιθανής εξέγερσης στον ελλαδικό χώρο:

«[ο Σέλλεϋ] (...) είχε γνωριστεί με αρκετούς Κωνσταντινοπολίτες Έλληνες, της οικογένειας του Πρίγκηπα Καρατζά, πρώην Οσποδάρου της Βλαχίας... Ανάμεσα τους ήταν και ο κύριος στον οποίο το δράμα Ελλάς είναι αφιερωμένο. Ο πρίγκηπας Μαυροκορδάτος ενθαρρύνθηκε απ' αυτές τις φιλοδοξίες για την ανεξαρτησία της χώρας του, που γέμισαν τις καρδιές πολλών συμπατριωτών του. Συχνά έκανε υπαινιγμούς για τη δυνατότητα μιας εξέγερσης στην Ελλάδα, αλλά δεν είχαμε ιδέα ότι ήταν τόσο κοντά μας, όταν την 1^η Απριλίου 1821, επισκέφθηκε τον Σέλλεϋ, φέρνοντας μαζί του την προκήρυξη του εξαδέλφου του, Πρίγκηπα Υψηλάντη, και λάμποντας από αγαλλίαση και χαρά, διακήρυξε ότι έκτοτε η Ελλάδα θα ήταν ελεύθερη».³⁰

Ο Μαυροκορδάτος φαίνεται ότι υπήρξε γνώστης του επαναστατικού σχεδίου δράσης της Φιλικής Εταιρείας, ανεξαρτήτως της προσωπικής του γνώμης για τους όρους προετοιμασίας ενός τέτοιου εγχειρήματος. Προκύπτει, επίσης, ότι ο Μαυροκορδάτος, πριν έρθει σε επαφή με τον κύκλο του Σέλλεϋ, γνώριζε την δράση της Φι-

28. *ΙΑΑΜ. ό.π.*, τευχ. I, σ. 21. Επίσης, βλ. I. Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία. Αρχείον Π. Σέκκερη*, Ανάτυπο εκ του 18ου τόμου (1965-1966) του Δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, Αθήναι 1967, σ. 58.

29. Ο Μαυροκορδάτος δίδασκε τα αρχαία ελληνικά παραδίδοντας αρχαίες ελληνικές τραγωδίες του Σοφοκλή, (*Οιδίπους τύραννος*, *Οιδίπους επί Κολωνών* και *Αντιγόνη*). Βλ. *Hellas, A Lyrical Drama*, by Percy Bysshe Shelley, edited by Thomas J. Wise, Λονδίνο 1886, σσ. xix-xx. Επίσης Edmund Blunden, *Shelley. A life story*, Λονδίνο 1946, σσ. 246-247.

30. P.B. Shelley, *Hellas/Ελλάς*, εισ.-μτφρ.-σχ. Μ. Βύρων Ραϊζης, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήνα 1990, σσ. 70-71.

λικής Εταιρείας. Σε αυτό το σημείο δεν εννοούμε την πιθανή μύηση του από τον Γαλάτη ή τις υποψίες ή/και τις αποδείξεις για την παράνομη δράση των Φιλικών, υποθέσεις που εξετάσαμε στο κεφάλαιο το σχετικό με τη δράση του Μαυροκορδάτου στο Βουκουρέστι. Εδώ, ο λόγος αφορά το χώρο της Πίζας, όπου ο Μαυροκορδάτος συνδιαλέγεται πλέον με τους αρχηγούς της Εταιρείας.

Θυμίζουμε ότι ο Αθανάσιος Τσακάλωφ, ένα από τα μέλη της Αρχής της Φιλικής Εταιρείας, μετά την εκτέλεση του Νικόλαου Γαλάτη στην Ερμιόνη, κατέληξε στην Πίζα, τον Νοέμβριο του 1819.³¹ Κατά την παραμονή του εκεί ο Τσακάλωφ συναντήθηκε με τον Μαυροκορδάτο, τον οποίον σύμφωνα με τις εντολές που είχε τον κατέστησε μέλος της Αρχής της Φ. Εταιρείας.³² Λίγο αργότερα, δηλαδή στις αρχές Απριλίου του επόμενου έτους, θα έλθει στην Πίζα και ένα άλλο μέλος της Αρχής, ο Παναγ. Α. Αναγνωστόπουλος, λόγω αντιπαραθέσεων που ξέσπασαν στα υψηλά κλιμάκια της Φιλικής Εταιρείας.³³ Ο Αναγνωστόπουλος φαίνεται, σύμφωνα με τον Ξάνθο, να βρίσκεται σε αντιπάθεια και αντιπαράθεση με άλλους εταιριστές, κυρίως με τον

31. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, Ναύπλιο 1834, σσ. 229-230. Βλ. επίσης, Εμμαν. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, στη σειρά *Απομνημονεύματα των Αγωνιστών του 21*, Νο 9, εκδ. Γ. Τσουκαλά, Αθήνα 1956 (α' έκδ. Αθήνα 1845), σ. 148: Ο Τσακάλωφ με τον Δημητρόπουλο, μετά τη δολοφονία του Γαλάτη, «... κατέφυγον εις την Μάνην. αλλ' ο ηγεμών αυτής, προς αποφυγήν ενδεχομένων κινδύνων, ως εκ της ανακαλύψεως ότι οι φονείς κατέφυγον εκεί και της μελετωμένης επαναστάσεως, τους εσυμβούλευσε να αναχωρήσωσι δια την Ιταλίαν, και ούτως κατέφυγον εις την Πίζαν, όπου ανταμώνσαντες τον αρχιερέα Ιγνάτιον και τον Αλέξανδρον Μαυροκορδάτον, απλά μέλη όντα της Εταιρείας, εφανέρωσαν εις αυτούς την Αρχήν». Για το δρομολόγιο του Τσακάλωφ από τη Μάνη έως την Πίζα, με ενδιάμεσους σταθμούς Τριέστι, Βενετία, βλ. τις σημαντικές πληροφορίες στο Ι. Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία. Αρχείον Π. Σέκερη*, ό.π., σ. 31 και 33. Ιδιαίτερα βλ. σσ. 36-37, όπου ο Π. Σέκερης σε επιστολή του από την Κωνσταντινούπολη στο Ιάσιο, 15 Μαΐου 1819, στον Π. Αθανασιάδη [Π. Αναγνωστόπουλο], μας δίνει την εξής πληροφορία: «Περί του Μαρτάκη [Αθ. Τσακάλωφ] και Δημητρόπουλου σου έγγραφα με την άνωθεν, από τον αον έλαβα γραφήν 12 Απριλίου από Βενετίαν αυτός δια ν' αλλάξη τον αέρα έμελλε ν' απεράση εις το Λιβόρνο και Πίζαν, μου λέγει ακόμη ότι να του γράφω διευθύνων τα γράμματά μου προς τους εν Βιέννη κυρίους Καπετανάκηδες».

32. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, ό.π., , σ. 260 και σημ.: «Ο Τσακάλωφ κατά την διατριβήν του εις την Ιταλίαν, παρέλαβε Μέλος της Αρχής τον Αλέξανδρον Μαυροκορδάτον, ευρισκόμενον και αυτόν εις την Πίζαν. Εις την περίστασιν ταύτην επρότεινεν ο Μαυροκορδάτος γενικήν μεταρρύθμισιν της Εταιρείας, αλλά δεν εστάθη δεκτή η πρότασίς του».

33. Βλ. Ι. Φιλήμων, ό.π., σ. 258-259 κ.ε.

Πεντεδέκα, αλλά και τον Θεόδωρο Νέγρη. Έτσι, ο Αναγνωστόπουλος «φοβούμενος ένεκα τούτων και άλλων αιτιών να μένη εις εκείνα τα μέρη, ή εις την Βεσσαραβίαν όπου μετά ταύτα είχε καταφύγει, έκρινεν αναγκαίον προς ασφάλειάν του να υποχωρήση, όθεν εφοδιασθείς από τον Γεώργιον Λεβέντην με μερικάς εκατοστάς φλωριών δι' έξοδα, ανεχώρησεν εκείθεν απελθών και αυτός εις Πίζαν της Ιταλίας, και ανταμωθείς μετά του Τσακάλωφ έμεινεν εκεί μέχρι της προσεγγίσεως της επαναστάσεως».³⁴ Ο Αναγνωστόπουλος θα πλησιάσει, με τη σειρά του, και θα κάνει λόγο στον μητροπολίτη Ιγνάτιο για τα σχέδια της Φιλικής, με συνέπεια ο τελευταίος να ενθουσιαστεί, ιδιαίτερα με το ενδεχόμενο ανάληψης της αρχηγίας της Εταιρείας από τον Ι. Καποδίστρια.³⁵

Ο Τσακάλωφ και ο Αναγνωστόπουλος ήλθαν στην Πίζα σε διαφορετική χρονική στιγμή. Ωστόσο, φαίνεται ότι η άφιξή τους στην ιταλική πόλη συνδέεται με συγκεκριμένους σχεδιασμούς της Φιλικής Εταιρείας. Από τον Απρίλιο του 1818, οι συγκεκριμένοι στην Κωνσταντινούπολη αρχηγοί της Εταιρείας κατέστρωναν σχέδιο δράσης των μελών της. Στην εν λόγω σύσκεψη τέθηκε, επίσης, το ζήτημα της αναζήτησης κατάλληλου προσώπου για την ανάληψη της αρχηγίας.³⁶ Εκείνοι από τους Φιλικούς που επιθυμούσαν ως αρχηγό τον Ι. Καποδίστρια πρότειναν τη μεσολάβηση του Ιγνατίου, ο οποίος διατηρούσε φιλικούς δεσμούς με τον Κερκυραίο πολιτικό.³⁷

34. Εμμαν. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, ό.π., σσ. 149-150. Επίσης, Ι. Φιλήμων, ό.π., σσ. 258-259.

35. Ο Ιγνάτιος, λοιπόν, «...επυρώθη τελευταίον εις τόσον βαθμόν, άμα επληροφορήθη τα περί της Αρχής εκ μέρους του Αναγνωστοπούλου, ώστε έγραψε και προς τον Αλή πασάν δια να δεχθή ούτος τον Χριστιανισμόν, αν θέλη να στήση την σημαίαν του επί των φρουριών της Κωνσταντινουπόλεως». Βλ. Ι. Φιλήμων, ό.π., σ. 260.

36. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, ό.π., τόμ. Α', σ. 22. Βλ. επίσης, Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Κάτι έγινε στην Πίζα το 1821», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 5, Ιούνιος 1986, σ. 178.

37. Οι Φιλικοί πίστευαν στη βοήθεια του Ιγνατίου και μάλιστα τη θεωρούσαν σημαντική. Μάλιστα του είχε δοθεί και μυστικό όνομα «Μαυροφόρος». Βλ. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, ό.π., τόμ. Α', σ. 138. «Δύο προυτέθησαν πρόσωπα, ο Ιωάννης Καποδίστριας και ο Αλέξανδρος Υψηλάντης. οι μεν πολλοί ήθελον τον πρώτον ως άριστον πολιτικόν, και αναγκαίαν προέτεινον την προς τούτο μεσολάβησιν του εν Πείσαις της Ιταλίας παρενδημούντος μητροπολίτου Ιγνατίου, ως εσχετισμένου μετ' αυτού δια προσωπικής φιλίας και πολιτικής ομοφροσύνης», ό.π., σ. 22.

Μάλιστα ήθελαν, πριν από την αναχώρηση του Ξάνθου για την Πετρούπολη, να έχουν πρώτα τη γνώμη του Ιγνατίου καθώς και των άλλων, δηλαδή του Καρατζά και του Μαυροκορδάτου. Την αποστολή στην Ιταλία θα την αναλάμβαναν ο Τσακάλωφ και ο Αναγνωστόπουλος για να μνησούν τον Ιγνάτιο αλλά και να τύχουν οικονομικής ενίσχυσης από τον οσποδάρο Καρατζά.³⁸

Την αντιπαράθεση των Φιλικών σχετικά με το ποιος θα αναλάβει την αρχηγία της Εταιρείας αλλά και την ανάμειξη των ονομάτων των Ελλήνων της Πίζας αποδίδει εναργώς το ακόλουθο απόσπασμα:

«Οι άλλοι επέμεναν για τους Υψηλάντες, σαν περισσότερο τολμηρούς για την επιχείρηση και περισσότερο στην εκτίμηση του έθνους. Έλεγαν ότι η διπλωματία των βαρβάρων είναι η σπάθη. Ότι τους εχρειάζοντο πρώτα πολεμισταί, δύναμις, και η πένα κατόπιν. Έτσι μετά από πολλά και διάφορα επιχειρήματα από το ένα μέρος κι από το άλλο, ο Ξάνθος που έμενε σκεπτικός, χωρίς να προφέρει την παραμικρή λέξη, φώναξε μ' εμπνευσμένη φωνή: Σιωπή, κύριοι! Είναι πολύ περίεργο, είτε, εμείς που αρχίσαμε να κηρύσσουμε την ομόνοια και την ένωση στους συμπατριώτες μας να είμεθα οι πρώτοι, τώρα που οι καιροί πιέζουν, που να μην μπορούμε να συμφωνήσουμε. Γιατί αυτή η συζήτησις; έχουμε ανάγκη τόσον από διπλωμάτες όσο και από στρατιωτικούς. Περιμένοντας οι μεν να διώξουν τον εχθρό, οι άλλοι θα οργανώσουν τον τόπο. Να λοιπόν πως θα ενεργήσουμε: Ο Αναγνωστόπουλος και ο Τσακάλωφ θα φύγουν για την Ιταλία και θα κάμουν εκεί ό,τι είπαμε, χωρίς όμως να προτιμήσουν ούτε τους Υψηλάντες ούτε τον Καποδίστρια, αλλά θα γνωστοποιήσουν στον Πρίγκιπα Καρατζά και στον αρχιεπίσκοπο ότι οι Υψηλάνται και ο Καποδίστριας είναι ήδη στην Εταιρία, αλήθεια ή όχι αδιάφορον. Κι εγώ θα πάω πολύ ευχαρίστως στη Ρωσία, όπου θα παραδώσω και στους δύο τους λογαριασμούς και τα χαρτιά. Ας τα μοιράσουν όπως θα αποφασίσουν κατά περίστασιν. Είσθε ευχαριστημένοι; Αυτή η πρότασις γίνηκε αμέσως δεκτή. Μάλιστα τη χειροκρότησαν. Αγκαλιάστηκαν και φώναξαν ζήτω η Ελλάς, ζήτω η ελευθερία, ζήτω η αριστοκρατία! Εξαπέστειλαν λοιπόν τον Αναγνωστόπουλο να συναντήσει στον Μοριά τον Τσακάλωφ, για να περάσουν μαζί απ' εκεί στην Ιταλία. Αφού έβαλε σε τάξη τά χαρτιά του και τα ντοκουμέντα του ο Ξάνθος, τα

38. *Απομνημονεύματα του Πρίγκηπος Νικολάου Υψηλάντη*, Μετάφραση, προλεγόμενα και σχόλια Ελευθέριος Μωραϊτίνης - Πατριαρχέας, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1986, σσ. 195-197.

πήρε και ξεκίνησε με πλοίο, κατά τα μέσα Ιανουαρίου 1820, για να μην ξαναγυρίσει πια».³⁹

Έτσι, λοιπόν, σε κλίμα εντατικοποίησης της δράσης της Φιλικής Εταιρείας και εν όψει της διεύρυνσής της στον οργανωτικό τομέα, οι Φιλικοί αποφάσισαν τη συμπλήρωση της Αρχής της Εταιρείας και με άλλα πρόσωπα μεταξύ των διακρινομένων και διαπρεπών ομογενών. Στους ομογενείς αυτούς συμπεριλαμβάνονται ο Μαυροκορδάτος και ο Ιγνάτιος.⁴⁰

Ο Ι. Φιλήμων αναφέρει ρητά ως μέλη της Αρχής τον Μαυροκορδάτο και τον Ιγνάτιο. Έτσι, μετά τον διορισμό του Αλέξ. Υψηλάντη ως Γενικού Εφόρου της Εταιρείας στην Πετρούπολη, τον Απρίλιο του 1820:

«Ο δε Ξάνθος ειδοποίησε πάραυτα το τοιούτον της αποστολής αυτού αποτέλεσμα προς τα εν Μόσχα, Οδησώ, Βουκουρεστίω, Κωνσταντινουπόλει και Πείσαις μέλη της Αρχής. Ο αριθμός τούτων, μη υπερβάς τους δεκαπέντε, ήρξατο από του Σκουφά και ετελείωσεν εις τον Αλέξανδρον Υψηλάντην. Εξ αυτών οι μεν πρότεροι αυτοσχεδιάσθησαν, οι δε ύστεροι προσελήφθησαν κατά περιόδους. Και πρώτοι μεν εκέκληντο ο Σκουφάς, Τσακάλωφ και Ξάνθος δεύτεροι δε ωνομάσθησαν ο Γαλάτης, Κομιζόπουλος, Αθανάσιος Σέκερης και Αναγνωστόπουλος τρίτοι ο Παναγιώτης Σέκερης και Γαζής τέταρτοι ο Λεβέντης, Δικαίος, Ιγνάτιος και Μαυροκορδάτος και πέμπτοι ο Πατσιμάδης και Υψηλάντης».⁴¹

39. Στο ίδιο, σσ. 197-8. Η χρονολογία του Χειρογράφου είναι λανθασμένη. Ο Ξάνθος, όπως γράφει ο ίδιος στα απομνημονεύματά του, ξεκίνησε από την Κωνσταντινούπολη μαζί με τον Αναγνωστόπουλο, που τραβούσε για τις ηγεμονίες, στις 19 Φεβρουαρίου 1819. Βλ. Εμμαν. Ξάνθος, *ό.π.*, σ.149.

40. «Εσχημάτιζον μέχρι τούδε την Αρχήν της Εταιρίας επτά ή οκτώ πρόσωπα. Ορθώς σκεπτόμενα τούτα απεφάσισαν, ως προείπομεν, ίνα παραλάβωσι βοηθούς και ετέρους εκ των διακρινομένων ομογενών, και μάλιστα εκ των διαπρεπόντων εν τη υπηρεσία των δύο Ηγεμονειών και ιδίως τη ρωσική. Προς τον σκοπόν αυτόν ανεχώρησαν ο μεν Τσακάλωφ εις την Ιταλίαν, ο δε Αναγνωστόπουλος εις την Μολδαυίαν και Βλαχίαν, ίνα κάμωσι κοινωνούς, ο πρώτος τον μητροπολίτη Ιγνάτιον και τον Αλέξανδρον Μαυροκορδάτον, ο δεύτερος τον Θεόδωρον Νέγρην και τον Γεώργιον Λεβέντην». Βλ. Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 25.

41. Βλ. Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, τόμ. Α', σ.34. Επίσης, βλ. Εμμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρίας*, *ό.π.*, σ. 152: «...περί τούτων όλων των ενεργειών και των πράξεών του ο Ξάνθος ειδοποίησε τους συναδελφούς του Αρχηγούς τακτικώς δια ταχυδρομείου, τόσον τους εν Οδησώ και

Μετά την ανάληψη της αρχηγίας από τον Αλεξ. Υψηλάντη η Φιλική Εταιρεία είχε επεξεργαστεί διάφορα σχέδια για τις ανάγκες οργάνωσης του αγώνα. Τα σχέδια ήταν πολεμικού αλλά και οικονομικού χαρακτήρα. Μας ενδιαφέρει η ύπαρξη ενός «γενικού σχεδίου» που πιθανώς σχεδιάστηκε το 1820 «υπό Πελοποννησίων, και ίσως μάλιστα υπό του αρχιμανδρίτου Δικαίου, Λεβέντου και λοιπών εν Βουκουρεστίω».⁴² Αυτό το σχέδιο στο Κ' άρθρο του προέβλεπε τα εξής:

«Ο πανιερώτατος άγιος Ουγγροβλαχίας Κ. Ιγνάτιος και ο άρχων Ποστέλνικος Μαυροκορδάτος, στοχαζόμεθα εύλογον, ότι πρέπει να συγκατέλθωσιν εις την Ελλάδα, δια να συνεργήσωσιν, εις ό,τι κριθώσιν ικανοί, μετά τον κατάπλουν μας εκείσε. Λουπόν ο Καλός και οι λοιποί συναγωνισταί πρέπει να γράψωσι προς την Πανιερότητα του και τον άρχοντα Ποστέλνικον, πρώτον μεν να παρησιασθώσιν εις τον υψηλότατον Αυθέντην Ιωάννην Καρατσάν, και να εξαιτήσωσι παρά της Υψηλότητός του μίαν αδράν χρηματικήν βοήθειαν, ειδοποιούντες τας αποφάσεις του Έθνους προς εκτέλεσιν του ιερού σκοπού. Ελπίζομεν, ότι το ύψος του θέλει φανή γενναίος, και θέλει βοηθήσει αδρότατα εις την τωρινήν ανάγκην το Γένος του. Έπειτα δε να κινήσουν δια την Ελλάδα χωρίς αναβολής μετά του Ιωαννίδου και Μαρτάκη, προς τους οποίους φθάσας έγραψε και ο Αρμόδιος περί τούτου. Ει δε και δεν αποφασίζουσιν τον ερχομόν τους, θέλουν προσθέσει οι συναγωνισταί εις το προς τους ρηθέντας γράμματων, ότι να μας στείλωσι την παραίτησίν των άπαντες, ή όστις εξ αυτών προκρίνει να διατριβή μάλλον εις Ιταλίαν, παρά ν' αγωνίζηται εις την πατρίδα υπέρ της ελευθερίας της».⁴³

Όπως φαίνεται, οι Φιλικοί δεν γνώριζαν με ακρίβεια τις προθέσεις και τις σκέψεις των ανθρώπων της Πίζας. Παρ' όλ' αυτά, επειδή ο ηγετικός πυρήνας της θεωρούσε αναγκαίους της ανθρώπους της Πίζας, τους συμπεριέλαβε στα σχέδιά της και σκόπευε να τους χρησιμοποιήσει σε υπεύθυνες θέσεις της οργάνωσης.

εν Κωνσταντινουπόλει Αθανάσιον και Παναγιώτην Σέκερην και Γρηγόριον Φλέσσαν, καθώς και τον Γεώργιον Λεβέντην εις Βουκουρέστιον και Αθανάσιον Τσακάλωφ και Αναγνωστόπουλον εις Πίζαν της Ιταλίας». Για το ίδιο θέμα βλ. και Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, ό.π., σσ. 269-270.

42. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, ό.π., τόμ. Α', σ. 57 και 200.

43. Βλ., Ι. Φιλήμων, ό.π., σσ. 55-56.

Στο πλαίσιο των σχεδιασμών της Φιλικής Εταιρείας εκπονήθηκε ένα σχέδιο από την Εφορία του Βουκουρεστίου –η οποία αντιμετώπιζε αρκετές δυσχέρειες στη Βλαχία–, τέλη του 1820, το οποίο δεν υλοποιήθηκε ποτέ. Το εν λόγω σχέδιο προέβλεπε την αναδιοργάνωση της διοίκησης της Εταιρείας και την αναβολή της Επανάστασης. Κορυφαίο πρόσωπο στη σύλληψη αυτού του σχεδίου αναδεικνύεται ο Αναγνωστόπουλος. Πίσω, όμως, από αυτόν προβάλλει ο Μαυροκορδάτος και ο Ιγνάτιος.

Ο Αναγνωστόπουλος παρέμεινε στην Πίζα μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1820, «ότε ειδοποιήθη πρώτον δια του εις Κωνσταντινούπολιν Δικαίου, ότι ο Μονόχειρ ανέλαβε την υπόθεσιν, περί της οποίας εστάλη ο Ξάνθος. Η είδησις αύτη εγνωστοποιήθη προς τον Ιγνάτιον και τον Μαυροκορδάτον».⁴⁴ Ο Ξάνθος, μετά το διορισμό στην αρχηγία του Αλέξ. Υψηλάντη, ζητά επίμονα την επιστροφή του Τσακάλωφ και του Αναγνωστόπουλου στις παραδουνάβιες χώρες λόγω των νέων αναγκών της Εταιρείας. Τα δύο στελέχη θα ακολουθήσουν την προηγούμενη οδηγία, ο Τσακάλωφ, όμως, αρρωσταίνει κατά την διάρκεια του ταξιδιού και παραμένει στην Βιέννη. Ο Αναγνωστόπουλος έφθασε στο Βουκουρέστι στις 30 Δεκεμβρίου 1820.

Ο Αναγνωστόπουλος, αφού μελέτησε την εκεί κατάσταση, κατέληξε, μετά από σύσκεψη με άλλους Φιλικούς, στη σύνταξη ενός υπομνήματος, το οποίο θα παραδινόταν στον Αρχηγό. Πρόκειται για σχέδιο πέντε σημείων, σύμφωνα με το οποίο γινόταν σαφές ότι ήταν ανάγκη να αναβληθεί η κήρυξη της επανάστασης μέχρι να γίνει η σωστή και σοβαρή προετοιμασία της. Επίσης, με το τέταρτο σημείο του σχεδίου, προβλεπόταν ότι ο Αρχηγός της επανάστασης θα περιστοιχιζόταν από συμβούλιο, το οποίο θα το αποτελούσαν ο Μητροπολίτης Ιγνάτιος, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ο Εμμ. Καπετανάκης, ο Α. Χριστόπουλος, ο ιατρός Χρησταρής, ο Ι. Ρίζος, και ο Γ. Λεβέντης.⁴⁵

Ο Αναγνωστόπουλος, λόγω της σπουδαιότητας του σχεδίου, ήθελε να συναντηθεί προσωπικά με τον Αλέξ. Υψηλάντη· το κλίμα, όμως, δεν ήταν ευνοϊκό, λόγω των

44. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, ό.π., σ. 261.

45. «Ο Αρχηγός της Επαναστάσεως να περιστοιχισθή από εν Συμβούλιον, συγκείμενον από τον Μητροπολίτην Ιγνάτιον, τον Α. Μαυροκορδάτον, τον Εμμανουήλ Καπετανάκη, τον Α. Χριστόπουλον, τον Χρησταρήν Ιατρόν, τον Ι. Ρίζον και τον Γ. Λεβέντην». Βλ. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, ό.π., σσ. 270-272. Επίσης για το υπόμνημα του Αναγνωστοπούλου και τις ενέργειες του βλ. και Διονύσιος Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, Μέλισσα, Αθήνα 1967, σσ. 454-458.

παλαιών αντιπαθειών αλλά και των νέων διαβολών εις βάρος του, ότι, δηλαδή, σκόπευε να δηλητηριάσει τον Υψηλάντη. Το αποτέλεσμα ήταν η εν λόγω συνάντηση να μην γίνει υπό τις καλύτερες δυνατές συνθήκες.⁴⁶ Συγκεκριμένα, οι αντίπαλοι του Αναγνωστόπουλου κατασκεύασαν την εν λόγω συκοφαντία με την οποία εμπλέκουν τα ονόματα του Μαυροκορδάτου και του Ιγνατίου.⁴⁷ Επίσης, για να πετύχουν το σκοπό τους, δηλαδή την αποτροπή της συνάντησης, έστειλαν επιστολή στον Υψηλάντη όπου επισημαίνουν τον κίνδυνο που διέτρεχε από τον Αναγνωστόπουλο. Για την υπόθεση αυτή ο Ι. Φιλήμων γράφει:

«Το Σχέδιον τούτο ανέλαβε να παρουσιάση προς τον Υψηλάντη ο Αναγνωστόπουλος, επιφορτισμένος να κάμη και τας αναγκαίας αναπτύξεις ως προς την γενικότητα και τας μερικότητάς του. Αλλ' οι Στασιασταί του Ιασίου, πληροφορούμενοι όλα ταύτα, τaráττονται φοβούμενοι προ πάντων την πλησίασιν του Αναγνωστοπούλου. Συρράπτουσιν εντεύθεν την ακόλουθον κατηγορίαν γράφοντες προς τον Υψηλάντη». Συνεχίζει ο Φιλήμων την εξιστόρηση της συκοφαντίας: «Ο Αναγνωστόπουλος, μανθάνων εις την Ιταλίαν το αποτέλεσμα της αποστολής του Ξάνθου, δεν ευχαριστήθη. Αυτός και ο Τσακάλωφ, μεταχειρισθέντες τον Ιγνάτιον και Μαυροκορδάτον, εσυμφώνησαν με τον Ι. Καρατσάν την Αρχηγίαν της Επαναστάσεως. Αλλ' ο Καρατσάς παρετήρησεν, ότι δεν λαμβάνει μέρος εις την Επιχείρησιν, ενόσω υπάρχει ο Υψηλάντης. Τοιουτοτρόπως απεφασίσθησαν ο Αναγνωστόπουλος και Τσακάλωφ, δια να φαρμακώσωσι τούτον. Αγνοείται, (επρόσθετον,) δια ποίον λόγον έμεινεν εις την Βιέννην ο δεύτερος. Ο δε Αναγνωστόπουλος, σχεδιάσας τα πάντα εις το Βουκουρέστιον με τους εκεί φίλους του, συμπαρέλαβε τον Χρησταρήν, αν και εχθρόν του μέ-

46. Βλ. Εμμαν. Ξάνθος, *ό.π.*, σσ. 155-157. Επίσης, βλ. *στο ίδιο*, σσ. 252-253, επιστολή του Υψηλάντη (26 Φεβρουαρίου 1821) από το Ιάσιο στον Ξάνθο, ο οποίος ήταν στο Κισνόφ, και σ. 215, την επιστολή του Λεβέντη (1 Νοεμβρίου 1820) στον Ξάνθο, όπου προτείνει να αποφύγει ο Αναγνωστόπουλος τη συνάντηση με τον Υψηλάντη εξαιτίας των γνωστών αντιπαθειών που είχαν γεννηθεί στο παρελθόν.

47. Ίσως σε αυτό το γεγονός να οφείλεται η καθιερωμένη άποψη της ιστοριογραφίας που θέλει τον Μαυροκορδάτο άσπονδο εχθρό του Υψηλάντη. Σίγουρα ο Μαυροκορδάτος είχε διαφορετικές απόψεις όσον αφορά τις εξελίξεις, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι επιθυμούσε στη θέση του Υψηλάντη τον Ι. Καρατζά ή ότι προόριζε την εν λόγω θέση για τον εαυτό του. Ακόμη περισσότερο, δεν σημαίνει ότι επιθυμούσε ή σχεδίαζε τη δολοφονία του.

χρι τούδε και έρχεται δια την εκτέλεσιν αυτού του σκοπού».⁴⁸ Έτσι, ο Αναγνωστόπουλος εμπλέκεται σε μια περιπέτεια η οποία σχετίζεται με την αμφισβήτηση της αρχηγίας του Υψηλάντη.

Για τις εξελίξεις αυτές μέσα στη Φιλική Εταιρεία διαθέτουμε και τη μαρτυρία του ίδιου του Αναγνωστόπουλου, ο οποίος αναφέρεται στο εν λόγω ζήτημα σε επιστολή του προς τον Ξάνθο, ο οποίος βρισκόταν στο Κισνόβ, στις 15 Ιανουαρίου 1821:

«Το διατί να ευρισκόμεθα εις τοσούτον σκότος, των από το μέρος σας πραγμάτων, τούτο απαιτεί προσωπικήν εντάμωσιν. Το εάν εφοβήθημεν, διο και ετραβήχθημεν εις την άκρην του κόσμου, ή το παρ' ημών ζητούμενον άλλο ήτον, απαιτεί και τούτο ωσαύτως προσωπικήν εντάμωσιν. Ημείς, οπού λέγεις μέσον Πατζιμάδη από Μόσχαν μας εγράψατε, όχι μόνον γράμμα σας δεν είδομεν, αλλ' ούτε ηξεύραμεν τι απόγινες και πως αι εμπορικάι μας υποθέσεις αποκατεστάθησαν, έως εις μίαν εποχήν, οπού παρά των εν Κωνσταντινουπόλει συντρόφων πληροφορηθήμεν οπωσούν, μ' όλον ότι αμφίβαλλα και εκείνα, τέλος πάντων μένοντες δια πολύν καιρόν αμφίβολοι, εκρίναμεν αναγκαιότερον να ακολουθήσωμεν, παρά να μείνωμεν εκεί, ακολουθούμεν μετά του Αθανασίου (Τσακάλωφ) εφθάσαμεν εις Βιέννην, ενθ' αρρώστησεν. Εγώ δεν ήθελον τον αφήσει ποτέ μονάχον εκεί, αν είχομεν έξοδα, ηκολούθησα κατά την απόφασίν μας και έφθασα εδώ κατά την 30 Δεκεμβρίου».⁴⁹ Συνεχίζει ο Αναγνωστόπουλος: «Από τον Αθανάσιον (Τσακάλωφ) έχω γράμματα, με λέγει ότι ανάλαβε και μετ' ου πολύ θέλει να έλθει. Προσμένω ανυπομόνως να με ευπίτε τι πρέπει να κάμω, εγώ κρίνω έως να ανταμωθώμεν να μην αποφασίσετε κανένα πράγμα, δια να σας βάλω μερικά προ οφθαλμών. Εν τοσούτω σας προσκυνώ, ασπαζόμενος και μένω».⁵⁰

Έναν μήνα αργότερα, ο Αναγνωστόπουλος, γράφοντας από το Ιάσιο, στις 11 Φεβρουαρίου 1821, στον Ξάνθο, στο Ισμαήλ, θα κάνει λόγο πάλι για τις δυσარέσκειες που έχουν ήδη αναπτυχθεί στους κόλπους της Εταιρείας.⁵¹ Από αυτήν την

48. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, ό.π., σ. 273 κ.ε.

49. Βλ. Εμμ. Ξάνθος, ό.π., σσ. 231-232.

50. *Ο.π.*, σ. 233.

51. «Εγώ ωμίλησα παρά πολλά, ώστε και εμπόδισα, διότι αν δεν προλάβωμεν την επικρατούσαν εισέτι δυσარέσκεαν, μεταξύ των υγιαστέρων, θέλει προκύψει αναμφιβόλως κακόν, ή τουλάχιστον αν άλλο κακόν εξ εκείνων όχι, το εμπόδιον του Καλού οπού δυσαρεστούμενοι ημπορούν να φανούν αδιάφοροι. Εγώ έχω μερικάς ομιλίας οπού εκείνοι με είπαν δια να αναφέρω εις τον Καλόν, αι ο-

«περιπέτεια» του Αναγνωστόπουλου προκύπτει ότι δεν υπήρχε ομοφωνία ανάμεσα στα μέλη της οργάνωσης για τους σχεδιασμούς της. Η σοβαρότερη διαφωνία εστιαζόταν στο θέμα του χρόνου κήρυξης της επανάστασης. Ο Αναγνωστόπουλος μαζί με άλλους Φιλικούς του Βουκουρεστίου υποστήριζαν την αναβολή κάθε επαναστατικού κινήματος. Μια τέτοια άποψη και θέση εκπορευόταν από την εκτίμηση πως κάθε επαναστατική δράση καθίσταται αυτόματα ανενεργός, στο μέτρο που δεν έχει προϋπάρξει κατάλληλη και σωστή προετοιμασία. Υπέρ της αναβολής συνηγορούσε και η διαπίστωση του δυσμενούς ευρωπαϊκού περιβάλλοντος, καθώς η Ρωσία δεν είχε στις πολιτικές προτεραιότητες και επιλογές της την εμπλοκή σε στρατιωτικές επιχειρήσεις με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, μια σταθερή προσδοκία των Φιλικών.

Από την άλλη πλευρά τώρα, ο Αλέξ. Υψηλάντης, εξαιτίας των διαβολών σε βάρος του Αναγνωστόπουλου, δέχθηκε με ψυχρότητα τη συνάντησή τους. Η συζήτησή τους είχε ως αντικείμενο το σχέδιο αναβολής της επανάστασης και την καλύτερη προετοιμασία της. Η πρόταση του Αναγνωστόπουλου ήταν η πεντάμηνη αναβολή του επαναστατικού σχεδίου. Τη συγκεκριμένη πρόταση δεν την αποδέχθηκε ο Υψηλάντης, γιατί είχε ήδη πάρει τις αποφάσεις του. Αποφάσεις που στηρίζονταν, από τη μια, σε διαφορετική πληροφόρηση του Υψηλάντη για την κατάσταση των Ελλήνων, δηλαδή για το βαθμό ετοιμότητάς τους και, από την άλλη μεριά, λάμβαναν σοβαρά υπόψη τους κινδύνους τους οποίους θα αντιμετώπιζε η Εταιρεία στην περίπτωση που αποκαλύπτονταν τα μυστικά της.⁵²

ποία απαιτούν προσωπικήν εντάμωσιν, όθεν και ερχόμενος εδώ κατά την 6 τούτου, αφού πρώτον αντάμωσα εν υποκείμενον κατά την παραγγελίαν εκείνων, δι' επίτηδες ανθρώπου έγραψα προς τον Καλόν οπού να με ειπή τον τρόπον της ενταμώσεώς μας, διότι είναι άφευκτος. εις αυτήν την περίστασιν ήτον κακόν να ήσουν συ, μα δεν ηξέρω διατί ανεχώρησες εκείθεν και κάθεσαι αυτού, είσθε εις την εύνοιαν του Καλού ή όχι; Μη παραξενεύεσαι, φίλε, διότι σε ερωτώ, ηξέρεις την παροιμίαν όποιος εκάη εις τον χυλόν φθά και το γιαγούρτι. Εδώ ευρίσκονται μεγάλα δυσαρέσκειαι μεταξύ των εμπόρων, αι οποία απαιτούν ταχείαν την διόρθωσίν των. Ο ερχομός του Ιωαννίδη (δηλ. του ιδίου Αναγνωστόπουλου) τόσον εδώ καθώς και εις Βουκουρέστιον επροξένησε μόνος του την ατομικήν του αθώωσιν, διότι δεν ευρέθη κανένας να ειπή ότι τον έδωσε τι και έμειναν κατεντροπιασμένοι. Ο Ιωαννίδης και Βασιλείου (Αναγνωστόπουλος και Τσακάλωφ) ήσαν συστημένοι εις διαφόρους παρά του μαυροφόρου (Ιγνατίου), θέλει μάθης αν έμβω εις την Καραντίνα, τότε θέλω να σε ανταμώσω; την αιτίαν ηξέρεις, θέλω να σε ιδώ και να ομιλήσωμεν εν ταυτώ». Βλ. Εμμαν. Ξάνθος, *ό.π.*, σσ. 240-241.

52. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, *ό.π.*, σ. 275.

Κατά πάσα πιθανότητα η πρόταση Αναγνωστόπουλου για αναβολή του κινήματος ζυμώθηκε, σε ένα μεγάλο βαθμό, κατά την παραμονή του στην Πίζα. Για το θέμα αυτό, δηλαδή τις επαφές και τις συζητήσεις για τους σχεδιασμούς της Εταιρείας, είναι αποκαλυπτική η επιστολή του Μαυροκορδάτου, μέσα πια στην Επανάσταση, σε επιστολή του προς τον Δημήτριο Υψηλάντη, στις 27 Οκτωβρίου 1821, από το Μεσολόγγι:

«...Η εκλαμπρότης της εγνώρισε, και δεν είναι χρεία να την ειπώ, ότι ο αυτάδελφός της ηπατήθη από ανθρώπους, εις τους οποίους δεν έπρεπεν ούτε ακρόασιν να δώση. Ο Ιγνάτιος και άλλοι πολλοί, εν οijs και εγώ, προείδομεν το κακόν, όταν εκ φήμης ηκούσομεν, ότι γίνονται διάφορα κινήματα. Ηθελήσαμεν να το προλάβωμεν, εγράψαμεν τα δέοντα, εξεκινήσαμεν και δύο ανθρώπους δι εξόδων μας, δίδοντες και τας οδηγίας, πως πρέπει να οδηγηθεί η Εταιρεία, δια να μη φέρη κακόν εις το γένος. Ο εις εξ αυτών ησθένησεν εις Βιέννην, όπου ευρέθη, ότε ο κόμης Καποδίστριας διέβαινεν εις Λευβάχην επήγε προς αυτόν και είτε τον σκοπόν, δι' ον εστέλλετο, και την κατάστασιν των πραγμάτων. Ο Κόμης των απεκρίθη, ότι όλα γίνονται άνευ ειδήσεώς του δεν επίστευσεν όμως, ότι ο αυτάδελφός της θέλει κινήθη. Ο άλλος επροχώρησε μέχρι Βλαχίας και έφθασε μέχρι του αδελφού της αλλ', είτε διότι ήτον πλέον αργά, είτε δι' άλλους λόγους, τους οποίους αγνώω, ο αδελφός της εκινήθη».⁵³

Φαίνεται, λοιπόν, καθαρά ότι ο Μαυροκορδάτος γνώριζε τις κινήσεις της Εταιρείας και παράλληλα διαμόρφωνε και την προσωπική του στάση απέναντι στα πράγματα και τις εξελίξεις. Εκτός από τις σχέσεις του με τον Τσακάλωφ και τον Αναγνωστόπουλο, οι μαρτυρίες μας φανερώνουν άλλες δύο περιπτώσεις όπου ο Μαυροκορδάτος εμπλέκεται και ασχολείται με τα ζητήματα της Φιλικής Εταιρείας. Γνωρίζουμε ότι το 1820 ο Ιγνάτιος έλαβε επιστολή αγνώστου από την Πελοπόννησο και ζήτησε από τον Μαυροκορδάτο να μάθει για την ποιότητα των γραμμένων. Ο Μαυροκορδάτος ζήτησε τη βοήθεια του Φρ. Φόνου «ίνα ίδη τον τε γράφοντα και φέροντα αυτήν έτυχεν δε να γνωρίζη την τε διαγωγήν και καταγωγήν αυτών, μετερχομένων ως αποστόλων της Φιλικής Εταιρείας και περί πολλών άλλων τοιούτων έδωσε πληροφορίας ειπεν ότι κινδυνεύει να προδοθή το μυστικόν, εάν δεν ληφθώσι τα κατάλληλα μέσα όπως περιορισθούν οι τοιούτοι. Συσκεπτομένοι δε και οι τρεις περί τούτων, απεφά-

σισαν οι μεν Ιγνάτιος και Μαυροκορδάτος να γράψουν οσονούπω όπου χρήζει, ο δε Φραγκίσκος Φόνος υπεσχέθη, άμα αναχωρήσει, να γράψει περί πάντων των περί ου ο λόγος· όθεν ετηρήθη μεταξύ αυτών αλληλογραφία από τον Αύγουστον του 1820 μέχρι του Φεβρουαρίου 1821». ⁵⁴ Επίσης, στις αρχές του 1821, φθάνουν στην Πίζα ο Παν. Κρεββατάς και ο Ιωάννης Τομαράς ή Τομαρόπουλος, απεσταλμένοι των προυχόντων της Πελοποννήσου, για να συγκεντρώσουν συγκεκριμένες πληροφορίες και να συμβουλευθούν τον Ιγνάτιο, για θέματα που αφορούσαν πια την επικείμενη εξέγερση. ⁵⁵

Από τα προαναφερθέντα προκύπτει ότι ο Μαυροκορδάτος, ανεξάρτητα από την προσωπική του άποψη που είχε για την κατάσταση των ελληνικών πραγμάτων και ιδιαίτερα την επαναστατική δράση της Φιλικής Εταιρείας, από το 1819 είναι μέλος της Αρχής της Εταιρείας, δηλαδή μέλος του ηγετικού κλιμακίου της. Από εκείνη τη στιγμή μετέχει στα πολιτικά και οργανωτικά ζητήματα της Εταιρείας, γεγονός που σημαίνει ότι ο πολιτικός προβληματισμός του θα πρέπει να λαμβάνει σοβαρά υπόψη το ενδεχόμενο της ένοπλης σύγκρουσης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Με άλλα λόγια, εκτός από τη στρατηγική του «φωτισμού του γένους», προϋπόθεση ηγεμόνευσης στο χώρο των υπόδουλων χριστιανών, προβάλλουν κι άλλες εναλλακτικές μεθοδεύσεις «ανάστασης του γένους», όπως η ένοπλη σύγκρουση. Η δραστηριότητα της Φιλικής Εταιρείας πέτυχε να «καθημερινοποιήσει» αυτήν την εναλλακτική επιλογή των υποδούλων. Ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος, αν και δεν συμμερίζεται αυτή την προοπτική, εξαιτίας ακριβώς της εμπλοκής του στα πράγματα, δεν την αποκλείει πια ως ένα από τα ενδεχόμενα της συλλογικής δράσης των κατακτημένων «Ελλήνων».

Ας επανέλθουμε, όμως, στην Πίζα να δούμε πώς συμπληρώνεται η εικόνα της ζωής του Αλέξ. Μαυροκορδάτου εκείνη την περίοδο. Αναφερθήκαμε στις συχνές

53. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, ό.π., τόμ. Δ', σ. 513.

54. Εμμαν. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας (1766-1828)*, ό.π., τευχ. ΙΙ, σ. 375.

55. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, ό.π., σ. 363. Επίσης, του ίδιου, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμ. Γ', σ. 5, Ν. Σπηλιάδου, *Απομνημονεύματα...*, ό.π., τόμ. Α', σ. 10. Επίσης, Εμμαν. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας (1766- 1828)*, τόμ. Δ', Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1959, τευχ. Ι, σσ. 168-169. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Κάτι έγινε στην Πίζα το 1821», ό.π., σσ. 179-180.

επισκέψεις του στην οικία των Σέλλεϋ, όπου παρέδιδε μαθήματα αρχαίων ελληνικών στη σύζυγο του ποιητή. Ο Σέλλεϋ (Percy Busshe Shelley) ήταν ένας αυτοεξόριστος Άγγλος, οπαδός των φιλελεύθερων ιδεών και ένθερμος υποστηρικτής των επαναστατικών κινημάτων της εποχής.⁵⁶

Εκείνη την εποχή το δουκάτο της Τοσκάνης υπήρξε τόπος εγκατάστασης και διαβίωσης διαφόρων ατόμων που για οποιονδήποτε λόγο δεν μπορούσαν να παραμείνουν στην χώρα τους. Αυτό ίσχυε ιδιαίτερα για τους φιλελεύθερους της εποχής. Δεν είναι τυχαίο ότι, λίγο αργότερα, στην Πίζα θα κατέβει και ο Μπάουρον.⁵⁷ Επίσης, μια άλλη μορφή που θα συνδέσει το όνομά της με το ελληνικό ζήτημα είναι ο Τζων Μπάουρινγκ. Ο τελευταίος βρισκόταν εκεί ένα διάστημα, το 1819, ως πρόξενος της Αγγλίας και κατόπιν αναχώρησε για την Ισπανία το 1820, όπου ξέσπασε η επανάσταση. Ο Μπάουρινγκ διετέλεσε γραμματέας του Φιλελληνικού Κομιτάτου του Λονδίνου (Greek Committee) και υπήρξε μαθητής του Τζέρεμυ Μπένθαμ, το έργο του οποίου εξέδωσε αργότερα. Ήταν επίσης οπαδός του ωφελιμισμού και των φιλελεύθερων ιδεών.⁵⁸

Η στενή σχέση που ανέπτυξε ο Αλ. Μαυροκορδάτος με τον Σέλλεϋ υπήρξε καθοριστική. Η πρώτη επαφή πρέπει να έγινε στα τέλη Νοεμβρίου με αρχές Δεκεμβρίου 1820.⁵⁹ Η σχέση αυτή, μέσα από την καθημερινή επαφή, θα φέρει τους δύο άνδρες πολύ κοντά. Ο Σέλλεϋ φαίνεται να εκτιμούσε τον Μαυροκορδάτο για τις γνώσεις του και ιδιαίτερα εκείνες στον τομέα των αρχαίων κλασικών.⁶⁰ Στις συναντήσεις τους

56. P.B. Shelley, *Hellas/Ελλάς*, ό.π., σ. 68/71.

57. Γεώργιος Π. Κουρνούτος, «Ο Λόρδος Μπάουρον και η εποχή του (Ιστορικό και Βιογραφικό Σχεδίασμα)», *Νέα Εστία*, τεύχ. 1127, Αθήνα 15.6.1974, σ. 826.

58. Γ. Π. Κουρνούτος, «Ο Λόρδος Μπάουρον και η εποχή του», ό.π., σ. 826, και του ίδιου, «Οι Έλληνες και ο Μπάουρον στην Ιταλία», *Μνημοσύνη*, τομ. 6, Αθήνα 1976-1977, σσ. 211-212.

59. P.B. Shelley, *Hellas/Ελλάς*, ό.π., σ. 8/9. «Η πρώτη μνεία αυτής της σχέσης χρονολογείται από τον Δεκέμβριο του 1820, μπορεί όμως να είναι αρκετά παλιότερη. Φυσικά, από την άποψη αυτού του σημειώματος, δεν έχει τόση σημασία ούτε η παλαιότητα, ούτε η πυκνότητα μιας τέτοιας σχέσης όσο η διαθεσιμότητα των προσώπων που την συνάπτουν και σίγουρα, η βραχυχρόνια αυτή φιλία υπήρξε και έντονη και αποδοτική», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος, ό.π., σσ. 179-180.

60. *Hellas, A Lyrical Drama*, by Percy Bysshe Shelley, edited by Thomas J. Wise, σ. xx. Επίσης, *ΙΑ-ΑΜ*, ό.π., τεύχ. V, σσ. 79-80.

συζητούσαν για πολλά και διάφορα πράγματα, κυρίως, όμως, για τις «ελληνικές» υποθέσεις και τις αναμενόμενες εξελίξεις τους.⁶¹

Η εν λόγω σχέση θα μετατραπεί σε φιλία και αυτό φαίνεται καθαρά από την αφιέρωση του λυρικού δράματος *Hellas* από τον Άγγλο ποιητή στον Μαυροκορδάτο. Η πλήρης αφιέρωση έχει ως εξής:

«Στην εξοχότητά του/ τον Πρίγκηπα Αλέξανδρον Μαυροκορδάτον/ πρώην Γραμματέα (Υπουργόν) των Εξωτερικών του Οσποδάρου της Βλαχίας/ το δράμα "Ελλάς" αφιερώνεται σαν ατελής ένδειξις θαυμασμού, συμπαθείας, και φιλίας του Συγγραφέα./ Πίζα, 1 Νοεμβρίου 1821».⁶²

Το *Ελλάς*, τελευταίο ποίημα του Σέλλεϋ, γράφτηκε το φθινόπωρο του 1821 στην Πίζα και δημοσιεύτηκε την επόμενη άνοιξη στο Λονδίνο. Τις συνθήκες συγγραφής του ποιήματος, και όχι μόνο, μας τις διασώζει η Μαίρυ Σέλλεϋ σε ένα σημειώμά της το 1839.⁶³ Η Μ. Σέλλεϋ περιγράφει τις συνθήκες που επικρατούσαν εκείνη την εποχή στην Ευρώπη και ιδιαίτερα τις επαναστατικές εκρήξεις στην Ισπανία, τη Νεάπολη και στο Πεδεμόντιο, ενώ κάνει λόγο και για την Ιερή Συμμαχία, η οποία είναι «ζωντανή και δραστήρια». Αυτό, όμως, που κυρίως μας ενδιαφέρει είναι οι πληροφορίες που μας δίνει για τους Έλληνες στην Πίζα:

«[ο Σέλλεϋ] (...) είχε γνωριστεί με αρκετούς Κωνσταντινοπολίτες Έλληνες, της οικογένειας του Πρίγκηπα Καρατζά, πρώην Οσποδάρου της Βλαχίας... Ανάμεσα τους ήταν και ο κύριος στον οποίο το δράμα *Ελλάς* είναι αφιερωμένο. Ο πρίγκηπας Μαυροκορδάτος ενθαρρύνθηκε απ' αυτές τις φιλοδοξίες για την ανεξαρτησία της χώρας του, που γέμισαν τις καρδιές πολλών συμπατριωτών του. Συχνά έκανε υπαινιγμούς για τη δυνατότητα μιας εξέγερσης στην Ελλάδα, αλλά δεν είχαμε ιδέα ότι ήταν τόσο κοντά μας, όταν την 1^η Απριλίου 1821, επισκέφθηκε τον Σέλλεϋ, φέρνοντας μαζί του

61. P.B. Shelley, *ό.π.*, σσ. 70-71.

62. Στο *ίδιο*, σ. 76: «To His Excellency / Prince Alexander Mavrocordato / Late Secretary for foreign affairs to the Hospodar of Wallachia / The drama of *Hellas* is inscribed as an/imperfect token of the admiration, / sympathy, and friendship of / the Author / Pisa, November 1st, 1821».

63. *Ο.π.*, ιδιαίτερα βλ. Mrs Shelley's Note (1839), σσ. 66-73.

την προκήρυξη του εξαδέλφου του, Πρίγκιπα Υψηλάντη, και λάμποντας από αγαλλίαση και χαρά, διακήρυξε ότι έκτοτε η Ελλάδα θα ήταν ελεύθερη». ⁶⁴

Τέλος, μια άλλη ένδειξη που μας επιτρέπει να θεωρούμε, πέρα από κάθε αμφιβολία, την ύπαρξη σχέσης και φιλίας μεταξύ του Σέλλεϋ και του Μαυροκορδάτου είναι το επίγραμμα που θέτει ο ποιητής μετά τον τίτλο του έργου του: «*Μάντις ειμ' εσθλών αγώνων - Oedip. Colon*». ⁶⁵ Το ίδιο επίγραμμα από την τραγωδία του Σοφοκλή *Οιδίπους επί Κολωνώ* χρησιμοποιεί ο Μαυροκορδάτος σε μια επιστολή προς τους φίλους του στο Παρίσι στις 2 Απριλίου 1821, δηλαδή μια μέρα μετά την επίσκεψη στους Σέλλεϋ. ⁶⁶ Αν δώσουμε μεγάλη σημασία στις ημερομηνίες προκύπτει ότι ο Σέλλεϋ δανείζεται το επίγραμμα από τον Μαυροκορδάτο. Και αυτό είναι το πιθανότερο να συμβαίνει, γιατί ο Μαυροκορδάτος είχε διδάξει τον Σοφοκλή στη Μαίρη Σέλλεϋ. ⁶⁷ Βέβαια δεν πρέπει να αποκλείσουμε την περίπτωση η πατρότητα της αναφοράς να ανήκει στον Σέλλεϋ. Μια πληροφορία θέλει τον Σέλλεϋ, την ημέρα κατά την οποία ο Μαυροκορδάτος του ανακοινώνει την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης, να χαρίζει στον τελευταίο ένα δώρο. Πρόκειται για μια σφραγίδα σκαλισμένη που παρουσίαζε ένα περιστέρι με ανοιχτά φτερά και έφερε την επιγραφή *Μάντις ειμ' εσθλών αγώνων*. ⁶⁸ Όπως και να έχει, όμως, το πράγμα, φαίνεται ότι ο Μαυροκορδάτος με τον Άγγλο ποιητή μοιράζονταν κοινούς πνευματικοϊδεολογικούς τόπους.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι απόψεις που διατυπώνει ο ίδιος ο ποιητής. Θεωρούμε πως πριν τις καταγράψει (Νοέμβριος του 1821) δεν θα δίσταζε να τις υποστηρίξει και στις προσωπικές- ιδιωτικές επαφές. Πιθανότατα, λοιπόν, κοινωνός των απόψεων του ποιητή να υπήρξε και ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος. Ο Σέλλεϋ, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, υπήρξε οπαδός των φιλελεύθερων ιδεών και ένθερμος υποστηρικτής των επαναστατικών κινημάτων της εποχής. Επηρεασμένος από τον μετριοπαθή, ιδεολόγο αναρχικό πεθερό του, Γουίλιαμ Γκόντουν (William Godwin) θα

64. Στο ίδιο, σ. 70-71.

65. Στο ίδιο, σσ. 76-77.

66. *ΙΑΑΜ*, ό.π., τ. 5ος, τευχ. Ι, σ. 32.

67. Βλ. *Hellas, A Lyrical Drama*, ό.π., σσ. xix-xx.

68. Βλ., Alex. A.C. Stourdza, *L' Europe orientale et le rôle historique des Maurocordato, 1660-1830*, Librairie Plon, Παρίσι 1913, σσ. 307-308 και σημ. 1.

προχωρήσει σε πιο ριζοσπαστικά μονοπάτια τη σκέψη του.⁶⁹ Με τον όρο αναρχία (βλ. και ανάρχης) θα ονοματίσει κάθε απάνθρωπη και δικτατορική κυβέρνηση των κρατών που δεν συμμερίζονταν τις ιδέες του φιλελευθερισμού. Τον χαρακτηρισμό θα τον προσδώσει ακόμη και στην Αγγλία.⁷⁰

Έχει ενδιαφέρον ο ίδιος ο λόγος του ποιητή, που διατυπώνεται στον πρόλογο του δράματος και αναφέρεται στις εκτιμήσεις του για το ρόλο των μεγάλων δυνάμεων και κυρίως της Ρωσίας και της Αγγλίας. Καταφέρεται εναντίον της Ιεράς Συμμαχίας, αλλά διαφοροποιεί τη στάση του όταν αναφέρεται μεμονωμένα σε κάθε ευρωπαϊκή δύναμη. Ο Σέλλεϋ θεωρεί επικίνδυνη τη Ρωσία, διότι δεν έχει πρόθεση να βοηθήσει στην απελευθέρωση της Ελλάδας· αντίθετα, ο σκοπός της είναι να την έχει υπό την κυριαρχία της. Από την άλλη πλευρά, αν και κατατάσσει την Αγγλία στους «καταπιεστές», έχει την ελπίδα ότι θα υπάρξει αλλαγή στην εξωτερική της πολιτική προς την κατεύθυνση της αποδοχής μιας ανεξάρτητης Ελλάδας. Σημειώνει, λοιπόν, ο ίδιος ο ποιητής:

«Οι Άγγλοι επιτρέπουν στους δικούς τους καταπιεστές να δράσουν σύμφωνα με τη δική τους συμπάθεια για τον Τούρκο τύραννο, και να στιγματίσουν τ' όνομά τους με μια συμμαχία με τους εχθρούς της οικογενειακής ευτυχίας, της Χριστιανοσύνης και του πολιτισμού. Η Ρωσία θέλει να κατέχει, όχι να λευτερώσει, την Ελλάδα, και ι-

69. Για τον Γκόντουν (1756-1836), για τις ιδέες και τη φιλοσοφία του, βλ. Τζέιμς Τζολ, *Οι Αναρχικοί*, μετ. Νίκ. Μπαλή, εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1975 (James Joll, *The Anarchists*, Methuen & C.O. Ltd, 1964), σσ. 28-38. Σελ. 36: «Η πρώτη του γυναίκα ήταν η Μαίρη Γουώλστονκραφτ, σημαντική οπαδός των δραστικών μεταρρυθμίσεων και πρωτοπόρος στον αγώνα για τα δικαιώματα των γυναικών στην Αγγλία. Πέθανε ύστερα από λίγα χρόνια γάμου που θεμελίωσαν κάποια τρυφερότητα στη φύση του Γκόντουν, τρυφερότητα απροσδόκητη για έναν τόσο ψυχρό και ορθολογιστή. Η μοναδική τους κόρη, η Μαίρη, παντρεύτηκε τον ποιητή Σέλλεϋ, που ήταν από τους πρώτους μαθητές του Γκόντουν. Η δεύτερη γυναίκα του Γκόντουν, η Κα Κλαίρμοντ, ήταν λιγότερο σημαντική. και ο γάμος αυτός δεν φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα ευτυχισμένος». Βλ. επίσης, Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Ειδικά θέματα Ευρωπαϊκής Ιστορίας 1789-1830*, Σημειώσεις για το μάθημα της Ευρωπαϊκής Ιστορίας, Αθήνα 1984, σ. 23, και Roland Marx, «Η εποχή των ρωγμών (1789-1848)», στο George Livet, Roland Mousnier (διευθ.), *Γενική Ιστορία της Ευρώπης. Η Ευρώπη από το 1789 μέχρι το 1848*, τόμ. Ε', Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1984, (γαλλ. έκδ. P.U.F., Παρίσι 1980), σσ. 77-78. Τέλος, βλ. Jean Touchard, *Histoire des idées politiques*, τόμ. 2, P.U.F., Παρίσι 1985, σ. 416 και 449.

κανοποιείται να βλέπει τον Τούρκο – τον φυσικό της εχθρό– και τον Έλληνα –που προορίζεται για σκλάβος της – ν’ αλληλοεξασθενίζουν μέχρι ο ένας ή κι οι δυο τους να πέσουν στο δίχτυ της. Σωστή και γενναιόψυχη πολιτική της Αγγλίας θα ήταν η εγκαθίδρυση μιας ανεξάρτητης Ελλάδας, και η διατήρησή της ενάντια και στους δύο, Ρώσσο και Τούρκο– πότε όμως υπήρξε ο καταπιεστής γενναιόψυχος ή δίκαιος;»⁷¹

Η φιλία του Μαυροκορδάτου με τον Σέλλεϋ έχει ιδιαίτερη σημασία. Θα δώσει την ευκαιρία στον Μαυροκορδάτο να αντιληφθεί τις νέες πραγματικότητες που ανοίγονταν μπροστά του και κυρίως να συγκεκριμενοποιήσει τους πολιτικούς προσανατολισμούς του. Ο Μαυροκορδάτος στην Πίζα κινείται ανάμεσα σε μια μικρή, αλλά δυναμική, ομάδα Ελλήνων εμπόρων και σπουδαστών, καθώς επίσης σχετίζεται και με τον κύκλο των Άγγλων φιλελευθέρων.

Αν παρακολουθήσουμε χρονολογικά τα γεγονότα, φαίνεται πως ο Μαυροκορδάτος πριν έρθει σε επαφή με τους Άγγλους φιλελεύθερους έχει ήδη σχετιστεί με τους εκπροσώπους της Φιλικής Εταιρείας και ενδιαφέρεται για την τύχη της και τους σχεδιασμούς της. Την ίδια εποχή φανερώνονται και οι πνευματοκοϊδεολογικές προτιμήσεις του, οι οποίες στρέφονται προς τις φιλελεύθερες ιδέες και την πληροφόρηση/γνώση της ευρωπαϊκής διπλωματίας. Ύστερα έρχεται η διαπροσωπική σχέση του με τους Άγγλους φιλελεύθερους. Βέβαια, όταν γίνεται λόγος για ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικές ιδέες, δεν έχει μεγάλη σημασία η συγκεκριμένη χρονική ακολουθία. Υπάρχει ένα διάχυτο κλίμα στην Ευρώπη, όπου οι ιδέες των φιλελευθέρων αντιμάχονται τις ιδέες και τη λογική της Ιεράς Συμμαχίας. Τα ιδανικά της ελευθερίας και οι αρχές της νομιμότητας και του δικαίου αντιμάχονται τους δεσπότες μονάρχες και την «ελέω Θεού κυριαρχία».

70. P.B. Shelley, *Hellas/Ελλάς*, ό.π., σσ. 29-31.

71. «The English permit their own oppressors to act according to their natural sympathy with the Turkish tyrant, and to brand upon their name the indelible blot of an alliance with the enemies of domestic happiness, of Christianity and civilization. Russia desires to possess not to liberate Greece, and is contented to see the Turks, its natural enemy, and the Greeks, its intended slaves, enfeeble each other until one or both fall into its net. The wise and generous policy of England would have consisted in establishing the independence of Greece, and in maintaining it both against Russia and the Turk; - but when was the oppressor generous or just?», P.B. Shelley, *Hellas/Ελλάς*, ό.π., σ. 80-82. Πρβλ. επίσης, Εμμαν. Ν. Φραγίσκος, ό.π., σσ. 542-546.

Ο έντονος πολιτικός προβληματισμός που ξεκινά με την πρόσληψη του επαναστατικού μηνύματος από τη μεριά του Μαυροκορδάτου και τα ερωτήματα που ανακύπτουν όσον αφορά το μέλλον της εθνικής ομάδας στην οποία ανήκει διαμορφώνει ένα ευνοϊκό έδαφος για την καλύτερη υποδοχή των φιλελεύθερων ιδεών. Ο «κύκλος της Πίζας», Έλληνες και Άγγλοι, θα αποτελέσει προνομιακό χώρο νέων ιδεολογικών ζυμώσεων, και πολιτικού αναπροσανατολισμού του Μαυροκορδάτου. Στο κοινωνικό περιβάλλον της Πίζας θα συντελεσθεί, όπως εύστοχα έχει επισημάνει ο Β. Παναγιωτόπουλος, η «συνάντηση δύο πολιτικο-ιδεολογικών συνόλων, όπως αυτά είχαν διαμορφωθεί σε διαφορετικούς χώρους, το ένα ως ριζοσπαστικός ρομαντισμός, στην αγγλική φιλελεύθερη εκδοχή του, και το άλλο σαν κρατικός ηγεμονικός διαφωτισμός στη φαναριώτικη εκδοχή του αντίστοιχα».⁷²

Ο Μαυροκορδάτος θα εκμεταλλευτεί αυτή τη «συνάντηση» ώστε να αναπληρώσει την ακύρωση της κοινωνικής ανόδου του, η οποία αντανakλάται στην καθ' όλα πετυχημένη πολιτική σταδιοδρομία του στη Βλαχία. Έτσι, λοιπόν, στην Πίζα ο Μαυροκορδάτος προσπαθεί να αναπληρώσει ή τουλάχιστον προσδοκά να αναπληρώσει τη χαμένη του κοινωνική ισχύ. Σε αυτή την κατεύθυνση αποκτά ιδιαίτερη σημασία ο ρόλος που διαδραματίζει η μόρφωσή του και τα γενικότερα ενδιαφέροντά του, καθώς και η επιλογή των κοινωνικών σχέσεών του στο περιβάλλον της ιταλικής πόλης.

Βέβαια, δεν είναι μόνο ο Μαυροκορδάτος που θα συνδεθεί με τους οπαδούς του φιλελευθερισμού. Και ο Ιγνάτιος αλλά και άλλοι Έλληνες, στο Λιβόρνο και σε άλλες πόλεις, έρχονται σε επαφή με τους οπαδούς του φιλελεύθερου κινήματος στην Ιταλία. Ένας από αυτούς ήταν ο Κωνσταντίνος Πολυχρονιάδης αλλά και άλλοι συμπατριώτες του Ηπειρώτες, όπως ο Ανδρέας Λουριώτης. Ο Πολυχρονιάδης ήταν άμεσα συνδεδεμένος με τον κύκλο του Τζον Μπάουρινγκ. Όταν ξέσπασε η Επανάσταση, το 1821, βρισκόταν στο Παρίσι και με τους άλλους Έλληνες συγκρότησαν το Διευθυντήριο του Αγώνος υπό τον Αδαμάντιο Κοραή. Βλέποντας, όμως, πως τα πράγματα κρίνονταν πιο πολύ στον ιταλικό χώρο, κατέβηκε το φθινόπωρο του 1821 στο Λιβόρνο.

Το ενδιαφέρον, στην περίπτωση του Μαυροκορδάτου, είναι ότι βρίσκεται από την πλευρά εκείνων που θα κατανοήσουν τη σημασία και το πολυδιάστατο αυτής της «συνάντησης» και θα την αξιοποιήσουν στο έπακρο μέσα από την πολιτική δράση

72. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Κάτι έγινε στην Πίζα το 1821», *ό.π.*, σ. 178.

στην επαναστατημένη Ελλάδα. Η «κοινωνική έκπτωσή» του θα επιταχύνει την πολιτογράφηση του Μαυροκορδάτου στο ρεύμα των εθνικών ιδεών και θα σημάνει την «πολιτική ωρίμανσή» του. Οι φιλελεύθερες ιδέες θα εγκολπωθούν, στην περίπτωση του Μαυροκορδάτου, στα προτάγματα της εθνικής ανεξαρτησίας και της πολιτικής ελευθερίας. Μέσα από αυτά προβάλλει το εθνικού τύπου ελληνικό κράτος.

Ταυτόχρονα, είναι αξιοπρόσεκτο και συνάμα χαρακτηριστικό πως οι αλλαγές στο πνευματικό και ιδεολογικό σύμπαν των ανθρώπων μεταφράζονται και πραγματώνονται στις καθημερινές συμπεριφορές και στάσεις τους. Είναι γνωστό από πληθώρα μαρτυριών αλλά και από την εικονογραφία του Αγώνα ότι η εξωτερική εμφάνιση του Αλέξ. Μαυροκορδάτου χαρακτηρίζεται από την ευρωπαϊκή ενδυμασία του. Αυτό που δεν είναι πολύ γνωστό είναι ότι δεν έφερε πάντα παρόμοια ενδυμασία. Στη Γενεύη, αλλά και κατά την παραμονή στην Πίζα, κυκλοφορούσε ενδεδυμένος με ανατολίτικα ρούχα, ακολουθώντας την παράδοση της κοινωνικής ομάδας στην οποία ανήκε. Εξάλλου, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τα ευρωπαϊκά ρούχα ήταν απαγορευμένα για τους κατακτημένους.

Ο Σέλλεϋ αποκαλούσε χαρακτηριστικά τον Μαυροκορδάτο «ο τουρμπανοφόρος φίλος».⁷³ Η ενδυματολογική αλλαγή θα συντελεσθεί με την απόφαση του Μαυροκορδάτου για κάθοδο στην επαναστατημένη Ελλάδα. Φαίνεται ότι ο μηχανισμός της αλλαγής, η «μετακίνηση» του Μαυροκορδάτου προς μια νέα ταυτότητα περνά μέσα και από την ενδυμασία ή επηρεάζει και αυτήν. Ο «τόπος» όπου ο άλλος τον αναγνωρίζει, αλλά και όπου ο Μαυροκορδάτος αναγνωρίζει πια τον εαυτό του, οδηγεί στην αποτίναξη της παραδοσιακής ανατολίτικης φορεσιάς. Η σημειολογική ανάλυση της νέας ενδυματολογικής επιλογής του Μαυροκορδάτου μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η αντίθεση με τον κυρίαρχο κατακτητή και τη λογική του διαπερνά όλες τις πτυχές του λογισμού του.

Το παρελθόν βιώνεται δύσκολα, είναι ένα «άχθος», όπως και οτιδήποτε παραπέμπει σε αυτό, γεγονός που οδηγεί τον Μαυροκορδάτο να αποπειραθεί να το «αποβάλλει» από πάνω του ή έστω να το απονευρώσει. Και στην περίπτωση της ενδυμασίας, τουλάχιστον, ο Μαυροκορδάτος το επιτυγχάνει κυριολεκτικά. Έτσι, ο

73. Βλ. *Hellas, A Lyrical Drama*, ό.π., σσ. xix-xx και Alex. A.C. Stourdza, ό.π., σσ. 307-308 και σημ.

1. Επίσης, Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά Χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Ε.Μ.Ν.Ε. - Μνήμων, Αθήνα 1993, σσ 119-121 και σημ. 4.

Μαυροκορδάτος πετά την ασιατική φορεσιά και υιοθετεί τα ευρωπαϊκά ρούχα. Η ευρωπαϊκή ενδυμασία υποδηλώνει τον ευρωπαϊκό κόσμο και τις φιλελεύθερες ιδέες, υποδηλώνει τη νέα πολιτική ταυτότητα του Μαυροκορδάτου.

Η επιλογή, λοιπόν, από την πλευρά του Μαυροκορδάτου να συναναστραφεί τους Άγγλους φιλελεύθερους διανοητές υποδηλώνει τον προσανατολισμό του προς τη Δύση. Από την άλλη, και οι Άγγλοι, οι οποίοι συναναστρέφονται τον Μαυροκορδάτο, τον αποδέχονται ως αυτό που είναι, δηλαδή αποδέχονται και αναγνωρίζουν τη νέα ταυτότητα του ή καλύτερα αναγνωρίζουν τη μεταλλαγή της.

Η επαφή του με τους Άγγλους θα δώσει την ευκαιρία στον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο να συλλάβει ότι μια προσωπική και ιδιαίτερα μια πολιτική ταυτότητα δεν είναι κάτι το σταθερό και δεδομένο. Και αν ως μέλος μιας παραδοσιακής κοινωνίας διέθετε πριν από λίγα χρόνια μια σταθερή αναφορά, τώρα, βρισκόμενος στη Δύση, βιώνει την αλλαγή και τις συνέπειες της. Ο Μαυροκορδάτος μέσα στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της κοινωνικής πραγματικότητάς της γνώριζε τους κοινωνικούς ρόλους, οι οποίοι προέκυπταν από τη συγκεκριμένη κοινωνική θέση που κατείχε παραδείγματος χάριν στο Βουκουρέστι. Τώρα, η ανατροπή ή οι διαφοροποιήσεις της ταυτότητας του Μαυροκορδάτου συντελούνται και δεν μπορούσε να γίνει διαφορετικά παρά σε μια «άλλη» κοινωνία, διαφορετική από εκείνη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μια κοινωνία, όπως η δυτική, η οποία όχι μόνο δεν προσδίδει σταθερές ταυτότητες αλλά ίσα ίσα τροφοδοτεί και τροφοδοτείται από τις εξελίξεις, τις αλλαγές, τη ρευστότητα.

Η περιπλάνηση του Μαυροκορδάτου στην Ευρώπη, τελευταίος σταθμός της οποίας υπήρξε η Πίζα, θα καταδείξει με τον καλύτερο τρόπο ότι ο ιστορικός μας πρωταγωνιστής είχε την ευκαιρία να σκεφθεί και να προβληματισθεί γύρω από τον πολιτισμό και τις αξίες του οποίου είναι φορέας καθώς επίσης και να σκεφθεί με υπαρκτούς όρους για τη γνώση των ατομικών δυνατοτήτων και πλεονεκτημάτων. Ο Μαυροκορδάτος, βιώνοντας τις κοινωνικές εμπειρίες μέσα από τη διαδοχή χώρων και χρόνου, συνειδητοποιεί ότι οι προηγούμενες κοινωνικές αναφορές και σταθερές δεν ισχύουν και οι σημερινές, οι υπάρχουσες, είναι σχετικές και μεταβλητές.

Η νέα πολιτική ταυτότητα του Μαυροκορδάτου γεννιέται μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον της Πίζας. Η διαπλοκή των κοινωνικών σχέσεων τόσο στη μορφή της απόρριψης όσο και στην περίπτωση της αποδοχής συντελεί τα μέγιστα στο σχηματισμό της. Ο Μαυροκορδάτος με τη στάση του και την πρακτική του στην ιταλική πό-

λη συγκροτεί ένα αμφίδρομο κανάλι επικοινωνίας με τους Άγγλους φιλελεύθερους, το οποίο συντελεί υποβοηθητικά στην οικοδόμηση της νέας του ταυτότητας. Με άλλα λόγια, δεν θα μπορούσε ο Μαυροκορδάτος να αποκτήσει μια νέα πολιτική ταυτότητα αν δεν είχε πρόσφορες υποδοχές. Οι τελευταίες είχαν δημιουργηθεί και προετοιμαστεί στο Βουκουρέστι. Έτσι, σε ένα πλαίσιο διεργασιών κοινωνικής αναγνώρισης, ο Μαυροκορδάτος μεταμορφώνεται σε κάτι καινούργιο, «μετακινείται» προς μια νέα ταυτότητα. Οδηγείται εκεί, δηλαδή στον «τόπο» όπου ο άλλος τον αναγνωρίζει, γίνεται εκείνο το οποίο ο άλλος τον αποκαλεί.

Τέλος, αν ο Μαυροκορδάτος στο Βουκουρέστι μπορούσε να χαρακτηριστεί ως πολιτικός που ενδιαφέρεται και ασχολείται παράλληλα με τα γράμματα ως λόγιος, κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Πίζα μεταμορφώνεται σε διανοούμενο, ο οποίος ασχολείται με τα πολιτικά πράγματα, δηλαδή σκέφτεται πολιτικά και παράγει πολιτική.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΠΑΛΑΙΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΝΕΕΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και το ελληνικό ζήτημα: η κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

Μία από τις σημαντικότερες και ενδιαφέρουσες δραστηριότητες που ανέπτυξε ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος κατά την παραμονή του στην Πίζα ήταν η ενασχόλησή του με τη συγγραφή δοκιμίων. Πέρα από το διάβασμα για προσωπική ευχαρίστηση και την παρακολούθηση των πολιτικών ιδεών της εποχής του, ο Μαυροκορδάτος αφιέρωσε χρόνο στην επεξεργασία και την καταγραφή των προβλημάτων και των πολιτικών απόψεων που φαίνεται ότι τον απασχολούσαν στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Στο κεφάλαιο αυτό θα ασχοληθούμε με το αποτέλεσμα της συγγραφικής δραστηριότητας του Μαυροκορδάτου, το οποίο συνίσταται σε ένα μικρής έκτασης σύγγραμμα σχετικό με την πολιτική κατάσταση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθώς επίσης και με τα διπλωματικά δρώμενα στην Ευρώπη.

Το κείμενο που παρουσιάζεται εδώ, προϊόν, και, ταυτόχρονα ενδεικτικό στοιχείο της διανοητικής ενασχόλησης του Μαυροκορδάτου, δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στον τρίτο τόμο της *Ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης* του Άντον Πρόκες-Όστεν (Anton Prokesch-Osten), Αυστριακού διπλωμάτη, στη Βιέννη το 1867.¹ Είναι γραμμένο στα γαλλικά και φέρει τον τίτλο «*Coup d' œil sur la Turquie*» (Περί της Τουρκίας).² Ο Νικόλαος Δραγούμης, στις *Αναμνήσεις* του, γράφει χαρακτηριστικά: «Το δε

1. Anton Prokesch-Osten, *Geschichte des Abfalls der Griechen vom Türkischen Reiche im Jahre 1821 und der Gründung des Hellenischen Königreiches*, τόμ. III (Beilagen, Band I), Βιέννη 1867, σσ. 1-54.

2. Από εδώ και στο εξής οι παραπομπές στο κείμενο θα γίνονται σε ελληνική μετάφραση, την ευθύνη της οποίας αναλαμβάνουμε.

περί της καταστάσεως της Τουρκίας, εν έτει 1820, γαλλιστί συνταχθέν υπ' αυτού διεξοδικόν υπόμνημα, διότι και την γαλλική έγραφεν ορθώς, ουδέ Οθωμανός θα συνέταπτε, κατά τον μέγαν βεζύρην Ααλίν, μετά τοςαύτης επιτηδειότητος και ακρίβειας». ³ Η χρονολογία της συγγραφής του, στις αρχές του 1820, κατά την παραμονή του στην Πίζα, επιβεβαιώνεται από τον ίδιο τον Μαυροκορδάτο σε ένα εμπιστευτικό γράμμα προς το Εκτελεστικό Σώμα στις 8 Ιουλίου 1824, από το Ανατολικό. ⁴

Ας δούμε τι έγραφε συγκεκριμένα ο Μαυροκορδάτος προς το Εκτελεστικό Σώμα για το σύγγραμμά του, η αναφορά στο οποίο προέκυψε από τις συνομιλίες που είχε με τον Ιπότη Χάβενσιλντ (Hauenschild), γενικό πρόξενο της Αυστρίας στην Κέρκυρα, σε μια στιγμή που φαινόταν ότι η αυστριακή πολιτική επιθυμούσε να παρέμβει στο ελληνικό ζήτημα. ⁵

«Το σύγγραμμά μου, περί του οποίου γίνεται αναφορά εις τας μετά του ρηθέντος Καβαλιέρου ομιλίας, είναι έν πονημάτιον, το οποίον έγραψα εις τας αρχάς του 1820: Περί της καταστάσεως της Τουρκίας, και εις το οποίον απεδείκνυα πόσον απατάται η Ευρώπη νομιζουσα την Τουρκίαν ικανήν να αντισταθή εις μίαν ενδεχόμενην έφοδον της Ρωσίας. Πολλά των όσων εις εκείνο το σύγγραμμα έλεγα, ηκολούθησαν κατά γράμμα εις την περίοδον της Επαναστάσεώς μας, διότι είναι αληθή όσα έγραφα. [...] Το σύγγραμμα τούτο, γραμμένον εις το Γαλλικόν, είχα σκοπόν να εκδώσω, και ήλπίζα να ωφεληθώ αρκετά. Ο Καρατζάς δια τας ιδιαιτέρας του υποψίας και δια να μην ειπούν, ότι κατά παρακίνησίν του το έγραψα, με παρακάλεσε να μη το εκδώσω, αλλ' αν θέλω να λάβη αυτός μίαν κόπια και να την στείλη εις τον Μέττερνιχ πρώτον, δια να μην εκληφθή διαφορετικά το πράγμα. Δεν εδέχθην αυτό το πρόβλημα, αλλά δια να τον ησυχάσω, τον υποσχέθην να στείλω εγώ ο ίδιος το σύγγραμμά μου εις τον Γεντζ, ο οποίος βέβαια ήθελε να το δείξει του Μέττερνιχ, και αφ' ου ούτος πληροφορηθή ότι είναι εδικόν μου, τότε να το εκδώσω. Έτζι και ηκολούθησα. Η Αυστριακή Διοίκησης (ή δια να είπω καλύτερα ο Μέττερνιχ) είχε πολλά διαφορετικά φρονήματα από τα εδικά μου. Αυτός ενόμιζε την Τουρκίαν ακλόνητον. Από την απόκρισιν του Γεντζ εκατάλαβα, ότι ήθελεν δυσαρεστηθή, εάν το εξέδιδον. Επομένως δεν με εσύμφερε να το εκδώσω πλέον εκεί όπου ήμουν, και αν ήθελα να το κάμω, έπρεπε να με-

3. Νικόλαος Δραγούμης, *Ιστορικά Αναμνήσεις*, τόμ. Α' , εκδ. Ερμής, Αθήνα 1973, σ. 247.

4. *ΙΑΑΜ, ό.π.*, τόμ. 5ος, τευχ. IV, Αθήνα 1971, σσ. 614-615.

5. Βλ. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, «Μυστικός απεσταλμένος του Μέττερνιχ προς τον Αλ. Μαυροκορδάτον», περ *Αθηνά*, τομ. ΝΖ' (1953), σσ. 83-101.

ταβώ εις την Γαλλίαν ή εις την Αγγλίαν και ούτω το άφησα ανέκδοτον. Μόλις απέ-
ρασεν ένας χρόνος και έγινε η επανάστασίς μας, και από τότε πλέον ούτε ενθυμήθη
σχεδόν ότι το σύγγραμμά μου αυτό υπάρχει».⁶

Την υπόμνηση του εν λόγω συγγράμματος στον Μαυροκορδάτο την έκανε ο α-
πεσταλμένος του Μέττερνιχ στις μεταξύ τους συνομιλίες. Στην έκθεση που επισυνά-
πτει ο Μαυροκορδάτος προς το Εκτελεστικό Σώμα για τη συνάντησή του με τον Χά-
βενσιλντ, στις 7/19 Ιουλίου 1824, στο Βασιλάδι, αναφέρεται:

«Η αποστολή του αποβλέπει εις το να με ειπή εκ μέρους του Πρίγκιπος Μέττερ-
νιχ, και του Κυρίου Γενζ (τον οποίον πρέπει να θεωρήσωμεν ως άλλον ίδιον Μέττερ-
νιχ, διότι ούτος έχει όλην την διεύθυνσιν του Καμπινέτου) ότι εγνώρισαν πολύ καλά
πόσον αληθή ήσαν τα όσα εξέθεσα εις το συγγραμμάτιόν μου, το οποίον έπεμψα
προς τον Κύριον Γενζ εις τας αρχάς του ακο^{ου} έτους και ότι μ' όλην την γνωστήν
τριβήν των εις τα πολιτικά δεν εντρέπονται να εξομολογηθούν ειλικρινώς ότι εις τα
πράγματα της Ελλάδος ηπατήθησαν ότι τώρα βλέπουν τα πράγματα πάντη διαφορε-
τικά αφ' ότι τα έβλεπαν προ δύο χρόνων, ότι επιθύμουν να συνεννοηθούν με την Ελ-
λάδα, της οποίας τα αληθή συμφέροντα δεν είναι εναντία εις εκείνα της Αυστρίας».⁷

Ο Αυστριακός διπλωμάτης Άντον Πρόκες-Όστεν υποστηρίζει ότι ο Ι. Καρατζάς
έστειλε «εις πολλάς αυλάς» το υπόμνημα του Αλέξ. Μαυροκορδάτου. Κάτι τέτοιο
όμως δεν προκύπτει από τα λεγόμενα του ίδιου του Μαυροκορδάτου, ο οποίος ανα-
φέρει ότι ένα μόνο αντίγραφο έστειλε προσωπικά στον Γκεντς. Το εν λόγω αντίγρα-
φο είχε προφανώς υπόψη του ο Πρόκες-Όστεν και αυτό δημοσίευσε. Ενδιαφέρον
παρουσιάζει ένα άλλο στοιχείο που μας δίνει ο Πρόκες-Όστεν, όσον αφορά το χρόνο
αποστολής του εγγράφου, που προσδιορίζεται τον Σεπτέμβριο του 1820.⁸ Εκείνη την

6. *ΙΑΑΜ, ό.π.*, τόμ. 5ος, τευχ. IV, Αθήνα 1971, σσ. 614-615.

7. *ΙΑΑΜ, ό.π.*, τόμ. 5ος, τευχ. IV, σ. 608. Βλ. επίσης αναφορά του Μαυροκορδάτου για το σύγγραμμα
σε επιστολή του προς τον Φ. Γκεντς, στις 5/17 Δεκεμβρίου 1824, στο Anton Prokesch-Osten, *ό.π.*,
τόμ. 4, σσ. 134-135.

8. Άντ. Πρόκες- Όστεν, *Ιστορία της Επανάστασεως των Ελλήνων κατά του Οθωμανικού Κράτους εν
έτει 1821 και της ιδρύσεως του Ελληνικού Βασιλείου/ Διπλωματικώς εξεταζομένη*, Μεταφρασθείσα
δ' εκ του Γερμανικού πρωτοτύπου υπό Γ. Εμ. Αντωνιάδου, τόμ. Α' , Αθήνα 1868, σ. 17. Βλ. και
Αναστ. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι*, τόμ. ΣΤ', Αθήνα 1874, σ. 240.

εποχή ο Μαυροκορδάτος, ως ένα από τα μέλη της Αρχής της Φιλικής Εταιρείας –έχει ήδη συναντηθεί με τον Αθαν. Τσακάλωφ (Νοέμβριος του 1819) και τον Παν. Αναγνωστόπουλο (Απρίλιο 1820)–, ενεργοποιείται για τα πολιτικά και τα οργανωτικά ζητήματά της. Με άλλα λόγια, ο Μαυροκορδάτος γνωρίζει τις διάφορες μυστικές προετοιμασίες και κινήσεις και, κατά συνέπεια, το ενδεχόμενο του επαναστατικού εγχειρήματος έχει υπάρξει στη σκέψη και τους προβληματισμούς του. Επίσης, η δεδομένη χρονική συγκυρία (Σεπτέμβριος του 1820) είναι η στιγμή της αναχώρησης των δύο αξιόλογων στελεχών της Εταιρείας από την Πίζα για τη Βιέννη και από εκεί για το Βουκουρέστι: στις αποσκευές τους μεταφέρουν οδηγίες για τους σχεδιασμούς της οργάνωσης. Αν και δεν διαθέτουμε κανένα στοιχείο, το οποίο να συνδέει την εν λόγω αναχώρηση με την αποστολή του συγγράμματος, δεν μπορούμε να αποφύγουμε τη σύμπτωση αυτών των δύο γεγονότων την ίδια εποχή.

Ένα άλλο στοιχείο που αφορά τις συνθήκες παραγωγής του εν λόγω πονήματος είναι το προσωπικό ενδιαφέρον του Αλέξ. Μαυροκορδάτου για τις διπλωματικές υποθέσεις της Ευρώπης. Να υπενθυμίσουμε τις χαρακτηριστικές επιστολές του προς τον Ελβετό βιβλιοπώλη για την «αποστολή μιας όσο το δυνατόν πλήρους συλλογής των διπλωματικών συμφωνιών ανάμεσα στις ευρωπαϊκές δυνάμεις».⁹ Δεν γνωρίζουμε με ποιον ακριβώς τρόπο σκόπευε να χρησιμοποιήσει το συγκεκριμένο υλικό. Ίσως να υπολόγιζε στην εκπόνηση κάποιου άλλου συγγραφικού έργου.¹⁰ Ενδεχομένως, η ενασχόληση με τη συγγραφή κατά την περίοδο της παραμονής του στην Ιταλία να

9. *ΙΑΑΜ*, ό.π., τόμ. Ι, σσ. 21-22. Βλ., επίσης, στην παρούσα εργασία το πρώτο κεφάλαιο του Β' Μέρους.

10. Με την ευκαιρία, εδώ, να υπενθυμίσουμε ότι εάν το συγκεκριμένο «υπόμνημα» του Μαυροκορδάτου το γνωρίζουμε από τη έκδοση του Πρόκες-Όστεν, ένα δεύτερο έργο, γραμμένο επίσης στα γαλλικά, δεν είχε την ίδια τύχη. Το χειρόγραφο αυτού του συγγράμματος με τον τίτλο «*Histoire de l' invasion des Turcs en Europe et de leurs révolutions*» χάθηκε μαζί με τις αποσκευές του Μαυροκορδάτου, στις αρχές Δεκεμβρίου του 1821, όταν ο ίδιος άφησε το Μεσολόγγι για να κατευθυνθεί προς το Άργος και να λάβει μέρος στις εργασίες της Α' Εθνικής Συνέλευσης· κινδύνεψε, μάλιστα να αιχμαλωτιστεί σε μια έξοδο των πολιορκημένων από το φρούριο της Πάτρας. Βλ. Max. Raybaud, *Mémoires sur la Grèce*, Παρίσι 1825, τόμ. ΙΙ, σ. 41. Επίσης, Αν. Γούδας, ό.π., σ. 200 κ.ε. Την ύπαρξη αυτού του συγγράμματος την επισημαίνει και ο γιος του Γεώργιος Μαυροκορδάτος. Όμως, οι υπόλοιπες πληροφορίες που παραθέτει φανερώνουν ότι το συγγέει με το σύγγραμμα το οποίο εξετάζουμε σε αυτό το κεφάλαιο. Βλ. Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδά, *Γεώργιος Αλεξ. Μαυροκορδάτος (1839-1902)...*, ό.π., σ. 446.

συνιστούσε λύση βιοπορισμού για τον Μαυροκορδάτο· η έκδοση του συγγράμματος περιλαμβανόταν στις προθέσεις του και «ήλπιζε να ωφεληθεί αρκετά» από αυτή. Όπως και να έχει το πράγμα, είναι σίγουρο ότι θεωρούσε απαραίτητη τη διπλωματική συλλογή για την κατανόηση της ευρωπαϊκής πολιτικής. Η επιμονή του στην απόκτηση της εν λόγω συλλογής αποκαλύπτει εναργώς τα ενδιαφέροντα του.

Η παρουσίαση του εν λόγω συγγράμματος επιλέχθηκε επειδή το θεωρείται ιδιαίτερα σημαντικό για τις πληροφορίες που παρέχει σχετικά με την κατάσταση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται και ερμηνεύει αυτή την κατάσταση ο Μαυροκορδάτος, καθώς επίσης και τον τρόπο με τον οποίο εισηγείται προτάσεις για την αντιμετώπιση του Ανατολικού Ζητήματος παραμονές της Ελληνικής Επανάστασης. Μια ενδιαφέρουσα πτυχή της ιστορίας του συγγράμματος αφορά επίσης και τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίστηκε από την ελληνική ιστοριογραφία. Αν και φαίνεται ότι ήταν γνωστή η ύπαρξή του, τόσο από τους συγχρόνους του Μαυροκορδάτου όσο και από τους μεταγενεστέρους, η ελληνική ιστοριογραφία το έχει θέσει, κατά κάποιο τρόπο, στο περιθώριο –αν και υπάρχουν εξαιρέσεις σε αυτόν τον κανόνα που, όμως, απλώς τον επιβεβαιώνουν.¹¹

11. Το θέμα της αντιμετώπισης του εν λόγω υπομήματος από την ελληνική ιστοριογραφία τίθεται με πιο έντονο τρόπο αν αναλογιστούμε ότι ο «εθνικός ιστορικός», ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, αναφέρεται στο περιεχόμενο της συγκεκριμένης μαρτυρίας στην *Ιστορία* του. Βλ., σχετικά, Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (υπό Ν. Α. Βέη), 7η έκδοση, εκδ. οίκος. «Σεφερλής», Αθήνα χ.χ., σσ. 650-651. Παρά την προηγούμενη επισήμανση, δεν έχουμε υπόψη μας καμία μελέτη η οποία να προβαίνει σε εξαντλητική παρουσίαση και ανάλυση του λόγου του ιστορικού μας πρωταγωνιστή. Υπάρχουν, βέβαια, κάποιες εξαιρέσεις, αλλά χάνονται και αυτές μέσα στη «σιωπή» που σκεπάζει την εικόνα του Μαυροκορδάτου. Σχετικά με αυτές τις εξαιρέσεις ενδεικτικά αναφέρουμε: Λέανδρος Βρανούσης, «Ιδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις», *Ιστορία Ελληνικού του Έθνους*, ό.π., τόμ. ΙΑ' σ. 451, Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *Αλέξανδρος Ν. Μαυροκορδάτος. Ο βίος και το έργον του μέχρι και της Καποδιστριακής περιόδου*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1982, σσ. 18-20, και Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Η Μεγάλη Ελληνική Επανάσταση (1821-1829)*, τόμ. Ε', Θεσσαλονίκη 1980, σ. 49 και σημ. 86. Να σημειώσουμε εδώ ότι ο Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, ενώ αναφέρει το «υπόμνημα» του Μαυροκορδάτου, αποφεύγει την οποιαδήποτε αναλυτική ερμηνεία του. Από την άλλη μεριά, ο Απ. Βακαλόπουλος, στις σελίδες 149-159 της *Ιστορίας* του, βασίζεται στο «υπόμνημα» του Μαυροκορδάτου για να παρουσιάσει την *Αντιπαραβολή των δυνάμεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τις ελληνικές*, και μόνο δύο φορές –στη σ. 148 και στη σ. 152, σημ. 334– αναφέρει ρητά το όνομα του Μαυροκορδάτου, καθώς και το υπόμνημα.

Στη συγκεκριμένη μελέτη, ο Μαυροκορδάτος ασκεί κριτική στα ήδη γνωστά σε αυτόν δημοσιεύματα δημοσιολόγων της εποχής που αφορούν την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Συνεπώς, ο Μαυροκορδάτος ήταν ενήμερος για την εκδοτική κίνηση των διπλωματικών δρώμενων. Κατά τη γνώμη του οι Ευρωπαίοι δημοσιολόγοι καταθέτουν αντιφατικές απόψεις σχετικά με το μέλλον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μάλιστα, πολλές φορές, ο ίδιος συγγραφέας στο ίδιο έργο διατυπώνει ασύμβατες γνώμες.¹² Επίσης, από την αρχή αναφέρεται στις δυσκολίες του εγχειρήματός του, δηλαδή την απόπειρα προσέγγισης ενός ευρύτατου αλλά και λεπτού, ταυτόχρονα, ζητήματος. Ο Μαυροκορδάτος θεωρεί ότι, προκειμένου να κατανοηθεί η σύγχρονη πραγματικότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς επίσης και η θέση της στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι, είναι απαραίτητη μια εμπειριστατωμένη μελέτη σχετικά με την οργάνωση και τη λειτουργία του οθωμανικού κράτους, την κατάσταση που επικρατεί στο εσωτερικό του, αλλά και τις σχέσεις που έχει αναπτύξει στον διπλωματικό τομέα με την Ευρώπη.

Να σημειώσουμε επίσης ότι το κείμενο χαρακτηρίζεται «διπλωματικό», γεγονός που σημαίνει πως θα πρέπει να ζυγιστεί κάθε λέξη, μερικά σημεία θα πρέπει να προσεχθούν, άλλα να αποσιωπηθούν, ώστε να μην είναι ούτε προσβλητικό ούτε επικίνδυνο για κανέναν, ιδιαίτερα για τον ίδιο τον Μαυροκορδάτο από τη στιγμή μάλιστα που πρόκειται για «παρέμβασή» του στο Ανατολικό Ζήτημα. Με το κείμενο αυτό δεν έχει άλλη πρόθεση ο συγγραφέας από το να κοινοποιήσει τις απόψεις του και, με τον τρόπο αυτό, να παρέμβει στο πολιτικό γίγνεσθαι.

Η εσωτερική διάρθρωση του «υπομνήματος» περιλαμβάνει έναν πρόλογο, έξι μικρά κεφάλαια και μια ανακεφαλαίωση των συμπερασμάτων στα οποία καταλήγει ο συγγραφέας.¹³ Πιο συγκεκριμένα, ο Μαυροκορδάτος στα τρία πρώτα κεφάλαια θέτει ερωτήματα που αφορούν την παρούσα κοινωνικοπολιτική, οικονομική και στρατιωτική κατάσταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των πληθυσμών που βρίσκονται στην επικράτειά της και, τέλος, τους όρους οργάνωσης και λειτουργίας της κεντρικής διοίκησης, σημαντικό μέρος των οποίων αποτε-

12. Βλ. Anton Prokesch - Osten, *ό.π.*, σ. 1.

13. Η έκτασή της καταλαμβάνει ένα σώμα 54 σελίδων σε σχήμα 8ο, βλ. Anton Prokesch-Osten, *ό.π.*, τόμ. III (Beilagen, Band I), σσ. 1-54. Βλ. σ. 4 όπου ο Μαυροκορδάτος καταθέτει την πορεία που θα ακολουθήσει και παρουσιάζει την εσωτερική διάρθρωση του κειμένου του.

λούν και οι σχέσεις της με την Ευρώπη. Στη συνέχεια, διατυπώνει προτάσεις σχετικά με τη θέση και το ρόλο της αυτοκρατορίας στον σύγχρονο κόσμο. Εφόσον, κατά τη γνώμη του, η αυτοκρατορία βρίσκεται σε συνθήκη κρίσης, τα ζητήματα που τίθενται αφορούν την ίδια την προοπτική της ύπαρξής της.

Ο Μαυροκορδάτος, αναφερόμενος στις απόψεις που έχουν διατυπωθεί για το μέλλον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, υποστηρίζει ότι αυτές χαρακτηρίζονται από το στοιχείο της αντιφατικότητας. Έτσι, όμως, οι αναγνώστες δεν είναι σε θέση να σχηματίσουν προσωπική άποψη και να καταλήξουν σε συμπεράσματα, τα οποία θα ήταν προϊόν «μιας ώριμης σκέψης». Ένα άλλο στοιχείο που χαρακτηρίζει τα εν λόγω συγγράμματα είναι ότι οι συγγραφείς τους στερούνται των απαραίτητων πληροφοριών και, συνήθως, διαθέτουν ελλιπές υλικό –ή πολυχρησιμοποιημένο– με αποτέλεσμα να παρουσιάζουν ατελή έργα.¹⁴ Η κριτική του επικεντρώνεται ιδιαίτερα στις απόψεις που αναφέρονται στο ζήτημα της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ή του διαμελισμού της. Στη συνέχεια, εξετάζοντας την άποψη που υποστηρίζει τον σχεδιαζόμενο διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις (ιδιαίτερα από τη Ρωσία και την Αυστρία), ο Μαυροκορδάτος διερωτάται ως εξής για το ενδεχόμενο μιας τέτοιας εξέλιξης: «Ως να ήταν δυνατό να διαμελίσει κανείς μια αυτοκρατορία χωρίς να εισβάλει στο έδαφός της».¹⁵ Ουσιαστικά, ο διαμελισμός ή/και η απόσπαση εδαφών από την Οθωμανική Αυτοκρατορία προϋποθέτει την ένοπλη σύγκρουση. Όμως, ένα τέτοιο ενδεχόμενο θέτει το ζήτημα σε νέα βάση.

Βέβαια, ο Μαυροκορδάτος, επιθυμώντας να παρουσιαστεί «δίκαιος και αμερόληπτος», κατανοεί τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι διάφοροι συγγραφείς, οι ο-

14. «Αδυνατώντας να περιοριστώ σε μία δάνεια γνώμη και θεμελιωμένη μόνο στην εξουσία εκείνου που την παρουσίασε, ασχολήθηκα, κατά πρώτο λόγο, με την αναζήτηση της αιτίας της αντίφασης, η οποία παρατηρείται ανάμεσα σε αυτές τις διάφορες απόψεις, και, εάν δεν απατώμαι, πιστεύω ότι μπορώ να συνεισφέρω στην έλλειψη νέων στοιχείων, σωστών και ακριβών για τη στατιστική, για το πνεύμα και την πορεία της κυβέρνησης, για τα σημερινά ήθη και τις συνήθειες των κατοίκων της Τουρκίας. Στερούμενοι το μεγαλύτερο μέρος αυτών των εννοιών, μην έχοντας στη διάθεσή τους παρά ελλιπές υλικό ή πολυχρησιμοποιημένο, οι διάφοροι συγγραφείς μας παρουσίασαν, χωρίς αμφιβολία, σε μεγάλο βαθμό ατελή έργα, βασισμένα περισσότερο σε υποθέσεις παρά σε γεγονότα, και σε αντιγραφές, κατά ένα μεγάλο μέρος, από ένα πλήθος παλαιών παρατηρήσεων και αφηγήσεων, οι οποίες έχοντας υπάρξει αληθείς στο παρελθόν, δεν πρέπει να εκλαμβάνονται ως τέτοιες σήμερα, όταν όλα έχουν αλλάξει πάνω στον κόσμο». *Ο.π.*, σσ. 2-3.

ποίοι αγνοούν βασικά στοιχεία του χαρακτήρα του οθωμανικού κράτους.¹⁶ Δεν θα διστάσει όμως να δηλώσει με εύσχημο τρόπο ότι ο ίδιος, σε αντιδιαστολή με τους υπόλοιπους συγγραφείς, έχει άμεση γνώση της κατάστασης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η μακρόχρονη διαμονή και διαβίωσή του εκεί, όπως εξάλλου και το γεγονός ότι είχε την ευκαιρία, μέσα από την άμεση συμμετοχή του στη διοίκηση, να διαθέτει πληροφορίες τόσο πρόσφατες όσο και σύγχρονες, του επιτρέπουν να έχει προσωπική άποψη για τα πράγματα.

«Επίσης, αυτό που προτίθεται να γράψω για την Τουρκία πρέπει να θεωρεί ένα δοκίμιο, περισσότερο μια ματιά, παρά ένα συστηματικό έργο. Θα αισθανόμουν ευτυχής εάν, ξεριζώνοντας τους βράτους και τα αγκάθια που καλύπτουν αυτήν την ακαλλιέργητη γη, καταφέρω να προετοιμάσω ένα ευρύ πεδίο καλλιέργειας για πιο επιδέξια χέρια».¹⁷

Ο στόχος του, λοιπόν, είναι να συμβάλει στην προσπάθεια κατανόησης της σύγχρονης οθωμανικής πραγματικότητας. Το εγχείρημά του περισσότερο μοιάζει ως απόπειρα να θέσει μία συγκεκριμένη προβληματική σχετικά με το μέλλον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας παρά ως μια συγγραφή με συστηματικό, δηλαδή επιστημονικό, χαρακτήρα. Τέλος, ο Μαυροκορδάτος θα ομολογήσει την απειρία του στην πραγμά-

15. *Ο.π.*, σ. 1.

16. «Πώς να γνωρίζουν την πραγματική κατάσταση μιας χώρας της οποίας η τοπογραφία και ο πληθυσμός δεν είναι καθόλου γνωστά, της οποίας η εσωτερική κατάσταση είναι ένα χάος ενώ οι εξωτερικές σχέσεις της καλύπτονται ολοκληρωτικά από σκόνη μυστηρίου; Πώς να γνωρίζουν τις δυνάμεις μιας κυβέρνησης η οποία δεν έχει συγκεκριμένο στρατό στη μισθοδοσία της; Πώς να γνωρίζουν, τέλος, τα οικονομικά, εάν ο ετήσιος προϋπολογισμός, όσο κι αν είναι άγνωστος, ανεβαίνει ή κατεβαίνει αναλογικά με τον αριθμό των αποκεφαλισμών και των δημευμένων αγαθών σύμφωνα με την ιδιοτροπία και την αυθαίρετη επιθυμία του αρχηγού της [χώρας]; Αυτοί οι συγγραφείς θα μας απαντήσουν ότι πρέπει να είναι κανείς κάτι παραπάνω από ένας άνθρωπος για να μπορεί να μαντέψει όλα αυτά με τα ελάχιστα δεδομένα που διαθέτουμε: δώστε μας το απαραίτητα υλικά και θα αντικρίσετε το υπέροχο οικοδόμημα που θα κατασκευάσουμε, αλλά μην ζητάτε από εμάς εκείνο το οποίο υπερβαίνει τις δυνάμεις μας». *Ο.π.*, σ. 3.

17. *Ο.π.*, σ. 4

τευση παρόμοιων ζητημάτων, η οποία θα τον είχε αποτρέψει από αυτό το έργο εάν δεν υπολόγιζε «στην καθολική επιείκεια από την πλευρά των αναγνωστών» του.¹⁸

18. *Ο.π.*, σ. 4

A. Το «παρηκμασμένο» και «διεφθαρμένο» οθωμανικό κράτος:

Η «αυθαιρεσία» της εξουσίας και η παραλυσία της διοικητικής και στρατιωτικής μηχανής

Ευθύς εξαρχής στο δοκίμιό του ο Μαυροκορδάτος εστιάζει την προσοχή του στο ζήτημα της εσωτερικής κατάστασης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και, ιδιαίτερα, στους όρους οργάνωσης και λειτουργίας της κεντρικής διοίκησης. Κατά τη γνώμη του, δεν είναι δυνατή η κατανόηση της κοινωνικοπολιτικής κατάστασης στην οθωμανική επικράτεια χωρίς την ανάλυση του τρόπου με τον οποίο έχει συγκροτηθεί και λειτουργεί το οθωμανικό κράτος. Θα πρέπει λοιπόν κανείς να αναφερθεί στη φυσιογνωμία του πολιτικού συστήματος, στις ιδεολογικές και πολιτικές αρχές που το διέπουν και προσιδιάζουν στο χαρακτήρα του.¹⁹ Η ανάλυση, με άλλα λόγια, θα πρέπει να είναι πολιτική, γιατί μόνο έτσι μπορεί κανείς να σταθεί κριτικά απέναντι στο ζήτημα.

«Κανείς δεν αγνοεί ότι η Κυβέρνηση της Τουρκίας είναι απόλυτα δεσποτική [despotique absolu]. Ο καθένας εικάζει, όπως είναι φυσικό, ότι είναι προσανατολισμένη στο αποκλειστικό συμφέρον ενός μόνο προσώπου και εναντίον του κοινού συμφέροντος, γιατί αυτός είναι, ή τέτοιος οφείλει να είναι, ο ορισμός αυτής της μορφής Κυβέρνησης. Αλλά, όμως, καθίσταται φανερό ότι ο εν λόγω ορισμός είναι, από μόνος του, αρκετά γενικός για να μας επιτρέψει να γνωρίσουμε, ή να υποθέσουμε, αυτό που λαμβάνει χώρα σε μια απόλυτη Κυβέρνηση υπέρ του επικεφαλής και εναντίον του συμφέροντος των υπηκόων της».²⁰

Ο Μαυροκορδάτος χαρακτηρίζει το οθωμανικό καθεστώς «δεσποτικό». Με τον όρο αυτό υποδηλώνει ότι το εν λόγω σύστημα διακυβέρνησης θεμελιώνεται στην απόλυτη κυριαρχία του ενός σε βάρος των πολλών. Δηλαδή, ο ηγεμόνας/δεσπότης έχει τη δυνατότητα, λόγω της θέσης του –χωρίς, δηλαδή, να του ασκείται ουσιαστικά

19. *Ο.π.*, σσ. 5-10.

έλεγχος, να ασκεί την εξουσία προς «ιδιωτικό όφελος». Αυτό σημαίνει ότι μια τέτοιου τύπου μορφή διακυβέρνησης ενέχει το στοιχείο της «αυθαιρεσίας». Δηλαδή, έτσι κι αλλιώς, σε πολιτικά συστήματα αυτού του τύπου πάντα θα υπάρχει το στοιχείο εκείνο που θα προσδίδει στην εξουσία το χαρακτήρα της παντοδύναμης και ανεξέλεγκτης κυριαρχίας του «ενός προσώπου» σε βάρος του κοινωνικού σώματος. Στο λόγο του Μαυροκορδάτου, ο «δεσποτισμός» αποκτά την ιδιαίτερη πολιτική σημασία του όχι ως πολιτικό σύστημα γενικά αλλά ως συγκεκριμένη μορφή διακυβέρνησης. Το πώς, δηλαδή, εμπεδώνεται αυτός ο τύπος πολιτικής κυριαρχίας έχει να κάνει με τα ιδιαίτερα πολιτισμικά γνωρίσματα ενός λαού και, κατά συνέπεια, του ηγεμόνα του, τα οποία και του προσδίδουν τη φυσιογνωμία του. Στο λόγο του Μαυροκορδάτου είναι διαφορετικός ο δεσποτισμός που εμπεδώνεται σε ένα κράτος «χριστιανικό» από αυτόν που εμπεδώνεται σε ένα κράτος στο οποίο η ηγεμονεύουσα κοινωνική ομάδα είναι «μουσουλμανική»:

«Στη Ρωσία, η Κυβέρνηση είναι δεσποτική και ο αρχηγός της είναι ενδεδυμένος με την πιο απόλυτη εξουσία· σε ποια εποχή, όμως, μπόρεσε κανείς να θέσει στην ίδια μοίρα τη Ρωσία και την Τουρκία ως προς τον δεσποτισμό; Η θρησκεία του Χριστού απέχει από το να συγκατατίθεται σε ό,τι το Κοράνι επιδοκιμάζει· γιατί η χριστιανική ηθική γλυκαίνει τα ήθη και εξομαλύνει το δρόμο του πολιτισμού και της ευτυχίας, ενώ το δόγμα του Μωάμεθ θρέφει τη σκληρότητα και τη βαρβαρότητα μέσα στις καρδιές των οπαδών του».²¹

Για να θεμελιώσει την άποψή του ο Μαυροκορδάτος επικαλείται το παράδειγμα της Ρωσίας. Ο χριστιανός ηγεμόνας/δεσπότης διαφέρει από τον ομόλογό του μουσουλμάνο ακριβώς λόγω του θρησκευτικού του φρονήματος. Το χριστιανικό φρόνημα στην περίπτωση αυτή λειτουργεί ως εγγύριο που διασφαλίζει τα δικαιώματα τα οποία κινδυνεύουν από τις όποιες αυθαιρεσίες του ηγεμόνα. Διαφορετικά, ένας χριστιανός ηγεμόνας/δεσπότης, παρά το γεγονός ότι μπορεί να κυβερνήσει κατά πώς θέλει, χωρίς να δίνει λογαριασμό σε κανένα, υπόκειται στον υπέρτατο έλεγχο, τον έλεγχο που του θέτει η χριστιανική του συνείδηση. Αυτό το ηθικό/θρησκευτικό κριτήριο λειτουργεί ως «μετακοινωνικός» εγγυητής του πολιτεύματος και αρκεί από μό-

20. Ο.π., σ. 5.

νο του για να του προσδώσει νομιμότητα, δηλαδή να το καταστήσει έγκυρο, κοινωνικά και ηθικά αποδεκτό.

Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, ο χριστιανός δεσπότης δεν μπορεί να ασκεί την εξουσία προς ίδιον όφελος, δηλαδή δεν μπορεί να καταχράται την εξουσία αλλά οφείλει να δίνει λογαριασμό για τις πράξεις του, γιατί ελέγχεται από τη συνείδησή του, που τον αποτρέπει από την αυθαιρεσία και τον καθιστά πιστό υπηρέτη των «ανθρώπων του Θεού» ως αποδέκτη της εντολής του Θεού. Ο χριστιανός ηγεμόνας/δεσπότης κυβερνά «ελέω Θεού». Τόσο ο ίδιος όσο και ο λαός του υπηρετούν τις αρχές της «φιλανθρωπίας» και της «αλληλεγγύης» που διέπουν το χριστιανικό δόγμα.

Κατά συνέπεια, ανάμεσα σε δύο εξίσου δεσποτικά καθεστώτα, όπως είναι η Ρωσία και η Οθωμανική Αυτοκρατορία, η διαφορά έγκειται στη θρησκεία. Η χριστιανική θρησκεία και ηθική ταυτίζονται με τον πολιτισμό, ενώ η μουσουλμανική θρησκεία με τη βαρβαρότητα. Με άλλα λόγια, ακόμη και σε ένα δεσποτικό καθεστώς, η εμπέδωση του χριστιανικού θρησκευτικού φρονήματος, δηλαδή της ηθικής, μπορεί να διαμορφώσει τους όρους της βελτίωσής του –σε αντίθεση με το δεσποτικό μουσουλμανικό καθεστώς, όπου όχι μόνο δεν υπάρχουν περιθώρια αλλαγής αλλά είναι καταδικασμένο στη σήψη και την παρακμή ως αποτέλεσμα της διαφθοράς και της αυθαιρεσίας.

Στο λόγο του Μαυροκορδάτου, και στη διάκριση που επιχειρεί ανάμεσα σε χριστιανικό και μουσουλμανικό δεσποτισμό, μνημονεύονται και τα ευρωπαϊκά πολιτικά καθεστώτα· γιατί πρόκειται ουσιαστικά για διάκριση ανάμεσα σε δύο εντελώς διαφορετικούς κόσμους και πολιτισμούς. Έτσι, η χριστιανική Ευρώπη και η μουσουλμανική Ανατολή παράγουν πολιτικά καθεστώτα βάσει της θρησκευτικής τους παράδοσης και ιστορίας, που προσδιορίζει σε τελευταία ανάλυση και την ποιότητά τους. Ακόμα και οι μοναρχικές κυβερνήσεις της Δύσης, οι οποίες, σε ένα άλλο επίπεδο, θα μπορούσαν να θεωρηθούν και ως δεσποτικές, σύμφωνα με το κριτήριο αυτό εγγράφονται στον πολιτισμό και εκφεύγουν της βαρβαρότητας που χαρακτηρίζει την Ανατολή.

Επίσης, ο δεσποτισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας διαθέτει ένα ακόμη χαρακτηριστικό γνώρισμα που τον διαφοροποιεί από τον πολιτισμό και του προσδίδει αμετάκλητα τον χαρακτήρα της βαρβαρότητας. Με άλλα λόγια, το οθωμανικό καθεστώς δεν έχει αντίστοιχο προηγούμενό του στην ιστορία του πολιτισμού. Σύμφωνα

με τον Μαυροκορδάτο, «τυραννία» του «ενός προσώπου» είχε εμπεδωθεί και στα «ρωμαϊκά χρόνια». ²² Όμως, οι εν λόγω τύραννοι, παρά το γεγονός ότι κυβερνούσαν ως απόλυτοι κυρίαρχοι, δεν συντηρούσαν μια κατάσταση σήψης και διαφθοράς, όπως είναι αυτή την οποία παρουσιάζει το σημερινό οθωμανικό καθεστώς.

Εδώ, υπάρχουν πολλά «τέρατα», δηλαδή παράγονται μέσα από τη διαφθορά και την αυθαιρεσία πολλοί μικροί τύραννοι, που σκοπό έχουν να «καταβροχθίσουν» τη χώρα. Τέτοιοι είναι οι διάφοροι πασάδες, οι αγιάννηδες, οι αγάδες, οι βοϊβόδες. Το εν λόγω δεσποτικό σύστημα παράγει την αυθαιρεσία ως *sine qua non* συνθήκη της ύπαρξής του. Το παράδειγμα της αυθαιρεσίας του υπέρτατου δεσπότη μιμούνται και οι επίδοξοι «δεσπότες», χωρίς να υπάρχουν όργανα ελέγχου της δικαιοδοσίας τους. Αυτό συμβαίνει διότι ο μουσουλμάνος δεσπότης, ακριβώς επειδή είναι μουσουλμάνος, προασπίζει το «ιδιωτικό συμφέρον» και δεν μεριμνά για το «γενικό καλό», δηλαδή το συμφέρον των λαών που βρίσκονται υπό τη δικαιοδοσία του. Κατά συνέπεια, δείχνει ανοχή, όταν βλέπει να δημιουργούνται επί μέρους ιδιωτικά συμφέροντα και τα αφήνει να εκτρέφονται και να λεηλατούν τη χώρα. Έτσι, όμως, τα νομιμοποιεί, με αποτέλεσμα όχι μόνο να δημιουργούνται φιλοδοξίες, αλλά και να αισθάνονται οι μικροί δεσπότες ότι έχουν απόλυτο και αναφαίρετο δικαίωμα πάνω στη ζωή και το θάνατο των τρομοκρατημένων υπηκόων τους. Πρόκειται για «νεφέλωμα χάους», όπου κυριαρχεί ο «τρόμος» και η «κτηνωδία των τυράννων της δεύτερης, τρίτης και τέταρτης τάξης». ²³ Ο Μαυροκορδάτος περιγράφει μια κατάσταση απόλυτης έλλειψης τάξης, στοιχειώδους οργάνωσης και νόμου. Αυτό που κυριαρχεί είναι ο νόμος του ισχυρού. Στο πλαίσιο αυτό ακόμη κι ένας «καλός» τοπικός διοικητής ή αξιωματούχος δεν έχει τη δυνατότητα να εφαρμόσει μια άλλου τύπου πολιτική. ²⁴

22. «Ο δεσποτισμός που ασκείται στην Τουρκία δεν μπορεί επίσης να συγκριθεί, τα παραδείγματα μας τα προσφέρει η αρχαία ιστορία, με εκείνον των κυβερνήσεων του Τιβέριου, του Νέρωνα και του Καλιγούλα. Αυτοί υπήρξαν τύραννοι, αλλά ο καθένας τους, όμως, υπήρξε ο μοναδικός τύραννος της εποχής του. Αντίθετα, η Τουρκία είναι μόνιμα πληγωμένη από τόσα τέρατα όσο υπάρχουν Πασάδες, Αγιάννηδες, Αγάδες, και Βοϊβόδες, οι οποίοι έχουν όλοι τους εξίσου το δικαίωμα ζωής και θανάτου πάνω στους τρομοκρατημένους υπηκόους του επικεφαλής τυράννου», *ό.π.*, σ. 6.

23. *Ο.π.*, σ. 6.

24. «Στο πλαίσιο αυτό, ο Ζαΐμης και ο Τιμαριώτης βρίσκονται στο έλεος του κάθε Πασά, δηλαδή του πολιτικού και στρατιωτικού Κυβερνήτη της επαρχίας, στην περιφέρεια της οποίας βρίσκεται το τιμάριο του αδύναμου Ζαΐμη, αλλά, επίσης, και του Βοϊβόδα ή του Αγά που είναι υπό τις διαταγές

Με άλλα λόγια, δεν είναι τα πρόσωπα αλλά το ίδιο το πολιτικό σύστημα και οι αρχές πάνω στις οποίες στηρίζεται, τα οποία υπαγορεύουν την αυθαιρεσία, τις βάρβαρες/τυραννικές συμπεριφορές και πρακτικές. Η παρατήρηση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία διότι συνδράμει στον πολιτικό λογισμό και υποστηρίζει το πολιτικό επιχείρημα του Μαυροκορδάτου, ότι, δηλαδή, η ήδη διαμορφωμένη κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει η αυτοκρατορία δεν επιδέχεται βελτίωσης. Η αυτοκρατορία είναι μια «τελειωμένη υπόθεση» και ως τέτοια θα πρέπει να αντιμετωπίζεται απ' όλους, είτε αυτοί είναι επικριτές της είτε θεωρούν ότι υπάρχει ένα γενικότερο συμφέρον στο οποίο να θεμελιώνεται η ανάγκη ύπαρξής της.

Ανεξάρτητα από οποιαδήποτε τέτοια κρίση, παραμένει γεγονός ότι με όρους ιστορικής και πολιτικής ανάλυσης η Οθωμανική Αυτοκρατορία έχει περιέλθει σε μια κατάσταση ανεπίστρεπτη, καθώς όλα τα διοικητικά, στρατιωτικά και πολιτικά στοιχεία που τη συνθέτουν, σε οποιαδήποτε βαθμίδα της πολιτικής και στρατιωτικής ιεραρχίας συνιστούν παράγοντες του προβλήματός της· με την οποιαδήποτε πράξη τους συντελούν στο να ανατροφοδοτούν το πρόβλημα, καθώς βρίσκονται αλληλένδετα σε μόνιμη κατάσταση συντήρησης και αναπαραγωγής της αυθαιρεσίας. Αυτό σημαίνει ότι, ουσιαστικά, έχει διαρραγεί ο ίδιος ο κοινωνικός ιστός που συνέιχε για αιώνες το οθωμανικό κοινωνικοπολιτικό σύστημα καθώς όπως θα δούμε παρακάτω έχουν παραβιασθεί οι θεμελιώδεις αρχές νομιμοφροσύνης πάνω στις οποίες θεμελιωνόταν το σύστημα της κατάκτησης. Δηλαδή, το σύστημα θεμελιώνει τη δική του υπόσταση στην εύρυθμη λειτουργία της κρατικής μηχανής και στήριζε/νομιμοποιούσε την κυριαρχία του στους λαούς στο γεγονός ότι διασφάλιζε με ικανοποιητικό τρόπο τα συμφέροντά τους. Η τάξη και η οργάνωση στη διοίκηση είναι απαραίτητος όρος για την ύπαρξη της κοινωνικής ευημερίας σε οποιοδήποτε σύστημα πολιτικής κυριαρχίας. Όμως, από τη στιγμή που θεμελιώδη χαρακτηριστικά γνωρίσματα της οθωμανικής διοίκησης είναι η έλλειψη στοιχειώδους ελέγχου των αρμοδιοτήτων του καθενός αξιωματούχου και ο συνεχής ανταγωνισμός μεταξύ τους και σε βάρος των υπηκόων τους, παύει να ισχύει η πρωταρχική εκείνη συνθήκη που το καθιστούσε αποδεκτό και το συνέιχε ως συλλογική οντότητα.

του Πασά. Δεν μοιάζει λοιπόν το διοικητικό σύστημα της Τουρκίας, όπως πολλοί θέλουν να πιστεύουν, με εκείνο της φεουδαρχικής Ευρώπης». *Ο.π.*, σ. 6.

Σύμφωνα με τον Μαυροκορδάτο, το οθωμανικό σύστημα κυριαρχίας αποτελεί μια μοναδική περίπτωση κρατικής οντότητας που έχει να παρουσιάσει η ιστορία:

«Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η εσωτερική διοίκηση της Τουρκίας δεν μπορεί να συγκριθεί με κανένα διοικητικό σύστημα που γνωρίζουμε στις μέρες μας ή που μας έχει διασώσει η ιστορία. Με ποιο τρόπο θα του αποδώσουμε έναν ορισμό; Πιστεύω ότι δεν λαθεύει κάποιος που υποστηρίζει ότι πρόκειται για ένα ιδιαίτερο μείγμα, ένα πλήρες απάνθισμα των ελαττωμάτων τα οποία μπορούν να έχουν όλα τα άλλα συστήματα, εξαιρώντας στιδήποτε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί καλό, ωφέλιμο και ανθρώπινο».²⁵

Το οθωμανικό σύστημα κυριαρχίας, ενώ συμπυκνώνει πολλά αρνητικά γνωρίσματα που παρουσιάζουν, ή έχουν στο παρελθόν παρουσιάσει, και άλλα πολιτικά συστήματα, εντούτοις χαρακτηρίζεται από μια ιδιομορφία που το καθιστά μοναδικό στην ιστορία. Όλα τα πολιτικά συστήματα που έχουν εμφανισθεί, παρά τα όποια αδύνατα σημεία τους για τα οποία θα μπορούσε να ασκήσει κανείς σκληρή κριτική, έχουν να παρουσιάσουν και θετικά στοιχεία. Ορισμένα έχουν αποδειχθεί «ωφέλιμα» και «καλά», δηλαδή συνετέλεσαν στην ιστορική πρόοδο, προσέφεραν στην ιστορία της ανθρωπότητας. Επίσης, διακρίνονται και για ένα ακόμη στοιχείο: υπήρξαν «ανθρώπινα». Με τον όρο αυτό ο Μαυροκορδάτος αναφέρεται στην ιστορία του δυτικού/χριστιανικού κόσμου. Όπως έχει προαναφερθεί, ο χριστιανός ηγεμόνας/δεσπότης, όσο απόλυτος κυρίαρχος και να είναι, διέπεται από τη χριστιανική του συνείδηση, από τις αρχές της φιλανθρωπίας και της αλληλεγγύης που προσδίδουν ανθρώπινο πρόσωπο στην εξουσία του. Αντίθετα, το μουσουλμανικό οθωμανικό σύστημα χαρακτηρίζεται όχι μόνο «μη ωφέλιμο» και «κακό» αλλά, κυρίως, «απάνθρωπο».

Ο Μαυροκορδάτος, προκειμένου να τεκμηριώσει τον «ορισμό» που έδωσε για το οθωμανικό σύστημα κυριαρχίας, καταπιάνεται με τη λεπτομερή περιγραφή του. Ο όρος «αυθαιρεσία», με τον οποίο το χαρακτηρίζει, δεν προκύπτει αυθαίρετα, δηλαδή δεν πρόκειται για χαρακτηρισμό υποκειμενικό, που αφορά τις πολιτικές προτιμήσεις και απόψεις του ίδιου. Πρόκειται για την ίδια την πραγματικότητα της οθωμανικής

25. *Ο.π.*, σ. 6.

επικράτειας και αυτό προκύπτει από «στοιχεία» αδιάσειστα και από συλλογισμούς με βάση αυτά τα στοιχεία:

«Υποθέτουμε λοιπόν μια μεγάλη αυτοκρατορία η οποία εκτείνεται σε μια έκταση 115.000 τετραγωνικών λευγών πάνω στα τρία μέρη του παλαιού κόσμου και περιλαμβάνει έναν πληθυσμό των 23-25 εκατομμυρίων κατοίκων, που είναι φυσικά διαιρεμένοι σε περισσότερα έθνη τα οποία διαφέρουν μεταξύ τους στη θρησκεία, τα ήθη και τη γλώσσα. Διαιρούμε αυτό το σημαντικό εδαφικό σύνολο σε περισσότερες επαρχίες, όχι σύμφωνα με τα σύνορά τους, τα οποία η φύση υποδεικνύει με τα νερά ή τα βουνά που η ίδια [η φύση], για να το πούμε έτσι, έχει παρεμβάλει ως το *pec plus ultra* της σχετικής έκτασης της καθεμιάς από αυτές τις επαρχίες, όχι σύμφωνα με εκείνα [τα σύνορα] που η διαφορά των ηθών και η ποικιλία των αναγκών των κατοίκων απαιτούν ή που οι παλαιοί νόμοι μπορούν να έχουν εγκαθιδρύσει και επικυρώσει αλλά σύμφωνα με την αγαθή επιθυμία ενός κατακτητή, ο οποίος δεν γνωρίζει άλλους νόμους από εκείνους του οφέλους του, άλλες αρχές από εκείνες της θέλησής του, άλλα δικαιώματα από εκείνα του νικηφόρου ξίφους του. Μετά από μια τέτοια διανομή, τόσο φρόνιμα σχεδιασμένη και εκτελεσμένη, θέτουμε στην κορυφή της κυβέρνησης σε καθεμιά από αυτές τις επαρχίες έναν Πασά δεύτερης ή τρίτης σειράς, αυτό δεν έχει σημασία, και του εμπιστευόμαστε μια απόλυτη εξουσία: του παρέχουμε το δικαίωμα ζωής και θανάτου πάνω στους κατοίκους, διατηρώντας εμείς μονάχα το δικαίωμα να του το υπενθυμίζουμε ή να το αποποιούμαστε ολοκληρωτικά, όταν θα μας φαίνεται καλό, και ελπίζουμε να μπορούμε τελικά να είμαστε βέβαιοι ότι έχουμε μπροστά μας μια μεγάλη εικόνα για το τι συγκροτεί τη βάση της εσωτερικής διοίκησης. Αλλά αυτό δεν αρκεί δεν γνωρίζουμε παρά τις διαστάσεις και τις κύριες διαιρέσεις αυτού του μεγάλου εποικοδομήματος: πρέπει, επίσης, να γνωρίσουμε τις υποδιαίρεσεις και τις εσωτερικές επικοινωνίες για να το διατρέξουμε και να εξετάσουμε χωριστά το κάθε τμήμα που το συγκροτεί. Ίσως, αυτός ο όγκος της γοθτικής αρχιτεκτονικής να προσφέρει ανέσεις στο εσωτερικό του σε εκείνους οι οποίοι το κατοικούν. Ε, λοιπόν, πλησιάζουμε, εξετάζουμε και θα είμαστε γρήγορα πεπεισμένοι για το αντίθετο».²⁶

26. *Ο.π.*, σσ. 6-7. Ο Μαυροκορδάτος θα συνεχίσει την περιγραφή της εσωτερικής διάρθρωσης του διοικητικού οθωμανικού οικοδομήματος με τους καζάδες, υποδιαίρεση της επαρχίας: «Η διεύθυνση των υποθέσεων του καθένα από αυτούς τους Καζάδες είναι διαπιστευμένη από τον Πασά, τον επικεφαλής κυβερνήτη της Επαρχίας, σε έναν βοϊβόδα, σε έναν μουσελίμη ή κατώτερο αξιωμα-

Η «αυθαιρεσία» της εξουσίας βρίσκεται στην καρδιά του οθωμανικού συστήματος, αφορά την ίδια την εσωτερική του διάρθρωση και δομή. Πάνω στην «αυθαιρεσία» στηρίζεται ολόκληρο το πολιτικοδιοικητικό και στρατιωτικό οργανόγραμμα. Όλες οι βαθμίδες της πολιτικής και διοικητικής ιεραρχίας στηρίζονται στην αρχή της δεσποτικής κατεξουσίασης, την οποία ασκούν και, ταυτόχρονα, υφίστανται οι διοικούντες ανάλογα με τη θέση τους στο σύστημα. Ο φόβος να μην χάσουν τα προνόμιά τους κυριαρχεί στις πρακτικές τους, η προσπάθειά τους να αποκομίσουν τα περισσότερα δυνατά οφέλη διέπει τη συμπεριφορά τους. Η θέση τους είναι επισφαλής μέσα σε ένα σύστημα διαφθοράς και αυθαιρεσία και αυτό το γνωρίζουν. Άρα, επειδή ακριβώς γνωρίζουν ότι η εξουσία τους δεν έχει να κάνει με τις ικανότητες που διαθέτουν ή με την εκτίμηση προς το πρόσωπό τους από την πλευρά των υπηκόων τους, γι' αυτό μέλημά τους είναι η συνεχής εκμετάλλευση των υπηκόων τους, ώστε να συγκεντρώσουν στα χέρια τους προνόμια, να αποκομίσουν κέρδη για την περίπτωση που χάσουν τη θέση τους. Αυτό το επιτυγχάνουν με το φόβο που, με τη σειρά τους, προκαλούν, με τη συνεχή επιβάρυνση των φόρων, με απειλές σε βάρος της ζωής κλπ.

Ιδιαίτερη μνεία γίνεται της κορυφής της διοικητικής ιεραρχίας του οθωμανικού καθεστώτος. Ο Μαυροκορδάτος, λοιπόν, μετά την εξέταση των κατώτερων διοικητικών βαθμίδων, των «αιματοβαμμένων βαθμίδων της πιο απόλυτης και τυραννικής εξουσίας», όπως ο ίδιος τις ονομάζει,²⁷ θα προχωρήσει στην παρουσίαση της αίθουσας του Διβανίου, η οποία είναι το κέντρο του διοικητικού οικοδομήματος της οθωμανικής αυτοκρατορίας.²⁸

τούχο ο οποίος απολαμβάνει κάθε εξουσία και όλα τα δικαιώματα που έχουν παραχωρηθεί στον επικεφαλής του, διαθέτοντας κατά βούληση τη ζωή και τα αγαθά των υπηκόων αλλά μη έχοντας καμία σιγουριά για το κεφάλι και τους θησαυρούς του, τα οποία με τη σειρά τους βρίσκονται στη διάθεση του Πασά». Τα ίδια ισχύουν και στο πλαίσιο των μικρότερων διοικητικών υποδιαρέσεων. Έτσι κάνει λόγο για την εξουσία του σουμπαχί, ο οποίος είναι και αυτός «εξουσιοδοτημένος» από τους ανώτερους αξιωματούχους «να φονεύει με τα κτυπήματα του ραβδιού του τους δυστυχείς κατοίκους της κωμόπολης ή του χωριού που τυγχάνει να βρίσκεται κάτω από τις διαταγές του». *Ο.π.*, σ. 7.

27. *Ο.π.*, σ. 7.

28. *Ο.π.*, σ. 8.

«Εδώ θα συναντήσουμε τον Μεγάλο Βεζύρη ενδεδυμένο με όλη τη λαμπρότητα, η οποία, όμως, για να είναι συχνά εφήμερη, δεν επιτρέπεται να είναι εκθαμβωτική. Βλέποντάς τον κανείς να ασχολείται με τις υποθέσεις, δεν θα μπορούσε να καταλάβει αν πρόκειται για δικαστή, πρωθυπουργό, διευθυντή της αστυνομίας ή στρατιωτικό διοικητή. Είναι όλα αυτά μαζί και διαχειρίζεται ταυτόχρονα όλες τις υποθέσεις. Άραγε μπορεί να το κάνει κάτι τέτοιο; Έχει την ικανότητα; Διαθέτει όλες τις αναγκαίες γνώσεις; Θα έπρεπε να είναι κάτι παραπάνω από ένας άνθρωπος για να πετύχει έναν παρόμοιο βαθμό τελειότητας, αν και αυτό το άτομο, βέβαια, δεν είναι, συχνά, ούτε κι αυτό που ονομάζουμε ένας συνηθισμένος άνθρωπος».²⁹

Σε αυτό το σημείο ο Μαυροκορδάτος ασκεί κριτική στον τρόπο διαχείρισης της εξουσίας από τον Οθωμανό ηγεμόνα με όρους «διάκρισης των εξουσιών». Στην οθωμανική επικράτεια, υποστηρίζει ο Μαυροκορδάτος, δεν έχει επιτευχθεί η πολιτικο-θεσμική εκείνη κατάκτηση της διάκρισης των εξουσιών, η οποία θα συνέβαλλε στην εύρυθμη λειτουργία της διακυβέρνησης και θα συντελούσε στην διασφάλιση των δικαιωμάτων των πολιτών. Εάν είχαν έτσι τα πράγματα, θα αποτρέπονταν οι καταχρήσεις της εξουσίας και θα διασφαλιζόνταν οι προϋποθέσεις για τη δίκαιη άσκηση της εξουσίας και όχι για την παντοδυναμία του ηγέτη σε βάρος των υπηκόων του. Όπως προηγουμένως το πολιτικό του επιχείρημα για τον τρόπο με τον οποίο περιορίζεται η «αυθαιρεσία» του ηγεμόνα οργανωνόταν σε αναφορά με τη –χριστιανική– συνείδησή του, έτσι και τώρα το πολιτικό επιχείρημα οργανώνεται με αναφορά τις νεωτερικές πολιτικές αρχές της διάκρισης των εξουσιών, αρχές οι οποίες παραπέμπουν στον πολιτικό πολιτισμό του δυτικού κόσμου.

Βέβαια, δεν θα μπορούσε παρά ένας πολιτισμένος, δηλαδή χριστιανός, ηγεμόνας να συλλάβει και να εφαρμόσει αυτές τις αρχές. Στον πολιτικό λογισμό του Μαυροκορδάτου η διάκριση των εξουσιών αφορά κυρίως τη σύσταση ενός ρυθμιστικού μηχανισμού αλληλοελέγχου των φορέων της εξουσίας, έτσι ώστε να αποτρέπεται η αυθαιρεσία και η διαφθορά. Πρόκειται ουσιαστικά για πρακτική/εργαλειακή σύλληψη και αντιμετώπιση του όρου της διάκρισης των εξουσιών. Ένα σύστημα αυτοελέγχου που έχει ως αποτέλεσμα την εύρυθμη και αποτελεσματική λειτουργία του πολιτικού συστήματος, έτσι ώστε να αντιμετωπίζονται οι κρίσεις της νομιμοποίησής του.

Ας δούμε τώρα πώς αποδίδεται στο λόγο του Μαυροκορδάτου η εικόνα του Μεγάλου Βεζύρη. Αυτός παρουσιάζεται συχνά «να μην γνωρίζει να διαβάξει», ούτε «να γράφει». Αντί για την πένα, στο χέρι του κρατάει «ξίφος». Το τελευταίο είναι ο πλέον σίγουρος τρόπος για την επίλυση των υποθέσεων του κράτους.³⁰ Το ξίφος, ως αποκλειστικό μέσον διαχείρισης της εξουσίας, συμβολίζει την καταπιεστική και εκμεταλλευτική μορφή του καθεστώτος. Πρόκειται για μια μορφή τυραννίας, όπου κυρίαρχη είναι η αρχή της δύναμης του ηγεμόνα και της επιβολής του δια της βίας και όχι δια της πειθούς και της συναίνεσης.

Ο Βεζύρης είναι υπεύθυνος και υπόλογος μόνο απέναντι στον Σουλτάνο, τον υπέρτατο κυρίαρχο. Ο Σουλτάνος, όμως, δεν είναι διατεθειμένος να ζητήσει το λόγο από τον Βεζύρη, τον πρώτο αξιωματούχο του, όταν τα ίδια επιτρέπει και στους κατώτερους αξιωματούχους της ιεραρχίας.³¹ Ο Σουλτάνος επιβραβεύει και νομιμοποιεί ουσιαστικά το σύστημα της αυθαιρεσίας. Με άλλα λόγια, η αυθαιρεσία είναι η «γλώσσα» της οθωμανικής εξουσίας. Αυτή τη «γλώσσα» έχουν μάθει να ομιλούν οι αξιωματούχοι της Πύλης, συμμετοχοί από κοινού στην αναπαραγωγή του συστήματος και, ταυτόχρονα αλλά μακροπρόθεσμα, στην απορρύθμισή του. Ο Μαυροκορδάτος επιχειρεί εδώ την πολιτική εκτίμηση ότι η αυθαιρεσία μπορεί να φέρνει βραχυπρόθεσμα οφέλη στους φορείς της εξουσίας, αλλά μακροπρόθεσμα λειτουργεί αποδιαρθρωτικά, με την έννοια ότι λειτουργεί σε βάρος τους, αν και οι ίδιοι δεν το γνωρίζουν.

Το γεγονός ότι είναι «απαίδευτος» και δεν γνωρίζουν άλλη γλώσσα από αυτή του «ξίφους» τους κάνει να είναι επιπλέον αναποτελεσματικοί όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο ασκούν την εξουσία και διατηρούν την προνομιακή τους θέση. Διότι κανένα σύστημα κυριαρχίας δεν μπορεί να διαρκέσει στηριζόμενο μόνο στο φόβο ή τη βία που ασκούν οι διοικούντες. Ιδιαίτερα το οθωμανικό σύστημα κυριαρχίας, το οποίο, όπως θα δούμε και παρακάτω, αποτελεί ένα τεράστιο μωσαϊκό συλλογικότη-

29. *Ο.π.*, σ. 8.

30. «Μερικές φορές συμβαίνει να μην γνωρίζει να διαβάξει ή να γράφει. Μόλις που γνωρίζει να ομιλεί την ίδια του τη γλώσσα και παρά αυτήν τη χονδροειδή άγνοια βρίσκεται τοποθετημένος στην κορφή όλων των υποθέσεων [του οικοδομήματος]. Εάν το χέρι του δεν γνωρίζει να χειρίζεται την πένα, είναι αρκετά δυνατό για να μην αφήσει να πέσει το ξίφος· αυτός είναι ο πιο σίγουρος τρόπος να ξεμπερδεύει γρήγορα τις υποθέσεις». *Ο.π.*, σ. 8.

31. *Ο.π.*, σ. 8.

των, διαφορετικής πολιτισμικής και θρησκευτικής προέλευσης, που σημαίνει ότι η εξουσία θα πρέπει να στηρίζεται στην ανοχή, στην αναγνώριση της διαφορετικότητας, στη δίκαιη διαχείριση των υποθέσεων των υπηκόων, δηλαδή τη σωστή και χρηστή διοίκηση.

Στον πολιτικό λογισμό του Μαυροκορδάτου, και σχετικά με τους όρους διαχείρισης της εξουσίας, σημαντικός είναι ο ρόλος του ηγεμόνα, ο οποίος θα πρέπει να στέκεται υπεράνω προσωπικών δεσμεύσεων και καταναγκασμών και να ασκεί ακριβοδίκαια την εξουσία, απονέμοντας τη δικαιοσύνη. Ο Σουλτάνος, όμως, δεν διακρίνεται από αυτά τα γνωρίσματα:

«Τι να σκεφθεί κανείς για εκείνον ο οποίος έχει σε τελευταία ανάλυση τη δύναμη να καταστρέψει όλους αυτούς τους μεγάλους αποκεφαλιστές, τι να σκεφθεί κανείς για αυτόν που βρίσκεται σε θέση ισχύος και έξω από κάθε κίνδυνο και απειλεί τους άλλους;»³²

Ο ηγεμόνας θα πρέπει, όπως γνωρίζει τα δικαιώματα που απορρέουν από τη θέση του, να γνωρίζει και τις υποχρεώσεις του. Και αυτό είναι ζήτημα προσωπικής παιδείας και συγκρότησης, που έχει να κάνει με το περιβάλλον του. Ο ηγεμόνας μεγαλώνει και διαμορφώνεται σε ένα περιβάλλον το οποίο του μαθαίνει τους κανόνες και τους κώδικες που θα πρέπει να διέπουν τη συμπεριφορά του. Πρόκειται για αρετές που θα τον γαλουχήσουν και θα τον προετοιμάσουν ώστε να ασκήσει με ενάρετο τρόπο την εξουσία. Η «φιλανθρωπία», η «αίσθηση του δικαίου» και του «κοινού καλού» οφείλουν να είναι οι αρετές του. Ο ηγεμόνας δεν γεννιέται, αλλά γίνεται δίκαιος, φιλεύσπλαχνος ή σοφός. Το οθωμανικό αυτοκρατορικό περιβάλλον, μέσα στη σήψη και την παρακμή του, με τα φαινόμενα της αυθαιρεσίας να κυριαρχούν, δεν ευνοεί μια τέτοια συνθήκη. Παράγει ηγέτες απαίδευτους, μικρόψυχους, ιδιοτελείς και κατ' επέκταση ανίκανους και ανήμπορους να ασκήσουν με γενναιόδωρο και δίκαιο τρόπο την εξουσία:

«Οι ιδέες της φιλανθρωπίας, του δικαίου των ανθρώπων και του κοινού καλού δεν είναι του συρμού μέσα στις μεγαλοπρεπείς φυλακές όπου μεγαλώνουν οι επίδο-

32. Ο.π., σ. 8.

ξοι διάδοχοι μέχρι την άνοδό τους στον θρόνο. Ανεβαίνοντας εκεί, οφείλουν αυτοί να είναι εκπαιδευμένοι ως δια μαγείας για κάτι που ποτέ δεν τους έκαναν λόγο;»³³

Εδώ ο Μαυροκορδάτος στοχεύει κατευθείαν στο πρόσωπο του Σουλτάνου, του απόλυτου εκφραστή της κρατικής εξουσίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και επισημαίνει την έλλειψη από την πλευρά του των στοιχειωδών αρετών ενός ηγεμόνα. Οι ιδέες της φιλανθρωπίας, του δικαίου και του κοινού καλού είναι οι προϋποθέσεις για την εύρυθμη άσκηση της διοίκησης αλλά και τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του καλού και συνετού άρχοντα. Πρόκειται για αρχές που παραπέμπουν σε άλλου τύπου μορφές κοινωνικής οργάνωσης, που αφορούν διαφορετικό πλαίσιο άσκησης της εξουσίας: ο Μαυροκορδάτος υπονοεί το σύστημα εξουσίας που ασκείται στο δυτικό κόσμο.

Όπως προαναφέρθηκε, το οθωμανικό σύστημα στη σημερινή του μορφή είναι το μοναδικό που έχει παρουσιασθεί στην ιστορία, όσον αφορά τις αρχές οργάνωσης και λειτουργίας του, καθώς χαρακτηρίζεται ως η πλέον απάνθρωπη μορφή διακυβέρνησης:

«Αν ψάξουμε τώρα μέσα στην αρχαία και νέα ιστορία το πρότυπο αυτής της διοίκησης οι έρευνές μας θα αποβούν άκαρπες γιατί δεν θα το ανακαλύψουμε. Στην Γερμανία πιστεύουν στους Βρικόλακες, αλλά στην Τουρκία πρέπει κανείς να πάει να τους αναζητήσει».³⁴

Με τον χαρακτηρισμό «βρικόλακας» ονοματίζεται το οθωμανικό καθεστώς και, με αυτόν τον τρόπο, απαξιώνεται. Διότι η λέξη βρικόλακας είναι συνώνυμη του κακού, της σήψης, του παλιού. Το «κακό» ταυτίζεται με το «παλιό» στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής αντίληψης του κόσμου και της ιστορίας, μία αντίληψη την οποία ασπάζεται ο Μαυροκορδάτος. Έτσι, οι «Τούρκοι είναι βρικόλακες», δηλαδή ταυτίζονται με το κακό και, ταυτόχρονα, με το «παλιό/νεκρό». Ο Μαυροκορδάτος χρησιμοποιεί αξιολογικές κατηγορίες για να χαρακτηρίσει τον «Τούρκο» ως εχθρό του πολιτισμού, με σκοπό να τον υποβαθμίσει. Ονομάζοντάς τον «βρικόλακα» είναι σαν να τον θεω-

33. *Ο.π.*, σ. 8.

34. *Ο.π.*, σ. 8.

ρεί ως μια οντότητα η οποία έχει ολοκληρώσει τον κύκλο ζωής της και η παρουσία της οφείλεται σε «παρά φύσιν» νόμους και αιτίες.

Κατ' επέκταση, η ύπαρξη της «Τουρκίας» δεν μπορεί να γίνει κατανοητή σύμφωνα με τους «φυσικούς νόμους» παρά μόνο στη βάση μιας «παρά λόγον» παρασιτικής αφαίμαξη των ζωογόνων δυνάμεων των υποδούλων λαών της. Το γεγονός ότι εξακολουθεί να επιβιώνει η αυτοκρατορία είναι στοιχείο αρνητικό για τον ευρωπαϊκό κόσμο και πολιτισμό. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, οι «Τούρκοι» δεν έχουν θέση στη σύγχρονη ιστορία, αποτελούν μέρος μιας παλιάς ιστορίας, συνδεδεμένοι με ό,τι κακό έχει επιτελέσει αυτή. Θα πρέπει, λοιπόν, να εκλείψουν και τη θέση τους να καταλάβει κάτι «άλλο» που θα δώσει ζωή στην ιστορία του σύγχρονου κόσμου. Η οθωμανική κυριαρχία δεν έχει να διαδραματίσει κανένα ρόλο στον σύγχρονο κόσμο, αντίθετα, αποτελεί τροχοπέδη για την εξέλιξή του. Υπό την κυριαρχία της καταστρέφονται και όλα εκείνα τα υγιή στοιχεία που θα μπορούσαν να αναζωογονήσουν την περιοχή και να την επανασυνδέσουν με την ευρωπαϊκή ιστορία:

«Μια γενικά διαδεδομένη άποψη στην Ευρώπη είναι ότι η Κυβέρνηση κατατρέχει τα υπόδουλα έθνη που δεν πρεσβεύουν τη θρησκεία του Μωάμεθ. Ας μου επιτραπεί να πω ότι κάτι τέτοιο είναι λάθος. Είναι αλήθεια ότι οι προληπτικοί μουσουλμάνοι επιδεικνύουν μια περιφρόνηση για τους Έλληνες, τους Αρμένιους, τους Εβραίους και, τέλος, για όλους εκείνους, οι οποίοι, αν και οθωμανοί υπήκοοι, δεν αναγνωρίζουν το νόμο του προφήτη. Αυτή η περιφρόνηση δεν στρέφεται αποκλειστικά και μόνο σε αυτούς, αλλά θίγει του υπηκόους όλων των εθνών, τους οποίους η μουσουλμανική θρησκοληψία χαρακτηρίζει ως άπιστους. Το απόφθεγμα πως όλοι οι άπιστοι συγκροτούν ένα μόνο σώμα έθνους, απόφθεγμα που το αποδίδουν στον Μωάμεθ, είχε τόσο πέραση στην Τουρκία, όπου όλοι θα σας πουν, από τον Μουφτή μέχρι τον τελευταίο άνθρωπο του λαού, ότι άπιστος με άπιστο δεν έχει καμιά διαφορά. Όλα αυτά, όμως, δεν έχουν καμία επίδραση πάνω σε ό,τι αφορά τη διοίκηση και ο περιφρονημένος χριστιανός δεν είναι, ούτε περισσότερο ούτε λιγότερο, κινήγημένος από τον πιστό μουσουλμάνο και αγαπητό του Θεού· και οι δύο είναι ίσοι, όχι ενώπιον του νόμου, αλλά απέναντι στον κατατρεγμό και την αδικία».³⁵

35. *Ο.π.*, σσ. 8-9.

Η οθωμανική διοίκηση δεν είναι μόνο εχθρική απέναντι σε όσους χαρακτηρίζονται άπιστοι με βάση το θρησκευτικό φρόνημα, είναι εχθρική απέναντι σε όλους ανεξαιρέτως τους υπηκόους του οθωμανικού κράτους. Οι οθωμανοί υπήκοοι δεν είναι όλοι «Τούρκοι». Υπάρχουν και άλλες εθνότητες, όπως οι Έλληνες, οι Αρμένιοι και οι Εβραίοι. Μια «κακή», λοιπόν, διοίκηση δεν μπορεί παρά να φέρεται απάνθρωπα σε όλους. Το θρησκευτικό φρόνημα μπορεί να επιβάλει διακρίσεις στο πλαίσιο της κατακτητικής κοινωνίας, αλλά είναι η διοίκηση, η οποία, με τη συμπεριφορά της, εξισώνει τους υπηκόους της στην κατεύθυνση των διώξεων και της εκμετάλλευσης.

Το γενικό φαινόμενο της φθοράς και της σήψης της οθωμανικής διοίκησης δεν θα μπορούσε να αφήσει αλώβητο το χώρο της δικαιοσύνης.³⁶ Στο πεδίο της διοίκησης της δικαιοσύνης εμφανίζονται σημαντικές δυσλειτουργίες και παρενέργειες, οι οποίες οφείλονται στο γεγονός ότι το δικαστικό σώμα, δηλαδή τα αρμόδια όργανα που έχουν επιφορτισθεί να απονέμουν δικαιοσύνη δεν διαθέτουν καμία δύναμη και κύρος, δηλαδή στοιχεία που τα χαρακτήριζαν στο παρελθόν. Η αιτία για την εικόνα που παρουσιάζει η δικαιοσύνη είναι η αυθαιρεσία των εκτελεστικών οργάνων της οθωμανικής εξουσίας. Στο παρελθόν, οι δικαστές απολάμβαναν εξουσίας και κύρους και η απόφαση/γνώμη τους ήταν απαραίτητη για ορισμένες ενέργειες και πράξεις της οθωμανικής εξουσίας. Με άλλα λόγια, υπήρχε ένας στοιχειώδης έλεγχος και περιορισμός της εξουσίας. Όμως αυτή η συνθήκη δεν ισχύει πια:

«Σήμερα δεν έχει κανείς πια ανάγκη έναν Φετβά για να θανατώνει χιλιάδες ανθρώπους, και αν ζητήσει έναν κατά την κήρυξη ενός πολέμου, είναι βέβαιο πως ο Μουφτής δεν θα τολμούσε να τον αρνηθεί από τον φόβο να βρεθεί καθαιρεμένος την επόμενη ημέρα».³⁷

Στην ίδια κατεύθυνση, αφού παρουσιάσει τις κατώτερες βαθμίδες του δικαστικού σώματος, θα δηλώσει ότι «κανείς από αυτούς τους δικαστές δεν είναι αμετάθετος (ισόβιος): αντίθετα, ανανεώνονται όλα τα χρόνια, γεγονός το οποίο καθιστά την επιρροή τους ακόμη πιο μηδαμινή μέσα στη διοίκηση της δικαιοσύνης: έτσι, όχι μόνο οι αποφάσεις τους δεν έχουν καμιά αξία χωρίς την επικύρωση των πολιτικών και

36. Ο.π., σσ. 9-10.

37. Ο.π., σ. 9.

στρατιωτικών αρχηγών, αλλά οι τελευταίοι έχουν, επιπλέον, το δικαίωμα να προεδρεύουν στο συμβούλιο της δικαιοσύνης, και να επηρεάζουν κατά συνέπεια τη δικαστική πορεία των υποθέσεων». ³⁸ Δεν υπάρχει λοιπόν ανεξαρτησία και ισοβιότητα των δικαστικών λειτουργιών και η εκτελεστική εξουσία παρεμβαίνει στο έργο της δικαιοσύνης και η εν λόγω παρέμβαση συνιστά στοιχείο τρομοκρατίας και εκφοβισμού.

Ο Μαυροκορδάτος επισημαίνει και μια άλλη δυσλειτουργία κατά τη διαδικασία απονομής δικαιοσύνης στο πλαίσιο της οθωμανικής κατάκτησης. Ο μουσουλμανικός νόμος δεν αποδέχεται κανένα έγγραφο ως αποδεικτικό στοιχείο, όπως εξάλλου «δεν αναγνωρίζει καμιά υπογραφή». Αυτό που αποδέχεται ο δικαστής είναι η ύπαρξη μαρτύρων, με συνέπεια να ενδημεί το φαινόμενο της ψευδομαρτυρίας: «Πράγματι, είναι ένας πολύ δραστικός τρόπος για τις περίπλοκες αστικές υποθέσεις. Επίσης βλέπει κανείς συχνά δέκα ή δώδεκα δίκες να διεκπεραιώνονται μέσα σε διάστημα δύο ωρών». ³⁹ Η κατάσταση, λοιπόν, που επικρατεί στις αστικές υποθέσεις της δικαιοσύνης με κανέναν τρόπο δεν εγγυάται και δεν εξασφαλίζει την απονομή της δικαιοσύνης. Όσον αφορά, τώρα, τις ποινικές υποθέσεις, τα πράγματα είναι χειρότερα. Εδώ, την αποκλειστική ευθύνη φέρουν οι κατά τόπους στρατιωτικές αρχές. Η βούληση του επικεφαλής βαραίνει στην απόφαση του δικαστηρίου και κύριο μέσο για τη διαδικασία της όποιας απόφασης είναι τα βασανιστήρια.

«Ας κρίνει κανείς τώρα ποια είναι η τύχη των υποταγμένων λαών σε μια παρόμοια διοίκηση, και να μου πει εάν δεν έχω δίκιο να επαναλάβω ότι στην Τουρκία μπορεί κανείς να βρει τους Βρικόλακες». ⁴⁰

Στο λόγο του Μαυροκορδάτου αποτυπώνεται η έλλειψη στοιχειωδών δικαιωμάτων των υποδούλων. Επισημαίνεται, επίσης, η σύγχυση των εξουσιών, η οποία λειτουργεί εις βάρος της αρμοδιότητας των οργάνων που έχουν στη δικαιοδοσία τους την απονομή της δικαιοσύνης. Οι παρεμβάσεις της οθωμανικής εξουσίας οδηγούν στην υπονόμηση του αισθήματος δικαίου. Από την άλλη μεριά, όμως, και στην καλύτερη περίπτωση, δηλαδή και να αφεθεί η δικαιοσύνη στα χέρια των ίδιων των δι-

38. *Ο.π.*, σ. 9.

39. *Ο.π.*, σ. 10.

καστών, τα πράγματα δεν είναι ευνοϊκότερα για τους υπόδουλους. Από τη στιγμή που δεν υπάρχει νόμος, δίκαιο το οποίο μπορεί να εξασφαλίζει τη γνώση και άρα την προβλεπτικότητα των κοινωνικών συμπεριφορών σε πράξεις ή και παραλείψεις, το αποτέλεσμα είναι η αυθαιρεσία στη διαδικασία λήψης αποφάσεων.

Να πώς ολοκληρώνει ο Μαυροκορδάτος την περιδιάβασή του στον κόσμο της οθωμανικής διοίκησης:

«Δεν θα ολοκλήρωνα εάν είχα στόχο να εκθέσω όλες τις αταξίες που είναι απόρροια του διοικητικού συστήματος της Τουρκίας. Οι Πασάδες και οι άλλοι αξιωματούχοι, έχοντας προηγουμένως λάβει μία εξουσία τόσο απόλυτη, σύμφωνα με όσα έχουμε πει μέχρι τώρα, την εγκαταλείπουν αρκετά δύσκολα κάποιες φορές. Έτσι προκύπτουν οι Πασβάνογλου, οι Τιρσανικλί-Ογλού, οι Ντζεζάρ, οι Καραοσμάνογλου, οι Τζαπαντζαδέ και τόσοι άλλοι οι οποίοι αντιστάθηκαν μέχρι τέλους, η ανοικτή εξέγερση του Πασά των Ιωαννίνων και η ανεξαρτησία, αν και συγκαλυμμένη κάτω από το πρόσχημα μιας καθολικής υπακοής, του Πασά της Αιγύπτου. Από εκεί ξεκινά αυτή η παραλυσία που έχει προσβάλει το κράτος και από την οποία δεν προβλέπει κανείς με ποιο τρόπο θα μπορέσει να ορθοποδήσει».⁴¹

Είναι προφανές ότι το κείμενο εμφανίζει την Οθωμανική Αυτοκρατορία σε διαρκή κρίση. Η κρίση αφορά όλα τα επίπεδα της οργάνωσης του κράτους, με αποτέλεσμα τη δημιουργία φυγόκεντρων δυνάμεων που θέτουν υπό αίρεση την ίδια την ύπoσταση του οθωμανικού συστήματος κυριαρχίας. Η παρατεταμένη κρίση και τα σημάδια παρακμής έχουν οδηγήσει το οθωμανικό κράτος σε μια συνθήκη «παραλυσίας». Η αδυναμία δράσης του συστήματος της κατάκτησης για τη διασφάλιση των όρων και των συνθηκών ύπαρξής του καθώς και η αδράνεια που το χαρακτηρίζει στην αντιμετώπιση έκρυθμων καταστάσεων που υποδαυλίζουν, και κατά συνέπεια αμφισβητούν, τον χαρακτήρα του ως μόνου και ικανού συστήματος εξουσίας στην περιοχή, οδηγούν στην εικόνα ενός «παράλυτου» κράτους, άρα ενός ανίκανου, ανήμπορου και τέλος αναποτελεσματικού εξουσιαστικού οργανισμού. Και αυτό θα πρέπει να το συνειδητοποιήσουν οι ευρωπαϊκοί πολιτικοί και διπλωματικοί κύκλοι και να αντιμετωπίσουν ανάλογα το φαινόμενο. Με άλλα λόγια, ο Μαυροκορδάτος στην πραγμα-

40. Ο.π., σ. 10.

41. Ο.π., σ. 10.

τεία του κάνει λόγο για την ανάγκη επαναπροσδιορισμού της προσέγγισης του Ανατολικού Ζητήματος από την πλευρά των δυτικών δυνάμεων, μιας και η «καρδιά» του προβλήματος, η Οθωμανική Αυτοκρατορία, εμφανίζεται ανήμπορη να ανταποκριθεί στις προκλήσεις της εποχής.

Βλέπουμε ότι ο Μαυροκορδάτος, προκειμένου να παρουσιάσει την Οθωμανική Αυτοκρατορία σε κατάσταση παρατεταμένης κρίσης με τεράστιες, εσωτερικές και διεθνείς αρνητικές επιπτώσεις -επιπλοκές, εστιάζεται σε τρία σημεία: στην κρίση του πολιτικού συστήματος και της διοίκησης, στην κρίση της στρατιωτικής μηχανής, η οποία αποτελεί ιστορικά/παραδοσιακά το μέσον της ισχύος της, και την κρίση της οικονομίας, κυρίως τη δημοσιονομική κρίση, που οδηγεί τη χώρα στη χρεοκοπία και επιτείνει την εκμετάλλευση και την αδικία σε βάρος των αδυνάτων, ανεξαρτήτως θρησκειύματος.

Στο στρατιωτικό επίπεδο η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν είναι πλέον η παλιά κραταιά δύναμη⁴². Μετά το τέλος των κατακτήσεων η στρατιωτική της μηχανή έχει περιέλθει σε παρακμή. Ο πόλεμος συντηρούσε το στρατιωτικό οικοδόμημα και ταυτόχρονα αξιοδοτούσε τους φορείς του. Τα πράγματα, όμως, έχουν αλλάξει. Αυτή την αλλαγή ο Μαυροκορδάτος την εντοπίζει στις καινοτομίες που έχουν συντελεστεί και υιοθετηθεί στην οργάνωση του στρατού αλλά και στην ανάλογη εκπαίδευση για τη διεξαγωγή στρατιωτικών επιχειρήσεων. Έτσι, ο εκσυγχρονισμός στον τομέα οργάνωσης και εκπαίδευσης του στρατού, ο οποίος είναι ένα ευρωπαϊκό επίτευγμα αντιπαρατίθεται αποτελεσματικά στην «τουρκική» επέκταση. Οι κατακτητικοί πόλεμοι έχουν τελειώσει και οι άλλοτε «θαρραλέοι» στρατιωτικοί αξιωματούχοι και οι «τρομεροί» «τούρκοι» στρατιώτες έχουν χάσει το «πολεμικό πνεύμα» που τους διέκρινε κατά το παρελθόν.⁴³

42. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία συνιστά παραδοσιακά ένα στρατιωτικό σύστημα πολιτικής κυριαρχίας, με την έννοια ότι έχει θεμελιώσει την κυριαρχία της στην κατάκτηση. Δηλαδή, προκειμένου να υπάρξει, έχει ανάγκη την επέκταση. Η επέκταση, αλλιώς η κατάκτηση, αποτελεί τη βασική προϋπόθεση για την ύπαρξη ενός συστήματος κυριαρχίας που θεμελιώνεται στον «Ιερό Πόλεμο». Έτσι, ο Μαυροκορδάτος αφιερώνει ένα μέρος της πραγματείας του στη στρατιωτική κατάσταση της «Τουρκίας», βλ. *ό.π.*, σσ. 11-15.

43. «Όταν η τέχνη του πολέμου βρισκόταν ακόμη στην παιδική ηλικία της, και ο αριθμός και η προσωπική αξία των πολεμιστών έκριναν από μόνα τους την τύχη των μαχών, είδαμε τους Τούρκους να προχωρούν από νίκη σε νίκη, να πολιορκούν την πρωτεύουσα της Γερμανικής Αυτοκρατορίας

Ο Μαυροκορδάτος θα επισημάνει τη δυσκολία της οθωμανικής εξουσίας για την συγκέντρωση ενός μεγάλου αριθμού στρατιωτικών δυνάμεων και ιδιαίτερα σημειώσει την αδυναμία της να τον διατηρήσει στα στρατόπεδα εκστρατείας.⁴⁴ Η συγκέντρωση, τώρα, του «τουρκικού» στρατού γινόταν με ένα σύστημα το οποίο επέβαλλε αργό ρυθμό και επέτρεπε την αυθαιρεσία και τις καταχρήσεις από τους οθωμανούς αξιωματούχους. Ο Σουλτάνος, όταν ξεσπούσε πόλεμος, έστελνε σε όλους τους πασάδες, μουτεσελίμηδες, βοϊβόδες κλπ. φερμάνια που τους διέταζαν να βρεθούν σε σύντομο χρονικό διάστημα με συγκεκριμένο αριθμό στρατιωτών στο πλευρό του κύριου σώματος στρατού. Οι εν λόγω οθωμανοί αξιωματούχοι φρόντιζαν σε αυτό το διάστημα όχι μόνο να συγκεντρώσουν τους στρατιώτες αλλά και να επωφεληθούν από τις περιστάσεις.

και να απειλούν την Ευρώπη με απεχθή υποταγή. Από τη στιγμή, όμως, που οι κανόνες της τακτικής, δίνοντας ένα νέον σχεδιασμό στις στρατιωτικές επιχειρήσεις, θριάμβευσαν εναντίον των απειθάρχητων μαζών, και η δράση του πυροβολικού έβαλε φρένο στο θάρρος και την προσωπική αξία, οι Τούρκοι οπισθοχώρησαν: τους είδαμε πάντα να τρέπονται σε φυγή μπροστά σε λιγότερους εχθρούς και τελικά να οχυρώνονται πίσω από τον Δούναβη. Όταν το θάρρος τους εγκατέλειψε, έχασαν σιγά σιγά το πολεμικό πνεύμα, το οποίο, φλογερό από τις επιτυχίες τους στο παρελθόν, τους καθιστούσε τόσο τρομερούς. Έτσι είναι μάταιο να αναζητήσει κανείς τους στρατιώτες του Μουράτ ή του Σουλεϊμάν ανάμεσα στους σημερινούς Τούρκους». *Ο.π.*, σ. 11.

44. «Αν και κάθε Τούρκος οφείλει, σύμφωνα με τους νόμους, να είναι στρατιώτης, αδυνατούμε να προσδιορίσουμε τον αριθμό των στρατευμάτων με τον οποίο η Τουρκία θα μπορούσε να εκστρατεύσει παρά μόνο αν υπολογίσουμε το σύνολο των πόρων που θα είχε στη διάθεσή της για να τους θρέψει και να τους μισθώνει για όλη τη διάρκεια του πολέμου· έτσι, σύμφωνα με αυτά που γνωρίζουμε και με όσα η εμπειρία απέδειξε κατά τη διάρκεια του τελευταίου πολέμου εναντίον της Ρωσίας, η Τουρκία μπορεί να κινητοποιήσει το πολύ 60 με 70 χιλιάδες άνδρες. Επιπλέον, δεν θα μπορούσε να διατηρήσει αυτή τη δύναμη παρά μόνο για μερικούς μήνες του χρόνου, διότι οι Τούρκοι στρατιώτες και ιδιαίτερα εκείνοι που έχουν κληθεί από τις Ασιατικές Επαρχίες έχουν έναν απαράβατο κανόνα να μην αφήνουν τον τόπο τους πριν από το τέλος του Απριλίου και να εγκαταλείπουν το στρατόπεδο στα τέλη Οκτωβρίου. Ας υποθέσουμε, λοιπόν, το θέατρο του πολέμου στην Ευρώπη, κάτι το οποίο, εξάλλου, έχει συμβεί και είναι δυνατόν να ξανασυμβεί μια μέρα και υπολογίζοντας τις διάφορες αποστάσεις, γίνεται φανερό ότι το σύνολο των ασιατικών σωμάτων δεν θα μπορεί να βρεθεί στο θέατρο του πολέμου πριν από τις αρχές Ιουνίου, και θα στρατοπεδεύσει για τέσσερις ή πέντε μήνες· χωρίς, όμως, τη συνδρομή των σωμάτων της Ασίας, ο τουρκικός στρατός στερείται του υπαρκτού, δηλαδή βρίσκεται χωρίς ψυχή κατά τη διάρκεια της υπόλοιπης χρονιάς». *Ο.π.*, σ. 11.

Το χαρακτηριστικό γνώρισμά τους ήταν η καταπίεση και η εκμετάλλευση των κατοίκων της περιοχής τους, καθώς και άλλων επαρχιών, μέσα από τις οποίες περνούσαν. Έτσι, λοιπόν, όταν συναντούσαν τον στρατό, διέθεταν τους μισούς ή και το ένα τρίτο των στρατιωτών από αυτούς που όριζε το φερμάνι. Αυτός ήταν ακόμη «ένας τρόπος για να κερδίσουν, αφού είχαν να λαμβάνουν το διπλάσιο ή τριπλάσιο των αναγκαίων σιτηρέσιων και καθώς στα οθωμανικά στρατιωτικά σώματα ήταν άγνωστη η επιθεώρηση, μοναδικό μέσο το οποίο θα μπορούσε να αποκαλύψει την απάτη τους, είναι σίγουροι ότι θα κερδίσουν χωρίς να διακινδυνεύουν τίποτα».⁴⁵

Ο Μαυροκορδάτος δεν είναι άδικος με τους «Τούρκους». Μνημονεύει τα γεγονότα τα οποία έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών του Σελίμ Γ' (1789-1807), ιδιαίτερα στον στρατιωτικό τομέα. Όμως, η θετικής κατεύθυνσης προσπάθεια του Σελίμ καθώς και οιοδήποτε άλλο ανακαινιστικό βήμα είναι καταδικασμένα να αποτύχουν, διότι το κυρίαρχο χαρακτηριστικό της κοινωνικοπολιτικής ζωής της αυτοκρατορίας είναι οι εσωτερικές αντιθέσεις, διχόνοιες και αντιπαραθέσεις που ανακύπτουν στην προσπάθεια να αποκτήσει κάθε φιλόδοξος οθωμανός αξιωματούχος καλύτερη θέση μέσα στο σύστημα εξουσίας, με συνέπεια να είναι η μόνη προσπάθεια η οποία κινητοποιεί τους ανθρώπους που επανδρώνουν τον πολιτικοδιοικητικό μηχανισμό της αυτοκρατορίας.

Χαρακτηριστική είναι η αφήγηση του Μαυροκορδάτου σχετικά με τις εξελίξεις που σχετίζονται με την ανατροπή του Σελίμ, τη βασιλεία των Αγιάνηδων, καθώς και την καταστροφή των τελευταίων από τον Μαχμούτ που προσπάθησε να αποκαταστήσει τη σουλτανική εξουσία.⁴⁶ Παρά τις προσπάθειες του Μαχμούτ, ο Μαυροκορδάτος εκτιμά ότι και αυτός απέτυχε, όπως εξάλλου και η μεταρρυθμιστική απόπειρα του Σελίμ, διότι στην προσπάθειά του να ελέγξει τους περιφερειακούς πασάδες και τοπικούς ηγεμόνες διόρισε σε καίριες θέσεις στα πασαλίκια δικούς του έμπιστους ανθρώπους· μια κίνηση η οποία θα μπορούσε να είχε κάποια θετικά αποτελέσματα,

45. Βλ., *ό.π.*, σ. 12. «Οι δυσχέρειες αυτού του είδους στρατολόγησης είναι τόσο προφανείς που δεν είναι αναγκαίο να τις εκθέσουμε εδώ. Έχοντας, όμως, δει ότι η κύρια δύναμη του οθωμανικού στρατού συνίσταται στα διάφορα σώματα τα οποία, κάτω από τις διαταγές των πασάδων και των άλλων διοικητών, μεταφέρονται στο στρατόπεδο, δεν θα ήταν άνωφelo να εκθέσουμε κάποια γεγονότα ώστε να αποδείξουμε ότι αυτός ο στρατός θα ήταν σήμερα ακόμη πιο αδύνατος και πολύ λιγότερο οργανωμένος απ' όσο υπήρξε ποτέ σε άλλη προηγούμενη εποχή». Στο *ίδιο*.

46. *Ο.π.*, σσ. 12-14.

αλλά, εξαιτίας, ακριβώς, του δεσποτικού χαρακτήρα της οθωμανικής εξουσίας, τα τελευταία ακυρώνονταν στη πράξη:

«Αυτό το σχέδιο, το οποίο θα μπορούσε να είναι επωφελές κάτω από προϋποθέσεις, όπως εξάλλου θα μπορούσε να είναι και αξιοθαύμαστο, εάν η διεύθυνση των πολιτικών και στρατιωτικών υποθέσεων ήταν διακριτή· παύει, όμως, να είναι μόλις αυτή η διεύθυνση εγκαταλείπεται στο ίδιο πρόσωπο. Πασάδες μαλθακοί μέσα στις ηδονές και τις απολαύσεις είναι ανίκανοι να εμπνεύσουν τον σεβασμό σε απειθάρχητους, βάρβαρους και σκληρούς στρατιώτες. Η ανυπακοή τους στις διαταγές αυτών των νέων αρχηγών χαρακτηρίζεται από υπερβολική σκληράδα. Εάν αυτοί οι πασάδες κληθούν, τέλος, μια μέρα να συναντήσουν με τους κληρωτούς τους τον στρατό, όχι μόνο θα έχουν δυσκολίες να οδηγήσουν ένα στρατιωτικό άγημα που δεν θα ήθελε καθόλου να υπακούσει, αλλά, επιπλέον, φθάνοντας στο πεδίο της μάχης, αυτοί πρώτοι θα δώσουν το κακό παράδειγμα εγκαταλείποντας τη θέση τους στον πρώτο κανονιοβολισμό του εχθρού».⁴⁷

Στη συνέχεια ο Μαυροκορδάτος θα περάσει στην εξέταση του αξιόμαχου των οθωμανικών δυνάμεων. Αναφερόμενος στον πυρήνα του μόνιμου διαθέσιμου «τουρκικού» στρατού, τους γενίτσαρους της Κωνσταντινούπολης –ο αριθμός των οποίων προσέγγιζε τις 20.000, θα σχολιάσει ότι δεν διαθέτουν τίποτα που να θυμίζει τις πολεμικές αρετές των παλιών γενιτσάρων. Σήμερα το εν λόγω σώμα συνιστά κίνδυνο όχι για τον εχθρό που θα απειλήσει την αυτοκρατορία, αλλά για τους Σουλτάνους και τους φιλήσυχους κατοίκους της πρωτεύουσας.⁴⁸ Το μόνο σώμα που θεωρεί ως αξιόλογο ο Μαυροκορδάτος είναι το πυροβολικό, και αυτό χάρη στις ανακαινιστικές προσπάθειες του Σελίμ. Αντίθετα, η εικόνα που έχει για την κατάσταση που επικρατεί στο οθωμανικό ναυτικό είναι ζοφερή. Εδώ, έχει ενδιαφέρον η διαφοροποίηση στην οποία προβαίνει ο Μαυροκορδάτος κάνοντας λόγο για τα πληρώματα του οθωμανικού στόλου:

«Όταν θα γνωρίσει κανείς ότι [οι Τούρκοι], κατά τη διάρκεια μιας εκστρατείας, στρατολογούν αδιάκριτα μέσα στους δρόμους της Κωνσταντινούπολης τους πρώτους

47. *Ο.π.*, σ. 14.

48. *Ο.π.*, σσ. 11-12.

απατεώνες και τεμπέληδες που εμφανίζονται για να τους μεταμορφώσουν με θαύμα σε ναύτες, δεν θα μείνει έκπληκτος για την κατωτερότητα και τη μηδαμινότητα αυτού του στόλου. Οι μόνοι που αξίζουν να ονομάζονται ναύτες είναι οι Έλληνες. Αλλά η δυσπιστία των Τούρκων –ίσως δίκαιη– δεν επιτρέπει να χρησιμοποιούν παρά έναν μικρό αριθμό από αυτούς σε κάθε πολεμικό πλοίο, με αποτέλεσμα να μην αρκούν για όλους τους ελιγμούς».⁴⁹

Ο συγγραφέας αξιολογεί θετικά του «Έλληνες» ναύτες και τις ικανότητές τους, ενώ, αντίθετα, κατακρίνει το αξιόμαχο των «Τούρκων». Το σημαντικό στοιχείο είναι η αιχμή που αφήνει ο Μαυροκορδάτος ως προς την εμπιστοσύνη την οποία μπορούν να έχουν οι «Τούρκοι» στους «Έλληνες».

Ο Μαυροκορδάτος δεν αφήνει έξω από την ανάλυσή του το δημοσιονομικό σύστημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η κατάσταση που παρατηρείται και εδώ δεν διαφέρει από εκείνη που περιέγραψε στους άλλους τομείς, δηλαδή διοίκηση και στρατό. Ο Μαυροκορδάτος, εκτός από γνώστης των πολιτικών γεγονότων, είναι και καλά πληροφορημένος για τα οικονομικά πράγματα της αυτοκρατορίας. Η πρώτη παρατήρησή του αφορά το υποτιμημένο νόμισμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Από την εποχή του Μουσταφά Γ' (1757-1774) μέχρι αυτή του Μαχμούτ Β' (1808-1839) υπάρχει μία συνεχής υποτίμηση του πιάστρου, παρά την επιβολή νέων φόρων. Δηλαδή ενώ θα έπρεπε τα έσοδα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να έχουν αυξηθεί, οι συνεχείς διαδοχικοί πόλεμοι με τη Ρωσία αλλά και η οικονομική πολιτική που ακολουθείται από την Πύλη έχουν οδηγήσει τα πράγματα σε σημείο όπου τα έσοδα να παραμένουν στα ίδια επίπεδα, όπως και πριν, αλλά η συνεχής υποτίμηση να έχει μειώσει την αξία του πιάστρου στα 2/3 του γαλλικού φράγκου.⁵⁰

49. Ο.π., σ. 15.

50. Ο.π., σ. 16. Σχετικά με την επιβολή νέων φόρων ο Μαυροκορδάτος αναφέρεται στον Σελίμ Γ': «Ο Σελίμ, θέλοντας να συγκροτήσει το Nizami-zédid (Νιζαμί τζεντίτ) [σώμα στρατού εκπαιδευμένο σύμφωνα με το ευρωπαϊκό πρότυπο], δεν άργησε να γνωρίσει την ανεπάρκεια των οικονομικών μέσων. Επέβαλε νέους φόρους με το όνομα iradi zédid (ιραντί-τζεντίτ) [νέα εισοδήματα] οι οποίοι τριπλασίασαν τα εισοδήματα του κράτους, ανεβάζοντάς τα μέχρι το ποσό των 90 εκατομμυρίων πιάστρων. Αλλά, μην έχοντας με τη σειρά του σταματήσει να υποτιμά το νόμισμα, το πιάστρο ισοδυναμούσε με τα 3/4 ενός γαλλικού φράγκου, γεγονός που ανέβαζε τα εισοδήματα σε 67.500.000 φράγκα. Από την πτώση του Σελίμ μέχρι σήμερα τα εισοδήματα έχουν παραμείνει στο ίδιο επίπεδο».

Οι σημαντικότερες πηγές εσόδων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν ο κεφαλικός φόρος, τον οποίο πλήρωναν οι μη μουσουλμάνοι υπήκοοι της αυτοκρατορίας, ο φόρος των τελωνείων και των μεταλλείων, οι νέοι φόροι που επέβαλε ο Σελίμ και, τέλος, τα έσοδα από τα «δημόσια αγαθά», δηλαδή από τα αυτοκρατορικά κτήματα. Ο Μαυροκορδάτος συμπληρώνει τον προηγούμενο κατάλογο με μια άλλη πηγή εσόδων, τις δημεύσεις, με τις οποίες αναπληρώνονταν τα ελλείμματα της αυτοκρατορίας. Δημεύσεις, οι οποίες, σύμφωνα με τον Μαυροκορδάτο, προσδίδουν και συνιστούν ταυτόχρονα στο επίπεδο της δημοσιονομικής πολιτικής το στοιχείο της αυθαιρέσις μιας δεσποτικής εξουσίας.⁵¹ Επίσης, οι δημεύσεις, κατά κάποιο τρόπο, εξηγούν και τον λόγο γιατί η Οθωμανική Αυτοκρατορία έχει αποφύγει τη χρεοκοπία μέχρι τώρα:

«Δεν πρέπει λοιπόν να εκπλήσσει κανείς εάν η Τουρκία με τόσο μέτρια εισοδήματα, και παρά τους ατυχείς πολέμους, κατάφερε να αποφύγει μέχρι σήμερα μια φανερή χρεοκοπία. Κάνω λόγο για φανερή, γιατί η υποτίμηση του νομίσματός της δεν είναι καθόλου λιγότερο από μια πτώχευση η οποία, μέσα σε διάστημα των σαράντα χρόνων συνετέλεσε στο να χαθούν τα δύο τρίτα της περιουσίας των υπηκόων της που δίκαια μπορούμε να τους θεωρούμε ως δανειστές της».⁵²

Οι δημεύσεις, όμως, δεν συνιστούν τη μοναδική, στο χώρο της οικονομίας, αυθαίρετη δράση της οθωμανικής εξουσίας. Εξίσου αυθαίρετος είναι και ο προσδιορισμός της φορολογίας των υπηκόων, αφού γίνεται κατά την κρίση των αξιωματούχων και των άλλων υπαλλήλων της Πύλης και όχι σύμφωνα με συγκεκριμένες κλίμακες ή νόμους.

δο, αλλά, συνεχιζόμενη πάντα της υποτίμησης, το πάστρο δεν αξίζει πια παρά μονάχα τα 2/3 ενός φράγκου, που φέρνει τα σημερινά έσοδα της Τουρκίας στα 60 εκατομμύρια φράγκα». Στο ίδιο.

51. «Δεν πρέπει κανείς, όμως, να ξεχνά ότι ανεξάρτητα από τα συγκεκριμένα έσοδα, το θησαυροφυλάκιο επωφελείται αρκετά από τις συχνές δημεύσεις που λαμβάνουν χώρα και οι οποίες συνιστούν ένα σίγουρο μέσο απαλλαγής από τις δυσχέρειές του, καθώς και ένα μέσο αναπλήρωσης των οικονομικών λογαριασμών σε μία χώρα όπου η θέληση του αρχηγού του κράτους φτιάχνει το νόμο και οι θανατικές καταδίκες και οι δημεύσεις γίνονται χωρίς τύψεις συνείδησης και χωρίς να έχει προηγηθεί κατηγορία ή δικαστική απόφαση». *Ο.π.*, σ. 17.

52. *Ο.π.*, σ. 17.

«Όσον αφορά την κατανομή των φόρων, πώς θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι υπήρξε δίκαιη και ίση σε μια χώρα όπου το δικαίωμα του πιο δυνατού είναι καθιερωμένο σε όλη την ισχύ του και αυτή η κατανομή δεν γίνεται σύμφωνα με προσδιορισμένες βάσεις ή νόμους, αλλά με βάση την αυθαίρετη κρίση των κυβερνητών και των άλλων υπαλλήλων της κυβέρνησης; Η ανισότητα των βαρών είναι, αναμφίβολα, μια μεγάλη δυστυχία για τους κατοίκους της Τουρκίας. Οι συνεχείς αναγκαστικές αγγαρείες, όμως, θύματα των οποίων είναι οι κάτοικοι, αποτελεί μία ακόμη μεγαλύτερη δυστυχία».⁵³

Η οικονομική κατάσταση στην «Τουρκία» είναι ιδιαίτερα αρνητική. Το ζήτημα, όμως, είναι ότι η οθωμανική διοίκηση, στερημένη από το πλεονέκτημα του κατακτητικού πολέμου, δεν είναι σε θέση να βρει λύσεις για το πρόβλημα, όπως συνέβαινε σε παλιότερες εποχές. Από την άλλη πλευρά, δεν υπάρχουν και οι δυνάμεις εκείνες που θα τολμούσαν να πάρουν ριζικά μέτρα ώστε να αποτραπεί η πορεία προς την καταστροφή.⁵⁴ Κι αυτό γιατί οι αξιωματούχοι της διοίκησης ενέχονται με οποιονδήποτε τρόπο στο σύστημα της διαφθοράς: παρηκμασμένοι και διεφθαρμένοι λόγω της συμμετοχής τους στο παιχνίδι της κερδοσκοπίας, δεν είναι σε θέση να λειτουργήσουν εξυγιαντικά.⁵⁵ Θα εξακολουθούν να λειτουργούν με τον τρόπο που έχουν συνηθίσει, μέχρις ότου η γενική καταστροφή του συστήματος θα προκαλέσει και τη δική τους καταστροφή.

Τέλος, η κρίση στους τρεις αυτούς τομείς, δηλαδή στη διοίκηση, τον στρατό και το δημοσιονομικό σύστημα, λειτουργεί συσσωρευτικά και γι' αυτό επιδεινώνεται, μιας και οι εν λόγω τομείς αποτελούν μια «αλυσίδα» στην οργάνωση και τη λειτουρ-

53. *Ο.π.*, σσ. 17-18.

54. «[...] η Κυβέρνηση είναι αρκετά αδύνατη για να φέρει σε πέρας μια παρόμοια επανάσταση. Αντίθετα, όλα μας οδηγούν να πιστέψουμε ότι αυτά τα έσοδα θα μειωθούν αισθητά, 1ον εξαιτίας της προοδευτικής ερήμωσης (αποπληθυσμός) των οθωμανικών κρατών, ερήμωση που οφείλεται στο φοβερό κύμα (επιδημία) της πανώλης, τη συνεχή μετανάστευση των κατοίκων και, τέλος, τις σφαγές που γίνονται εις βάρος τους, όχι μόνο από τον επικεφαλής, αλλά κι από τους κατώτερους υπαλλήλους μιας βίαιης και τυραννικής Κυβέρνησης. 2ο Από το αποτέλεσμα της υποτίμησης του νομίσματος, καταστροφικό σύστημα το οποίο, όμως, η Πύλη δεν θέλησε ποτέ να εγκαταλείψει».*Ο.π.*, σ. 18.

55. *Ο.π.*, σ. 17.

γία του οθωμανικού συστήματος. Η κρίση π.χ. στη διοίκηση τροφοδοτεί μορφές δυσάρεσκειας και ένταση στον στρατό, με αποτέλεσμα τις κεντρόφυγες τάσεις ή την παραλυσία της στρατιωτικής μηχανής. Το ίδιο συμβαίνει όταν εκδηλώνεται κρίση στο δημοσιονομικό σύστημα οργάνωσης της αυτοκρατορίας. Έτσι, το φαινόμενο της διαφθοράς που παρατηρείται στο πολιτικό σύστημα, της παραλυσίας στον στρατό και των κινήσεων αυτονόμησης ισχυρών τοπικών παραγόντων (πασάδων) συνθέτουν την εικόνα ενός υπό κατάρρευση συστήματος κυριαρχίας.

B. Η οθωμανική κοινωνία

Ένα μέρος του συγγράμματος του Αλέξ. Μαυροκορδάτου είναι αφιερωμένο στην παρουσίαση της δημογραφικής και κοινωνικής σύνθεσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Δεν θα μας απασχολήσει εάν τα στοιχεία που παραθέτει είναι έγκυρα/αληθινά ή ψευδή. Με άλλα λόγια, εάν είναι πληροφορημένος ορθά ή παραπληροφορημένος. Ούτε μας ενδιαφέρει να ελέγξουμε τα παρατιθέμενα στοιχεία/πληροφορίες συγκρινόμενα με άλλες πηγές. Μας ενδιαφέρει να δούμε τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούνται τα στοιχεία σχετικά με τη δημογραφική κατάσταση της αυτοκρατορίας στο λόγο του Μαυροκορδάτου, δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο έρχονται να υπηρετήσουν ως «υλικό» ένα συγκεκριμένο ιδεολογικοπολιτικό εγχείρημα· τέλος, τον τρόπο με τον οποίο έρχονται να ενσωματωθούν και να υποστηρίξουν μία συγκεκριμένη πολιτική πρόταση. Μας ενδιαφέρει επίσης να διακρίνουμε τις αξιολογικές κατηγορίες βάσει των οποίων οργανώνεται το επιχείρημά του, ιδιαίτερα μάλιστα καθώς σημασιολογικά προσαρμόζεται σε έναν συγκεκριμένο αποδέκτη. Σύμφωνα με αυτούς τους ιδεολογικούς περιορισμούς, θα πρέπει να αποτιμήσουμε τον λόγο του και να παρακολουθήσουμε το εγχείρημά του.

Ο Μαυροκορδάτος θα αναφερθεί λοιπόν στη σύνθεση του πληθυσμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εξαρχής σπεύδει να παρατηρήσει ότι «είναι αναμφίβολα πολύ δύσκολο να προσδιορίσει κάποιος τον αριθμό των κατοίκων μιας χώρας στην οποία δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ απογραφή, όπου δεν βρίσκει κανένα κατάστιχο γεννήσεων ή θανάτων». ¹ Πρόκειται για μία ακόμη απόδειξη η οποία στοιχειοθετεί την ανυπαρξία διοίκησης και την παραλυσία της κρατικής οργάνωσης.

Ο Μαυροκορδάτος υπολογίζει κατά προσέγγιση τον πληθυσμό της «Τουρκίας» σε 23 με 25 εκατομμύρια κατοίκους. Βέβαια ο αριθμός που θα αποτελέσει τη βάση για τους υπολογισμούς του είναι τα 23 εκατομμύρια. ² Η έκταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας περιλαμβάνει τρία μέρη: την ευρωπαϊκή Τουρκία, την ασιατική Τουρκία

1. *Ο.π.*, σ. 19.

2. *Ο.π.*, σ. 19.

και την Αίγυπτο. Ο εν λόγω πληθυσμός κατανέμεται, σε ένα πρώτο στάδιο, με βάση το θρησκευτικό φρόνημα.³ Στη συνέχεια, επιχειρείται μία άλλου τύπου ταξινόμηση με βάση το «έθνος»⁴. Σύμφωνα λοιπόν με αυτά τα δύο κριτήρια η πληθυσμιακή σύνθεση ορίζεται ως εξής (πίνακες 1 και 2):

Πίνακας 1
Ο πληθυσμός της «Τουρκίας» με βάση τη «θρησκεία»

Μουσουλμάνοι πιστοί του Μωάμεθ	11.000.000	47,61%
Χριστιανοί του ελληνικού δόγματος	8.500.000	36,79%
Χριστιανοί Αρμένιοι	2.000.000	8,65%
Εβραίοι	600.000	2,59%
Χριστιανοί καθολικοί και μουσουλμάνοι οπαδοί του Αλή	1.000.000	4,32%
Σύνολο	23.000.000	99,96%

Πίνακας 2
Ο πληθυσμός της «Τουρκίας» με βάση το «έθνος»

Τούρκοι	7.000.000	30,43%
Έλληνες	6.000.000	26,08%
Σέρβοι, Βλάχοι, Μολδαβοί	2.000.000	8,69%
Αλβανοί	1.000.000	4,34%
Άραβες (Αίγυπτος, Μεσοποταμία και Συρία)	4.000.000	17,39%
Εβραίοι, Τουρκομάνοι, Δρούζοι	3.000.000	13,04%
Σύνολο	23.000.000	99,97%

3. Ο.π., σ. 19.

4. Ο.π., σσ. 19-20.

Βάσει, λοιπόν, των προηγούμενων αριθμών και ταξινομήσεων, ο Μαυροκορδάτος οδηγείται στις εξής διαπιστώσεις:

*«Υπάρχουν δύο κύριες παρατηρήσεις να κάνουμε σε αυτές τις διαιρέσεις: 1. Το σύνολο των μουσουλμάνων, οπαδών του Μωάμεθ, είναι κάτω από το μισό του συνόλου των κατοίκων. 2. Οι Τούρκοι, οι οποίοι είναι το κυρίαρχο έθνος, δεν αποτελούν ούτε το τρίτο του πληθυσμού της αυτοκρατορίας τους».*⁵

Αν εξετάσουμε, τώρα, την ονομαζόμενη «ευρωπαϊκή Τουρκία», ο Μαυροκορδάτος υπολογίζει τον πληθυσμό της σε πάνω από εννέα εκατομμύρια κατοίκους. Τόσο με βάση τη θρησκεία, όσο και με κριτήριο ταξινόμησης το εθνικό φρόνημα, ο πληθυσμός του εν λόγω τμήματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας παρουσιάζεται ως εξής (πίνακες 3 και 4):⁶

Πίνακας 3

Η «ευρωπαϊκή Τουρκία» με βάση τη «θρησκεία»

Μωαμεθανοί	3.000.000	32,25%
Χριστιανοί ελληνικού δόγματος	5.500.000	59,13%
Χριστιανοί Αρμένιοι και καθολικοί	500.000	5,37%
Εβραίοι	300.000	3,22%
Σύνολο	9.300.000	99,97%

5. *Ο.π.*, σ. 20.

6. *Ο.π.*, σ. 20.

Πίνακας 4
Η «ευρωπαϊκή Τουρκία» με βάση το «έθνος»

Τούρκοι	2.200.000	23,65%
Έλληνες	3.300.000	35,48%
Σέρβοι, Βλάχοι, Μολδαβοί	2.000.000	21,50%
Αλβανοί	1.000.000	10,75%
Αρμένιοι	500.000	5,37%
Εβραίοι	300.000	3,22%
Σύνολο	9.300.000	99,97%

Το πρώτο συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο Μαυροκορδάτος είναι ότι στην εν λόγω περιοχή εμφανίζεται η αναλογία «ένα άτομο-μωαμεθανός προς δύο άτομα διαφορετικής θρησκείας». ⁷ Προκύπτει, επίσης, ότι στο ευρωπαϊκό τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οι χριστιανοί ορθόδοξοι αποτελούν την πλειοψηφία του πληθυσμού· υπερβαίνουν το ήμισυ του συνόλου των κατοίκων. Αλλά και στην περίπτωση που η ταξινόμηση γίνεται με βάση το «έθνος», το «τουρκικό» στοιχείο μειονεκτεί: «Το αποτέλεσμα είναι 2 Τούρκοι προς 7 άτομα άλλων διαφορετικών εθνών». ⁸ Στη συγκεκριμένη οθωμανική επικράτεια, λοιπόν, οι «Τούρκοι», οι οποίοι είναι το κυρίαρχο έθνος, δεν φθάνουν ούτε το τέταρτο του πληθυσμού (23.56%). Αντίθετα, καθίσταται πολύ σημαντική η θέση των «Ελλήνων», οι οποίοι ανέρχονται σε 3.300.000 και συγκροτούν το 35,48% του συνόλου του εν λόγω τμήματος. Σύμφωνα πάντα με τους προηγούμενους πίνακες, οι «Έλληνες» αποτελούν τη μεγάλη πλειοψηφία των χριστιανών ορθοδόξων, δηλαδή το ποσοστό τους φθάνει το 60%.

Αλλά και σε μικρότερη κλίμακα, δηλαδή κατά περιοχές, το «τουρκικό» στοιχείο μειονεκτεί. Έτσι, ο Μαυροκορδάτος αναφέρει ότι:

«Για παράδειγμα στις δυο ηγεμονίες της Βλαχίας και της Μολδαβίας δεν υπάρχει ένας Τούρκος. Στη Σερβία συμβαίνει το ίδιο περίπου. Στη Βουλγαρία αναλογεί ένας Τούρκος σε δύο Βουλγάρους. Στη Βοσνία, την Αλβανία και τη Θράκη, συμπεριλαμ-

7. *Ο.π.*, σ. 20.

8. *Ο.π.*, σ. 21.

βανόμενης και της Κωνσταντινούπολης, μπορεί κανείς να μετρήσει 4 μωαμεθανούς προς ένα άτομο άλλης θρησκείας. Στην Ήπειρο και στο Μοριά, μετρά κανείς 8 Έλληνες προς 1 Τούρκο».⁹

Τον πληθυσμό του ασιατικού τμήματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ο Μαυροκορδάτος τον υπολογίζει γύρω στα 11 εκατομμύρια. Ακολουθώντας τα ίδια κριτήρια, δηλαδή το θρησκευτικό και εθνικό φρόνημα των κατοίκων, το σύνολο του πληθυσμού στο εν λόγω τμήμα παρουσιάζει την εξής εικόνα (πίνακες 5 και 6).¹⁰

Πίνακας 5
Η «ασιατική Τουρκία» με βάση τη «θρησκεία»

Μωαμεθανοί	6.000.000	54,54%
Χριστιανοί ελληνικού δόγματος	2.600.000	23,63%
Χριστιανοί Αρμένιοι	1.500.000	13,63%
Οπαδοί του Αλή	600.000	5,45%
Εβραίοι	300.000	2,72%
Σύνολο	11.000.000	99,97%

Πίνακας 6
Η «ασιατική Τουρκία» με βάση το «έθνος»

Τούρκοι	4.000.000	36,69%
Άραβες	2.000.000	18,34%
Έλληνες	2.000.000	18,34%
Αρμένιοι	1.500.000	13,76%
Εβραίοι	300.000	2,75%
Τουρκομάνοι, Δρούζοι κλπ	1.100.000	10,09%
Σύνολο	10.900.000	99,97%

9. Ο.π., σ. 21.

10. Ο.π., σ. 21.

Η ταξινόμηση με βάση τη «θρησκεία» «μας δίνει ως αποτέλεσμα 6 μωαμεθανούς προς 5 άτομα που πρεσβεύουν μια άλλη θρησκεία».¹¹ Η αναλογία είναι 1 προς 1,8 υπέρ των μουσουλμάνων. Αντίθετα, η εικόνα αλλάζει όταν κριτήριο είναι το «έθνος»: παρατηρείται μια αλλαγή στην αναλογία, «δηλαδή 4 Τούρκοι προς 7 άτομα άλλων διαφορετικών εθνών».¹² Η αναλογία, εδώ, φαίνεται καθαρά ότι μετατοπίζεται υπέρ των κατακτημένων εθνών. Δηλαδή έχουμε μια αναλογία της τάξης του 1,75 υπέρ των κατακτημένων εθνών. Μια συνδυαστική ματιά στους πίνακες 5 και 6 μας φανερώνει ότι μπορεί στην «ασιατική Τουρκία» να υπερέχουν οι μουσουλμάνοι κάτοικοι, αλλά το ενδιαφέρον και σημαντικό στοιχείο, εδώ, είναι ότι οι «Τούρκοι» αποτελούν την μειοψηφία και δεν προσεγγίζουν ούτε το μισό του συνόλου των κατοίκων του εν λόγω τμήματος της αυτοκρατορίας. Αντίθετα, οι «Έλληνες» συγκροτούν, και σε αυτή την επικράτεια, μια ισχυρή «εθνική ομάδα» με ένα αξιοπρόσεκτο ποσοστό (18,34%). Τέλος, αν και είναι αρκετά δύσκολο να παρακολουθήσει, έστω και κατά προσέγγιση, τις διαφορετικές αναλογίες σε κάθε ασιατική επαρχία εξαιτίας της έλλειψης απαραίτητων δεδομένων, ο Μαυροκορδάτος θα δηλώσει: «Αυτό, όμως, που μπορούμε να βεβαιώσουμε είναι ότι όλες οι αναλογίες είναι λιγότερο υπέρ των Τούρκων στη Μικρά Ασία απ' ότι στις εσωτερικές επαρχίες».¹³

Αν προσπαθήσουμε, τώρα, υιοθετώντας την ταξινομητική λογική του Μαυροκορδάτου, να συνδυάσουμε τα στοιχεία που αφορούν τα έθνη των δύο τμημάτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δηλαδή του ευρωπαϊκού και του ασιατικού, σε έναν συγκεντρωτικό πίνακα, η εικόνα που προκύπτει είναι η εξής (πίνακας 7):

11. *Ο.π.*, σ. 21.

12. *Ο.π.*, σ. 21.

13. *Ο.π.*, σ. 21.

Πίνακας 7

Ο πληθυσμός της «Ευρωπαϊκής και Ασιατικής Τουρκίας» με βάση το «έθνος»

Τούρκοι	6.200.000	30,69%
Έλληνες	5.300.000	26,23%
Άραβες	2.000.000	9,90%
Σέρβοι, Βλάχοι, Μολδαβοί	2.000.000	9,90%
Αρμένιοι	2.000.000	9,90%
Αλβανοί	1.000.000	4,95%
Τουρκομάνοι, Δρούζοι κλπ.	1.100.000	5,44%
Εβραίοι	600.000	2,97%
Σύνολο	20.200.000	99,98%

Από τον προηγούμενο πίνακα προκύπτει ότι το κυρίαρχο «έθνος», οι «Τούρκοι», αποτελούν με τη βία το τρίτο (1/3) του συνόλου των κατοίκων σε αυτά τα δύο τμήματα της αυτοκρατορίας.¹⁴ Αντίθετα, υπάρχει ένας εσμός εθνών ιδιαίτερα σημαντικός. Σε αυτό το πλαίσιο, δηλαδή ανάμεσα στους κατακτημένους λαούς, οι «Έλληνες» βρίσκονται σε καλύτερη θέση: έστω και αριθμητικά, εμφανίζονται ως δεύτερη σημαντική εθνική ομάδα. Το ερώτημα που γεννιέται είναι πώς αυτή η αριθμητική υπεροχή μπορεί, ενδεχομένως, να μεταφρασθεί με άλλους όρους, ιδιαίτερα μάλιστα τη στιγμή κατά την οποία το σύστημα της οθωμανικής κατάκτησης εμφανίζει, σύμφωνα με τον Μαυροκορδάτο, σημάδια «παρακμής» και «παραλυσίας», δηλαδή να εκφρασθεί ως πολιτισμική ηγεμονία ή να υπηρετήσει πολιτικούς σχεδιασμούς που θα συμβάλουν στη διαμόρφωση μιας νέας πολιτικής κατάστασης στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας.

Ο Μαυροκορδάτος στο σύγγραμμά του δεν θα περιοριστεί μόνο στα στατιστικά δεδομένα. Θα ενδιαφερθεί να στηρίξει τους συλλογισμούς που με τη σειρά τους συνεχουν το πολιτικό επιχείρημά του με την διαπραγμάτευση του «πνεύματος» κάθε

14. Η Αίγυπτος, το τρίτο τμήμα της αυτοκρατορίας, δεν υπολογίζεται, γιατί αποτελεί μια ιδιόμορφη περίπτωση. Το εν λόγω τμήμα της αυτοκρατορίας, όπως υποστηρίζει ο Μαυροκορδάτος, είναι ήδη και λειτουργεί ως ανεξάρτητο.

λαού απ' όσους απαρτίζουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Έτσι, λοιπόν, αναφερόμενος στους «Τούρκους», σπεύδει να παρατηρήσει ότι:

«[...] σε γενικές γραμμές, οι κάτοικοι της ασιατικής Τουρκίας, εξαιρουμένων των Αράβων, είναι πολύ κατώτεροι στο πνεύμα, τις γνώσεις και την ευστροφία από εκείνους του ευρωπαϊκού τμήματος· οι ίδιοι οι Τούρκοι γνωρίζουν αρκετά καλά αυτή τη διαφορά: ότι, δηλαδή, η λέξη Τούρκος, η οποία παραπέμπει φυσικά στην ασιατική καταγωγή αυτού του έθνους, έχει καταστεί συνώνυμο του ζώου και δεν χρησιμοποιείται παρά για να χαρακτηρίσει έναν άνθρωπο χωρίς πνεύμα ή έναν άξεστο χωρικό της ασιατικής ενδοχώρας. Πιστεύουμε, όμως, να μην τους αδικούμε χρησιμοποιώντας αυτή τη λέξη με την ίδια σημασία που το έχουμε κάνει έως τώρα· γι' αυτό θα ξεκινήσουμε τη θεώρηση μας από τους Τούρκους».¹⁵

Η ονομασία «Τούρκος» αποκτά αρνητική σημασία στο λόγο του Μαυροκορδάτου. Ο φορέας της επωμίζεται όλα τα ανθρώπινα ελαττώματα και τις αδυναμίες, σε σημείο που φθάνει να εξομοιώνεται με το μη ανθρώπινο, το ζώδες. Προκειμένου να χαρακτηριστεί ο «Τούρκος», χρησιμοποιείται το κριτήριο της καταγωγής, μιας καταγωγής που στην περίπτωσή μας δεν είναι «περήφανη» ή «ένδοξη». Επειδή λοιπόν η Ασία, η χώρα καταγωγής και προέλευσης των «Τούρκων», χαρακτηρίζεται ως πολιτισμικά υποβαθμισμένη και βάρβαρη περιοχή, έτσι και ο «Τούρκος» προσδιορίζεται με βάση αυτή την αρχή και με αυτό τον τρόπο απαξιώνεται στη συνείδηση του Μαυροκορδάτου. Από τα συμφραζόμενα του Μαυροκορδάτου προκύπτει ότι οι χαρακτηρισμοί του παραπέμπουν σε μια πολιτισμικού τύπου διάγνωση για την ταυτότητα του «Τούρκου». Με άλλα λόγια, ο λόγος του Μαυροκορδάτου δεν προσβλέπει να απαξιώσει την καταγωγή καθ' εαυτή όσο τον πολιτισμό τον οποίο προβάλλει η εν λόγω καταγωγή. Πρόκειται για μια συγκεκριμένη αντιμετώπιση του ανατολικού πολιτισμού και ό,τι αυτός αναδεικνύει από την πλευρά της Δύσης.

Σε αυτό το σημείο ο Μαυροκορδάτος θα έχει την ευκαιρία να επανέλθει στη διάκριση που έχει υιοθετήσει εξ αρχής· στον τίτλο καθώς και στον πρόλογο του κειμένου του χρησιμοποιεί τον όρο «Τουρκία» και αποφεύγει τον όρο «Οθωμανική Αυτοκρατορία». Στη συνέχεια αντιδιαστέλλει την «Τουρκία» από τα «οθωμανικά κράτη»,

15. Ο.π., σσ. 21-22.

την «Τουρκική κυβέρνηση» από τους «Οθωμανούς υπηκόους». ¹⁶ Έτσι, ο Μαυροκορδάτος, έχοντας υπολογίσει σε περίπου 7 εκατομμύρια το σύνολο των «Τούρκων» σε όλη την έκταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αισθάνεται την ανάγκη να επισημάνει τα εξής:

«Δεν υπάρχει κανένας λόγος να συγχέουμε με τους Τούρκους όλους τους Άραβες μωαμεθανούς οι οποίοι αποτελούν ένα άλλο, ξεχωριστό έθνος, ή τους Αλβανούς, οι οποίοι, αν και έχουν ασπαστεί, εδώ και δύο αιώνες περίπου, τον ισλαμισμό, δεν αισθάνονται περισσότερο Τούρκοι, όπως δεν αισθάνονται Εβραίοι ή Αρμένιοι». ¹⁷

Η διαδικασία του εξισλαμισμού δεν σημαίνει και την πλήρη ενσωμάτωση των κατακτημένων ή την αφομοίωσή τους από τον κατακτητή. Οι κατακτημένοι πληθυσμοί διαφοροποιούνται όσον αφορά τα πολιτιστικά τους γνωρίσματα από τους κατακτητές και συγκροτούν ιδιαίτερες μορφές συνείδησης και ταυτότητας που τους καθιστούν διαφορετικούς ως οντότητες από τον κυρίαρχο, ακόμη και όταν μοιράζονται το ίδιο θρησκευτικό φρόνημα. Με άλλα λόγια, η Οθωμανική Αυτοκρατορία στο λόγο του Μαυροκορδάτου παρουσιάζει την εικόνα ενός μωσαϊκού που συντίθεται από ετερόκλητα μορφώματα τα οποία κρατούν υπό την κυριαρχία του «Τούρκου» κατακτητή ο φόβος και η καταπίεση και όχι κάποιες άλλες συνειδησιακές επιλογές, όπως θα μπορούσε να συνιστά το κοινό θρησκευτικό φρόνημα και οι οποίες θα δρομολογούσαν ταυτοποιητικές/αφομοιωτικές διαδικασίες.

Τι εννοεί, όμως, ο Μαυροκορδάτος με την ονομασία «Τούρκος»:

«Με το όνομα Τούρκος εννοούμε τους απογόνους αυτού του φιλοπόλεμου και κατακτητικού έθνους, το οποίο, κατά τη διάρκεια πολλών αιώνων, έσπειρε τον τρόπο στα τρία τμήματα του παλαιού κόσμου, όπου εγκαθίδρυσε την εξουσία του, καθώς και εκείνους των οποίων οι πρόγονοι, αν και κατάγονταν από άλλο έθνος, ενώθηκαν με αυτό με τέτοιο τρόπο ώστε να μη διαφέρουν ούτε ως προς τη θρησκεία ούτε ως προς τα ήθη ούτε ως προς τη γλώσσα». ¹⁸

16. Ο.π., σ. 5.

17. Ο.π., σ. 22.

18. Ο.π., σ. 22.

«Τούρκος», και όχι «Άραβας» ή «Αλβανός», είναι εκείνος ο οποίος ανήκει σε ένα φιλοπόλεμο και κατακτητικό έθνος, το οποίο δεν επιχειρεί τίποτα άλλο από το να σπέρνει τον «τρόμο» με στόχο την εγκαθίδρυση και την αναπαραγωγή της κυριαρχίας του. «Τούρκος» σημαίνει «κατακτητής», «εξουσιαστής». Τα υπόλοιπα, τώρα, πολιτισμικά γνωρίσματα, όπως η γλώσσα, τα ήθη και η θρησκεία «συμπαραστέκονται» στο κύριο γνώρισμα, που είναι η «βούληση κυριαρχίας»/«επιθυμία εξουσίας» και χαρακτηρίζονται, σημασιοδοτούνται από αυτό. Στο λόγο του Μαυροκορδάτου δεν χαρακτηρίζεται μόνο ο «Τούρκος» ως «βάρβαρος» και «απολίτιστος» και με αυτόν τον τρόπο ταυτόχρονα αξιολογείται. Ο ίδιος χαρακτηρισμός επιφυλάσσεται και για το θρήσκευμα του «Τούρκου», το οποίο πρόκειται για μια «βάρβαρη θρησκεία». Ας δούμε, όμως, πώς αναφέρεται σε αυτήν ο Μαυροκορδάτος:

«Οι Τούρκοι έπαυσαν να είναι κατακτητές όταν η νέα στρατηγική και ο στρατός των πυροβόλων κάλυψε με τα κουφάρια τους, διαδοχικά, όλα τα πεδία των μαχών. Υποχρεωμένοι να εγκαταλείψουν το σύστημα των κατακτήσεων, στο οποίο δεν κατάφεραν ξανά να επιστρέψουν, διότι μία βάρβαρη θρησκεία τους έκλεισε για πάντα το δρόμο των γνώσεων οι οποίες μόνο αυτές θα μπορούσαν να τους φέρουν στο ίδιο επίπεδο των ανταγωνιστών τους. Η περιφρόνηση που το Κοράνι τους εμφυσεί για καθετί τι που είναι προϊόν της εφεύρεσης [ανακάλυψης] ενός άπιστου αποτελεί μία σίγουρη εγγύηση για το ότι δεν θα βγουν ποτέ από το βαθύ λήθαργό τους. Η δεισιδαιμονία είναι μία χρόνια αρρώστια εναντίον της οποίας απέτυχε κάθε συνδρομή (βοήθεια) της τέχνης και, επίσης, είναι μία αρρώστια η οποία δεν μπορεί να περιοριστεί παρά με το τέλος της πολιτικής τους ζωής».¹⁹

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία είναι «άρρωστη». Η διάγνωση της κατάστασής της είναι «βαθύς λήθαργος». Πρόκειται για έναν παθολογικό ύπνο, βαθύ και συνεχή. Η αιτία που τον προκάλεσε δεν είναι άλλη από τη «βάρβαρη θρησκεία», δηλαδή το δόγμα του Κορανίου. Το τελευταίο, με την αποστροφή που δείχνει σε ό,τι προέρχεται από τη δημιουργική δράση ενός άπιστου, έχει στερήσει τη δυνατότητα από την «Τουρκία» να συναγωνιστεί τους Ευρωπαίους. Με άλλα λόγια, ο μωαμεθανισμός συνιστά τροχοπέδη στην εκπολιτιστική/εκσυγχρονιστική διαδικασία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μια διαδικασία η οποία θα μπορούσε να προφυλάξει και να διατηρή-

σει το σύστημα της κατάκτησης, ανανεώνοντας τους όρους και τις συνθήκες ύπαρξής του.

Είναι δυστύχημα για την «Τουρκία», η οποία δεν κατανόησε, αλλά και δεν παραδειγματίστηκε από το γεγονός ότι το τέλος των κατακτήσεων, βασική προϋπόθεση της ύπαρξής της ως κρατικής οντότητας, οφείλεται ακριβώς στο «νέο» οπλοστάσιο που έχει να επιδείξει η Δύση· αυτό δεν είναι άλλο από το υψηλό επίπεδο επιστημονικών γνώσεων που τη διακρίνει και το οποίο υπηρετεί και έχει πρακτική εφαρμογή στις διάφορες εκφάνσεις της κοινωνικοπολιτικής της ζωής, ακόμη και στην ίδια την καθημερινότητα των ανθρώπων της Ευρώπης.

Επιπλέον, η «ασθένεια» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αποτελεί μία χρόνια κατάσταση. Η αντιμετώπιση των προερχομένων από τη Δύση καινοτομιών/εφευρέσεων από την πλευρά των «Τούρκων» δεν υπαγορεύεται και δεν διενεργείται σύμφωνα με ορθολογικούς όρους –που αποτελούν εξάλλου και τη γενεσιουργό αιτία και το χαρακτηριστικό τους– αλλά βάσει ενός πλέγματος παράλογων φόβων που προκαλεί συνήθως στον «απαιδευτο» καθετί άγνωστο. Πρόκειται για μια ανθρώπινη συμπεριφορά η οποία, όμως, κατ' εξοχήν εμφανίζεται και εντοπίζεται σε κοινωνίες που είναι «κλειστές», εσωστρεφείς, δεν χαρακτηρίζονται από ανοίγματα που θα επέτρεπαν μία ανατροφοδοτούμενη ζωογόνο κοινωνική δράση· με άλλα λόγια, παραδοσιακές κοινωνίες που αρκούνται στην –και ικανοποιούνται από τη– φιλάρεσκη αυτάρκειά τους. Οι δεισιδαιμονίες και οι προλήψεις, προϊόντα της «βάρβαρης θρησκείας», έχουν αλλοτριώσει την ικανότητα των «Τούρκων» να αναγνωρίζουν, και άρα να ονοματίζουν, τα πράγματα. Έτσι, σύμφωνα με αυτές, καθετί «νέο», άρα και άγνωστο, αυτόματα χρεώνεται στη σφαίρα του «κακού».

Αυτή η νοοτροπική στάση είναι «χρόνια», δηλαδή αφορά τη μεγάλη διάρκεια, γιατί σχετίζεται με μία πτυχή των ψυχολογικών εκδηλώσεων που προκύπτουν από την ιδιαιτερότητα του θρησκευτικού φρονήματος. Όπως χρόνιο είναι εξάλλου και το «κώμα» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δηλαδή η συνθήκη εκείνη η οποία την καθιστά ανίκανη και ανήμπορη για οποιαδήποτε μορφή ενεργητικής δράσης σχετικά με τον εαυτό της και το περιβάλλον. Έτσι, η εν λόγω στάση δεν μπορεί να εκλείψει από την κοσμοθεωρία των «Τούρκων» παρά μόνο με τον «πολιτικό θάνατό» τους. Αλλιώς, αυτό σημαίνει ότι η συλλογική παράλογη ακύρωση της προόδου και εξέλιξης

θα οδηγήσει με μαθηματική ακρίβεια στην πολιτική καταστροφή του συστήματος της οθωμανικής εξουσίας.

Πώς αποδίδεται, όμως, αυτή η παθολογική κατάσταση του «κώματος»/παρακμής του «τούρκικου» στοιχείου στο λόγο του Μαυροκορδάτου; Ο Μαυροκορδάτος θα ακολουθήσει δύο διαφορετικούς δρόμους για να βγάλει εκείνα τα συμπεράσματα τα οποία θα συνέχουν τη συλλογιστική του. Ο πρώτος δρόμος είναι η προσπάθειά του να αποδώσει την εικόνα του σημερινού «Τούρκου», όπως αυτός την αντιλαμβάνεται²⁰ (βλέπε πίνακα Α). Ο δεύτερος δρόμος είναι η συγκρότηση της διαφοράς του «παλαιού Τούρκου» και του «σύγχρονου Τούρκου»²¹ (βλέπε πίνακα Β). Παρατηρώντας κανείς τα στοιχεία και τα γνωρίσματα του «Τούρκου», τα οποία επιλέγει να αναδείξει μέσα από το λόγο του ο Μαυροκορδάτος, διαβλέπει την εικόνα ενός κοινωνικού υποκειμένου το οποίο αδυνατεί να επέμβει στους όρους και τις συνθήκες ύπαρξής του. Δεν είναι μόνο, λοιπόν, η οθωμανική διοίκηση η οποία «νοσεί» σοβαρά. Τα ίδια «συμπτώματα» εμφανίζει και το κοινωνικό μόρφωμα πάνω στο οποίο στηρίζεται και απ' όπου αντλεί δυνάμεις.

Τα πράγματα χειροτερεύουν στην επακολουθείσα σύγκριση ανάμεσα στον «παλιό» και τον «σύγχρονο Τούρκο». Από την εν λόγω σύγκριση δεν προκύπτει καμία θετική αναφορά ή αξιολόγηση του «σύγχρονου Τούρκου», αλλά συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Δηλαδή, η θετική εικόνα του «παλαιού Τούρκου» καθιστά ακόμη πιο αρνητικά αξιοδοτημένη την εικόνα του σημερινού. Η σύγκριση ολοκληρώνεται με τον εντοπισμό μίας και μοναδικής ομοιότητας, η οποία τυγχάνει να είναι επιβαρυντική της ήδη αρνητικής εικόνας:

«Τα μόνα σημεία ομοιότητας που παραμένουν ακόμη ανάμεσα στους παλαιούς και νέους Τούρκους είναι η άγνοια και η δεισιδαιμονία».²²

20. *Ο.π.*, σ. 22.

21. *Ο.π.*, σ. 23.

22. *Ο.π.*, σ. 23.

Πίνακας Α
Ο «Τούρκος» στο λόγο του Μαυροκορδάτου

• δεν είναι επιδέξιος/εφευρετικός
• είναι κακός καλλιεργητής
• έπαψε να είναι καλός πολεμιστής
• έχει σκυμμένο το κεφάλι
• είναι υποταγμένος στο δεσποτισμό
• προσεύχεται συνεχώς στον Αλλάχ (μοιρολατρία)

Πίνακας Β
Η διαφορά του παλιού και του σύγχρονου «Τούρκου»

Ο παλιός Τούρκος	Ο σύγχρονος Τούρκος
• η μάχη ήταν μέρα γιορτής	• τώρα κλάματα και κραυγές της στάσης
• διέθετε θάρρος	• τώρα με τη βία στη μάχη
• ανδρεία	• τώρα δειλία
• υπερήφανος	• τώρα αλαζονικός
• είχε πιστούς συμμάχους	• τώρα χωρίς συμμάχους
• ήταν σε ακμή	• τώρα σε παρακμή

Και ο Μαυροκορδάτος συνοψίζει το λόγο του για τους «Τούρκους» ως εξής:

«[...]από όλες τις απόψεις και ιδιαίτερα από εκείνη της ανδρείας είναι σε πλήρη παρακμή· και χωρίς μία πιστή σύμμαχο που η αλαζονεία και η άγνοιά τους εμποδίζει να αναγνωρίζουν (θέλω να πω την πολιτική των ευρωπαϊκών Υπουργείων Εξωτερικών), πάει καιρός που υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τα στρατιωτικά καταλύματά τους στην Ευρώπη για να περιχαρακωθούν στο εσωτερικό της Ασίας, τη γενέθλια

χώρα τους και τη μόνη που αρμόζει στα ήθη τους, το χαρακτήρα τους και τη θρησκεία τους».²³

Ο Μαυροκορδάτος, παρά την κριτική του, δείχνει κάποιο σεβασμό στην ιστορία του «τουρκικού έθνους». Παρά το γεγονός ότι το χαρακτηρίζει «βάρβαρο», δεν παραγνωρίζει πως το «τουρκικό έθνος» υπήρξε ένας λαός δυνατός, με θέληση για κυριαρχία. Τη δύναμη και τη θέληση τις αντλούσε από την «πίστη». Αυτή ήταν που τον κινητοποιούσε και τον κατέστησε κυρίαρχο μιας αχανούς αυτοκρατορίας. Η «πίστη», όμως, έχει πάψει πλέον να έχει την ίδια αξία στο σύγχρονο οθωμανικό κράτος, να διέπει τη συνείδηση του σύγχρονου Τούρκου. Τη θέση της έχει πάρει η δεισιδαιμονία και η προκατάληψη. Στοιχείο της παρακμής της αυτοκρατορίας είναι η έλλειψη της πίστης, κυρίως απέναντι στον ίδιο τον εαυτό της. Η «πίστη», (όπως και να είχε το πράγμα), ήταν ο δρόμος προς τον έξω κόσμο και το άνοιγμα στον κόσμο συνιστούσε μία ενεργητική δράση, ανεξάρτητα από το οποιοδήποτε κόστος ή κέρδος εμπεριείχε στις συνέπειές της. Η «δεισιδαιμονία» είναι, αντίθετα, η εσωστρέφεια, η περιχαράκωση και η μοιρολατρική στάση απέναντι στις εξελίξεις. Είναι η στάση εκείνη η οποία οδηγεί την Οθωμανική Αυτοκρατορία να μην έχει δικαίωμα στο «μέλλον» και έτσι πρέπει να περιοριστεί εκεί όπου ανήκει και της αρμόζει, δηλαδή μακριά και εκτός της πολιτισμένης χριστιανικής Δύσης, που εξελίσσεται και προοδεύει ακολουθώντας τα επιτεύγματα του πολιτισμού.

Υπάρχει, όμως, και μια άλλη κατηγορία «υπηκόων» στους κόλπους της αυτοκρατορίας, οι «Έλληνες». Πρόκειται για τους κατακτημένους ορθόδοξους χριστιανικούς πληθυσμούς που είναι ελληνόφωνοι και κατοικούν ως επί το πλείστον στην περιοχή της νότιας Βαλκανικής. Ο Μαυροκορδάτος αναφέρεται στα μέλη των πληθυσμών αυτών με το προσδιοριστικό επίθετο «Έλληνες» με την εξής έννοια:

«Θα αναζητούσαμε μάταια στους σύγχρονους (σημερινούς) Έλληνες τους απογόνους του Θεμιστοκλή, του Επαμεινώνδα, των ανδρείων υπερασπιστών των Θερμοπυλών, των νικητών του Μαραθώνα και ακόμη περισσότερο εκείνους των ένδοξων σοφών, των αθάνατων ποιητών και των μεγάλων φιλοσόφων· η ιστορία, επιδοκιμάζοντας τα ονόματα και τις λαμπρές πράξεις τους, τους πρόσφερε τη μεγαλύτερη υστεροφημία (αθανασία). Οι Έλληνες, ήδη, πριν από την πτώση της Κωνσταντινούπολης,

23. *Ο.π.*, σ. 23.

είχαν εκφυλιστεί· άραγε θα είναι, μια μέρα, άξιοι της καταγωγής τους; Κάθε ευαίσθητη καρδιά οφείλει να το επιθυμεί, αλλά θα ήταν δύσκολο να αποφανθεί στη σημερινή κατάσταση πραγμάτων».²⁴

Οι επονομαζόμενοι «Έλληνες» διακρίνονται για το ένδοξο παρελθόν τους. Έχουν βαθιές ρίζες στην ιστορία, που χάνονται στα βάθη του χρόνου. Βέβαια, και οι επονομαζόμενοι «Τούρκοι» έχουν ρίζες στη μακρά ιστορία. Η διαφορά είναι ότι οι Έλληνες έλκουν την καταγωγή τους από την απαρχή του σύγχρονου ευρωπαϊκού πολιτισμού, δηλαδή την αρχαία Ελλάδα, ενώ οι Τούρκοι από τον ανατολικό πολιτισμό, δηλαδή από την ασιατική ενδοχώρα. Έτσι, στην αυτοκρατορία συμβιώνουν δύο εντελώς διαφορετικοί κόσμοι και πολιτισμοί. Ο ένας πολιτισμός, ο αρνητικά αξιολογημένος, σύμφωνα πάντα με το λόγο του Μαυροκορδάτου, αυτός της Ανατολής, είναι ο κυρίαρχος. Ο άλλος, ο ανώτερος πολιτισμός, η κοιτίδα του σύγχρονου ευρωπαϊκού κόσμου, είναι ο υπόδουλος.

Η αρνητική εικόνα –τα φαινόμενα της διαφθοράς, της σήψης, της παραλυσίας και της παρακμής– που παρουσιάζει η αυτοκρατορία είναι αποτέλεσμα και αυτής της συνθήκης. Ο κυρίαρχος –αλλά υποβαθμισμένος– ασιατικός πολιτισμός/κόσμος κρατά καθηλωμένο τον «ανώτερο» πολιτισμό. Αυτό σημαίνει ότι, σε ένα πρώτο επίπεδο δεν του επιτρέπει να αποκτήσει τη συνείδηση του εαυτού του, δηλαδή τον αλλοτριώνει, και, σε ένα δεύτερο επίπεδο, δεν του επιτρέπει να ανακτήσει την κυριαρχία που δικαιούται να έχει. Ο Μαυροκορδάτος όμως, όταν αναφέρεται στο «πνεύμα» των λαών της αυτοκρατορίας, θέλει να δείξει ότι οι υπόδουλοι και κυρίως οι ελληνόφωνοι χριστιανοί ορθόδοξοι δεν απέχουν πολύ από το να συνειδητοποιήσουν την κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει και να αποτινάξουν τον ζυγό της αυθαίρετης διακυβέρνησης των «κατώτερων»/«απολίτιστων» αλλά και τυράννων «Τούρκων» κατακτητών.

Ο Μαυροκορδάτος επισημαίνει λοιπόν ότι ήδη πριν από την πτώση της Κωνσταντινούπολης οι Έλληνες είχαν «εκφυλιστεί». Το ερώτημα είναι αν οι «Έλληνες», παρ' όλ' αυτά, φανούν κάποτε αντάξιοι της δόξας των προγόνων τους. Σε τελική ανάλυση, όμως, οι «Έλληνες», αν και δεν χαρακτηρίζονται από τη μεγαλοσύνη που

24. Ο.π., σ. 23.

διέκρινε τους προγόνους τους, εντούτοις σε καμία περίπτωση δεν είναι όμοιοι με τους «Τούρκους»:

«Αρνούμενος στους Έλληνες έναν τίτλο τόσο αγαπητό στην καρδιά τους, απέχω από το να τους συγκρίνω με τους Τούρκους ή, ακόμη, με κάποιο από τα υπόλοιπα έθνη που συγκροτούν το σύνολο του πληθυσμού της Τουρκίας. Επιπλέον, θα επιθυμούσα να μην τους συγχέω με αυτά, διότι, τελικά, πρέπει να είμαι δίκαιος και να αποδώσω στον καθένα εκείνο που του ανήκει».²⁵

Οι Έλληνες δεν είναι διαφορετικοί μόνο από τον «Τούρκο» κατακτητή, αλλά επίσης και από τα υπόλοιπα «έθνη» που συναποτελούν την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το κυριότερο συστατικό γνώρισμά τους είναι η διακαής επιθυμία τους να επανακτήσουν την ταυτότητά τους ως απογόνων των αρχαίων Ελλήνων και να ανασυστήσουν το ένδοξο παρελθόν. Οι «Έλληνες» αρέσκονται να θεωρούν τον εαυτό τους (τους είναι «αγαπητό») κληρονόμο των ένδοξων πατέρων τους. Και αυτό το στοιχείο αποτελεί τη δύναμή τους και, ταυτόχρονα, τους διαφοροποιεί από τα άλλα «έθνη». Η αίσθηση της ιστορικής συνέχειας, που παραπέμπει σε ένα ένδοξο παρελθόν, τους κάνει να είναι και να αισθάνονται ότι είναι διαφορετικοί από τους άλλους. Κυρίως, όμως, τους κάνει να αισθάνονται ότι κάποια στιγμή θα είναι διαφορετική και η μοίρα τους, το μέλλον τους. Δηλαδή ότι θα αποσυνδεθούν από τη μοίρα του οθωμανικού/τουρκικού κράτους και θα επανασυνδεθούν με την ιστορία τους· με άλλα λόγια, θα επαναπροσδιορίσουν τους όρους ύπαρξής τους ως ενός ένδοξου και πολιτισμένου «έθνους» που θα ενταχθεί στον σύγχρονο πολιτισμένο κόσμο, στον οποίο ανήκει δικαιωματικά, δηλαδή ιστορικά.

Ο Μαυροκορδάτος ανασυστήνει και αναπαριστά την ιστορική πορεία αυτού του μορφώματος το οποίο ονομάζει «Έλληνες» ως εξής:

«Μετά την πτώση της Αυτοκρατορίας τους, μια δυστυχής (ολέθρια) πτώση η οποία όμως είχε καταστεί αναπόφευκτη εξαιτίας των κοινωνικοπολιτικών και θρησκευτικών διχονοιών, της αδυναμίας και ανικανότητας των αυτοκρατόρων, του εκμαυλισμού των ηθών και της εξάπλωσης της άγνοιας που ενθάρρυναν η δεισιδαιμονία και η θρησκοληψία, οι Έλληνες βρέθηκαν κάτω από τον πιο σκληρό ζυγό. Είχαν

να υπομείνουν όλα τα δεινά που προσβάλλουν ένα κατακτημένο έθνος· και το σκληρότερο απ' όλα, υπήρξαν πάντα στερημένοι από οτιδήποτε θα είχε μπορέσει να διατηρήσει και να θρέψει μέσα στην ψυχή τους το σπέρμα της ανεξαρτησίας με την ανάμνηση του αρχαίου μεγαλείου τους».²⁵

Σε αυτό το αφηγηματικό πλαίσιο συστήνεται η άμεση σχέση ή καλύτερα η επιθυμία σχέσης των «Ελλήνων» με την αρχαία Ελλάδα. Το Βυζάντιο, παρά το γεγονός ότι εγγράφεται στη συνέχεια των «Ελλήνων», αποτελεί τη «μαύρη» περίοδο στην ιστορική πορεία τους. Οι «Έλληνες» δικαιούνται να διεκδικούν για τον εαυτό τους μια διαφορετική μοίρα, να προσβλέπουν σε ένα διαφορετικό μέλλον από αυτό της «Τουρκίας», διότι ουδέποτε συναίνεσαν στην υποδούλωσή τους. Σε κάθε περίπτωση, όμως, το «όραμα της ανεξαρτησίας», για το οποίο γίνεται λόγος, δεν συνδέεται με το Βυζάντιο, αντίθετα συνδέεται κατευθείαν με το μεγαλείο των αρχαίων Ελλήνων.

Οι «Έλληνες» είχαν την ατυχία να κατακτηθούν από έναν βάρβαρο λαό. Η κατάκτηση συνέβαλε αρνητικά στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας τους. Συνέβαλε στο να έχουν διαρραγεί οι σχέσεις τους με το παρελθόν και την ένδοξη ιστορία τους και επίσης, λόγω της απαιδευσιάς στην οποία τους υποχρέωσε ο βάρβαρος κατακτητής, τους καθήλωσε σε μια κατάσταση αμάθειας, με αποτέλεσμα να απολέσουν τη συνείδηση της διαφορετικής τους υπόστασης. Για τον Μαυροκορδάτο είναι ιδιαίτερα σημαντικό ο ρόλος της παιδείας όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνεται το «πνεύμα» ενός λαού και ιδιαίτερα όταν πρόκειται για έναν λαό με ένδοξη ιστορία, όπως είναι οι σύγχρονοι «Έλληνες». Από αυτό προκύπτει ότι η ταυτότητα ενός λαού δεν είναι δια παντός δεδομένη, «φυσική». Απεναντίας, είναι προϊόν καλλιέργειας, δηλαδή συνεχούς διανοητικής εγρήγορσης στο πλαίσιο της οποίας διαμορφώνεται η συνείδηση και η ταυτότητα ενός λαού. Γι' αυτό, λοιπόν, πολλοί «Έλληνες» εγκατέλειψαν το καθεστώς της βαρβαρότητας και αναζήτησαν καταφύγιο στον πολιτισμό:

«Δεν υπήρξε τίποτα πιο αυστηρά απαγορευμένο από την ίδρυση ενός σχολείου. Όλοι οι άνθρωποι των γραμμάτων, απελπισμένοι επειδή δεν μπορούσαν να φανούν χρήσιμοι στην πατρίδα τους και φοβούμενοι τις συνέπειες της προγραφής που μόλις είχαν [οι Τούρκοι] εξακοντίσει εναντίον των γραμμάτων, εγκατέλειψαν την Ελλάδα

25. Ο.π., σ. 23.

και ύψωσαν στη Δύση βωμούς για τις θεές που υπηρετούσαν. Έτσι, οι Έλληνες βρέθηκαν ξαφνικά περιστοιχισμένοι από τα σκότη της βαρβαρότητας και της αμάθειας που χαρακτήριζαν τους νικητές τους».²⁷

Στο λόγο του Μαυροκορδάτου το «όραμα της ανεξαρτησίας» συνδέεται με το ένδοξο παρελθόν των «Ελλήνων». Κατά την αντίληψή του, το σχολείο, δηλαδή ο χώρος μέσα στον οποίο καλλιεργούνται τα γράμματα αλλά και η παιδεία γενικότερα, αποτελεί το μοναδικό μέσο για να συντηρηθεί το εν λόγω «όραμα». Με άλλα λόγια, η παιδεία και η μόρφωση συνδέουν τους «Έλληνες» με το ένδοξο παρελθόν: αρχαίοι Έλληνες - ένδοξο παρελθόν - παιδεία - γνώση - νέοι Έλληνες - συνείδηση - ανεξαρτησία - Νέο Μέλλον (=μεγαλείο). Στη βάση αυτών των συλλογισμών οργανώνεται ο λόγος του Μαυροκορδάτου.

Σύμφωνα με τον Μαυροκορδάτο, οι όροι «πατρίδα» και «Ελλάδα»²⁸ αποκτούν τη σημασία τους, καθώς παραπέμπουν στην αρχαία Ελλάδα. Με τον όρο «Ελλάδα» νοείται η «αρχαία Ελλάδα». Με τον όρο «πατρίδα» νοείται περισσότερο μια «φανταστική κοινότητα» που έχει να κάνει με την πρόσληψη από τον Μαυροκορδάτο του αρχαίου ελληνικού κόσμου παρά με μια συγκεκριμένη εδαφική επικράτεια. Η «Ελλάδα», λοιπόν, ως ιδέα/ιδεατή οντότητα/όραμα και ως πατρίδα ταυτίζεται και αποτελεί το αίτημα των σύγχρονων κατακτημένων «Ελλήνων» απέναντι στον Τούρκο. Οι «Έλληνες» οραματίζονται την ύπαρξη μιας πατρίδας στο πλαίσιο της οποίας θα ζήσουν όπως και οι πατεράδες τους και η εν λόγω πατρίδα βρίσκεται υποδουλωμένη στον βάρβαρο Τούρκο κατακτητή:

26. Ο.π., σ. 23.

27. Ο.π., σ. 24.

28. Σε αυτό το σημείο μας δίνεται η ευκαιρία να επισημάνουμε ότι ο Μαυροκορδάτος χρησιμοποιεί στα γαλλικά τον όρο *Grecs*. Ο όρος παραπέμπει στο «Έλληνες». Δεν έχει περάσει ακόμη στις ξένες γλώσσες το *Hellenes*. Αντίθετα, την εποχή εκείνη ήταν πολύ πιο επιχειρησιακό το *Grecs*, διότι με αυτό το όνομα αποκαλούσαν οι Δυτικοί τους αρχαίους Έλληνες και με τον ίδιο τρόπο αποκαλούν και τους συγχρόνους τους «Έλληνες». Για τον Μαυροκορδάτο –και όχι μόνο– αυτό ήταν συντελεστικό στο να δομήσουν πάνω στη συνέχεια του ονόματος *Grecs* τη συνέχεια του «ελληνικού έθνους» και τη σχέση με το αρχαίο ένδοξο παρελθόν. Έτσι, το Γρακός σημαίνει πια «Έλληνας» και αποτελεί απαραίτητο υλικό για την κατασκευή της εθνικής ταυτότητας που βρίσκει την νομιμοποίησή της στο ένδοξο αρχαίο παρελθόν των *Grecs*, δηλαδή των αρχαίων Ελλήνων.

«Παρά τον κατατρεγμό του οποίου υπήρξαν χωρίς διάλειμμα τα θύματα, δεν έχασαν ολοκληρωτικά αυτό το πνεύμα της ανεξαρτησίας, το οποίο οι δυνάστες τους τόσο πολύ φοβούνται. Δεν τους έχουμε δει, επίσης, σε λιγότερο ευνοϊκές περιστάσεις που παρουσιάστηκαν να αρπάζουν με πάθος τα όπλα για να επανακτήσουν την ανεξαρτησία τους; Και εάν απέτυχαν στο εγχείρημά τους, επειδή δεν βοηθήθηκαν σωστά από εκείνους στους οποίους είχαν στηρίξει τις ελπίδες τους, και εγκαταλελειμμένοι μόνοι στα δικά τους μέσα, δεν φάνηκαν ποτέ καταβεβλημένοι από τη δυστυχία· εκείνοι που τους γνωρίζουν πρέπει να είναι πεπεισμένοι ότι στην πρώτη περίπτωση που θα παρουσιαστεί θα αρπάζουν τα όπλα για να αναπτύξουν νέες προσπάθειες και να κατακτήσουν, στο τέλος, την ελευθερία τους με όλες τις δυνατές θυσίες».²⁹

Ο Μαυροκορδάτος αναφέρεται ρητά στο πνεύμα της ανυποταγής/μη αφομοίωσης που χαρακτηρίζει αυτόν τον λαό, τον οποίο ονομάζει «Έλληνες». Επειδή όμως οι «Έλληνες» διεκδικούν δια της ανυποταγής την πατρίδα τους ως ιδέα και ως εδαφική επικράτεια, αυτό δεν μπορεί να γίνει παρά δια της αλλαγής του υπάρχοντος status quo στην οθωμανική επικράτεια. Με άλλα λόγια, ο Μαυροκορδάτος εισάγει την προβληματική του διαμελισμού της αυτοκρατορίας. Οι «Έλληνες», κατόπιν τούτου, θα διεκδικήσουν αυτό που τους ανήκει: τα εδάφη των πατεράδων τους, την πατρίδα τους.

Η διεκδίκηση, όμως, πατρίδας από την πλευρά ενός κατακτημένου λαού θέτει με νέους όρους το ζήτημα της κρίσης της αυτοκρατορίας και της μελλοντικής ύπαρξης αυτού του κράτους. Οι «Έλληνες» πάντοτε, όπως και στο παρελθόν, θα διεκδικούν την ελευθερία τους με κάθε τίμημα. Αν η αποτυχία και η καταδίκη υπήρξε στο παρελθόν το τίμημα των προσπαθειών των Ελλήνων για την ανεξαρτησία τους, μερίδιο ευθύνης φέρνουν και εκείνοι οι οποίοι, όντας μέλη του πολιτισμένου κόσμου, ενώ μπορούσαν να συνεισφέρουν με οποιονδήποτε τρόπο, δεν το έπραξαν. Παρ' όλα τα δεινά, οι «Έλληνες» δεν παραιτούνται: αν τους δοθεί η ευκαιρία, θα αρπάζουν τα όπλα για να κατακτήσουν την ελευθερία τους με όλες τις δυνάμεις.

Η διαπίστωση του Μαυροκορδάτου ότι ο δρόμος για την ανεξαρτησία περνά μέσα και από την ένοπλη σύγκρουση με τον κατακτητή αποκτά ιδιαίτερη πολιτική σημασία. Η ελευθερία δεν χαρίζεται, διεκδικείται και αποκτάται με τον αγώνα ενός λα-

ού. Αν και ο συγγραφέας δεν ενστερνίζεται απόλυτα αυτόν το δρόμο, η αναφορά στην εναλλακτική και ακραία αυτή προοπτική μαρτυρεί τον διάλογο που συντελείται στους κόλπους του ελληνισμού όσον αφορά το μέλλον του. Η περίπτωση της εμπόλεμης σύγκρουσης έχει να κάνει με την έμμεση επισήμανση ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία αδυνατεί να εμφανίζεται πλέον ως ο ρυθμιστής της περιοχής, αδυνατεί να νομιμοποιήσει την κατάκτησή της και, το κυριότερο, με τη σημείωση/ διαπίστωση ότι υπάρχει ένα έθνος, οι «Έλληνες», οι οποίοι αμφισβητούν ανοικτά πλέον την κυριαρχία των «Τούρκων» και διεκδικούν για τον εαυτό τους ένα διαφορετικό μέλλον.

Είναι προφανές ότι ο Μαυροκορδάτος, αναφερόμενος στα προβλήματα που αντιμετωπίζει το οθωμανικό κράτος, και ιδιαίτερα στην ύπαρξη λαών όπως οι «Έλληνες» που δυσφορούν από την κατάκτηση, καλεί τους Ευρωπαίους αποδέκτες του λόγου του να μην εθελουφλούν: Η κατάσταση στην αυτοκρατορία δημιουργεί πρόβλημα όχι μόνο στους υποδουλωμένους λαούς αλλά και στον περιβάλλοντα κόσμο. Η αυτοκρατορία σε κρίση, τα φαινόμενα της παρακμής, οι συνεχείς αποστασίες και οι φυγόκεντρες τάσεις, η δυσφορία των λαών απέναντι στην εκμετάλλευση που υφίστανται είναι μέγιστο πρόβλημα και αφορά πρωτίστως τους ευρωπαϊκούς λαούς και τις κυβερνήσεις τους. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία αποτελεί εστία αναταράξεων. Οι εξελίξεις, εάν δεν υπάρξει μέριμνα παρέμβασης εκ μέρους των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων, μπορεί να αποβούν δυσάρεστες. Διότι μια συνθήκη παρατεταμένης κρίσης και αναταραχής μπορεί να θέσει σε δοκιμασία ολόκληρο το ευρωπαϊκό κοινωνικοπολιτικό και στρατιωτικό οικοδόμημα.

Ειδικά για τους «Έλληνες», ο Μαυροκορδάτος αναφέρει ότι αποτελούν έναν λαό ο οποίος, παρά το γεγονός ότι υφίσταται ως υπόδουλος όλες τις συνέπειες της κρίσης του οθωμανικού κράτους, εντούτοις προσπαθεί με υπερήφανο και πολιτισμένο τρόπο να διατηρηθεί στη ζωή και να διαφυλάξει την ταυτότητά του:

«Δεν πρέπει, επίσης, να ξεχάσουμε να πούμε, προς τιμήν τους, ότι εδώ και μισό αιώνα δεν έχουν τίποτα αμελήσει όσον αφορά ό,τι μπορεί να τους καταστήσει άξιους αυτής της ανεξαρτησίας στην οποία αποβλέπουν [την οποία επιθυμούν]. Έκαναν τα πάντα για να αποκτήσουν την άδεια να διατηρούν σχολεία· εκτός του ότι αυτά τα ιδρύματα συνεχώς αυξάνονται, υπάρχουν σήμερα πάνω από 400 Έλληνες σπουδαστές

σκορπισμένοι σε όλα τα πανεπιστήμια της Γερμανίας, της Ιταλίας, της Γαλλίας, τους συναντά κανείς ακόμη και σε εκείνα της Αγγλίας, και όλοι δεν έχουν άλλη επιθυμία, άλλη πρόθεση από εκείνη να επιστρέψουν κάποτε στην πατρίδα τους για να διαδώσουν τις γνώσεις που θα έχουν αποκτήσει. Αυτά είναι, σήμερα, τα συναισθήματα που εμνηχώνουν του Έλληνας και δεν θα διαψευσθεί κανείς προβλέποντας ότι μια μέρα θα επιτύχουν το σκοπό τους προς τον οποίον είναι προσανατολισμένες όλες οι μέριμνες και οι προσπάθειές τους». ³⁰

Ο εκφυλισμός που παρατηρείται σε όλα τα επίπεδα οργάνωσης του οθωμανικού κράτους απειλεί και τους ίδιους τους Έλληνες. Προκειμένου λοιπόν να αντιμετωπίσουν τον κίνδυνο του αφανισμού του, στρέφονται δια των εκπροσώπων τους στη δύση και αναζητούν εκεί τα «φώτα». Τα φώτα, όμως, μεταλαμπαδεύονται στην πατρίδα τους και το στοιχείο αυτό αποτελεί την απόδειξη ότι πρόκειται για έναν λαό με τεράστια αποθέματα αντοχής. Οι «Έλληνες», λοιπόν, παρά τη δύσκολη στιγμή που συνιστά η οθωμανική κατάκτηση στην ιστορία τους, δεν αφομοιώθηκαν από τον Ανατολίτη κατακτητή.

Οι «Έλληνες» αντιστέκονται στην παρακμή, είτε μέσω της ένοπλης εξέγερσης είτε μέσω της παιδείας και του φωτισμού που αυτή προσφέρει στο πνεύμα τους. Η παιδεία και μόρφωση συνιστούν θεμελιώδεις προϋποθέσεις για την ανύψωση του πολιτιστικού επιπέδου των Ελλήνων με συνέπεια την κατάκτηση της πολιτισμικής ηγεμονίας στην περιοχή και τη σταδιακή απόκτηση της ανεξαρτησίας. Από την άλλη πλευρά, διατυπώνεται και το ενδεχόμενο της ένοπλης διεκδίκησης της ελευθερίας. Ουσιαστικά, όμως, στη σκέψη του Μαυροκορδάτου αυτές οι δύο στρατηγικές καταγράφονται ως δύο διαφορετικές τακτικές, οι οποίες έρχονται να υπηρετήσουν έναν στρατηγικό σκοπό, δηλαδή την κατάκτηση της ανεξαρτησίας και της ελευθερίας του «ελληνικού έθνους».

Με άλλα λόγια, ο Μαυροκορδάτος δεν αντιμετωπίζει την ένοπλη σύγκρουση με τον κατακτητή και τη μόρφωση/πνευματική καλλιέργεια του έθνους ως αντικρουόμενες λογικές αντίθετα, τις θεωρεί ως συμπληρωματικές τακτικές και με αυτόν τον τρόπο διαρθρώνονται στο λόγο του. Σε κάθε περίπτωση, ο ξεσηκωμός με τα όπλα και η παιδεία αποτελούν χειροπιαστές αποδείξεις ότι αυτός ο λαός εξεγείρεται ενα-

30. Ο.π., σ. 24.

ντίον του «σκότους» και της «βαρβαρότητας» της «ασθενούς» Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και, παράλληλα, σηματοδοτούν το γεγονός ότι οι «Έλληνες» έχουν εισέλθει σε δρόμο χωρίς επιστροφή: στο δρόμο της ανεξαρτησίας και της ελευθερίας. Όλα όσα συντελούνται, γίνονται για την επίτευξη αυτού του μεγάλου σκοπού.

Συνεχίζοντας την καταγραφή των εθνικών ομάδων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο Μαυροκορδάτος θα καταπιαστεί διαδοχικά με τους Αρμένιους, τους Σέρβους, τους Βλάχους και τους Μολδαβούς, τους Αλβανούς, τους Άραβες και, τέλος, τους Εβραίους.³¹ Το στοιχείο, όμως, που χαρακτηρίζει την παρουσίαση των υπόδουλων λαών συνίσταται στη συνεπή εφαρμογή από τον Μαυροκορδάτο της ήδη διατυπωμένης άποψης σχετικά με το «έθνος των Ελλήνων». Δηλαδή ότι οι «Έλληνες» δεν μπορούν να «εξισωθούν ή να συγκριθούν με τους Τούρκους αλλά ούτε και με τα υπόλοιπα έθνη».

Αυτή τη γραμμή θα ακολουθήσει πιστά ο Μαυροκορδάτος, διότι, καθιστώντας φανερά και διακριτά όλα εκείνα τα στοιχεία, τα οποία χαρακτηρίζουν κάθε υπόδουλο λαό ξεχωριστά, θα επιτρέψει στους «Έλληνες» να διατηρήσουν τη διαφορετικότητά τους, καθώς επίσης να αναδειχθούν, μέσα, πάντοτε, από την ανάγνωση του κειμένου, ως εκείνο το «έθνος» το οποίο είναι σε πλεονεκτικότερη θέση από τα υπόλοιπα και κατ' επέκταση δικαιωματικά θέτει ερωτήματα και προβληματίζεται για το μέλλον.

Έτσι, λοιπόν, η παρούσα εργασία θα περιοριστεί στην προβολή εκείνων των διαπιστώσεων του Μαυροκορδάτου, οι οποίες λειτουργούν αποτελεσματικά στην κατεύθυνση που προηγουμένως επισημάνθηκε και, ταυτόχρονα, στοιχειοθετούν τη σταθερή θέση του συγγραφέα ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία, βρισκόμενη σε κατάσταση παρατεταμένης κρίσης, αντιμετωπίζει έντονα προβλήματα, και με αυτήν την έννοια συνιστά εστία κινδύνων για την ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων. (Για μια σχηματοποιημένη εικόνα των εν λόγω εθνών βλέπε τους παρακάτω πίνακες.)

31. Ο.π., σσ. 24-28.

ΑΡΜΕΝΙΟΙ	
<ul style="list-style-type: none"> • Δεν συγκροτούν «σώμα έθνους» 	<ul style="list-style-type: none"> • Δεν έχουν το ανήσυχο πνεύμα των Ελλήνων
<ul style="list-style-type: none"> • Είναι αμαθείς, αλλά πιο ευφυείς από τους Τούρκους 	<ul style="list-style-type: none"> • Ελάχιστα σκέφτονται την ανεξαρτησία
<ul style="list-style-type: none"> • Ασχολούνται με την κερδοσκοπία 	<ul style="list-style-type: none"> • Ασχολούνται λίγο με την πολιτική
<ul style="list-style-type: none"> • Οικονόμοι μέχρι φιλαργυρίας 	<ul style="list-style-type: none"> • Είναι δύσκολο να πάρουν μέρος σε μια επανάσταση
<ul style="list-style-type: none"> • Είναι πλούσιοι τραπεζίτες 	<ul style="list-style-type: none"> • Οι Τούρκοι επιβουλεύονται τα πλούτη τους
<ul style="list-style-type: none"> • Δεν μπορούν να διατηρήσουν την αφοσίωσή τους στους Τούρκους 	

ΣΕΡΒΟΙ	ΒΛΑΧΟΙ - ΜΟΛΔΑΒΟΙ
<ul style="list-style-type: none"> • Υπερασπίζονται τα δικαιώματά τους 	<ul style="list-style-type: none"> • Υπάρχουν για να υπακούουν ή για να υπηρετούν
<ul style="list-style-type: none"> • Δεν φοβούνται τους κινδύνους 	<ul style="list-style-type: none"> • Τρέμουν στη θέα ενός σπλισμένου άνδρα
<ul style="list-style-type: none"> • Υφίστανται μια σκληρή καταδίωξη 	<ul style="list-style-type: none"> • Ζουν κάτω από μια ήπια και ειρηνική διοίκηση

ΑΛΒΑΝΟΙ
<ul style="list-style-type: none"> • Μωαμεθανοί αλλά δεν αισθάνονται Τούρκοι ή φίλοι των Τούρκων
<ul style="list-style-type: none"> • Δεν γνωρίζουν ούτε θέλουν να γνωρίσουν τη γλώσσα και τα ήθη των Τούρκων
<ul style="list-style-type: none"> • Ασπάσθηκαν τον ισλαμισμό για κερδοσκοπικούς λόγους
<ul style="list-style-type: none"> • Οι Τούρκοι τους θεωρούν αιρετικούς
<ul style="list-style-type: none"> • Έχουν συνηθίσει να ζουν από τη ληστεία
<ul style="list-style-type: none"> • Είναι γενικά αμαθείς, χωρίς ευστροφία και φτωχοί
<ul style="list-style-type: none"> • Μεταναστεύουν, αναλαμβάνουν υπηρεσία σε εκείνον που θα τους πληρώσει καλύτερα

Το γεγονός, τώρα, ότι ο Μαυροκορδάτος δεν αφιερώνει μεγάλη έκταση του συγγράμματός του στους Αρμένιους, όπως εξάλλου συμβαίνει και στην περίπτωση των

Εβραίων, υποδηλώνει τη μικρή σημασία που αποδίδει σε αυτά τα «εθνικά» μορφώματα³² Το στοιχείο που συνηγορεί σε αυτήν την κατεύθυνση είναι ότι οι λαοί αυτοί βρίσκονται διασκορπισμένοι στα οθωμανικά κράτη. Ιδιαίτερα για τους Αρμένιους, ο συγγραφέας θα σχολιάσει ότι δεν παρουσιάζουν την εικόνα ενός «έθνους». Με άλλα λόγια, δεν έχουν φθάσει σε έναν υψηλό βαθμό συνειδητοποίησης της εθνικής ταυτότητάς τους:

«Οι Αρμένιοι είναι γενικά αμαθείς αλλά πιο ευφυείς από τους Τούρκους, ασχολούνται αποκλειστικά με την κερδοσκοπία. Οικονόμοι μέχρι φιλαργυρίας, διατηρούν όλα όσα κερδίζουν. Επίσης οι πλουσιότεροι τραπεζίτες της Κωνσταντινούπολης είναι Αρμένιοι. Δεν διαθέτουν το ανήσυχο πνεύμα των Ελλήνων και σκέπτονται ελάχιστα να επανακτήσουν την ανεξαρτησία τους και η ησυχία τους εμπνέει μια απόλυτη εμπιστοσύνη στους Τούρκους. Ανακατεύονται ελάχιστα με την πολιτική και είναι πιθανόν ότι δεν θα πάρουν ποτέ (οποιοδήποτε) μέρος σε μια επανάσταση που θα μπορούσε να συμβεί στην Τουρκία, εκτός εάν παρασυρθούν σε αυτή εξαιτίας της προοπτικής ενός μεταγενέστερου συμφέροντος ή εξαιτίας παραπόνων προς την κυβέρνηση».³³

Ότι οι Αρμένιοι δεν έχουν φθάσει να συνειδητοποιήσουν ακόμη την εθνική τους ταυτότητα οφείλεται στο γεγονός ότι δεν διαθέτουν εκείνο το «ανήσυχο» πνεύμα των «Ελλήνων». Αυτό είναι το «πνεύμα» που οδηγεί στην ανεξαρτησία και αυτό το πνεύμα «γυμνάζεται» όταν κάποιος ενδιαφέρεται για την πολιτική, δηλαδή για εκεί-

32. Για τους Αρμένιους, βλ. *ό.π.*, σσ. 24-25. Να πώς αντιμετωπίζει τους Εβραίους ο Μαυροκορδάτος: «Οφείλουμε, επίσης, να μιλήσουμε για τους Εβραίους; Τι θα μπορούσαμε, άραγε, να πούμε για αυτούς, παρά το ότι είναι πιο Εβραίοι στην Τουρκία από οπουδήποτε αλλού; Ο αριθμός τους, κατ' αρχήν, έτσι όπως τους έχουμε δει, είναι ελάχιστα σημαντικός, και επιπλέον βρίσκονται διάσπαρτοι σε όλη την τεράστια έκταση των οθωμανικών κρατών. Ο χαρακτήρας τους και τα ήθη τους δεν εμπνέουν την παραμικρή ανησυχία και η αφοσίωση που έχουν για την πίστη των προγόνων τους μας βεβαιώνει ότι θα προσμένουν ήσυχια (ειρηνικά) την άφιξη του Μεσσία τους, απασχολούμενοι, περιμένοντας τις χρεοκοπίες των άλλων και αφαιρώντας νομίσματα», βλ. *ό.π.*, σσ. 27-28.

33. *Ό.π.*, σσ. 24-25. Ο Μαυροκορδάτος δεν θα παραλείψει να συμπληρώσει ότι η πρακτική της οθωμανικής διοίκησης απέναντι στους Αρμένιους μπορεί να οδηγήσει σε επικίνδυνα μονοπάτια. Αν μέχρι τώρα οι Αρμένιοι δεν είχαν παράπονα από τους «Τούρκους», δεν φαίνεται να ισχύει κάτι παρόμοιο και στο μέλλον: «[...] τα πλούτη τους άρχισαν να ξυπνούν την πλεονεξία των αφεντών τους και, από εδώ και στο εξής, είναι αδύνατον να διατηρούν την αφοσίωση στους σκυλευτές τους».

νες τις συνθήκες βάσει των οποίων οργανώνεται η κοινωνική ζωή, συνθήκες οι οποίες επιτρέπουν στους ανθρώπους, στα κοινωνικά υποκείμενα, να λειτουργούν με ασφάλεια και να προβλέπουν, επίσης, τις μελλοντικές συμπεριφορές τους. Ακολουθώντας τον συλλογισμό του Μαυροκορδάτου, προκύπτει ότι αυτός που ασχολείται με την πολιτική και διαθέτει «ανήσυχο» πνεύμα, μπορεί κάποια στιγμή να σκεφθεί την ανεξαρτησία, άρα την αποτίναξη του οθωμανικής εξουσίας, και, κατά συνέπεια, σε μια τέτοια προοπτική να αναγκαστεί ενδεχομένως να «επαναστατήσει». Αλλιώς, με την ένοπλη ρήξη να διεκδικήσει την πολιτική του ελευθερία από το «καταπιεστικό» και «δεσποτικό» οθωμανικό σύστημα κυριαρχίας.

Όσον αφορά τις παρατηρήσεις στις οποίες προβαίνει ο Μαυροκορδάτος για τους Αλβανούς καθώς επίσης και για τους Άραβες, αξίζει να σημειωθούν δύο σημεία. Το πρώτο έχει να κάνει με τους Αλβανούς, οι οποίοι, αν και μουσουλμάνοι στο θρήσκευμα, δεν αισθάνονται «Τούρκου»³⁴ –μία διάκριση που έχει ήδη επισημάνει ο Μαυροκορδάτος κάνοντας λόγο στα προηγούμενα για τη θρησκεία των Αράβων. Η επισήμανση σχετίζεται με το γεγονός ότι η «τουρκική κυριαρχία» δεν γνωρίζει πώς να επωφεληθεί από αυτούς τους ικανούς πολεμιστές, οι οποίοι διαθέτουν πολεμική εμπειρία για δυσχερείς συνθήκες πολέμου, με συνέπεια να στερείται αυτού του εμπειροπόλεμου σώματος ή, και κάποιες άλλες φορές, λόγω άγνοιας, να το οδηγεί σε καταστροφή.³⁵ Για τους Άραβες αναφέρει ότι, αν και είναι διαιρεμένοι σε φυλές και σε αιρέσεις, δεν παύουν να δημιουργούν προβλήματα στην οθωμανική εξουσία. Έτσι το δεύτερο στοιχείο έχει να κάνει με μία «πολυάριθμη και πολεμοχαρή φυλή» των Αράβων τους Βαχαβίτες (Vehabis). Η εν λόγω αραβική φυλή ήταν η κοιτίδα μίας νέας μουσουλμανικής αίρεσης, του βαχαβιτισμού (ή βαχαϊσμού) η οποία βασιζόταν σε άτεγκτο πουριτανισμό και αμφισβητούσε την ορθοδοξία των οθωμανών. Παρά την

34. «Τα τέσσερα πέμπτα των Αλβανών, των οποίων το σύνολο το έχουμε υπολογίσει σε ένα εκατομμύριο, είναι μωαμεθανοί. Δεν πρέπει, όμως, να πιστεύουμε ότι είναι Τούρκοι ή φίλοι των Τούρκων διότι δεν γνωρίζουν και δεν θέλησαν ποτέ να μάθουν τη γλώσσα τους ή να μιμηθούν τα ήθη και τις συνήθειές τους. Για λόγους οικονομικούς (κερδοσκοπικούς) ασπάστηκαν τον ισλαμισμό και αυτό που γνωρίζουν είναι μόνο το όνομα του Προφήτη. Οι Τούρκοι τους θεωρούν αρετικούς: πιστεύουν, γενικά, ότι ένας μεγάλος αριθμός ανάμεσα σε αυτούς προτιμά να πιστεύει την αίρεση του Αλή. Η πραγματικότητα, όμως, είναι ότι οι Αλβανοί δεν είναι μωαμεθανοί παρά μόνο στο όνομα». *Ο.π.*, σ. 26.

35. *Ο.π.*, σ. 27.

πίστη των «Τούρκων» ότι εξολόθρευσαν αυτή τη φυλή, ο Μαυροκορδάτος θεωρεί ότι τα μέλη της απλώς έχουν υποχωρήσει και οποιαδήποτε στιγμή μπορούν να επανεμφανιστούν για να λεηλατήσουν και να σπείρουν τη «φρίκη» και τον «τρόμο».³⁶

Στη συνέχεια ο Μαυροκορδάτος θα εξετάσει τους Σέρβους, καθώς και τους Βλάχους μαζί με τους Μολδαβούς.³⁷ Το ερώτημα που γεννιέται αμέσως είναι γιατί πραγματεύεται μαζί αυτούς τους λαούς. Η απάντηση είναι ότι πρόκειται για δύο λαούς για τους οποίους ενδιαφέρεται η Ρωσία και, ταυτόχρονα, οι ίδιοι αυτοί λαοί τη θεωρούν εγγυητή των προνομίων που διαθέτουν στο πλαίσιο της οθωμανικής κατάκτησης.³⁸ Ένας άλλος λόγος μπορεί να είναι το κοινό θρησκευτικό φρόνημά τους που τους φέρνει κοντά στους «Έλληνες», ωστόσο οι ομοιότητες με τους τελευταίους σταματούν εκεί.³⁹

Ο Μαυροκορδάτος, αναφερόμενος στις σχέσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τους εν λόγω λαούς, θα ασκήσει κριτική στην εξωτερική της πολιτική. Έχοντας ως δεδομένο τη συμμαχία ανάμεσα στους Σέρβους και τους Ρώσους,⁴⁰ θα διατυπώσει την άποψη ότι εάν η Πύλη γνώριζε καλύτερα τα συμφέροντά της θα προσανατολιζόταν σε μια ανεξάρτητη ηγεμονία των Σέρβων, με την εγγύηση της Αυστρίας και της Ρωσίας, έτσι ώστε να μην αντιμετωπίζει συνεχή προβλήματα με τις διεκδικήσεις τους.

36. *Ο.π.*, σ. 27.

37. *Ο.π.*, σσ. 25-26.

38. «Αυτοί οι δύο λαοί, θεωρώντας τη Ρωσία ως τον μόνο εγγυητή της διατήρησης αυτών των προνομίων, προσπαθούν να επωφεληθούν από την εύνοιά της εκφράζοντας μια προσήλωση που δεν είναι καθόλου μέσα στην καρδιά τους και η οποία θα έπαυε μόλις το συμφέρον το οποίο την προκαλεί δεν θα υπήρχε πια». Βλ. *ό.π.*, σ. 26.

39. Ο Μαυροκορδάτος αναφέρει χαρακτηριστικά γι' αυτούς τους δύο λαούς ότι «[...] αν και είναι αλληλέγγυοι με τους Έλληνες από την άποψη της θρησκείας, διαφέρουν όμως από αυτούς τόσο εξαιτίας της γλώσσας όσο και των ηθών. Επίσης τους έχουμε θεωρήσει ως ένα ξεχωριστό σώμα έθνους που συνιστά ένα σύνολο δύο εκατομμυρίων ατόμων». Βλ. *ό.π.*, σ. 25.

40. «Η ομοιότητα της γλώσσας και της θρησκείας φέρνει αρκετά κοντά τους Σέρβους με τους Ρώσους. Οι πρώτοι είναι έτοιμοι να αρπάξουν τα όπλα κάθε φορά που η Ρωσία το θελήσει και αυτή με τη σειρά της θα κάνει τα πάντα για να μην χάσει αυτήν την επιρροή. Επίσης, τη βλέπουμε να ασκεί πίεση στην Πύλη για να αποκτήσει την εγγύηση των συμφωνημένων προνομίων στους Σέρβους», *ό.π.*, σ. 26.

«Αυτός είναι ο μόνος τρόπος που της απομένει για να μην έχει πια τίποτα να φοβόμαστε από τους Σέρβους. Αυτοί, ευρισκόμενοι κάτω από έναν ανεξάρτητο ηγεμόνα και μην έχοντας τίποτα άλλο να επιθυμούν, ούτε τίποτα να φοβούνται από την πλευρά της Τουρκίας, θα παρέμεναν ήσυχοι στον τόπο τους και θα ασχολούνταν αποκλειστικά με τις εσωτερικές τους υποθέσεις».⁴¹

Στο ίδιο μήκος κύματος θα είναι η κριτική του για την περίπτωση των Βλάχων και των Μολδαβών, που η σχέση τους με την Οθωμανική Αυτοκρατορία επηρεάζεται από την πρόσδεση τους στη ρωσική πολιτική. Μία πρόσδεση, όμως, την οποία ο Μαυροκορδάτος δεν την εξηγεί παρά μόνο σε αναφορά με τη λανθασμένη διπλωματική πολιτική της Πύλης και τους λανθασμένους χειρισμούς της στις παραδουνάβιες ηγεμονίες.⁴² Έτσι λοιπόν, και στις δύο περιπτώσεις, δηλαδή και σε εκείνη των Σέρβων, αλλά και σε αυτή των Βλάχων και Μολδαβών, η οθωμανική εξουσία βρίσκεται σε θέση αδυναμίας να παρέμβει αποτελεσματικά ώστε να απαλείψει τις εστίες τριβών και συγκρούσεων με αυτούς τους λαούς. Ιδιαίτερα αδυνατεί να κατανοήσει ποιος είναι ο ρόλος και οι βλέψεις της Ρωσίας στην περιοχή.

Η Ρωσία, σύμφωνα με τον Μαυροκορδάτο, συνιστά απειλή για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθώς εκμεταλλεύεται κάθε ευκαιρία που της δίνεται ώστε να έχει λόγο και δυνατότητα παρέμβασης σε όσα συντελούνται στην ευρύτερη περιοχή. Αυτό σημαίνει ότι η ίδια η «Τουρκία», με την πολιτική της, καθίσταται απειλή για την περιοχή αλλά και για την Ευρώπη γενικότερα. Δηλαδή, ακολουθώντας μία πολιτική η οποία δεν μπορεί μεσοπρόθεσμα, με ικανοποιητικό τρόπο, να διαχειριστεί τις περιφερειακές εξεγέρσεις και δυσφορίες των υπόδουλων λαών, η «Τουρκία» αντιμετωπίζει μακροπρόθεσμα τον κίνδυνο να είναι η αιτία μεγαλύτερων προβλημάτων που θα υπερβαίνουν την οθωμανική επικράτεια, τη λογική και τις διαστάσεις της, και θα προκαλέσουν γενικότερη αναταραχή στο σύστημα ισορροπίας των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Με άλλα λόγια, στο παράδειγμα των Σέρβων και των Βλάχων/Μολδαβών, οι «Τούρκοι» εμφανίζονται ως ανίκανοι να ρυθμίσουν τα της Βαλκανικής και να διαφυ-

41. Ο.π.

42. «Ο μόνος αποδεκτός λόγος που μπορεί να δώσει κανείς για αυτή την πρόσδεση είναι, κατά τη γνώμη μου, το ελάχιστο της ασφάλειας που αισθάνονται οι Βλάχοι και οι Μολδαβοί για την καλή πίστη της Πύλης και πιστεύουν (ίσως δίκαια) ότι η τελευταία είναι πάντα διατεθειμένη να σφετερισθεί τα προνόμια τα οποία τους έχει παραχωρήσει». Ο.π.

λάξουν την ειρήνη, βασική προϋπόθεση ύπαρξης κοινωνικής ζωής αλλά και ευρωπαϊκής τάξης και ασφάλειας.

Γ. Η «τυφλότητα» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

Ο Μαυροκορδάτος προσδίδει, λοιπόν, και μια άλλη διάσταση στην κρίση της αυτοκρατορίας. Ένα κράτος που βρίσκεται σε διοικητική και πολιτική παρακμή, ένας λαός με μειωμένη την αυτοπεποίθησή του –που προσομοιάζει σε έναν εξασθενημένο, παραμελημένο και αδύνατο οργανισμό (η αυτοκρατορία ως «ασθενής»)– παρουσιάζει συμπτώματα φοβίας και απομονωτισμού όσον αφορά τις σχέσεις του με τον περιβάλλοντα κόσμο. Το οθωμανικό κράτος όλο και περισσότερο κλείνεται στον εαυτό του και αντιμετωπίζει με δυσπιστία τους άλλους. Η κρίση, λοιπόν, της αυτοκρατορίας εκβάλλει και στο επίπεδο των σχέσεων που αναπτύσσει με τα άλλα κράτη. Ακόμα περισσότερο, η αυτοκρατορία, μια παραδοσιακή πολιτική και διπλωματική δύναμη, δεν μπορεί πλέον να αναπτύξει διπλωματικές σχέσεις και, κατά συνέπεια, κινδυνεύει να βρεθεί έρμαιο στο παιχνίδι του διεθνούς ανταγωνισμού. Δεν μπορεί να διασφαλίσει ούτε και τα ίδια τα συμφέροντά της, ούτε ακόμη να σταθεί ως αξιόπιστος συνομιλητής απέναντι στις άλλες δυνάμεις.

Έτσι, ο Μαυροκορδάτος, για να τεκμηριώσει το επιχείρημά του, προβαίνει σε μια πολιτική εκτίμηση των σχέσεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τις μεγάλες δυνάμεις της εποχής.¹ Το εγχείρημά του οργανώνεται ως εξής:

«Θα ξεκινήσουμε, εξετάζοντας πρώτα τη συμπεριφορά της οθωμανικής κυβέρνησης απέναντι στη Ρωσία, γιατί έχουμε τη γνώμη ότι οι σχέσεις της Πύλης με αυτή τη δύναμη πρέπει να οδηγήσουν το Οθωμανικό Διβάνι να χαράξει μία συγκεκριμένη γραμμή συμπεριφοράς απέναντι στις άλλες δυνάμεις. Θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε αυτή τη γραμμή και να την ακολουθήσουμε για να μπορούμε να γνωρίσουμε πως οι υπουργοί της Πύλης απομακρύνθηκαν και εάν είναι δυνατό να ελπίζουμε ότι θα θέλουν ή θα μπορούν ακόμη να επιστρέψουν σε αυτή τη γραμμή».²

1. *Ο.π.*, σσ. 28-36.

2. *Ο.π.*, σ. 28.

Από την αρχή προκύπτει ότι η εξωτερική πολιτική της Ρωσίας χαρακτηρίζεται μία ιδιαίτερη περίπτωση στο πεδίο των διπλωματικών σχέσεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η ιδιαιτερότητα συνίσταται στο γεγονός ότι η ποιότητα των σχέσεων του οθωμανικού κράτους με την εν λόγω δύναμη θα έπρεπε να υπαγορεύσει στην Πύλη τη χάραξη μιας συνολικής διπλωματικής στρατηγικής και, ιδιαίτερα, την υιοθέτηση από το Διβάνι συγκεκριμένης διπλωματικής στάσης και συμπεριφοράς απέναντι στις άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις. Στην προσπάθεια να ανιχνεύσει αυτό το ζήτημα ο Μαυροκορδάτος δεν θα εξετάσει «τις διαθέσεις των άλλων δυνάμεων προς την Τουρκία, αλλά τη συμπεριφορά της τελευταίας απέναντι σε αυτές».³

Παρ' όλ' αυτά, ο άμεσος στόχος του Μαυροκορδάτου είναι να αναδείξει ακριβώς αυτή την ιδιαιτερότητα της ρωσικής πολιτικής, η οποία τη διαφοροποιεί από την αντίστοιχη πολιτική των άλλων δυνάμεων και η οποία είναι ο πυρήνας του προβλήματος:

«Η Ρωσία, ιδιαίτερα, προσηλωμένη μόνιμα στο σύστημα επέκτασης της κυριαρχίας της προς τη μεριά της Μαύρης Θάλασσας, κύριο αντικείμενο των αξιώσεων της και των έργων της, ενθαρρυνόμενη από την προοδευτική αδυναμία της Πύλης και τις πρώτες επιτυχίες των όπλων της, δεν έπαψε να αντιμετωπίζει την εμπόλεμη κατάσταση με τους Τούρκους ως τη φυσική κατάσταση της θέσης της, ως την πιο αρμόζουσα στα συμφέροντά της και, τέλος, ως ένα από τα στοιχεία της πολιτικής ύπαρξής της».⁴

Η επιθυμία επέκτασης της Ρωσίας προς νότο, ώστε να αποκτήσει ελεύθερη πρόσβαση στον Εύξεινο Πόντο και στο Αιγαίο, είναι η βασική επιδίωξη των πολιτικοδιπλωματικών σχεδιασμών της. Στην προοπτική αυτή, η ύπαρξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αποτελεί μόνιμο «εμπόδιο» και σημείο τριβών και εμπόλεμων καταστάσεων στην περιοχή. Το ιστορικό των σχέσεων Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, από την εποχή του Μεγάλου Πέτρου μέχρι σήμερα, δείχνει ότι η «κάθοδος» είναι πάγια πολιτική της Πετρούπολης. Μία προσεκτική ερμηνεία αποκαλύπτει πως η πραγματική κατάσταση των σχέσεων ανάμεσα σε αυτές τις δύο χώρες είναι μία μόνιμη εμπόλεμη συνθήκη, με αποτέλεσμα οι περίοδοι ειρήνης να λογίζονται ως εξαίρε-

3. Ο.π., σ. 28.

ση στον προαναφερθέντα κανόνα ή παροδικές. Επιπλέον, όσο η Ρωσία θα ενισχύεται και θα δυναμώνει, με άλλα λόγια θα καθίσταται μία ισχυρή δύναμη στην περιοχή, τόσο θα μεταμορφώνεται σε ολοένα και μεγαλύτερο εχθρό για την «Τουρκία».⁵

Η Πύλη, παρά τη «μοιρολατρία» της, που την εμποδίζει να εμβαθύνει στα πράγματα, με άλλα λόγια που ακυρώνει μία εξέταση και αναγνώριση, με πολιτικούς όρους, των ιδίων ενδιαφερόντων και συμφερόντων της, γνωρίζει τους κινδύνους που την απειλούν από την πλευρά της Ρωσίας. Η απλή γνώση των πραγμάτων, όμως, δεν είναι ικανή συνθήκη για τη χάραξη σωστών και αποτελεσματικών διπλωματικών στρατηγικών· απαιτείται μία εμπειριστατωμένη προσέγγιση του σύνθετου ζητήματος, όπως αυτό των σχέσεων ανάμεσα στις δύο αυτοκρατορίες. Παρ' όλ' αυτά, η αντίληψη της Πύλης που θέλει τη «μοίρα» να ρυθμίζει τα πάντα την οδηγεί, σε πρακτικό επίπεδο, στην αδρανοποίησή της, στην αδυναμία λήψης εκείνων των απαραίτητων μέτρων για να αντιμετωπίσει το εν λόγω πρόβλημα. Επίσης, η λογική πως τα «δεινά» και οι «ατυχίες» της οφείλονται σε ένα υπερβατικό εξωκοινωνικό στοιχείο, όπως το «πεπρωμένο», σημαίνει με τη σειρά του την άκριτη αποδοχή των καταστάσεων και εξελίξεων που συντελούνται στο περιβάλλον της. Το τραγικό, όμως, είναι ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία όχι μόνο δεν κάνει τα στοιχειώδη που πρέπει και υπαγορεύει η συγκεκριμένη κατάσταση πραγμάτων, αλλά προβαίνει και σε ενέργειες τις οποίες θα έπρεπε να αποφεύγει. Αντί, λοιπόν, αυτής της «απονενομημένης» συμπεριφοράς, η Πύλη όφειλε να αντιμετωπίσει με διαφορετικό τρόπο τις σχέσεις της με τη Ρωσία:

«Η υγιής λογική [ή ο ορθός λόγος], εφαρμοσμένη στην πολιτική, έχει πάντοτε υποδείξει δύο φάρμακα στην Πύλη για να αποφύγει το κακό στο οποίο φοβάται ότι θα υποπέσει: 1ο Μείωση όσο είναι δυνατόν των σημείων επαφής με τη Ρωσία, 2ο αναζήτηση, όχι μόνο της φιλίας, αλλά και της συμμαχίας με όλες τις δυνάμεις, οι οποίες επιθυμούν την πολιτική ύπαρξη της Τουρκίας, χωρίς καμιά πραγματική προσήλωση για εκείνη, με μοναδικό σκοπό να εμποδίσει το γιγάντωμα [ανάπτυξη] της Ρωσίας».⁶

Το δρόμο για την επίλυση των προβλημάτων που προκύπτουν στις σχέσεις μεταξύ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Ρωσίας δεν τον αποκαλύπτει, ούτε τον

4. Ο.π., σ. 29.

5. Ο.π., σσ. 29-30.

διανοίγει, η «μοιρολατρία» αλλά ο «ορθός λόγος». Η ορθολογική αντιμετώπιση των πραγμάτων συμβάλλει στην εμβάθυνση και κατανόηση της πολύπλοκης πραγματικότητας· μέσα από τη διανοητική επεξεργασία και κατανόηση του εκάστοτε προβλήματος, προκύπτουν και οι ανάλογες λύσεις που οδηγούν στη βελτίωση των πραγμάτων και την άρση των αδιεξόδων που προβάλλουν απειλητικά και επικίνδυνα στην περίπτωση της «Τουρκίας». Ο «ορθός λόγος» είναι, λοιπόν, το εργαλείο μίας επιτυχούς διάγνωσης και, ταυτόχρονα, το μέσο εύρεσης σωστής συνταγής λύσεων για την αντιμετώπιση των κρίσεων που παρατηρούνται και στο επίπεδο των διπλωματικών σχέσεων της Πύλης με τη Ρωσία.

Οι πολιτικές λύσεις, σύμφωνα με τον Μαυροκορδάτο, οι οποίες προκύπτουν βάσει της «υγιούς λογικής» και όχι από την «παρά-λόγον» μοιρολατρία της Πύλης, είναι δύο. Το οθωμανικό κράτος, από τη μία πλευρά, θα πρέπει να αποφεύγει κάθε «επαφή/τριβή» με τη Ρωσία, η οποία θα προκαλούσε ένταση («θερμότητα») στις μεταξύ τους σχέσεις. Η απουσία «σημείων επαφής», με άλλα λόγια η απουσία εστιών αναταραχής και στρατιωτικών συγκρούσεων, προϊόντα εκατέρωθεν εδαφικών διεκδικήσεων και εκκρεμοτήτων, συνιστά τον πιο σίγουρο τρόπο διαχείρισης των σχέσεων ανάμεσα στα κράτη και προσδίδει διάρκεια στην «πολιτική ένωσή» τους.⁷

Η οθωμανική εξουσία, όμως, αδυνατώντας να κατανοήσει τα μακροπρόθεσμα συμφέροντά της, δεν έχει μεριμνήσει να εφαρμόσει αυτή την «πολιτική γραμμή» απέναντι στην Ρωσία· μία εξωτερική πολιτική την οποία θα μπορούσε να σχεδιάσει και να υλοποιήσει τόσο κατά την εποχή του Συνεδρίου της Βιέννης, λόγω των ευνοϊκών συνθηκών, όσο και στον τελευταίο ρωσοτουρκικό πόλεμο, δηλαδή σε μια λιγότερη ευνοϊκή στιγμή.⁸ Παρ' όλ' αυτά, η Πύλη δεν εργάστηκε προς αυτή την κατεύ-

6. *Ο.π.*, σ. 30.

7. Ο τρόπος με τον οποίο ο Μαυροκορδάτος αντιλαμβάνεται την αποτελεσματικότητα μίας τέτοιας πολιτικής επιλογής φαίνεται ανάγλυφα από το παρακάτω απόσπασμα: «Εάν στη φυσική τάξη πραγμάτων δεν πρέπει να αναζητούμε την ένωση εκεί όπου δεν υπάρχει καθόλου επαφή, αντίθετα, είναι αποδεδειγμένο καθαρά ότι μία αρχή, διαμετρικά αντίθετη, μπορεί να οδηγήσει στην αληθινή ένωση δύο πολιτικών σωμάτων. Όσο περισσότερα σημεία επαφής υπάρχουν ανάμεσα σε δύο κράτη, τόσο λιγότερο η πολιτική τους ένωσή τους θα είναι σίγουρη και διαρκής. Όσο περισσότερο απομακρυσμένα είναι τα κράτη, τόσο περισσότερο θα προσεγγίζουν μεταξύ τους για να παραμείνουν μαζί πολιτικά ενωμένα». *Ο.π.*, σ. 29.

8 *Ο.π.*, σσ. 30-31.

θυνση. Συγκεκριμένα, ενώ τα ρωσικά στρατεύματα κατείχαν τη Βεσσαραβία και τις παραδουνάβιες ηγεμονίες και οι Σέρβοι εξεδίωκαν από τα εδάφη τους κάθε «Τούρκο», η Πύλη δεν αντιμετώπισε το ζήτημα εξεύρεσης μιας λύσης η οποία θα λειτουργούσε μακροπρόθεσμα σε όφελος των συμφερόντων της και θα της εξασφάλιζε την ησυχία και την ασφάλεια στη σχέση της με τη Ρωσία, τουλάχιστον στο χώρο της Ευρώπης. Αυτή η διπλωματική πρόταση/λύση αποτυπώνεται ως εξής στο λόγο του Μαυροκορδάτου:

«Προσκαλώντας την Αυστρία ως διαμεσολαβήτρια χώρα ανάμεσα σε εκείνη και τη Ρωσία, η Πύλη θα μπορούσε να προτείνει την ίδρυση τεσσάρων ανεξάρτητων ηγεμονιών, δηλαδή της Βεσσαραβίας, της Μολδαβίας, της Βλαχίας και της Σερβίας, ενωμένων μεταξύ τους με δεσμούς ομοσπονδίας, υπό την κοινή εγγύηση της Αυστρίας, της Τουρκίας και της Ρωσίας. Με αυτόν τον τρόπο η Πύλη εξασφάλιζε ένα οχύρωμα ανάμεσα σε αυτήν και τη Ρωσία και δεν είχε πια τίποτα να φοβάται από τη μεριά της Ευρώπης. Τι όμως έπραξε; Παρέτεινε έναν καταστροφικό πόλεμο τον οποίο δεν μπόρεσε να τελειώσει παρά παραχωρώντας στη Ρωσία την Βεσσαραβία και το καλύτερο κομμάτι της Μολδαβίας. Επιπλέον, εξασφάλισε (στη Ρωσία) τη σημαντική ναυσιπλοΐα του Δούναβη και μία αμυντική συνοριακή γραμμή σε περίπτωση πολέμου. Τι κέρδισε (η Πύλη) επανακτώντας τη Βλαχία, τη Μολδαβία και τη Σερβία; Περίπου 3.000.000 πιάστρα ή 2.000.000 φράγκα, ενώ θα της χρειαστεί το διπλάσιο ποσό, ετησίως, μόνο για να διατηρεί τους Σέρβους στην υποταγή. Εξάλλου, η κυριαρχία της σε αυτές τις χώρες είναι περιορισμένη και ακόμη περισσότερο είναι αβέβαιη».⁹

Με μια τέτοια, λοιπόν, διπλωματική διευθέτηση η Οθωμανική Αυτοκρατορία θα μπορούσε να λύσει το πρόβλημα στις σχέσεις της με τη Ρωσία. Δεν το έκανε, μάλιστα φρόντισε να πράξει τα εντελώς αντίθετα. Το χειρότερο είναι ότι, αφού δεν φρόντισε να υλοποιήσει ή να δρομολογήσει ένα παρόμοιο σχέδιο μετά τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου (1812), άσκησε μια πολιτική η οποία και τις παραδουνάβιες ηγεμονίες έφερε σε δύσκολη θέση λόγω της δυσβάστακτης φορολογίας αλλά και κινήθηκε εναντίον των Σέρβων. Με άλλα λόγια, δεν φρόντισε καθόλου να «οικονομήσει» τη Ρωσία, γνωρίζοντας τις σχέσεις που διατηρεί με τις εν λόγω επαρχίες.

9. *Ο.π.*, σσ. 30-31

Η συγκεκριμένη στάση της οθωμανικής κυβέρνησης διαιωνίζει μια κατάσταση παρατεταμένης εμπλοκής και αξεπέραστων διαφορών με τη Ρωσία. Δυστύχημα για την Πύλη είναι και το γεγονός ότι δεν εκμεταλλεύτηκε το χρονικό διάστημα που ακολούθησε τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου ώστε να προετοιμαστεί για πόλεμο με τη Ρωσία, μιας και παραμένει πάντα ως ενδεχόμενο στη διελκυστίνδα των σχέσεων τους.¹⁰ Τέλος, δεν εκμεταλλεύτηκε το ίδιο χρονικό διάστημα για να συνάψει συμμαχίες με δυνάμεις οι οποίες θα τη βοηθήσουν στη διαχείριση της διευθέτησης των διαφορών της με τη Ρωσία. Ένα τέτοιο ρόλο θα μπορούσαν να επιτελέσουν η Αυστρία και η Αγγλία.

Ερχόμαστε, λοιπόν, στο δεύτερο «φάρμακο», σύμφωνα με τον Μαυροκορδάτο, για την αντιμετώπιση της «μοιρολατρίας» της Πύλης: την εύρεση των αναγκαίων συμμάχων που θα της επέτρεπαν να αποφύγει το «κακό» που την απειλεί, δηλαδή την επεκτατική πολιτική της Ρωσίας. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία ούτε και σε αυτή την κατεύθυνση καταφέρνει να ενεργήσει με ικανοποιητικό τρόπο. Η Αυστρία, αν και έχει πολλά σημεία επαφής με την «Τουρκία» γεγονός το οποίο θα καθιστούσε τις σχέσεις αυτών των δύο χωρών επισφαλείς, ο κίνδυνος της εξάπλωσης της Ρωσίας συνιστά και παράλληλα ενισχύει μία γέφυρα επικοινωνίας ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και τη Βιέννη.

10. Είναι ενδιαφέρον ο τρόπος με τον οποίο ο Μαυροκορδάτος βλέπει τις τελευταίες εξελίξεις των σχέσεων μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: «Μετά την άφιξη στην Κωνσταντινούπολη του βαρόνου Στρόγανωφ, η Τουρκία έγινε λίγο πιο προσεκτική: δεν απαίτησε πλέον εξαιρετικούς δασμούς από τις δύο ηγεμονίες και καλόπιασε τους Σέρβους με την παραχώρηση νέων προνομίων. Αλλά το κακό είχε γίνει. Η Ρωσία, αρπάζοντας άπληστα αυτή την πρόφαση, διακήρυξε τις διαμαρτυρίες της για να αποκρύψει το άδικο της, δηλαδή τη μη επιστροφή των ισχυρών θέσεων της ασιατικής ακτής και χωρίς την προσωπική απομάκρυνση του αυτοκράτορα Αλεξάνδρου για έναν νέο πόλεμο, θα μπορούσε κανείς να αναμένει να τον δει να ξεσπάει και ο οποίος πόλεμος θα οδηγούσε σε νέες ταραχές και νέες δυστυχίες. Μέχρι στιγμής ο εν λόγω πόλεμος δεν έχει ξεσπάσει. Οι διαφορές, όμως, ανάμεσα στη Ρωσία και την Πύλη δεν έχουν εκλείψει. Αυτή η υπεκφυγή (ο δισταγμός) στην οποία και οι δύο δυνάμεις αποδίδονται αμοιβαία θα μπορούσε να θεωρηθεί ευνοϊκή για τα συμφέροντα της Πύλης, εάν είχε εκμεταλλευτεί αυτό το διάστημα να βρει συμμάχους, των οποίων η μεσολάβηση και οι εκδουλεύσεις μπορούσαν να της υποσχεθούν μια πιο ευνοϊκή και περισσότερο αρμόζουσα για τα συμφέροντά της διευθέτηση με τη Ρωσία. Αυτοί οι σύμμαχοι δεν μπορούν να είναι παρά η Αυστρία και η Αγγλία. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε ποια είναι η συμπεριφορά της Τουρκίας προς αυτές τις δύο δυνάμεις». *Ο.π.*, σ. 32.

Με άλλα λόγια, η Αυστρία, θεωρώντας τη Ρωσία ως ένα κίνδυνο για την ισορροπία δυνάμεων στην Ευρώπη, δεν διάκειται εχθρικά προς τη μεριά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Έτσι, η ενίσχυση και επέκταση της Ρωσικής Αυτοκρατορίας στην περιοχή εμπνέει ανησυχίες και φόβους τόσο στην Αυστρία όσο και στο οθωμανικό κράτος· ταυτόχρονα, όμως, μπορεί να καλλιεργήσει μια σταθερή συμμαχία που θα εξυπηρετεί τα συμφέροντα της Πύλης.¹¹ Η Πύλη δεν κατανοεί τη στάση και την πολιτική της Αυστρίας και άρα αδυνατεί να την ερμηνεύσει θετικά, με συνέπεια να αντιλαμβάνεται κάθε συμβουλή ή γνώμη της ως «μία μυστική συνεννόηση» της Αυστρίας με τη Ρωσία, η οποία έχει σκοπό να βάλει την Πύλη σε περιπέτειες. Η εν λόγω στάση της οθωμανικής διοίκησης υποχρεώνει τον Μαυροκορδάτο να αναρωτηθεί:

«Πώς εξηγείται μία παρόμοια συμπεριφορά; Σε τι να την αποδώσουμε; Εκείνοι οι οποίοι δεν γνωρίζουν τους Τούρκους θα βρεθούν σε αμηχανία, αλλά αυτοί που έχουν δει τι συμβαίνει στα συμβούλια του Διβανίου θα αναγνωρίσουν εύκολα τις συνέπειες αυτής της αλαζονείας, της κενοδοξίας, της απάθειας και της άγνοιας που χαρακτηρίζουν τους έμπιστους συμβούλους των ασιατικών Αυλών. Εκεί θα ανακαλύψουν την ίδια αρχή βασισμένη στο άθλιο αξίωμα, το οποίο ήδη έχουμε παραθέσει: όλοι οι άπιστοι δεν συγκροτούν παρά μια και μόνο οικογένεια».¹²

Να λοιπόν ποια είναι η αιτία της παρερμηνείας της πολιτικής των άλλων δυνάμεων: η αλαζονεία, η κενοδοξία, η άγνοια και η απάθεια που κυριαρχούν στην προβληματική του Διβανίου. Μια «ασιατική Αυλή» δεν έχει θητεύσει στην άσκηση του «ορθού λόγου» και επομένως δεν είναι ικανή να χαράξει μία «υγιή» πολιτική, με άλλα λόγια μία πολιτική που να διακρίνεται για τη σύνεση, τη μετριοπάθεια, τη γνώση, τη δράση και τέλος για την αποτελεσματικότητά της. Γνωρίσματα, βέβαια, που δεν χαρακτηρίζουν την εξωτερική πολιτική της Πύλης

Τα πράγματα δεν είναι σε καλύτερη μοίρα στην περίπτωση των σχέσεων της Πύλης με την Αγγλία.¹³ Η Οθωμανική Αυτοκρατορία διατηρεί αποστάσεις από αυτή την

11. *Ο.π.*, σσ. 32-33.

12. *Ο.π.*, σ. 33.

13. *Ο.π.*, σσ. 33-34. Να σημειώσουμε εξάλλου ότι ο Μαυροκορδάτος πραγματεύεται και τις σχέσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας διαδοχικά με την Γαλλία, την Πρωσία και τη Σουηδία. Σε καθεμία από αυτές τις περιπτώσεις επαναλαμβάνεται το ίδιο μοτίβο. Δηλαδή, η «δυσπιστία» και η

ευρωπαϊκή δύναμη, εξαιτίας του γεγονότος της τελευταίας συμμαχίας της με τη Ρωσία, και της εμφάνισης του στόλου της μπροστά στην Κωνσταντινούπολη καθώς και της εκστρατείας εναντίον της Αιγύπτου. Όλες οι προσπάθειες της Αγγλίας να αναστρέψει αυτό το δυσμενές κλίμα απέβησαν μάταιες. Το ίδιο άκαρπες υπήρξαν και οι προσπάθειες κάποιων άλλων ανθρώπων που βρίσκονται στην υπηρεσία οθωμανικής διοίκησης:

«Άνθρωποι που γνωρίζουν λίγο καλύτερα την πολιτική που ακολουθούν οι κυβερνήσεις της Ευρώπης και δεν λείπουν ανάμεσα στους Έλληνες που είναι στην υπηρεσία της Πύλης, πεπεισμένοι για το όφελος που θα εισέπραττε αυτή από μια ελκρινή προσέγγιση με την Αγγλία, προσπάθησαν ανώφελα να την κάνουν να καταλάβει τους πραγματικούς λόγους που οδήγησαν την κυβέρνηση του St. James σε ένα βήμα αντίθετο με τις αρχές της, οι οποίες είναι εκείνες μιας σταθερής [διαρκούς] συμμαχίας με την Πύλη. Αυτή όμως δεν θέλησε να δει σε όλα αυτά που συνέβησαν παρά μια προδοσία, μια κακή πίστη και μια μυστική και συνεχή συνεννόηση της Αγγλίας με τους εχθρούς της Πύλης εναντίον της ίδιας της Πύλης».¹⁴

Το ενδιαφέρον στοιχείο που καταθέτει εδώ ο Μαυροκορδάτος είναι πολύ απλά, η άμεση και σαφής νύξη ότι κάποιοι «Έλληνες», οι οποίοι τυχαίνει να υπηρετούν στην οθωμανική διοίκηση, γνωρίζουν τι θα πει πολιτική και είναι σε θέση να κατανοούν και να ερμηνεύουν σωστά τις πολιτικές επιλογές και τους αντίστοιχους χειρισμούς των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Πρόκειται για μια άμεση νύξη σχετικά με τους Φαναριώτες και το γεγονός ότι το «ελληνικό έθνος» διαθέτει αξιόλογα στελέχη τα οποία κατέχουν σημαντικές θέσεις στην πολιτικοδιοικητική ιεραρχία της οθωμανικής εξουσίας. Επίσης, είναι μια έμμεση νύξη σχετικά με τον εαυτό του: ο Μαυροκορδάτος υπονοεί ότι και ο ίδιος γνωρίζει από πολιτική και έχει θητεύσει σε ανάλογες θέσεις.

Αυτό που προκύπτει λοιπόν είναι ότι η Πύλη, ακολουθώντας τα χνάρια της μοιρολατρίας, βρίσκεται απομονωμένη από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις. Η «στενοκεφαλιά»

«στενοκεφαλιά» της Πύλης δεν της επιτρέπουν να συστήσει συμμαχίες με τις προαναφερθείσες δυνάμεις, ώστε να μπορεί να διαφυλάξει και να εξυπηρετήσει τα συμφέροντά της και ιδιαίτερα να αντιμετωπίσει με επιτυχία το κίνδυνο από τον Βορρά. Βλ. *ό.π.*, σσ. 34-36

14. *Ό.π.*, σσ. 33.-34.

και η «δυσπιστία» είναι κακοί σύμβουλοι για την διπλωματία. Όμως, ο Μαυροκορδάτος θα σημειώσει:

«Η εξέλιξη των πολιτικών υποθέσεων, η φύση των πραγμάτων και τα ίδια συμφέροντά της θα έπρεπαν, βέβαια, να κάνουν την Πύλη να αντιληφθεί την αναγκαιότητα να αναζητήσει και να καλλιεργήσει τη φιλία με την Αυστρία και την Αγγλία. Όμως, εξαιτίας μίας παραξενιάς της πολιτικής, αυτές οι δύο χώρες, αν και κατηγορούν το Διβάνι για την τυφλότητά του, είναι υποχρεωμένες να καλλιεργούν τη φιλία του και να του κρατούν ανοιχτά τα μάτια για τους κινδύνους που το απειλούν».¹⁵

Η «τυφλότητα» είναι ο ορίζοντας που έχει το Διβάνι για τα συμφέροντα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Λειτουργώντας μέσα σε τέτοια συνθήκη, είναι επόμενο η μη εύρεση αποτελεσματικών συμμαχιών. Η ίδια «τυφλότητα», όμως, την καθιστά αδύνατη να διαχειριστεί με επιτυχία το μεγάλο της πρόβλημα με τη Ρωσία· είναι ανήμπορη να «δε» τους κινδύνους που την απειλούν. Χρειάζεται τη συνδρομή της Αυστρίας και της Αγγλίας ώστε στοιχειωδώς να μπορεί να «περπατήσει» στα ευρωπαϊκά διπλωματικά μονοπάτια. Μια συνδρομή η οποία, στη σημερινή εποχή, μπορεί να φαίνεται αναγκαία, αν και είναι μία «παραξενιά» της πολιτικής, αλλά δεν είναι σίγουρο ότι θα συνεχίσει να υφίσταται και στο μέλλον αν τυχόν αλλάξουν οι περιστάσεις και τα δεδομένα. Τέλος, η «τυφλότητα» είναι ένα ακόμη σύμπτωμα ενός εξασθενημένου, γερασμένου και αδύναμου οργανισμού και συμπληρώνει την εικόνα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως «μεγάλου ασθενή»:

«Η Τουρκία μπορεί κάλλιστα να συγκριθεί με έναν ασθενή, ο οποίος, εξαιτίας της ατολμίας ή στενοκεφαλιάς (πείσματος), αντί να επιτρέψει να ακρωτηριάσουν ένα μέλος του σώματός του, το οποίο δεν μπορεί να το χρησιμοποιήσει πια, προτιμά να πεθάνει αργότερα πάνω στο κρεβάτι του πόνου».¹⁶

Ο σωτήριος «ακρωτηριασμός» που προτείνει ο Μαυροκορδάτος είναι η πρόταση που διατύπωσε προηγουμένως για την εγκαθίδρυση τεσσάρων ανεξάρτητων ηγεμονιών, δηλαδή της Βεσσαραβίας, της Μολδαβίας, της Βλαχίας και της Σερβίας, ενω-

15. *Ο.π.*, σ. 34.

16. *Ο.π.*, σ. 31.

μένων με δεσμούς ομοσπονδίας υπό την εγγύηση της Αυστρίας, της Τουρκίας και της Ρωσίας. Μία πρόταση που μακροπρόθεσμα εξυπηρετεί τα συμφέροντα της Πύλης, αλλά και ταυτόχρονα δείχνει στους αποδέκτες του κειμένου του τρόπους αντιμετώπισης της μεγάλης κρίσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλιώς το δρόμο για να αντιμετωπισθεί το Ανατολικό Ζήτημα.

Η παρουσίαση και εξέταση της διοικητικής κατάστασης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, των στρατιωτικών υποθέσεων της, της δημοσιονομικής θέσης, καθώς επίσης και των σχέσεων της με τα άλλα ευρωπαϊκά κράτη δεν είχε στόχο παρά να προετοιμάσει το δεύτερο μέρος του συγγράμματος. Ιδιαίτερα να δώσει την ευκαιρία στον Μαυροκορδάτο να διατυπώσει την άποψή του για το ειδικό βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην πολιτική ζυγαριά της Ευρώπης.¹⁷ Το «βάρος» ενός κράτους σε μία πολιτική ζυγαριά και συγκεκριμένα σε εκείνη της Ευρώπης δεν είναι κάτι αυθαίρετο και σχετικό. Η πολιτική σημασία της έννοιας «βάρος» προκύπτει από τη σύνθεση της «εσωτερικής αξίας» και της «σχετικής αξίας» ενός κράτους.

Τους εν λόγω όρους χρησιμοποιεί ο Μαυροκορδάτος για να καταλήξει στον ορισμό του «βάρους» ενός κράτους. Βέβαια δεν είναι πρόθεσή μας να σχολιάσουμε τους όρους οι οποίοι φαίνονται, με τη πρώτη ματιά, αδόκιμοι. Εξάλλου δεν εντοπίζεται εκεί η ουσία των πραγμάτων. Σημασία έχει, κατά τη γνώμη μας, τι εννοεί ο ίδιος ο Μαυροκορδάτος με αυτούς τους όρους και ιδιαίτερα πώς τους καθιστά επιχειρησιακούς μέσα στην ήδη διατυπωμένη συλλογιστική του. Σε αυτή την κατεύθυνση δεν υπάρχει καλύτερος και ασφαλέστερος τρόπος από το να προσφύγουμε πάλι στο κείμενο:

«Όταν κάποιος γνωρίζει το μηχανισμό και τη διεύθυνση των διοικητικών υποθέσεων μιας οποιασδήποτε κυβέρνησης, τα στρατιωτικά και οικονομικά μέσα της, τη σύνθεση του συνόλου των κατοίκων της, την κατανομή αυτού του συνόλου σε διαφορετικά έθνη, όπως και το πνεύμα που χαρακτηρίζει το καθένα από αυτά, ήδη γνωρίζει αρκετά για να αποφανθεί για την, ας το πούμε έτσι, εσωτερική αξία αυτής της κυβέρνησης. Αλλά, όταν σε αυτές τις γνώσεις προστεθούν εκείνες οι γνώσεις των σχέσεων με τις άλλες δυνάμεις και της συμπεριφοράς της προς αυτές, επιτυγχάνει κάποιος, επίσης, να εκτιμήσει τη σχετική της αξία. Έτσι, η εσωτερική και η σχετική

17. *Ο.π.*, σσ, 37-41.

αξία ενός κράτους συνιστά το βάρος του στην πολιτική ζυγαριά και αυτό μόλις ήδη εξετάσαμε στα τρία προηγούμενα κεφάλαια σε σχέση με την οθωμανική δύναμη». ¹⁸

Πίνακας I

Η κατάσταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

1. Η εσωτερική αξία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι μηδαμινή

A. Διοίκηση																									
<ul style="list-style-type: none"> • Μια βαθμιαία και προοδευτική κλίμακα διαφθοράς: <table style="margin-left: 40px; border-collapse: collapse;"> <tr> <td style="border-right: 1px solid black; padding: 2px 10px;"> Θρόνος</td> <td style="padding: 2px 10px;"> </td> <td style="border-right: 1px solid black; padding: 2px 10px;"> τυραννία</td> <td style="padding: 2px 10px;"> </td> </tr> <tr> <td style="border-right: 1px solid black; padding: 2px 10px;"> Διβάνι</td> <td style="padding: 2px 10px;"> </td> <td style="border-right: 1px solid black; padding: 2px 10px;"> φρικαλεότητες</td> <td style="padding: 2px 10px;"> </td> </tr> <tr> <td style="border-right: 1px solid black; padding: 2px 10px;"> ανώτεροι</td> <td style="padding: 2px 10px;"> </td> <td style="border-right: 1px solid black; padding: 2px 10px;"> φόνοι</td> <td style="padding: 2px 10px;"> </td> </tr> <tr> <td style="border-right: 1px solid black; padding: 2px 10px;"> αξιωματούχοι</td> <td style="padding: 2px 10px;"> </td> <td style="border-right: 1px solid black; padding: 2px 10px;"> αδικίες</td> <td style="padding: 2px 10px;"> </td> </tr> <tr> <td style="border-right: 1px solid black; padding: 2px 10px;"> κατώτεροι</td> <td style="padding: 2px 10px;"> </td> <td style="border-right: 1px solid black; padding: 2px 10px;"> αρπαγές</td> <td style="padding: 2px 10px;"> </td> </tr> <tr> <td style="border-right: 1px solid black; padding: 2px 10px;"> αξιωματούχοι</td> <td style="padding: 2px 10px;"> </td> <td></td> <td></td> </tr> </table> 		Θρόνος		τυραννία		Διβάνι		φρικαλεότητες		ανώτεροι		φόνοι		αξιωματούχοι		αδικίες		κατώτεροι		αρπαγές		αξιωματούχοι			
Θρόνος		τυραννία																							
Διβάνι		φρικαλεότητες																							
ανώτεροι		φόνοι																							
αξιωματούχοι		αδικίες																							
κατώτεροι		αρπαγές																							
αξιωματούχοι																									

B. Σύνολο κατοίκων
<ul style="list-style-type: none"> • Ένας μεγάλος αριθμός κατοίκων διασκορπισμένος σε μια μεγάλη εδαφική έκταση • Διαμενόμενος σε 8 ή 10 «σώματα εθνών» • Αυτά διαφέρουν ως προς: <ul style="list-style-type: none"> - τη θρησκεία - τα ήθη - τις συνήθειες • Δύο είναι τα Κυριότερα έθνη: «Έλληνες»/«Τούρκοι», τα οποία είναι καταδικασμένα σε μια έχθρα και ένα μίσος • Η αναλογία Κυρίαρχων/Τούρκων και κυριαρχούμενων εθνών είναι 1 προς 3 • Η αναλογία μωαμεθανών/«απίστων» είναι σε βάρος των πρώτων

18. Οπ, σ. 37.

Γ. Οικονομία
Άσχημη κατάσταση της οικονομίας

Δ. Στρατιωτική κατάσταση
Ολιγάριθμες δυνάμεις και ελάχιστα επικίνδυνες

2. Η σχετική αξία της «Τουρκίας» (δηλαδή οι σχέσεις με τις άλλες δυνάμεις) είναι ασήμαντη:

- Η Πύλη απέχει από τις αρχές μιας υγιούς πολιτικής, αρμόζουσα στα συμφέροντά της
- Παραμέλησε συμμαχίες και σχέσεις φιλίας με συγκεκριμένες δυνάμεις
- Δεν απέφυγε την επαφή με τη Ρωσία
- Εξαιτίας της πολιτικής έδωσε λαβή για διαμαρτυρίες από τη μεριά της Ρωσίας

Ο Μαυροκορδάτος θα υπενθυμίσει τα όσα συμπεράσματα διατύπωσε κατά την παρουσίαση της κατάστασης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (βλέπε πίνακα Ι) και τα οποία συμπεράσματα τον οδηγούν να διατυπώσει ανεπιφύλακτα ότι «μέσα από αυτή την κατάσταση πραγμάτων ήμαστε υποχρεωμένοι να δούμε ότι η δύναμη ή η εσωτερική αξία της Τουρκίας ήταν ανύπαρκτη».¹⁹ Επίσης, η περιδιάβαση στις διπλωματικές σχέσεις της Πύλης με τις άλλες δυνάμεις, μια εξέταση η οποία αποκάλυψε την απουσία «ορθής» και «υγιούς» πολιτικής τόσο στη διαχείριση των προβλημάτων της με τη Ρωσία όσο και στη σύσταση αναγκαίων συμμαχιών οδηγεί στην εξής δια-

19. *Ο.π.*, σ. 38.

τύπωση του Μαυροκορδάτου ότι: «Όλ' αυτά μας αποδεικνύουν ότι η σχετική αξία της δεν θα μπορούσε να έχει καμία εκτίμηση [κύρος]». ²⁰

Πίνακας II

Η ΗΘΙΚΗ ΔΥΝΑΜΗ ΤΩΝ «ΤΟΥΡΚΩΝ»
• Σκλάβοι, μεγαλωμένοι μέσα στη δουλεία
• Εξευτελισμένοι μέσα στην πιο ταπεινωτική δουλεία
• Σέρνονται στα πόδια των αφεντών τους
• Ολιγόνοα πνεύματα εξαιτίας:
- της πιο σκανδαλώδους βαρβαρότητας
- της πιο παράλογης θρησκοληψίας
- της πιο χονδροειδούς άγνοιας
• Ένα έθνος χωρίς βιομηχανία και εμπόριο
• Άνθρωποι χωρίς καμιά αρχή ελευθερίας
• Άνθρωποι χωρίς το αίσθημα της φιλαυτίας

Σε εκείνους, τώρα, που διατυπώνουν απόψεις ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία παίζει κάποιο ρόλο στα ευρωπαϊκά πράγματα θα τους παραπέμψει σε όλη την προηγούμενη επιχειρηματολογία του. Το καινούργιο στοιχείο που προσθέτει στην προβληματική του για να αποδείξει τη μη «αξία» της «Τουρκίας» είναι η θέση του για την ηθική δύναμη των «Τούρκων» (βλέπε πίνακα II). Συγκεκριμένα αναφέρεται σε αυτή μήπως κάποιος υποστηρίζει ότι οι «Τούρκοι», αν και δεν είναι σε θέση να κινητοποιήσουν μεγάλες στρατιωτικές δυνάμεις, διαθέτουν, όμως, εκείνα τα ηθικά και πνευματικά χαρακτηριστικά που αναπληρώνουν την εν λόγω αδυναμία τους:

«Ας αφήσουμε, λοιπόν, κατά μέρος τον αριθμό και τη σύνθεση του πληθυσμού και τη διαφορά της θρησκείας και των ηθών και όλες τις άλλες εκτιμήσεις που αντιπαραθέσαμε στην άποψη που θέλει να δίνει στην Τουρκία ένα βάρος στην πολιτική

20. Ο.π., σ. 38.

ζυγαριά και ας ρίξουμε μία ματιά μονάχα στην ηθική δύναμη των Τούρκων: αυτή η δύναμη που έκανε τους 20.000 Αθηναίους τότε ελευθερωτές και κύριους της Ελλάδας, τότε απογραφόμενους από τον Δημήτριο ευτελείς σκλάβους. Τι θα δούμε; Σκλάβους μεγαλωμένους μέσα στα σίδερα εξευτελισμένοι στη πιο ταπεινωτική δουλεία και σερνόμενοι στα πόδια των αφεντών τους: ολιγόνοα πνεύματα εξαιτίας της πιο σκανδαλώδους βαρβαρότητας, της πιο παράλογης θρησκοληψίας και της πιο χονδροειδούς άγνοιας. Ένα έθνος χωρίς βιομηχανία και χωρίς εμπόριο. Άνθρωποι, τέλος, χωρίς καμία αρχή ελευθερίας και στερούμενοι του πιο κοινού αισθήματος, δηλαδή εκείνου της φιλαυτίας. Οι 20 χιλιάδες Αθηναίοι δεν είχαν φθάσει ακόμη σε αυτό το βαθμό ηθικής παρακμής όταν ο Δημήτριος ο Φαληρεύς τους απέγραφε, αν και είχαν πάψει να έχουν ένα οποιοδήποτε βάρος στην πολιτική ζυγαριά της Ελλάδας». ²¹

Ο Μαυροκορδάτος για μία ακόμη φορά θα είναι αυστηρός και κατηγορηματικός στις απόψεις του. Η ηθική δύναμη των «Τούρκων» δεν τεκμαίρεται από κανένα στοιχείο. Αντίθετα, όλα συνηγορούν της διαπίστωσης ότι η εν λόγω «ηθική δύναμη», η οποία θα έκανε τη διαφορά και θα αξιοδοτούσε θετικά τους «Τούρκους», είναι απύσαστα από την εικόνα του σύγχρονου «μουσουλμάνου/Τούρκου» κατακτητή. Αυτό που αξίζει να επισημάνουμε εδώ είναι ότι, κατά την αναζήτηση αυτής της ηθικής δύναμης των «Τούρκων», ο Μαυροκορδάτος επικαλείται πρώτα το παράδειγμα των Αθηναίων πολιτών και έπειτα αναφέρεται στον Μοντεσκιέ για το δάνειο του εν λόγω παραδείγματος. ²²

Οι «Τούρκοι», λοιπόν, δεν έχουν καμία απολύτως ηθική δύναμη, γιατί δεν έχουν κυρίως δύο βασικά χαρακτηριστικά. Το ένα είναι η αρχή της ελευθερίας και η αγάπη για τον εαυτό τους. Από τη στιγμή, λοιπόν, που οι άνθρωποι, δηλαδή οι «Τούρκοι», στερούνται εκείνων των προϋποθέσεων οι οποίες θα τους προσέδιδαν ατομική αυτοπεποίθηση, η προβολή της έλλειψης των προηγούμενων αρχών στο συλλογικό μόρφωμα τους, το «τουρκικό» έθνος, καθιστά το πρόβλημα εντονότερο. Τα στοιχεία της ελευθερίας και της αγάπης για τον εαυτό είναι χαρακτηριστικά του «πολίτη», δηλαδή

21. Ο.π., σ. 39.

22. «Η Αθήνα, αναφέρει ο Μοντεσκιέ, είχε μέσα στην αγκαλιά της τις ίδιες δυνάμεις και όταν κυριαρχούσε με τόση δόξα και όταν υποδουλώθηκε με τόση ντροπή. Είχε 20 χιλιάδες πολίτες όταν αυτή υπερασπίστηκε τους Έλληνες εναντίον των Περσών, όταν αμφισβήτησε την εξουσία της Λα-

του ανθρώπου που αναπτύσσεται, διαμορφώνεται και δρα μέσα σε μία ελεύθερη πολιτική κοινωνία, και όχι του «σκλάβου» κάποιου δεσπότη, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του «Τούρκου».

Όπως το ειδικό «βάρος» ενός κράτους δεν είναι κάτι το αυθαίρετο και σχετικό αλλά προκύπτει από την εμπειριστατωμένη μελέτη και ανάλυση της πραγματικής κατάστασης, έτσι και η εφαρμογή του στην πολιτική θα πρέπει να είναι συγκεκριμένη, για να μπορεί να αποδεικνύεται η αναλυτική του εμβέλεια και η αποτελεσματικότητά του. Γι' αυτόν το λόγο ο Μαυροκορδάτος χρησιμοποιεί το παράδειγμα της Ρωσίας και ιδιαίτερα μιας πολεμικής αντιπαράθεσης δυνάμεων στον ευρωπαϊκό χώρο, ένα ενδεχόμενο το οποίο, όπως είδαμε, δεν το αποκλείει και, επίσης, δεν το θεωρεί μακρινό γεγονός. Προχωρώντας, λοιπόν, στην πρακτική εφαρμογή της πολιτικής του ανάλυσης, ο Μαυροκορδάτος θα εξετάσει το «βάρος» που μπορεί να θέσει στην πολιτική ζυγαριά η «Τουρκία όταν οι περιστάσεις θα την καλούσαν να το πράξει».

«Η Ρωσία είναι αναμφισβήτητα η μόνη δύναμη η οποία με τη σημαντική αύξηση των δυνάμεων και της εξουσίας που απέκτησε στη συνέχεια των αξιομνημόνευτων γεγονότων του 1814 και 1815 και χάρη στην επιθετική θέση της, γεωγραφικά και στρατιωτικά, απειλεί σήμερα με ένα καταστρεπτικό κτύπημα την πολιτική ισορροπία της ευρωπαϊκής ηπείρου. Αν θέσουμε από τη μια πλευρά το στρατό της, δεν βρίσκουμε αρκετές δυνάμεις ως αντιστάθμισμα στις γειτονικές χώρες. Η καταιγίδα θα έρθει από τον Βορρά. Έτσι, ενώ από την πλευρά της Ρωσίας υπάρχει ο κίνδυνος του πολέμου, η Τουρκία, τότε, παρασυρόμενη από τις μνησικακίες της, από τα συμφέροντά της ή οδηγούμενη από τις συμβουλές των φιλικών δυνάμεων, θα έρθει να θέσει το βάρος της στη ζυγαριά στην αντίθετη πλευρά από εκείνη της Ρωσίας. Αλλά ποιο είναι αυτό το βάρος;».²³

Η «περίσταση»/παράδειγμα είναι το καταστρεπτικό κτύπημα της Ρωσίας. Σε αυτή τη περίπτωση ο Μαυροκορδάτος θεωρεί δεδομένη την εμπλοκή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Δεδομένες, όμως, θεωρεί και τις συνέπειες της μέχρι τώρα πολιτικής που έχει εφαρμόσει, όλα τα τελευταία χρόνια, η οθωμανική εξουσία, όπως προκύ-

καιδεμονίας και όταν επιτέθηκε στη Σικελία. Είχε 20 χιλιάδες όταν ο Δημήτριος ο Φαληρεύς τους καταμετρούσε όπως όταν στην αγορά μετράνε τους σκλάβους». *Ο.π.*, σ.38

23. *Ο.π.*, σσ. 39-40.

πουν από την εξέτασή τους, τόσο στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όσο και στο διπλωματικό επίπεδο· δηλαδή μια πολιτική η οποία έχει οδηγήσει την Πύλη στο να καταστήσει τα βόρεια σύνορά της επισφαλή και αδύναμες τις οχυρωματικές θέσεις. Η διαπίστωση αυτή, συνδυαζόμενη με τον τρόπο πολιτικής διαχείρισης των δύο παραδουνάβιων ηγεμονιών, όπως η λανθασμένη δασμολογική πολιτική που ακολούθησε στις εν λόγω ηγεμονίες, καθιστά την Οθωμανική Αυτοκρατορία ευάλωτη. Επίσης, ο Μαυροκορδάτος θα συμπληρώσει, ως προϊόν της λανθασμένης πάντα πολιτικής που ακολουθεί το οθωμανικό κράτος, ότι οι «Σέρβοι είναι έτοιμοι να πάρουν τα όπλα στο πρώτο σινιάλο, να παρουσιαστούν ξανά στο πεδίο της μάχης». Παράλληλα ο Μαυροκορδάτος δεν χάνει την ευκαιρία να αναφερθεί στις συνέπειες της δεσποτικής και αυθαίρετης πολιτικής της οθωμανικής εξουσίας προς τους υπόδουλους λαούς:

«Οι Έλληνες πολύ πιο ερεθισμένοι [ευαίσθητοι], πολύ πιο ηλεκτρισμένοι [διεγερμένοι] από τότε που τα φώτα, η εκπαίδευση και ο πολιτισμός κάνουν γρήγορες προόδους στα μέρη τους, δεν θα παραμείνουν πιθανά αδρανείς και αδιάφοροι στην πρώτη ευκαιρία που θα τους επιτρέψει να προαισθανθούν την ελπίδα της ελευθερίας τους».²⁴

Έτσι, στο ενδεχόμενο του πολέμου, ο Μαυροκορδάτος εκτιμά πως οι «Σέρβου» και οι «Έλληνες», αντιδρώντας στην καταπίεση και εκμετάλλευση αλλά και ως «εραστές της ελευθερίας», θα μπορέσουν να αντιτάξουν τέτοια αντίσταση η οποία θα χρειαστεί μεγάλο αριθμό οθωμανικών δυνάμεων για να αντιμετωπισθεί. Με άλλα λόγια, τα εν λόγω «έθνη» θα ήταν ικανά και οι αντίστοιχες δυνάμεις τους αρκετές για να απασχολήσουν όλες τις δυνάμεις της «Τουρκίας», με αποτέλεσμα να μην μπορεί η τελευταία να στείλει στρατό πέρα από τον Δούναβη. Δηλαδή, εκμεταλλευόμενοι οι Σέρβοι και οι Έλληνες τον πόλεμο με τη Ρωσία, θα λειτουργήσουν ανασταλτικά στις οποιεσδήποτε στρατιωτικές κινήσεις των οθωμανικών δυνάμεων. Σε μια τέτοια εξέλιξη ποιο θα ήταν, θα αναρωτηθεί ο Μαυροκορδάτος, «[...] το βάρος της στη ζυγαριά

24 *Ο.π.*, σ 40.

εναντίον της Ρωσίας, όταν δεν είναι καθόλου ικανή να επιχειρήσει τον παραμικρό αντιπερισπασμό;».²⁵

«Μετέχοντας σε ένα μέτωπο εναντίον της Ρωσίας, μοναδική περίπτωση κατά την οποία οι άλλες δυνάμεις θα έχουν ανάγκη τη συνδρομή της, [η Τουρκία] δεν θα συνιστούσε κανενός είδους πλεονέκτημα για τους συμμάχους της· δεν θα μπορούσε να επιχειρήσει κανέναν αντιπερισπασμό στη μεριά του Δούναβη, ακόμη κι αν υποθέσουμε ότι όλες οι δυνάμεις της Ρωσίας θα ήταν κάπου αλλού απασχολημένες. Η Τουρκία θα βρισκόταν διαλυμένη, κατεστραμμένη, εάν δυνάμεις, όχι ιδιαίτερα σημαντικές, στρέφονταν εναντίον της».²⁶

Μοναδικός λόγος υποστήριξης/διατήρησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τις άλλες δυτικές δυνάμεις είναι η ενδεχόμενη συμπαράσταση από την Πύλη σε μια γενικευμένη πολεμική αντιπαράθεση στον ευρωπαϊκό χώρο. Μια προοπτική η οποία θα μπορούσε να έχει πραγματική βάση και να είναι αποτελεσματική αν η Οθωμανική Αυτοκρατορία διέθετε το απαραίτητο «ειδικό βάρος». Από τη στιγμή, όμως, που το εν λόγω «βάρος» του οθωμανικού κράτους είναι «μηδέν», «ανύπαρκτο», καθίσταται πραγματικό βάρος, άχθος, για το σύστημα ισορροπίας δυνάμεων στην Ευρώπη. Είναι ανύπαρκτο το «βάρος» της διότι η Πύλη, με την «παρά λόγον» αντιμετώπιση και διευθέτηση των προβλημάτων της έχει εκμηδενίσει τόσο την «εσωτερική αξία» όσο και τη «σχετική αξία» της στη σκακιέρα της Ευρώπης. Τέλος, αυτή η συνθήκη όχι μόνο δεν επιτρέπει στις άλλες δυνάμεις να υπολογίζουν και να ελπίζουν στην ικανοποιητική συνδρομή της Πύλης, αντίθετα φανερώνει περίτρανα ότι δεν εμπνέει και «κανένα φόβο στους εχθρούς της».²⁷ Και εάν είναι γνωστός ο συσχετισμός δυνάμεων ανάμεσα στη Ρωσία και την Πύλη, και κατά συνέπεια γνωστό και το αποτέλεσμα της στρατιωτικής τους αντιπαράθεσης, καλό θα ήταν να γνωρίζουν οι «σύμμαχοί» της ότι δυ-

25. *Ο.π.*, σ. 40.

26. *Ο.π.*, σ. 41.

27. «Μια δύναμη χωρίς στρατό, χωρίς έσοδα, χωρίς μέσα, συγκροτούμενη από ετερογενή υλικά που απωθούνται αμοιβαία, το βάρος της οποίας στην πολιτική ζυγαριά είναι ανύπαρκτο [μηδέν], τέλος, μια δύναμη που επιμένει να παραγνωρίζει τα ίδια της τα συμφέροντα και η οποία δεν θέλει να κάνει καμιά διάκριση ανάμεσα στους αληθινούς φίλους και τους φυσικούς εχθρούς της, ποια ελπίδα άραγε θα ήταν ικανή να κυφορήσει στους πρώτους, ποιο φόβο θα μπορούσε να εμπνεύσει στους δεύτερους;» Βλ. *ό.π.*, σ. 41.

νάμεις λιγότερο σημαντικές, όπως των «Ελλήνων» και των «Σέρβων», είναι σε θέση να δημιουργήσουν και αυτές «δυσάρεστες» καταστάσεις στην οθωμανική δεσποτική εξουσία.

Έτσι, το πρόβλημα της κρίσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και κατ' επέκταση της αδυναμίας της να διαδραματίσει κάποιον ουσιαστικό και σημαντικό ρόλο στην περιοχή, εγγράφεται στο πολιτικό επιχείρημα του Μαυροκορδάτου ως μία σοβαρή απειλή της πολιτικής ισορροπίας στην Ευρώπη. Αυτός ο συλλογισμός μαρτυρεί και μνημονεύει τον κίνδυνο που ελλοχεύει σε περίπτωση ρωσικής εισβολής στα εδάφη της οθωμανικής επικράτειας, ο οποίος θα είχε ως φυσικό επακόλουθο την επέκταση και ενίσχυση της ρωσικής παρουσίας στην Ευρώπη:

«Αυτό το μηδενικό είναι, κατά τη γνώμη μου, η Τουρκία μέσα στην εξίσωση της πολιτικής ισορροπίας. Η Τουρκία δεν είναι τίποτα, δεν μπορεί τίποτα όσο θα αποτελεί ένα χωριστό σώμα. Όμως, θα δεκαπλασιάσει τις δυνάμεις της Ρωσίας όταν θα δεχθεί, μια μέρα, εισβολή. Τότε, η εγκαθίδρυση μιας ευρωπαϊκής πολιτικής ισορροπίας καθίσταται ένα εντελώς χιμαιρικό σχέδιο και δεν μπορεί κανείς να προσδιορίσει τα όρια της πρωτοκαθεδρίας [επικράτησης] που θα αποκτούσε η Ρωσία πάνω σε όλες τις κυβερνήσεις της Ευρώπης».²⁸

Το μέγιστο διακύβευμα για τον Μαυροκορδάτο είναι η ισορροπία δυνάμεων στην Ευρώπη. Ένα διακύβευμα το οποίο η Πύλη δεν φαίνεται να κατανοεί και, «δυστυχώς», σε μεγάλο βαθμό εξαρτάται από το «βάρος» της στην πολιτική ζυγαριά της Ευρώπης ή από την «αριθμητική» θέση της στην εξίσωση της πολιτικής ισορροπίας, η οποία δηλώνεται ως ένα «μηδενικό». Ένα μηδενικό από μόνο του δεν μπορεί να προσθέσει ή να μειώσει σε τίποτα το μέτωπο των δυτικών δυνάμεων αλλά μπορεί, αν παύσει η Τουρκία να υπάρχει ως ανεξάρτητη κρατική οντότητα, να προστεθεί στη δύναμη της Ρωσίας, με συνέπεια να την δεκαπλασιάσει. Παρ' όλ' αυτά, το Διβάνι συνεχίζει να υπάρχει και να λειτουργεί μέσα στην άγνοια και την τυφλότητά του, αγνοώντας κάθε βοήθεια ή μεσολάβηση από τους Δυτικούς στην επίλυση των προβλημάτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην προσπάθειά των τελευταίων να αποτραπεί μια ανεπανόρθωτη καταστροφή.

28. Ο.π., σ. 42.

«Είναι αλήθεια ότι η ελαττωματικότητα του διοικητικού συστήματός της, η άσχημη κατάσταση των οικονομικών της, η απουσία οποιασδήποτε τάξης και πειθαρχίας στα στρατεύματά της, η ετερογένεια των μερών που συνθέτουν το σύνολο των κατοίκων της, όλ' αυτά τα στοιχεία μαζί δεν θα ήταν αρκετά ικανά για να εμπνεύσουν ανησυχίες στους πραγματικούς φίλους της Πύλης. Αυτές, όμως, οι ανησυχίες είναι λιγότερο ασήμαντες από εκείνες που η γειννίαση και η απειλητική στάση της Ρωσίας τους αναγκάζει να σκεφτούν και αρκεί αυτή [δηλ. η Ρωσία] να μην αποκτήσει μια αύξηση δυνάμεων πάνω από κάθε υπολογισμό, από κάθε αναλογία εκτείνοντας την ήδη κολοσσιαία κυριαρχία της ως τις ακτές του Βοσπόρου, [ώστε] κάθε επανάσταση, οποιαδήποτε αλλαγή, ακόμη και μια αλλαγή δυναστείας που θα μπορούσε να συμβεί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, δεν θα μπορούσε να εμπνεύσει κανένα φόβο για την ηρεμία και ησυχία της Ευρώπης».²⁹

Οι Ευρωπαίοι γνωρίζουν ότι ο πραγματικός κίνδυνος για το σύστημα ισορροπίας δυνάμεων στην ήπειρό τους έρχεται από τον Βορρά. Οι «σοβαρές» ανησυχίες τους λοιπόν όσον αφορά τις επεκτατικές διαθέσεις της Ρωσίας δεν μπορούν να συγκριθούν με το όποιο ενδιαφέρον τους για την εσωτερική κατάσταση που παρατηρείται στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, μία κατάσταση η οποία ενισχύει και τροφοδοτεί τον φόβο που προκαλεί η Ρωσία. Με άλλα λόγια, οι δυτικές δυνάμεις γνωρίζουν ότι η σημερινή κατάσταση πραγμάτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, μία κατάσταση αποσύνθεσης, παραλυσίας και έντονων εθνικών και κοινωνικών διαφοροποιήσεων και δυσφοριών για το σύστημα της οθωμανικής κυριαρχίας, συνιστά απειλή για τα γενικότερα συμφέροντα της Ευρώπης. Παράλληλα, όμως, οι ίδιοι ενδιαφερόμενοι, δηλαδή οι Δυτικοί, θα πρέπει να γνωρίζουν ότι η εν λόγω κατάσταση της οθωμανικής διοίκησης δεν εγκυμονεί μόνο ανησυχίες που σχετίζονται με την ανικανότητα της τελευταίας να αντιτάξει την οποιαδήποτε αντίσταση στη Ρωσία, αλλά ενδεχομένως μπορεί να κυφορήσει και μια σειρά τριγμών και μεταβολών στο εσωτερικό του οθωμανικού συστήματος.

Η μορφή των εξελίξεων μπορεί να πάρει το χαρακτήρα μιας «επανάστασης», μιας οποιασδήποτε «αλλαγής» και, τέλος, μιας «αλλαγής δυναστείας» στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η χρήση των όρων Οθωμανική Αυτοκρατορία/οθωμανός υπήκοος

και «Τουρκία/Τούρκος δεσπότης» που έχει υιοθετήσει ο Μαυροκορδάτος επιτρέπει να υποθέσουμε ότι δεν εννοεί αναγκαστικά ή/και αποκλειστικά μια αλλαγή δυναστείας του «Τούρκου/δεσπότη/Σουλτάνου». Διότι αν ήθελε να αφήσει να υπονοηθεί κάτι τέτοιο θα μπορούσε να διατυπώσει την ίδια φράση με διαφορετικό τρόπο, δηλαδή, ως μια αλλαγή της εν λόγω σουλτανικής δυναστείας από κάποια άλλη. Το σίγουρο είναι πως όποια μορφή και αν πάρει η «αλλαγή», θα αφορά εξελίξεις και γεγονότα που εγγράφονται σε κοινωνικοπολιτικές διαδικασίες και διεργασίες οι οποίες σχετίζονται με την ύπαρξη και το χαρακτήρα του οθωμανικού κράτους.

Δ. Το «αναπόφευκτο» της πτώσης και το «απρόβλεπτο» της αλλαγής

«Η πτώση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι δυνατή ή όχι; Πιστεύω, ή για να πω καλύτερα είμαι πεπεισμένος ότι όχι μόνο είναι δυνατή, αλλά, επιπλέον, είναι και αναπόφευκτη. Μένει να αποδείξω ή τουλάχιστον να εκθέσω τους λόγους οι οποίοι με υποχρεώνουν να υιοθετώ αυτή τη γνώμη».¹

Στον χαρακτήρα του «αναπόφευκτου», δηλαδή στην αναπότρεπτη εξέλιξη των πραγμάτων, θα οφείλεται η όποια «αλλαγή» συντελεστεί στο μέλλον και η οποία μνημονεύεται στο λόγο του Μαυροκορδάτου. Η παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έχει πλήξει τα θεμέλια του συστήματος στο οποίο εδράζεται, με αποτέλεσμα η πτώση της να φαίνεται «δυνατή» καθώς και «αναπόφευκτη». Το «είναι δυνατό να συμβεί η πτώση» αναφέρεται στην δυνατότητα της Ρωσίας να εισβάλει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το «αναπόφευκτο», όμως, της πτώσης, εκτός από τη σίγουρα διαγραφόμενη ήττα της Πύλης σε μια στρατιωτική αντιπαράθεση με τη Ρωσία, παρέμπει και σε κοινωνικοπολιτικές και πολιτισμικές εξελίξεις που έχουν συντελεστεί μέσα στο πλαίσιο του συστήματος της κατάκτησης. Το «αναπόφευκτο» του Μαυροκορδάτου δεν προσομοιάζει με την «τουρκική μοιρολατρία», γιατί είναι προϊόν όχι διανοητικής αδράνειας αλλά μιας ορθολογικής εξέτασης της οθωμανικής πραγματικότητας: μιας κρίσης που στηρίζεται σε γεγονότα και σε αποδείξεις. Παρ' όλ' αυτά, το «αναπόφευκτο» δεν παύει να είναι προϊόν της προσωπικής εκτίμησης του Μαυροκορδάτου, κάτι που ο ίδιος δεν διστάζει να το παραδεχθεί στο «πονημάτιόν» του. Τέλος, δεν παύει να είναι ταυτόχρονα η πολιτική κρίση του για τα όσα έχουν ήδη συμβεί στο οθωμανικό κράτος και για εκείνα που θα συντελεστούν στο μέλλον.

Στην απόπειρά του να θεμελιώσει την άποψη για το «αναπόφευκτο», ο Μαυροκορδάτος θα επαναλάβει όλη την προηγούμενη συλλογιστική που κατέληγε σε διαπιστώσεις οι οποίες αναδείκνυαν την παρακμή, τον εκφυλισμό, την παραλυσία και, τέλος, την «ασθένεια» της οθωμανικής εξουσίας. Σε αυτό το σημείο, όμως, το βασικό

1. Ο.π., σ. 44.

επιχείρημα θα επικεντρωθεί στον εκφυλισμό του «Τούρκου» στρατιώτη και κατ' επέκταση στη συνολική/συλλογική ανικανότητα των «τουρκικών» στρατιωτικών δυνάμεων· μία ανικανότητα η οποία ενισχύεται από την παράθεση και όλων των άλλων αρνητικών χαρακτηριστικών και γνωρισμάτων που αποδίδει ο Μαυροκορδάτος στο «τουρκικό» έθνος. Η ιδιαίτερη αναφορά στη στρατιωτική ικανότητα και ετοιμότητα της «Τουρκίας» σχετίζεται με την απειλή καθόδου της Ρωσίας προς τον Νότο. Έτσι, σε περίπτωση πολέμου η Οθωμανική Αυτοκρατορία είναι καταδικασμένη σε ήττα, άρα κινδυνεύει να βρεθεί υπό ρωσική «κατοχή», εξαιτίας της διάλυσης της στρατιωτικής δύναμης, εδώ και έναν αιώνα περίπου, καθώς και του «εκφυλισμού» των στρατιωτών της. Σε εκείνους που υποστηρίζουν ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία διαθέτει τις αναγκαίες και ικανές δυνάμεις για να αντιμετωπίσει τη ρωσική απειλή, ο Μαυροκορδάτος θα απαντήσει τα εξής:

«Τίποτα δεν μας αποδεικνύει το αδύνατον της κατάκτησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εγκαταλελειμμένης στα δικά της μέσα: όλα μας πείθουν, αντίθετα, ότι θα είχε, εδώ και καιρό, πραγματοποιηθεί αν δεν υπήρχε η συνδρομή περισσότερων περιστάσεων, των οποίων ένα μέρος οφείλεται στην τύχη και στις ιδιοτροπίες της μοίρας, ενώ το άλλο, αναμφισβήτητα, οφείλεται στην πολιτική των ευρωπαϊκών δυνάμεων που ενδιαφέρονται για τη σωτηρία της Τουρκίας».²

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία θα είχε ήδη αντιμετωπίσει μια εισβολή από τη Ρωσία, που με τη σειρά της θα είχε οδηγήσει στην πτώση της αν δεν συνέτρεχαν διάφοροι λόγοι, που είτε είχαν να κάνουν με την τύχη, είτε με την ίδια την πολιτική της Ρωσίας, είτε, κυρίως, με την πολιτική των ευρωπαϊκών δυνάμεων, η οποία υπαγόρευε, για τα δικά τους πάντα συμφέροντα, το δόγμα της διατήρησης και ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο συλλογισμός περί της «καταδικασμένης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε ήττα» μαρτυρεί τον εις βάρος της συσχετισμό στρατιωτικών δυνάμεων σε περίπτωση πολέμου με τη Ρωσία. Ο εν λόγω συσχετισμός καθίσταται χειρότερος για την Πύλη από τη στιγμή που υπεισέρχεται και ο παράγοντας ποιότητα. Με άλλα λόγια, η ποιοτική διαφορά ανάμεσα στις στρατιωτικές δυνάμεις των δύο κρατών είναι μεγάλη και κυρίως η ποιοτική υπεροχή της Ρωσίας οφείλεται

2. *Ο.π.*, σ. 48

ιδιαίτερα στην «αποχή των Τούρκων» από καθετί που σχετίζεται με τον εκσυγχρονισμό του στρατού τους.

Ο Μαυροκορδάτος δεν θα περιορίσει το επιχείρημά του μόνο στην εξέταση των στρατιωτικών δυνατοτήτων των δύο δυνάμεων. Θα αντιμετωπίσει, και την άποψη που υποστηρίζει ότι σε περίπτωση ξένης εισβολής που θα έχει σκοπό την ανατροπή της οθωμανικής εξουσίας, οι «Τούρκοι» θα διεξάγουν έναν «εθνικό» πόλεμο,³ δηλαδή θα διαθέτουν ένα ηθικό πλεονέκτημα καθώς και υψηλό κίνητρο, όπως είναι αυτό της προστασίας του τόπου ή της «πατρίδας». Με άλλα λόγια, οι «Τούρκοι», μπροστά στο ενδεχόμενο ξένης εισβολής, θα εμφάνιζαν από το οπλοστάσιο τους εκείνα τα ηθικά και ψυχικά αποθέματα που έχει ο καθένας ανάγκη όταν υπερασπίζεται τον τόπο του και τα συμφέροντά του. Ο Μαυροκορδάτος σημειώνει, σε αυτό το σημείο, ότι η στρατιωτική πρακτική και εμπειρία των «Τούρκων» δεν έχει να μας επιδείξει κανένα ανάλογο παράδειγμα κατά τη διάρκεια των τελευταίων χρόνων.⁴ Αλλά και η μέχρι τώρα προβληματική του Μαυροκορδάτου δεν αφήνει περιθώρια για μία τέτοια υπόθεση.

3. «Η άποψη ότι, σε περίπτωση ξένης εισβολής προσανατολισμένης στην ανατροπή της οθωμανικής εξουσίας, ο πόλεμος δεν θα κρινόταν απλώς από τους ελιγμούς των στρατευμάτων και τις συντεταγμένες μάχες, αλλά θα ήταν περισσότερο ένας εθνικός πόλεμος, ένας πόλεμος μέχρι θανάτου εναντίον ενός ολόκληρου σπλισμένου λαού, άποψη που φαίνεται να την συμμερίζονται ακόμη και κάποια πολύ αξιόλογα πρόσωπα, δεν στηρίζεται ούτε στα παραδείγματα του παρελθόντος ούτε στους υπολογισμούς της αριθμητικής σχέσης ανάμεσα στους Τούρκους και τα άλλα έθνη που κατοικούν στην Τουρκία». Βλ. *ό.π.*, σ. 48.
4. Είναι χαρακτηριστικός ο λόγος του Μαυροκορδάτου που αναφέρεται στην αναζήτηση κάποιου «παραδείγματος» των «Τούρκων» στην περίπτωση που διεξήγαγαν «εθνικό» πόλεμο. Συγκεκριμένα, κάνοντας λόγο για τον τελευταίο ρωσοτουρκικό πόλεμο καταθέτει τα εξής: «Επίσης, στον τελευταίο πόλεμο εναντίον της Ρωσίας, οι Τούρκοι δεν έδειξαν κανένα σημάδι από αυτόν τον εθνικό και θρησκευτικό ενθουσιασμό για τον οποίο, χαριστικά, τους θεωρούν ικανούς». Στο διάστημα αυτού του πολέμου υπήρξαν στιγμές όπου όλες οι δυνάμεις που χρησιμοποιούσε η Ρωσία εναντίον τους περιορίζονταν σε μία χούφτα μαχητών. Κάθε στρατιωτική τέχνη θα μπορούσε να υποκύψει μπροστά στη μεγάλη ανισότητα του αριθμού, εάν οι Τούρκοι ήταν διατεθειμένοι να βαδίσουν εναντίον του εχθρού για να τον εκδιώξουν από το έδαφός τους, αλλά αυτοί προτίμησαν καλύτερα να εκθρονίσουν δύο Σουλτάνους και να σφαγιάσουν αρκετούς Υπουργούς παρά να κατευθύνουν τις κοινές προσπάθειές τους εναντίον των Ρώσων. Έβρισκαν ότι οι Σουλτάνοι και οι Υπουργοί είναι πολύ πιο εύκολα θύματα». *Ο.π.*, σσ. 48-49.

Συγκεκριμένα, ο Μαυροκορδάτος, εξετάζοντας την ηθική δύναμη των «Τούρκων», είχε επισημάνει ότι είναι ανύπαρκτη και δεν είχε αμελήσει να αναφέρει την παντελή απουσία των αισθημάτων της ελευθερίας και της φιλαυτίας. Ένας λαός μεγαλωμένος μέσα σε συνθήκες δουλείας εξαιτίας της δεσποτικής οθωμανικής εξουσίας, σύμφωνα με τον Μαυροκορδάτο, δεν μπορεί να υιοθετεί συμπεριφορές και στάσεις οι οποίες παραπέμπουν στην έννοια του πολίτη, δηλαδή στο συνειδητοποιημένο πολιτικά κοινωνικό υποκείμενο. Με άλλα λόγια, μόνο οι «πολίτες» μπορούν να προσδώσουν «εθνικό» χαρακτήρα σε έναν πόλεμο.

Ο «Τούρκος», ο οποίος δεν μοιάζει στον Αθηναίο πολίτη –πρόκειται για το παράδειγμα που προηγουμένως χρησιμοποίησε ο Μαυροκορδάτος–, δεν είναι σε θέση να μεταγράψει μία ξένη εισβολή ως «αντεθνική» ενέργεια, διότι έχει πλήρως αρνητικά αξιολογημένο το ίδιο το «τούρκικο» σύστημα κυριαρχίας, στο πλαίσιο του οποίου όχι μόνο ο «ραγιάς» αλλά και ο ίδιος αισθάνεται έρμαιο της αυθαιρεσίας του οθωμανικού συστήματος διακυβέρνησης. Στη συνέχεια ο Μαυροκορδάτος, διευρύνοντας το επιχειρήματά του, θα υποστηρίξει ότι ακόμη και στην περίπτωση ενός «εθνικού πολέμου» η κατάρρευση της οθωμανικής εξουσίας είναι μια δυνατή υπόθεση και τεκμηριώνει την εν λόγω άποψη ως εξής:

«Αποδείξαμε τη μεγάλη αριθμητική κατωτερότητα των Τούρκων κυρίως στο ευρωπαϊκό τμήμα της αυτοκρατορίας σε σχέση με το σύνολο όλων των άλλων εθνών που κατοικούν τα Οθωμανικά κράτη. [επαρχίες]. Στην ευρωπαϊκή Τουρκία οι Έλληνες μόνοι τους εμφανίζουν μια αναμφισβήτητη ανωτερότητα σε όλες τις αναλογίες είναι πολύ περισσότεροι, πιο ενεργητικοί και πιο έξυπνοι από τους Τούρκους. Το εθνικό πνεύμα, αν και σφοδρά καταπесμένο, δεν μπόρεσε ποτέ να κατασταλαεί. Το ίδιο πνεύμα παίρνει έναν πολύ πιο επωφελή προσανατολισμό, στο βαθμό που οι Έλληνες μορφώνονται. Οι Τούρκοι έχουν μείνει στάσιμοι ως προς τις γνώσεις και έχουν εκφυλιστεί ως προς την ανδρεία και το θάρρος. Οι Έλληνες προχωρούν γρήγορα στο στάδιο των γραμμάτων και του πολιτισμού και το θάρρος τους αυξάνεται στο βαθμό που σημειώνουν προόδους [στον εν λόγω τομέα]. Οι σημερινοί Έλληνες δεν είναι ούτε εκείνοι του 1772 ούτε και του 1788: εάν τους είδε κανείς σε εκείνες τις εποχές να ξεσηκώνονται στον πρώτο κανονιοβολισμό του εχθρού της Τουρκίας, πιστεύει ότι θα παραμείνουν ήσυχοι στο μέλλον; Ποιο θα ήταν το αποτέλεσμα ενός εθνικού πολέμου κατά τον οποίο οι Έλληνες θα συμμαχούσαν με τους εχθρούς της Ημισελήνου; Ο αριθμός, η τέχνη, η τόλμη, το εθνικό πνεύμα, εκείνο της εκδίκησης, η γνώση των τό-

πων, όλα θα συναθροίζονταν εναντίον των Τούρκων· μετά από όλα αυτά, πρέπει άραγε να πιστεύουμε στο αδύνατο της πτώσης της αυτοκρατορίας τους; Μπορούμε, ακόμη, να υποστηρίξουμε, με αφελείς λόγους, ότι οι Τούρκοι δεν μπορούν να δεχθούν επίθεση στον τόπο τους; Προσωπικά θα αποφύγω να το υποθέσω έστω και για μία στιγμή μόνο. Αλλά θα προχωρήσω ακόμη πιο μακριά: είμαι πεπεισμένος ότι αυτή η πτώση είναι αναπόφευκτη και θα προσπαθήσω να το αποδείξω». ⁵

Ο Μαυροκορδάτος, σε μια εκπληκτική διανοητική ακροβασία, αναφερόμενος σε έναν ενδεχόμενο πόλεμο όπου θα συμμετείχε η Ρωσία από τη μία μεριά και από την άλλη η Οθωμανική Αυτοκρατορία, εγγράφει την παρουσία και το ρόλο των «Ελλήνων» στις μελλούμενες εξελίξεις της περιοχής. Στην προοπτική διεξαγωγής «εθνικού» πολέμου των «Τούρκων» εναντίον της Ρωσίας, δεν αντιπαραβάλλει το εθνικό ρωσικό φρόνημα με το «τουρκικό», αλλά, θεωρώντας τον εν λόγω πόλεμο μοναδική ευκαιρία εξέγερσης των «Ελλήνων», προτάσσει τη σύγκριση ανάμεσα στους «Έλληνες» και τους «Τούρκους». Μία σύγκριση από την οποία οι «Έλληνες» βγαίνουν νικητές, καθώς διακρίνονται από μία σειρά χαρακτηριστικών και γνωρισμάτων που τους καθιστούν «ανώτερους» από τους «Τούρκους». Η «ανωτερότητα» των «Ελλήνων» προκύπτει από το γεγονός ότι ο Μαυροκορδάτος τους θέλει να υπερισχύουν των «Τούρκων» σε αριθμό δυνάμεων, μιας και το θέρετρο του πολέμου θα είναι στα εδάφη της «ευρωπαϊκής Τουρκίας». Η υπεροχή των «Ελλήνων» προκύπτει, επίσης, από τη γνώση της τέχνης του πολέμου αλλά και των τόπων, καθώς και από την τόλμη που αυτοί επιδεικνύουν μπροστά στον κίνδυνο. Η «ανωτερότητα», όμως, εμφανίζεται αναμφισβήτητη όταν διαθέτει και τα ηθικοπολιτισμικά εκείνα στοιχεία, από τα οποία δεν διακρίνονται οι «Τούρκοι», δηλαδή το «εθνικό πνεύμα» και το «πνεύμα της εκδίκησης». Σύμφωνα με αυτά τα δεδομένα, είναι αδιανόητο να μην βρεθούν οι «Έλληνες» στο πλευρό των εχθρών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μια πρακτική την οποία επιβεβαιώνει το ιστορικό παρελθόν τους.

Οι «Έλληνες» δεν είναι μόνο πιο έξυπνοι και δραστήριοι από τους «Τούρκους». Τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στα δύο «έθνη» την επικυρώνει και, ταυτόχρονα, της προσδίδει ένα ποιοτικό χαρακτήρα η πρόοδος των «Ελλήνων» στον πολιτισμό. Χάρη στην εν λόγω πρόοδο και εξέλιξη, διαμορφώνεται το «εθνικό πνεύμα» τους –

5. Ο.π., σ. 49.

το οποίο, εξάλλου, δεν είχε πάψει να υφίσταται— και αυξάνεται η γενναιότητα και η ανδρεία τους. Σε μια μάχη λοιπόν μεταξύ πολιτισμού και βαρβαρότητας, ανάμεσα στην πρόοδο και την στασιμότητα, σε μία αντιπαράθεση «εθνικού πνεύματος» και εκφυλιστικών φαινομένων καθίσταται φανερή η διαγραφόμενη ήττα των «Τούρκων», με άλλα λόγια, η Οθωμανική Αυτοκρατορία θα είναι ο μεγάλος ηττημένος και, κατά συνέπεια, δεδομένη θα πρέπει να θεωρείται και η πτώση της.

Ο Μαυροκορδάτος, πλέον, κάνει λόγο για τα «πράγματα που θα έρθουν»,⁶ με την πτώση ή μετά την πτώση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο λόγος του παραπέμπει σε εξελίξεις για τις οποίες πιστεύει ότι θα συντελεσθούν στο ζετύλιγμα του χρόνου. Το ένα από αυτά τα «πράγματα» είναι ο επικείμενος πόλεμος με τη Ρωσία, ο οποίος θα καταφέρει το οριστικό κτύπημα στο σαθρό οικοδόμημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Όλα τα στοιχεία και οι ενδείξεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι ταραγμένες σχέσεις των δύο κρατών έχουν φθάσει σε ένα οριακό σημείο, όπου η αποτροπή της στρατιωτικής αντιπαράθεσης φαντάζει τρομερά δύσκολη υπόθεση.⁷ Το δεύτερο «πράγμα που θα έρθει» είναι η εκτίμηση του Μαυροκορδάτου ότι θα υπάρξουν

6. «Παρουσιάζοντας εδώ τη προσωπική μου άποψη δεν εγγυώμαι το αλάνθαστό της. Γράφω σύμφωνα με την πεποίθησή μου: θα καταλήξω στα συμπεράσματά μου (τους συλλογισμούς μου) από όλα όσα είδα, από όλα όσα μπόρεσα να παρατηρήσω, από όσα, τέλος, σχετικά με την Τουρκία γνώρισα. Δεν θα προχωρούσα τον συλλογισμό καθόλου αυθαίρετα: θα προσπαθήσω να αναφέρω όλους τους λόγους για τους οποίους δεν μπορώ να δεχθώ μια κάποια άποψη (γνώμη), να υιοθετήσω ή να υποστηρίξω μια άλλη. Μετά, όμως, θα μιλήσω για πράγματα που θα έρθουν στα οποία αυτή ή η άλλη περίπτωση, που δεν θα μπορούσα να προβλέψω, μπορεί να δώσει μια στροφή [εξέλιξη] εντελώς διαφορετική». Βλ. *ό.π.*, σ. 44.

7. Ο Μαυροκορδάτος υποστηρίζει ότι η ειρήνη ανάμεσα στη Ρωσία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν είναι καθόλου εξασφαλισμένη. Οι διαπραγματεύσεις που ξεκίνησαν εδώ και τέσσερα χρόνια στην Κωνσταντινούπολη δεν κατέληξαν σε κανένα αποτέλεσμα. Η κατάσταση πραγμάτων μετά τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου δεν είναι παρά μια ανακωχή κατά την οποία διαπραγματεύονται χωρίς να μπορούν να συμβιβαστούν. Ο Μαυροκορδάτος θεωρεί τον πόλεμο σίγουρο αν και ο τσάρος Αλέξανδρος Α΄ ακολουθεί ειρηνική πολιτική. Διαπιστώνει αντιφάσεις σε αυτή την πολιτική, επισημαίνοντας ότι η Ρωσία διατηρεί σε εγρήγορση και ετοιμότητα έναν πολύ μεγάλο στρατό. Ακόμη και στην περίπτωση που όσο ζει ο Αλέξανδρος καταφέρει να αποφύγει τον πόλεμο, ο Μαυροκορδάτος θέτει το ερώτημα τι θα κάνει ο διάδοχός του: «Όλα μας πείθουν ότι ακόμη και σε αυτήν την περίπτωση, ο πόλεμος θα ξεσπάσει με την άνοδο του διαδόχου του στο θρόνο και μόλις θα ξεσπάσει ο πόλεμος τίποτα δεν μπορεί να μας μεταπείσει ότι η απώλεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν είναι εξασφαλισμένη». Βλ. *ό.π.*, σσ. 50-51.

εξελιξείς στο εσωτερικό του συστήματος της οθωμανικής κατάστασης, οι οποίες θα δρομολογήσουν την «αλλαγή».

Πρόκειται για τις κοινωνικοπολιτικές και πολιτισμικές διαδικασίες που υπαινίχθηκε προηγουμένως, δηλαδή για μια σειρά διεργασιών που θα αλλάξουν την εικόνα στην περιοχή. Ο Μαυροκορδάτος, λοιπόν, υποστηρίζει ότι δεν είναι μόνο ο μελλοντικός πόλεμος που συνιστά κίνδυνο για την Οθωμανική Αυτοκρατορία: «[...] ο κίνδυνος να δεχθεί εισβολή από τη Ρωσία δεν είναι ο μόνος που απειλεί την αυτοκρατορία. Υπάρχει και ένας άλλος ο οποίος για να είναι [φαίνεται] λίγο πιο μακρινός δεν είναι καθόλου λιγότερο βέβαιος».⁸ Και αυτός ο κίνδυνος δεν είναι άλλος από την «αλλαγή», την «επανάσταση» και την «αλλαγή δυναστείας» στο οθωμανικό σύστημα κυριαρχίας:

«Οι Έλληνες δεν μπορούν πια να παραμένουν για καιρό μέσα στην υποταγή. Τα σκότη της βαρβαρότητας και της άγνοιας μέσα στα οποία τους κρατούσαν οι καταπιεστές τους, άρχισαν να διαλύονται (να σκορπούν). Αισθάνονται ήδη την ντροπή να είναι σκλάβοι ενός έθνους που έμαθαν να το περιφρονούν. Μετρούν τις δυνάμεις τους και τις βρίσκουν ανώτερες από εκείνες των εχθρών τους. Δεν είμαστε, αναρωτιούνται, οι πραγματικοί αυτόχθονες αυτής της χώρας; Δεν είμαστε οι φυσικοί κληρονόμοι του εδάφους που ανήκε στους προγόνους μας; Μας αποκλήρωσαν με μια συμφωνία, με μια οποιαδήποτε συνθήκη με τους δυνάστες μας; Ποιοι είναι οι τίτλοι των αφεντών μας, ποια είναι τα δικαιώματά τους πάνω στη δυστυχημένη πατρίδα μας, στα αγαθά μας, στη ζωή μας, σε εκείνη των παιδιών μας; Πού είναι οι υποχρεώσεις που έδεσαν τους προγόνους μας, που δένουν εμάς τους ίδιους στην υπακοή; Αυτοί οι Ασιάτες κατακτητές δεν έχουν κανένα δικαίωμα ιθαγένειας: ήρθαν να αποσπάσουν με τη βία εκείνα τα οποία κατείχαμε και δια της βίας εμείς πρέπει να τα επανακτήσουμε. Αυτός είναι ο λόγος των σημερινών Ελλήνων, αυτό είναι το πνεύμα που τους εμπνύχωνει και ο καθένας αντιλαμβάνεται εύκολα ότι δεν πρόκειται για εκείνο [το πνεύμα] ενός λαού ο οποίος μπορεί να παραμένει για καιρό υποταγμένος όταν αποκτά συνέχεια καινούργια μέσα για να επανακτήσει την ελευθερία του. Αυτά τα μέσα είναι οι ταχείς πρόοδοι των Ελλήνων προς τον πολιτισμό χάρη σε μια ενδελεχή και συνεχή ενασχόληση με καθετί που μπορεί να τον παρασκευάσει. Δεν θέλω να προσδιορίσω ένα συγκεκριμένο τέρμα. Αλλά παίρνοντας, για να μην διαψευστούμε,

8 *Ο.π.*, σ. 51.

το πιο μακρινό τέρμα, είμαι πεπεισμένος ότι εάν η Ρωσία δεν προλάβει όλους αυτούς τους υπολογισμούς, που πιθανόν θα τους προλάβει, η Οθωμανική Αυτοκρατορία θα καταρρεύσει το πολύ μέσα σε 40 χρόνια κάτω από τα κτυπήματα που θα της δώσουν μόνες οι προσπάθειες των Ελλήνων».⁹

Προκύπτει, λοιπόν, ότι την «αλλαγή» στο καθεστώς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα τη φέρουν οι «Έλληνες», διότι δεν μπορούν, πλέον, να υφίστανται την υποταγή που υπαγορεύει και απαιτεί το οθωμανικό σύστημα κυριαρχίας. Οι «Έλληνες», από τη στιγμή που έκαναν τα πρώτα βήματά τους στον πολιτισμό, συνειδητοποιούν τη διαφορά τους με τους «Τούρκους». Αισθάνονται «ανώτεροι». Η συνείδηση αυτής της «ανωτερότητας» επιβάλλει το αίσθημα της «περιφρόνησης» που αισθάνονται για το «κατώτερο τουρκικό έθνος». Το «ασιατικό», «βάρβαρο» και «απαίδευτο» έθνος, όπως μνημονεύονται στο λόγο του Μαυροκορδάτου οι «Τούρκοι», δεν είναι άξιο λόγου και σεβασμού. Οι ίδιοι οι «Έλληνες» αισθάνονται «ντροπή» να διάγουν το βίο τους σε ένα καθεστώς δουλείας.

Όμως, οι σύγχρονοι «Έλληνες» δεν έχουν μόνο συνειδητοποιήσει την πολιτιστική διαφορά τους με τους «Τούρκους», η σύγκριση με τους οποίους τους καθιστά «ανώτερους», αλλά, εξαιτίας αυτής συνειδητοποίησης, αρθρώνουν έναν διαφορετικό λόγο, που συγκροτείται από μια συλλογιστική που σχετίζεται με ζητήματα/ερωτήματα που αφορούν το νομικοπολιτικό καθεστώς της υποταγής τους. Υποταγή που ποτέ δεν αποδέχθηκαν –κυρίως ποτέ δεν υπήρξε καμία συμφωνία ή συνθήκη η οποία να υπαγόρευσε την υποδούλωσή τους.

Με άλλα λόγια, δεν υπάρχει κανένα «συμβόλαιο» ανάμεσα στους «Έλληνες/ραγιαδες» και τους «Τούρκους/κατακτητές» που να καταγράφει και να νομιμοποιεί την παρούσα κατάσταση υποταγής. Δεν υπάρχει κανένα «συμβόλαιο» με το οποίο να προκύπτει η απεμπόληση των δικαιωμάτων των «Ελλήνων», αλλά ούτε και η δέσμευση τήρησης κάποιων υποχρεώσεων από την πλευρά τους. Αντίθετα, αυτό που υπάρχει και ισχύει είναι μια πλήρης καταστρατήγηση κάθε ανθρώπινου δικαιώματος από τον «Τούρκο/δυνάστη», προϊόν μιας επιθετικής κατακτητικής δράσης. Άρα το σύστημα της κατάκτησης δεν διαθέτει την απαιτούμενη νομιμότητα, διότι δεν έχει επικυρωθεί με καμία συγκεκριμένη ενέργεια ή πράξη των «Ελλήνων», αλλά δεν

9. Ο.π., σ. 51.

διαθέτει πλέον και την απαραίτητη νομιμοποίησή του. Η άρση της νομιμοποίησης έχει αφητηρία το «εθνικό πνεύμα», που διαμορφώνεται μέσα από την πρόοδο των «Ελλήνων» στον πολιτισμό, και το οποίο, με τη σειρά του, διαμορφώνει το επιχείρημα της ετερότητας, δηλαδή το διακριτό σχήμα ανωτερότητα-κατωτερότητα. Ο πολιτισμός, λοιπόν, και η παιδεία είναι τα μέσα τα οποία χρησιμοποιεί ο σημερινός «Έλληνας» για να ξανακερδίσει την ελευθερία του. Οι γνώσεις και τα επιτεύγματα του πολιτισμού θα επιβληθούν στο «σκότος της τουρκικής βαρβαρότητας».

Κατά τον Μαυροκορδάτο, είναι ο δυτικός πολιτισμός, προϊόν και αυτός του ένδοξου αρχαιοελληνικού παρελθόντος, που θα κατισχύσει ολοκληρωτικά απέναντι στον ανατολικό/ασιατικό πολιτισμό. Είναι οι αρχές του δυτικού κόσμου και πολιτισμού που καθοδηγούν το «ελληνικό εθνικό πνεύμα» και αναμφισβήτητα το καθιστούν πολιτισμικά ανώτερο από το «τουρκικό». Είναι οι δυτικές αρχές πολιτικής τάξης και οργάνωσης που δίνουν λαβή για να προβληματισθεί και να αναλογισθεί ανάλογα το «ελληνικό έθνος» σχετικά με τους όρους και τις συνθήκες ύπαρξής του καθώς και για το ίδιο το σύστημα της οθωμανικής εξουσίας. Τέλος, είναι η επαφή και η ενασχόληση με τον πολιτισμό που δείχνει τον δρόμο της ελευθερίας, αλλά η ελευθερία ως ενεργητικό αίτημα των υποδούλων «Ελλήνων» μπορεί να υιοθετήσει διάφορους τρόπους διεκδίκησης, ένας από τους οποίους είναι και ο βίαιος τρόπος: «να αρπάξουν τα όπλα οι Έλληνες στην πρώτη ευκαιρία που θα τους δοθεί».

Σε αυτό το σημείο το «εθνικό πνεύμα» συναντά το «πνεύμα της εκδίκησης» που έχει ήδη αναφέρει ο Μαυροκορδάτος. Το «ελληνικό εθνικό πνεύμα» αδυνατεί πια να κατανοήσει, άρα να αποδεχθεί, την υποταγή και θέτει ερωτήματα που σχετίζονται με τα δικαιώματα στη ζωή, την περιουσία και την πατρίδα. Δικαιώματα τα οποία καταστρατηγήθηκαν και καταπατήθηκαν με τη βία από τους «Ασιάτες κατακτητές», δηλαδή από εκείνους που δεν έχουν κανένα «δικαίωμα ιθαγένειας» στον τόπο των «Ελλήνων».

Έτσι, λοιπόν, αφού οι «Τούρκοι» μην έχοντας κανένα δικαίωμα που να προκύπτει από κάποια νόμιμη πράξη, συμφωνία, συνθήκη ή τίτλους κυριότητας, αλλά αντίθετα με τη βία, δηλαδή με μία αναγκαστική ενέργεια, άρα παράνομη, σφετερίστηκαν τα «ελληνικά» δικαιώματα και αγαθά, δεν μένει στους «Έλληνες» άλλος τρόπος παρά να «πάρουν πίσω με τη βία όσα κατείχαν και τους τα απόσπασαν με βία». Ο Μαυροκορδάτος προβάλλει στο λόγο του τη «συλλογική αυτοδικία», με την έννοια ότι η «ελληνική» εθνική ομάδα αισθάνεται να έχει υποστεί βλάβη από τους «Τούρκους»

Εδώ, το «πνεύμα της εκδίκησης» συνιστά μέσο αποκατάστασης μιας αρμονικής κοινωνικοπολιτικής συνθήκης και λειτουργίας και δεν έχει ατομική διάσταση. Η «εκδίκηση», λοιπόν, δεν είναι κατακριτέα, διότι δεν αναφέρεται σε προσωπική αλλά σε μια αντικειμενική κοινωνική ανάγκη.

Από τη στιγμή που οι Έλληνες άρχισαν να αναγνωρίζουν και να συνειδητοποιούν τις συνθήκες ύπαρξής τους μέσα στο σύστημα της κατάκτησης, δηλαδή να μην επιθυμούν να είναι πλέον υπόδουλοι σε ένα έθνος το οποίο «περιφρονούν» και το οποίο τους στερεί όλων των δικαιωμάτων τους, η «εκδίκηση», δηλαδή η ανταπόδοση για αυτό που έχουν υποστεί – την υποταγή – αρχίζει να γίνεται και ψυχολογικά νόμιμη πράξη. Η «εκδίκηση» μπορεί να θεωρηθεί ως παράνομη ενέργεια μιας και δεν αναγνωρίζεται από κανένα θεσμικό δίκαιο ως νόμιμη. Αλλά στις παρούσες συνθήκες πρόκειται για μία καθαρά δυτικού τύπου αντίληψη πολιτικής αντιμετώπισης μιας δεσποτικής, τυραννικής εξουσίας, σύμφωνα με την οποία νομιμοποιούνται οι πολίτες να αντιστέκονται και να εξεγείρονται μπροστά στις αυθαιρεσίες και τις καταχρήσεις της εν λόγω εξουσίας.

Στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής παράδοσης και αντίληψης, που ξεκινά από τον Λοκ και τον Μοντεσκιέ, ενυπάρχει η αρχή της δικαιοσύνης, ιδιαίτερα όταν έχουμε να κάνουμε με την παραβίαση φυσικών ατομικών δικαιωμάτων, και άρα είναι δυνατόν να αποδοθεί δικαιοσύνη, κάτι το οποίο σκοπεύουν να πράξουν οι «Έλληνες με τα δικά τους κτυπήματα» στην οθωμανική εξουσία. Έτσι, νομιμοποιούνται οι «Έλληνες» να προβούν σε «εκδίκηση», διότι δεν είναι αυτοί που αδικούν αλλά αντίθετα είναι εκείνοι που υφίστανται την αδικία· νομιμοποιούνται ακόμη περισσότερο να «ανταποδώσουν την «αδικία» όταν η οθωμανική διακυβέρνηση είναι αυθαίρετη, δεσποτική, άρα μη σύμφωνη με τις γενικές αρχές δικαίου που χαρακτηρίζουν μία πολιτισμένη πολιτική οργάνωση και, κατά συνέπεια, μη νόμιμη στα μάτια τους.

Οι «Έλληνες» δεν αποδέχονται πλέον ως μία νόμιμη κατάσταση πραγμάτων την οθωμανική πραγματικότητα. Η οθωμανική διοίκηση χαρακτηρίζεται διοίκηση αυθαιρεσίας και διαφθοράς, συνθήκη η οποία εκτρέφει τη «βαρβαρότητα», την «απανθρωπιά», την καταπάτηση κάθε ανθρώπινου δικαιώματος, ιδιαίτερα εκείνων που αφορούν την ίδια τη ζωή και τα αγαθά που μπορούν να απολαμβάνουν οι άνθρωποι. Το οθωμανικό καθεστώς είναι ένα καθεστώς το οποίο στηρίζεται και διατηρείται εν ζωή προσφεύγοντας στη βία και την καταπίεση. Η βία και ο καταναγκασμός μπορούν να εξασφαλίσουν πρόσκαιρα την υποταγή αλλά με κανέναν τρόπο δεν μπο-

ρούν μακροπρόθεσμα να τη διατηρήσουν. Πόσο μάλλον στην περίπτωση των «Ελλήνων», οι οποίοι δεν έδωσαν ποτέ τη συγκατάθεσή τους για την υποδούλωση. Τα πράγματα καθίστανται χειρότερα από τη στιγμή που η άσκηση της εξουσίας εκ μέρους των κυρίαρχων κατακτητών δεν είναι «ορθή» και «δίκαιη», με συνέπεια να μην έχουν το δικαίωμα να απαιτούν από τους υπόδουλους ραγιάδες την υποταγή.

Οι «Τούρκοι Ασιάτες κατακτητές» με τη συγκεκριμένη πολιτικοδιοικητική πρακτική τους δεν κατάφεραν να νομιμοποιήσουν και κατά συνέπεια να δικαιούνται να μονιμοποιήσουν την εξουσία τους. Οι «Έλληνες» περιφρονούν τους «Τούρκους/δυνάστες», δηλαδή δεν τρέφουν κανενός είδους σεβασμό και εκτίμηση στην εξουσία και την κυριαρχία τους. Δεν της αναγνωρίζουν κανένα απολύτως κύρος. Το μοναδικό κύρος της οθωμανική εξουσίας απορρέει από σειρά καταναγκασμών και επιταγών που εδράζονται στην απειλή κατά της ζωής, στον μόνιμο φόβο και σε ποικιλόμορφες κυρώσεις.

Η οθωμανική εξουσία αναγνωριζόταν ως εξουσία μόνο στο βαθμό που διέθετε τη δυνατότητα ελέγχου της κοινωνικής ζωής και στο μέτρο που εξασφάλιζε ησυχία, τάξη και ασφάλεια μέσα στο σύστημα της κατάκτησης και μεριμνούσε για τη συντήρηση και την επιβίωση των ανθρώπων. Από τη στιγμή που η παρατεταμένη κρίση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έχει καταστήσει το κυρίαρχο σύστημα διακυβέρνησης ανίκανο να εξασφαλίσει τους προαναφερθέντες στόχους, δηλαδή να ελέγχει τους όρους ύπαρξης και αναπαραγωγής του συστήματος της κατάκτησης και, επιπλέον, να προσφεύγει ολοένα και περισσότερο σε βία και καταπίεση, τότε χάνει κάθε δυνατότητα να αποκτήσει στοιχειώδη αξιοπιστία και νομιμότητα. Με άλλα λόγια, το σύστημα της οθωμανικής κυριαρχίας δεν απολαμβάνει την παραμικρή νομιμοποίηση εκ μέρους των υπόδουλων «Ελλήνων» και στο βαθμό που ποτέ δεν συναίνεσαν στην υποταγή τους απουσιάζει και η στοιχειώδης ανοχή για τη «δεσποτική/τουρκική» εξουσία.

Καθίσταται ακόμη πιο έντονη η «δυσφορία» των «Ελλήνων» απέναντι στην οθωμανική εξουσία όταν αναγνωρίζουν τον εαυτό τους, σύμφωνα με τον Μαυροκορδάτο, ως μια ανερχόμενη εθνική ομάδα, η οποία διαθέτει μια πολιτισμικού και ηθικού τύπου «ανωτερότητα» και κατά συνέπεια να φαντάζονται τον εαυτό τους ότι είναι σε θέση ή θα είναι, στο μέλλον, να ασκήσουν αντίστοιχη πολιτισμικοηθική διεύθυνση στην περιοχή, ιδιαίτερα στο ευρωπαϊκό τμήμα της οθωμανικής επικράτειας. Αυτό σημαίνει ότι οι «Έλληνες» αποκτούν αυτοπεποίθηση ως συλλογικότητα, η οποία

τους επιτρέπει να σχεδιάζουν το μέλλον τους, αλλά, κυρίως, να χειραφετούνται και να αμφισβητούν ανοικτά την κυριαρχία της μουσουλμανικής άρχουσας τάξης, δηλαδή αντιλαμβάνονται και θεωρούν τον εαυτό τους ικανό να αναλάβει πλέον έναν διευθυντικό ρόλο στην περιοχή, που ιστορικά «δικαιούνται», λόγω του ένδοξου παρελθόντος των αρχαίων Ελλήνων.

Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει ο λόγος του Μαυροκορδάτου περί της «εκδίκησης», διότι μέσα από την ανταπόδοση, και κατ' επέκταση την αποκατάσταση που υπαινίσσεται προβάλλει και φανερώνεται το νέο ιστορικό υποκείμενο, το «ελληνικό έθνος», η επίκληση του οποίου καθιστά αντικειμενικά νόμιμο το «πνεύμα της εκδίκησης». Το «ελληνικό έθνος» διεκδικεί για τον εαυτό του την ύπαρξη και την αναγνώρισή του από τους άλλους και είναι αυτό, δηλαδή το «ελληνικό έθνος» και το πνεύμα του, που δεν μπορεί να περιμένει για καιρό στην υποταγή, η οποία λογίζεται ως «παράνομη» και δεν κατανοείται ούτε εξηγείται με θρησκευτικούς λογισμούς αλλά με κοσμικούς και με τέτοιους θα επιλυθεί. Η αποκατάσταση της «νόμιμης τάξης πραγμάτων» εμπεριέχει τη σύγκρουση με τους «παράνομους κατακτητές».

Το «εθνικό πνεύμα», λοιπόν, ταυτίζεται με το «πνεύμα της εκδίκησης». Το «πνεύμα της εκδίκησης» είναι το πνεύμα της διαφωνίας, της αντίστασης και της εξέγερσης απέναντι σε μία δεσποτική, τυραννική και βάρβαρη «τουρκική» εξουσία. Το πνεύμα της εξέγερσης θα φέρει το «νέο». Το «νέο» θα προκύψει με την πτώση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία είναι αναπόφευκτη. Η «αλλαγή», το «νέο» θα έρθει σίγουρα. Αυτό που δεν είναι γνωστό είναι το πότε και ποια μορφή θα έχει. Όσον αφορά το χρόνο έλευσής του, ο Μαυροκορδάτος το τοποθετεί μέσα σε ένα διάστημα σαράντα χρόνων. Αυτό δεν σημαίνει αναγκαστικά την πάροδο της τεσσαρακονταετίας. Κυρίως, σημαίνει ότι μέσα σε αυτό το χρονικό διάστημα, το οποίο παραπέμπει σε μία ηλικιακή γενεά, οι «Έλληνες» θα καταφέρουν με τις ίδιες τους τις προσπάθειες να επιτύχουν το σκοπό τους, που δεν είναι άλλος από την εθνική τους ανεξαρτησία. Η επαφή τους με τον πολιτισμό και τα γράμματα και κατ' επέκταση η μεγαλύτερη και εντονότερη συνειδητοποίηση της «ανωτερότητας» τους θα τους οδηγήσει στην ελευθερία.

Η πολιτιστική ανωτερότητα χαράζει επίσης και το δρόμο για την πολιτική ανωτερότητα, δηλαδή την πολιτική ηγεμονία στην περιοχή, ιδιαίτερα στα εδάφη του ευρωπαϊκού τμήματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Παράλληλα, όμως, ο Μαυροκορδάτος αφήνει και ένα παράθυρο σε εξελίξεις, μία από τις οποίες είναι ο μελλοντικός

πόλεμος της Ρωσίας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, των οποίων τη χρονική στιγμή αλλά και τον αντίκτυπό που θα έχουν στους «Έλληνες» δεν μπορεί να προβλέψει. Οι εν λόγω εξελίξεις θα μπορούσαν να επιταχύνουν τόσο την πτώση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όσο και την έλευση του «καινούργιου».

Το πρόβλημα πια μετατίθεται και άρα δεν παραμένει ως ερώτημα η πτώση ή όχι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αφού η απάντηση του Μαυροκορδάτου είναι κατηγορηματική, αφού τη θεωρεί αναπόφευκτη. Η μετατόπιση του ζητήματος σε ένα άλλο επίπεδο διαμορφώνει και το νέο ερώτημα: αν η πτώση είναι ωφέλιμη ή επικίνδυνη για τις άλλες δυνάμεις της Ευρώπης. Όταν διατυπώνεται με αυτούς τους όρους το εν λόγω ερώτημα, έπεται ότι και η απάντηση του Μαυροκορδάτου θα αναφέρεται στη στάση των ευρωπαϊκών δυνάμεων.

Έτσι, το όφελος ή ο κίνδυνος από την πτώση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εξαρτάται από την πολιτική βούληση και επιλογή των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων, τις οποίες ο Μαυροκορδάτος προτρέπει να συμπεριφερθούν ως «προνοητικοί αρχιτέκτονες» και να επιδείξουν την ανάλογη σύνεση μπροστά στην «κατάρρευση» του οθωμανικού κράτους, με τις γνωστές επιλοκές και παρενέργειες που θα προκαλέσει η επέκταση και παρουσία της Ρωσίας στα οθωμανικά εδάφη.¹⁰ Ο Μαυροκορδάτος καλεί, λοιπόν, τις δυτικές κυβερνήσεις να «επωφεληθούν» από τις «βέβαιες φθορές» της υπό κατάρρευση Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επαφίεται στην «επιδεξιότητα» των εν λόγω κυβερνήσεων να καταστήσουν επωφελή για τα συμφέροντά τους την «αναπόφευκτη» κατάρρευση του οθωμανικού οικοδομήματος.¹¹ Ας εξετάσουμε, όμως, λεπτομερέστερα ποια μεθόδευση προτείνει ο Μαυροκορδάτος ώστε να είναι

10. «Όταν ένα μεγάλο οικοδόμημα κινδυνεύει να καταρρεύσει η σύνεση απαιτεί να προβλέψει κανείς τις φθορές που θα μπορούσε να προκαλέσει η πτώση του. Να προσπαθεί κανείς να ενισχύσει τα στηρίγματα, αρχικά, στη βάση του, τα αντιστηρίγματα να είναι κατάλληλα χρησιμοποιημένα. Εάν, όμως, όλ' αυτά είναι ανώφελα, το χέρι του προνοητικού αρχιτέκτονα αρχίζει να κατεδαφίζει με επιδεξιότητα ό,τι δεν μπορεί να προφυλάξει και να χρησιμοποιήσει τα υλικά στην κατασκευή ενός πιο ωραίου, ενός πιο σίγουρου οικοδομήματος. Έτσι, ένας επιδέξιος αρχιτέκτονας γνωρίζει να επωφελείται από αυτό που θα μπορούσε να προκαλέσει βέβαιες φθορές χωρίς τη χρήσιμη προνοητικότητα του». *Ο.π.*, σ. 52.

11. «Εξαρτάται, λοιπόν, απόλυτα από την επιδεξιότητα των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων να επωφεληθούν ή όχι από την πτώση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, να την καταστήσουν ωφέλιμη ή επικίνδυνη». *Ο.π.*, σ. 52

επωφελείς για τις δυτικές δυνάμεις οι συνέπειες της κατάρρευσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας:

«Όσον αφορά τα στηρίγματα που θα μπορούσε κανείς να χρησιμοποιήσει κατάλληλα πριν ακόμη από την κατάρρευση αυτού του οικοδομήματος, πιστεύω να τα έχω καθαρά επισημάνει όταν έλεγα ότι οι ενδιαφερόμενες για τη σωτηρία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δυνάμεις δεν πρέπει να αμελούν τίποτα για να ξαναοδηγήσουν το Απολωλό (παρεκτρεπόμενο) Διβάνι και να το κάνουν να υιοθετήσει τη φρόνιμη απόφαση να θυσιάσει τη Μολδαβία, τη Βλαχία και τη Σερβία, επαρχίες που δεν του ανήκουν παρά κατά το ήμισυ και τις οποίες θα χάσει αργότερα αμετάκλητα, για να εξασφαλίσει το υπόλοιπο των κτήσεών του. Βέβαια δεν είναι παρά μια επιδιόρθωση και δεν είναι στη φύση των επιδιορθώσεων να διαιωνίζουν τα οικοδομήματα. Αλλά θα υποστηριχθεί τουλάχιστον για λίγο καιρό και το είδος της απομόνωσης όπου θα το έθεταν θα προλάμβανε το κακό το οποίο η πτώση του δεν θα αμελούσε να προκαλέσει στους γείτονές του».¹²

Η λύση που προτείνει ο Μαυροκορδάτος είναι το να επαναλάβει ακόμη μία φορά, η δημιουργία τριών ανεξάρτητων ηγεμονιών, δηλαδή της Σερβίας, της Βλαχίας και της Μολδαβίας. Βέβαια, πρόκειται για μια λύση η οποία προϋποθέτει ότι οι ευρωπαϊκές δυνάμεις που τάσσονται υπέρ της διατήρησης του status quo της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κυρίως η Αγγλία και η Αυστρία, θα νουθετήσουν το «Απολωλός» Διβάνι, του οποίου η «τυφλότητα» και η «δυσπιστία» το έχουν καταστήσει ανίκανο να αντιληφθεί τα συμφέροντά του. Αλλά ακόμη και σε αυτή την περίπτωση πρόκειται για ημίμετρα που δεν θα αποτρέψουν την «αναπόφευκτη» κατάρρευση.

Με άλλα λόγια, έχουμε να κάνουμε με «επιδιορθώσεις» οι οποίες το μόνο που θα μπορούσαν, ενδεχομένως, να πετύχουν θα ήταν να μειώσουν το «κακό» που θα προξενήσει η πτώση. Το «κακό» θα είναι η ενισχυμένη παρουσία της Ρωσίας στο ευρωπαϊκό προσκήνιο και κατ' επέκταση η ανατροπή της ισορροπίας δυνάμεων στη ζυγαριά της Ευρώπης. Η Πύλη, όμως, με τη μέχρι τώρα πολιτική που έχει ακολουθήσει, τόσο στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας όσο και στις διπλωματικές της σχέσεις, δεν έχει να επιδείξει στοιχεία τα οποία θα έπειθαν ότι είναι σε θέση να κατανοήσει το μέγεθος των προβλημάτων που αντιμετωπίζει και συνεπώς να ανατρέψει αυτήν την

πτωτική πορεία, να αποτρέψει το «αναπότρεπτο». Έτσι, ο Μαυροκορδάτος δεν θα διστάσει να διατυπώσει, προχωρώντας ακόμη ένα βήμα την προηγούμενη «λύση» του προβλήματος, και να υποστηρίξει μία νέα πρόταση που καταθέτει στο κείμενό του:

«Όσον αφορά την κατεδάφισή του η οποία θα καθίστατο αναγκαία εάν δεν έμενε καμιά ελπίδα ενίσχυσής του, πιστεύω ότι χωρίζοντας για πάντα τις δύο ηγεμονίες στην αριστερή όχθη του Δούναβη και τη Σερβία για να δοθούν στην Αυστρία και αφήνοντας στη Ρωσία ένα αρκετά σημαντικό μέρος της ασιατικής ακτής στη Μαύρη Θάλασσα, στη δε Αγγλία κάποια σημαντικά νησιά όπως την Κύπρο και την Κρήτη και εγείροντας μια Ελληνική Αυτοκρατορία, αποτελούμενη από το υπόλοιπο της ευρωπαϊκής Τουρκίας και τη Μικρά Ασία, όχι μόνο αυτές οι δυνάμεις θα έβρισκαν εδώ το συμφέρον τους αλλά θα στερέωναν για αρκετό καιρό την ταραγμένη ισορροπία της Ευρώπης. Μια μεγαλύτερη προβλεπτικότητα θα μπορούσε, ίσως, να επιθυμεί να δει πάνω στο θρόνο αυτής της νέας Αυτοκρατορίας έναν Ηγεμόνα, ο ενεργητικός και παράτολμος χαρακτήρας του οποίου εμπνέει πολύ σοβαρούς φόβους για την εποχή όταν θα κληθεί από το πεπρωμένο να διαδραματίσει έναν ρόλο στο θέατρο του κόσμου. Δίνοντάς του μια το ίδιο μεγάλη απασχόληση όπως εκείνη να διοικήσει μια νέα Αυτοκρατορία, θα απάλλαζε την Ευρώπη από τους κινδύνους που της προετοιμάζει ο μελλοντικός προορισμός αυτού του Ηγεμόνα».¹³

Η νέα πρόταση του Μαυροκορδάτου αναφέρεται στην περίπτωση κατά την οποία οι επί μέρους «επιδιορθώσεις» του οθωμανικού οικοδομήματος καταστούν έωλες. Η νέα αυτή πρόταση δεν διαφέρει από την προηγούμενη παρά μόνο σε δύο σημεία. Με άλλα λόγια, ισχύει πάντα η πρόταση για τη σύσταση των τριών ανεξαρτήτων ηγεμονιών υπό την εγγύηση των ενδιαφερόμενων δυνάμεων, αλλά παράλληλα προβλέπονται, και αυτό είναι το πρώτο σημείο, κάποιες εδαφικές παραχωρήσεις στην Ρωσία, την Αυστρία και την Αγγλία. Το δεύτερο και σημαντικότερο σημείο της πρότασης του Μαυροκορδάτου είναι η δημιουργία μίας «Ελληνικής Αυτοκρατορίας», η οποία θα περιλαμβάνει το υπόλοιπο της «ευρωπαϊκής Τουρκίας» και τη Μικρά Ασία. Αυτό το δεύτερο σημείο συνιστά για τον Μαυροκορδάτο και τη λύση στο πρόβλημα της

12. *Ο.π.*, σ. 52.

13. *Ο.π.*, σ. 52.

«ταραγμένης ισορροπίας» στην Ευρώπη. Εάν, τέλος, οι ευρωπαϊκές δυνάμεις διαθέτουν και την απαραίτητη προβλεπτικότητα, θα μπορούσαν να συναινέσουν στην παρουσία ενός «Ηγεμόνα» ο οποίος θα ασκούσε τα καθήκοντά του με τέτοιο τρόπο που να εξασφαλίζει στην Ευρώπη την ηρεμία και να την προφυλάσσει από μελλοντικούς κινδύνους.

Σε αυτό το σημείο γίνεται εμφανής η άποψη την οποία είχε εκφράσει πρωτίτερα ο Μαυροκορδάτος, δηλαδή ότι ενδέχεται, μέσα στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, να προκύψει κάποια «επανάσταση», να υπάρξει οποιαδήποτε «αλλαγή», ακόμη και «αλλαγή δυναστείας», γεγονότα που με κανένα τρόπο δεν θα εμπνέουν ανησυχία στους Ευρωπαίους συγκρινόμενα με την «ανεξέλεγκτη» και «αναπόφευκτη» κατάρρευση του οθωμανικού κράτους μπροστά στο «ρωσικό κακό».¹⁴ Με τα προαναφερθέντα υπονοούσε μία αλλαγή της «τουρκικής / σουλτανικής/δυναστείας» από μία «ελληνική δυναστεία», μία αλλαγή του «Τούρκου Σουλτάνου» από έναν «Έλληνα Ηγεμόνα». Η «Ελληνική Αυτοκρατορία» συνιστά στο λόγο του Μαυροκορδάτου το «νέο», το «καινούργιο», την «αλλαγή» μέσα στο οθωμανικό καθεστώς, και αυτή την «αλλαγή» θα τη φέρουν οι «Έλληνες».

Οι «Έλληνες» αναπαρίστανται στο λόγο του Μαυροκορδάτου ως υπόδουλο «έθνος» το οποίο διακρίνεται από τα υπόλοιπα έθνη της αυτοκρατορίας, κυρίως όμως διαφέρει από το κυρίαρχο/κατακτητικό έθνος, τους «Τούρκους». Είναι ένα συλλογικό μόρφωμα το οποίο αισθάνεται διαφορετικό και συγκεκριμένα ανώτερο από εκείνο των «Τούρκων». Μέσα από την επαφή με τον πολιτισμό και την παιδεία ανακαλύπτει την εικόνα του, αναγνωρίζει την κατάστασή του και αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ικανό να διαδραματίσει ιστορικό/ηγεμονικό ρόλο στην περιοχή των Βαλκανίων.

Η πολιτισμική πρόοδος του «ελληνικού έθνους» διαμορφώνει το αίσθημα της «ανωτερότητας», την κριτική στάση του απέναντι στην «τουρκική» κυριαρχία, διανοίγει το δρόμο για την ελευθερία. Η πολιτισμική συγκρότηση του «νέου ελληνικού έθνους» έχει την αφετηρία της στο αρχαιοελληνικό ένδοξο παρελθόν. Ένα παρελθόν το οποίο τροφοδοτεί τους σχεδιασμούς του μέλλοντος. Από τη στιγμή που η Οθωμανική Αυτοκρατορία βρίσκεται σε παρακμή, το «ανερχόμενο ελληνικό έθνος» διεκδι-

14. Ο.π., σ. 43.

κεί για τον εαυτό του το δικαίωμα της «χαμένης τιμής» του και διατηρεί ασίγαστο το «πνεύμα της ανεξαρτησίας».

Η παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία μεταφράζεται σε μια παρατεταμένη κρίση του συστήματος κυριαρχίας της, με αιχμή τις συνέπειες που προκαλεί η δράση μιας δεσποτικής, τυραννικής και βάρβαρης εξουσίας, διαμορφώνει τους οικονομικούς, κοινωνικοπολιτικούς και ιδεολογικούς όρους που μπορούν να προκαλέσουν ρωγμές στο οθωμανικό κράτος. Ο Μαυροκορδάτος, καλός γνώστης της οθωμανικής πραγματικότητας και ιστορίας, αναφέρεται σε αυτές κάνοντας λόγο για τις «αποτυχημένες» προσπάθειες μετασχηματισμού ή και εκσυγχρονισμού του οθωμανικού κράτους από τα πάνω, δηλαδή με αλλαγές στην κοινωνική και πολιτική ηγεσία. Επίσης, αναφέρει και τις εξεγέρσεις τοπικών στρατιωτικοπολιτικών αυθεντιών που επιθυμούν είτε την επαναδιαπραγμάτευση της θέσης τους μέσα στο οθωμανικό πλαίσιο κυριαρχίας είτε παίρνουν ανοιχτή μορφή αποσχιστικής κίνησης από το εν λόγω πλαίσιο.

Στις συνθήκες κρίσης, όμως, δεν αναδεικνύονται μόνο δυνατότητες μετασχηματισμού της δομής του οθωμανικού κράτους που αφορούν την αναδιάρθρωση των σχέσεων εξουσίας μέσα στο πλαίσιο της οθωμανικής κυριαρχίας. Από τη στιγμή που η οθωμανική εξουσία, η οποία εκφράζεται με τη μορφή του Σουλτάνου, αλλά και των κατώτερων αξιωματούχων, χάνει το στοιχείο της νομιμοποίησής της, είτε διότι φαίνεται ανίκανη να διαχειριστεί την κοινωνικοπολιτική ζωή των ανθρώπων με το να την καταστήσει προβλέψιμη, άρα αποτελεσματική γι' αυτούς, είτε γιατί υπονομεύεται από την «διαφορετικότητα» των «Ελλήνων», δρομολογούνται διαδικασίες ρήξης με το κυρίαρχο οθωμανικό πλαίσιο και αντικατάστασής του με νέες μορφές πολιτικής κυριαρχίας. Με άλλα λόγια, το «εθνικό πνεύμα των Ελλήνων» διαμορφώνει τους όρους και τις προϋποθέσεις ρήξης με το σύστημα της κατάκτησης και διεκδικεί ηγεμονικό ρόλο για το νέο ιστορικό υποκείμενο, το «ελληνικό» έθνος. Η «Ελληνική Αυτοκρατορία», νέα μορφή πολιτικής κυριαρχίας, παραπέμπει, ακριβώς, σε εκείνες τις κοινωνικοπολιτικές διεργασίες οι οποίες παράγονται στο πλαίσιο του υπό κρίση οθωμανικού συστήματος και προκαλούν μια σειρά από αμφισβητήσεις της οθωμανικής εξουσίας, σε βαθμό μάλιστα υπέρβασής της.

Η πολιτιστική πρόοδος και η κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη των «Ελλήνων» διαμορφώνει τη συνείδησή που έχουν για τον εαυτό τους και τον κόσμο, δρομολογεί διαδικασίες αλλαγής, τροφοδοτεί τη ρήξη με τον «Τούρκο/κατακτητή» και νομιμο-

ποιεί το αίτημά τους για μια νέα πολιτική κυριαρχία. Δηλαδή, η «Ελληνική Αυτοκρατορία» σηματοδοτεί την επιθυμία για τη συγκρότηση μίας νέας κρατικής οντότητας. Ωστόσο, αυτή η «Ελληνική Αυτοκρατορία» δεν ταυτίζεται, στο λόγο του Μαυροκορδάτου, με την έκταση και τα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αλλιώς, δεν τον απασχολεί η Οθωμανική Αυτοκρατορία στο σύνολό της. Τον ενδιαφέρει μόνο το υπόλοιπο τμήμα της «ευρωπαϊκής Τουρκίας», εκείνο το τμήμα της οθωμανικής επικράτειας που θα παραμείνει μετά την ανεξαρτητοποίηση των τριών άλλων ηγεμονιών, δηλαδή τον ενδιαφέρουν κυρίως τα εδάφη όπου υπάρχουν και διάγουν τον βίο τους ελληνόφωνοι χριστιανικοί πληθυσμοί.

Η «Ελληνική Αυτοκρατορία» δεν έχει να κάνει με την ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Το βυζαντινό οικουμενικό μοντέλο δεν είναι θετικά αξιολογημένο και αναπαρίσταται στο λόγο του Μαυροκορδάτου ως μία «μελανή» στιγμή στην ιστορία των «Ελλήνων». Βέβαια, υπήρχε ως ιδέα η προσπάθεια εξελληνισμού των χριστιανικών λαών της Βαλκανικής και της Ανατολής η οποία παραπέμπει στην ανασύσταση του βυζαντινού μοντέλου. Όσοι υποστήριζαν κάτι τέτοιο, ισχυρίζονταν ότι οι «Έλληνες», μέσα από τη συνεχή ενασχόληση με την παιδεία και έχοντας ως πολιορκητικό κριό τις γνώσεις και την οικονομική ανάπτυξή τους, θα επιτύγχαναν σταδιακά να επιβληθούν στους «Τούρκους/κατακτητές» και, τέλος, να αντικαταστήσουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία με μία «Ελληνική», χωρίς την προσφυγή σε βίαιες μεθοδεύσεις, και παράλληλα θα διατηρούσαν την πολιτικοθητική υπεροχή τους έναντι των άλλων εθνών. Όμως η εν λόγω εκδοχή, δηλαδή η από τα μέσα άλωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δεν ισχύει στην περίπτωση του Μαυροκορδάτου.

Ταυτόχρονα, δεν ισχύει και το πολιτικό πρόταγμα του Ρήγα, το οποίο συνιστά μία ριζοσπαστικότερη αντιμετώπιση του προβλήματος, αφού αρθρώνεται στο αίτημα της ανατροπής της κυρίαρχης οθωμανικής τάξης και εξουσίας. Αλλά και εδώ ενυπάρχει στην προβληματική του μία αντίληψη αποκατάστασης της βυζαντινής οικουμενικότητας, μιας και προβλέπεται ο πολυεθνικός χαρακτήρας της «ελληνικού» κρατικό μορφώματος.¹⁵ Αντίθετα, η «Ελληνική Αυτοκρατορία» του Μαυροκορδάτου αφορά κυρίως τους «Έλληνες», όσους αυτοπροσδιορίζονται με αυτόν τον τρόπο, όσους αισθάνονται μέλη της «φαντασιακής κοινότητας» των «Ελλήνων». Δεν αφορά

15. Βλ. Β. Παναγιωτόπουλος-Π. Κιτρομηλίδης, «Η Γαλλική Επανάσταση και ο Νέος Ελληνισμός», *ό.π.*, σσ. 101-120.

με κανένα τρόπο τον «εθνικό» εχθρό, τους «Τούρκους», καθώς επίσης δεν αφορά τους Σέρβους, τους Βλάχους και τους Μολδαβούς, για τους οποίους ο Μαυροκορδάτος προβλέπει τη σύσταση ανεξάρτητων ηγεμονιών.

Δεν είναι τυχαίο το γεγονός, εξάλλου, ότι κατά την εξέταση της πληθυσμιακής μορφολογίας και σύνθεσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τον Μαυροκορδάτο, υπήρξε προσπάθεια για συγκρότηση της ταυτότητας και κατά συνέπεια της ετερότητας του «ελληνικού» σε σχέση με τα υπόλοιπα έθνη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η αναφορά στα υπόλοιπα υπόδουλα «έθνη» δεν είχε άλλο σκοπό από το να υποστηρίξει τη διαφορετικότητα των «Ελλήνων» και έμμεσα να την αξιοδοτήσει θετικά. Να σημειώσουμε, σε αυτό το σημείο, ότι υπάρχουν και κάποια άλλα έθνη, όπως οι Αλβανοί, οι Βούλγαροι, οι Εβραίοι κλπ., τα οποία μοιράζονται και κατοικούν τα εδάφη που διεκδικεί για τους «Έλληνες» ο Μαυροκορδάτος.

Η διαπίστωση της απουσίας κάθε αναφοράς για το μέλλον αυτών των εθνικών ομάδων μπορεί να εξηγηθεί με την έμμεση αλλά σαφή επισήμανση του ότι δεν διαθέτουν, ακόμη, εθνική συνείδηση ή δεν έχουν επιτύχει μία οικονομική ανάπτυξη ή δεν ενδιαφέρονται για την πολιτική. Επισημάνσεις που επιβεβαιώνουν την πολιτισμική και πολιτική ηγεμονία των «Ελλήνων» μέσα στο πλαίσιο της οθωμανικής κατάκτησης. Άρα ενδέχεται ο Μαυροκορδάτος να πιστεύει ότι στην «Ελληνική Αυτοκρατορία» μπορούν να έχουν θέση και οι άλλες εθνικές ομάδες, με την προϋπόθεση ότι αναγνωρίζουν και αποδέχονται την πολιτική και ηθική «ανωτερότητα» των «Ελλήνων».

Η χρήση του όρου «Ελληνική Αυτοκρατορία» από τον Μαυροκορδάτο δικαιολογείται από την προσπάθειά του να συστήσει ένα αντίπαλο δέος της ίδιας τάξης με την υπάρχουσα αυτοκρατορία, δηλαδή την οθωμανική. Πώς είναι άραγε δυνατόν οι «ανώτεροι» «Έλληνες» να μην διεκδικούν για τον εαυτό τους μια «ανώτερη» μορφή κυριαρχίας, στην οποία συμβολικά παραπέμπει η έννοια της αυτοκρατορίας; Επίσης, «Ελληνική Αυτοκρατορία» σημαίνει μια χριστιανική αυτοκρατορία, μια ελληνική χριστιανική εξουσία σε αντιπαράθεση με τη μουσουλμανική/τουρκική εξουσία. Η «Ελληνική Αυτοκρατορία» είναι η αυτοκρατορία των Φώτων, ενώ η Οθωμανική Αυτοκρατορία είναι εκείνη του σκότους. Άρα, με κανέναν τρόπο δεν προκύπτει από το λόγο του Μαυροκορδάτου ότι ο όρος που χρησιμοποιεί ταυτίζεται με εκείνον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και κατά συνέπεια ούτε υπαινίσσεται την αντικατάσταση της τελευταίας με την «Ελληνική Αυτοκρατορία».

Αντίθετα, πρόκειται για μια συγκεκριμένη χρήση του εν λόγω όρου που υιοθετεί ο Μαυροκορδάτος στο κείμενό του. Η «Ελληνική Αυτοκρατορία» δεν έχει να κάνει με την Ανατολή και αφορά εδάφη της ευρωπαϊκής ηπείρου καθώς και την «ισορροπία» δυνάμεων στην Ευρώπη. Με άλλα λόγια, η αυτοκρατορία του Μαυροκορδάτου ανήκει στη Δύση και η σύλληψής της ως ιδέα είναι προϊόν της ευρωπαϊκής οπτικής του Μαυροκορδάτου. Είναι ένας όρος που δεν ηχεί παράξενα στα αυτιά των Ευρωπαίων και κυρίως των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων. Να υπενθυμίσουμε ότι είμαστε στα χρόνια της Παλινόρθωσης και μοναρχικά καθεστώτα πλέον διαχειρίζονται τις ευρωπαϊκές υποθέσεις –και όχι μόνο. Ο σκοπός του Μαυροκορδάτου δεν είναι να προκαλέσει ανησυχίες και αντιδράσεις στους Ευρωπαίους «αναγνώστες». Ο λόγος του, αντίθετα, στοχεύει στο να διασκεδάσει τις όποιες ανησυχίες μπορούν να υπάρξουν με την «αλλαγή», να πείσει για το «νέο» που έρχεται.

Βέβαια, ο όρος αυτοκρατορία σημαίνει τη χώρα που κυβερνά ο αυτοκράτορας καθώς και το πολίτευμα όπου ένα φυσικό πρόσωπο, ο αυτοκράτορας, είναι ο απόλυτος άρχων· είναι, δηλαδή, ο μοναδικός φορέας της απόλυτης εξουσίας, μίας εξουσίας η οποία δεν υπόκειται σε κανενός είδους περιορισμό. Αν, όμως, ανατρέξουμε πίσω, δηλαδή σε όλη την προβληματική της πολιτικής πρότασης του Μαυροκορδάτου, διαπιστώνουμε ότι το στοιχείο το οποίο τη συνέχει και γύρω από το οποίο οργανώνεται ο λόγος του Μαυροκορδάτου είναι η έντονη κριτική και αμφισβήτηση μιας «ανατολικής δεσποτείας», μιας «αυθαίρετης» και «τυραννικής» οθωμανικής εξουσίας. Συνθήκη η οποία μαρτυρεί την απουσία κάθε θεσμικού περιορισμού και την έλλειψη στοιχειώδους διάκρισης των εξουσιών, που, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, θα λειτουργούσε καταλυτικά προς την κατεύθυνση του αλληλοελέγχου των επί μέρους εξουσιών και την αποτροπή της κατάχρησής τους· τέλος, ο λόγος του είναι μια αμφισβήτηση μίας «βάρβαρης» και «απάνθρωπης» εξουσίας η οποία δεν αυτοπεριορίζεται ούτε από ηθικές ή θρησκευτικές αρχές και επιταγές.

Έτσι, όταν ο Μαυροκορδάτος αναφέρεται στην «Ελληνική Αυτοκρατορία» έχει κατά νου μια άλλη μορφή κρατικής οργάνωσης και πολιτεύματος, σίγουρα, όμως, όχι ένα δεσποτικό καθεστώς διακυβέρνησης. Με τον όρο «Ελληνική Αυτοκρατορία» μνημονεύεται μια μορφή μοναρχικού πολιτεύματος το οποίο διαθέτει εκείνους τους απαραίτητους και αναγκαίους περιορισμούς της εξουσίας του ενός, δηλαδή του μονάρχη. Με άλλα λόγια, ο Μαυροκορδάτος δεν προτείνει μια απόλυτη μοναρχία, αλλά μια περιορισμένη μοναρχία. Δηλαδή ένα πολίτευμα το οποίο χαρακτηρίζεται από την

παρουσία αντισταθμιστικών εξουσιαστικών πόλων που θα λειτουργούν ως αντίβαρα. Ο Μαυροκορδάτος, λοιπόν, αναφέρεται στη συνταγματική μοναρχία της Αγγλίας, η οποία συνιστά κυρίαρχο «πρότυπο» πολιτεύματος εκείνη την εποχή. Επειδή επίσης χρησιμοποιεί το προσδιορισμό «ελληνική», το τεκμήριο αρμοδιότητας της εξουσίας δεν θα είναι μάλλον από την πλευρά του μονάρχη αλλά από εκείνη του νέου ιστορικού υποκειμένου, του «ελληνικού έθνους». Η έννοια της «αυτοκρατορίας», όπως τη χρησιμοποιεί ο Μαυροκορδάτος, παραπέμπει και σε μία αντίληψη που αφορά το μέγεθος ενός κράτους, δηλαδή την εδαφική έκταση την οποία καταλαμβάνει, και κατ' επέκταση στη βιωσιμότητά του. Σύμφωνα, λοιπόν με τα εδάφη που καταγράφει ως μελλοντική επικράτεια της νέας κρατικής οντότητας, πρόκειται για μια «μέση έκταση» που προσιδιάζει, σύμφωνα με τον Μοντεσκιέ, στο μετριοπαθές μοναρχικό πολίτευμα.¹⁶

Η αναφορά, τώρα, στον μελλοντικό ηγεμόνα αυτής της «Ελληνικής Αυτοκρατορίας» ακολουθεί τη συλλογιστική του Μαυροκορδάτου για το χαρακτήρα της εν λόγω αυτοκρατορίας. Πρόκειται για έναν «Έλληνα/ηγεμόνα» σε αντιδιαστολή με τον «Τούρκο/δεσπότη». Αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχει η πρόθεση της αντικατάστασης, ή άλλου παρόμοιου αιτήματος, του δεσπότη/ηγεμόνα, άρα βάρβαρου και τυραννικού, με έναν φρόνιμο. Υπάρχει, πλέον, επιθυμία αλλαγής: του «Τούρκου/μουσουλμάνου» ηγεμόνα με έναν χριστιανό ορθόδοξο Έλληνα. Η πολιτική πρόταση δράσης του Μαυροκορδάτου εκδηλώνεται ενάντια στον Σουλτάνο, τον «μουσουλμάνο ηγεμόνα», ο οποίος προσδιορίζεται ως «κακός», ακριβώς για να υποστηριχθεί η ρήξη με το σύστημα της κατάκτησης και την οθωμανική οικουμενικότητα.

Η συσχέτιση του «Έλληνα/ηγεμόνα» με το πεπρωμένο μπορεί να παραπέμπει σε μεσσιανικές αντιλήψεις, αλλά ουσιαστικά έχει να κάνει με την προσπάθεια του Μαυροκορδάτου να αποδεχθούν οι Ευρωπαίοι το «καινούργιο» και να συναινέσουν σε αυτό. Προκειμένου οι ευρωπαϊκές δυνάμεις να μείνουν απ' έξω από τις εξελίξεις και να διαισθάνονται ανησυχίες και φόβους για κάτι που θα έρθει στο μέλλον, είναι προτιμότερο να αποδεχθούν το «πεπρωμένο», με άλλα λόγια να αποδεχθούν την «Ελληνική Αυτοκρατορία». Στο λόγο του Μαυροκορδάτου δεν υπάρχει κάποιος μετακοινωνικός εγγυητής, ο οποίος να καθορίζει την τύχη και τη ζωή των ανθρώπων.

16. Montesquieu, *Το Πνεύμα των Νόμων*, Εισ. Παν. Κονδύλης, τόμ. Α', Εκδ. «γνώση», Αθήνα 1994, σ. 259 (VIII, 17).

Υπάρχει, όμως, το πεπρωμένο, που δεν είναι άλλο από την πρόοδο. Η πρόοδος των πραγμάτων, δηλαδή η ίδια η επίδραση των ανθρώπων πάνω στα πράγματα, η ίδια η εξέλιξη της ζωής θα οδηγήσει αναπόφευκτα στην ίδρυση της «Ελληνικής Αυτοκρατορίας». Η πρόοδος των «Ελλήνων» στον πολιτισμό και την οικονομία είναι τα στοιχεία εκείνα που εμπνέουν και τροφοδοτούν το αίσθημα της «ανωτερότητάς» τους. Είναι, όμως, το αίσθημα της ανωτερότητας του νέου απέναντι στο παλιό, το παραδοσιακό.

Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις, λοιπόν, πρέπει να συνειδητοποιήσουν ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία βρίσκεται σε κατάσταση παρακμής και ταυτόχρονα ότι στη Βαλκανική κάτι νέο γεννιέται. Ως τέτοιο είναι φυσικό να δημιουργήσει ερωτηματικά και να προκαλέσει την ανακλαστική αντίδραση των Δυτικών. Γι' αυτόν το λόγο ο Μαυροκορδάτος τους καλεί, προκειμένου να μην προκύψει αυτό το «νέο» ως αντίθετο και σε σύγκρουση με τα συμφέροντά τους, να συμβάλουν με την ενεργητική τους στάση ώστε η Οθωμανική Αυτοκρατορία να κατανοήσει τα δικά της συμφέροντα και να αναγνωρίσουν το «νέο» ως ένα από τα ενδεχόμενα που θα προκύψουν μέσα από τις εξελίξεις στην εν λόγω περιοχή. Ο Μαυροκορδάτος, υποστηρίζοντας την αναπόφευκτη έλευση του «νέου», θεωρεί αναγκαία την αναγνώρισή του από τους Δυτικούς. Μια αναγνώριση η οποία μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσα από την κατάδειξη της «ωφέλειας» που θα προκαλέσει αυτό το καινούργιο όσον αφορά τα συμφέροντά τους.

Παράλληλα, όμως, ο Μαυροκορδάτος γνωρίζει ότι η αναγνώριση του «νέου» από τους Δυτικούς θα διευκολύνει και την έλευσή του, καθώς και τη διατήρησή του. Προετοιμάζει, λοιπόν, το έδαφος, επισημαίνοντας ότι το «νέο» είναι ικανό να διατηρήσει την ισορροπία των δυνάμεων στην Ευρώπη, το κύριο ζητούμενο της ευρωπαϊκής διπλωματίας εκείνη την εποχή, ενώ, αντίθετα, η Οθωμανική Αυτοκρατορία, «το παλιό», αδυνατεί πια να την εξασφαλίσει. Σε αυτό το σημείο ο Μαυροκορδάτος θα εκμεταλλευθεί στο έπακρο το φόβο της ρωσικής επεκτατικής πολιτικής στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, συστήνοντας μία διάκριση όσον αφορά το ρόλο των δυτικών δυνάμεων σε σχέση με τον αντίστοιχο της Ρωσίας. Η τσαρική Ρωσία είναι μια δεσποτική εξουσία, γεγονός που αυτόματα την καθιστά διαφορετική από εκείνη των δυτικών καθεστώτων.

Η Ρωσία, ως δεσποτική εξουσία, δεν χαιρεί της εκτίμησης του Μαυροκορδάτου, καθώς δεν είναι της προτίμησής του αυτό το πολιτικό καθεστώς. (Ίσως, εδώ, κανείς

να διέβλεπε την επιρροή των φιλελεύθερων ιδεών της εποχής.) Επίσης, η Ρωσία είναι η δύναμη η οποία συνιστά κίνδυνο για την ηρεμία της Ευρώπης, αφού με την επεκτατική πολιτική της είναι πιθανόν να φέρει την «καταιγίδα από τον Βορρά», σε αντίθεση με τις άλλες δυνάμεις, οι οποίες μεριμνούν για την ηρεμία της Ευρώπης, επιζητώντας και διατηρώντας την ισορροπία των δυνάμεων. Η Ρωσία κατά τον Μαυροκορδάτο είναι η «απειλή» και το «κακό». Αν και υποστηρίζει ότι ένας ρωσικοτουρκικός πόλεμος θα επιταχύνει τις εξελίξεις στη Βαλκανική και διαβλέπει την ενδεχόμενη συμπαρατάξη των «Ελλήνων» με τους Ρώσους σε μια τέτοια περίπτωση, η πολιτική πρόταση που διατυπώνει, η οποία συνοδεύεται από την προτροπή προς τις δυτικές δυνάμεις να συναινέσουν και να αποδεχθούν το «νέο», φανερώνει την προσωπική ανησυχία του για τις συνέπειες μιας πιθανής επέκτασης της Ρωσίας προς το Νότο, με άλλα λόγια φανερώνει τους φόβους του για μία εξέλιξη η οποία θα ακύρωνε τα σχέδια για τη δημιουργία της «Ελληνικής Αυτοκρατορίας» και τον πρωτεύοντα ρόλο των «Ελλήνων» στην περιοχή.

Ο Μαυροκορδάτος, για να καταστήσει αποτελεσματική την πρότασή του και σκόνη αποδεκτή από τον ευρωπαϊκό κόσμο, καταφεύγει στην υιοθέτηση κάποιων συγκεκριμένων συμβολικών αναπαραστάσεων και εικόνων, όπως είναι η εικόνα της ζυγαριάς, του «οικοδομήματος» και του «ανθρώπινου οργανισμού». Η πρώτη παραπέμπει στην ευρωπαϊκή πολιτική πραγματικότητα ή το ευρωπαϊκό σύστημα και οι άλλες δύο χρησιμοποιούνται για να παρουσιαστεί η πολιτικοκοινωνική κατάσταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η εικόνα του «οικοδομήματος» είναι ένα μηχανιστικό πρότυπο, το οποίο μπορεί να φαίνεται στατικό αλλά εμπεριέχει την κίνηση με τη μορφή της λειτουργίας.¹⁷

Η εν λόγω εικόνα χρησιμοποιείται από τον Μαυροκορδάτο για να καταστήσει σαφές ότι, εκτός από την εξωτερικότητά του, η οποία προϋποθέτει έναν καλλωπισμό και μία αισθητική, πρέπει το πρότυπο να είναι στέρεο, δηλαδή να εμπνέει σιγουριά τόσο σε αυτούς που το κατοικούν όσο και σε αυτούς που γειτονεύουν μαζί του. Με άλλα λόγια, πρέπει να είναι ικανό να αντέξει τους διάφορους κοινωνικοπολιτικούς τριγμούς. Όσον αφορά το εσωτερικό περιβάλλον του, πρέπει να είναι λειτουργικό, να

17. Α-Ι. Δ. Μεταξάς, *Πολιτική Επιστήμη, Ι Πολιτική Μεθοδολογία*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1979, σ. 270.

είναι καλά διαμορφωμένο ώστε τα διάφορα μέρη του να ικανοποιούν τις ανάγκες για την εκπλήρωση των οποίων κατασκευάστηκαν.

Η εικόνα του «οικοδομήματος» αναφέρεται και στη διάσταση του χρόνου. Δεν αρκεί να είναι μόνο στέρεο, αλλά θα πρέπει να έχει διάρκεια η λειτουργικότητά του· αλλιώς, να έχει τη δυνατότητα να συνεχίσει να υπάρχει, να διαιωνίζεται ώστε να επιτελεί τις λειτουργίες και να καλύπτει τις ανάγκες για τις οποίες κατασκευάστηκε.¹⁸ Ο Μαυροκορδάτος χρησιμοποιεί την εικόνα του «οικοδομήματος» για να καταδείξει, ακριβώς, το γεγονός ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία καταρρέει και να επισημάνει την ανάγκη επιδιορθώσεων, αν και συμπληρώνει ότι δεν φαίνεται να είναι αποτελεσματικά τα εν λόγω μέτρα καθώς τα θεμέλια του συστήματος δεν είναι γερά. Οι επιδιορθώσεις είναι ικανές να προλάβουν μόνο το «κακό», τον ρωσικό κίνδυνο. Εάν, όμως, στόχος είναι η σωτηρία του «οικοδομήματος» από την ολοσχερή πτώση του, χρειάζεται πια να υπάρξει μία διαδικασία κατεδάφισης συνειδητή και εκτελεσμένη με προσοχή και ευθύνη, στοιχεία που πρέπει επιδειξεί η πολιτική των ευρωπαϊκών δυνάμεων.

Ο Μαυροκορδάτος χρησιμοποιεί και ένα οργανομορφικό πρότυπο για να αποδώσει με κατανοητό τρόπο στους υποψήφιους αναγνώστες του την πολιτική κατάσταση της αυτοκρατορίας. Είναι η εικόνα του ανθρώπινου οργανισμού, δηλαδή ένα ζωντανό σύνολο, με ορισμένη, όμως, εξελικτική ταυτότητα και με έκδηλη και έντονη συνεργιστική λειτουργία.¹⁹ Ο Μαυροκορδάτος καταφεύγει στην εν λόγω εικόνα για να υποδείξει την εξελικτική πορεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μία πορεία φθίνουσα που οδηγεί με μαθηματική ακρίβεια στο «θάνατο». Χρησιμοποιεί λοιπόν τη μεταφορά του «ασθενούς οργανισμού» για να επισημάνει την ανάγκη «θεραπείας», εξεύρεσης των κατάλληλων «φαρμάκων», τα οποία αν δεν είναι η ίδια η Πύλη σε θέση να τα ανακαλύψει, οι φιλικά προσκείμενες σε αυτήν δυτικές δυνάμεις θα πρέπει της τα παράσχουν. Για τον Μαυροκορδάτο η Οθωμανική Αυτοκρατορία είναι ο «ασθενής» που δεν επιλέγει έναν σωτήριο ακρωτηριασμό, αλλά αφήνεται στον αργό θάνατό του. Ο ακρωτηριασμός έχει να κάνει με την απόφαση για την ίδρυση ανεξάρ-

18. Για τη μηχανιστική λειτουργία ως πρότυπο πολιτικής ανάλυσης βλ., Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, *ό.π.*, σσ. 271-274.

19. Για το οργανομορφικό πρότυπο και ιδιαίτερα για την οργανιστική λειτουργία ως πρότυπο πολιτικής ανάλυσης βλ. Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, *ό.π.*, σσ. 275-279.

τητων ηγεμονιών. Το μέλος ή τα μέλη εδώ έχουν να κάνουν με συγκεκριμένα οθωμανικά εδάφη. Με άλλα λόγια, επιβάλλεται ένας μικρός σχεδιασμένος διαμελισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η πρόταση αυτή του Μαυροκορδάτου ξεφεύγει, κατά κάποιο τρόπο, από τη λογική της επιβίωσης και θέτει στους Ευρωπαίους το πρόβλημα της ανάγκης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η λογική της «επιβίωσης» έχει ως συνέπεια τη διατήρηση του συστήματος της οθωμανικής κατάκτησης. Η λογική της ανάγκης επισημαίνει ότι κάθε ενέργεια και δράση πρέπει να είναι λειτουργική για ένα σύστημα, με την προϋπόθεση ότι υπηρετεί μια οποιαδήποτε ανάγκη του συστήματος. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία ως κάτοχος εδαφικών περιοχών στην ευρωπαϊκή ήπειρο καθίσταται αυτόματα μέρος του γενικότερου ευρωπαϊκού συστήματος. Σε αυτό το γεγονός οφείλεται το συνεχές πηγαιν' -έλα του Μαυροκορδάτου ανάμεσα στην Ευρώπη και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η τελευταία, ως «ασθενής», δεν μπορεί να συμβάλει στην διατήρηση της ηρεμίας στην Ευρώπη. Αλλιώς, οι ανάγκες του ευρωπαϊκού συστήματος θα υπηρετηθούν καλύτερα από μια «καινούργια» κατάσταση που δεν είναι άλλη από τη δημιουργία νέων ηγεμονιών και μια περιορισμένη ανακατανομή των εδαφών της ευρωπαϊκής Τουρκίας στις δυτικές δυνάμεις.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία σε κατάσταση παρακμής είναι ανίκανη να αντιμετωπίσει δυσλειτουργίες στο εσωτερικό της και να διαχειριστεί με επιτυχία τις εξωτερικές σχέσεις της. Αυτή η συνθήκη θα οδηγήσει αναπόφευκτα σε μεταβολές ή και σε καταστροφικές συνέπειες για το ευρωπαϊκό σύστημα. Δηλαδή για τον Μαυροκορδάτο η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν μπορεί να καλύψει την «ανάγκη» των άλλων ευρωπαϊκών δυνάμεων για ισορροπία στην Ευρώπη, αφού δεν είναι σε θέση να αποτρέψει τον πόλεμο με τη Ρωσία και κατά συνέπεια τη δραματική αλλαγή των συσχετισμών. Αυτή, όμως, την ανάγκη, δηλαδή την ευρωπαϊκή τάξη και ισορροπία μπορεί να την καλύψει κάτι άλλο που θα έρθει, όπως είναι, ή καλύτερα όπως θέλει ο Μαυροκορδάτος να είναι, η «Ελληνική Αυτοκρατορία».

Έτσι, την τρίτη συμβολική εικόνα στην οποία καταφεύγει ο Μαυροκορδάτος την προσφέρει η ίδια η ευρωπαϊκή πολιτική πραγματικότητα. Η εξισορρόπηση των ευρωπαϊκών δυνάμεων, μετά το Συνέδριο της Βιέννης, είναι το ζητούμενο. Ο Μαυροκορδάτος επικαλείται συχνά την εικόνα της ζυγαριάς, μια εικόνα που υποδηλώνει την κίνηση, την αντίθεση, τις αλληλεξαρτώμενες δυνάμεις, την αστάθεια και, τέλος, την

εξισορρόπηση.²⁰ Η ιδεολογική εικόνα στην οποία η ζυγαριά παραπέμπει είναι η ισορροπία: μια έννοια κρίσιμη στη συλλογιστική του Μαυροκορδάτου, αφού σε αυτή στηρίζεται για να διαμορφώσει κατάλληλα τα επιχειρήματά του. Σύμφωνα με αυτή την έννοια, δηλαδή την ισορροπία, το ευρωπαϊκό πολιτικό σύστημα θα πρέπει να επιλέξει την προσαρμογή του, την ισορροπία του στη νέα πραγματικότητα χωρίς να βρεθεί στη δυσάρεστη θέση να υποστεί καταστροφικές ζημιές.

Με άλλα λόγια, ο Μαυροκορδάτος προτιμά τελικά ή, καλύτερα, προτείνει στους Ευρωπαίους συνομιλητές του, αντί μιας αλλαγής της δομής του ευρωπαϊκού συστήματος, με την ανεξέλεγκτη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας η οποία είναι αναπόφευκτη και θα λειτουργήσει υπέρ της Ρωσίας με άσχημες συνέπειες για το σύστημα στο σύνολό του, μια αλλαγή ισορροπίας μέσα στο εν λόγω σύστημα. Το ευρωπαϊκό σύστημα παραμένει ως έχει, δηλαδή η ισορροπία των δυνάμεων και κατ' επέκταση η ηρεμία στην Ευρώπη συνεχίζει να διατηρείται, μόνο που η νέα ισορροπία πραγματώνεται μέσα από μια σειρά μεταβολών, τροποποιήσεων σε μερικά μέρη, σε μερικά σημεία του συστήματος, δηλαδή στο ευρωπαϊκό τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, χωρίς αυτό να συνεπάγεται σημαντικές μεταβολές για το σύνολο του συστήματος.

Το ενδιαφέρον στη συλλογιστική του Μαυροκορδάτου είναι ότι στην κίνηση της ζυγαριάς υπάρχουν πολλές παραλλαγές ισορροπίας και όχι μία μόνιμη. Αυτό που προκύπτει από το λόγο του είναι ότι η ισορροπία δεν έχει την έννοια μιας σταθερής και αμετάκλητης ευθυγράμμισης, αλλά την έννοια μιας μεταβαλλόμενης μορφής.²¹ Η λύση που προκρίνεται έχει το πλεονέκτημα να μην υποστεί η Ευρώπη δυσάρεστες συνέπειες από την προβλεπόμενη πτώση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: αντίθετα, η «αναστάτωση» που πιθανόν να προκαλέσει η εν λόγω λύση θα αφορά μόνο το μέρος της «ευρωπαϊκής Τουρκίας» και στόχος είναι να αποτρέψει με βεβαιότητα την «ολοσχερή καταστροφή» της Ευρώπης η οποία απειλείται από την πολιτική της Ρωσίας.

20. Για τον ζυγό ως μηχανισμό προβολής και «διαφήμισης» της ισορροπίας, βλ. Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, *ό.π.*, σσ. 264-267.

21. Αυτή η κινούμενη και μεταβαλλόμενη ισορροπία «κρύβει μέσα της την αποδοχή της εξέλιξης και της αλλαγής χωρίς να αγνοεί τη συνδιαλλαγή, το ανεβοκατέβασμα της ζυγαριάς, που από πολλούς κρίνεται αναγκαίο για να εξασφαλισθεί με αρμονικό τρόπο, όπως ίσως θα επιθυμούσαν, η επόμενη μεταβολή», βλ. Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, *ό.π.*, σ. 266.

Τέλος, είναι μια λύση που δεν αντιστρατεύεται ούτε τη φύση του ευρωπαϊκού συστήματος, ούτε αλλάζει στο ελάχιστο τον τρόπο οργάνωσής του, ούτε, όμως, προσβάλλει τους ιδεολογικοπολιτικούς του προσανατολισμούς. Έτσι, λοιπόν, αφού η αναπόφευκτη πτώση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα προκαλέσει τριγμούς στην ισορροπία της Ευρώπης, οι δυτικές δυνάμεις οφείλουν να υποδεχθούν και να αποδεχθούν το «νέο», την ανεξαρτησία των «Ελλήνων», που θα έρθει, καθώς και τον περιορισμένο «ακρωτηριασμό», αλλιώς διαμελισμό, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δηλαδή να υιοθετήσουν μια πολιτική που θα τους επιτρέψει να προσμένουν μία νέα ισορροπία, η οποία θα είναι λειτουργική και αποτελεσματική για το ευρωπαϊκό σύστημα.

Οι εικόνες που υιοθετεί ο Μαυροκορδάτος μπορεί να φαντάζουν απλουστευτικές μπροστά στην πολύπλοκη και σύνθετη πολιτική πραγματικότητα· τις χρησιμοποιεί, όμως, για να τη φωτίσει, ώστε να την καταστήσει πιο προσιτή στους αποδέκτες/αναγνώστες του κειμένου του και ιδιαίτερα να καταστήσει αποτελεσματικότερο το πολιτικό επιχείρημά του. Τέλος, τις χρησιμοποιεί για να αρθρώσει την άποψή του πως οποιαδήποτε ρύθμιση του Ανατολικού Ζητήματος, ανεξαρτήτως της μορφής της, δεν μπορεί να μην λάβει σοβαρά υπόψη της τους «υπόδουλους Έλληνες», οι οποίοι δεν είναι οι «φτωχοί ραγιάδες», αλλά ένα «έθνος» το οποίο διεκδικεί για τον εαυτό του ένα διαφορετικό μέλλον, τέτοιο που μακροπρόθεσμα εμπεριέχει την ανεξαρτησία του και την πολιτική αυτοδιάθεσή του. Επίσης, δεν μπορούν να αποκλειστούν οι «Έλληνες» από την οποιαδήποτε ρύθμιση, διότι, έτσι κι αλλιώς, βρίσκονται στο δρόμο της ελευθερίας και ιδιαίτερα μάλιστα τη στιγμή που αυτός ο δρόμος έχει χαραχθεί με βάση την «μετακένωση» του ευρωπαϊκού πολιτισμού και την εικόνα του δυτικού κόσμου. Με άλλα λόγια, ο Μαυροκορδάτος θέτει το ελληνικό ζήτημα στην Ευρώπη

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

...και από τη Δύση στην Επανάσταση

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η κάθοδος του Μαυροκορδάτου στην Επανάσταση

Στο παρόν κεφάλαιο θα επιχειρηθεί η διερεύνηση των όρων και των συνθηκών της καθόδου του Μαυροκορδάτου στα μέρη όπου έχει εκδηλωθεί η επανάσταση. Βρισκόμαστε σε εποχή κατά την οποία εκδηλώνεται το κίνημα του Αλέξ. Υψηλάντη στη Μολδοβλαχία, την εποχή που οργανώνεται η εξέγερση στην Πελοπόννησο, τη Ρούμελη και τα νησιά του Αιγαίου. Η εποχή αυτή χαρακτηρίζεται από έντονη κινητικότητα από την πλευρά της Φιλικής Εταιρείας που οργανώνει την Επανάσταση και σχεδιάζει τη διεύρυνσή της στο νότιο άκρο της Βαλκανικής.

Ταυτόχρονα, έντονη κινητικότητα παρατηρείται και στους κύκλους των Ελλήνων που διαμένουν στην Πίζα, στο Παρίσι και, γενικότερα, στα μεγάλα αστικά κέντρα της Δύσης. Ο χαρακτήρας, η μορφή και οι προοπτικές μιας εξέγερσης εναντίον της Οθωμανικής Πύλης δεν έχουν προσδιορισθεί επαρκώς και με τον ίδιο τρόπο από το σύνολο των ανθρώπων και των πολιτικών κύκλων, που την περίοδο αυτή ευαγγελίζονται ένα διαφορετικό πολιτικό μέλλον για τους κατακτημένους ελληνόφωνους χριστιανικούς πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η διάδοση της εθνικής ιδέας και προοπτικής δεν επαρκεί ώστε να προσδιοριστούν και οι όροι διεκδίκησης της πολιτικής αυτονομίας του ελληνικού έθνους. Το ζήτημα λοιπόν της «αναγέννησης» του ελληνικού έθνους είναι ζήτημα κατ' εξοχήν πολιτικό και οι όροι διαχείρισής του συναρτώνται με τις διαφορετικές –έως και αντικρουόμενες– πολιτικές και ιδεολογικές καταβολές, αιτιάσεις και μέριμνες των ανθρώπων και των πολιτικών κύκλων που έχουν τεθεί στην υπηρεσία αυτής της μεγάλης ιδέας. Άνθρωποι που έχουν προσφάτως ενστερνισθεί τις αρχές του φιλελευθερισμού –έστω κι αν η πολιτική του συγκρότηση διαμορφώθηκε σε διαφορετικά πολιτικά περιβάλλοντα–, άλλοι, αδιάλλακτοι ρομαντικοί και φλογεροί επαναστάτες που, όμως, αναφέρονται στις πολιτικές αρχές ενός δεσποτικού διαφωτισμού, όπως τον

γνώρισαν στο περιβάλλον του Τσάρου, άλλοι, επίσης, χωρίς σαφείς πολιτικούς προσδιορισμούς και αναφορές, αλλά έτοιμοι να ακολουθήσουν το ρεύμα της εποχής· όλοι αυτοί λοιπόν συνθέτουν την ετερόκλητη και ετερογενή ιδεολογική και πολιτική πρωτοπορία του ελληνισμού. Και μάλιστα σε μια εποχή που τα γεγονότα διαδραματίζονται εξαιρετικά γοργά για να σταθμίσουν τη στάση τους απέναντι σε αυτά, για να προσδιορίσουν τη δράση τους, να παρέμβουν στις εξελίξεις και να τις κατευθύνουν.

Στο κεφάλαιο αυτό λοιπόν θα επιχειρήσουμε να παρακολουθήσουμε τη δράση του Αλέξ. Μαυροκορδάτου, αλλά και γενικότερα των ανθρώπων της Πίζας και του Παρισιού εν όψει της εξέγερσης που έχει ξεσπάσει ήδη στη Μολδοβλαχία αλλά και της άλλης, αυτής που ξεσπά στην Πελοπόννησο και διευρύνεται προς τη Ρούμελη και τα νησιά του Αρχιπελάγους. Σε συνεχή επαφή με τους επαναστατημένους χώρους, οι Έλληνες του Παρισιού και της Πίζας πληροφορούνται τις εξελίξεις στο μέτωπο της Μολδοβλαχίας και της Πελοποννήσου, τη στάση του Σουλτάνου και των ευρωπαϊκών δυνάμεων απέναντι στην εξέγερση.

Θα επιχειρήσουμε να ανασυστήσουμε το κλίμα της εποχής εξετάζοντας την πλούσια αλληλογραφία της περιόδου. Δηλαδή, πώς αντιλαμβάνονται οι άνθρωποι της εξελίξεις, ποια θέση παίρνουν απέναντι στο κίνημα του Υψηλάντη, πώς εκτιμούν την κατάσταση στην Πελοπόννησο και τη Ρούμελη, τι σχεδιάζουν και πώς μεθοδεύουν τη δική τους απάντηση στα τεκταινόμενα. Ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος, σε συνεχή κινητοποίηση και επαφή με το Παρίσι, κοινοποιεί τις απόψεις του, τις εκτιμήσεις και τα σχέδιά του για την ενεργούμενη επανάσταση και την έκβασή της. Επίσης, αυτός κυρίως αναπτύσσει έντονη δραστηριότητα επιχειρώντας να οργανώσει τα διάσπαρτα κέντρα του ελληνισμού σε μια κοινή κατεύθυνση με σκοπό την παρέμβαση και τη συμμετοχή, με οποιονδήποτε τρόπο και από οποιαδήποτε θέση, στον Αγώνα.

Παρουσιάζει, λοιπόν, σημαντικό ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε μέσα από τις μαρτυρίες τη δράση των ανθρώπων, να παρακολουθήσουμε τις κινήσεις τους, να σταθμίσουμε τις αντιδράσεις τους απέναντι σε καταστάσεις, πολλές φορές, απρόβλεπτες, να κατανοήσουμε την αγωνία τους απέναντι στα συντελούμενα, τέλος, να ανασυστήσουμε το ιδεολογικοπολιτικό περιβάλλον με αναφορά το οποίο παράγονται ιδέες, πολιτικά προτάγματα και σχεδιασμοί, που, λίγο καιρό αργότερα, θα αποτελέσουν τις αρχές βάσει των οποίων οργανώθηκε πολιτικά και διοικητικά η Επανάσταση του '21.

Στις παραδουνάβιες ηγεμονίες έχει ήδη ξεσπάσει το επαναστατικό κίνημα του Αλέξανδρου Υψηλάντη και στους κόλπους των ελληνόφωνων ορθόδοξων χριστιανών παρατηρείται έντονη κινητικότητα, προβληματισμός και αγωνία για τις στρατιωτικές επιχειρήσεις που λαμβάνουν χώρα κατά την περίοδο αυτή. Στην επαναστατική δίνη, μετά την έντονη κινητοποίηση των εκπροσώπων της Φιλικής Εταιρείας, εισέρχονται η Πελοπόννησος και η Ρούμελη. Μπροστά στην ενεργούμενη δυναμική αντιπαράθεση των επαναστατών με την οθωμανική εξουσία, κάποιοι βρίσκονται προ τετελεσμένων γεγονότων και κάποιοι άλλοι προσπαθούν να συνειδητοποιήσουν τι ακριβώς συντελείται, καθώς και τις συνέπειες της δράσης των επαναστατών.

Εξετάζοντας τη δράση του Μαυροκορδάτου κατά την παραμονή του στην Πίζα, διαπιστώσαμε την άμεση επαφή του με τους ανθρώπους της Φιλικής Εταιρείας. Κατά συνέπεια, ο Μαυροκορδάτος δεν ήταν εντελώς απληροφόρητος για τους σχεδιασμούς των Φιλικών. Αν συνδυάσουμε, λοιπόν, τα δύο στοιχεία που διαθέτουμε, δηλαδή τη σχέση του με τη Φιλική Εταιρεία και το λόγο που αρθρώνει στο «πονημάτιόν» του –όπου ο Μαυροκορδάτος καταγράφει ως ένα από τα ενδεχόμενα της μελλοντικής δράσης των «Ελλήνων» τη δυναμική και μετωπική σύγκρουση με τον οθωμανό δυνάστη– προκύπτει ότι ο Μαυροκορδάτος ήταν από εκείνους τους «ομογενείς» που έβλεπαν και ανέμεναν μια παρόμοια εξέλιξη. Σε αυτό το σημείο υπενθυμίζουμε, για μια ακόμη φορά, τη μαρτυρία της Μαίρη Σέλλεϋ:

«[...] Συχνά έκανε υπαινιγμούς για τη δυνατότητα μιας εξέγερσης στην Ελλάδα, αλλά δεν είχαμε ιδέα ότι ήταν τόσο κοντά μας, όταν την 1^η Απριλίου 1821, επισκέφθηκε τον Σέλλεϋ, φέρνοντας μαζί του την προκήρυξη του εξαδέλφου του, Πρίγκιπα Υψηλάντη, και λάμποντας από αγαλλίαση και χαρά, διακήρυξε ότι έκτοτε η Ελλάδα θα ήταν ελεύθερη».¹

Τα λόγια της Μαίρη Σέλλεϋ επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι ο τελευταίος δεν δίσταζε στις προσωπικές επαφές του να κάνει λόγο για μια «δυνατότητα εξέγερσης». Όμως, παρ' όλ' αυτά, ο Μαυροκορδάτος, όπως εξάλλου και πολλοί «ομογενείς» που διαβιούν στο εξωτερικό, θα αιφνιδιαστεί κατά κάποιο τρόπο από τις εξελίξεις, από τις ειδήσεις ότι στην Πελοπόννησο εκδηλώθηκε επανάσταση. Επίσης, η εν λόγω

1. P.B. Shelley, *Hellas/Ελλάς*, ό.π., σ. 76.

μαρτυρία μας φανερώνει και τη στιγμή που ο κύκλος της Πίζας πληροφορείται για το επαναστατικό κίνημα. Ο Μαυροκορδάτος, σε επιστολή του με ημερομηνία 2 Απριλίου 1821, που απευθύνεται στους φίλους στο Παρίσι, αναφέρει τα εξής:

«Εκ Πίζης 2 Απριλίου 1821

«"Μάντις είμ' εσθλών αγώνων"

Αγαπητοί φίλοι,

Συγχωρήσατέ με να σας γράφω σύντομα. Εκ των περικλειομένων εννοείτε εις ποίαν στάσιν ευρίσκεται η ψυχή μου. Ίσως δε ελάβετε τα αυτά και κατ' ευθείαν· μ' όλον τούτο εστοχάσθην χρέος μου να σας τα πέμψω. Ο Υψηλάντης έφθασεν εις Ιάσιον εις τας 6 Μαρτίου (N.S.) και μέχρι των 9 ήτον ακόμη εκεί το ελληνικόν στρατόπεδον· εμελέτα δε δύο ή τρεις ημέρας ν' αναχωρήση δια την Βλαχίαν, όπου θέλει ενωθή με αυτόν και το σώμα του Θεοδώρου. Ο αυθέντης της Μολδαβίας έμενε πάντοτε εις Ιάσιον, και ελπίζω ότι δεν θέλει πειραχθή. Εις την είσοδον του Υψηλάντου οι άρχοντες της Μολδαβίας έγραψαν προς τον Βιτκενστάϊν, στρατηγόν της Ρωσίας, όστις προ ολίγων ημερών είχε στήσει το στρατόπεδόν του εις τας όχθας του Προύτου, να διαβή τον ποταμόν και να έλθη εις Ιάσιον, δεν ηξεύρομεν όμως αν ήλθεν αμέσως. Εξεκίνησεν ο Υψηλάντης και έκτακτον ταχυδρόμον προς τον αυτοκράτορα Αλέξανδρον εις Λαύμπαχ, επικαλούμενος την βοήθειάν του. Από Τριέστιον γράφουσι και άλλα πολλά· δηλαδή, ότι τα ρωσικά στρατεύματα εμβήκαν εις αυτήν την Βλαχίαν, ότι εις την Κωνσταντινούπολιν έγινε τρομερά αποστασία και οι Γραικοί εκυρίευσαν τον τερσανά, ότι εσκοτώθη ο Πατριάρχης, και άλλα τοιαύτα· αλλ' όλα αυτά είναι ακόμη αβέβαια. Συγχωρήσατέ με να παύσω πλέον. Εύχομαι ό,τι εύχεται και η ψυχή σας. Κοινοποιήσατε όσα σας γράφω και προς τον Κωνσταντίνον Ιατρόπουλον· δεν ημπορώ να τον γράψω χωριστά. Δεν ηξεύρω πόσας ημέρας μένω ακόμη, εδώ, και μ' όλον όπου δεν ελπίζω ποτέ να με προφθάση η απόκρισις σας, γράψατέ με μ' όλον τούτο, και περικλείσατε το προς εμέ γράμμα σας εις πλίκον του Μόστρα. Του Σ(έκερη) το βιβλίον είναι αναγκαιότατον. Είναι περιττόν να σας είπω με ποίον τρόπον πρέπει να συντελέσητε εις την δια των εφημερίδων εσομένην κοινοποίησιν των συμβάντων αυτών. Έχετε ικανήν φρόνησιν δια να κάμητε το συμφερώ-

τερον. Προσφέρατε τα παρ' εμού προς τον σεβαστόν μας γέροντα. Είθε να αξιωθή η Ελλάς να αμείψη τας αρετάς του και ν' αποδώση εις αυτόν μέρος των άλλων και μεγάλων χρεών της. Και πάλιν σας κατασπάζομαι νοερώς.

Ο αδελφός σας και ειλικρινής φίλος σας

Α. Μαυροκορδάτος²

Είναι αναγκαίος ο σχολιασμός της επιστολής προκειμένου να κατανοήσουμε το κλίμα της εποχής. Πληροφορίες που διακινούνται από παντού, αναφέρουν ότι τα στρατεύματα του πρίγκιπα Υψηλάντη προελαύνουν στη Μολδοβλαχία, ότι οι ομόδοξοι Ρώσοι εμπλέκονται σε πόλεμο με την Πύλη, ότι παρατηρείται πολιτική ανωμαλία στους κόλπους του αντιπάλου. Παρουσιάζεται, δηλαδή, μια κατάσταση υπέρμετρα ευνοϊκή για τα σχέδια της επανάστασης, που ξεσηκώνει από ενθουσιασμό τους ανθρώπους και τους δίνει βάσιμες πλέον ελπίδες ότι η κίνηση διευρύνεται και, άρα, δεν αποτελεί μια περιορισμένη έκρηξη, που θα μπορούσε να σβήσει, τόσο γρήγορα όπως προκλήθηκε. Οι άνθρωποι έχουν ανάγκη να πιστέψουν ότι τα γεγονότα εξελίσσονται με αυτόν τον τρόπο. Αυτή άλλωστε είναι και η «δύναμη» μιας επανάστασης. Η φήμη που τη συντροφεύει, ανεξάρτητα από το αν ελέγχεται ως αληθής ή ψευδής, δημιουργεί την αίσθηση της νίκης, την αίσθηση ότι είναι δυνατή η επιτυχής έκβαση του αγώνα. Και είναι η πίστη που ωθεί τους ανθρώπους στην προσπάθεια για τη νίκη. Αυτή εξάλλου είναι η ιδεολογική λειτουργία της φήμης. Ότι, δηλαδή, κατασκευάζει τα γεγονότα κατά το δοκούν και, έτσι, συνεγείρει τις συνειδήσεις και καλεί τους ανθρώπους σε δράση, καθώς τους καλλιεργεί την εικόνα μιας μεγάλης ανατροπής, σχεδόν αναπόφευκτης, που εξελίσσεται συμπαρασύροντας στο διάβα της τα πάντα. Έτσι, λοιπόν, η επανάσταση αποκτά νόημα και συνεπαίρνει με τη δύναμή της· οι άνθρωποι δεν έχουν παρά να ακολουθήσουν το δρόμο που αυτή χαράσσει.

Βέβαια, ο Μαυροκορδάτος σπεύδει να συμπληρώσει ότι «όλα αυτά είναι αβέβαια», σε μια προσπάθεια στάθμισης της κατάστασης, αυτοελέγχου και αντιμετώπισης των ειδήσεων με κριτικό πνεύμα. Όμως, φαίνεται ότι, παρά την αδυναμία επιβεβαίωσης της πληροφορίας, το ίδιο το περιεχόμενο της πληροφορίας τον έχει συνεπάρει. Χείμαρρος ο λόγος του, ανείπωτη η κατάσταση ευφορίας στην οποία βρίσκεται. Α-

2. *Ιστορικών Αρχείων Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου*, (ΙΑΑΜ) επιμ. Εμμαν. Γ. Πρωτοψάλτη, Ακαδημία Αθηνών, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, τόμ. Ε', τεύχ. Ι, Αθήνα 1963, σσ. 32-33.

ντιλαμβάνεται πλέον ότι, ανεξάρτητα από το αληθές ή το ψευδές των ειδήσεων που καταφθάνουν, η επανάσταση συνιστά πλέον πραγματικότητα. Ίσως να θέλει πρώτα απ' όλα ο ίδιος να πιστέψει όσα ακούει, ίσως να θέλει να γίνει και ο ίδιος διάυλος διάδοσης της φήμης· γι' αυτό άλλωστε στην επιστολή του δεν στέκεται στο ζήτημα της επιβεβαίωσης ή μη της φήμης αλλά περιγράφει μια κατάσταση γενικού ξεσηκωμού.

Όπως δηλώνει και ο ίδιος, «ευχή» του είναι τα πράγματα να εξελιχθούν θετικά για την επανάσταση. Η «ευχή» λοιπόν δεν απέχει και πολύ με την «πραγματικότητα» της κατάστασης. Άλλωστε, πως θα ήταν δυνατόν να καλλιεργηθεί το επαναστατικό πνεύμα χωρίς αυτή την ιδιότυπη στάση απέναντι στα γεγονότα; Η «ευχή» που παραπέμπει στο επιθυμητό αποτελεί μέρος της διαμορφούμενης πραγματικότητας και υπό αυτούς τους όρους συμβάλλει στην οριστική της διαμόρφωση.

Ο Μαυροκορδάτος λοιπόν καταλαμβάνεται από επαναστατικό πυρετό, έτοιμος να πιστέψει στη δυνατότητα πραγμάτωσης ενός τόσο σημαντικού εγχειρήματος. Αυτή την αίσθηση θέλει να μεταδώσει στους «φίλους του» στο Παρίσι για να συνεπάρεται κι εκείνους η επαναστατική έξαψη. Με άλλα λόγια, να διαμορφωθεί μια γενικευμένη επαναστατική κατάσταση, ανεξάρτητα από το αν στηρίζεται σε φήμες. Οι Έλληνες του Παρισιού λοιπόν πληροφορούνται «φήμες» διαμεσολαβημένες ταυτόχρονα και από την αίσθηση που έχουν δημιουργήσει στον Μαυροκορδάτο. Δηλαδή η πληροφορορηση για τα τεκταινόμενα στη Μολδοβλαχία, την Κωνσταντινούπολη και την Πελοπόννησο δεν είναι ουδέτερη αλλά επηρεάζεται και από τις επιθυμίες του Μαυροκορδάτου, αποκτά άλλη υπόσταση στο λόγο του, καθώς αναλαμβάνει να τη μεταφέρει στο Παρίσι. Έτσι, στους τελικούς αποδέκτες της πληροφορίας καταφθάνει η πληροφορία όπως την προσλαμβάνει ο Μαυροκορδάτος.

Στη συνέχεια, ο Μαυροκορδάτος διατυπώνει τις πρώτες του σκέψεις σχετικά με τα μελλοντικά του σχέδια:

«Δεν ηξεύρω πόσας ημέρας μένω ακόμη εδώ, και μ' όλον όπου δεν ελπίζω ποτέ να με προφθάση η απόκρισίς σας, γράψατέ με [...]»

Με τον τρόπο αυτό εκφράζει την επιθυμία του να εγκαταλείψει την Πίζα και να βρεθεί στον τόπο της επανάστασης. Όπως φαίνεται, ο ενθουσιασμός του είναι τέτοιος που τον ωθεί, χωρίς κανένα δισταγμό, στην απόφαση για δράση. Επιθυμεί να

λάβει μέρος στο μεγάλο αυτό γεγονός, το αναμενόμενο αλλά, ταυτόχρονα, και ανέλπιστα τόσο σύντομα. Στην επιστολή του, λοιπόν, προς τους φίλους του αναφέρει, πέρα από τις φήμες για τα γεγονότα, και την απόφαση για τη συμμετοχή του σ' αυτά. Και, βέβαια, με δεδομένη τη στενή σχέση και την αλληλοεκτίμηση ανάμεσα στους Έλληνες του Παρισιού και τον Μαυροκορδάτο, μπορούμε να υποθέσουμε την παρακινητική λειτουργία της κοινοποίησης της απόφασής του.

Μέσα από την αλληλογραφία των ανθρώπων καλλιεργείται το ιδεολογικό κλίμα συμμετοχής στην επανάσταση, η αλληλεπίδραση και η παρακίνηση, με ρητό ή υπόρρητο τρόπο, για δράση. Δεν είναι τόσο τα γεγονότα καθ' εαυτά που έχουν τη σημασία, αλλά η δυναμική της επανάστασης, που κατορθώνει και συνεπαίρνει ανθρώπους σε τόπους τόσο μακρινούς και τους θέτει στην υπηρεσία της, ανεξάρτητα από τους πρωθητικούς τους σχεδιασμούς, τις αμφιβολίες και τις αμφιταλαντεύσεις τους. Θεωρούμε ότι σε τέτοιο πλαίσιο ερμηνεύεται η απόφαση του Μαυροκορδάτου να συμμετάσχει στον Αγώνα, έστω κι αν, όπως θα δούμε, αλλιώς θα περίμενε να εξελιχθεί η υπόθεση της αποκατάστασης του έθνους του.

Το ενδιαφέρον του Μαυροκορδάτου εστιάζεται επίσης και στο υπό έκδοση βιβλίο του φιλικού Γεωργίου Σέκερη, αδελφού του Παναγιώτη Σέκερη. Πρόκειται για ένα εγχειρίδιο πολιτειολογίας, για το οποίο ο Γεώργιος Πραϊδης έχει ήδη ενημερώσει τον Μαυροκορδάτο, καθώς και τον Ανδρέα Λουριώτη στο Λιβόρνο.³ Η αναγγελία της έκδοσης του εν λόγω συγγράμματος συμπληρώνεται από διευκρινιστικές πληροφορίες για το είδος του και το περιεχόμενό του:

«Η είδησις λέγει: "και το έθνος εκείνο έχει τελειότεραν πολιτείαν (constitution), εις το οποίον ευρέθησαν αναλόγως περισσότεροι άνδρες ικανοί να γνωρίσουν την φύσιν και τον σκοπόν της κοινωνίας". Ο σκοπός λοιπόν του συγγράμματος είναι να μετοχεύση εις όσον επιδέχεται περισσότερους αυτήν την γνώσιν της φύσεως και του σκοπού της κοινωνίας, δια να μάθουν τι να επιθυμούν και εις τι να συνενεργούν δια

3. «Εδώ σε περικλείω μίαν είδησιν ενός βιβλίου, το οποίον εσυντέθη μόνον και μόνον δια σκοπόν ωφελείας, ως πολλά αναγκαίον εις τας περιστάσεις μας, από ένα φίλον, περί του οποίου ανέφερα προλαβόντως δια γράμματος και εις τον Μαυροκορδάτον· θέλεις δε την στείλει αμέσως προς την ευγενείαν του, και έπειτα την λαμβάνεις και κάμνεις και αυτού, αν ημπορέσης, συνδρομητάς, χωρίς κρότον όμως». Βλ. επιστολή του Γ. Πραϊδη στον Α. Λουριώτη, 6 Μαρτίου 1821, στο *ΙΑΑΜ*, ό.π., σ. 28.

την ανάστασίν μας. Πολλά πράγματα λέγονται χωρίς να δείχνη τις τον σκοπόν, δια τον οποίον τα λέγει, και κατά τον οποίον τα εκθέτει κατά τοιόνδε ή τοιόνδε τρόπον· δια τούτο ο συγγραφεύς δεν εφανέρωσε σαφώς τον σκοπόν του, ουδ' αρίθμησεν εις την είδησιν όσα μέλλει να περιέχη το σύγγραμμα. Ιδού δε τινά εξ αυτών: περί του τρόπου της εκλογής των απεσταλμένων εις την Βουλήν· περί του καλύτερου διοργανισμού της Βουλής και των νόμων, κατά τους οποίους ημπορεί να ενεργή· περί του οργανισμού de la constitution· περί του ριζίματος των δοσιμάτων· περί του οργανισμού της εθνικής φρουράς κτλ. κτλ. Στέλλων την είδησιν, λάβε τον κόπον να φανερώσης προς την ευγενείαν του και όσα λέγω περί αυτής, επειδή δεν θα τον γράψω ογλήγορα. Λέγεις ακόμη προς την ευγενείαν, ότι ο συγγραφεύς δεν θέλει να γνωρισθή εις τον κοινόν· το υπογεγραμμένον όνομα είναι πλαστόν».⁴

Ο Μαυροκορδάτος θεωρεί το σύγγραμμα του Γ. Σέκερη ως «αναγκαιότατον» στην παρούσα πολιτική συγκυρία. Ο συγγραφέας του εν λόγω εγχειριδίου, διατυπώνει σαφείς ιδεολογικές και πολιτικές απόψεις/θέσεις με σκοπό την παρέμβαση στο πολιτικό γίγνεσθαι και τον καθορισμό των εξελίξεων. Στο κείμενο σκιαγραφούνται οι αρχές βάσει των οποίων θα έπρεπε να οργανωθεί η προσπάθεια της πολιτικής αποκατάστασης του ελληνικού έθνους. Πρόκειται για αρχές οργάνωσης ενός σύγχρονου τύπου κράτους, που παραπέμπουν στις αρχές πολιτικής οργάνωσης του δυτικού κόσμου στις πιο φιλελεύθερες μορφές του. Αυτή η ιδεολογική παρέμβαση αποκτά καιρία πολιτική σημασία και όσον αφορά τη χρονική στιγμή κατά την οποία εμφανίζεται και όσον αφορά τα διακυβεύματα που αναδεικνύει η εκδήλωση εθνικής επανάστασης στον οθωμανοκρατούμενο κόσμο.

Οι Έλληνες της διασποράς αντιλαμβάνονται τη σπουδαιότητα της ιστορικής συγκυρίας. Γνωρίζουν ότι κατά την περίοδο αυτή επιχειρούνται σημαντικές ανατροπές στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, που, όμως, δεν προδιαγράφουν και τα αποτελέσματά τους. Αυτά θα εξαρτηθούν, σε μεγάλο βαθμό, από επιλογές ιδεολογικού τύπου που θα είναι καθοριστικές για το παρόν αλλά και το μέλλον του ελληνισμού. Γνωρίζουν ότι το ενδεχόμενο μιας αποσχιστικής εξέγερσης από την πλευρά των ελληνικών πληθυσμών της αυτοκρατορίας θα έθετε επιτακτικά το ζήτημα της ηγεσίας της, της μορφής της εξουσίας, της οργάνωσης μιας κρατικού τύπου οντότητας διαφορετικής

4. *ΙΑΑΜ, ό.π.*, σσ. 28-29.

από την οθωμανική· δηλαδή, το ζήτημα του προσανατολισμού της Επανάστασης και των προοπτικών πραγμάτωσης των στόχων της.

Τι είδους θεσμοί θα δημιουργηθούν για να αντικαταστήσουν τις κληρονομίες μιας κατάκτησης; Ποιοι θα πρέπει να είναι αυτοί που θα αναλάβουν το δύσκολο έργο της αντικατάστασης του Σουλτάνου και των αξιωματούχων του και της δημιουργίας νέων θέσεων και θεσμών εξουσίας, στους οποίους θα στηρίζει την πολιτική του κυριαρχία το ελληνικό έθνος; Ποιο θα είναι το σύστημα, δηλαδή, της πολιτικής διακυβέρνησης του μορφώματος που ενδεχομένως θα γεννηθεί μέσα από την επανάσταση;

Οι πολιτικές αρχές που υπαγορεύονται από το πόνημα του Σέκερη –και βρίσκουν τη θερμή συμπαράσταση μέρους των Ελλήνων της διασποράς– φανερώνουν τους σαφείς ιδεολογικούς και πολιτικούς προσανατολισμούς ενός κόσμου διαποτισμένου από τις αρχές του φιλελευθερισμού, εμπνευσμένου από σύγχρονες δυτικοευρωπαϊκές κατακτήσεις, που λειτουργούν ως πρότυπα αναφοράς της δράσης τους. Η εμπέδωση πολιτικών αρχών που θα διέπονται από το νόμο, η λειτουργία αντιπροσωπευτικού συστήματος διακυβέρνησης, της Βουλής, η ύπαρξη κεντρικής διοίκησης και «εθνικού» στρατιωτικού σώματος, η οργάνωση δημοσιονομικής πολιτικής είναι το υλικό με βάση το οποίο θα συστηθεί και θα αποκτήσει πολιτική οντότητα το ελληνικό έθνος. Μια σύγχρονη, δηλαδή, πολιτεία, εντελώς διαφορετική από την πολιτεία των οθωμανών, πιο κοντά στον δυτικό κόσμο και στις δικές του πολιτικές και οργανωτικές αρχές. Αυτός, λοιπόν, θα πρέπει να είναι ο σκοπός της ενεργούμενης Επανάστασης των Ελλήνων. Ή, αλλιώς, αυτός είναι ο ενδεδειγμένος τρόπος για την ευόδωση των στόχων της Επανάστασης.

Θα πρέπει λοιπόν οι Έλληνες να καταλάβουν ότι το έθνος τους θα υπάρξει πολιτικά μόνον εφόσον στηριχθεί σε θεσμούς που θα εγγυώνται την εύρυθμη λειτουργία και την οργάνωση της πολιτείας τους. Και, για το λόγο αυτό, να αναζητήσουν τους ανθρώπους εκείνους που γνωρίζουν πώς διοικείται ένα σύγχρονο κράτος, που έχουν τη δυνατότητα να επιβάλουν το νόμο, να οργανώσουν τη διοίκηση, τον στρατό και το σύστημα της φορολογίας, ώστε να επιτευχθεί το «ποθούμενο». Όσο περισσότεροι είναι αυτοί οι άνθρωποι, τόσο μεγαλύτερη είναι η πιθανότητα επιτυχίας του εγχειρήματος. Είναι φανερό ότι ο συγγραφέας του εν λόγω πονήματος καταθέτει ολοκληρωμένη πολιτική πρόταση για τον τρόπο με τον οποίο θα πρέπει να οργανωθεί ο αγώνας και, σύμφωνα με τις αρχές που υπαγορεύει, αναφέρεται έμμεσα στους Έλληνες της διασποράς, τον κύκλο της Πίζας και του Παρισιού, από τους οποίους θα πρέπει να

στρατολογηθούν οι ηγέτες της επανάστασης. Οι άνθρωποι της διοίκησης και του κράτους βρίσκονται στην Ευρώπη· σ' αυτούς οι επαναστάτες θα πρέπει να αναζητήσουν τους ηγέτες τους και στις ιδέες και τις γνώσεις τους να στηρίζουν και να υποθηκεύσουν το μέλλον τους.

Το βιβλίο λοιπόν του Σέκερη, κάτι σαν πολιτικό μανιφέστο της Επανάστασης, θα βρει πολύ μεγάλη ανταπόκριση στους κύκλους των «ομογενών».⁵ Ο συγγραφέας σκοπεύει να διοχετεύσει το κείμενο ακόμη και στην Πελοπόννησο, τον τόπο της Επανάστασης, για να το διαβάσουν και άνθρωποι πέρα από τους στενούς κύκλους των «ομογενών». Ως αποδέκτη λοιπόν δεν έχει μόνον τον διανοούμενο του Παρισιού ή τον έμπορο της Πίζας και του Λιβόρνου αλλά και τους ανθρώπους που συμμετέχουν ενεργά στην Επανάσταση και βρίσκονται σε επαφή με τα μέλη της Φιλικής Εταιρείας, πολλά από τα οποία έχουν ήδη σπεύσει στο πεδίο του πολέμου. Αυτοί οι άνθρωποι θα πρέπει να έρθουν σε επαφή με τις ιδέες και τις θέσεις που διατυπώνονται στο κείμενο, διότι αυτοί είναι που έχουν τη δύναμη, άρα και τη δυνατότητα, να διαδώσουν τις νέες ιδέες, να τις παρουσιάσουν στον κόσμο, με μία έννοια να τις «νομιμοποιήσουν» σε έναν τόπο που κυριαρχείται από άλλες πολιτικές κληρονομίες και παραδόσεις.

Το «πολιτικό μανιφέστο» λοιπόν των αρχών της Επανάστασης, συνταγμένο από τον Σέκερη, συνιστά την ιδεολογική αφετηρία βάσει της οποίας θα οργανωθεί και θα διεκδικήσει πολιτικούς ρόλους, αξιώματα και, γενικότερα, εξουσίες ο κύκλος των δυτικοθρεμμένων Ελλήνων που, με κάθε τρόπο, σπεύδουν να υπηρετήσουν το πρόταγμα της εθνικής ανεξαρτησίας. Οι προβληματισμοί που αναπτύσσονται στους κύκλους των «ομογενών», από την πρώτη στιγμή της εκδήλωσης του επαναστατικού κινήματος του Υψηλάντη, αφορούν τον πολιτικό σχεδιασμό της επανάστασης και την πραγμάτωσή του.

5. Ο Γ. Πραϊδης, λίγες μέρες αργότερα, στις 17 Απριλίου, θα στείλει νέες οδηγίες στην Πίζα: ««Πιάσατε πλέον από του να προμηθευέτε αγοραστάς δια το βιβλίον του φίλου μου· αυτός, επειδή η παρουσία του είναι αναγκαία εις την Πελοπόννησον, την πατρίδα του, και επειδή τοιούτον σύγγραμμα γίνεται έτι αναγκαϊότερον εις τας παρούσας περιστάσεις μας, αι οποία τον συγχωρούν να ομιλήση ελευθερώτερα και επομένως συντομώτερα, απεφάσισε να το κάμη εις ένα τόμον, και δια τούτο ημπορεί να το τυπώσει με έξοδά του, χωρίς να λάβη χρεία από προαγοραστάς· συμπεραίνω, λοιπόν, ότι εις τρεις μήνας το πολύ βλέπει το φως». Βλ. *LAAM*, ό.π., σ. 36.

Το δεύτερο σημαντικό στοιχείο το οποίο προκύπτει από την επιστολή του Μαυροκορδάτου είναι η διαπίστωση της μεγάλης δύναμης του Τύπου και, κατ' επέκταση, της σημασίας του προσεταιρισμού της ευρωπαϊκής «κοινής γνώμης» στην υπόθεση του Αγώνα. Έτσι, στις πρώτες κρίσιμες στιγμές, ο Μαυροκορδάτος επιχειρεί την προπαγάνδα των ιδεών και των «δίκαιων» αιτημάτων της Επανάστασης των Ελλήνων. Γνωρίζει ότι για την επιτυχή έκβαση του αγώνα δεν αρκεί να «αρπάξεις τα όπλα». Θα πρέπει επίσης –και κυρίως– να έχουν προηγουμένως παρουσιασθεί στον δυτικό κόσμο οι λόγοι που οδήγησαν τους Έλληνες στον ξεσηκωμό και, κατ' επέκταση, να έχει γίνει αποδεκτό το δικαίωμα της αντίστασης στην «τυραννική» εξουσία του Σουλτάνου. Θα πρέπει λοιπόν να συσταθεί μηχανισμός συστηματικής διάδοσης των αρχών, των αξιών και των προσανατολισμών της Επανάστασης του ελληνικού έθνους ενάντια στον Τούρκο, αλλόθρησκο και αλλοεθνή, δυνάστη.

Η ανάγκη αυτή καθίσταται περισσότερο επιτακτική όταν η εκδήλωση επαναστατικών/ανατρεπτικών κινήσεων συντελείται μέσα σε ένα ιδιαίτερα δυσμενές για την νομιμοποίησή τους ευρωπαϊκό πολιτικό περιβάλλον. Τέτοιου τύπου κινήματα προοιωνίζονται ζητήματα επαναπροσδιορισμού του ευρωπαϊκού γεωπολιτικού χάρτη, επιφέρουν, δηλαδή, αναταραχή στις εύθραυστες ισορροπίες των συσχετισμών δύναμης που έχουν κατισχύσει στην ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή. Έτσι, η επανάσταση έχει την ανάγκη της πολιτικής στήριξης, η οποία θα προέλθει μόνον αφού πεισθούν οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις για τα «δίκαια αιτήματα του ελληνικού έθνους». Βάσει αυτής της συλλογιστικής ο Μαυροκορδάτος προτρέπει τους φίλους του στο Παρίσι να δραστηριοποιηθούν ώστε να αποκτήσουν επαφή με τον Τύπο της εποχής, ώστε να προπαγανδίσουν τα ελληνικά δίκαια.

Ο Μαυροκορδάτος βρίσκεται σε επαφή με τους Έλληνες του Παρισιού πολύ πριν ξεσπάσει η Επανάσταση στη Μολδοβλαχία και την Πελοπόννησο. Οι εξελίξεις στα μέτωπα του πολέμου απλώς εντατικοποιούν και πυκνώνουν την επικοινωνία ανάμεσα στην Πίζα και το Παρίσι. Τα πρόσωπα που προβάλλουν μέσα από την αλληλογραφία του Μαυροκορδάτου είναι αρκετά. Στην πρώτη γραμμή βρίσκεται το όνομα του Γεωργίου Πραϊδή.⁶ Πιο πίσω, εκείνα του Κωνσταντίνου Πολυχρονιάδη, του Σπυρίδωνος Τρικούπη και του Κωνσταντίνου Ιατρόπουλου. Από την άλλη πλευρά, ο Ανδρέας Λουριώτης, εγκατεστημένος στο Λιβόρνο, λειτουργεί ως συνδετικός κρίκος

6. *ΙΑΑΜ, ό π.*, σ. 23, 25 κ.ε.

μεταξύ της Πίζας και του Παρισιού. Είναι ο διάυλος μέσω του οποίου εξασφαλίζεται η επικοινωνία.

Όσον αφορά τώρα τη θεματολογία της αλληλογραφίας, φαίνεται κατ' αρχήν ότι το οικονομικό ζήτημα απασχολεί πολύ τους Έλληνες της διασποράς, γι' αυτό και η συχνή αναφορά σ' αυτό και στους τρόπους αντιμετώπισής του. Επίσης, το ζήτημα της αποστασίας του Αλή Πασά δημιουργεί νέα δεδομένα, με απρόβλεπτες εξελίξεις. Ο Γ. Πραϊδης γράφει στους Λουριώτη και Μαυροκορδάτο σχετικά με το ζήτημα αυτό:

«Εμάθαμεν τα νέα της Ηπείρου, εμάθαμεν ότι ο πασάς του Μορέως έλαβε προσταγήν να εκστρατεύση κατά του Αλή, ότι ο Χαλέτης προμηθεύει εις τον σουλτάνον γυναίκας, παιδιά, ξεφαντώσεις, δια να του στομώσει την δραστηριότητα αναμφιβόλως, και να καταντήσει να τον διοική, και ότι ο Πασάμπεης γράφει στο Δεβλέτι, ότι οι κλέπται άρχισαν να συναθροίζονται εις διάφορα μέρη.

Η πατρίς μας άρα είναι σκεπασμένη από ζοφώδη νέφη, τα οποία επαπειλούν τρικυμίας και δεν ηξεύρομεν αν η ζαστεριά θα χειροτερεύση δια πάντα ή θα καλύτερεύση την τύχην μας. Συμπεραίνω, φίλε, πόσην ανησυχίαν και πόσον φόβον δοκιμάζει η ψυχή σου. Κάθε φιλόπατρις δεν πρέπει να κοιμάται τώρα».⁷

Το κίνημα του Αλή Πασά συνδέεται άμεσα με την υπόθεση της επανάστασης των Ελλήνων. Ωστόσο, η έκβαση του κινήματος είναι αβέβαιη, οι συνέπειες μιας ενδεχόμενης νίκης ή ήττας των στρατευμάτων του Αλή Πασά στη υπόθεση του Αγώνα ακαθόριστες. Η εκρηκτική κατάσταση που έχει δημιουργηθεί και τείνει να γενικευθεί μπορεί να γίνει ανεξέλεγκτη και με αρνητικές επιπτώσεις στην έκβαση της εξέγερσης στην Πελοπόννησο. Όπως, επίσης, και να την ωφελήσει. Η συνθήκη, πάντως, θεωρείται ιδιαίτερα κρίσιμη λόγω της γενικευμένης ταραχής και των απρόβλεπτων εξελίξεων που εγκυμονεί προς κάθε κατεύθυνση. Επομένως, η επανάσταση των Ελλήνων εκδηλώνεται εν μέσω «ζοφώδους νέφους» και «επαπειλούμενης τρικυμίας» και οι αστάθμητοι αυτοί παράγοντες κάθε άλλο παρά θα πρέπει να ενθουσιάζουν τους πρωταγωνιστές της.

Εκ των υστέρων βέβαια, και με δεδομένη τη γνώση της εξέλιξης του κινήματος του Αλή Πασά και των θετικών συνεπειών του στην ελληνική υπόθεση, φαντάζει πα-

ράλογη αυτή η ανησυχία που εκδηλώνεται στους κύκλους των ομογενών. Όμως, η ιστορία την εποχή αυτή δεν έχει ακόμη γραφεί. Οι αυτονόητες «θετικές» επιπτώσεις της κίνησης του Αλή στον Αγώνα δεν είναι αυταπόδεικτες, όπως και οι αντίστοιχες αιτιολογήσεις που αναδρομικά ανασυστήνονται, χωρίς, όμως, να υπολογίζεται ο ιστορικός χρόνος της απρόβλεπτης και ακαθόριστης εξέλιξης των γεγονότων, καθώς και της βίωσης και αποτίμησής τους από τους συμμετέχοντες.

Ο Α. Λουριώτης πληροφορεί επίσης το Παρίσι για τις κινήσεις των στρατευμάτων του Σουλτάνου, καθώς και για τη σύμπραξη των Σουλιωτών με τον Αλή Πασά, προσθέτοντας ότι ο ίδιος έχει «χρηστάς ελπίδας δια την πατρίδα, και ο Κύριος ας την υπερασπισθή». Στο επίκεντρο, όμως, των συζητήσεων βρίσκεται ο σχολιασμός της ευρωπαϊκής πολιτικής κατάστασης στην παρούσα ιστορική συγκυρία. Συγκεκριμένα, αναπτύσσεται έντονος προβληματισμός για την επέμβαση των Αυστριακών στην ιταλική χερσόνησο και την κατάπνιξη του κινήματος που έχει εκδηλωθεί στην Νεάπολη.⁸ Η γνώση της «διεθνούς» πολιτικής συγκυρίας αποτελεί προϋπόθεση για να χαρραχθούν τα σχέδια και οι στρατηγικές της επανάστασης των Ελλήνων.

Κατά την περίοδο αυτή καταφθάνουν στο Παρίσι συνεχώς ειδήσεις για την εξέλιξη της επανάστασης στη Μολδοβλαχία, καθώς και οι πρώτες προκηρύξεις του Αλ. Υψηλάντη. Παρίσι, Πίζα, Τεργέστη, Ιάσιο, Οδησός και Βιέννη συγκροτούν ένα δίκτυο επικοινωνίας, ανοικτό στα μέτωπα όπου διεξάγονται οι επιχειρήσεις ή προετοιμάζονται κινήσεις προσχώρησης στον Αγώνα. Τα παραδοσιακά, λοιπόν, εμπορικά δίκτυα, ο κόσμος των παραιοικών συνιστά το ιδεολογικό/επικοινωνιακό «περιβάλλον» του Αγώνα: καταστρώνονται σχέδια και στρατηγικές, εκφράζονται απόψεις και εκτιμήσεις, εκδηλώνονται αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις, οι οποίες μαρτυρούν, όμως, την αγωνία αυτού του κόσμου και τη διάθεση συμμετοχής του. Ίσως αυτή η γενική κινητοποίηση και η συνεχής κινητικότητα στο ευρύτερο περιβάλλον της Επανάστασης, η εμπλοκή, δηλαδή, ενός κόσμου με σημαντική παρουσία και δύναμη στον δυ-

7. Επιστολή του Γ. Πραΐδη στον Α. Λουριώτη, 5 Φεβρουαρίου 1821, βλ. *LAAM*, ό.π., σ. 26.

8. «Εγώ αφ' όλα αυτά έχω χρηστάς ελπίδας δια την πατρίδα, και ο Κύριος ας την υπερασπισθή. Τα της Νεαπόλεως θέλει τα ηξέυρεις. Οι Τεδέσκοι [περιφρονητικά οι Αυστριακοί] προχώρησαν έως τώρα εις τα χώματα τα ρωμαϊκά και τραβούν εμπρός έως να εύρουν ανθίστασιν και πολεμήσουν. Εάν αυτοί ανδρείως αντισταθούν, θέλει νικήσουν, ει και νικημένοι, καθότι τα πνεύματα των ανθρώπων ανησυχούν εις όλην την Ευρώπην». Βλ. επιστολή Α. Λουριώτη, 17.2.1821, *LAAM*, ό.π., σ. 27.

τικό κόσμο και τη Ρωσική Αυτοκρατορία να υπήρξε η «πρωτογενής αιτία» της γοργής ανάπτυξης της δυναμικής του κινήματος και της θέσης, τελικά, που κατέλαβε το «ελληνικό ζήτημα» στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής πολιτικής και διπλωματικής σκηνής.

Η δύναμη της Επανάστασης συνίσταται στην επέκτασή της (ιδεολογική και πολιτική) πέρα από τα στενά όρια που θέτει ο γενέθλιος τόπος των επαναστατικών επιχειρήσεων, στη διεξόδυσή της σε περιβάλλοντα που διαθέτουν πολιτική βαρύτητα και την επικοινωνιακή δυνατότητα να την προπαγανδίσουν, να την καταστήσουν «ζήτημα», να στρέψουν επάνω της τους προβολείς της επικαιρότητας. Η επανάσταση ενός χριστιανικού/πολιτισμένου έθνους ενάντια σε έναν βάρβαρο/ασιάτη/μουσουλμάνο τύραννο: να ποιο είναι το μήνυμα που διατρέχει από άκρου σ' άκρο τα κέντρα της Ευρώπης όπου διαμένουν ενθουσιώδεις Έλληνες, έτοιμοι να προσχωρήσουν στις γραμμές της επανάστασης.

Όπως προαναφέρθηκε, το Παρίσι, δια στόματος Πραϊδή, πληροφορεί τον Λουριώτη για τα «συνταρακτικά» νέα της επανάστασης στη Μολδοβλαχία, με λεπτομερή περιγραφή του περιεχομένου των προκηρύξεων του Αλ. Υψηλάντη· επίσης, πληροφορίες διοχετεύονται σχετικά με τις στρατιωτικές κινήσεις των αντιπάλων και με ό,τι συμβαίνει στην Κωνσταντινούπολη.⁹

Στην αλληλογραφία μεταξύ Παρισιού και Πίζας βρίσκονται, επίσης, στοιχεία που φανερώνουν τη συναισθηματική κατάσταση των ανθρώπων στο άκουσμα των πρώτων ευχάριστων ειδήσεων για την εξέγερση στην «πατρίδα» τους.¹⁰ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, οι άνθρωποι «χάνουν τον ύπνο τους» ή «χορεύουν στον ύπνο

9. Επιστολή Πραϊδή, 5.4.1821, *ΙΑΑΜ*, ό.π., σσ. 33-34.

10. Για το πώς αντιλαμβάνονται οι «ξενιτεμένοι» τη συνθήκη που δημιουργεί η επανάσταση στο γενέθλιο τόπο, το ενδεχόμενο δηλαδή να ανακτήσουν την «πατρίδα» τους ή, έστω, μια πατρίδα κι ας μην είναι εκείνη του τόπου καταγωγής τους, είναι αποκαλυπτική η εξομολόγηση του Πραϊδή στον Λουριώτη, σε ανύποπτο χρόνο, για την ιδιαίτερη πατρίδα του, τα Μουδανιά, πόλη στην Προποντίδα: «Όσον περισσότερα καλά απολαμβάνει κανείς εις την ξενιτείαν, τόσον ευκολώτερον λησμονεί την πατρίδα του· έπειτα, αν με έλειπεν η θερμή αγάπη της πατρίδος, μ' όλην των κλίσεών μας την ομοιότητα, δεν ήθελα αξιωθή την φιλίαν σου. Όθεν, ας κλίνωμεν τον αυχένα εις την ανάγκην των περιστάσεων και ας μη μορφώνωμεν άλλας ευχάς, παρά να απολαύσωμεν το "νόστιμον ήμαρ", πλην "ήμαρ" συνωδευμένον και με άλλας ευτυχίας. Τα Μουδανιά ολίγον ή μάλλον κανένα καλόν δεν υπόσχονται, πρέπει λοιπόν να ζητήσω άλλην μερικήν πατρίδα, και αυτήν ίσως την εύρω εις την Ήπειρον, δεν είναι λοιπόν αμφιβολία ότι θέλω σε χαρή τότε». Βλ. *ΙΑΑΜ*, ό.π., σ. 27.

τους». ¹¹ Από την πρώτη στιγμή, η χαρά συνοδεύεται από την ταραχή, δηλωτικό στοιχείο της ψυχικής αναστάτωσης τους. Το ενδιαφέρον τους επικεντρώνεται αποκλειστικά σε ό,τι σχετίζεται με την ενεργούμενη επανάσταση και παραμελούν ή/και αναθεωρούν τις μέχρι πρότινος καθημερινές μέριμνες και ενασχολήσεις τους. ¹²

Παρ' όλ' αυτά, ο ενθουσιασμός των πρώτων στιγμών θα υποχωρήσει σιγά-σιγά και, αφού καταλαγιάσει, θα κυριαρχήσει η αγωνία και η βαθιά περισυλλογή. Στις 17 Απριλίου 1821 ο Πραϊδης γράφει από το Παρίσι στον Α. Λουριώτη:

«Εις τας πέντε ή εξ του τρέχοντος σε έγγραφα, δια να σε φανερώσω τα νέα της πατρίδος, τα οποία ημείς εδώ ελάβομεν περί τας πέντε· σε επερίκλεια δε και γράμμα του Πολυχροσιάδου προς τον πανιερ(ρότατον). Τα από 2 και 5 Απριλίου γράμματα του Μαυροκορδάτου μας πληροφόρησαν, ότι ελάβατε πριν ημών τας αυτάς ειδήσεις, και μάλιστα το τελευταίον, το οποίον εχθές ελάβαμεν, μας διασκέδασε πολλὰς υποψίας με την είδησιν της διασκορπίσεως του οθωμανικού στρατεύματος της Ηπείρου, της του Αλή προσηλώσεως εις το μέρος μας και της αποστασίας του Μορέως. Είχαμεν μάθει από τα γράμματα της Πόλεως, της 10 Μαρτίου Ν., ότι εκεί δεν συνέβησαν τα όσα μας έγραφαν εκ Βιέννης, και ηκούσατε και εσείς δια Τριεστίου, αλλά δεν έπρεπε να βραδύνουν να μάθουν τα της Δακίας, και επομένως να ξυπνήση ο τύραννος από τον λήθαργον. Είχαμεν ακούσει ότι εις της Ηπείρου τα παράλια ευρίσκειται ο οθωμανικός στόλος, συγκείμενος από 12 έως 16 καράβια, εξ ων 3 ή εξ τελίνια· υπωπτεύθημεν λοιπόν μήπως συμβιβασθή ο σουλτάνος με τον Αλή, και τότε ήθελαν αποτύχει τα της Ηπείρου και ήθελαν δοκιμάσει μεγάλα εμπόδια και οι Πελοποννήσιοι. Μας φαίνεται προσέτι πολλά κακόν και κινδυνώδες μάλιστα <να> διασαλισθή η ελευθερία μας πριν να σηκωθούμεν, επειδή το έμβασμα των στρατευμάτων εις Δακίαν, ήτις δεν προβάλλει ουδεμίαν ανθίστασιν, δεν δείχνει παρά μόνον τον σκοπόν·

11. Βλ. στο *ίδιο*, *ό.π.*, σ. 26. Είναι χαρακτηριστικό ένα υστερόγραφο του Πραϊδη καθώς και ένα μικρό σημείωμα του Σ. Τρικούπη. Στο πρώτο, ο Πραϊδης σημειώνει: «Ο φίλος Τρικούπης, όστις ενές εχόρευε εις τον ύπνον του». Με τη σειρά του, ο Τρικούπης γράφει: «Έχασα τον ύπνο μου· η χαρά με έπνιξε· διατί, λέγω, τόσον μακράν της πατρίδος; Ως τόσον, όταν συνέλθω εις τον εαυτόν μου, σε γράφω». Στο *ίδιο*, σ. 35.

12. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Λουριώτη. Η υπόθεση της επανάστασης τον έχει ολοκληρωτικά συνεπάρει και τη θέτει σε πρώτη μοίρα, έτσι ώστε να δηλώνει: «[...] τα άλλα γράμματα τα εμπορικά ούτε τα θεωρώ». Στο *ίδιο*, σ. 41.

αυτοί και άλλοι τοιούτοι στοχασμοί, φίλε, μας εγέμισαν την ψυχήν αθυμίαν, ημάς τους φίλους σου και όσους φρονούν τα αυτά».¹³

Αυτό που κυρίως ανησυχεί τους ανθρώπους στο Παρίσι είναι η αντενέργεια στην οποία θα προβεί η οθωμανική εξουσία από τη στιγμή που θα πληροφορηθεί τα συμβάντα στις επαρχίες της. Ο φόβος είναι «μήπως ξυπνήση ο τύραννος από τον λήθαργο». Διότι δεν αιφνιδιάστηκαν μόνο οι Έλληνες στην Ευρώπη από το κίνημα του Αλ. Υψηλάντη αλλά και η ίδια η Πύλη. Επίσης, ανησυχία προκαλούν οι ειδήσεις για τις κινήσεις του οθωμανικού στόλου κοντά στα παράλια της Ηπείρου, ενώ εκτιμάται ότι μια ενδεχόμενη συνθηκολόγηση του Αλή Πασά με τον Σουλτάνο συνιστά μέγιστο κίνδυνο για την Επανάσταση.

Ο Πραΐδης μεταφέροντας τις συζητήσεις που διεξάγονται στο Παρίσι σχετικά με το κίνημα του Υψηλάντη, κάνει λόγο για τις πρώτες κριτικές που αφορούν τις ενέργειες του Πρίγκιπα:

«Μας εφάινετο προσέτι πολλά κακόν και κινδυνώδες μάλιστα [να] διασαλπισθή η ελευθερία μας πριν να σηκωθούμεν».

Οι πρώτες αυτές αντιδράσεις εναντίον του Αλ. Υψηλάντη και των Φιλικών, οι οποίοι ανέλαβαν την πρωτοβουλία για το επαναστατικό κίνημα, αφορούν τόσο τις τακτικές κινήσεις και επιλογές τους όσο και στην απουσία σωστής οργάνωσης και σχεδιασμού. Η πολυπόθητη «ελευθερία», βέβαια, παραμένει ο τελικός στόχος των Ελλήνων, αλλά η απόκτησή της εξαρτάται από την κατάλληλη προετοιμασία και τις σωστές πολιτικές επιλογές και όχι από διακηρύξεις που τη διατυμπανίζουν, πολλές φορές επιπόλαια, και πριν ακόμη καθοριστούν οι στόχοι και τα μέσα για την επίτευξή τους.

Σύμφωνα λοιπόν με τον Πραΐδη, θα έπρεπε πρώτα απ' όλα να οργανωθεί μεθοδικά η εξέγερση και ύστερα να γίνει λόγος για την «ελευθερία». Διαφορετικά, το εγχείρημα εγκυμονεί κινδύνους για τη ζωή των επαναστατημένων αλλά και για την τύχη του έθνους.

13. Βλ. *ΙΑΑΜ*, ό.π., σσ. 35-36.

Η «ελευθερία» δεν μπορεί παρά να έχει συγκεκριμένο πολιτικό περιεχόμενο και υπό αυτή την έννοια, να υπόκειται σε συγκεκριμένους, αυστηρά προσδιορισμένους πολιτικούς σχεδιασμούς. Απαιτεί οργάνωση, ανάλυση της συγκυρίας και, γενικότερα, των περιστάσεων υπό τις οποίες μετουσιώνεται σε πολιτική κίνηση και εκδηλώνεται ως επαναστατικό κίνημα. Διαφορετικά, χάνει το νόημά της, λειτουργεί στο επίπεδο της ρητορείας, δεν σχετίζεται με πραγματικές καταστάσεις και, ακόμη περισσότερο, μπορεί να αποβεί ολέθρια και να οδηγήσει σε περιπέτειες ολόκληρο το έθνος.

Οι εξαγγελίες, λοιπόν, και οι ενθουσιώδεις διακηρύξεις μπορεί πρόσκαιρα να συνεπαίρνουν και να προκαλούν ενθουσιασμό, αλλά ενδέχεται και να απογοητεύουν, όταν, βέβαια, δεν συνοδεύονται από περίσκεψη, σωφροσύνη και, κυρίως, από κατάλληλη μεθόδευση και προετοιμασία. Η διάψευση των προσδοκιών και των ελπίδων που μπορεί να προκληθεί στο πλαίσιο μιας τέτοιας κατάστασης, είναι ό,τι χειρότερο για έναν λαό. Τον οδηγεί στην απογοήτευση, στην απώλεια του ηθικού του, τον αποδιοργανώνει και καταστέλλει όλες του τις δυνάμεις. Η «ελευθερία», λοιπόν, είναι ο στόχος, το αιτούμενο και όχι απλώς εκδήλωση των συναισθημάτων που συνεγείρει τις συνειδήσεις, πολλές φορές απερίσκεπτα και χωρίς να υφίστανται οι στοιχειώδεις προϋποθέσεις για την πραγμάτωσή της.

Η κίνηση του Υψηλάντη, με την ατυχή έκβασή της, θα τεθεί στο στόχαστρο της κριτικής των κύκλων του Παρισιού και της Πίζας. Βέβαια, ουδέποτε οι άνθρωποι αυτοί χειροκρότησαν το κίνημα. Οι διαφωνίες τους με τον Υψηλάντη, με τις αρχές, τις παραδόσεις και τα ιδεώδη που εκπροσωπεί ο Πρίγκιπας –ταυτισμένος μάλλον με την αυλή του Τσάρου– είναι κάτι περισσότερο από διαφορές στον σχεδιασμό ή στις τακτικές και στρατηγικές επιλογές. Πρόκειται για διαφορές θεμελιώδους χαρακτήρα, που αντικατοπτρίζουν δύο κόσμους με εντελώς διαφορετική πολιτική φιλοσοφία, με διαφορετικές πολιτικές και ιδεολογικές παραδόσεις, αντιλήψεις και στοχοθεσίες.

Ο εθνικισμός, που τους έχει όλους συνεπάρει, στη ρομαντική του εκδοχή, είναι η αναγκαία αλλά όχι και η ικανή συνθήκη για να τους οδηγήσει στη συμπόρευση και στον κοινό πολιτικό σχεδιασμό, στο πλαίσιο μιας συλλογικής προσπάθειας. Εμπνεόμενοι από τις αρχές του φιλελευθερισμού οι κύκλοι του Παρισιού και της Πίζας, ακόμη και από μια εκδοχή των ιδεωδών της Γαλλικής Επανάστασης, κυρίως, όμως διακατεχόμενοι από ιδιαίτερη συμπάθεια προς το πολιτικό σύστημα των κρατών του δυτικού κόσμου, καθώς και από έκδηλη αντιπάθεια προς τη Ρωσική Αυτοκρατορία, είναι φυσιολογικό να έχουν διαμορφώσει διαφορετικά πολιτικά πρότυπα από εκείνα

του Υψηλάντη καθώς και πολλών από τα ηγετικά στελέχη της Φιλικής Εταιρείας. Σε επιστολή λοιπόν του Α. Λουριώτη από το Λιβόρνο προς τον Γ. Πραϊδή αναφέρονται τα εξής:

«Περί του Υψηλάντη δεν ηξεύρω τι να σου είπω. Κατατρώγεται η ψυχή μου με την ανήκουστον άργητάν του, και δεν ηξεύρω πού να την αποδώσω. Ο Θεός ας βάλη γνώμην και εις αυτόν και εις τους λουιτούς. Τώρα δεν έχει άλλο μέσον, παρά άπαντες να γίνουν εν σώμα, μία γνώμη, να δείξουν όλην την ανδρείαν και χαρακτήρα του Γένους και να παραβλέψουν τα μερικά. Άμποτε αυτά μόνον όλοι του Έθνους να φρονούν τώρα και άμποτε να ευδοκιμήσουν».¹⁴

Οι κύκλοι λοιπόν της Πίζας και του Παρισιού «ενδιαφέρονται» για τα συμβάντα στη Μολδοβλαχία και αναζητούν πληροφορίες για την τύχη του κινήματος του Υψηλάντη. Στο πλαίσιο αυτής της συνθήκης ο Μαυροκορδάτος δέχεται επιστολές από τη Βιέννη, το Τριέστι, την Κέρκυρα και το Μπρασόβ. Ο Κωνσταντίνος Βλαχούτσης, γαμπρός του Ι. Καρατζά, στέλνει επιστολή από το Μπρασόβ στον Μαυροκορδάτο, στις 11 Απριλίου 1821.¹⁵

«Ξέρω όσο λαχταράς, να μάθεις την πραγματική κατάσταση των γεγονότων στη Μολδοβλαχία και στην Τουρκία, αφού πρόκειται για συγγενείς, φίλους, γνωστούς και συμπατριώτες. Εν τούτοις όσο κι αν θέλω να ικανοποιήσω την περιέργειά σου, πολύ λίγα μπορώ να μάθω γενικά για την κατάσταση και ειδικά για τα εκεί γεγονότα. Δεν περνάει μέρα, ώρα ούτε ακόμη και στιγμή, που να μην ακούσει κανείς διάφορα πράγματα, αλλά φτάνει κανείς στο σημείο ή όλα να πιστεύει ή για όλα να αμφιβάλ-
λευ».

14. Βλ. επιστολή Α. Λουριώτη, 1. 5. 1821, *ό.π.*, σ. 39.

15. Ο Βλαχούτσης, γαμπρός του πρίγκιπα Ι. Καρατζά, εγκατέλειψε την Ιταλία με τη γυναίκα του πριν από έναν χρόνο, δηλαδή το 1820, με προορισμό τη Βιέννη έχοντας συστατικό γράμμα του Ι. Καρατζά προς τον Μέττερνιχ. Ο στόχος του ήταν η έκδοση διαβατηρίου ώστε να μπορέσει να μεταβεί και στη συνέχεια να εγκατασταθεί στο Μπρασόβ (Hermannstadt). Ο Βλαχούτσης κατείχε κτήματα και είχε άμεσα συμφέροντα στο Βουκουρέστι, καθώς και ανθρώπους που τον πληροφορούσαν για τα συμβάντα της Μολδοβλαχίας και συνεπώς υπήρξε ο καλύτερος πληροφοριοδότης του πρώην ηγεμόνα. Βλ. Γεώργιος Λάιος, *Ανέκδοτες επιστολές και έγγραφα του 1821. Ιστορικά δοκουμεντα από τα αυστριακά αρχεία*, Δίφρος, Αθήνα 1958, σσ. 14-15 και 57-60.

Με την εν λόγω επιστολή ο Βλαχούτσης μεταδίδει στον Μαυροκορδάτο τις όποιες πληροφορίες διαθέτει: τον ενημερώνει για τη διαφωνία και τη διχόνοια ανάμεσα στον Υψηλάντη και τον Βλαδιμηρέσκου, για τη διάψευση της πληροφορίας σχετικά με την εκδήλωση ταραχών στην Κωνσταντινούπολη, για την έλλειψη ειδήσεων από το μέτωπο της Ρούμελης, για τις εξελίξεις στην Ήπειρο καθώς επίσης και για τη στάση των Σέρβων. Επίσης, αναφέρεται στην έκπτωση και καταδίκη σε θάνατο του ηγεμόνα της Μολδαβίας Μιχαήλ Σούτσου και στον αφορισμό του από τον Πατριάρχη κατόπιν σουλτανικής διαταγής. Τέλος, αναφέρει:

«Επίσης εστάλησαν οι αυστηρότατες διαταγές προς τον Μητροπολίτη της Βλαχίας εναντίον όλων όσους παίρνουν τα όπλα ενάντια στην Κυβέρνηση. Εκείνος όμως δεν τις εκοινοποίησε, παρά εξεδηλώδη δημοσία υπέρ της επαναστάσεως. Οι καπετάνιοι Γεωργάκης και Φαρμάκης επήγαν σε προϋπάντηση του Υψηλάντη και παρέλαβαν τις ελληνικές σημαίες για να τις ανυψώσουν την 23η Μαρτίου. Ύστερα όμως από τις ειδήσεις από την Κωνσταντινούπολη αναγκάστηκαν να τις ανυψώσουν την 22α Μαρτίου. Οι σημαίες είναι τρίχρωμες σύμφωνα με το αρχαίο έθιμο των Ελλήνων. Η μια έχει σταυρό, η άλλη έχει νεκροκεφαλή και η τρίτη φοίνικα».¹⁶

Η επιστολή του Βλαχούτση ολοκληρώνεται με τη διαπίστωση ότι «ο καιρός θα δείξει, τι είναι αλήθεια και αν οι επιχειρήσεις των αντιπάλων είναι καλές ή άσχημες. Κάθε μέρα γίνεται όλο και πιο δύσκολο για να μάθει κανείς την αλήθεια, προ παντός για την κατάσταση της Τουρκίας [...]».¹⁷ Πράγματι, η αναζήτηση της «αλήθειας» δεν είναι πάντοτε εφικτή. Εκτός των εγγενών προβλημάτων που δημιουργεί η απόσταση, παρουσιάζονται επίσης προβλήματα που αφορούν την πολεμική ατμόσφαιρα και τις δυσχέρειες που αυτή προκαλεί στην επικοινωνία: ακόμη οι Άγγλοι στην Κέρκυρα εμποδίζουν την ελεύθερη διακίνηση των επιστολών.¹⁸

16 Γ. Λάιος, *ό.π.*, σσ. 81-83, όπου παρατίθεται ολόκληρη η επιστολή του Βλαχούτση προς τον Μαυροκορδάτο.

17. Στο ίδιο.

18. «Αυτοί οι σκύλοι Άγγλοι μας καταπολεμούν κρυφά και φανερά όσον ημπορούν, χωρίς συνείδηση. Τι να σου είπω λυπούμαι, ότι δεν είμαι λόγιος. Ήθελα να ενασχοληθώ να γράφω κατ' αυτών όσα τους πρέπει και όσα είναι δίκαιον να ειπή κανείς εναντίον τοιούτων αγρίων θηρίων. Είμαι γε-

Παρ' όλα τα προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζουν οι άνθρωποι στην Πίζα σχετικά με τη συγκέντρωση πληροφοριών, φαίνεται ότι, τουλάχιστον για τον Μαυροκορδάτο και κάποιους φίλους του με κοινό πολιτικό προσανατολισμό, δεν έχει μεταβληθεί η αρχική εντύπωση που τους δημιούργησε η είδηση της επανάστασης. Στις αρχές Απριλίου, ο Μαυροκορδάτος είχε αφήσει να εννοηθεί η επιθυμία του για κάθοδο στον τόπο όπου διεξάγεται η Επανάσταση. Από τη μαρτυρία του Λουριώτη προκύπτει ότι, έναν μήνα αργότερα, οι Έλληνες της διασποράς έχουν ήδη πάρει την απόφαση να συστρατευθούν στον Αγώνα:

«Εγώ ευρίσκομαι ακόμη εδώ δια τινάς αιτίας. Ελπίζω όμως ογλήγορα, δεν βλέπω την ώρα· κινδυνεύω να ασθενήσω και να χτικιάσω. Θέλω να ευρεθώ εις την πατρίδα, δια να μοιράσω και εις την ευτυχίαν της και εις την δυστυχίαν της. Τώρα πρέπει να βοηθήση κανείς ό,τι ημπορεί· τώρα η πατρίς έχει ανάγκην μεγάλην, και τώρα κινδυνεύει το παν. Από την σταθερότητά της, ομόνοιαν και ανδρείαν και καλούς οδηγούς κρέμεται ή η σωτηρία της ή ο όλεθρος».¹⁹

Η απόφαση του Μαυροκορδάτου, αλλά και των άλλων Ελλήνων, για κάθοδο και ενεργό συμμετοχή στην Επανάσταση λαμβάνεται με πλήρη επίγνωση των δυσκολιών που παρουσιάζει μια τέτοια επιλογή. Οι άνθρωποι αυτοί, ανεξάρτητα από τις ενστάσεις τους σχετικά με τον τρόπο (και ίσως το χρόνο) εκδήλωσης του κινήματος του Υψηλάντη, το φόβο τους για την πιθανή κατάπνιξη μιας εξέγερσης βεβιασμένα ενεργούμενης και χωρίς την απαραίτητη προετοιμασία, συνειδητοποιούν ότι η κατάσταση έχει εξελιχθεί σε τέτοιο βαθμό που οι όποιες ενστάσεις τους, ακόμη και η αγανάκτησή τους για την οργάνωση του κινήματος, δεν έχουν πλέον νόημα.

Αυτό που πρυτανεύει είναι η ολόπλευρη συμμετοχή, η στράτευση στον κοινό αγώνα, διότι «τώρα κινδυνεύει το παν». Για την ώρα, λοιπόν, θα πρέπει να παραμερίσουν την πικρία και την ανησυχία που τους προκαλεί η εξέλιξη των γεγονότων στη Μολδοβλαχία, ακόμη κι αν αυτή η πικρία πηγάζει από το γεγονός ότι η κίνηση Υψηλάντη οργανώθηκε χωρίς τη δική τους παρουσία, και να επικρατήσει η «ομόνοια» και η «σταθερότητα». Αυτές οι δύο αρετές, μαζί με την «ανδρεία» και τη σωστή καθοδή-

μάτος χολήν, δεν ημπορώ πλέον να υποφέρω ούτε το όνομά τους, ούτε την γλώσσαν τους». Βλ. *ΙΑΑΜ, ό.π., σ. 39.*

γηση, προσφέρουν τη δυνατότητα για την αποφυγή δυσμενών εξελίξεων και την ευδοκίμηση του αγώνα.

Οι Έλληνες της Πίζας αποφασίζουν λοιπόν να ενεργοποιηθούν και να ενταχθούν στον Αγώνα, προσφέροντας τις υπηρεσίες τους. Βέβαια, η αναφορά του Λουριώτη στους «καλούς οδηγούς», τους οποίους έχει ανάγκη η πατρίδα για να μη «χαθεί», σημαίνει ότι το ζήτημα της ηγεσίας της Επανάστασης παραμένει ανοικτό και ότι οι άνθρωποι αυτοί διεκδικούν για τον εαυτό τους λόγο και ρόλο σχετικά με την πολιτική οργάνωση και διαχείριση του Αγώνα. Ο πρώτος κύκλος, που σημαδεύτηκε από την «αιφνιδιαστική» κίνηση του Υψηλάντη και των Φιλικών, έχει κλείσει.

Τώρα, ανοίγει ένας δεύτερος κύκλος με την κάθοδο στον τόπο της Επανάστασης ανθρώπων που έχουν σχέδια, ιδέες και αντιλήψεις για την εξουσία και την οργάνωση του αγώνα που σκοπεύουν να προωθήσουν. Δεν προτίθενται, δηλαδή, να εξακολουθούν να παραμένουν αδρανείς και να αφήσουν την πρωτοβουλία των κινήσεων στον Υψηλάντη· ακόμη περισσότερο τώρα που αντιλαμβάνονται ότι ο Πρίγκιπας με τις πρακτικές του προσδίδει μια δυσάρεστη τροπή στην εξέλιξη του επαναστατικού εγχειρήματος. Επίσης, δεν είναι δυνατόν να ασκούν κριτική στον Υψηλάντη από το Παρίσι και την Πίζα γιατί δεν συνεισφέρουν τίποτα. Θα πρέπει να βρεθούν εκεί που διεξάγεται ο πόλεμος, να ενώσουν τις δυνάμεις τους με τους επαναστάτες και να μοιράσουν μαζί τους «την ευτυχίαν ή την δυστυχίαν της πατρίδας».

Ο πατριωτικός τόνος των επιστολών, το πατριωτικό φρόνημα, δηλαδή το ιδανικό που ενώνει ανθρώπους από διαφορετικά περιβάλλοντα σε συλλογικά οράματα και προσπάθειες είναι το νέο στοιχείο που εισάγει η συνθήκη της επανάστασης. Αυτή η ιδέα-δύναμη συνιστά, παρ' όλες τις αντιπαλότητες, τις διαφορετικές ιδεολογικές αφητηρίες και προσβλέψεις των πρωταγωνιστών, την κοινή συνισταμένη που προσδίδει τεράστια ώθηση στο επαναστατικό κίνημα.

Η ενεργούμενη επανάσταση, δηλαδή ο πόλεμος, το φάσμα του κινδύνου που διατρέχουν οι εξεγερμένοι ομοεθνείς να αφανισθούν από τον εχθρό, οι ελπίδες, που γεννιούνται ταυτόχρονα με το φόβο και την ανησυχία, η δραματικότητα των στιγμών και των εξελίξεων συνιστούν την κινητήρια δύναμη του εγχειρήματος και συμβάλλουν στη διαμόρφωση μιας ταυτότητας, μιας κοινής συνείδησης στη βάση του πατριωτικού φρονήματος, πρωτόγνωρης εμπειρία για την παράδοση της κατακτημένης

κοινωνίας και τον πολιτικό της πολιτισμό. Το εθνικό/πατριωτικό φρόνημα που έχει καταλάβει ανθρώπους τόσο διαφορετικούς, από μακρινούς τόπους και «ξεχασμένες πατρίδες», είναι το νεωτερικό στοιχείο στην υπόθεση του '21.

Οι άνθρωποι της Πίζας και του Παρισιού, της Οδησσού και της Τεργέστης, όπως εξάλλου της Πελοποννήσου και της Ρούμελης, αισθάνονται «πατριώτες» καταφθάνουν, λοιπόν, στους επαναστατημένους τόπους από κάθε μέρος του κόσμου προκειμένου να πολεμήσουν για την «ελευθερία» της κοινής πατρίδας, να υπηρετήσουν, δηλαδή κοινά ιδανικά και ιδεώδη. Ακόμη κι όταν συγκρούονται, η σύγκρουση ενεργείται εν όψει της προώσπισης αυτών των κοινών ιδανικών, για την καλύτερη – σύμφωνα με τη γνώμη του καθενός– πραγμάτωση του κοινού οράματος. Μπρος στο φάσμα της επανάστασης, σφυρηλατείται η εθνική συνείδηση και ταυτότητα, τα πρώτα υλικά για την κοινή προσπάθεια διεκδίκησης της πολιτική αυτονομίας του ελληνικού έθνους.

Η εκφρασμένη επιθυμία του Μαυροκορδάτου να βρεθεί στον τόπο της Επανάστασης θα οριστικοποιηθεί ως απόφαση έναν μήνα αργότερα, δηλαδή τον Μάιο. Ο Μαυροκορδάτος, όπως και πολλοί από τους Έλληνες του Παρισιού, της Πίζας και του Λιβόρνου, αποφασίζει να μεταβεί στο χώρο διεξαγωγής της Επανάστασης. Στην ίδια κατεύθυνση θα κινηθούν οι Λουριώτης, Σέκερης, Πραϊδής και Τρικούπης.²⁰

Έτσι, λοιπόν, τον Μάιο του 1821 εκδηλώνεται μια καλά οργανωμένη προετοιμασία για την μετάβαση του ελληνικού στοιχείου των δυτικών αστικών κέντρων στον επαναστατημένο ελλαδικό χώρο. Από την αλληλογραφία του Μαυροκορδάτου προκύπτει ή μάλλον επιβεβαιώνεται, για μια ακόμη φορά, ότι το βασικότερο πρόβλημα που αντιμετώπιζαν οι «ομογενείς» ήταν το οικονομικό. Η γενική οικονομική κατάσταση τους επιδεινώνεται από τα αναγκαστικά έξοδα που υπαγόρευαν οι ανάγκες του ταξιδιού.²¹ Εκτός, όμως, από τις οικονομικού τύπου δυσχέρειες, αντιμετωπίζουν και γραφειοκρατικού τύπου προβλήματα, που αφορούν στην έκδοση των απαραίτητων διαβατηρίων.²²

20. *ΙΑΑΜ, ό.π.*, σσ. 40-41.

21. *Στο ίδιο*, σ. 40.

22. Να τι γράφει ο Γ. Πραϊδής στον Α. Λουριώτη, στις 5 Μαΐου, για το πρόβλημα με την έκδοση διαβατηρίων: «Πλην άκουσε και άλλο εμπόδιον· ο εδώ οθωμανικός αντιπρέσβυς δεν δίνει με κανένα τρόπον πασαπόρτια, μ' όλον ότι δυο-τρεις από όσους τον εζήτησαν δεν έχουν πλέον ουδέ τον επιούσιον άρτον· αν ίσως, λέγει, κάμουν όλοι οι Οθωμανοί κόνσουλιοι, ωσάν αυτόν, το χρέος των,

Ο Μαυροκορδάτος αναλαμβάνει πρωταγωνιστικό ρόλο στην κίνηση αυτή. Το ενδιαφέρον του επικεντρώνεται κυρίως στον προσπορισμό του απαραίτητου εξοπλισμού και των εφοδίων για το ταξίδι και τις ανάγκες του Αγώνα.²³ Σε επιστολή του προς τον Πραΐδη, στις 24 Μαΐου, αναφέρει:

«Αγαπητέ αδελφέ!

Σ' έγγραφα σήμερον δια Παρίσι εμπερικλείων μίαν πόλιτζαν δια τέσσαρες χιλιάδες φράγκα, αντί των τριών οπού μ' εξήτησες, και τούτο δια να με αγοράσης εν κιβώτιον τυπογραφικόν, ώστε να τυπώνεται εν κατεβατόν εις μισήν κόλλαν. Σ' έγγραφα εν ταυτώ ότι ενδέχεται μεν να έλθω και εγώ εις Μαρσίλιαν, δια να καταβώ μαζί σας αν όμως δεν μ' εύρητε αυτού, καλόν είναι να έλθητε αμέσως εις Λιβόρνον, όπου θέλετε με εύρει έτοιμον, έχοντα και το πλοίον ητοιμασμένον, δια να καταβώμεν εις την πατρίδα του καλού Σέκερη, συντρόφου σου.

Υποπευόμενος μήπως κινήσης, προτού λάβης το γράμμα μου εις Παρίσι, σε στέλλω το παρόν εις Μαρσίλιαν, δια να σε δοθή, αν υπάγης αυτού. Δι' αλουμίνας φροντίζομεν, καθώς εφροντίσαμεν και εστείλαμεν και άλλα πολλά. Δια χύτην όμως και τουφεκοποιόν φρόντισε αυτού, και τα έξοδα του τα κάμνω εγώ.

Σας κατασπάζομαι νοερώς, ευχόμενος και πραγματικώς να σε κατασπασθώ όσον σύπω».²⁴

Διαφαίνεται ότι το πλοίο θα πρέπει να μεταφέρει προμήθειες και πολεμοφόδια. Απαραίτητη επίσης θεωρείται η αγορά «τυπογραφικού κιβωτίου». Το τυπογραφείο καθίσταται απαραίτητο στην προσπάθεια οργάνωσης της Επανάστασης και της δη-

θέλουν εμποδίσει όλους τους εν Ευρώπη να υπάγουν εις την Ελλάδα, και επομένως θέλουν συντρέξει πολύ εις την αποτυχίαν του επιχειρήματος· δεν φθάνει τούτο, φίλε, εκάθησεν ακόμη και έγγραψεν εις την Κωνσταντινούπολιν τα ονόματα και την πατρίδα όλων εκείνων, όσοι εξήτησαν πασαπόρτια δια να υπάγουν, ως λέγει, εις το στράτευμα των αποστατών, κατά του νομίμου βασιλέως του, και των όσοι, δια το απροβούλετον ενός από τους εδικούς μας, εσυνάχθησαν μίαν εσπέραν και ωμίλησαν περί των συμβάντων και περί του τι πρέπει να κάμωμεν». *Ο.π.*, σ. 40.

23. *Ο.π.*, σ. 40 και 43.

24 *Ο.π.*, σσ. 43-44.

μιουργίας ενός δικτύου επικοινωνίας τόσο στο εσωτερικό της όσο και με τον περιβάλλοντα κόσμο.²⁵

Από τις αρχές Μαΐου είχε επιλεγεί η Πελοπόννησος ως τόπος προορισμού των ομογενών. Γνωρίζουμε ότι ο Γ. Σέκερης, ο Γ. Πραΐδης και ο Σ. Τρικούπης έχουν ρητά διατυπώσει τις απόψεις τους σχετικά με την Πελοπόννησο ως τόπου προορισμού του ταξιδιού τους.²⁶ Από την άλλη πλευρά, ο Μαυροκορδάτος ή θα κατευθυνόταν προς τη Μασσαλία, η οποία είχε επιλεγεί ως τόπος συνάντησης ή, εάν παρουσιάζονταν εμπόδια κατά τη διάρκεια της προετοιμασίας, θα περίμενε τους φίλους ομογενείς του από το Παρίσι στο Λιβόρνο. Όσον αφορά τον τόπο προορισμού του, όπως προκύπτει από την επιστολή προς τον Πραΐδη, στις 24 Μαΐου, παραμένει πιστός στην αρχική του επιλογή, την Πελοπόννησο.²⁷

Πέντε μέρες αργότερα, ο Λουριώτης στέλνει επιστολή στον Πραΐδη, στη Μασσαλία, με την οποία επιβεβαιώνεται ότι οι Έλληνες του Παρισιού σκόπευαν να κινηθούν προς τη Νότια Γαλλία. Παράλληλα, ο επιστολογράφος μας δίνει πληροφορίες για το πλοίο το οποίο θα τους αποβίβαζε στην Πελοπόννησο.²⁸

25. Μαρτυρία για το τυπογραφείο μας παρέχει ο Γ. Πραΐδης, στο *Ημερολόγιό του* (20-22 Νοεμβρίου 1821): «Άφησα το πιεστήριον με τα εργαλεία και με τους χαρακτήρας εις μίαν κάμαραν του σπιτιού του μολλά, και φύλακα τον Sigr. Gherardi να κοιμάται εκεί, έως να έλθη από Πελοπόννησον ο Δόμπρας με έναν άλλον Κυδωνιέα και να επιστρέψω και εγώ δια να βάλωμεν εις ενέργειαν την τυπογραφίαν» Βλ. *ΙΑΑΜ, ό.π.*, τχ. II, σ. 23. Ας σημειώσουμε ότι το μικρό αυτό τυπογραφείο χρησιμοποιήθηκε για την έκδοση των πρώτων φύλλων των «Ελληνικών Χρονικών» το 1824. Επίσης, με δεδομένη τη μέριμνα του Μαυροκορδάτου για τον Τύπο, πιστεύουμε ότι είχε κάποια συμμετοχή στην έκδοση των δύο χειρογράφων εφημερίδων της Δυτικής Στερεάς Ελλάδας. Η πρώτη ήταν η *Εφημερίς η Αιτωλική του Μεσολογγίου* (1821). Η δεύτερη, που εκδόθηκε στο Βραχώρι (Αγρίνιο) τον Φεβρουάριο του 1822, ήταν *Ο Αχελώος*, που έφερε τον υπότιτλο «Εφημερίς Πολιτική της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος». Στις δύο αυτές εκδοτικές προσπάθειες ως εκδότης εμφανίζεται ο Νικόλαος Λουριώτης, ένας από τους συνεργάτες του Μαυροκορδάτου και ο μετέπειτα «αρχιγραμματέας της επικράτειας» της Δυτικής Ελλάδας. Βλ., ενδεικτικά, το έργο της Αικατερίνης Κουμαριανού (επιμ.), *Ο Τύπος στον Αγώνα 1821-1827*, τ. Α', εκδ. Ερμής, Αθήνα 1971, σσ. ιε' - κ' και σ. μγ', σημ. 1.

26. *ΙΑΑΜ, ό.π.*, σσ. 39-40.

27. *Ό.π.*, σ. 44.

28. «Είχα σκοπόν να σου γράψω σήμερα πολλά, πλην δεν απεφασίσθησαν όλα δια τούτο και με δεύτερον ταχυδρόμον. Συ όμως τάχυνε το έργον του σκοπού μας, επιμελήσου όσα σου έγγραψε ο Μαυροκορδάτος και ετοιμάσε τα όσον τάχιον. Τώρα έχομεν και καράβι εδώ ειδικόν μας υδραίον με

Η εξεύρεση πλοίου για το ταξίδι τους φαίνεται ότι επιτάχυνε την προετοιμασία και προσδιόρισε τις κινήσεις τους. Ο Λουριώτης, λίγο αργότερα, θα επικοινωνήσει με τον Πραϊδη στη Μασσαλία και θα του ανακοινώσει τις τελευταίες λεπτομέρειες του σχεδίου.²⁹ Από το γαλλικό διαβατήριο του Πραϊδη μαθαίνουμε ότι εκδόθηκε στις 15 Ιουνίου 1821 και φέρει δύο θεωρήσεις των γαλλικών αρχών. Η πρώτη είναι της ίδιας ημερομηνίας και αναφέρει ως προορισμό το Λιβόρνο, μέσω Μασσαλίας. Η δεύτερη είναι της Νομαρχίας des Bouches-du-Rhone, Μασσαλία, με ημερομηνία 16 Ιουλίου 1821, δύο μέρες πριν από την αναχώρηση για την «πατρίδα».³⁰ Την ημέρα αναχώρησής τους από την Μασσαλία την πληροφορούμαστε από μια μεταγενέστερη επιστολή του Παναγιώτη Σέκερη στον αδερφό του Γεώργιο που βρίσκεται πια στην Ύδρα. Η εν λόγω επιστολή από την Οδησό φέρει ημερομηνία 12 Αυγούστου 1821 και αναφέρει τα εξής:

«Τα γράμματά σου από Παρισίους και Μασσαλίαν έλαβον καθώς και εκείνο το από 18 Ιουλίου (N) από το οποίον είδα ότι την αυτήν ημέραν εκινούσατε δια την ποθητήν πατρίδα με τον κύριον Αλέξανδρον Μαυρογορδάτον. Δόσε του τους εκ μέρους προσκυνισμούς και ελπίζω ότι αι ευχαί της πατρίδος να σας ευοδώσουν εν καιρώ εις τας γλυκυτάτας αγκάλας της και να σας στεφανώσουν εν καιρώ με την δάφνην».³¹

σημαίαν ρουσικίην, το οποίον μας ήλθε προχθές από Μαραθωνήσι. Με αυτό λοιπόν θέλει πλεύσωμεν. Έπετα όμως να αργοπορήση εδώ καμμία 20 ημέρας, διότι έχει πράγμα των εδώ εμπόρων να ξεφορτώση, και μετά τούτο να φορτώση και τα εδώ εφόδια πολεμικά μας, τα οποία έχομεν έτοιμα». Στο ίδιο, σ. 44.

29. « Εγώ μισεύω δι' αυτού μετά ημέρας εξ, ίνα γίνω συνεργός μετά σου και του καλού Σέκερη εις όσα μέλλει να προβλεφθώσι. Εγώ έχω και άλλας παραγγελίας, τας οποίας θέλει σου κοινοποιήσω ευθύς σπού φθάσω αυτού. Συ δε αν φθάσης, ως ενδεχόμενον, πρότερον απ' εμού, φρόντισε δια τα γραφθέντα σου παρά του Μαύρου, και πρόσμενε αυτού, έως να έλθω αυτού και εγώ. Ο δε Μαύρος μετά μερικών άλλων θέλει έλθει αυτού να μας πάρη με το καράβι, το οποίον θέλει να είναι έτοιμον μετά 15 ημέρας». Βλ. επιστολή Α. Λουριώτη, 31.5.1821, *LAAM*, ό.π., σ. 47.

30. *Ο.π.*, σ. 48.

31. Βλ. Ι. Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία. Αρχείον Π. Σέκερη*, Ανάτυπον εκ του δεκάτου ογδού του τόμου (1965-1966) του *Δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, Αθήνα, 1967, σσ. 96-97. Την ίδια ημέρα, δηλαδή στις 18 Ιουλίου, ο Γ. Σέκερης έγραφε και στον Κ. Πολυχρονιάδη στο Παρίσι, βλ. *LAAM*, ό.π., σ. 51.

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1826, ο Μαυροκορδάτος, αναφερόμενος στο περιστατικό του ταξιδιού του με το πλοίο «Βαρών Στρογονάφ», επισημαίνει ότι αναχώρησε από το Λιβόρνο στα τέλη του Ιουνίου. Επίσης αναφέρει ότι, αφού πέρασε πρώτα από τη Μασσαλία, έφθασε στο Μεσολόγγι στις 20 Ιουλίου «ομού με άλλους ομογενείς και φιλέλληνας ξένους»· σημειώνει, εκτός των άλλων, και την αναγκαστική βύθιση του πλοίου από τον καπετάνιο Δημήτριο Πανούτσο εξαιτίας της απειλητικής εμφάνισης του οθωμανικού στόλου.³² Τέλος, συνεπιβάτες του, εκτός από ορισμένους φιλέλληνες, ήταν ο Πραϊδης, ο Ανδρέας και ο Νικόλαος Λουριώτης και ο Σέκερης.³³

32. «Ο υποφανόμενος δηλοποιώ, ότι κατά τον Ιούνιον του 1821 έτους εμβαρκαρίσθην εις το πλοίον του καπετάν Δημήτρη Πανούτζου ονομαζόμενον ο Βαρών Στρογονάφ, φορτώσας και διάφορα πολεμοφόδια και όπλα· αναχωρήσας από τους λιμένας του Λιβόρνου και Μασσαλίας έφθασα εις τας 20 Ιουλίου εις Μεσολόγγιον ομού με άλλους ομογενείς και φιλέλληνας ξένους. Αφού δε εξεφορτώθησαν τα περισσότερα πολεμοφόδια και τα όπλα κατά παρακάλεσιν των προκρίτων Μεσολογγίου και ανατολικού και των αυτόθι αρχών, το πλοίον του καπ. Δημ. Πανούτζου έμεινεν εις εκείνο το παράλιον δια να κρατή εις φόβον τα εν τη Ναυπάκτω εχθρικά και να αποκλείση τα φρούρια, καθώς δεν έλειψε να μεταβή εις Παλαιάς Πάτρας και να ενοχλήση εκ του πλησίον τους εχθρούς. Μετά δε την α' Σεπτεμβρ. του αυτού έτους, ελθόντος εξάιφνης του Οθωμανικού στόλου εις Πάτρας, ο καπ. Δημ. Πανούτζος, μη λαβών καιρόν να μεταφέρη εις ασφαλές μέρος το πλοίον του, ηναγκάσθη να το βυθίση με μέρος ικανόν μολυβίων εκ των πολεμοφοδίων και σκευών ιδικών του, δια διαταγής των τότε εν Μεσολογγίω αρχών... Ναύπλιον τη 1ο Απριλίου 1826, Α. Μαυροκορδάτος». Βλ. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, «Ο Αλ. Μαυροκορδάτος και το έργον του κατά την επανάστασιν του 1821», Ανάτυπο από το *Αφιέρωμα εις τα 150 χρόνια από της επαναστάσεως του 1821*, έκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1971, σσ.168-169, υποσημ. Επίσης του ίδιου, *Αλέξανδρος Ν. Μαυροκορδάτος, ό.π.*, σσ. 28-29. Βλ. επίσης, σχετικά το «μαρτυρικό» του Μαυροκορδάτου, που συντάχθηκε στις 27.10.1821. Βλ., *ΙΑΑΜ, ό.π.*, σσ. 72-73. Ο Κάρπος Παπαδόπουλος, γνωστός για την αντιπάθειά του προς το πρόσωπο του Μαυροκορδάτου, υποστηρίζει μιαν άλλη εκδοχή: «Όταν εξερράγη η Ελληνική Επανάστασις και εσφάγησαν οι εντόπιοι Τούρκοι, ήρχισαν να συρρέουν από διάφορα μέρη της Ευρώπης ζηλωταί Έλληνες και φιλέλληνες, ίνα συναγωνισθώσιν υπέρ της Ελλάδος· μεταξύ τούτων εις ήτο και ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, όστις ήλθεν απευθείας εις Μεσολόγγιον τη 21 Ιουλίου του 1821 έτους. Διαβάς δε από την Ιταλίαν, έλαβεν από τους φιλογενείς, ως εγνώσθη μετέπειτα, τινάς συνδρομάς, αυτός δε θέλων να καταπλήξη τα πνεύματα, διέδωσε δια των οργάνων του, ότι έφερε μεγάλα και πολυειδή βοηθήματα. Προσορμισθέντος δε του κομίζοντος αυτά πλοίου του Σπυρίδωνος Πανούτζου, εις Άγιον Σώστην, ούτος προς αποφυγήν εξελέγξεως, αφού ο ίδιος εξήλθε και εξέφερε και άπαντα τα εαυτού, διέταξεν επί τη προφάσει, ότι δύο εφάνησαν πλοία εχθρικά, εξερχόμενα της Ναυπάκτου, ίνα βυθισθή τούτο-τούτου δε γενομένου εκαλύφθη η εγγύς ν' ανακαλυφθή αγυρτεία του». Κάρπου Παπαδόπουλου, *Οδυσεύς Ανδρούτσος και Γ. Βαρ-*

Κατά την περίοδο της προετοιμασίας εν όψει της καθόδου στην Πελοπόννησο οι Έλληνες της Πίζας και του Παρισιού εξακολουθούν να ανταλλάσσουν πληροφορίες σχετικά με το κίνημα του Υψηλάντη. Η άποψή τους είναι ότι η κατάσταση στη Μολδοβλαχία δεν εξελίσσεται ομαλά και σημειώνονται αδικαιολόγητες καθυστερήσεις.³⁴ Έτσι, ο Πολυχρονιάδης προτρέπει τον Πραϊδη και τους άλλους ομογενείς να επιταχύνουν τις διαδικασίες αναχώρησής τους. Φοβάται ότι, σε περίπτωση αποτυχίας και καταστολής της εξέγερσης στη Μολδοβλαχία, η εξέγερση στην Πελοπόννησο και τη Ρούμελη θα καταπνιγεί, καθώς τα σουλτανικά στρατεύματα θα κινηθούν εναντίον της και, έτσι όπως δεν έχει οργανωθεί ακόμη, θα την καταστείλουν.³⁵

Παρακολουθώντας τις κινήσεις των ομογενών της Πίζας και του Παρισιού κατά την περίοδο αυτή, βλέπουμε ότι το σχέδιο που μεθοδεύεται συνίσταται στην «οργάνωση» της Επανάστασης στην Πελοπόννησο και τη Ρούμελη: στους τόπους, δηλαδή, όπου διενεργούνται πολεμικές επιχειρήσεις και έχει, προς στιγμήν τουλάχιστον επικρατήσει η εξέγερση. Το σημαντικό στοιχείο που διαφαίνεται από την αλληλογραφία, από τις αγωνιώδεις εκκλήσεις για επιτάχυνση των διαδικασιών, επίστευσης στις επαναστατημένες περιοχές, είναι το εξής: οι ομογενείς θεωρούν επιτακτική

νακιώτης, επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτη, Απομνημονεύματα αγωνιστών του '21, εκδ. Τσουκαλά, τόμ. 12, Αθήνα (1957), σσ. 189-190. Αντίθετα, ο Ι. Φιλήμων στο *Δοκίμιόν* του υποστηρίζει ότι: «Έφερεν ο Μαυροκορδάτος ικανήν πολεμοφοδίων ποσότητα, ης απωλέσθη μέγα μέρος μετά του πλοίου, βυθισθέντος τότε κατ' ανάγκην, ίνα μη αρπαγή παρά των τουρκικών της Ναυπάκτου, επίτηδες εκπλευσάντων». Βλ. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, ό.π., τ. Δ', σσ. 189-190.

33. «Συνοδούς είχε τον Γεώργιον Σέκκερην, Αναστάσιον Πολυζωΐδην, Γεώργιον Πραΐδην, Νικόλαον Λουριώτην και τινας αξιωματικούς Ευρωπαϊούς». Ι. Φιλήμων, ό.π., σ. 190. Ο Ι. Φιλήμων μεταξύ των «συνοδών» του Μαυροκορδάτου αναφέρει τον Αναστάσιον Πολυζωΐδη, γεγονός το οποίο δεν ευσταθεί αφού ο Πολυζωΐδης έφθασε στην Ελλάδα λίγο αργότερα. Βλ. Κατερίνα Γαρδίκια, «Ο Αναστάσιος Πολυζωΐδης και η Ελληνική Επανάσταση», περ. *Μνήμων*, τόμ. 1, Αθήνα 1971, σσ. 23-52.

34. «Ο Υψηλάντης πολύν καρόν έχασε εις την εκστρατείαν του. αργοπόρησε καθ' υπερβολήν, και αυτή, ως προς εμέ, είναι πολλά βλαβερή εις τας παρούσας περιστάσεις. Ο Κύριος λοιπόν ας διευθύνη και αυτόν και ας τον οδηγήση εις το ωφελιμώτερον και συμφερότερον της πατρίδος». Α. Λουριώτης στον Πραΐδη, 5. 5. 1821, *ΙΑΑΜ*, ό.π., σ. 42

35. «Δεν ηξεύρομεν τι γίνεται εκεί, αλλ' εάν διαλυθή η του Υψηλάντου ανθίστασις, θέλουν πέσει οι Τούρκοι μ' όλον το βάρος των εις τα κάτω, πριν ακόμη οργανισθώμεν. Συμφέρει λοιπόν ποικιλοτρόπως να καταντήσετε εκεί μίαν ώραν πρωτύτερα». Βλ. *στο ίδιο*, σ. 49.

την ανάγκη πολιτικής και διοικητικής οργάνωσης του πολέμου προτού ανασυντάξουν τις δυνάμεις τους οι Τούρκοι και, ακόμη, διεκδικούν για τον εαυτό τους το ρόλο του οργανωτή των επαναστατικών δυνάμεων.

Ο Μαυροκορδάτος αποβιβάζεται στο Μεσολόγγι στις 21 Ιουλίου. Μαζί του έφερε όλα τα πολεμικά εφόδια και τις προμήθειες που είχε καταφέρει να συγκεντρώσει είτε με προσωπικά έξοδα είτε με τη συνεισφορά άλλων ομογενών. Ο προορισμός του ήταν μάλλον η Πάτρα, αλλά η παρουσία του οθωμανικού στόλου εκεί τον ανάγκασε να κατευθυνθεί προς το Μεσολόγγι. Η κάθοδος του Μαυροκορδάτου στις επαναστατημένες περιοχές είχε, φαίνεται, γίνει γνωστή από τις αρχές Ιουνίου.³⁶ Το σίγουρο είναι πως η είδηση για την αναχώρησή του από το Λιβόρνο είχε κυκλοφορήσει στους κύκλους των ομογενών.³⁷ Να συμπληρώσουμε, τέλος, ότι ο Μαυροκορδάτος έφερε μαζί του συστατικές επιστολές του Ιγνατίου για τον Παλαιών Πατρών Γερμανό, τους πρόκριτους της Πελοποννήσου και τους οπλαρχηγούς της Δυτικής Στερεάς, ιδιαίτερα της Ακαρνανίας.³⁸

Ο Ρήγας Παλαμίδης, στο σημείωμά του για τη δράση του Ιγνατίου, αναφέρει μιαν άλλη εκδοχή των γεγονότων. Ισχυρίζεται ότι η έλευση του υδραϊκού πλοίου (με

36. «Του δ' Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου η έλευσις προηγγέλλετο εκ των Πεισών του Λιβόρνου από του ιουνίου μηνός αρχομένου. Κατά την 21 ιουλίου ελλιμενίσθη ούτος εν των Μεσολογγίω, συστημένος ιδίως παρά του μητροπολίτου Ιγνατίου και άλλων προς τους οπλαρχηγούς της Στερεάς και τους πρόκριτους της Πελοποννήσου». Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, τ. Δ', σ. 189.

37. *ΙΑΑΜ*, *ό.π.*, σ. 50

38. Ν. Σπηλιάδου, *Απομνημονεύματα δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821-1843)*, επιμ. Παναγιώτου Φ. Χριστόπουλου, Αθήνα 1972, τόμ. Α', σ. 223 : «Την 21 ιουλίου έφθασεν εις Μισολόγγι και ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος από την Ιταλίαν, φέρων πολεμοφόδια από συνεισφοράς των ομογενών, και συστατικά του διατρίβοντος εις Πείσας Ιεράρχου Άρτης Ιγνατίου προς τον Π. Πατρών». Επίσης, ο Γεώργιος Γαζής, γραμματικός του Ν. Βαρνακιώτη, σημειώνει στα απομνημονεύματά του: «Ο δε Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος μοι είναι γνωστός από το Βουκουρέστιον, όταν ήτον Ποστέλνικος του Καραντζά. Εις την παιδείαν και εις την πολιτικήν οι λεγόμενοι Φαναριώται της Κωνσταντινουπόλεως ήσαν οι ικανότεροι και δεινότεροι τότε. Ο Μαυροκορδάτος, όταν επαναστάτησεν η Ελλάς, ήτον εις την Ευρώπην. Ηλθε δε εις την Ελλάδα περί τα μέσα του 1821 έτους, εφωδιασμένος με πολεμοφόδια από τους εν Ευρώπη ομογενείς, ως αυτός και οι περί αυτόν είχαν διακοινώσει, και συστημένος με γράμματα εις τους καπεταναίους και προεστώτας της Δυτικής Ελλάδος από τον εν Πίζη διατρίβοντα Μητροπολίτην Ιγνάτιον». Πρβλ., Κάρπος Παπαδόπουλος, *Οδυσσεύς Ανδρούτσος και Γ. Βαρνακιώτης*, επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτη, *Απομνημονεύματα αγωνιστών του '21*, εκδ. Τσουκαλά, τόμ. 12, Αθήνα (1957), σ. 228.

ρωσική σημαία) «Βαρών Στρογανώφ» στο Λιβόρνο οφείλεται σε πρωτοβουλία του Υδραίου πλοιοκτήτη Φραγκίσκου Φόνου, ο οποίος το ναύλωσε «συστημένον προς τον Μητροπολίτην Ιγνάτιο κατά τας 15 Μαρτίου του 1821, αφιερωμένον εις το έθνος». ³⁹ Επίσης, ισχυρίζεται ότι ο Μαυροκορδάτος τοποθετήθηκε επικεφαλής των ομογενών και των Φιλελλήνων από τον Μητροπολίτη Ιγνάτιο. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, ο Μαυροκορδάτος φέρεται να μην αποφασίζει αυτόβουλα, αλλά απλώς να ακολουθεί πιστά τις οδηγίες του Ιγνατίου και να υπηρετεί τα σχέδιά του. ⁴⁰

Θεωρούμε ότι η άποψη σύμφωνα με την οποία η κάθοδος του Μαυροκορδάτου οφείλεται στον Ιγνάτιο δεν ευσταθεί και κυρίως εμφανίζεται μονοδιάστατη απέναντι στη διαπλοκή περισσότερων λόγων που συντελούν στο γεγονός ώστε ο Μαυροκορδάτος να λάβει τις συγκεκριμένες αποφάσεις του. Προφανώς, ο Ιγνάτιος, με δεδομένη την καλή σχέση του με τον Μαυροκορδάτο, θα ήταν ενήμερος σχετικά με τις προθέσεις του και πιθανόν να συνηγορούσε της τελικής απόφασής του. Το πιθανότερο είναι ότι η έλευση του Μαυροκορδάτου στον επαναστατημένο ελλαδικό χώρο οφείλεται τόσο στο γενικότερο κλίμα ενθουσιασμού για την εξέγερση και την προσδοκία ενός διαφορετικού μέλλοντος για τους «Έλληνες», όσο και στον προβληματισμό που αναπτύσσεται αναφορικά με το «απονενοημένο» σχέδιο του Αλέξ. Υψηλάντη. Παράλληλα, δεν πρέπει να αποκλείουμε και μια άλλη παράμετρο, σύμφωνα με την οποία η κάθοδος του Μαυροκορδάτου, ως μέλους της Αρχής των Φιλικών, προβλεπόταν στο πλαίσιο πραγμάτωσης ενός γενικότερου σχεδίου της για την προετοιμασία και την οργάνωση της Επανάστασης στην Πελοπόννησο. ⁴¹

39. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας (1766-1828)*, Ακαδημία Αθηνών, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, τόμ. Δ', τχ. ΙΙ, φωτομχ. ανατ. Αθήνα 1980 (α'1961), σ. 375-376.

40. Στο ίδιο, *ό.π.*, σσ. 376-377.

41. Βλ. Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, τόμ. Α', σσ. 55-56. Θυμίζουμε πάλι σε αυτό το σημείο το άρθρο Κ' του εν λόγω σχεδίου: «Ο πανιερώτατος άγιος Ουγγροβλαχίας Κ. Ιγνάτιος και ο άρχων Ποστέλνικος Μαυροκορδάτος, στοχαζόμεθα εύλογον ότι πρέπει να συγκατέλθωσιν εις την Ελλάδα, δια να συνεργήσωσιν, εις ό,τι κριθώσιν ικανοί, μετά τον κατάπλουν μας εκείσε. [...] Έπειτα δε να κινήσουν δια την Ελλάδα χωρίς αναβολής μετά του Ιωαννίδου και Μαρτάκη, προς τους οποίους φθάσας έγγραψε και ο Αρμόδιος περί τούτου. Ει δε και δεν αποδασίζουν τον ερχομόν τους, θέλουν προσθέσει οι συναγωνισταί εις το προς τους ρηθέντας γράμμα των, ότι να μας στείλωσι την παραίτησίν των άπαντες, ή όστις εξ αυτών προκρίνει να διατρίβη μάλλον εις Ιταλίαν, παρά ν' αγωνίζεται εις την πατρίδα υπέρ της ελευθερίας».

Σε αυτό το σημείο να σημειώσουμε, επίσης, ότι μια επιστολή του πρίγκιπα Ιωάννη Καρατζά⁴² προς τον Αυστριακό διπλωμάτη Φρ. Γκεντς, στις 22 Ιουνίου 1821, μας επιτρέπει να ανιχνεύσουμε τα σχέδια του Μαυροκορδάτου. Μας επιτρέπει ακόμη να πληροφορηθούμε τις απόψεις του σχετικά με τις εξελίξεις που συντελούνται στο χώρο της Βαλκανικής. Βέβαια, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι ο Ι. Καρατζάς, γράφοντας στον Φρ. Γκεντς, προσπαθεί να πάρει απόσταση από τις ενδεχόμενες δυσμενείς εντυπώσεις που θα προκαλούσε στην αυστριακή κυβέρνηση η «στράτευση» του Μαυροκορδάτου στην Επανάσταση. Ο πρώην ηγεμόνας της Βλαχίας επιδιώκει να αμβλύνει τις υποψίες των Αυστριακών ότι οργανώνεται επαναστατική κίνηση στην οποία συμμετέχει ή πρωτοστατεί ο ίδιος.

Έτσι, λοιπόν, ο Καρατζάς υπενθυμίζει στον Γκεντς ότι θα πρέπει να έχει ήδη ενημερωθεί από τον βαρόνο Μπέλλιο για το «σχέδιο αναχώρησης του Κυρίου Μαυροκορδάτου για να συμμετάσχει στην τύχη και στους κινδύνους των συμπατριωτών του». Στη συνέχεια, αναφέρει τα εξής:

«Αν και είμαι πικραμένος από την αναχώρησή του, δεν μπορώ να σας αποκρύψω, αγαπητέ μου κύριε Γκεντς, ότι αδυνατώ να καταδικάσω τη συμπεριφορά του κυρίου Μαυροκορδάτου. Αν και εχθρός της αδικίας και της βαρβαρότητας της Οθωμανικής Κυβέρνησης, ήταν ένας από τους πρώτους που καταδίκασε το εγχείρημα του Πρίγκιπα Υψηλάντη, εγχείρημα το οποίο είχε φανερά αναγνωρίσει ως άκαιρο και καταστροφικό. Μετριοπαθής, με αρχές και φίλος της ανθρωπότητας, θεωρούσε την αποκατάσταση μιας Νόμιμης Κυβέρνησης στην πατρίδα του ως άφευκτο γεγονός μετά από κάποια χρόνια, αλλά περισσότερο ως αποτέλεσμα της διάδοσης των φώτων μεταξύ των συμπατριωτών του και όχι των χειμάρρων αίματος που, άκαιρα, χύνονται στην σημερινή εποχή. Τέτοιες ήταν οι αρχές του και ο τρόπος να βλέπει τα πράγματα. Μακριά από το να σκεφθεί να λάβει το παραμικρό μέρος σε μια υπόθεση που αποδοκίμαζε και επέμενε, παρ' όλες τις πιθανότητες, να τις κρίνει ως μερικές. Τα τελευταία νέα, όμως, από την πατρίδα και κυρίως η άδικη και βάρβαρη σφαγή πολλών συγγενών του τον ερέθισαν σε μεγάλο βαθμό που δεν μπορούσε πια ούτε να αντέξει ούτε να υποφέρει να βρίσκεται μακριά και ασφαλής από τους κινδύνους που διατρέχουν οι

42. Η επιστολή φυλάσσεται στο Τμήμα Χειρογράφων της Γενναδίου Βιβλιοθήκης με την ένδειξη Mss 93.5 και αποτελεί μέρος ενός corpus επτά φακέλων. Συγκεκριμένα βρίσκεται στον πέμπτο φάκελο, ο οποίος φέρει τη σήμανση Caradja II, και είναι χειρόγραφη, γραμμένη στη γαλλική γλώσσα.

συμπατριώτες του. [...] Εάν βρίσκω κάποια παρηγοριά για την αναχώρηση του κυρίου Μαυροκορδάτου, η οποία με θλίβει αληθινά, είναι στο γεγονός ότι υπολογίζω πολύ στην μετριопάθειά του και τον θεωρώ ικανό, χάρη στα ταλέντα του, τις γνώσεις και τους τρόπους, να υπηρετήσει αρκετά επωφελώς την πατρίδα του».⁴³

Ο Ι. Καρατζάς, επιχειρώντας να δικαιολογήσει την απόφαση του Μαυροκορδάτου στον Αυστριακό διπλωμάτη, αναφέρεται κυρίως στα προσωπικά κίνητρα της πράξης του. Ο πρώην ηγεμόνας δεν «καταδικάζει» την απόφαση να παρευρεθεί στον τόπο της Επανάστασης και να συμμετέχει στην απελευθέρωση της πατρίδας του. Οι λόγοι που, σύμφωνα με τον Καρατζά, οδηγούν τον Μαυροκορδάτο να εγκαταλείψει την Πίζα, είναι, από την μια πλευρά, ο «ερεθισμός» του εξαιτίας της «άδικης» και «βάρβαρης» σφαγής των συγγενών του και, από την άλλη, η αγωνία και η ανησυχία του για τις περιπέτειες και τους κινδύνους των «συμπατριωτών» του. Μετά την είδηση για τα γεγονότα της Μολδοβλαχίας, η Πύλη προβαίνει σε αντίποινα και σφαγές στην Κωνσταντινούπολη, ενώ στον κατάλογο των θυμάτων συγκαταλέγονται φίλοι και συγγενείς του Μαυροκορδάτου.⁴⁴ Αυτό το γεγονός, άλλωστε, προκαλεί και τις ενέργειες του Μαυροκορδάτου.

Σύμφωνα με το επιχείρημα, λοιπόν, του Καρατζά, η απόφαση του Μαυροκορδάτου δεν οφείλεται στην αποδοχή ή την επιδοκιμασία του επαναστατικού εγχειρήμα-

43 Ο.π.

44. Για τα αντίποινα και τις σφαγές που ακολούθησαν στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Διονυσίου Α. Κόκκινου, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τόμ. Α', «Μέλισσα», Αθήνα ⁵1967, σσ. 252-271, Αλέξανδρου Δεσποτόπουλου, «Εναρξη και τοπική επικράτηση της Επαναστάσεως», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τόμ. ΙΒ', σσ. 31-36, και Ηλία Φωτεινού, *Οι άθλοι της εν Βλαχία Ελληνικής Επαναστάσεως το 1821 έτος*, Γ. Τσουκαλά και υιού «Βιβλιοθήκη», Αθήνα, χ.χ. (1956), σσ. 83-86, όπου παρατίθεται κατάλογος των θυμάτων της οθωμανικής εξουσίας. Όσον αφορά, τώρα, τη «σφαγή των συγγενών του» Μαυροκορδάτου, γνωρίζουμε μόνο για τον απαγχονισμό από τους Οθωμανούς, «στα παράθυρα του σπιτιού του», του θείου του Γεώργιου Μαυροκορδάτου. Ο Γεώργιος Μαυροκορδάτος είχε διατελέσει Μεγάλος Μπάνος και απαγχονίστηκε μαζί με άλλους Φαναριώτες όταν έφθασε στην Πύλη η είδηση της Επανάστασης. Βλ. Eugène Rizo Rangabé, *Livre d' or de la noblesse Phanariote et des familles princières de Valachie et de Moldavie*, Αθήνα ²1904, σσ. 130-131. Για τα πρώτα θύματα του Σουλτάνου, στα οποία συμπεριλαμβάνεται και το όνομα του Γ. Μαυροκορδάτου, βλ. Jacobaky Rizo Néroulos, *Cours de littérature Grecque Moderne*, Γενεύη-Παρίσι ²1828, σ. 303, και Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τόμ. Α', εκδ. Χρ. Γιοβάννης, Αθήνα 1978 (²1861), σσ. 78-79.

τος του Υψηλάντη. Η συνθήκη που κινητοποιεί τον Μαυροκορδάτο δεν είναι η ένταξη του στις «γραμμές» του κινήματος, αλλά η διαπίστωση πως δεν είναι δυνατόν να παραμένει πλέον αδρανής μπροστά σε μια «βάρβαρη» εξουσία, η οποία με την πρακτική της απεκδύεται κάθε νομιμότητας.

Σύμφωνα με τον Καρατζά, ο Μαυροκορδάτος, ως «μετριοπαθής» και «οπαδός του ανθρωπισμού», δεν θα μπορούσε να επιδοκιμάσει ένα κίνημα που προκρίνει το αιματοκύλισμα και τη στρατιωτική αντιπαράθεση με τον «Τούρκο δεσπότη». Γι' αυτό, λοιπόν, πιστός σε αξίες και αρχές που χαρακτηρίζονται από τη φρόνηση και τον ανθρωπισμό, υπήρξε ένας «από τους πρώτους» που καταδίκασε το εγχείρημα Υψηλάντη. Επιπλέον, ήταν από τους πρώτους που χαρακτήρισε την ενέργεια του πρίγκιπα «άκαιρη» και «καταστροφική» για την πατρίδα του. Το ενδεχόμενο της αποτυχίας μιας άκαιρης και χωρίς οργάνωση και κατάλληλη προετοιμασία εξέγερσης θα είχε ως αποτέλεσμα την εκμηδένιση των ελπίδων για την «αναγέννηση» του έθνους των Ελλήνων.

Ο Καρατζάς παραθέτει επίσης την άποψη του Μαυροκορδάτου, σύμφωνα με την οποία θεωρείται «αναπόφευκτη» η δημιουργία μιας «Νόμιμης Κυβέρνησης στην πατρίδα του».⁴⁵ Η αντίθεση του Μαυροκορδάτου προς το κίνημα του Υψηλάντη έγκειται στο ότι οι προϋποθέσεις για τη συγκρότηση «Νόμιμης Κυβέρνησης» θα έπρεπε να ήταν το αποτέλεσμα μιας μακρόχρονης πορείας και διαδικασίας «φωτισμού του Γένους».⁴⁶

45. Υπενθυμίζουμε πως ο Φρ. Γκεντς γνώριζε τις απόψεις του Μαυροκορδάτου, αφού ο τελευταίος του είχε στείλει αντίτυπο του «πονηματίου» του. Ο Μαυροκορδάτος εκτιμούσε πως η κατάσταση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε φθάσει σε οριακό σημείο. Η γενικευμένη κρίση της αυτοκρατορίας και ιδιαίτερα η κρίση νομιμοποίησης της οθωμανικής εξουσίας –και κατ' επέκταση του συστήματος της κατάκτησης– διαμόρφωσε τις προϋποθέσεις πολιτικής έκφρασης των «υποδούλων λαών» με πρωτοστάτες τους Έλληνες. Δηλαδή, ο Μαυροκορδάτος διέβλεπε μελλοντικά την αναπόφευκτη πτώση της αυτοκρατορίας και τη δυνατότητα της συγκρότησης μιας διαφορετικού τύπου κρατικής οντότητας από τη μεριά των «Ελλήνων».

46. Ο Μαυροκορδάτος θεωρούσε κρίσιμο και καθοριστικό το γεγονός οι συμπατριώτες να είναι σε θέση να διαχειριστούν τη νέα πολιτική κατάσταση που θα προκύψει με την πτώση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και κυρίως να υλοποιήσουν το στόχο της συγκρότησης μιας «ξεχωριστής» κρατικής οντότητας. Στη βάση αυτού του συλλογισμού, ο Μαυροκορδάτος δεν ήταν θετικός απέναντι σε μια υπόθεση η οποία διακινδύνευε την εν λόγω πολιτική στρατηγική του. Ιδιαίτερα, όταν αισθανόταν ότι μέσα από μια μη σωστά προετοιμασμένη δυναμική αντιπαράθεση με τον «Τούρκο κατα-

Στην επιστολή του λοιπόν προς τον Γκεντς, ο Καρατζάς δεν επιδιώκει να καλύψει μόνο τον Μαυροκορδάτο αλλά, πολύ περισσότερο, τοποθετεί σε νέα πολιτική βάση την εξέγερση στην Πελοπόννησο. Σε αντίθεση με το κίνημα του Υψηλάντη, το οποίο κατονομάζεται ως «μερικό», δηλαδή ότι δεν αντιπροσωπεύει το σύνολο του ελληνισμού και, κατά συνέπεια, δεν χαίρει καθολικής αποδοχής, η εξέγερση στην Πελοπόννησο και ό,τι την ακολουθεί, ο κύκλος αίματος, δηλαδή, που έχει ανοίξει, προσδίδουν μίαν άλλη διάσταση στην κατάσταση. Έχει πλέον κηρυχθεί πόλεμος καθολικός από και προς τις δύο πλευρές· η εμπόλεμη κατάσταση, στο βαθμό που τροφοδοτείται εκατέρωθεν η βία (σφαγές και κάθε είδους αντίποινα), παγιώνεται και δημιουργεί μια νέα πραγματικότητα. Είναι σχεδόν αδύνατον οι δύο πλευρές να επανέλθουν στην προηγούμενη συνθήκη, πέρα από τις δυσμενείς συνέπειες που προοιωνίζεται αυτή η προοπτική για τους επαναστάτες. Η κατάσταση, λοιπόν, δεν αφήνει περιθώριο για επιστροφή σε ένα προγενέστερο καθεστώς.

Επιπλέον, ο πόλεμος γενικεύεται και καθίσταται πόλεμος ολόκληρου του ελληνικού έθνους ενάντια στον Τούρκο, άδικο και βάρβαρο κατακτητή του, ο οποίος έχει κάθε λόγο τώρα να επιθυμεί την πλήρη εξολόθρευσή του, τον αφανισμό του. Έτσι, ο Μαυροκορδάτος φέρεται να μην τάσσεται υπέρ μιας «μερικής» υπόθεσης, η οποία, μάλιστα, χαρακτηρίζεται απερίσκεπτη έως τυχοδιωκτική, αλλά υπέρ ενός δικαίου, ιερού αγώνα που διεξάγουν όλοι οι συμπατριώτες του για να υπερασπισθούν, κατά πρώτο λόγο, τις ζωές τους και, κατά δεύτερο λόγο, την ιστορία τους και την πολιτική τους ύπαρξη ως έθνους. Η συνείδηση του Μαυροκορδάτου, δηλαδή το πατριωτικό του φρόνημα, δεν του επιτρέπει να μείνει αμέτοχος στον ιερό αγώνα που έχουν αναλάβει οι συμπατριώτες του.

Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι ο Μαυροκορδάτος και γενικότερα ο κύκλος της Πίζας και του Παρισιού, χαρακτηρίζοντας το κίνημα του Υψηλάντη ως «μερικό», ουδέποτε το νομιμοποίησαν. Βέβαια, η διαπίστωση αυτή δεν τεκμαίρεται απολύτως από τα λεγόμενα του Καρατζά προς τον Γκεντς, με δεδομένο ότι ο πρώην

κτητή», το κίνημα εμφανιζόταν να έχει «μερικό» χαρακτήρα και όχι «γενικό»· δηλαδή δεν διέθετε την ικανή συνθήκη για την επιτυχή εξασφάλιση της πολιτικής συγκρότησης του έθνους. Με άλλα λόγια, ο Μαυροκορδάτος θεωρούσε ότι το κίνημα, χωρίς την κατάλληλη οργάνωσή του και με τους εσφαλμένους πολιτικούς χειρισμούς, αντί να συσπειρώσει τους χριστιανούς ελληνόφωνους ορθόδοξους, κινδύνευε στο ξεκίνημά του να θέσει αποκλεισμούς στην επίτευξη του στρατηγικού στόχου.

ηγεμόνας είχε κάθε λόγο να αποστασιοποιήσει τον εαυτό του και τον Μαυροκορδάτο από ένα κίνημα το οποίο, στους ευρωπαϊκούς διπλωματικούς κύκλους, αποδιδόταν στους χειρισμούς της εξωτερικής πολιτικής της Ρωσίας ή συσχετιζόταν με τις «γιακωβίνικες» εταιρείες της Ευρώπης. Κατά συνέπεια, ο Καρατζάς επιχειρεί να δείξει ότι το κίνημα Υψηλάντη είναι «μερικό», υπηρετεί δηλαδή σχέδια ενός περιορισμένου πολιτικού χώρου και δεν ανταποκρίνεται κατ' ανάγκην στα αιτήματα και τα σχέδια ολόκληρου του ελληνισμού. Δεν ενστερνίζονται όλοι οι Έλληνες τις ιδέες του Υψηλάντη και, ακόμη περισσότερο, δεν επικροτούν τις πρακτικές του.

Ανεξάρτητα, όμως, από τους λόγους για τους οποίους ο Καρατζάς επιχειρεί να αποσυνδέσει τον εαυτό του και τον Μαυροκορδάτο από το κίνημα Υψηλάντη, θεωρούμε ότι ο ισχυρισμός του για την «καταδίκη» του κινήματος εκ μέρους του Μαυροκορδάτου είναι αληθής. Πράγματι, ο Μαυροκορδάτος δεν φανταζόταν και, πολύ περισσότερο, δεν επιθυμούσε μια τέτοια «λύση» του λεγόμενου Ανατολικού Ζητήματος. Φανταζόταν την «αποκατάσταση μιας Νόμιμης Κυβέρνησης» ως το αποτέλεσμα βαθύτερων αλλαγών στην κοινωνικοπολιτική και οργανωτική δομή της αυτοκρατορίας και την επίδρασή τους στις συνειδήσεις των υπόδουλων Ελλήνων, οι οποίοι θα συνειδητοποιούσαν τη θέση τους και την ιστορία τους και θα διεκδικούσαν τα «νόμιμα» δικαιώματά τους ως έθνους. Η «διάδοση των φώτων» σημαίνει πάνω απ' όλα «παιδεία» με την έννοια της ευρείας κυκλοφορίας ιδεών, αρχών και αξιών, που θα καλλιεργούν τη συνείδηση του εθνικού σώματος στους κόλπους των υποδούλων. Στο πλαίσιο αυτό θα δημιουργούνταν οι όροι ολοκλήρωσης της «ιστορικής μοίρας του ελληνικού έθνους».

Βέβαια, όπως είδαμε προηγουμένως, ο Μαυροκορδάτος αντέδρασε κατ' αρχήν, με ενθουσιασμό, όταν πληροφορήθηκε την έκρηξη της επανάστασης στη Μολδοβλαχία. Το γεγονός ότι τον συνεπήρε ο επαναστατικός πυρετός δεν συνιστά αντίφαση με τη γενικότερη θέση του ως προς το Ανατολικό Ζήτημα. Ο Μαυροκορδάτος διακατέχεται ιδεολογικά από το εθνικό φρόνημα και ο πόλεμος, στο πλαίσιο αυτό, ακόμη κι όταν δεν συνιστά την πρώτη τακτική επιλογή, δεν παύει, όταν διαφαίνεται στον ορίζοντα, να γίνεται ευπρόσδεκτος ως πόλεμος εθνικός, δηλαδή ιερός και να συνεπαίρνει τις συνειδήσεις. Το ότι δεν είναι κανείς υπέρ του πολέμου στη δεδομένη αυτή στιγμή, δεν σημαίνει ταυτόχρονα ότι δεν θα προσχωρήσει στον ενεργούμενο πόλεμο, όταν μάλιστα αυτός έτσι κι αλλιώς, με βάση το εθνικό φρόνημα, θεωρείται πόλεμος «υπέρ βωμών και εστιών».

Ο Μαυροκορδάτος λοιπόν, ως «καλός πατριώτης», μετατρέπεται σε φλογερό και ενθουσιώδη επαναστάτη, πρόθυμο να θυσιαστεί για τα ιδεώδη της πατρίδας και του έθνους. Η «μετριοπάθειά» του και οι «ανθρωπιστικές» (πολιτισμένες) αρχές του, που παραπέμπουν, ως προσδιορισμοί, στον πολιτικό του πολιτισμό, δεν τον χαρακτηρίζουν λιγότερο «πατριώτη» και «επαναστάτη». Ως λόγιος/διανοούμενος με φιλελεύθερες πολιτικές αρχές, δεν διστάζει και δεν αμφιταλαντεύεται εμπρός στο φάσμα ενός πολέμου για τον οποίο πιστεύει βαθιά μέσα του ότι είναι «καθολικός», άρα δίκαιος και ιερός. Η «μετριοπάθεια» και η «σωφροσύνη» που χαρακτηρίζουν τον Μαυροκορδάτο και τον διακρίνουν από την «απερισκεψία» του Υψηλάντη συνιστούν γνωρίσματα που αφορούν κυρίως τον διαφορετικό πολιτικό πολιτισμό και προσανατολισμό των δύο ανδρών.

Οι διαφορετικές πολιτικές τους αρχές και ιδεολογικές αναφορές υπαγορεύουν και τον διακριτό τρόπο με τον οποίο παράγεται ιδεολογικά και εκφράζεται στην πράξη ο εθνικισμός τους. Υπαγορεύουν, δηλαδή, τον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνεται και συγκροτείται το πρόταγμα της εθνικής (πολιτικής) ανεξαρτησίας καθώς επίσης και τον τρόπο πραγμάτωσής του. Η αυτόνομη πολιτική υπόσταση του ελληνικού έθνους συνιστά βέβαια τον κοινό στόχο. Διαφοροποιούνται, όμως, οι δύο άνδρες όσον αφορά τον τρόπο ενεργοποίησής τους για την επίτευξη του στόχου, την πραγμάτωση των «πεπρωμένων» του έθνους.

Για τον Μαυροκορδάτο τη πραγμάτωση των «πεπρωμένων» του έθνους είναι το αποτέλεσμα της «διάδοσης των φώτων». Όταν, λοιπόν, θα καλλιεργούνταν στους υπόδουλους η συνείδηση του εθνικού σώματος, θα σφυρηλατούνταν δηλαδή η εθνική τους συνείδηση, τότε η υπόθεση της εθνικής ανεξαρτησίας (ως αποτέλεσμα της εθνικής «αναγέννησης») θα γινόταν υπόθεση γενική και όχι μερική, όπως είναι η υπόθεση την οποία ανέλαβε «παράτολμα» και «άκαιρα» να φέρει εις πέρας ο Υψηλάντης. Ως γενική/καθολική υπόθεση που θα ήταν, θα διεξαγόταν και με διαφορετικούς όρους, με περισσότερα περιθώρια επιτυχίας· ο καθολικός χαρακτήρας θα συνέβαλλε στη μαζικοποίησή της· η ωριμότητα, προϊόν της υψηλής συνειδητοποίησης των υποδούλων, θα τους προσέδιδε δύναμη και κουράγιο να αγωνισθούν για τον ιερό σκοπό και να υπερκεράσουν αγόγγυστα τις όποιες δυσχέρειες θα συναντούσαν. Η γενικευμένη πίστη στην ιερή υπόθεση θα ήταν το ισχυρότερο «όπλο» της επανάστασης και το εχέγγυο της επιτυχούς έκβασής της. Μ' αυτόν τον τρόπο οραματίζεται ο Μαυρο-

κορδάτος την «αναγέννηση» του έθνους και, κατά συνέπεια, την επανάστασή του, δηλαδή το εγχείρημα της πολιτικής του χειραφέτησης.

Ο Μαυροκορδάτος λοιπόν είναι έτοιμος να τεθεί στην «υπηρεσία της πατρίδας». ⁴⁷ Ο «μετριοπαθής» και «σώφρων» διανοούμενος και πολιτικός άνδρας αντιλαμβάνεται ότι το «αναπόφευκτο» για το οποίο, έτσι κι αλλιώς, προετοίμαζε τον εαυτό του, μπορεί να μην εκδηλώνεται έτσι όπως θα περίμενε και θα το ποθούσε, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι συνιστά λόγο για να μείνει αμέτοχος. Γεμάτος ανησυχία, αγωνία αλλά και ενθουσιασμό κινείται, προς τα μέρη όπου διεξάγεται ο πόλεμος. Άλλωστε, η «Νόμιμη Κυβέρνηση», της οποίας την «αποκατάσταση» πάντοτε πρόσμενε, βρίσκεται πλέον υπό συγκρότηση κάπου στην Πελοπόννησο ή τη Ρούμελη και συνιστά το μέγιστο πια διακύβευμα της δράσης των ανθρώπων. Αντιλαμβάνεται λοιπόν ότι θα έχει δύσκολο έργο να αναλάβει, οργανώνοντας μαζί με τους άλλους πατριώτες, οι περισσότεροι από τους οποίους του είναι παντελώς άγνωστοι, τον πόλεμο ενάντια στους Τούρκους. Όμως, παρ' όλες τις δυσκολίες που προβάλλει το πρόταγμα της εθνικής ανεξαρτησίας και η πολιτική συγκρότηση του «ελληνικού έθνους», ο Μαυροκορδάτος επιλέγει τελικά να μην «διατρίβη μάλλον εις την Ιταλίαν» αλλά να αγωνιστεί «εις την πατρίδα υπέρ της ελευθερίας».

47. Ας σημειώσουμε επίσης ότι την απόφαση του Μαυροκορδάτου για ενεργό συμμετοχή στην Επανάσταση φαίνεται να τη γνώριζε και ο Ι. Καποδίστριας. Στο υπόμνημα το οποίο έστειλε στις 17 Ιουλίου 1821 προς τον Ιγνάτιο, ο Ι. Καποδίστριας γράφει: «Δεν αγνοώ την έξοδον του Π[ρίγκιπος] Μ[αυροκορδάτου], και τον επαινώ· είναι τίμιον και ωφέλιμον· αλλά χρειαζόμεθα περισσότερον· πρέπει να διδάζωμεν τους ανθρώπους, οίτινες κυβερνούν τα πράγματα εις την Πελοπόννησον και Ελλάδα, ότι πρώτον χρέος των είναι να στήσουν εις ισχυράν βάσιν την ασφάλειαν του τόπου. αντί να εκτείνουν την ενέργειαν, πρέπει να την συγκεντρώσουν. αντί να διασπείρουν τας δυνάμεις, πρέπει να τας ενώσουν, να τας κατασκευάσουν και να τας υποβάλλουν εις ισχυράν παιδείαν». Βλ. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, «Υπομνήματα συναφή Ιγνατίου Μητροπολίτου Ουγγροβλαχίας και Ιω. Καποδιστρίου περί της τύχης της Ελλάδος (1821)», περ. *Αθηνά*, τόμ. Ξ', 1956, σσ. 164-165. Επίσης, ο Μαυροκορδάτος στο εν λόγω υπόμνημα θα προσθέσει το δικό του σχόλιο για την απόφαση συμμετοχής του στην Επανάσταση: «Ο ίδιος Μαυροκορδάτος τον είχε γράψει, λέγων ότι, αν και δεν ενέκρινεν απ' αρχής το πράγμα, όταν όμως εκινήθη, στοχάζεται χρέος του το να καταβή εις την Πατρίδα». Στο *ίδιο*, σ. 169.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Το πολιτικό εγχείρημα του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου

Η κάθοδος του Μαυροκορδάτου στον επαναστατημένο ελλαδικό χώρο σηματοδοτεί, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, μία πολιτική επιλογή. Η απόφαση της στράτευσης του ιστορικού πρωταγωνιστή μας στον «δίκαιο αγώνα των Ελλήνων» εγγράφεται στην προοπτική εγκαθίδρυσης ενός νέου κρατικού μορφώματος που θα πάρει τη μορφή και τα χαρακτηριστικά του σύγχρονου, δυτικού τύπου εθνικού κράτους.

Η «ελευθερία» του «ελληνικού έθνους» δεν είναι για τον Μαυροκορδάτο μόνο η αποτίναξη του «βάρβαρου δεσπότη». «Ελευθερία» σημαίνει, κυρίως, τη δυνατότητα συγκρότησης «Εθνικής Διοίκησης», καθώς και την ένταξη της νέας του «πατρίδας» στον κύκλο των «πολιτισμένων» δυτικών ευρωπαϊκών κρατών. Σε αυτή την κατεύθυνση θα δραστηριοποιηθεί πολιτικά ο Μαυροκορδάτος και αυτή την πολιτική επιλογή θα υπηρετήσει στα χρόνια της Επανάστασης.

Έτσι, μετά τον πρώτο ευχάριστο αιφνιδιασμό που προκάλεσε η είδηση του επαναστατικού κινήματος του Αλέξ. Υψηλάντη στη Μολδοβλαχία, η διεύρυνση και η εξάπλωση της εξέγερσης και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο είχε ως συνέπεια ο Μαυροκορδάτος καθώς και οι υπόλοιποι ομογενείς να προβληματισθούν για τα μελλούμενα. Ο πολιτικός προβληματισμός για την κατακτημένη ελληνόφωνη χριστιανική ορθόδοξη κοινότητα δεν προσβλέπει πλέον σε ένα μακρινό μέλλον, κάτι που συνέβαινε στη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης, αλλά στο παρόν και αφορά τον πολιτικό σχεδιασμό της επανάστασης των «Ελλήνων» και την πραγμάτωσή του.

Ο πόλεμος των «Ελλήνων» εναντίον του οθωμανού κατακτητή και η διεύρυνση της Επανάστασης διαμορφώνουν μια νέα πραγματικότητα, η οποία σε γενικές γραμμές σηματοδοτείται από την άρση του ύψιστου καταναγκασμού της κατακτημένης κοινωνίας, δηλαδή την κατάργηση της οθωμανικής εξουσίας. Η Επανάσταση θέτει με πιεστικό τρόπο το ερώτημα «και τώρα τι;» στο κενό που αφήνει η οθωμανική εξουσία. Με άλλα λόγια, μέσα από την εξέγερση των Ελλήνων προβάλλουν τα ζητήματα

της εξουσίας, της μορφής της εξουσίας, της πολιτειακής οργάνωσης, διακριτής από την οθωμανική.

Ο συγκεκριμένος πολιτικός προσανατολισμός του Μαυροκορδάτου εκπορεύεται από την πολιτικοδιοικητική εμπειρία του, καθώς και από την επαφή του με τα σύγχρονα ρεύματα πολιτικών ιδεών της Ευρώπης: το ίδιο, βέβαια, ισχύει και για τους άλλους δυτικοθρεμμένους «ομογενείς» που λαμβάνουν την απόφαση να κατέβουν στην επαναστατημένη Ελλάδα. Ο Μαυροκορδάτος ξεκινώντας από την Πίζα με τους «συνοδοιπόρους» του, είχε την πρόθεση να εργαστεί προς μια πολιτική κατεύθυνση της οποίας οι γενικές γραμμές περιλαμβάνουν την οργάνωση διοίκησης, τη σύγκληση Βουλής (αντιπροσωπευτικού συστήματος), τη σύνταξη συντάγματος, τη δημιουργία εθνικού στρατού.¹

Στο επίπεδο, λοιπόν, των προθέσεων, ο Μαυροκορδάτος και οι άνθρωποι που απαρτίζουν τον κύκλο του ασπάζονται ή/και υιοθετούν ιδεολογικούς και πολιτικούς προσανατολισμούς που βασίζονται στις φιλελεύθερες ιδέες, εμπνευσμένες από τον σύγχρονο δυτικό κόσμο, που λειτουργεί ως πρότυπο αναφοράς της δράσης τους.

Όμως η κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα του επαναστατημένου ελλαδικού χώρου χαρακτηρίζεται από τους δικούς της όρους και προϋποθέσεις. Οι τοπικές κοινωνίες δεν λειτουργούν και δεν είναι οργανωμένες σύμφωνα με τη λογική που υπαγορεύουν οι πολιτικές αρχές συγκρότησης των δυτικών κρατών, αλλά ακολουθούν τη μακρόχρονη βιωμένη εμπειρία, κοινωνική και πολιτική, των ανθρώπων που υπάκουε στις αρχές και τη λογική του συστήματος της κατάκτησης. Η εν λόγω λογική της οργάνωσης των τοπικών παραδοσιακών κοινωνιών χαρακτηρίζεται από τη λογική της συνέχειας και της σταθερότητας. Μέσα στο συγκεκριμένο πλαίσιο είχαν αναπτυχθεί και αναδειχθεί κοινωνικές κατηγορίες ως τοπικές αυθεντίες, οι οποίες ηγεμόνευαν στο χώρο, πάντα μέσα στο εύρος δράσης που όριζε και επέτρεπε η οθωμανική εξουσία.

Στο κεφάλαιο αυτό, λοιπόν, θα μας απασχολήσει οι πολιτικές πρωτοβουλίες του Μαυροκορδάτου και η διαδικασία υλοποίησής τους. Με άλλα λόγια θα αντιμετωπίσουμε τον τρόπο με τον οποίο ο Μαυροκορδάτος προβάλλει αλλά και συστήνει τις

1. Βλ. Π-Ν. Διαμαντούρος, «Προσπάθεια δημιουργίας δυτικού τύπου κράτους στην επανάσταση και κοινωνικοπολιτικές συγκρούσεις», στο *Η Επανάσταση του '21*, Κ.Μ.Ε./Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1981, σσ. 153-167.

οργανωτικές αρχές της Επανάστασης. Συγκεκριμένα, θα μας απασχολήσει η διαδικασία συγκρότησης του τοπικού πολιτεύματος της Δυτικής Στερεάς Ελλάδας και της Α΄ Εθνοσυνέλευσης, πολιτικές διαδικασίες μέσα από τις οποίες προβάλλει η μέγιστη ανάγκη οργάνωσης και ενοποίησης των επαναστατικών δυνάμεων καθώς και η συγκέντρωση της πολιτικής εξουσίας στο πλαίσιο μιας «Εθνικής Διοίκησης». Πράγματι, τόσο ο Οργανισμός της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος όσο και το Σύνταγμα, στα οποία η συμβολή του Αλέξ. Μαυροκορδάτου υπήρξε καταλυτική, δρομολογούν, καθιερώνουν και αναδεικνύουν την προαναφερθείσα πολιτική στρατηγική, η οποία αποσκοπεί στην πολιτική αυτονομία και αυτοδιάθεση του «ελληνικού έθνους».

Τέλος, θα προσπαθήσουμε να ανασυστήσουμε τη δράση του Μαυροκορδάτου μέσα στη συγκυρία της Επανάστασης όπως αυτή αποτυπώνεται στη διαχείριση των διακυβευμάτων που προκύπτουν, τόσο σε τοπικό όσο και κεντρικό επίπεδο, εξαιτίας της διεύρυνσης και εξάπλωσης του αποσχιστικού κινήματος. Τέλος, θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε την πολιτική στρατηγική του καθώς και τη λογική της που διαμορφώνει τους όρους και τις συνθήκες αντιπαράθεσης με τους άλλους κοινωνικοπολιτικούς πρωταγωνιστές της υπό εξέταση περιόδου.

1. Η πολιτική δράση του Μαυροκορδάτου στην Επανάσταση

Οι περιοχές της Δυτικής Ελλάδας είχαν ελευθερωθεί από τα μέσα Μαΐου του 1821. Η μικρή καθυστέρηση που υπήρξε, σε σχέση, βέβαια, με τις εξεγέρσεις στην Πελοπόννησο και την Ανατολική Στερεά, οφείλεται στον κίνδυνο που εγκυμονούσαν οι δυνάμεις του Χουρσίντ Πασά στην Ήπειρο, στη δύσκολη επικοινωνία με την Πελοπόννησο και τους άλλους επαναστατημένους τόπους καθώς επίσης και στην αναποφασιστικότητα των αρματολών της περιοχής και ιδιαίτερα του Γεωργίου Νικολού Βαρνακιώτη, ισχυρού καπετάνιου του Ξηρόμερου, όσον αφορούσε ένα τέτοιο μεγάλο εγχείρημα.²

Ο Μαυροκορδάτος, φθάνοντας στο Μεσολόγγι στις 21 Ιουλίου, έγινε δεκτός με πανηγυρικό τρόπο από τους πρόκριτους της πόλης, οι οποίοι του πρόσφεραν τη διοίκηση του «μέρους», αν και είχε προηγηθεί ο Ήβος Ρήγας ως οργανωτής της Αιτωλοακαρνανίας και εκπρόσωπος του Δημητρίου Υψηλάντη.³ Ο Μαυροκορδάτος απέφυγε

2. Για τις εξεγέρσεις στην Δυτική Στερεά Ελλάδα, βλ. Ιωάννα Διαμαντούρου, «Εξάπλωση της επανάστασης κατά τον Απρίλιο και τον Μάιο. Επέκταση και ένταση των πολεμικών συγκρούσεων», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τόμ. ΙΒ', σσ. 112-113. Για το ίδιο θέμα βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Η Μεγάλη Ελληνική Επανάσταση (1821-1829)*, τόμ. Ε', Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 445-456, και Διονύσιος Α. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τόμ. Α', «Μέλισσα», Αθήνα 51967, σσ. 522-555, ιδιαίτερα τις σσ. 528-520 για την απελευθέρωση του Μεσολογγίου (20 Μαΐου).
3. «Διέτριβεν εν Πίση της Τοσκάνης ο Μαυροκορδάτος ότ' εξερράγη η ελληνική επανάστασις, και ακούσας το γεγονός επεβίβασεν εις τι πλοίον εν τω ελευθέρω λιμένι της Λιβούρνου όπλα και πολεμόδια αγορασθέντα δι' ιδίων του χρημάτων και δια συνεισφοράς άλλων ομογενών, έπλευσεν εις Μασσαλίαν, προσεπεβίβασεν άλλα, παρέλαβε συμπλωτήρας Έλληνας τινας και φιλέλληνας, και κατέπλευσεν ασφαλώς την 20 Ιουλίου εις Μεσολόγγι όπου υπεδέχθη φιλοφρονέστατα δια το γνωστόν της οικογένειας του όνομα, δι' όσα έφερε βοηθήματα, και διότι οι λαοί της Ελλάδος, πιστεύοντες όσα διέσπειραν οι απόστολοι της Εταιρίας, προσδόκουν την σωτηρίαν των εκ των ερχομένων έξωθεν· εκλήθη δε και εις την αρχηγίαν του μέρους εκείνου παντελώς ανοργανίστου και εν πλήρει αναρχία, αν και ο Υψηλάντης είχε στείλει προ ολίγου ως οργανωστήν τον Ίβον Ρήγαν, αγαθής ψυχής αλλ' ολίγης ικανότητος άνθρωπον, ον οι Αιτωλοακαρνανές ούτε ετίμων ούτε ήκουαν. Ο Μαυροκορδάτος ούτ' απειποιήθη ούτ' εδέχθη την αρχηγίαν· ήθελε να γνωρίση εκ του πλησίου τα γενικά

την άμεση εμπλοκή του στα πολιτικά πράγματα, μιας και το ενδιαφέρον του εκείνη τη στιγμή ήταν η γνωριμία του με τον νέο τόπο και κυρίως η επιθυμία του να πληροφορηθεί τα γεγονότα και τις εξελίξεις που συντελούνται στους επαναστατημένους χώρους· αυτές, όμως, οι προτεραιότητες δεν σημαίνουν ότι ο Μαυροκορδάτος θα εγκαταλείψει την αρχική ιδέα του για πολιτική οργάνωση.

Βέβαια, σ' αυτό το σημείο πρέπει να σημειώσουμε ότι κατά τους πρώτους μήνες του πολέμου η απουσία διοίκησης και συντονισμού της διεξαγωγής των πολεμικών επιχειρήσεων ήταν κάτι περισσότερο από αισθητή. Η συμμετοχή των διαφόρων περιοχών στον πόλεμο οφειλόταν είτε στην απόφαση και πρωτοβουλία των τοπικών αυθεντιών είτε στην παρακίνηση από τους παλαιούς κλέφτες και κάπους. Το αποτέλεσμα ήταν η αντιμετώπιση των προβλημάτων να επιχειρείται να διερευνηθεί σε βάση καθαρά τοπική και περιστασιακή, δηλαδή όταν κρινόταν ότι υπήρχε ύψιστη ανάγκη παρέμβασης ή/και επέμβασης. Τέλος, η στρατολογία και η συγκέντρωση των απαραίτητων εφοδίων για τις ανάγκες του πολέμου γίνονταν τελείως πρόχειρα. Μια παρόμοια κατάσταση παρουσίαζε και η Δυτική Στερεά μετά την επικράτηση των Ελλήνων, γεγονός που καθιστούσε περισσότερο αναγκαία την διοικητική οργάνωση της περιοχής.

Έτσι, λοιπόν, για την επίτευξη του στόχου της διοικητικής οργάνωσης, ο Μαυροκορδάτος μαζί με τους υπόλοιπους «ομογενείς» ακολούθησαν, στο επίπεδο της πολιτικής πρακτικής, δύο καθοδηγητικές κατευθύνσεις. Η πρώτη αφορούσε την προσπάθεια προπαγάνδισης και επιβεβαίωσης της ανάγκης για μία και μοναδική «διοίκηση» στην επαναστατημένη Ελλάδα –ή, τουλάχιστον, όπου θα μπορούσε να επιτευχθεί κάτι τέτοιο– και τη συμμετοχή τους σε αυτή. Η όποια, όμως, συμμετοχή στα πολιτικά πράγματα προϋποθέτει την πολιτική αναγνώριση του ενδιαφερομένου από εκείνους στους οποίους απευθύνει το αίτημα και επιδιώκει τη συμφωνία/έγκρισή τους. Με άλλα λόγια, η δεύτερη προϋπόθεση είχε να κάνει με την απαραίτητη νομιμοποίηση του Μαυροκορδάτου και των πολιτικών επιλογών του, καθώς ο Μαυροκορδάτος γνώριζε ότι χρειαζόταν να αποκτήσει κοινωνικά ερείσματα στον νέο τόπο. Προς αυτές τις

πράγματα και τους επισημότερους άνδρας της Ελλάδος, ιδίως δε τον Υψηλάντη· δια τούτο ανεχώρησε μετά τινος ημέρας εις Τρίκορφα, υποσχεθείς να επιστρέψη μετ' ολίγον· απεβιβάσθη δε εις Μονοδένδρι επί της παραλίας των Πατρών». Βλ. Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, εκδ. Χρ. Γιοβάννης, Αθήνα 1978 (21860), τόμ. Β', σσ. 108-109.

δύο οργανωτικοπολιτικές παραμέτρους, που προετοίμαζαν το δρόμο για την υλοποίηση του στόχου εργάστηκε με συνέπεια.

Ο Μαυροκορδάτος, φθάνοντας στο Μεσολόγγι, είχε μαζί του, όπως προαναφέρθηκε, τα πολεμικά εφόδια τα οποία είχε καταφέρει να συγκεντρώσει με τη συνδρομή και των άλλων «ομογενών» της Ιταλίας και της Γαλλίας. Το γεγονός αυτό του έδωσε την ευκαιρία να καταστεί, τουλάχιστον τον πρώτο καιρό, δημοφιλής ανάμεσα στους ντόπιους, οι οποίοι προσμονούσαν βοήθεια στο δύσκολο εγχείρημά τους. Ο Μαυροκορδάτος ευνοήθηκε από τον επαναστατικό ενθουσιασμό των κατοίκων, εκμεταλλεύτηκε την έλλειψη οργάνωσης στην περιοχή και επένδυσε στο άφθαρτο του προσώπου του.

Πράγματι, ο Μαυροκορδάτος εμφανίζεται σ' εκείνες τις «κριτικές περιστάσεις» ως ο κατάλληλος άνθρωπος να αναλάβει το «βάρος» της συγκρότησης «συστήματος». Από την πρώτη στιγμή ήρθε σε επαφή με την πολιτική και στρατιωτική ηγεσία της Δυτικής Στερεάς και κατάφερε να την πείσει για την ανάγκη οργάνωσης του πολέμου στο συγκεκριμένο τμήμα. Ο Μαυροκορδάτος, από τη μία πλευρά, συνδέθηκε με τους ενόπλους της περιοχής, καθώς επίσης και με τον Αλέξιο Νούτσο, ο οποίος διατηρούσε καλές σχέσεις με τους αρματολούς της Στερεάς Ελλάδας,⁴ που συνιστούσαν την πραγματική δύναμη και εξουσία στην περιοχή. Από την άλλη, πέτυχε να προσελκύσει και τους τοπικούς προκρίτους, διότι στο «μέρος» αυτό δεν υπήρχε κανένα άλλο πρόσωπο το οποίο να συγκεντρώνει εκείνες τις προϋποθέσεις που θα απότρεπαν τις αντιζηλίες και τις υπονομεύσεις και ταυτόχρονα να μπορεί να ηγηθεί της απρόσκοπτης πολιτικής οργάνωσης της Στερεάς Ελλάδας.

4. Ι. Φιλίμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, ό.π., τόμ. Δ', σ. 189. Για τις πρώτες ενέργειες του Μαυροκορδάτου στο Μεσολόγγι, βλ. Διον. Α. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, ό.π., τόμ. Β', σσ. 61-66. Για τους αρματολούς βλ. Σ. Ασδραχάς, «Από τη συγκρότηση του αρματολισμού. Ένα ακαρνανικό παράδειγμα», στο *Ελληνική οικονομία και κοινωνία, 19^ο και 20^ο αιώνας*, Ερμής, Αθήνα 1982, σσ. 231-252, Ν. Κοταρίδης, «Ο κλεφταρματολός που αν και κατακτημένος εξοπλίστηκε και λεηλατεί όπως αρμόζει σε κατακτητές: Μια τυπολογία του αρματολισμού», στο *Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα*, Πλέθρον, Αθήνα 1993, σσ. 21-90. Στ. Π. Παπαγεωργίου, *Το Ελληνικό κράτος (1821-1909)*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1988, σσ. 51-64, Β. Σφυρόερας, «Σώματα αντιστάσεως του Ελληνισμού», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τόμ. ΙΑ', σσ. 144-151, J. A. Petropoulos, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, τόμ. Α', Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1985, σσ. 40-44.

Ο Μαυροκορδάτος δεν έχασε την ευκαιρία και μαζί με τους αρματολούς Αλεξάκη Βλαχόπουλο, Χριστάκη Στάικο, Δημήτριο Μακρή, Αθανάσιο Ραζή καθώς και με άλλους λιγότερο σημαντικούς αρματολούς να συντάξει μία συμφωνία/συναίνεση, στις 27 Ιουλίου στο Μεσολόγγι, η οποία αποτελεί την πρώτη τυπική αναγνώριση της ανάγκης για συγκρότηση διοίκησης στην περιοχή της Δυτικής Ελλάδας. Αυτή η συμφωνία υπήρξε εξάλλου η προαναγγελία του οργανισμού της Γερουσίας της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος.⁵ Η άτυπη αυτή συνέλευση αποφάσισε τα εξής:

Πρώτον «να σταθή μία διοίκησης συνθεμένη από ένα αξιότατον αρχηγόν, και από εν ή δύο υποκείμενα κάθε τόπου εκλεγμένα με τελείαν πληρεξουσιότητα από τους ιδίους των εντοπίους, με των οποίων την συναίνεσιν και συμβουλήν θέλει αποφασίζει κάθε υπόθεσιν, προβλέπων πάντοτε τα χρήσιμα και συμφέροντα τη πατρίδιν». Δεύτερο, οι «καπεταναίοι θέλει έχουσι τον πρώτον τους βαθμόν, την δύναμιν των αρμάτων, την προτέραν των εξουσιάν», αλλά οφείλουν να «ενδυναμώνουν την διοίκησιν κατά τας περιστάσεις» και να υπάγονται στις διαταγές της, «εξαρτώμενοι πάντοτε από την άνωθεν διοίκησιν». Τέλος, οι «υπήκοου», δηλαδή οι κάτοικοι, οφείλουν με τη σειρά τους να «έχουσι την πρέπουσα υπακοήν εις την διοίκησιν, και εις τας αποφάσεις της», «οι δε απειθείς και άτακτοι θέλει παιδεύονται κατά τα εγκλήματα των αφιλοπροσόπως και χωρίς τινός εξαιρέσεως».⁶

Στη συνέχεια, οι αρματολοί έστειλαν τις συγκεκριμένες αποφάσεις, στις οποίες κατέληξαν και υπέγραψαν με τη βοήθεια του Μαυροκορδάτου, και στους υπόλοιπους προκρίτους των περιοχών, καθώς επίσης και στους «καπετάνιους» Γεωργάκη Νικολού Βαρνακιώτη, Ανδρέα Ίσκο και Γεωργάκη Τζόγκα, με την προτροπή να τις μελετήσουν και αν συμφωνήσουν να το βεβαιώσουν «οι καπεταναίοι με τας σφραγίδας

5. «Συνταχθέντες ενταύθα οι κάτωθεν υπογεγραμμένοι αδελφοί μεσολογγίται, ανατολικιώται, ζυγιώται, Βλοχοδίται, και οι δύο παρευρεθέντες καπεταναίοι, ότε καπετάν αλεξάκης βλαχόπουλος, και καπετάν δημήτρης μακρής, βιαζόμενος δια τας κριτικές περιστάσεις και την κατεπίγουσαν ανάγκην της πατρίδος, έκριναν αναγκαία, τα κάτωθεν, προσκαλούντας θερμώς και αδελφικώς εις την αυτήν συναίνεσιν και τους ελλείποντας άλλους αδελφούς καπεταναίους και προύχοντας ξηρομερήτας, βαλτινούς και βονιτζιάνους». Βλ. Κάρπος Παπαδόπουλος, *Τα κατά Γ. Βαρνακιώτην*, Απομνημονεύματα Αγωνιστών του 21, επιμ. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, τόμ. 12 (Οδυσσεύς Ανδρούτσος και Γ. Βαρνακιώτης), σ.193.

6. Στο ίδιο, σ.193.

των, και οι πρόκριτοι με τας υπογραφάς των», ώστε να είναι δυνατόν να προχωρήσει η συγκρότηση διοίκησης.

Φιλογενέστατοι και γενναίοι αδελφοί καπετ. γεωργάκη νικολού, καπ. ανδρέα Ίσκου καπ. γεωργάκη τζόγκα και λοιποί πάντες αδελφοί πρόκριτοι ξηρομέρου Βάλτου και βόνιτζας, η μεγάλη ανάγκη της πατρίδος οπού κινδυνεύει πανταχόσε, μας εβίασε να συναχθώμεν πάντες εδώ, και να συνομιλήσωμεν αδελφικώς περί των κρατικών μας περιστάσεων, η θεία πρόνοια οπού πάντοτε προβλέπει το συμφέρον απροσδοκίτως εξαπέστειλεν εις ημάς τον εκλαμπρότατον και αξιότατον αδελφόν, κύριον αλέξανδρον μαυροκορδάτον άνδρα μεγαλοτάτης υπολήψεως και αρετής, όστις ήλθεν εξεπίτηδες να δουλεύση το γένος με την θυσίαν της ιδίας του ζωής και καταστάσεως, εις αυτόν λοιπόν αναφέραμεν τας περιστάσεις μας, την άκραν αδυναμίαν, και την αγάπην οπού έχομεν από την αξιότατην βοήθειάν του, η αμίμητος φιλογενεία του, η φιλαληθεστάτη και βάσιμος οδηγίαν του, μας υποχρέωσε να του είμεθα διαπαντός προς θεόν ικέται και όσον τάχιστα να βάλομεν εις πράξιν εκείνο οπού εκρίθη παρά πάντων ημών εύλογον και συμφέρον [...] δια να βάλλωμεν εις πράξιν την αναγκαιοτάτην ταύτην διοίκησιν. θέλετε ψηφίση και διορίση αμέσως και τα υποκείμενα των χωρίων οπού μέλλει να παραστάνονται παντοτινά με τον αρχηγόν, ο οποίος είναι ο ρηθείς κύριος μαυροκορδάτος, όστις δια τας ικεσίας ημών, και δια την δούλευσιν οπού χρεωστεί προς την πατρίδα υποσχέθη να δεχθή αυτό το βάρος, και να δουλεύση όλαις δυνάμεσι τα συμφέροντα. θέλετε πληροφορηθή εντελέστερα και παρά του ρηθέντος κυρίου μαυρομάτου περί πάντων, και κάμετε αδελφοί φιλογενείς να λάβη τέλος αύτη η αναγκαιοτάτη και βάσιμος υπόθεσις, εις την οποίαν κρέμετε όλη μας η ελπίς, και χωρίς αυτής τα πάντα μένουσι μάταια, και το παν κινδυνεύει άνευ τινός ελπίδος, ευθύς οπού τούτο το ιερόν σύστημα λάβη τα πηδάλια της διοικήσεως, τότε θέλετε γνωρίση πόσον επωφελές και χρήσιμον είναι τη πατρίδι, και κάθε δυσκολία να ευκοληθή κατά το πρέπον, και να λείψωσιν εις το εξής όλαι αι αταξίαι και παραδρομαί, τόσον και μένομεν εις την αγάπην σας». ⁷

Ο Μαυροκορδάτος, λοιπόν, αν και δεν αναλαμβάνει άμεσα ενεργό πολιτικό ρόλο με την ανάληψη διοικητικών αρμοδιοτήτων στη Δυτική Στερεά, προσπαθεί και διαμορφώνει τους απαραίτητους όρους και προϋποθέσεις για μια σταθερή πολιτική παρουσία στην επαναστατημένη Ελλάδα. Η «αμίμητος φιλογενεία» του, καθώς και η

στράτευσή του στον Αγώνα, «εξεπίτηδες να δουλεύση το γένος με την θυσίαν της ιδίας του ζωής και καταστάσεως», συμβάλλουν στο να σχηματισθεί ανάμεσα στον τοπικό πληθυσμό, είτε πρόκειται για τις τοπικές αρχηγείες, είτε τον απλό λαό, ένα συγκεκριμένο πλαίσιο πρόσληψης της εικόνας του, όπου ο Μαυροκορδάτος αναγνωρίζεται ως «εκλαμπρότατος και αξιότατος αδελφός» και «άνδρας μεγαλοτάτης υπολήψεως και αρετής». Με άλλα λόγια, στα μάτια των αυτόχθονων κατοίκων φανερώνεται ως ο προικισμένος άνθρωπος με αρετές και ικανότητες που θα συμβάλει στη «σωτηρία του τόπου», δηλαδή στη συγκρότηση «ιερού συστήματος διοίκησης».

Το γεγονός της έλευσής του «απ' έξω», το σημαντικό όνομα που έφερε, οι καλές συστάσεις που είχε από τον Ιγνάτιο, το αξίωμά του στη Βλαχία, οι πνευματικές και οι πολιτικές του ικανότητες, ακόμη και η σωματική και ενδυματολογική εμφάνισή του, είναι στοιχεία που τον καθιστούν «ξεχωριστό» από τους υπόλοιπους και στο μέτρο που ο Μαυροκορδάτος διαθέτει ή εμφανίζεται ότι τις διαθέτει αυτές τις ικανότητες, τα «χαρίσματα», επιτυγχάνει να εξασφαλίσει την αποδοχή αλλά και την πίστη και αφοσίωση στο πρόσωπό του.⁸ Ο Μαυροκορδάτος εμφανίζεται, λοιπόν, ως φορέας

7. Στο ίδιο, σσ.190-191.

8. Σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να κατανοηθεί η «αποδοχή» από τον Μαυροκορδάτο της προσφώνησης «Εκλαμπρότατε Πρίγκηψ». Σίγουρα έναν τέτοιο τίτλο δεν τον είχε ούτε τον δικαιούνταν. Ο ίδιος ποτέ δεν τον χρησιμοποίησε, απλώς άφηνε να τον αποκαλούν με αυτόν τον τρόπο, διότι διαμόρφωνε μία «εικόνα» την οποία είχε ανάγκη ο Μαυροκορδάτος στους πολιτικούς χειρισμούς με τους άλλους ιστορικούς πρωταγωνιστές. Για τον τίτλο του πρίγκηπα ο ίδιος ο Μαυροκορδάτος γράφει στον Ι. Ρίζο Νερουλό από το Λονδίνο, το 1839: «Υμείς γνωρίζετε ότι ούτε προ του αγώνος μας έφερον τον τίτλον τούτον, ούτε μετά τον αγώνα ήτο δυνατόν να τον λάβω». Βλ. Νικόλαος Δραγούμης, *Ιστορικά Αναμνήσεις*, τόμ. Α', επιμ. Άλκης Αγγέλου, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1973, (α' έκδ. 1874, β' έκδ. 1879), σ. 234-235. Βλ. και Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *Αλέξανδρος Ν. Μαυροκορδάτος. Ο βίος και το έργον του μέχρι και της Καποδιστριακής περιόδου*, ό.π., σσ. 179-181. Την προσωπογραφία του Μαυροκορδάτου μας τη δίνει ο Άγγλος γιατρός Μίλιγκεν (Julius Millingen), φίλος του Μπάυρον: «Καθώς ο Μαυροκορδάτος ήταν απασχολημένος συζητώντας με τους καπετάνιους (στη Δυτική Ελλάδα), είχα την άνεση να παρατηρήσω τη φυσιογνωμία του. Το κεφάλι του ως σύνολο ήταν εξαιρετικά λαμπρό, πολύ μεγάλο όμως σε σχέση με το κορμί του· και ο όγκος του μεγάλωνε κάμποσο καθώς πετάγονταν πυκνά τα μαύρα καλλιά και οι πελώριες φαβορίτες του· τα παχιά φρύδια του και τα τεράστια μουστάκια του έδιναν μια άγρια, ρομαντική έκφραση στα χαρακτηριστικά του, που προξενούσαν μια ελκυστική εντύπωση στον ξένο. Η έκφραση της φυσιογνωμίας του έδειχνε έναν έξυπνο, διορατικό, φιλόδοξο άνθρωπο. Τα μεγάλα ασιατικά μάτια του, γεμάτα φωτιά και αντίληψη, συγκερνούσαν με μια έκφραση καλοσύνης. Η εμφάνισή του δεν παρουσίαζε, ίσως, ε-

μιας χαρισματικής εξουσίας εκμεταλλευόμενος τη «διαφορετικότητα» του από τους ανθρώπους της παραδοσιακής κοινωνίας.

Παράλληλα, ο Μαυροκορδάτος, διαπιστώνοντας την άσχημη κατάσταση της περιοχής και κυρίως την άμεση ανάγκη της πολιτικής οργάνωσης του «μέρους» της Δυτικής Ελλάδας, έστειλε επιστολές στον Δημήτριο Υψηλάντη, με τις οποίες πρότεινε τη συγκρότηση τοπικής διοίκησης με επικεφαλής τον ίδιο, με άλλα λόγια προετοίμαζε το έδαφος για την πολιτική του παρουσία και δράση.

«[...] Πρέπει, έγραφε, να συστηθή εις το Μεσολόγγιον αυτή η τοπική Διοίκησης, εξηρημένη πάντοτε από εκείνην της Πελοποννήσου· και, αν η Εκλαμπρότης της στοχάζεται, ότι ημπορώ ο ίδιος να χρησιμεύσω εις την κεφαλήν αυτής της διοικήσεως, ας με προστάξη, ως λογιζόμενον ιεράς τας προσταγάς της, και ας με αποστείλη κανένα συνεργόν».⁹

Έτσι, λοιπόν, ο Μαυροκορδάτος δεν αρκέστηκε μόνο στην «ικεσία» των ντόπιων σπλαρχηγών αλλά αναζήτησε τη διεύρυνση της πολιτικής νομιμότητάς του στην επαναστατημένη Ελλάδα· στην κατεύθυνση αυτή επιδιώκει μία συνάντηση με τον Δημήτριο Υψηλάντη ο οποίος είχε ήδη κατέβει, ενάμιση μήνα πιο μπροστά, στην Πελοπόννησο.¹⁰ Ο Μαυροκορδάτος, λοιπόν, διεκδικεί μια συνάντηση με τον Δ. Υψηλάντη, ο οποίος, ως πληρεξούσιος του Γενικού Επιτρόπου της Αρχής της Φιλικής Εται-

παρκή αξιοπρέπεια, γιατί έδειχνε κάποια αναποφασιστικότητα, και ταραχή, που τον εμπόδιζε να κοιτάει κάποιον κατευθείαν στο πρόσωπο. Το ανάστημά του ήταν πολύ χαμηλότερο από το κανονικό και το βάδισμά του ολότελα αντιηρωικό, ώστε να μη μπορεί να μεταδώσει πολλή εμπιστοσύνη σ' ένα ημιπολιτισμένο λαό, που εκτιμά τόσο πολύ την εξωτερική εμφάνιση και που επηρεάζεται - ίσως περισσότερο από άλλους - από ένα επιβλητικό ύφος. Ο πρίγκιπας επίσης έδινε πολύ λίγη σημασία στην ενδυμασία του, τόσο πολύ ώστε ακόμη και οι φράγκοι [Ευρωπαίοι] δεν μπορούσαν να μη συγκρατηθούν βλέποντας πόσο πολύ τον έβλαπτε η αντίθεση ανάμεσα στην απείριπτη ευρωπαϊκή φορεσιά και τον ταξιδιωτικό του σκούφο και στην λαμπρή, υπερβολικά κομψή, αλβανική ενδυμασία που τη φορούσαν οι άλλοι σπλαρχηγού». Βλ. Julius Millingen, *Memoirs of the Affairs of Greece*, Λονδίνο 1831, σσ. 65-66. Η μετάφραση είναι του Απ. Ε. Βακαλόπουλου από το έργο του ίδιου, *Επίλεκτες βασικές ιστορικές πηγές της Ελληνικής Επανάστασως (1813-1825)*, τόμ. Β', Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 403-404.

9. Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, τόμ. Δ', σ. 190

ρείας, διαθέτει ένα συγκριτικό πλεονέκτημα ανάμεσα στους «στρατιωτικούς» αλλά και σε πολλούς «πολιτικούς» στους εξεγερμένους τόπους. Ο Μαυροκορδάτος, λοιπόν, ζήτησε να συναντηθεί με τον Υψηλάντη και ο τελευταίος τον προσκάλεσε στα Τρίκορφα. Εκτός, όμως, από την πρόσκληση του Υψηλάντη, ο Μαυροκορδάτος είχε και μια άλλη πρόσκληση, αυτή τη φορά από την πλευρά των προκρίτων της Αχαΐας που πολιορκούσαν το φρούριο της Πάτρας.¹¹

Οι εν λόγω συναντήσεις του Μαυροκορδάτου προγραμματίζονται στην προσπάθειά του να μάθει και να πληροφορηθεί πώς έχει η κατάσταση στην επαναστατημένη Ελλάδα και κυρίως να ανιχνεύσει τις συνθήκες αποδοχής για την πολιτική δραστηριοποίησή του, καθώς και την ενεργό συμμετοχή του στην πολιτική οργάνωση της Στερεάς Ελλάδας. Πριν από την αναχώρησή του για την Πελοπόννησο με προορισμό τα Τρίκορφα, όπου βρισκόταν ήδη ο Δημ. Υψηλάντης, ο Μαυροκορδάτος δεν θα παραλείψει να αφήσει στο Μεσολόγγι τους έμπιστους φίλους του Γεώργιο Πραϊδή και Ανδρέα Λουριώτη, να διαχειριστούν με σύνεση τα πολεμικά εφόδια που είχε φέρει από την Πίζα και τη Μασσαλία, καθώς και να κρατήσουν την αλληλογραφία του για το χρονικό διάστημα της απουσίας του από το Μεσολόγγι. Αυτές οι δύο επιλογές φανερώνουν την επιθυμία του Μαυροκορδάτου να διατηρήσει ανοικτούς τους διάυλους επικοινωνίας με τις τοπικές αυθεντίες, οι οποίοι είχαν συσταθεί βάσει των εκατέρωθεν προσδοκιών που γεννούσε ο πόλεμος εναντίον του οθωμανού κατακτητή, αλλά και των ενδιαφερόντων που προέκυπταν με τον επαναπροσδιορισμό του κοινωνικοπολιτικού τοπίου εξαιτίας του υπάρχοντος κενού εξουσίας.

Ο Μαυροκορδάτος έφθασε στις 31 Ιουλίου 1821 στο Μονοδένδρι Πατρών και το Πριναρόκαστρον, όπου έγινε δεκτός με πολλές τιμές από τους πρόκριτους της Αχαΐας, Αθανάσιο Κανακάρη και Ανδρέα Ζαΐμη. Παράλληλα, στις 7 Αυγούστου έφθασαν στο Μονοδένδρι και οι Θεόδωρος Νέγρης και Κωνσταντίνος Καρατζάς, γιος του πρώην ηγεμόνα της Βλαχίας Ι. Καρατζά. Ο Μαυροκορδάτος ήδη είχε πληροφορηθεί την έλευση του Κ. Καρατζά στην Καλαμάτα.¹² Στις 12 Αυγούστου γνωρίζουμε ότι ο

10. Για την άφιξη του Δημητρίου Υψηλάντη στις 8 Ιουνίου στην Πελοπόννησο, βλ. Διον. Α. Κόκκινος, *ό.π.*, τόμ. Α', σσ. 462-465.

11. Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, τόμ. Δ', σ. 190.

12. Στις 5 Αυγούστου ο Μαυροκορδάτος ζητά με επιστολή του από τον Λουριώτη διάφορα πολεμικά είδη και ταυτόχρονα τον πληροφορεί ότι «ο μπηζαδές (Κ. Καρατζάς) βεβαίως έφθασεν εις Καλαμάταν και ελπίζω ότι θέλω τον ιδείν». *ΙΑΑΜ*, *ό.π.*, τόμ. Ε', τεύχ. Ι., σ. 56.

Μαυροκορδάτος ανακοινώνει στον Λουριώτη για τις κινήσεις και τις αποφάσεις του Θ. Νέγρη και Κ. Καρατζά να τον συνοδεύσουν στα Τρίκορφα και στη συνέχεια να ακολουθήσουν τον Μαυροκορδάτο στο Μεσολόγγι.¹³ Την ίδια στιγμή θα διαπιστώσει το μεγάλο πρόβλημα της αποδοχής από τους αυτόχθονες κατοίκους. Φαίνεται ότι δεν διαθέτει την «αναγκαίαν επιρροήν» στις πολιτικές εξελίξεις, διότι γράφει στον Λουριώτη τα εξής:

«Εν τούτοις βλέπω αναγκαιότατον το να μην αφήνετε τους εκεί να κάμνουν ό,τι θέλουν τα κοινά χρήματα. Δεν είναι δίκαιον ημείς να μοιράζωμεν εφόδια πολέμου, και να μην έχωμεν την αναγκαίαν επιρροήν εις τα κοινά πράγματα. Όθεν κάμετε ό,τι ηξεύρετε, δια να οργανισθή μια συνεισφορά, ας είναι και μικρά κατά το παρόν, μέχρι της αφίξεώς μας, την οποίαν θέλω επιταχύνει όσον ημπορώ».¹⁴

Οι πρόκριτοι της Αχαΐας πρότειναν στον Μαυροκορδάτο να συμμετάσχει στη Συνέλευση των Πελοποννησίων στη Ζαράκοβα αλλά εκείνος δεν δέχθηκε διότι ήθελε πρώτα να συναντηθεί με τον Υψηλάντη στα Τρίκορφα.¹⁵ Ξεκίνησε, λοιπόν, για την Τρίπολη αλλά στα Καλάβρυτα συναντήθηκε με τον επίσκοπον Ταλαντίου Νεόφυτον και τον Κωνσταντίνο Σακελλίωνα, οι οποίοι πήγαιναν και αυτοί στα Τρίκορφα να συναντηθούν με τον Δημ. Υψηλάντη με σκοπό να ζητήσουν εκ μέρους των επαρχιών της Ανατολικής Στερεάς «άνθρωπον άξιον να διοργανίση πολιτικώς αυτάς και να προστατεύη εις την διοίκησιν των στρατευμάτων».¹⁶ Στις 16 Αυγούστου ο Μαυρο-

13. «Ο εκλαμπρότατος μπηζαδές μετά του κυρίου Νέγρη απεφάσισαν να έλθουν μαζί μου έως Τρίκορφα, και από εκεί μαζί πάλιν επιστρέφομεν· έχει χρείαν μερικών πραγμάτων και στέλλει επίτηδες άνθρωπον. Στείλετέ μας μερικά σεντουρόν (τελαμώνες, ξιφοζωστήρες) και δυο-τρια ζευγάρια πιστόλια, και κανέν σπαθί, αν ευρίσκεται αυτού, ειδημή από εκείνα όπου είναι εις το καράβι, αν είναι και κανέν τουφέκι από τα ελαφρά, στείλετέ μου το επίσης». *ΙΑΑΜ*, ό.π., σ. 57. Από το εν λόγω απόσπασμα φαίνεται ότι υπάρχει μεγάλη ανάγκη για πολεμικό υλικό, καθώς επίσης ότι ο Μαυροκορδάτος δίνει αυτό το υλικό μέσα στο πλαίσιο των σχέσεων που αναπτύσσει στην Πελοπόννησο.

14. *ΙΑΑΜ*, ό.π., σ. 58.

15. *Ι. Φιλήμων*, ό.π., τόμ. Δ', σ. 190.

16. Στο ίδιο, σ. 192. Πρβλ. επίσης, Σπ. Τρικούπης, ό.π., τόμ. Β', σσ. 109-110: «Ο Μαυροκορδάτος, όστις ανέβαινε ήδη εις Τριπολιτσάν, επέστρεψε επί τη προσκλήσει αυτών εις Μονοδένδρι, και αφ'ου συνδιελέχθησαν, ώδευσαν και οι τρεις την εις Τριπολιτσάν οδόν και απήντησαν εν Καλαβρύτοις τον επίσκοπον Ταλαντίου Νεόφυτον και τον Κωνσταντίνο Σακελλίωνα αναβαίνοντας εις

κορδάτος γράφει στον Λουριώτη από τα Καλάβρυτα: «Εγώ αυτήν την στιγμή αναχωρώ δια Τρίκορφα, και δια τούτο γράφω εν βία».¹⁷

Η συνάντηση του Μαυροκορδάτου με τον Υψηλάντη στα Τρίκορφα έγινε στις 17 Αυγούστου 1821. Η συνάντηση των δύο ανδρών έδωσε την ευκαιρία να αναδειχθούν όλα τα πολιτικά προβλήματα που δημιουργήσε η εξέγερση των Ελλήνων μέχρι εκείνη τη στιγμή στους επαναστατημένους τόπους. Ιδιαίτερα κατέστησε έκδηλα τα οργανωτικά προβλήματα της Φιλικής Εταιρείας και συγκεκριμένα την αδυναμία υλικής συνδρομής στον πόλεμο. Παράλληλα, διαμορφώνονται νέα δεδομένα στο πολιτικό πεδίο, καθώς καθίσταται γνωστή η αποτυχία του κινήματος του Α. Υψηλάντη στη Μολδοβλαχία. Ταυτόχρονα, προβάλλουν τα προβλήματα και οι διαφωνίες που αφορούν τον πολιτικό προσανατολισμό της Επανάστασης και κατ' επέκταση τη μορφή και την πραγμάτωση της πολιτικής οργάνωσης.

«Η ασυμφωνία όμως και των εδώ είναι απερίγραπτος, και η Συνέλευση αργοπορεί, ώστε εγώ αναγκάζομαι να δώσω μόνον την γνώμην μου, και ν' αναχωρήσω μετά δύο ή τρεις ημέρας. Μαζί μου θέλουν έλθει και ο Καρατζάς και ο Νέγρης, ίσως και ο Κατακουζηνός, ώστε τότε ελπίζομεν να κάμωμε εκεί καλύτερας δουλειάς από τας εδώ».¹⁸

Η προαναφερθείσα διαπίστωση του Μαυροκορδάτου είναι αποκαλυπτική των συνθηκών που επικρατούν ανάμεσα στους ανθρώπους της Επανάστασης, τις οποίες πρέπει να αντιμετωπίσει και να διαχειριστεί έτσι, έναν μήνα μετά την έλευσή του στην επαναστατημένη Ελλάδα ο Μαυροκορδάτος συνειδητοποιεί τις υπάρχουσες δυσκολίες και αρχίζει να αντιλαμβάνεται την κοινωνική πραγματικότητα που του αποκαλύπτεται με έναν «βίαιο» τρόπο. Ο Μαυροκορδάτος θα αναχωρήσει από τα Τρίκορφα αφού διαπιστώνει ότι ο Υψηλάντης «δεν ήθελε ουδέ μετά την καταστροφήν του αδελφού του να παραιτηθή των επί της υπερτάτης Αρχής της Ελλάδος αξιώσεών του».¹⁹ Παράλληλα, ο Μαυροκορδάτος παρατήρησε, κατά την παραμονή του στην

την αυτήν πόλιν επί σκοπώ να ζητήσωσιν εξ ονόματος επαρχιών τινων της Ανατολικής Ελλάδος παρά του Υψηλάντου στρατεύματα, πολεμοφόδια και διοικητήν».

17. *ΙΑΑΜ*, ό.π., σ. 58.

18. *ΙΑΑΜ*, ό.π., σ. 59.

19. Σπ. Τρικούπης, ό.π., τόμ. Β', σ. 110.

Πελοπόννησο, τις έριδες ανάμεσα στους τοπικούς άρχοντες και τους οπλαρχηγούς, καθώς επίσης είχε την ευκαιρία να συναντηθεί και με τους αντιπροσώπους των νησιών Ύδρας και Σπετσών, οι οποίοι είχαν έρθει στον Άγιο Ιωάννη Κυνουρίας ζητώντας τη σύσταση εθνικής κυβέρνησης για την αντιμετώπιση του οικονομικού ζητήματος του στόλου.²⁰

Ενώ ο Αγώνας συνεχιζόταν στο Ναβαρίνο και τη Μονεμβασιά, ο Δ. Υψηλάντης βρισκόταν ως αρχηγός στο στρατόπεδο των Τρικόρφων με την ιδιότητά του ως Πληρεξούσιου του Γενικού Επιτρόπου. Παράλληλα, οι προύχοντες, συγκεντρωμένοι στη Ζαράκοβα, είχαν αρχίσει συνεννοήσεις μαζί του για να βρεθεί λύση στο διοικητικο-οργανωτικό πρόβλημα. Οι προσπάθειες προσέγγισης ανάμεσα στις δύο παρατάξεις δεν απέβησαν αποτελεσματικές εξαιτίας των ενεργειών των στρατιωτικών, οι οποίοι φοβούνταν μήπως η ένωση Υψηλάντη και προκρίτων αποβεί σε βάρος τους.²¹

Οι πρόκριτοι προσκάλεσαν τότε τους Αλέξ. Μαυροκορδάτο, Κ. Καρατζά και Θ. Νέγρη,²² οι οποίοι προσφάτως είχαν φθάσει από το εξωτερικό για να λάβουν μέρος στη συνέλευση. Μάλιστα, ο Κ. Καρατζάς είχε μαζί του και «σχέδια πολιτικών διοργανώσεων».²³ Η πρόσκληση έγινε με το πρόσχημα της «ανάγκης των φώτων» τους για το καλό της πατρίδας, αλλά ο απώτερος στόχος της ήταν η ενίσχυση του μετώπου των προκρίτων εναντίον του Δ. Υψηλάντη· όμως, ο Μαυροκορδάτος έκρινε ότι θα έπρεπε να αποφύγει εκείνη τη χρονική στιγμή να εμπλακεί σε μια τέτοια σύγκρουση, δηλαδή στη διαμάχη μεταξύ των Πελοποννήσιων προκρίτων και Υψηλάντη/στρατιωτικών.²⁴ Ο Μαυροκορδάτος αποποιήθηκε την ευθύνη της όξυνσης της

20. Σπ. Τρικούπης, *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 110.

21. Για τα γεγονότα της Ζαράκοβας, βλ. Διον. Α. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, *ό.π.*, τόμ. Α', σσ. 483-484.

22. Ν. Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα*, *ό.π.*, τ. Α', σ. 228. Πρβλ. επίσης Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, τόμ. Δ', σσ. 187-188 και σ. 192. Ο Νέγρης έφθασε στην Ύδρα την 1 Μαΐου 1821 προερχόμενος από την Τήνο, στην οποία έμεινε διακόπτοντας το ταξίδι του προς Παρίσι, όπου πήγαινε ως πρεσβευτής. Λίγο αργότερα ήρθε στην Πύλο ο Κ. Καρατζάς, ο οποίος είχε ξεκινήσει από την Ιταλία. Τέλος, οι Καρατζάς και Νέγρης βρίσκονταν στην Καλαμάτα και διάκειντο δυσμενώς προς τον Υψηλάντη, γιατί δεν τους είχε χρησιμοποιήσει στους πολιτικούς σχεδιασμούς του.

23. Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, τόμ. Δ', σ. 187.

24. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, *ό.π.*, τόμ. Δ', σ. 192.

έτσι κι αλλιώς ταραγμένης πολιτικής κατάστασης²⁵ και προτίμησε να αποδεχθεί το πληρεξούσιο του Δ. Υψηλάντη, με τον οποίον είχε ήδη έρθει σε επαφή για το ζήτημα της πολιτικής οργάνωσης της Στερεάς Ελλάδας.

Αυτές οι δύο πλευρές, δηλαδή οι πολιτικοί και οι στρατιωτικοί, όπως σχηματοποιήθηκαν κατά τους πρώτους μήνες της Επανάστασης, βρέθηκαν αντιμέτωπες σε κλίμα μεγαλύτερης δυσπιστίας απ' ό,τι στη συνέλευση των Καλτεζών.²⁶ Οι πολιτικοί, οι τοπικές αυθεντίες, επιθυμούσαν να διατηρήσουν την κοινωνική και πολιτική τους κυριαρχία στις επαρχίες τους και να ελέγξουν τη δράση των στρατιωτικών, περιορίζοντάς τους σε ρόλους απλών εκτελεστικών οργάνων. Από την πλευρά τους οι στρατιωτικοί, που εμφανίζονται ενισχυμένοι στη νέα επαναστατική συνθήκη χάρη στο κύρος και την αίγλη που αποκτούν εξαιτίας των δεξιοτήτων τους στον πόλεμο, επιδιώκουν να αποδεσμευθούν από τις τοπικές προυχοντικές οικογένειες και να έχουν σημαντική εξουσιαστική θέση στο νέο πολιτικό πεδίο που διαμορφώνει η δυναμική της Επανάστασης.

Παρ' όλ' αυτά, όμως, η παρουσία του Μαυροκορδάτου στην Πελοπόννησο δεν ήταν χωρίς συνέπειες. Η συνέλευση (δηλαδή οι προύχοντες) τον πρόφθασε στη Βυτίνα, αφού είχε, στις 26 Αυγούστου, αναχωρήσει από τα Τρίκορφα για Μεσολόγγι και ανέθεσε σε αυτόν να συντάξει νέο σχέδιο οργανισμού διοίκησης της Πελοποννήσου σύμφωνα με τις απόψεις των προκρίτων. Ο Μαυροκορδάτος δεν άφησε να χαθεί αυτή η ευκαιρία ώστε να διευρύνει ακόμη περισσότερο τις επαφές και τις πολιτικές συμμαχίες του με τους Πελοποννήσιους προσφέροντας τις υπηρεσίες του. Με τη βοήθεια του Θ. Νέγρη συνέταξε στη Βυτίνα τον λεγόμενο «Οργανισμόν της Ζαράκοβας» μετά από διαβουλεύσεις με τους προκρίτους.²⁷

25. Προσοχή υπάρχει και στο κείμενο «Προ δύο ημερών έφθασα εδώ... Η ασυμφωνία όμως και των εδώ είναι απερίγραπτος και η Συνέλευσις αργοπορεί, ώστε εγώ αναγκάζομαι να δώσω μόνον την γνώμην μου και ν' αναχωρήσω μετά δύο ή τρεις ημέρας. Μαζί μου θέλουν έλθει και ο Καρατζάς και ο Νέγρης, ίσως και ο Κατακουζηνός, ώστε τότε ελπίζομεν να κάμωμεν εκεί καλλιτέρας δουλειάς από τας εδώ...». Επιστολή του Μαυροκορδάτου προς Α. Λουριώτη, 20 Αυγούστου 1821, *ΙΑΑΜ*, ό.π., τεύχ. Ι, σ. 59.

26. Για τη συνέλευση των Καλτεζών και τις πρώτες αντιπαραθέσεις Υψηλάντη και προυχόντων, βλ. Σπ. Τρικούπης, ό.π., τόμ. Α', σσ. 300-309.

27. Ν. Σπηλιάδης, ό.π. Για το κείμενο του «οργανισμού», βλ. Ι. Φιλήμων, ό.π., σσ. 459-462.

Ο Οργανισμός της Ζαράκοβας περιελάμβανε τριάντα τέσσερα άρθρα, στα οποία προβλέπονταν σε γενικές γραμμές τα εξής: α) Σύγκληση «Εθνικής Βουλής», β) τοπικό πελοποννησιακό κυβερνητικό σώμα με την ονομασία Γερουσία, το οποίο θα υπαγόταν στην «Εθνική Βουλή». Ο αριθμός των μελών της έφθανε τους 24 ετήσιας θητείας, που θα εκπροσωπούσαν τις ισάριθμες επαρχίες της Πελοποννήσου. Εντυπωσιακή είναι η διαφορά του συγκεκριμένου «Οργανισμού» από τα σχέδια των Βερβένων. Αντί της λαϊκής ετυμηγορίας η ψήφος των προκρίτων καλείται να επιλέξει τα όργανα της διοίκησης. γ) Η προεδρία της Γερουσίας προσφερόταν στον Δημ. Υψηλάντη, καθώς επίσης οριζόταν ως ένας από τους αντιπροσώπους της Πελοποννήσου στη μελλοντική «Εθνική Βουλή». δ) Τέλος, οι επαρχίες θα διοικούνται από συλλογικές γενικές εφορείες, όπως και οι πόλεις και τα χωριά.

Όμως, και αυτό το σχέδιο συνάντησε την αντίδραση του Δ. Υψηλάντη και των «στρατιωτικών», οι οποίοι πρότειναν νέα διοικητική διαίρεση της Πελοποννήσου σε δώδεκα ή και επτά επαρχίες (υπήρξε και πρόταση για τέσσερες). Οι μεγάλες αυτές επαρχίες θα εξέλεγαν έναν «πρύτανη» και τέσσερις ή έξι συνέδρους και κάθε μεγάλη επαρχία θα διαιρούταν σε μικρότερες επαρχίες στις οποίες θα διορίζονταν ένας έπαρχος. Οι «πρυτάνεις» αποτελούν την Βουλή υπό την προεδρία του Υψηλάντη και όφειλε «έκαστος των πρυτάνεων να έχει εξουσίαν εις την άριστην διοίκησιν της επαρχίας, και να αποφασίζει περί παντός πράγματος μερικωτέρου, ζητών και την γνώμην και συγκατάθεσιν των συνέδρων· και όταν διαφωνώσι, να επικρατή η γνώμη των πλειόνων». Από την άλλη, όμως, οι «πρυτάνεις» είχαν «χρέος να αναφέρωσι προς την Υψηλότητά του τας ουσιώδεις υποθέσεις, όσαι ανάγονται εις το κοινόν της Πελοποννήσου, αίτινες να αποφασίζονται με την γνώμην της Αυτού Υψηλότητος».²⁸

Οι τοπικές αυθεντίες απέρριψαν με τη σειρά τους αυτές τις προτάσεις οι οποίες τους έθεταν σε δεύτερη μοίρα και επέστρεψαν στις παλιές θέσεις και τα σχέδια συνεργασίας Γερουσίας και Υψηλάντη για την πολιτική και στρατιωτική διοίκηση, διαθέτοντας, όμως, πάντα στη Γερουσία την πλειοψηφία όσον αφορά τη λήψη των αποφάσεων. Αυτή η νέα προσπάθεια των προκρίτων για εκμηδενισμό της εξουσίας του Υψηλάντη προκάλεσε αναταραχή στους χώρους των «στρατιωτικών», οι οποίοι απαιτούσαν να διαχειριστούν τα ζητήματα αυτά με τη «συνοπτική δίκη της μαχαί-

28. Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, σσ.458-459.

ρας». ²⁹ Ο Υψηλάντης δεν σκόπευε σε εκείνη τη συγκυρία να αναλάβει και την ευθύνη παρόμοιων «βίαιων λύσεων» ή μεθοδεύσεων, αφού έτσι και αλλιώς «απόφευγε τα άκρα». Δέχθηκε νέες συνεννοήσεις, αλλά και πάλι συνάντησε εμπόδια από την πλευρά των στρατιωτικών ηγετών και κατά συνέπεια η συμφωνία ματαιώθηκε. ³⁰

Έτσι, τερματίστηκαν οι εργασίες της Συνέλευσης της Ζαράκοβας και αποφασίστηκε από τους προκρίτους – οι οποίοι είχαν, εν τω μεταξύ, πληροφορηθεί την καταστροφή και την αποτυχία του κινήματος του Αλέξ. Υψηλάντη και τη φυγή του στην Αυστρία – με τη σύμφωνη γνώμη του Υψηλάντη να παραμείνουν ως «σκιά τις διοικήσεως προσωρινής» της Πελοποννήσου οι Π. Πατρών Γερμανός, Π. Μαυρομιχάλης, Σ. Χαραλάμπης, Αναγν. Δεληγιάννης και Π. Κρεββατάς, μέχρι την πτώση της Τριπολιτσάς. ³¹ Η Πενταμελής Γερουσία ήταν πράγματι απλή «σκιά», αφού οι έφοροι των επαρχιών σταμάτησαν να υπακούουν σε αυτή φοβούμενοι μόνο τους ισχυρούς στρατιωτικούς στους οποίους είχε περιέλθει ουσιαστικά η διοίκηση του τόπου και η άσκηση της δικαιοσύνης:

«Αυτοί εδιοίκουν, εδίκασον, επιμώρουν, εστρατολόγουν, εισέπραττον και τας τροφάς των στρατών προεμήθευον. Έσχον δε διοικητικόν μεν νόμον την θέλησιν εαυτών, δικονομίαν δε ένα Εσταυρωμένον και την κατ' αντιμωλίαν ερωταπόκρισιν, ποινικόν δε νόμον δια μεν τους ιδιώτας τον φοίνικα (φάλαγκα), την φυλακὴν και τας πέδας (σίδερα), δια δε τους λιποτάκτας στρατευσίμους την άμεσον των οικιών αυτών πυρπόλησιν. Ουκ ην άλλως γενέσθαι, ότε επί της μεταβατικής ταύτης εποχής μία τις διοικήσις, καίτοι αυθαίρετως ενεργούσα κατά τύπους τουρκικούς, προτιμοτέρα υπήρχεν αντί της απολύτου αναρχίας». ³²

Το χάσμα ανάμεσα στις δύο πλευρές ήταν πλέον αγεφύρωτο και φανέρωσε τους διαφορετικούς σχεδιασμούς των ανθρώπων που διέθεταν δύναμη και κύρος για την

29. «Οι βιαίου χαρακτήρος άνθρωποι, ων ο αριθμός πολύς επί των επαναστάσεων, ακράτητοι εδείκνυντο συνδαυλίζοντες και συνδαυλιζόμενοι· δε μέγα μέρος του εν Τρικορύφοις στρατού μικράς έπι ωθήσεως εδείτο, όπως μεταβή εν τη Ζαρακόβη και λύση τα ζητήματα άπαντα δια της συνοπτικής δίκης της μαχαίρας». Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, τόμ. Δ', σ. 195.

30. Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, τόμ. Δ', σ. 197.

31. Π. Π. Γερμανός, *Απομνημονεύματα*, *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του 21*, εκδ. Τσουκαλά, Αθήνα 1968 (α' 1837), σσ. 127-128.

πολιτική οργάνωση των επαναστατημένων τόπων: «Οι πρόκριτοι ώμοσαν αδιάλλακτον μίσος και ο Υψηλάντης ερρίφθη όλως εις τας αγκαλάς του στρατιωτικού στοιχείου».³³

Τώρα, για να επιστρέψουμε και πάλι στην πληρεξουσιότητα του Μαυροκορδάτου πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Υψηλάντης τον αντιμετώπισε με καχυποψία. Παρ' όλους τους δισταγμούς του και ιδιαίτερα τη δυσπιστία που έτρεφε για τους συνεργάτες του Μαυροκορδάτου, δηλαδή τον Κατακουζηνό, τον Νέγρη και τον Καρατζά, ο Υψηλάντης αναγκάστηκε, μπροστά στην επιτακτική ανάγκη οργάνωσης του πολέμου, καθώς επίσης και της επίτευξης στοιχειώδους πολιτικής ευταξίας, να συναινέσει στην πολιτική επιθυμία και πρωτοβουλία του Μαυροκορδάτου για συγκρότηση διοίκησης στη Δυτική Στερεά.³⁴ Έτσι, ο Υψηλάντης ανέθεσε την πολιτική οργάνωση της Στερεάς στον Μαυροκορδάτο και γνωστοποίησε αυτή την απόφαση στους οπλαρχηγούς της Ρούμελης.³⁵

Η εξέλιξη αυτή ήταν ένα σημαντικό βήμα για την πολιτικοδιοικητική οργάνωση της επαναστατημένης Ρούμελης, αλλά ταυτόχρονα συνιστούσε μία σημαντική πολιτική επιτυχία του Μαυροκορδάτου· δεν συγκέντρωνε μόνον την αποδοχή από τις τοπικές αυθεντίες της συγκεκριμένης περιφέρειας, αλλά είχε αποκτήσει, πλέον, μετά

32. Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, τόμ. Δ', σ. 198.

33. Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, τόμ. Δ', σ. 197.

34. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ι. Φιλήμονος, αλληλόλληλες αιτήσεις για την οργάνωση της Στερεάς και ιδιαίτερα της Αιτωλίας και Ακαρνανίας είχαν αποστείλει οι οπλαρχηγοί των περιοχών αυτών στον Υψηλάντη. Πρβλ. Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, τόμ. Δ', σ. 192.

35. Βλ. επιστολή του Δημ. Υψηλάντη στον καπετάνιο Γιαννάκη Ράγκο, στις 26 Αυγούστου 1821: «Η τραγική σκηνή της δυστυχούς Ρούμελης προ πολλού επασχόλει την προσοχήν μου· και, ως φαίνεται, επί τούτου ο Θεός μας εξαπέστειλε τον φιλογενέστατον Μέγαν Ποστέλνικον κύριον Αλέξανδρον Μαυροκορδάτον. Η ευγένειά του είναι άνδρας ευγενής, επιτήδειος να οργανίση τα πάντα προς το κοινόν συμφέρον της πατρίδος, και έτοιμος να χύση και την υστερινήν σταλαγματιάν του αίματός του προς υπεράσπισίν της. Μετ' ολίγας λοιπόν ημέρας καταφθάνει ούτος εις Ρούμελην πληρεξούσιος και εφωδιασμένος από τας οδηγίας μου. Εις τούτου τας σοφάς συμβουλάς και διαταγάς πειθόμενοι, θέλετε ιδεί εντός ολίγου την εντελή ελευθερίαν και καλήν αποκατάστασιν της κατά το παρόν ακαταστάτου Ρούμελης, και ημείς θέλομεν μάθει τούτο με χαράν μας ανέκφραστον δια γραμμάτων σας. Εν τοσούτῳ σας ασπάζομαι ασπασμῶ πατριωτικῶ και εύχομαι παρά Θεού δύναμιν εις τα ιερά όπλα σας». Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, τόμ. Δ', σ. 457.

την απόφαση του Υψηλάντη, και μία διευρυμένη νομιμότητα και αντίστοιχο πεδίο πολιτικής δράσης.

Η παραμονή του Μαυροκορδάτου όλο αυτό το χρονικό διάστημα στην Πελοπόννησο του έδωσε την ευκαιρία να γνωρίσει από κοντά ανθρώπους και καταστάσεις και κυρίως να αντιληφθεί γρήγορα τις διαφορές που έχουν προκύψει ανάμεσα στους «πολιτικούς» και «στρατιωτικούς». Οι διαφορές ανάμεσα στις δύο κοινωνικές κατηγορίες επικεντρωνόταν στην προσπάθεια ελέγχου της νέας κατάστασης πραγμάτων που διαμόρφωσε η επανάσταση και η απουσία της οθωμανικής εξουσίας. Οι τοπικές αυθεντίες, οι «πολιτικοί», μέσα από τη μακρόχρονη παρουσία και δράση τους στο τοπικό πεδίο καθώς και την ηγεμόνευσή τους, διέθεταν το κοινωνικό και οικονομικό κεφάλαιο, την πολιτική και κοινωνική δύναμη να κυριαρχήσουν στην Επανάσταση.³⁶

Οι «στρατιωτικοί», δηλαδή οι παλιοί κλέφτες και κάποι³⁷, συμμετέχοντας στην επανάσταση και διεξάγοντας τις πολεμικές επιχειρήσεις, απέκτησαν δύναμη με αποτέλεσμα να αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους καθώς και την παρουσία τους στη νέα αυτή πραγματικότητα με έναν διαφορετικό τρόπο, ο οποίος οδηγούσε στην ανεξαρτησία τους από την ηγεμονία των παλαιών αφεντικών.

Έτσι, λοιπόν, το διακύβευμα στη συγκυρία της συνέλευσης αφορούσε το δικαίωμα αλλά και τη δυνατότητα εξουσίας: ποιος ή ποιοι μπορούν να αναγνωριστούν ως

36. Ενδεικτικά, βλ. Ι. Γιαννόπουλος, «Κοινότητες», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π., τόμ. ΙΑ'*, σσ. 134-143, Γ. Κοντογώργης, *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1982, σσ. 67-85, 242-276, Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Ερμής, Αθήνα 1978. Ν. Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986, σσ. 44-48, Β. Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. 1. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864*, Gutenberg, Αθήνα 1985 (α' έκδ. 1975), σσ. 13-23, J. A. Petropoulos, *ό.π., τόμ. Α'*, σσ. 35-39.

37. Για τους ένοπλους της Πελοποννήσου και ειδικότερα για τους κάπους, βλ. Απόστ. Ε. Βακαλόπουλος, «Επαναστατικές κινήσεις και ζυμώσεις», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π., τόμ. ΙΑ'*, σσ. 402-424, Βασ. Παναγιωτόπουλος, «Νέα στοιχεία περί του θεσμού των κάπων εν Πελοποννήσῳ», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, ΙΑ' (1956), σσ. 78-85. Για την κλέφτικη παράδοση στην Πελοπόννησο, βλ. Γ. Βλαχογιάννης, *Οι κλέφτες του Μωριά. Μια μελέτη ιστορική από νέες πηγές βγαλμένη, 1715- 1820*, Αθήνα 1935, Τ. Κανδηλώρος, *Ο αρματολισμός της Πελοποννήσου, 1550-1821*, Αθήνα 1924, Γ. Κοντογώργης, *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση... ό π.*, σσ. 351-369.

αρμόδιοι και ικανοί να διαχειριστούν τη νέα τάξη πραγμάτων που έφερε η Επανάσταση του Εικοσιένα.

Μετά τη χωρίς αποτέλεσμα συνάντησή του με τον Υψηλάντη στα Τρίκορφα, ο Μαυροκορδάτος μαζί με τον Καντακουζηνό κατευθύνθηκε προς τη Βυτίνα, όπου τον περίμεναν ο Καρατζάς και ο Νέγρης. Εκεί έφθασαν και οι αντιπρόσωποι των Στεροελλαδιτών Επίσκοπος Ταλαντίου Νεόφυτος και Σακελλίων, έντονα δυσαρεστημένοι από την απροθυμία του Υψηλάντη να στείλει στρατιωτικές ενισχύσεις για τις ανάγκες του αγώνα στην Στερεά Ελλάδα.

Την ίδια στιγμή, όμως, ο Μαυροκορδάτος δεν περιορίζεται στο να εξασφαλίσει την έγκριση του Υψηλάντη «αλλά δια την επικρατούσαν παρά τω λαώ υπόληψιν του Υψηλάντου εχρειάζετο, τουλάχιστον κατ' επιφάνειαν, και η συγκατάθεσις αυτού»³⁸ κινείται, λοιπόν, για να κερδίσει και την υποστήριξη των προυχόντων της Πελοποννήσου καθώς και των προκρίτων και των οπλαρχηγών της Στερεάς.

Έτσι, από τη Βυτίνα ο Μαυροκορδάτος έστειλε εγκύκλιο, στις 25 Αυγούστου 1821, σε όλες τις επαρχίες της Στερεάς, που συνοπογράφουν οι Θ. Νέγρης και Κ. Καρατζάς, με την οποία ζητεί τη συγκατάθεσή των οπλαρχηγών και των προκρίτων και εισηγείται την εκλογή πληρεξουσίων για να συμμετάσχουν στις τοπικές συνελεύσεις σε Μεσολόγγι και Σάλωνα (Άμφισσα):

«Φίλτατοι συμπατριώται

Διάφοροι της Ελλάδος επαρχίαι προσκαλούσιν ημάς ήδη να αναλάβωμεν την φροντίδα των ανά χείρας πραγμάτων, ώστε συναγωνιζόμενοι με αυτάς να επιμεληθώμεν, όσον δυνάμεθα, να εξολοθρεύσωμεν τον τύραννον, κατά του οποίου εκήρυξεν η Ελλάς πόλεμον άσπονδον, και να απολαύσωμεν την ανεξαρτησίαν και ολομέλειαν της πατρίδος, χωρίς των οποίων, και τον εχθρόν αν αφανίσωμεν, τίποτε δεν κατορθώσαμεν βέβαια. Μέγα και βαρύτατον κατ' αλήθειαν το τοιούτον πρόβλημα των επαρχιών τούτων ως προς ανθρώπους, οι οποίοι καυχώνται την ευσυνειδησίαν και μετριοφροσύνην· καθότι δεν δυνάμεθα να κρύψωμεν, και ουδέ συμφέρει ίσως να σωπήσωμεν, ότι δεινά την σήμερον της Ελλάδος τα πράγματα, και λίαν επισφαλής η ευτυχία της, αν η μετά ζήλου ένωσις και ο άδολος πατριωτισμός δεν προκαταλάβη την θεραπείαν των επικειμένων χρειών· πράγμα δυσκατόρθωτον άνευ κοινής των ελληνικών επαρχιών συμφωνίας και συνεργείας.

38. Σπ. Τρικούπης, *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 110.

Δι' όλα αυτά λοιπόν προτείνομεν δια του παρόντος ημών γράμματος την γεγονείαν προς ημάς πρόσκλησιν, και προβάλλομεν, αν κοινώς συγκατατίθεται και η πατρίδας, άνευ τινός προτροπής, αλλ' ελευθέρως, καθώς ανήκει εις Έλληνας, να παραδεχθή ημάς, κατά τον οποίον τρόπον παρεδέχθησαν και αι άλλαι επαρχίαι της Ελλάδος. Και, αν θέλη τούτο, προβάλλομεν.

Να συνέλθη ο ιερός Κλήρος, οι στρατηγοί της πατρίδος σας, οι προχρηματίσαντες και οι παρόντες προεστώτες και οι γνωστοί πεπαιδευμένοι αυτής, και συσκεφθέντες να εκλέξετε δια ψήφων, (αν άλλως δεν συμφωνήσετε,) δύο μεταξύ σας ανθρώπους τίμιους και ειδήμονας της εσωτερικής καταστάσεως της επαρχίας, τους οποίους να εφοδιάσητε με γράμματα πληρεξουσιότητας από την κοινότητα εις ... (Σάλωνα, ή Μεσολόγγιον), όπου και αι άλλαι επαρχίαι έχουσι να πέμψωσι τους πληρεξούσιους των, και να γένη αυτού γενική συνέλευσις της Ελλάδος, όσον αι περιστάσεις συγχωρούσι, και να γνωρίσωμεν εις αυτήν τας κατεπειγούσας χρείας μας, συσκεπτόμενοι περί θεραπείας και αποφασίζοντες, όσα κοινώς εγκριθή. Επροτιμήσαμεν την θέσιν..., ως επιτηδειότεραν εις τούτο σήμερον φαινομένην. Ημέραν δε, κατά την οποίαν έχει να λάβη αρχήν η συνέλευσις, προσδιορίζομεν την 14 του ερχομένου μηνός Σεπτεμβρίου.

Αδελφοί! Παρακαλούμεν να σκεφθήτε ειλικρινώς εις τούτο, έχοντες προ οφθαλμών, ότι καμμία επαρχία της Ελλάδος, αν και μυριάδας κατασφάξη τυράννων, δεν δύναται να διασωθή μόνη της. ολόκληρος μόνον η Ελλάς διασώζεται. Περιμένομεν τας αποκρίσεις υμών και μένομεν.

Οι πατριώται και αδελφοί

ΚΩΝΣΤ. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, Α. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ και Θ. ΝΕΓΡΗΣ»³⁹

Η εγκύκλιος απευθυνόταν στους «φίλτατους συμπατριώτας» εκάστης επαρχίας της Στερεάς Ελλάδας έθετε ως κεντρικό ζήτημα τη «φροντίδα των πραγμάτων», «πράγμα δυσκατόρθωτον άνευ κοινής των ελληνικών επαρχιών συμφωνίας και συνεργείας». Με σκοπό, λοιπόν, την πολιτικοδιοικητική οργάνωση και με την προϋπόθεση της κοινής συναίνεσης και συμφωνίας, πρότειναν «να συνέλθη ο ιερός Κλήρος, οι στρατηγοί της πατρίδος σας, οι προχρηματίσαντες και οι παρόντες προεστώτες και οι γνωστοί πεπαιδευμένοι αυτής» για να εκλέξουν μεταξύ τους «δύο ανθρώπους τίμους και ειδήμονας της εσωτερικής καταστάσεως της επαρχίας» που θα στέλλονταν εφοδιασμένοι με πληρεξούσια γράμματα να μετάσχουν στη γενική συνέλευση των επαρχιών.

Φαίνεται λοιπόν ότι στη Βυτίνα ο Μαυροκορδάτος, μαζί με τους υπόλοιπους, αποφάσισε να προχωρήσει αυτοδύναμα στην πολιτική οργάνωση της Στερεάς Ελλάδας. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην εν λόγω προκήρυξη αποφεύγεται οποιαδήποτε μνεία στη Φιλική Εταιρεία καθώς επίσης και στο όνομα του Υψηλάντη. Ταυτόχρονα, οι υπογράφωντες αποφεύγουν να νομιμοποιήσουν τον Δημ. Υψηλάντη ως «εξουσιοδοτόντα» αρχηγό που έχει τον πρώτο λόγο στα πράγματα της Επανάστασης και αγνοούν τον Οργανισμό που πρότεινε στα Τρίκορφα. Η πρωτοβουλία αυτή των Μαυροκορδάτου και Νέγρη συνιστά εμπόδιο στην επιθυμία του Δημ. Υψηλάντη να αναδειχθεί «γενικός αρχιστράτηγος και πληρεξούσιος της Ανώτατης Αρχής».

Μπροστά σε αυτές τις νέες εξελίξεις, που συντελούνται με την παρουσία των «νεοφερμένων» στο πολιτικό πεδίο, ήταν επόμενο ο Δ. Υψηλάντης να αντιδράσει θεωρώντας τες απόπειρα παραγκωνισμού του. Η αντίδρασή του θα πάρει τη μορφή μιας εγκυκλίου με την οποία θα αποκηρύξει τις ενέργειες του Μαυροκορδάτου και θα τις χαρακτηρίσει παράνομες και «σχισματικές».⁴⁰

Βέβαια, από την πρώτη στιγμή καταβάλλεται προσπάθεια συγκρότησης κάποιου οργάνου, το οποίο θα αναλάμβανε τον συντονισμό του πολέμου και τη διεξαγωγή των επιχειρήσεων. Στην κατεύθυνση αυτή, στις 26 Μαΐου 1821 συγκλήθηκε συνέλευση στη Μονή των Καλτεζών με πρωτοβουλία της Μεσσηνιακής Γερουσίας, η οποία εξέλεξε τη Γερουσία της Πελοποννήσου.⁴¹ Η σύσταση της εν λόγω Γερουσίας καταδηλώνει ακριβώς αυτή την ανάγκη για συντονισμό των δυνάμεων και καλύτερη οργάνωση της επανάστασης που αντιμετώπιζαν οι εξεγερμένοι πληθυσμοί και συνιστά, κυρίως, μία προσπάθεια των τοπικών αρχηγισιών, δηλαδή των προυχόντων, να διατηρήσουν την πρωτοβουλία των κινήσεων και να τονίσουν, πριν από την άφιξη του Δ. Υψηλάντη στην Πελοπόννησο, την πρόθεσή τους να συνεχίσουν να έχουν λόγο για τις υποθέσεις που αφορούν τον τόπο τους, όπως είχαν εξάλλου και στο παρελθόν.

Έτσι, η Γερουσία έλαβε από τη Συνέλευση ευρύτατη εξουσία, περιορισμένη ωστόσο τοπικά και χρονικά: αφορούσε μόνο την Πελοπόννησο και είχε διάρκεια μέχρι την κατάληψη της Τριπολιτσάς. Τότε θα συγκαλούνταν νέα συνέλευση και θα απο-

39. Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, τόμ. Δ', σσ. 330-332.

40. Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, σσ. 332 και 344.

41. Για τη συνέλευση των Καλτεζών, βλ. Διον. Α. Κόκκινος, *ό.π.*, τόμ. Α', σσ. 451-452.

φάσιζε για τη συνέχεια. Φαίνεται ότι, παρά την ανάγκη συγκέντρωσης και ενοποίησης των δυνάμεων της Επανάστασης, στοιχεία απαραίτητα για την εδραίωση και την κατίσχυσή της, η Γερουσία δεν ανταποκρίνεται σε μια προσπάθεια συνολικής ρύθμισης του πολιτειακού προβλήματος και, κυρίως, δεν καταγράφεται η επιθυμία για τη συγκρότηση μιας «Εθνικής Διοίκησης».

Ενδιαφέρον είναι ένα υπόμνημα του μητροπολίτη Ιγνατίου από την Πίζα, το οποίο είναι σύγχρονο (20 Μαΐου 1821) με τη συγκρότηση της Γερουσίας στις Καλτέζες και φέρει τον τίτλο «Παρατηρήσεις εις την παρούσαν κατάστασιν της Πελοποννήσου». Με το υπόμνημα αυτό ο Ιγνάτιος συμβούλευε:

«Μία κεντρική προσωρινή Διοίκησης από αποστελμένους των διαφόρων της Πελοποννήσου επαρχιών πρέπει να συσταθή και να μένη εις το επάγγελμά της, έως ου να τελειώσωσι τα πράγματα. Αύτη πρέπει να έχη τον Πρόεδρον της και τους Γραφείς της, και διηρημένη εις δύο να σχηματίζη πάντοτε εν σώμα, δηλαδή όλοι ομού να συμβουλευώνται και να αποφασίζωσι, και έπειτα, ό,τι ανήκει εις το οικονομικόν να ενεργήται από όσους είναι εις τούτο διωρισμένοι, και το έργον των. Ό,τι αποβλέπει το πολιτικόν και την εσωτερικήν ευταξίαν του τόπου, να το ενεργώσιν οι άλλοι. Τα δε έγγραφα πρέπει να τα υπογράφη ο Πρόεδρος και ο Σεκρετάριος του μέρους εκείνου, οπού ανήκει η υπόθεσις και όθεν γίνεται το γράμμα. Όσον είναι απλά τα πράγματα κατά το παρόν, τόσον είναι ευκολώτερα και καλύτερα».⁴²

Πρόκειται για φρόνιμες και συνετές συμβουλές σχετικά με τη μορφή της κεντρικής διοίκησης της Πελοποννήσου, με αρμοδιότητες, όμως, πάντα σε τοπικό πλαίσιο, η οποία θα αναλάμβανε να αντιμετωπίσει το οικονομικό πρόβλημα του πολέμου, καθώς και την «ευταξία» στο εσωτερικό του συγκεκριμένου επαναστατημένου ελλαδικού χώρου. Τα «πράγματα», όμως, δεν ήταν τόσο «απλά» όσο τα φανταζόταν ο Ιγνάτιος. Στη συγκυρία της επαναστατικής δράσης των ανθρώπων προκύπτουν αντιπαραθέσεις, αντιθέσεις και διαφωνίες όσον αφορά τον έλεγχο και τη διαχείριση της στρατιωτικής εξουσίας, η οποία επέτρεπε έστω και μελλοντικά την πολιτική ηγεμό-

42. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, «Υπομνήματα συναφή Ιγνατίου Μητροπολίτου Ουγγροβλαχίας και Ιω. Καποδιστρίου περί της τύχης της Ελλάδος (1821)», περ. *Αθηνά*, τόμ. 60 (1956), σσ. 145-154. Πρβλ. του ιδίου, *Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας*, Ακαδημία Αθηνών «Μνημεία της Ελληνικής ιστορίας», τόμ. Δ', τεύχ. II, Αθήνα 1961, σσ. 320-327.

νευση και κυριαρχία. Η απουσία του «οθωμανού κατακτητή» εντείνει τα νέα αυτά κοινωνικά φαινόμενα και δημιουργεί προσδοκίες για την κατάληψη της εξουσίας καθώς επίσης και τη διαχείρισή της. Η περίπτωση της αντιπαράθεσης ανάμεσα στον Δ. Υψηλάντη και στους Πελοποννήσιους προκρίτους καταδεικνύει με τον καλύτερο τρόπο ότι υπήρχε, από την πρώτη στιγμή, διαφωνία όσον αφορά το ποιος θα αναλάβει την αρχηγία των επαναστατικών δυνάμεων και κυρίως το πώς θα διαμορφωθεί η μελλοντική πολιτική κατάσταση πραγμάτων.⁴³

«Επόμενον ήτο όπως αποδοκιμάση και ο Υψηλάντης τον προβληθέντα παρά των προκρίτων οργανισμόν, ως ουδεμίαν παραχωρούντα αυτό εξαιρετικήν αρμοδιότητα πολιτικήν ή μόνον τον τίτλον του Προέδρου και μίαν αφηρημένην ισότητα μετά της Γερουσίας».⁴⁴

Στις αρχές Σεπτεμβρίου 1821 ο Μαυροκορδάτος ξεκίνησε να επιστρέψει στο Μεσολόγγι.⁴⁵ Από τη Βυτίνα ο Μαυροκορδάτος, ο Νέγρης και ο Κ. Καρατζάς κατευθύνθηκαν προς την Άμφισσα και το Μεσολόγγι, όπου, αφού είχε ναυαγήσει το σχέδιο λόγω της δυσκολίας να συγκροτηθεί εθνική Βουλή και εξαιτίας της παρέμβασης του Υψηλάντη, στον οποίον είχαν απευθυνθεί οι πρόκριτοι της Στερεάς Ελλάδας και κυρίως της Αττικής, αποφάσισαν ο ίδιος Μαυροκορδάτος να δραστηριοποιηθεί πολιτικά στην Δυτική Στερεά Ελλάδα και ο Θ. Νέγρης στην Ανατολική.⁴⁶ Επειδή, όμως, ο τουρκικός στόλος βρισκόταν ανοιχτά της Πάτρας, ο Μαυροκορδάτος με τους φίλους του ακολούθησαν άλλο δρόμο επιστροφής. Κατευθύνθηκαν μέσω Βόστιτσας

43. Για το σχέδιο του Υψηλάντη και τη Σύνοδο στα Βέρβενα καθώς και την ανταλλαγή σχεδίων «οργανισμών» με τους πελοποννήσιους προκρίτους, βλ. Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, *Η Διοικητική Οργάνωσις κατά την Ελληνικὴν Επανάστασιν 1821-1827, Συμβολή εις την Ιστορίαν της Ελληνικῆς Διοικήσεως*, Αθήνα 1966, σσ. 50-54.

44. Πρβλ. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν...*, ό.π., τόμ. Δ', σσ. 82-83.

45. Ο Μαυροκορδάτος από τα Καλάβρυτα ανακοινώνει στον Λουριώτη την 1 Σεπτεμβρίου: «Εγώ σήμερα αναχωρώ δια Βοστίτζαν μετά των λοιπών και εκείθεν διαβαίνω εις Γαλαξειδι, όθεν έρχομαι δια ξηράς». Βλ. *ΙΑΑΜ*, ό.π., σ. 61. Πρβλ. επίσης, Διον. Α. Κόκκινος, ό.π., τόμ. Β', σ. 124 κε.

46. Να σημειώσουμε σε αυτό ότι σε αυτές τις πολιτικές εξελίξεις ο Κ. Καρατζάς δεν διαδραματίζει σημαντικό ρόλο, με αποτέλεσμα να βρεθεί στο περιθώριο και κατά συνέπεια να αποφασίσει σε λίγο την επιστροφή του στην Ιταλία, απ' όπου επέστρεψε το 1829. Βλ. Ι. Φιλήμων, ό.π., τόμ. Δ', σ. 334.

προς το Γαλαξίδι⁴⁷ και από εκεί στα Σάλωνα, όπου βρήκαν και μερικούς πληρεξούσιους για τη συνέλευση. Ο Νέγρης με τον Καρατζά παρέμειναν στα Σάλωνα για την οργάνωση της Ανατολικής Ελλάδας και ο Μαυροκορδάτος επέστρεψε στο Μεσολόγι για να οργανώσει τη συνέλευση της Δυτικής Χέρσου Ελλάδας.

Τη ίδια στιγμή ο Μαυροκορδάτος σε επιστολή του προς τον Γ. Κουντουριώτη από τα Σάλωνα (Αμφισσα), στις 6 Σεπτεμβρίου 1821, δικαιολογεί την αναχώρησή του από την Πελοπόννησο και την απόφασή του, μαζί με τον Νέγρη και τον Καρατζά, για τη σύγκληση «Εθνικής Βουλής»:

«Όχι μόνο εγώ, αλλά και οι εκλαμπρότατοι πρίγκηπες Καρατζάς και Καντακουζηνός και ο κύριος Νέγρης, ολίγα ελπίζοντες από την πολύκροτον συνέλευσιν της Ζαράχοβας και βλέποντες την ανάγκην της Ρούμελης, απεφασίσαμεν να μεταβώμεν εις αυτό το μέρος της Ελλάδος, και να βοηθήσωμεν το κατά δύναμιν την πατρίδα και τους αδελφούς μας, έχοντες πάντοτε σκοπόν, ει μεν λάβη καμμίαν μορφήν η συνέλευσις της Ζαράχοβας, και αποφασισθή η συγκρότησις της εθνικής Βουλής, να λάβωμεν και τους απεσταλμένους εκ μέρους της Ρούμελης και να μεταβώμεν εις Πελοπόννησον· ει δε μη να μείνωμεν εις την Ρούμελην και να οργανίσωμεν ό,τι δεν ημπούρεσε να συστηθή εις την Πελοπόννησον».⁴⁸

Το προηγούμενο απόσπασμα είναι χαρακτηριστικό των πολιτικών επιλογών και επιδιώξεων του Μαυροκορδάτου. Επίσης είναι σημαντικό διότι απ' αυτό προκύπτει απερίφραστα ότι, σύμφωνα με τον Μαυροκορδάτο, η μέγιστη ανάγκη των επαναστατημένων Ελλήνων ήταν η σύγκληση «Εθνικής Βουλής». Τέλος, είναι πολύ ενδιαφέρουσα η διαφαινόμενη πολιτική βούληση του Μαυροκορδάτου να συγκαλέσει τη γενική εθνική συνέλευση στη Στερεά Ελλάδα. Ο Μαυροκορδάτος εμφανίζεται απογοητευμένος από την κατάσταση πραγμάτων στην Πελοπόννησο. Η συνθήκη των αντιπαραθέσεων και των διενέξεων ανάμεσα στους «πολιτικούς» και τους «στρατιωτικούς» δεν αφήνει πολλά περιθώρια ενεργειών και δράσης. Ο Μαυροκορ-

47. Στις 3 Σεπτεμβρίου 1821 ο Μαυροκορδάτος βρίσκεται ακόμη στο Γαλαξίδι και γράφει στον Λουριώτη: «Εφθασα εδώ, και αύριον αναχωρώ με τον κύριον Νέγρη δια τα αυτόσε». *ΙΑΑΜ, ό.π.*, σ. 63.

48. *Αρχεία Λάζαρου και Γεωργίου Κουντουριώτου (1821-1832)*, έκδ. Α. Λιγνού, Αθήνα 1920, τ. Α' (1821-1823), σ. 27.

δάτος και οι υπόλοιποι, παρατηρώντας και αναγνωρίζοντας τις δυσχέρειες και τις συγκρούσεις που εμφανίστηκαν στη συνέλευση της Ζαράκοβας σχετικά με τη συγκρότηση «Εθνικής Βουλής»,⁴⁹ αποφάσισαν να δραστηριοποιηθούν πολιτικά στη Ρούμελη περιμένοντας τους Πελοποννήσιους, «πολιτικούς» και «στρατιωτικούς», να αποφασίσουν την συγκρότηση της εθνικής συνέλευσης, ώστε να μεταβούν και αυτοί με τους αντιπροσώπους της Ρούμελης· διαφορετικά «να μείνωμεν εις την Ρούμελην και να οργανίσωμεν ό,τι δεν ημπόρεσε να συστηθή εις την Πελοπόννησον».

Ο Μαυροκορδάτος ήταν υπέρμαχος της άποψης για τη συγκρότηση «Εθνικής Βουλής» και κατά συνέπεια της σύστασης «Εθνικής Διοίκησης», ως του μόνου θεσμικού οργάνου το οποίο θα μπορούσε να εξασφαλίσει και την ευταξία και την νομιμότητα και παράλληλα να λειτουργήσει θετικά και αποτελεσματικά για την εικόνα των εξεγερμένων Ελλήνων στο εξωτερικό. Την ιδέα της «Εθνικής Βουλής» την είχε διατυπώσει στον προτεινόμενο Οργανισμό της Ζαράκοβας, και την επανέλαβε με την ευκαιρία της Συνέλευσης στο Μεσολόγγι. Η ιδέα και το σχέδιο πραγμάτωσης της «Εθνικής Διοίκησης» πρέπει να είχε συζητηθεί ανάμεσα στον κύκλο της Πίζας.

Ο Μητροπολίτης Ιγνάτιος στέλνει προς τον Μαυροκορδάτο, στις 29 Αυγούστου 1821, επιστολή από την Πίζα, στην οποία εκτός των άλλων συμβουλών επαναλαμβάνει την παρότρυνσή του για τη σύσταση ενιαίας «Εθνικής Διοίκησης», με την παρατήρηση ότι αυτή πρέπει να εγκατασταθεί σε ασφαλές μέρος και το οποίο να προσφέ-

49. Στην ίδια κατεύθυνση ο πρίγκιπας Αλέξανδρος Καντακουζηνός γράφει στις 22 Αυγούστου 1821 από τα Τρίκορφα στον Γεώργιο Κουντουριώτη και καταγράφει την αδυναμία συμφωνίας ανάμεσα στους Πελοποννησίους για τη σύγκληση «Εθνικής Βουλής» και επισημαίνει το γεγονός ότι η εν λόγω σύγκληση δεν ήταν δεδομένη ήταν στις πολιτικές επιλογές των ανθρώπων της εποχής, πολλοί από τους οποίους δεν την είχαν ούτε στον πολιτικό ορίζοντά τους:

«Δεν σας έγγραφα έως τώρα περιμένων να ομιλήσω πρότερον με τους εδώ δια να ιδω αν συμφωνούν αι ιδέαι μας περί της συνελεύσεως με τας των προυχόντων Πελοποννησίων· από όλας όμως τας μετ' αυτών περί τούτου συνομιλίας εκατάλαβα ότι εθνικὴν Βουλήν ούτε εφαντάσθησαν ούτε θέλουσι· μάλιστα ρητῶς με είπον, ότι ταύτης καιρός ακόμη δεν είναι μ' όλον ότι δεν ημπορεί κανείς εξ αυτών ν' αρνηθῆ, ότι αὐτῆ χρησιμεύει τα μέγιστα εις τα πράγματά μας. Ἴσως όμως, αφού συνομιλήσωσι και μαζί σας, συγκατανεύσωσι πληροφορηθέντες την ανάγκην ταύτης. Τουλάχιστον ημεῖς δεν πρέπει εις μεγάλα πράγματα ν' απαιτῶμεν και ευκολίαν μεγάλην, αλλά με κόπον και δυσκολίαν να προσπαθῶμεν να τα συστήσωμεν. Πλατύτερον περί του πράγματος θέλετε ομιλήσει με τον κύριον Μαυροκορδάτον. Περιέργον ἄλλο δεν έχω· ὅθεν ασπαζόμενος σε και τους λοιπούς αδελφούς ονομαστί μένω //ο πατριώτης// Π. Α. Καντακουζηνός». Στο ίδιο, σ. 26.

ρεται στην εύκολη επικοινωνία με τις άλλες περιφέρειες καθώς επίσης και με το εξωτερικό.⁵⁰ Ο Ιγνάτιος, από τη μεριά του, πριμοδοτούσε τη συγκρότηση Εθνικής Κυβέρνησης και όχι περιφερειακών αρχών. Στην εν λόγω επιστολή μάλιστα προσθέτει ότι ήταν αναγκαίο «...να εισαχθή κάποιον σύστημα και να μη μείνη εις άλλους να μας το δώσωσιν όπως τους φανή».

Την απάντηση του Μαυροκορδάτου δεν τη γνωρίζουμε. Σε μία, όμως, επιστολή του προς τον Μητροπολίτη εκείνη την εποχή, 24 Σεπτεμβρίου 1821, έγραφε:

«Αν μας ακούσουν οι εδώ και θελήσουν να δεχθούν εν σύστημα καθώς γράφουν και μας υπόσχονται, δεν απελπίζομαι από το να αξιωθώ να Σας ιδώ εις την Πατρίδα, άλλως πρέπει ν' αποφασίσωμεν να επιστρέψωμεν όλοι εις Πίζαν καθώς και ο εκλαμπρότατος πρίγκιψ Κατακουζηνός».⁵¹

Από το προηγούμενο απόσπασμα, ο Μαυροκορδάτος αφήνει να εννοηθεί ότι «το σύστημα», δηλαδή η συγκρότηση διοίκησης, είναι καθοριστικής σημασίας για τις πολιτικές εξελίξεις, καθώς επίσης και για την μελλοντική του στάση. Το στοιχείο που προκύπτει είναι ότι ο Μαυροκορδάτος, ως λόγιος-πολιτικός, συνδέει άμεσα τη δική του πολιτική παρουσία με τη «διοίκηση» και εξηγεί, σε ένα βαθμό, την πολιτική στρατεύσή του Μαυροκορδάτου στον Αγώνα. Όμως, η ίδια η παρουσία του, δηλαδή οι πολιτικές πρωτοβουλίες και κινήσεις για τη σύγκληση τοπικής συνέλευσης στη Δυτική Στερεά, θα καταστούν αντικείμενο έντονης κριτικής από τους αυτόχθονες της περιοχής. Αυτή η νέα τροπή των πραγμάτων αποτυπώνεται σε μία επιστολή του Μαυροκορδάτου, από το Βραχώρι, προς τον Κ. Καρατζά, στις 8 Οκτωβρίου 1821:

«Φαίνεται ότι οι εδώ έφοροι του Μεσολογγίου καθώς επίσης και πολλά άλλα άτομα τα οποία αντιμετωπίστηκαν από την πλευρά μας με περισσότερη ή λιγότερη οξύτητα, διέδωσαν ότι εμείς ήρθαμε εδώ για να αρπάξουμε τη φροντίδα της Κυβέρνησης, ότι ο σκοπός μας είναι να μην σεβαστούμε ούτε του καπεταναίου ούτε τους προύχοντες και να ρίξουμε πάνω σε αυτούς ένα ζυγό πιο επίφοβο από εκείνο των

50. Την επιστολή του Ιγνατίου βλ. στο Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας*, ό.π., τεύχ. II, σσ. 124-126. Πρβλ., επίσης, την επιστολή του Κ. Πολυχρονιάδη, με ημερομηνία 2 Αυγούστου 1821, προς Γ. Πραΐδη και Γ. Σέκερην, *ΙΑΑΜ*, τεύχ. I, σσ. 51-55.

51. Βλ. Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας*, ό.π., σσ. 130-131.

τούρκων πασάδων και ότι θέλουμε να ιδιοποιηθούμε τα εισοδήματα του τόπου και για να πετύχουμε αυτό το σκοπό ξεσηκώνουμε τον λαό εναντίον των πλουσίων». ⁵²

Ο Μαυροκορδάτος βρίσκεται, λοιπόν, στη δυσάρεστη θέση να διαπιστώσει ότι οι πολιτικές του επιλογές και πρακτικές γίνονται αντικείμενο κριτικής από τους ντόπιους. Οι συγκεκριμένες κατηγορίες που διατυπώνονται εις βάρος του, αλλά και εις βάρος εν γένει του κύκλου του, είναι αποκαλυπτικές, διότι υποδηλώνουν αντιθέσεις και διαφορές που αφορούν την κατάληψη και τη διαχείριση της εξουσίας, έστω και σε τοπικό επίπεδο. Οι παραδοσιακές κοινωνικές ομάδες, όπως οι τοπικοί προύχοντες και αρματολοί, ερμηνεύουν τη παρουσία και δράση του κύκλου του Μαυροκορδάτου ως προσπάθεια σφετερισμού της εξουσίας, μιας και θεωρούν ότι η εξουσία του τόπου τους ανήκει δικαιωματικά, μέσα από την μακρόχρονη άσκησή της στη διάρκεια της κατάκτησης.

Με άλλα λόγια, οι προσπάθειες πολιτικής οργάνωσης από την πλευρά του Μαυροκορδάτου δεν εκλαμβάνονται ως πολιτικά σημαντικές για την πολιτική αυτοδιάθεση του «ελληνικού έθνους», αλλά ως έλλειψη σεβασμού προς τους καπεταναίους και προύχοντες. Ο Μαυροκορδάτος και ο κύκλος του δεν αναγνωρίζονται από τις παραδοσιακές κοινωνικές κατηγορίες ως συνεργοί σε μια κοινή υπόθεση, δηλαδή τη «σωτηρία της πατρίδας», αλλά ως «ξένοι» άνθρωποι που έχουν στόχο την οικειοποίηση της εξουσίας με παράνομο τρόπο και την ιδιοποίηση προνομίων και πλούτου.

Είναι ενδιαφέρουσα η προαναφερθείσα διαπίστωση των κατηγοριών, διότι γίνεται από τον ίδιο τον Μαυροκορδάτο, που ταυτόχρονα προσπαθεί να κατανοήσει τις αιτίες των συγκεκριμένων κατηγοριών εις βάρος του τόσο του ίδιου όσο και των ανθρώπων που απαρτίζουν τον κύκλο του. Η σύγκριση/απαξίωση με τον τούρκικο ζυγό των πολιτικών επιλογών και ενεργειών του Μαυροκορδάτου είναι ενδεικτική για τον τρόπο με τον οποίο βιώνουν οι άνθρωποι τις εξελίξεις. Οι παραδοσιακές κοινωνικές ομάδες δυσκολεύονται να αποδεχθούν τη νέα τάξη πραγμάτων, μέσα στην οποία δεν αναγνωρίζουν τον εαυτό τους και δεν έχουν εξασφαλισμένες εκ προοιμίου σημαντικές θέσεις στην κοινωνική ιεραρχία, που φαίνεται να διαμορφώνεται μέσα από την επανάσταση. Αυτή η συνθήκη και τα αβέβαια ενδεχόμενα που παράγει συμβάλλουν στη σημασιολόγηση του καινούργιου από μέρος των παραδοσιακών ανθρώπων, δη-

52. *ΙΑΑΜ, ό.π., σ. 69.*

λαδή την προσπάθεια πολιτικής οργάνωσης, με όρους κινδύνου και απειλής τόσο για τους ίδιους όσο και για την τοπική κοινωνία, με συνέπεια να αναγνωρίζεται ως εξίσου «κακό» με το παλιό, δηλαδή το σύστημα της κατάκτησης. Την οθωμανική κατάκτηση, κοινωνικοπολιτική συνθήκη που διαμορφώθηκε στη μεγάλη διάρκεια του χρόνου, τη γνώριζαν και μπορούσαν, προσαρμόζοντας τη δράση τους στο εύρος ελευθερίας που παρείχε, να την αποκωδικοποιήσουν με όρους επιχειρησιακούς, άρα και αποτελεσματικούς, για την καθημερινή τους ζωή. Τώρα, η Επανάσταση, με την απομάκρυνση της οθωμανικής εξουσίας, ανατρέπει αυτές τις παραδοσιακές βεβαιότητες των ανθρώπων και τους εξαναγκάζει να προβληματιστούν για τα μέλλον τους.

Έτσι, η νέα κατάσταση πραγμάτων που δημιουργείται με την επανάσταση και ιδιαίτερα με τις προσπάθειες που επιχειρούνται για την πολιτική οργάνωσή της προκαλούν κοινωνικές ανακατατάξεις και κινητικότητες στο εσωτερικό της πρώην υπόδουλης ελληνικής κοινωνίας, με αποτέλεσμα να επαναπροσδιορίζονται οι κοινωνικοπολιτικές ιεραρχίες. Το «παλιό» καθεστώς το γνώριζαν, το καινούργιο, όμως, το φοβούνται διπλά, ιδιαίτερα, μάλιστα, όταν στο πλαίσιο του δεν προδιαγράφονται θέσεις και ρόλοι για εκείνους που είχαν μάθει να είναι οι επικεφαλής, οι ισχυροί. Το γεγονός τώρα ότι το «καινούργιο» το αντιπροσωπεύουν εκείνοι οι πολιτικοί παράγοντες που έφθασαν από το εξωτερικό δρομολογεί και τις πρώτες αντιθέσεις που ξεπροβάλλουν ανάμεσα στους ετερόχθονες και τους αυτόχθονες. Η σύσταση αυτής της αντίθεσης μπορεί να έχει ή και να παίρνει προσωπική μορφή, εν τέλει, όμως, υποκρύπτει μια κοινωνική αντίθεση που αφορά τον ιδεολογικοπολιτικό προσανατολισμό της δράσης των επαναστατημένων Ελλήνων.

Η συμπαράταξη, λοιπόν, των παραδοσιακών κοινωνικών ομάδων στο εγχείρημα της πολιτικής οργάνωσης δεν εμφανίζεται ως δεδομένη. Στο λόγο του Μαυροκορδάτου προβάλλει καθαρά αυτή η διαπίστωση· φαίνεται ότι δεν είναι όλοι σύμφωνοι με το πολιτικό εγχείρημα που ενστερνίζεται. Οι διαφωνίες ή και αντιθέσεις καθιστούν αναγκαία την αναζήτηση μεθόδων πολιτικής διαχείρισής τους:

«Αναλογίζεστε πολύ καλά ποια ήταν η έκπληξή μου όταν γνώρισα όλη αυτή την μηχανορραφία. Έκανα ότι μπορούσα να μεταπείσω εκείνους οι οποίοι είχαν αφελώς πιστέψει αυτούς τους παραλογισμούς. Αλλά δυστυχώς δεν έχω ακόμη παρά λίγο κόσμο. Πρέπει οπωσδήποτε από εδώ και στο εξής να λειτουργούμε με την πιο μεγάλη ηπιότητα. Είναι ο μόνος τρόπος να κερδίσουμε τον κόσμο. Ο καπετάνιος Αλεπάκης

εγκατέλειψε εντελώς αυτές τις ιδέες και πολλοί από τους εδώ προύχοντες, συμπεριλαμβανομένου και του Πάνου Γαλανού, κατάλαβαν σχεδόν το σκοπό των προτάσεών μας. Η εμπιστοσύνη μου όμως για αυτούς είναι περιορισμένη και υπολογίζω πολύ περισσότερο στο σχέδιο συνθήκης με τους Αλβανούς. Η πρόθεση των καπεταναίων και των προυχόντων, ήταν, πριν την άφιξή μου εδώ, ήταν να ανακηρύξουν τον Αλή Πασά βασιλιά της Αλβανίας, της Ηπείρου και όλης της Θεσσαλίας. Διαβολικό σχέδιο το οποίο θα μας στερούσε κάθε ελπίδα. Τώρα υπάρχει ακόμη χρόνος, ελπίζω να θεραπεύσουμε μέρος αυτού του κακού, αλλά απαιτείται μια μεγάλη λεπτότητα για να πετύχουμε το σκοπό μας. Σας παρακαλώ να είστε αγαπητέ μου φίλε όσο το δυνατόν μετριοπαθής». ⁵³

Ο Μαυροκορδάτος, και κατ' επέκταση η πολιτική που εκφράζει, πρέπει να κερδίσει την εμπιστοσύνη του κόσμου. Για να επιτευχθεί ένα τέτοιος στόχος μέσα σε ένα κλίμα εχθρότητας και καχυποψίας που έχει ήδη διαμορφωθεί, ο Μαυροκορδάτος προκρίνει ως αναγκαία πολιτική συμπεριφορά την ηπιότητα και τη μετριοπάθεια. Μπροστά στο κίνδυνο να αποτύχει ο στόχος του, ο Μαυροκορδάτος διαμορφώνει μία πολιτική πρακτική η οποία δεν πρέπει να φοβίζει, να τρομοκρατεί τον κόσμο, αλλά αντίθετα να γεννά και να διατηρεί την εμπιστοσύνη. Η ίδια η κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα οδηγεί τον Μαυροκορδάτο να χαράξει τις πολιτικές τακτικές συμπεριφορές ικανές να υλοποιήσουν το σχέδιο τη πολιτικοδιοικητικής οργάνωσης: πρώτα ήταν η υπομονή, τώρα είναι η σειρά της ηπιότητας και της μετριοπάθειας.

Σ' αυτή την κατεύθυνση, δηλαδή στο πλαίσιο της νέας αυτής πολιτικής, ο Μαυροκορδάτος απαντά στον Γεώργιο Νικολού Βαρνακιώτη, στις 4 Οκτωβρίου 1821 από το Βραχώρι, με σκοπό να τον διαβεβαιώσει για τα ειλικρινή αισθήματά του και να τον καθησυχάσει:

Είδον με ευχαρίστησίν μου τα όσα γράφεις προς τον κύριον Πάνον Γαλάνην, και χαίρω βλέπων ότι φρονείς όσα κοινή συμφέροντα τη Πατρίδι. Αι υποψίαι τας οποίας γράφεις, ότι συνέλαβον αν είναι δίκαιοι ή άδικοι, είσαι ικανός να το κρίνης. Αλλ' αυτάι μου αι υποψίαι δεν έπεσαν ποτέ επάνω εις το υποκείμενό σου, διότι αν ήτον σύτω, δεν σοι έγγραφα μ' όλην την ειλικρίνειαν, την οποίαν ελπίζω ότι παρετήρησες εις το γράμμα μου. Επεθύμουν και επιθυμώ να σε ιδώ προ της Συνελεύσεως, της οποίας η

53. *ΙΑΑΜ*, ό.π., σ. 69.

αναβολή δεν με πειράζει, όταν είμαι βέβαιος ότι γίνεται· αλλ' αυτήν την βεβαιότητα τότε μόνον ημπορώ να την αποκτήσω, όταν ενταμωθώμεν και ομιλήσωμεν, ας είναι και δια μίαν ώραν [...].⁵⁴

Παράλληλα, ο Μαυροκορδάτος, διαβλέποντας την ρευστότητα των πραγμάτων και κυρίως το ενδεχόμενο της αποτυχίας του πολιτικού εγχειρήματος που σχετίζεται με την πολιτικοδιοικητική οργάνωση, καθώς επίσης και τη διεύρυνση της Επανάστασης, φαίνεται να διαμορφώνει και εναλλακτικά σενάρια δράσης:

«Εάν, αφού έχουμε εξαντλήσει όλα τα εφόδια που μπορεί να μας προσφέρει η πολιτική, δούμε ότι δεν υπάρχει τίποτα να ελπίζουμε από την Ακαρνανία, η προσοχή μας πρέπει να στραφεί προς τη μεριά της Θεσσαλίας ή οφείλουμε να επιχειρήσουμε όσο γίνεται γρηγορότερα μια εκστρατεία. Έχοντας αυτό τον σκοπό δεν επιδοκιμάζω την μεταφορά των δύο κανονιών στο Πέτα προτού να είναι σε θέση να σας γράψω αυτό που σκέφτομαι, διότι αν μεταφερθούν εκεί θα χαθούν για μας ενώ πρέπει να τα χρησιμοποιήσουμε στην Θεσσαλία εάν εδώ τα πράγματα είναι αθεράπευτα».⁵⁵

Ο ίδιος ο Μαυροκορδάτος, ακριβώς επειδή βιώνει και συμμετέχει πλέον ενεργά στις εξελίξεις, γνωρίζει ότι δεν είναι τελεολογικά προδιαγεγραμμένο ότι θα πετύχει και τα αποτελέσματα που επιθυμεί· έτσι, προβληματίζεται για εναλλακτικές λύσεις που πιθανόν αφορούν την εξάπλωση και την κατίσχυση της Επανάστασης και, ενδεχομένως, την εγκατάστασή του σε έναν τόπο καθώς και την πολιτική του παρουσία και επιβολή σε αυτόν τον τόπο. Το ενδιαφέρον του για τις υποθέσεις της Ακαρνανίας μάλλον πρέπει σχετίζεται με την περίπτωση του Αλή Πασά και την ελληνοαλβανική συμμαχία, καθώς επίσης και με τη δρομολόγηση των τοπικών συνελεύσεων.⁵⁶

54. Κάρπος Παπαδόπουλος, *Τα κατά Γ. Βαρνακιώτην*, ό.π., σσ. 195-196.

55. *ΙΑΑΜ*, ό.π., σ. 70.

56. Οι συγκεκριμένες μέριμνες και αγωνίες του Μαυροκορδάτου θα καταλήξουν στην εξής προτροπή προς τον στον Κ. Καρατζά: «Σκέφτομαι ότι ο κ. Νέγρης δεν θα έκανε άσχημα να επισπεύσει την αναχώρησή του για τα Σάλωνα για να προλάβει την εξάπλωση του κακού, ενώ εσείς θα προχωρήσετε όσο το δυνατόν πιο κοντά στο Βραχώρι περιμένοντας τα τελευταία νέα από τη μεριά μου». *ΙΑΑΜ*, ό.π., σ. 70.

Τις τελευταίες μέρες του Οκτωβρίου, σε μία επιστολή του στον Γ. Πραΐδη, ο Μαυροκορδάτος σημειώνει τη θετική εξέλιξη των πραγμάτων στην Πελοπόννησο, καθώς επίσης και την πολυδιάστατη σημασία της συγκρότησης διοίκησης:

«Ότι οι Πελοποννήσιοι οργανίζουν το σύστημά των και, μ' όλας των τας παλαιάς διχόνοιας, ηνώθησαν τώρα. Ότι δια να βαστάζωμεν στρατεύματα και να τα θρέψωμεν, έχομεν ανάγκην αυτού του συστήματος, διότι άνευ αυτού ούτε έθνος λογιζόμεθα, ούτε αναγνωριζόμεθα από τας άλλας δυνάμεις, ούτε δάνεια εβρίσκομεν, ούτε πρεσβείαν ημπορούμεν να στείλωμεν εις το κογκρέσσον, όπου συγκροτείται εις Βιέννην, κ.τ.λ.»⁵⁷

Από τα λεγόμενα του Μαυροκορδάτου η σύγκληση συνέλευσης είναι η πρωταρχική προϋπόθεση για τη σύσταση «νόμιμης διοίκησης», η οποία θα είναι σε θέση να λειτουργήσει αποτελεσματικά προς δύο κατευθύνσεις: από τη μία, στο εσωτερικό, δηλαδή στις επαναστατημένες περιοχές, να καταφέρει να οργανώσει σε στρατιωτικό και δημοσιονομικό οικονομικό επίπεδο τα πράγματα και, από την άλλη, στο εξωτερικό, να διαμορφώσει τους όρους και τις προϋποθέσεις για την αναγνώριση, δηλαδή τη νομιμοποίηση της Επανάστασης στην Ευρώπη, και τη δυνατότητα σύναψης οικονομικών και ταυτόχρονα διπλωματικών σχέσεων.

Έτσι, λοιπόν, μετά την επιστροφή του στο Μεσολόγγι, ο Μαυροκορδάτος δραστηριοποιήθηκε στην οργανωτική προετοιμασία της συνέλευσης των πληρεξουσίων της Δυτικής Χ. Ελλάδας και την προγραμματίζε για την 1η Οκτωβρίου στο Βραχώρι. Μετά, όμως, από πολλές αναβολές, εξαιτίας της παρουσίας του οθωμανικού στόλου, η συνέλευση συγκροτήθηκε σε σώμα στο Μεσολόγγι στις 4 Νοεμβρίου. Παρουσιάστηκαν τριάντα μέλη/πληρεξούσιοι που αντιπροσώπευαν τις περιφέρειες του Βλοχού, Βραχωρίου, Ζυγού, Ξηρομέρου, Σουλίου, Βάλτου, Αποκούρου, Ανατολικού και Μεσολογγίου. Πρόεδρος της συνέλευσης εκλέχθηκε ο Μαυροκορδάτος και αρχιγραμματέας ο Νικόλαος Λουριώτης. Τέλος, η συνέλευση των αντιπροσώπων της Δυτικής Χ. Ελλάδας ψήφισε τον Οργανισμό της Γερουσίας της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος, τον οποίον είχε προτείνει ο ίδιος ο Μαυροκορδάτος.

57. *ΙΑΑΜ*, ό.π., σ. 73.

«Η συνέλευσις ήρχισε τας τακτικάς εργασίας της την 4 και τας ετελείωσε την 9 νοεμβρίου· έπραξε δε ό,τι επέτρεπεν η περίστασις και απήτει το εθνικόν συμφέρον· δεν εσύστησεν ειμή τοπικήν και προσωρινήν Αρχήν εις διατήρησιν της κοινής ασφαλείας και ησυχίας, εις τακτοποίησιν και ενίσχυσιν του πολέμου, εις κοινωφελή χρήσιν των δημοσίων εισοδημάτων και εις προπαρασκευήν εθνικής κυβερνήσεως. Εκλήθη δε η τοπική αύτη Αρχή Γερουσία, συγκείμενη εκ τόσων μελών, ενιαυσίως εκλεγόμενων, όσαι ήσαν και αι αντιπροσωπευόμεναι παρά τη συνελεύσει επαρχίαι, ων αι Αρχαί ετέθησαν υπό τας διαταγάς της· ώφειλε δε αύτη λόγον των πράξεών της τη εθνική συνελεύσει. Πρόεδρος της γερουσίας ταύτης ανεδείχθη ο Μαυροκορδάτος».⁵⁸

Αξίζει, επίσης, να επισημάνουμε σ' αυτό το σημείο ότι πριν από την ψήφιση του Οργανισμού προηγήθηκε το ψήφισμα μιας «προκηρύξεως»/διακήρυξης της συνέλευσης. Στην εν λόγω διακήρυξη οι πληρεξούσιοι μεταξύ άλλων επισήμαιναν τα εξής:

«Τα αποτελέσματα αυτού του κινήματος της απελπισίας των εστάθησαν ευτυχί παρ' ελπίδα, αλλ' αυτό το ίδιον είχε και άφευκτον επόμενον την αναρχίαν, κακόν τοσούτο φοβερόν, όσον πολυχρόνιος βαρβαρικός ζυγός είχε βλάψει την ηθικήν κατάστασιν των Ελλήνων.

Μόλις επέρασεν ολίγος καιρός μετά την εν Ελλάδι μεταβολήν και οι κάτοικοι του Δυτικού μέρους ησθάνθησαν την ανάγκην ν' αντικατασταθή, αντί της μισητής οθωμανικής τυραννίας, διοικήσις φρόνιμος, τακτική και φιλόανθρωπος.

Δια την συνδρομήν όμως περιστάσεων αναποφεύκτων εις πόλεμον πεισματώδη και εγχώριον και περισσότερον διότι ο εχθρός ενησχόλει όλην την φυσικήν και ηθικήν του Έθνους δύναμιν, εις την εύρησιν των μέσων της ίδιας του υπερασπίσεως και της απαλλαγής του, δεν ήτο δυνατόν να εκτελεσθή η κοινή αυτή επιθυμία, και εβασίλευεν έως τώρα αναρχία θλιβερά, αναγκαίον επόμενον της διόλου ελλείψεως Νόμων και τακτικής Διοικήσεως επί της προϋπαρχούσης Οθωμανικής Δεσποτείας.

Μετά μακρούς τέλος πάντων αγώνας και μετά μεγάλας θυσίας, οι κάτοικοι της Δυτικής Ελλάδος υπερίσχυσαν ευτυχώς των εχθρών των και ελευθερώσαντες την πατρίδα των, έδειξαν πάλιν σταθεράν την επιθυμίαν του να εισαχθή Διοικήσις φρόνιμος, υπό την οποίαν να ίδωσι την απαλλαγήν των από τα πολυχρόνια δεσμά των».

Δια τούτο εκλέξαντες εκείνους τους οποίους έκριναν άξιους της εμπιστοσύνης των, έδωσαν εις αυτούς έγγραφον πληρεξουσιότητα του να συστήσωσι Διοικήσιν α-

58. Σπ. Τρικούπης, ό.π., τόμ. Β', σσ. 114-115

νάλογον εις τας χρείας των και προπαρασκευαστικήν της ησυχίας και της μελλούσης των ευτυχίας.⁵⁹

Αυτό που προκύπτει από το προηγούμενο απόσπασμα της διακήρυξης, στη σύνταξη της οποίας είχε ενεργό συμμετοχή ο Μαυροκορδάτος ως πρόεδρος της Συνέλευσης,⁶⁰ είναι ότι από την πρώτη στιγμή υπήρξε επιθυμία και, παράλληλα, ανάγκη για τη συγκρότηση «φρόνιμης, τακτικής και φιλόανθρωπης διοίκησης». Όμως οι ανάγκες του πολέμου εμπόδισαν αυτήν την επιθυμία: ήταν επομένως πολύ φυσικό η προσοχή και το ενδιαφέρον των Ελλήνων να είναι επικεντρωμένο στην εκδίωξη του «εθνικού εχθρού». Η «θλιβερά αναρχία», η οποία διαπιστώνεται στη συγκεκριμένη διακήρυξη, οφείλεται, βέβαια, στην απουσία «νόμων και τακτικής διοίκησης». Η έλλειψη αυτή δεν αποτελεί προϊόν της πολιτικής βούλησης και παράδοσης των Ελλήνων. Αντίθετα, η απουσία νόμων είναι προϊόν της «Οθωμανική Δεσποτείας», ενός πολιτικού καθεστώτος που δεν διακρίνεται για το σεβασμό προς το Νόμο και τα ατομικά δικαιώματα και η διαχείριση της εξουσίας δεν υπαγορεύονται από συγκεκριμένες υποχρεώσεις και επιταγές. Πρόκειται για ένα τυραννικό καθεστώς, στο πλαίσιο του οποίου δεν υφίσταται ασφάλεια για τη ζωή και την περιουσία των ανθρώπων. Είναι πολιτικές σκέψεις και προβληματισμοί, τους οποίους ο Μαυροκορδάτος είχε ήδη διατυπώσει στο «πνημάτιον» του για την Οθωμανική Αυτοκρατορία και αποτελούν τη θεωρητική βάση για τη νομιμοποίηση της αποσχιστικής εξέγερσης των Ελλήνων μπροστά στα μάτια της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης.

Η συνέλευση της Δυτικής Ελλάδας τελείωσε τις εργασίες της στις 9 Νοεμβρίου και με το τρίτο ψήφισμα της αποφάσισε τη σύσταση Προσωρινής Διοίκησης η οποία θα έχει έργο τη συγκρότηση σταθερής Διοίκησης. Οι αρμοδιότητες της Προσωρινής

59. Το κείμενο της «προκήρυξης» της συνέλευσης της Δυτικής Ελλάδας, βλ. Διον. Α. Κόκκινος, *ό.π.*, τόμ. Β', σσ. 351-352, και Ανδρέας Ζ. Μάμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος, ήτοι Συλλογή των περί την αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επίσημων πράξεων, από του 1821 μέχρι τέλους του 1832*, τόμ. Α', σσ. 21-24.

60. «Ο Εκλαμπρότατος πρίγκιψ Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, του οποίου όχι μόνον εγνωρίσθησαν ο ζήλος, και αι προς την πατρίδα εκδουλεύσεις, αλλά και δια την όσπν δικαίως χαιρεί κοινήν υπόληψιν, παρεκλήθη δια γραμμάτων κοινών των προκρίτων και Καπιτάνων των Επαρχιών μας, να λάβη την φροντίδα του να ρυθμίση την παρούσαν μας Συνέλευσιν: Ωνομάσθη Πρόεδρος του συνεδρίου, και θέλει προεδρεύει εις όλας μας τας εκκλησίας». Βλ. Απ. Β. Δασκαλάκης, *Οι τοπικοί Οργανισμοί της Επανάστασεως του 1821 και το Πολίτευμα της Επιδάουρου*, Αθήνα 1966, σ. 245.

Διοίκησης έχουν καθαρά τοπικό χαρακτήρα, δηλαδή η επικράτεια μέσα στην οποία προβλέπεται η άσκηση αυτών των αρμοδιοτήτων είναι η περιοχή της Δυτικής Ελλάδας και προβλέπονται ρητά στον Οργανισμό της. Τέλος, η Προσωρινή Διοίκηση θα έχει ισχύ μέχρι την οργάνωση σταθερής Διοίκησης.⁶¹

Ο Οργανισμός αποτελείται από πέντε κεφάλαια που υποδιαιρούνται σε άρθρα/διατάξεις. Με το πρώτο κεφάλαιο του Οργανισμού αποφασίζεται η συγκρότηση της Γερουσίας, δηλαδή του κυβερνητικού οργάνου και της ανώτατης αρχής. Τα μέλη αυτού του οργάνου εκλέγονται από τους «έφορους των πόλεων και των τμημάτων (Ναχεγέδων) μαζί με του Καπιτάνους». Επίσης, η Γερουσία εκλέγει από τα μέλη της τον Πρόεδρο και τον Αρχιγραμματέα, καθώς επίσης και τους αναγκαίους υπογραμματείς. Η διάρκειά της ορίζεται σε ένα έτος.

Τα κύρια καθήκοντά της είναι ο διορισμός κατάλληλων προσώπων σε διάφορες διοικητικές θέσεις, αλλά και η παύση των ακατάλληλων. Η διαχείριση των κοινών υποθέσεων των μέχρι τώρα και των μελλοντικών ελεύθερων περιοχών της Δυτικής Ελλάδος, η έκδοση διαταγών προς τους καπιτάνιους και τους εφόρους, η εσωτερική ασφάλεια, η εποπτεία της διαχείρισης των οικονομικών, η σκέψη για την οργάνωση «τακτικού διοργανισμού των Κριτηρίων» (δικαστηριών). Από τα μέλη της, συμπεριλαμβανομένου και του Προέδρου, συγκροτείται πενταμελές «Μέγα Κριτήριο» για τα εγκλήματα των επιβουλών εναντίον της πατρίδος).

Το πιο σημαντικό άρθρο αυτού του κεφαλαίου είναι εκείνο το οποίο αναφέρεται στη μελλοντική σύσταση της «Εθνικής Βουλής»: «11. Η Γερουσία υποτάσσεται εις όλας τας επιταγάς της Εθνικής Βουλής». Από τον Οργανισμό προκύπτει ότι ο Μαυροκορδάτος μπορεί να νομοθετούσε στο πλαίσιο μιας περιορισμένης εδαφικής επικράτειας, παρ' όλ' αυτά ο ορίζοντάς του ήταν ευρύτερος, επιθυμούσε τη σύγκληση «Εθνική Βουλής» και την υπαγωγή της Γερουσίας σε αυτήν. Φαίνεται ότι για τον Μαυροκορδάτο ο Οργανισμός καθώς και η Γερουσία δεν είχαν παρά προσωρινό χαρακτήρα μιας και το επίθετο «σταθερά» μάλλον το χρησιμοποιεί για να χαρακτηρίσει την «Εθνική Βουλή» και κατ' επέκταση τη μελλοντική «Εθνική Διοίκηση». Αν ανατρέξουμε και στην προβληματική που διατυπώνεται στο δεύτερο ψήφισμα της συνέλευσης, το σημαντικό και σοβαρό νομοθετικό έργο αφήνεται στην Εθνική Βουλή. Σε αυτή τη χρονική στιγμή, όπου διεξάγεται πόλεμος και τα προβλήματα εμφανίζονται

61. Στο ίδιο, σσ. 245-246.

πολλά και έντονα, αυτό που προέχει είναι η «εισαγωγή» Διοίκησης, «ήτις να θέτη τάξιν, και να ασφαλίση την εσωτερικήν των πολιτών ησυχίαν».⁶²

Βέβαια δεν προβλέπεται ρητά στον Οργανισμό η διάλυση της Γερουσίας, αλλά η διατύπωση ότι η Γερουσία «υποτάσσεται εις όλας τας επιταγάς της Εθνικής Βουλής» αφήνει ανοικτό το θέμα ακόμη και της διάλυσής της αν αυτό υπαγορευόταν από τις ανάγκες του πολέμου ή/και τις πολιτικές επιλογές της μελλοντικής «Εθνικής Βουλής». Αυτή η πολιτική επιλογή αποκαλύπτεται και υποστηρίζεται και από άλλες διατάξεις που αφορούν τα «χρέη» της Γερουσίας. Συγκεκριμένα ο Οργανισμός προβλέπει τη δυνατότητα της Γερουσίας για σύναψη συνθηκών με τους εχθρούς, οι οποίες όμως θα πρέπει να επικυρωθούν από την «Εθνική Βουλή» μετά τη σύστασή της. Επίσης, οποιοδήποτε «δάνειον εις βάρος του Κοινού» θα έπρεπε να κυρωθεί από την «Εθνική Βουλή», όπως εξάλλου υποχρεώνεται η Γερουσία να δίνει λογαριασμό των «κοινών εισοδημάτων».

Το δεύτερο, το τρίτο και το πέμπτο κεφάλαιο αφορούν την οργάνωση της περιφερειακής διοίκησης.⁶³ Πιο συγκεκριμένα, καθιερώνεται ο θεσμός των τριών εφόρων σε κάθε τμήμα επαρχίας. Οι έφοροι αυτοί θα εκλέγονται από τους προεστούς των χωριών με θητεία ενός έτους. Αυτοί αναλαμβάνουν την άσκηση της τοπικής διοίκησης –«καλή οικονομία υπουργημάτων»– και τη διαχείριση των τοπικών προσόδων. Τα χωριά ή οι κοινότητες θα διοικούνται, ανάλογα με την έκταση και τον πληθυσμό τους, από έναν ή δύο προεστούς, οι οποίοι εκλέγονται από τους «γέροντες και εν υπολήψει κατοίκους».⁶⁴

Τέλος, με το τέταρτο κεφάλαιο του Οργανισμού προβλέπεται η στρατιωτική οργάνωση του «μέρους» της Δυτικής Ελλάδας:

«Ο Καπιτάνος του κάθε Τμήματος (Ναχεγέ) θέλει έχει υπό την εξουσίαν του την δύναμιν των αρμάτων της Καπιτανίας του».

Χρέη δε και δικαιώματα είναι τα εξής.

62. Στο ίδιο, σ. 245.

63. Για την οργάνωση της Διοίκησης και την περιφερειακή διοίκηση, βλ. Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωση κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν 1821-1827. Συμβολή εις την ιστορίαν της Ελληνικής Διοικήσεως*, Αθήνα 1966, σσ. 64-67. Πρβλ., επίσης, Απ. Β. Δασκαλάκης, *ό.π.*, σ. 64.

64. Απ. Β. Δασκαλάκης, *ό.π.*, σσ. 247-249.

«1. Εν καιρώ εκστρατείας να παραλαμβάνη με την συγκατάθεσιν της Γερουσίας, εκτός των προσδιορισμένων μισθωτών στρατιωτών του, και όσους άλλους ήθελε κάμει χρεία των κατοίκων, όσοι δύνανται να φέρουν άρματα».

2. Να έχη υπό την εξουσίαν του το στράτευμα, μεταξύ του οποίου και εκ των ευγενών και πρωτίστων αν ευρίσκωνται, χρεωστούν να υποτάσσωνται εις αυτόν καθ' όλην την εκστρατείαν.

3. Να προσέχη να μη διαλύεται το στράτευμά του εν καιρώ της εκστρατείας, ούτε να αναχωρήση κανείς των στρατιωτών του, άνευ εγγράφου αδείας του.

4. Όταν η Γερουσία ήθελε του ζητεί ανθρώπους δια την γενικήν ευταξίαν, ή δι' άλλο τι, υποχρεούται να τους δίδη.

5. Να ζητή και να λαμβάνη τας αναγκαίας τροφάς, και εφόδια από την Γερουσίαν.

6. Να υπακούη τας διαταγάς οπού ήθελε του δίδονται από την Γερουσίαν.

7. Να έχη εν τη απουσία του ένα επίτροπόν του κοντά εις τους εφόρους του Τμήματος (Ναχεγέ) τόσον δια την εσωτερικήν ευταξίαν της Καπιτανίας του, όσον και δια να εκτελώνται δι' αυτού αι αποφάσεις των κρίσεων»⁶⁵.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Οργανισμό, κάθε τμήμα διατηρεί την «Καπιτανία» του και ο κάθε «καπιτάνος» θα έχει υπό την εξουσία του την «δύναμιν των αρμάτων». Από το γεγονός ότι δεν προβλέπεται τρόπος εκλογής ή διορισμού των «καπιτάνων», φαίνεται ότι ο Μαυροκορδάτος δεν προσπάθησε να παρέμβει με δραστικό τρόπο στο αρματολικό σύστημα, ένας μηχανισμός/θεσμός ο οποίος αναπτύχθηκε και δοκιμάστηκε σ' όλη τη μακρά διάρκεια της κατάκτησης και επέτρεψε να αναδειχθούν συγκεκριμένες οικογένειες, αλλά και πρόσωπα, στα αρματολίκια της περιοχής.⁶⁶

65. Στο ίδιο, σ. 248.

66. Το αρματολίκι συνιστά ένα σύνολο κοινωνικοπολιτικών και ιδεολογικών πρακτικών που διέπουν τη λογική του οθωμανικού συστήματος κυριαρχίας. Αυτός ο θεσμός οργανώνεται με αναφορά του τόσο ως συγκεκριμένη λειτουργία, η οποία επιτελείται στο πλαίσιο του διοικητικοπολιτικού μηχανισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το αρματολίκι προσδιορίζει ένα ιδιαίτερο κοινωνικοπολιτικό χώρο λειτουργιών και αρμοδιοτήτων εντός του οποίου διαμορφώνονται συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις και δομές εξουσίας. Για το αρματολικό σύστημα, σύστημα δημόσιας ασφάλειας στο πλαίσιο της οθωμανικής κατάκτησης, βλ. Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα*, ό.π., σσ. 21-90, Σπ. Ασδραχάς, *Ελληνική οικονομία και κοινωνία, 18^ο και 19^ο αιώνες*, ό.π., σσ. 231-252. Για τις αρμοδιότητες των αρματολών, «αυτές δεν φαίνεται να προσδιορίζονται αυστηρά από θετικούς κανόνες και το εύρος των λειτουργιών που αναλαμβάνουν συναρτάται προς τις εκάστοτε

Από το εν λόγω κεφάλαιο προκύπτει, όμως, ότι οι παλαιοί αρματολοί υποχρεώνονται να υπακούουν στην ανώτατη αρχή που δεν είναι άλλη από τη Γερουσία. Έτσι, από αυτή θα δέχονται διαταγές και η Γερουσία θα φροντίζει για τη διατροφή και τα πολεμοφόδια των στρατιωτών. Ο Οργανισμός διευρύνει τα δικαιώματα των «καπιτάνων», μιας και αναγνωρίζεται η πρωτοκαθεδρία τους, σε καιρό εκστρατείας, απέναντι στους «ευγενείς και πρώτιστους», οι οποίοι υποχρεώνονται να τους ακολουθούν και να πειθαρχούν στις διαταγές τους. Επίσης, με τη συγκατάθεση της Γερουσίας, ο «καπιτάνος» μπορεί να στρατολογεί, για τις ανάγκες της εκστρατείας, εκτός από τους συγκεκριμένους μισθωτούς στρατιώτες του, και όσους από τους κατοίκους μπορούν να φέρουν άρματα.

Με τον συγκεκριμένο Οργανισμό ο Μαυροκορδάτος κατάφερε να απογυμνώσει από κάθε ανεξέλεγκτη εξουσία τόσο τους προύχοντες όσο και τους ισχυρούς αρματολούς της περιοχής. Δεν αναγνωρίζεται σε καμία τοπική αυθεντία, είτε πρόκειται για τοπικό προύχοντα είτε «καπιτάνο», η πολιτική πρωτοκαθεδρία ή/και στρατιωτική αρχηγία και ουσιαστικά συγκεντρώνει ο ίδιος τις πολιτικές εξουσίες, με την ιδιότητα πλέον του Προέδρου της Γερουσίας. Με τις διατάξεις του «τοπικού συντάγματος» πετυχαίνει την υπαγωγή των προυχόντων στις διαταγές των ισχυρών αρματολών. Παράλληλα, όμως, υποχρεώνει τους «καπιτάνους» να υποτάσσονται στη Γερουσία, που, όπως σημειώσαμε προηγουμένως, συγκροτείται από τους τοπικούς προύχοντες.

Πρόκειται για έναν Οργανισμό ο οποίος πριμοδοτεί ένα συγκεντρωτικό σύστημα διοίκησης που επιτρέπει στον Μαυροκορδάτο να διαχειριστεί χωρίς μεγάλες αντιδράσεις τη διοικητική και στρατιωτική εξουσία της Δυτικής Ελλάδας, αφού οι τοπικοί προύχοντες δεν συνιστούν ισχυρό κέντρο εξουσίας, μιας και στερούνται προσω-

ιδιομορφίες ήτα όρια των αρματολικίων. Καθώς ο ρόλος των αρματολών είναι η περιφρούρηση της δημόσιας ασφάλειας, το περιεχόμενο των «προνομίων» που τους παραχωρεί η οθωμανική εξουσία, το εύρος των αρμοδιοτήτων που αναλαμβάνουν και η φύση των δραστηριοτήτων που αναπτύσσουν στην τοπική κοινωνία, συναρτώνται προς τη διατήρηση της ισορροπίας στα τοπικά κέντρα εξουσίας. Το ζήτημα δηλαδή των σχέσεων αρματολών, κοινοτήτων και οθωμανικής διοίκησης ανάγεται σε αδράνειες που υποστηρίζουν τη μέγιστη ισορροπία του συστήματος και στον τοπικό συσχετισμό δυνάμεων και τη συγκυρία». Ν. Κοταρίδης, *ό.π.*, σ. 23. Για τη θέση τώρα και το ρόλο των ρουμελιωτών οπλαρχηγών στην επανάσταση, βλ. Στ. Π. Παπαγεωργίου, *Το ελληνικό κράτος, 1821-1909*, *ό.π.*, σσ. 39-44, J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους*, *ό.π.*, σσ. 39-44, Ν. Κοταρίδης, *ό.π.*, σσ. 91-170 και σσ. 171-140.

πικού κύρους, αλλά και οι αρματολοί βρίσκονται «εγκλωβισμένοι» στις διαταγές της Γερουσίας. Μια άλλη σημαντική διαπίστωση είναι ότι τόσο στην προκήρυξη της συνέλευσης όσο και μέσα στο κείμενο του Οργανισμού δεν υπάρχει καμία αναφορά ή μνεία στη Φιλική Εταιρεία ή τον Δημήτριο Υψηλάντη. Η συνέπεια της ψήφισης του εν λόγω Οργανισμού ήταν ο Μαυροκορδάτος να ηγεμονεύσει, έστω και προσωρινά, στη Δυτική Ελλάδα και κυρίως να διαμορφώσει τις κατάλληλες συνθήκες για την παρουσία του στη μελλοντική Εθνική Συνέλευση.⁶⁷

Ο Οργανισμός της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος αποτελεί ένα σύντομο και πρακτικό σύστημα διοίκησης, ενώ, αντίθετα, ο Οργανισμός του Αρείου Πάγου (Νομική Διάταξις), τον οποίον κατάρτισε ο Θεόδωρος Νέγρης ήταν ένας «πολιτικός κυκεώνας» διατάξεων.⁶⁸ Τον τελευταίο ψήφισε στις 17 Νοεμβρίου η συνέλευση των 71 πληρεξουσίων της Ανατολικής Ελλάδος. Όμως και οι δύο οργανισμοί είναι προϊόντα της συγκυρίας της Επανάστασης: η δυναμική των πολιτικών πραγμάτων υπαγόρευσε τη μη υιοθέτηση υπερβολικά καινοφανών μορφών δημόσιας διοίκησης και οργάνωσης. Η επαναστατική συγκυρία προσδιόρισε και κατά συνέπεια ανάγκασε τους Μαυροκορδάτο και Νέγρη καθώς και τους υπόλοιπους «νομοθέτες» να λάβουν σοβαρά υπόψη τις τοπικές κοινωνικές συνθήκες στις αντίστοιχες περιοχές.⁶⁹ Από την άλλη πλευρά, όμως, συνιστούν μία νέα πολιτική πραγματικότητα, από τη στιγμή που τα εν λόγω τοπικά συντάγματα/«οργανισμοί» είχαν ως κύριο σκοπό την κατάδειξη και δια-

67. Να επισημάνουμε σε αυτό το σημείο ότι ο Οργανισμός που συντάχθηκε από τον Μαυροκορδάτο και ψηφίστηκε από τη συνέλευση του Μεσολογγίου έχει πολλά κοινά σημεία με τον Οργανισμό των Καλτεζών και ακόμη περισσότερο με εκείνο το σχέδιο Οργανισμού που προτάθηκε στη Ζαράκοβα από τους προκρίτους. Πρβλ. Απ. Β. Δασκαλάκης, *ό.π.*, σσ. 64-65.

68. «Ο οργανισμός της τοπικής Αρχής, κληθείς “νομική διάταξις,” είναι πολιτικός πανδέκτης, αν όχι και πολιτικός κυκεών». Σπ. Τρικούπης, *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 115. Επίσης, για τον Άρειο Πάγο, βλ. *στο ίδιο*, τις σελίδες 115-116. Για τη διοικητική οργάνωση στην Ανατολική Ελλάδα και τις ανάλογες ενέργειες του Θ. Νέγρη, βλ. Γ. Δ. Δημακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 67-74 και Απ. Β. Δασκαλάκης, *ό.π.*, σσ. 65-81.

69. Για τα τοπικά εκείνα συντάγματα λέγεται ότι απηχούν την επίδραση της «δημοτικής» παράδοσης, διότι «είναι ελληνικά δημιουργήματα και, πέρα από κάθε επίδραση από το εξωτερικό, προσπαθούν ν' αποδώσουν την πρώτη νεοελληνική πολιτική ιδεολογία που συνίσταται εις την κατοχύρωση της ελευθερίας και εις την εξασφάλιση της αυτοδιοικήσεως». Βλ. Γ. Δ. Δασκαλάκης, «Η κοινωνιολογική σημασία των πρώτων πολιτευμάτων της Επανάστασεως», *Γνώσεις*, τόμ. 1 (1958), τεύχ. 3, σ. 10.

κήρυξη της πολιτειακής συγκρότησης του ελληνικού έθνους, έστω και κατά περιφέρειες, και την κατοχύρωση της πολιτικής αυτοδιάθεσής του.

Ο Οργανισμός της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος φανερώνει την πολιτική οξυδέρκεια του Μαυροκορδάτου, ο οποίος απέφυγε τις μεγάλες συγκρούσεις με τις τοπικές αυθεντίες και προσπάθησε να τις διαχειριστεί στο πλαίσιο των άμεσων πρακτικών αναγκών της περιοχής.⁷⁰ Ο Μαυροκορδάτος επέλεξε να μην αποστασιοποιηθεί από τη μακρόχρονη τοπική διοικητική παράδοση.⁷¹ Αντίθετα, προσπάθησε να εντάξει στο σχήμα και τη λογική της νέας τοπικής Διοίκησης τις τοπικές αυθεντίες, προύχοντες και αρματολούς, θέτοντάς τους αντιμέτωπους με ένα σύστημα διατάξεων που ρυθμίζουν και καθορίζουν τις πολιτικές, δικαστικές και στρατιωτικές εξουσίες και λειτουργίες. Πρόκειται για μια νέα πολιτική αντίληψη, που έχει ως στόχο την «τάξη», την «ησυχία» και την «ευτυχία» των κατοίκων των επαρχιών της περιοχής, διαφορετική από τις αντίστοιχες αντιλήψεις που διέπουν την παραδοσιακή πολιτική πρακτική που χαρακτηρίζεται από τη σχέση «πελατειακής πατρωνείας».

Σε αυτό το σημείο αξίζει να εστιάσουμε το ενδιαφέρον μας σε μια μακροσκελή επιστολή του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου προς τον Δημήτριο Υψηλάντη, με χρονολογία 27 Οκτωβρίου 1821.⁷² Το ενδιαφέρον που παρουσιάζει αυτή η επιστολή έγκειται στο χαρακτήρα της αλλά και στο περιεχόμενό της. Από τη μια, λοιπόν, συνιστά μία έκθεση/παρουσίαση της δράσης του Μαυροκορδάτου από τη στιγμή που κατέβηκε στην επαναστατημένη Ελλάδα· από την άλλη, η προβληματική που αναπτύσσεται στο πλαίσιο του λόγου του συστήνει το διαφορετικό από το αντίστοιχο του Δημ. Υψηλάντη πολιτικό επιχείρημά του. Δεν μας απασχολεί το ακριβές ή αλήθεια των όσων αναφέρει ο Μαυροκορδάτος, αλλά ο τρόπος με τον οποίο οργανώνει το συλλογισμό του και τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγει ή αφήνει να εννοηθούν.

Πιθανή αφορμή για τη συγγραφή της επιστολής αυτής προς στον Υψηλάντη πρέπει να είναι οι αντιδράσεις και τα αποτελέσματα μία άλλης επιστολής, εκείνης του

70. «Ο Μαυροκορδάτος, ορθώς ποιών, ενομοθέτησε δια συντομίας και ευκρίνειας αξίας λόγου, ό,τι απήτει εν τοπικόν σύστημα αναλόγως των ηθών και των περιστάσεων». Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, τόμ. Δ', σ. 336.

71. Ο Μαυροκορδάτος γνώριζε ότι ο πρωταρχικός στόχος ήταν και παρέμενε η απελευθέρωση και η αποτίναξη της οθωμανικής εξουσίας και όχι η εισαγωγή άγνωστων στην τοπική κοινωνία διοικητικών θεσμών οργάνωσης.

72. Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, τόμ. Δ', σσ. 510-515, όπου και το κείμενο της επιστολής του Μαυροκορδάτου.

Γεωργίου Μ. Αντωνοπούλου, ο οποίος ήταν κοντά στον Υψηλάντη, προς τους προκρίτους της Άμφισσας και της Θήβας. Οι τελευταίοι είχαν ζητήσει να πληροφορηθούν σχετικά με τους Μαυροκορδάτο, Καρατζά και Νέγρη, εν όψει της επικείμενης συνέλευσης των προκρίτων της Ανατολικής Ελλάδας στα Σάλωνα. Έτσι, λοιπόν, ο Γ. Μ. Αντωνόπουλος, απαντώντας στις 5 Οκτωβρίου, διευκρίνισε ότι μόνον ο Μαυροκορδάτος είχε αναλάβει τη διοργάνωση της Στερεάς και συμβούλευσε τους πρόκριτους «να μη δώσουν πίστιν εις τινας απατεώνας». ⁷³ Στις κατηγορίες που διατυπώνονται με άμεσο τρόπο για τους συνεργάτες του και με έμμεσο, τουλάχιστον, τρόπο για το πρόσωπό του, ο Μαυροκορδάτος θα απαντήσει με έντονο τρόπο στον Δ. Υψηλάντη. ⁷⁴

Η εκτενής επιστολή του Μαυροκορδάτου μας δίνει την ευκαιρία να κατανοήσουμε τον τρόπο σκέψης του, μιας και διατυπώνει μία σειρά σημαντικών ζητημάτων που αφορούν την πορεία των πραγμάτων στην επαναστατημένη Ελλάδα. Μια περίληψη του περιεχομένου της επιστολής την οφείλουμε στον Ι. Φιλήμονα, που σημειώνει τα εξής:

73. Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, τόμ. Δ', σ. 333.

74. «Δεν ημπορώ να τελειώσω την παρούσαν, χωρίς να προσθέσω και έτερον αξιοσημείωτον. Έγραψα ανωτέρω, ότι επροβλήθη να γίνη συνέλευσις των προκρίτων της Ανατολικής Ελλάδος εις Σάλωνα. Αυτή η συνέλευσις ανεβλήθη εξ αιτίας της παρουσίας του εχθρικού στόλου, και μέλλει να συγκροτηθή ήδη. Αλλά σήμερον μανθάνω εκ γραμμάτων, τα οποία έλαβον εκειθεν ότι ο κύριος Αντωνόπουλος έγραψεν εις τινας των εν τη συνελεύσει «να προσέχουν να μη δώσουν πίστιν εις τινάς απατεώνας». Αν ο κύριος Αντωνόπουλος γράφη άνευ της αδείας της εκλαμπρότητός της, σφάλλει· και, ότι είναι άνευ της αδείας της, δε αμφιβάλλω. Αν πάλι έχη σύστημα να ονομάζη απατεώνας τους αληθείς πατριώτας, δεν κάμνει τιμήν, με φαίνεται, εις την εκλαμπρότητά της το να ήναι κοντά της. Απατεώνες είναι, όσοι εψεύσθησαν, και η Ελλάς δεν ήκουεν ακόμη παρά αληθείας από το στόμα του Μαυροκορδάτου. Εις τούτο καυχώμαι, και θέλω καυχηθή δια πάντα». Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, τόμ. Δ', σσ. 514-515. Στο υστερόγραφο της ίδιας επιστολής, ο Μαυροκορδάτος θα σημειώσει εκτός των άλλων και τα εξής: «Ο πρίγκιψ Καρατζάς επιθυμεί να ανταμωθή μετά της εκλαμπρότητός της· εις το υποκείμενόν της έχει όλην την δικαίαν πίστιν και υπόληψιν. Δεν ημπορώ όμως να τον καταδικάσω, αν έχη όλην την εναντίαν εις τα υποκείμενα εκείνων, οίτινες σύστημα είχαν την πλάνην, το ψεύδος και τας δολοφονίας». Όπως μας πληροφορεί ο Φιλήμων, η φραστική αυτή «επίθεση» του Μαυροκορδάτου είχε και συνέχεια/ανταπάντηση από την πλευρά του Δ. Υψηλάντη: «...Αν ο κ. Αντωνόπουλος έγραψεν εις μερικούς να μη δίδουν πίστιν εις τους απατεώνας, τούτο δεν απετείνετο προς εσέ, ως αποσταλέντα παρ' εμού, αλλ' εις εκείνους, περί των οποίων ήκουσεν, ότι διασπείρουσι λόγους σκανδαλώδεις». Στο ίδιο, σ. 333.

«Τότε και ο Μαυροκορδάτος έγραψε προς τον Υψηλάντην από 27 οκτωβρίου, εκθέτων τας πράξεις αυτού κατά την Στερεάν ως προς τον πόλεμον και την οργάνωσιν ταύτης, κατακρίνων τα κηρύγματα των αποστόλων της Εταιρείας ως ψευσθέντα και το κίνημα του Αλέξανδρου Υψηλάντου ως άκαιρον και εθνοκτόνον, παρουσιάζων επομένως ως εκ τούτων απελπιζομένους τους κατοίκους της Στερεάς, καταρωμένους τους αιτίους του πολέμου και διατεθειμένους εις υποταγήν υπό τον σουλτάνον· τέλος δε πάντων συμβουλεύων την ένωσιν των ανθρώπων του τόπου και την σύστασιν διοικήσεως εθνικής, διεμαρτύρητο, ει μη εύρισκε σύμφωνον προς τούτο τον Υψηλάντην. Μετά δε ταύτα πάντα υπερασπιζόμενος τους περί αυτόν ως μη απατεώνας, οίους έγραψε τούτους ο Αντωνόπουλος, καθ' α προείπομεν, ωνείδιζε τους περί τον Υψηλάντην ως "σύστημα έχοντας την πλάνην, το ψεύδος και τας δολοφονίας"». ⁷⁵

Ο Μαυροκορδάτος στην επιστολή του θα καταγράψει τη πορεία του, καθώς επίσης και τις εξελίξεις στη Στερεά Ελλάδα, από τη στιγμή της αναχώρησής του από την Πελοπόννησο. Η αναχώρησή του, όπως ο ίδιος αναφέρει χαρακτηριστικά, υπαγορεύτηκε από τις «χρείαι της Χέρσου Ελλάδας». Σύμφωνα με τον Μαυροκορδάτο, ο εχθρός ήταν παντού και απειλητικός, ο Αλής Πασάς ετοιμαζόταν να «βγει» –«ο θρόνος της τυραννίας ήτον έτοιμος δι' αυτόν»– και η Ακαρνανία με την Αιτωλία απειλούνταν από τον Χουρσίτ Πασά και «οι καπετάνοι και προεστώτες αυτών των επαρχιών ελογίζοντο να δεχθώσι πάλιν τον ζυγό του εχθρού». Τέλος, σημειώνει ότι το μεγαλύτερο κακό, «το γενικώς επικρατούν εις την δυστυχή πατρίδα μας», ήταν αυτό της αναρχίας που είχε «φθάση εις τον ακρότατον βαθμόν εις όλα αυτά τα μέρη της Ελλάδας». ⁷⁶

Αυτή την κατάσταση πραγμάτων συνάντησε ο Μαυροκορδάτος και σε αυτή, στο μέτρο των δυνατοτήτων του, επιχείρησε να παρέμβει· ο ίδιος με συστηματικό τρόπο καταγράφει τις ενέργειές του καθώς και την πολυδιάστατη συνδρομή του για τη βελτίωση των πραγμάτων:

«Τα χρέη μου εις τοιαύτην περίστασιν ήσαν πολλά και μεγάλα· εξαιρέτως όμως τέσσαρα·

75. Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, τόμ. Δ', σ. 343.

76. Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, τόμ. Δ', σσ. 510-511.

Αον. Να βοηθήσω, όσον ημπορέσω, τους κατοίκους αυτών των μερών με τα ευρισκόμενα εφόδια, ώστε να απαντηθή η ορμή του εχθρού.

Βον. Να εμποδίσω την έξοδον του Αλή πασσά επί το παρόν, και να παρατείνω, όσον το δυνατόν, περισσότερον την παρούσαν στάσιν των πραγμάτων του.

Γον. Να εμψυχώσω τους κατοίκους της Ακαρνανίας και Αιτωλίας, και να ανατρέψω τον σκοπόν του να υποταχθώσιν εκ νέου εις τους εχθρούς της πατρίδος.

Δον. Να οργανίσω το πολιτικόν σύστημα ανάλογον με την παρούσαν κατάστασιν των πραγμάτων της πατρίδος μας, και να κατορθώσω να σταλώσιν από τα μέρη ταύτα παριστάται εις την εθνικήν Βουλήν».⁷⁷

Ο Μαυροκορδάτος αναφέρει ότι στην προσπάθειά του να «οργανώσει το πολιτικό σύστημα» πήρε μαζί του ως συνεργάτες τον Κ. Καρατζά και τον Θ. Νέγρη. Συνεχίζει σημειώνοντας ότι όλοι μαζί κατευθύνθηκαν από τη Βυτίνα προς το Γαλαξίδι, όπου συγκάλεσαν συνέλευση των προκρίτων της Ανατολικής Ελλάδας στα Σάλωνα «και τον οργανισμόν αυτής της συνελεύσεως ανέλαβεν ο κύριος Νέγρης». Ο Κ. Καρατζάς πήγε στο Ζητούνι για να παρατηρήσει τις θέσεις των στρατευμάτων. Ο ίδιος έγραψε στο Μεσολόγγι ζητώντας εφόδια και λίγο αργότερα ξεκίνησε για «τα μέρη της Ακαρνανίας και Αιτωλίας, όπου η ανάγκη εφαινετο μεγαλητέρα». Στο δρόμο, σύμφωνα πάντα με τη μαρτυρία του, πληροφορείται την έλευση του εχθρικού στόλου απέναντι από την Πάτρα και τη διάλυση της πολιορκίας της Ναυπάκτου και με την προσωπική του παρέμβαση θα συμβάλει στην ενίσχυση της πολιορκίας. Η κατάσταση που επικρατεί εκείνη τη στιγμή στο Μεσολόγγι χρωματίζεται από το φόβο των κατοίκων για το ενδεχόμενο της ένωσης των δύο οθωμανικών στόλων, δηλαδή του πρώτου με εκείνου του Καπουδάν Πασά. Ο Μαυροκορδάτος επέμεινε, τότε, στην οχύρωση της πόλης και την προετοιμασία για αντίσταση σε μια πιθανή προσβολή από την πλευρά του εχθρού.⁷⁸

Μία από τις δύσκολες καταστάσεις που έπρεπε να αντιμετωπίσει ο Μαυροκορδάτος, σύμφωνα με τα λεγόμενά του, ήταν ο φόβος των «καπιτάνων» της Αιτωλοακαρνανίας εξαιτίας των απειλών του Χουρσίτ, καθώς και η απογοήτευσή τους λόγω της έλλειψης βοήθειας από τους «καλούς και φιλαλήθεις αποστόλους». Η συνθήκη αυτή οδήγησε τους εν λόγω «καπιτάνους» στη συμμαχία με τους «Αλβανίτας», με σκοπό

77. Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, τόμ. Δ', σ. 511.

τη συνδρομή και βοήθεια του Αλή Πασά. Έτσι, ο Μαυροκορδάτος αποφάσισε να πάρει με το μέρος του τους Σουλιώτες, κάτι που σε ένα βαθμό επέτυχε, όπως ο ίδιος εξάλλου υποστηρίζει, και οι Σουλιώτες από την πλευρά τους υποσχέθηκαν να παρατείνουν τη «λύτρωση του Αλή».⁷⁹

Εξίσου σημαντικές είναι και οι πληροφορίες αναφορικά με την πολιτική οργάνωση της Δυτικής Στερεάς Ελλάδας. Ο Μαυροκορδάτος εμφανίζεται να πείθει τους εκεί «καπιτάνους» και «προεστώτας» ότι είναι μεγάλη ανάγκη να υπάρξει «ένα σύστημα διοίκησης». Τους έδωσε μάλιστα και ένα σχέδιο διοίκησης, το οποίο κατά πάσα πιθανότητα είναι το προσχέδιο του οργανισμού της Γερουσίας της Δυτικής Χέρσου Ελλάδας, το οποίο γνωρίζουμε. Ένα αντίγραφο στέλνει και στον Δημ. Υψηλάντη:

«Εφρόντισα ενταυτά να πείσω τους εδώ καπετανέους και προεστώτας, ότι πρέπει να αποφασισθή εν σύστημα διοικήσεως· και ύστερον από πολλά, όσα και να διηγηθώ είναι περιττόν, υπεσχέθησαν, ότι θέλουν συναχθή, αφ' ου όμως λάβουν ομιλίαν μετά των Σουλιωτών, μετά των οποίων επιθυμούν δικαίως να ήναι σύμφωνοι. Τους έδοσα εγγράφως εν σύστημα διοικήσεως, όσον το δυνατόν, απλουστέρας, ήτις θέλει τελειοποιηθή, όταν βαλθή εις πράξιν. Στέλλω εν ίσον του προβληθέντος αυτού συστήματος, εις το οποίον θέλει παρατηρήσει ίσως, ότι κατά το φαινόμενον δίδεται εις τους καπιτάνους μεγάλη έκτασις δυνάμεως· αλλά τούτο δεν πρέπει να φανή παράξενον εις την εκλαμπρότητά της, όταν ενθυμηθή, ότι εδώ εις την Ρούμελην οι καπιτάνοι ήσαν το παν, και αυτοί είχαν πάντοτε τα πρωτεία και όλην την διοίκησιν των επαρχιών, χωρίς

78. I. Φιλήμων, *ό.π.*, τόμ. Δ', σσ. 511-512.

79. Βλ. I. Φιλήμων, *ό.π.*, τόμ. Δ', σ. 512: «Όλα αυτά ήσαν μηδέν ως προς το εξής κακόν. Οι καπιτάνοι της Αιτωλίας και Ακαρνανίας, πεφοβισμένοι από τας απειλάς του Χουρσίδ πασά, μη βλέποντες την εκτέλεσιν, όσων τοις υπεσχέθησαν οι καλοί και φιλαλήθεις απόστολοι, απελπισμένοι εν ενί λόγω, μη πιστεύοντες πλέον ούτε τας αληθείας, υβρίζοντες και βλασφημούντες, όσους έγιναν αίτιοι της τοιαύτης των καταστάσεως, συνδέθησαν με τους Αλβανίτας, υποσχόμενοι ένορκον συμμαχίαν δια την λύτρωσιν του Αλή πασά, τον οποίον και ανεγνώρισαν αυθέντην των, καθώς επληροφορήθη βεβαίως από το ίδιον έγγραφον της συμμαχίας των. Τι έπρεπε να κάμωμεν εις τοιαύτην περίστασιν; Απεφάσισα να ελκύσω τους Σουλιώτας, ως τους πλέον φιλελευθέρους, αγκαλά παραπονούμενους και αυτούς και υπογεγραμμένους εις την συμμαχίαν. Το εκατώρθωσα εν μέρος. Οι Σουλιώται απεφασίσθησαν, ότι ανάγκη να κυριεύσουν πρώτον τα Πέντε Πηγιάδια, και ύστερον να ορμήσουν κατά του στρατοπέδου των Ιωαννίνων. Αφ' ου εκυριεύθη αυτή η θέσις, επρότειναν να κυριευθή και η Άρτα, εις την πολιορκίαν της οποίας καταγίνονται ήδη, και, κατά τας τελευταίας υποσχέσεις των, θέλουν παρατείνει, όσον ημπορούν, την λύτρωσιν του Αλή πασά».

να ερωτώνται καν οι προεστώτες· εν ω τώρα πρώτον μεν θέλουν έχει συνεργούς τους προεστώτας, οι οποίοι θέλουν είναι περισσότεροι και θέλουν έχει περισσότερας φωνάς εις κάθε επαρχίαν ή ναχαγέν, εν ω αφ' ετέρου μέρους θέλουν είναι υποταγμένοι εις την τοπικήν Γερουσίαν, συνισταμένην από προεστώτας μόνον και έχουσα στρατιωτικήν δύναμιν πολλά μεγαλητέραν εκείνης των καπιτάνων».⁸⁰

Ο Μαυροκορδάτος με μεγάλη ενάργεια δίνει την πολιτική κατάσταση που επικρατεί στην περιοχή αυτή της Ελλάδας και δείχνει ότι έχει κατανοήσει τα πράγματα. Επίσης, φαίνεται ότι διαθέτει και εκείνη την πολιτική πείρα να διαμορφώσει νέους πολιτικούς όρους ώστε να πετύχει να έχει με το μέρος του τους αρματολούς, αλλά και οι προεστώτες να συνδράμουν στο σύστημα της διοίκησης. Το κυριότερο απ' όλα είναι η υπαγωγή των στρατιωτικών, δηλαδή των αρματολών της περιοχής, στο πολιτικό στοιχείο, δηλαδή στην ανώτατη τοπική αρχή, τη Γερουσία.

Η πολιτική επιλογή του Μαυροκορδάτου για την υποταγή των «καπιτάνων» στη Γερουσία της Δυτικής Ελλάδας, οι οποίοι «ήσαν το παν, και αυτοί είχαν πάντοτε τα πρωτεία και όλην την διοίκησιν των επαρχιών», σημαίνει ότι επιχειρεί να εμποδίσει τα αρματολίκια να αναδειχθούν σε αυτόνομα κέντρα εξουσίας και προσπαθεί να τα ενσωματώσει στο μηχανισμό της τοπικής διοίκησης, δηλαδή να τα καταστήσει μηχανισμούς εφαρμογής καθορισμένων πολιτικών και στρατιωτικών αποφάσεων, οι οποίες δεν υπαγορεύονται ούτε προκαλούνται από τους «καπιτάνους», αλλά από τον, προβλεπόμενο από τον οργανισμό, κεντρικό θεσμό, την Γερουσία, δηλαδή την πολιτική εξουσία του τόπου.

Με άλλα λόγια, η εμπέδωση της νέας πολιτικής εξουσίας, και αυτό φαίνεται να το γνωρίζει ο Μαυροκορδάτος, δεν μπορεί να υπάρξει παρά μονάχα μέσα από τον περιορισμό, την αποδυνάμωση, τον έλεγχο ή ακόμη και τον αφανισμό των οιονδήποτε τοπικών/φυγόκεντρων κέντρων εξουσίας. Η Γερουσία, δηλαδή η Διοίκηση, τόσο σε τοπικό επίπεδο, αλλά και λίγο αργότερα σε εθνικό, παρουσιάζεται ως η νόμιμη πολιτική αρχή με αρμοδιότητα να ορίζει και να αναγνωρίζει τους αρχηγούς των όπλων, καθώς και να διορίζει αξιωματούχους της. Αν και ακολουθεί τα «παραδοσιακά» σχήματα πολιτικής ανάδειξης και παρουσίας, οι θεσμοί και οι μηχανισμοί της νέας Διοίκησης διαμορφώνουν ένα νέο πλαίσιο πολιτικής δράσης και δυναμικής αποδιάρθρω-

80 Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, τόμ. Δ', σ. 512.

σης των παραδοσιακών κοινωνικοπολιτικών θεσμών και μηχανισμών που έχουν διαμορφωθεί κατά την διάρκεια του συστήματος της κατάκτησης (π.χ. αρματολίκια, τοπικά κέντρα εξουσίας). Η Διοίκηση, πλέον, τόσο σε τοπικό όσο και εθνικό επίπεδο, δεν έχει ως στρατηγικό στόχο την αναπαραγωγή του παραδοσιακού συστήματος σχέσεων (σύστημα της κατάκτησης) αλλά την κατάργησή του· με άλλα λόγια, τη διεκδίκηση της απόσχισης των επαναστατημένων περιοχών από το οθωμανικό πλαίσιο εξουσίας και τη συγκρότηση σύγχρονου εθνικού κράτους.

2. Αντιπαραθέσεις και πολιτικός προσδιορισμός της Επανάστασης

Ο πολιτικός ανταγωνισμός και οι αντιπαραθέσεις ανάμεσα στους Πελοποννησίους προύχοντες και τον Δημ. Υψηλάντη δεν επέτρεπαν τη συγκρότηση τοπικού πολιτεύματος, αλλά ούτε και την άμεση σύγκληση «Εθνικής Βουλής». Η συγκρότηση, όμως, μιας κεντρικής αρχής είχε καταστεί αναγκαία όχι μόνο για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που προκαλούσε ο συνεχιζόμενος πόλεμος, αλλά επειδή συνιστούσε και αδιαμφισβήτητη απόδειξη ότι οι εξεγερμένοι Έλληνες διέθεταν πολιτειακή οργάνωση, η οποία θα μπορούσε να διαχειριστεί στο ευρωπαϊκό διπλωματικό πεδίο τις συνέπειες του αποσχιστικού κινήματος τους. Στη βάση η αυτής της λογικής ενεργεί ο Μαυροκορδάτος και σε αυτή προσπαθεί να συμπαρασύρει και τους υπόλοιπους επαναστάτες.

Βέβαια, ο Μαυροκορδάτος δεν ήταν μοναδικός πολιτικός παράγοντας που σκεφτόταν με αυτούς τους όρους το ελληνικό ζήτημα: στο ίδιο μήκος κύματος βρίσκονταν και οι υπόλοιποι ομογενείς που είχαν κατέβει στον επαναστατημένο ελλαδικό χώρο, αλλά και οι Έλληνες που ζούσαν, κυρίως, έξω από την οθωμανική επικράτεια, ιδιαίτερα οι Έλληνες της Δύσης. Ενδεικτική για τους προβληματισμούς γύρω από το θέμα της διοίκησης και της πολιτικής οργάνωσης που αναπτύσσονται στα πλαίσια του ελληνισμού είναι μια αχρονολόγητη επιστολή¹ του Βιάρου Καποδίστρια προς τον Μαυροκορδάτο. Ο Βιάρος τον πληροφορεί για κάποιες ιδέες και αισιόδοξες εκτιμήσεις του Ι. Καποδίστρια για το ελληνικό ζήτημα και επισημαίνει την ανάγκη και σημασία το «Έθνος» να καταστεί «ον πολιτικόν υπάρχον»:

«[...] αν τα πράγματα άγωσι καλώς και εν τάξει, αν σχηματίσωμεν μίαν πολιτικήν αρχήν και διοίκησιν επί κεφαλής των πραγμάτων όλων, αν αυτή η αρχή, παρασταίνοσα νομίμως το Έθνος, προκυρήξη τα δικαιώματα του Γένους και καταστηθή τω ώντι (επειδή η αναρχία, ανάθεμά την, δεν παρασταίνει ποτέ ύπαρξιν πολιτικήν ουδε-

1. Η επιστολή του Βιάρου προς τον Μαυροκορδάτο συνοδεύεται από ένα απόσπασμα επιστολής του Ιωάννη Καποδίστρια προς «τους εν Κερκύρα αδελφούς του»· το απόσπασμα είναι γραμμένο στη γαλλική γλώσσα. Από τη χρονολογία που φέρνει η τελευταία, δηλαδή 11/23 Οκτωβρίου 1821, μπορούμε να εικάσουμε ότι η επιστολή του Βιάρου έφθασε στο Μεσολόγγι τέλος του Οκτωβρίου.

μιάς κοινότητας) καταστηθή, λέγω, ον πολιτικόν υπάρχον, τότε τα πράγματα, μη δυνάμενα πλέον να οπισθοδράμουν, θέλουν αναγκάσει τον σουλτάνον ή να γνωρίση μίαν οποιανδήποτε ελευθέραν πολιτικήν ύπαρξιν της Ελλάδος και των Ελλήνων ή να δεχθή τον πόλεμον της Ρωσίας. Εις τας χείρας μας, λοιπόν, στέκεται η τύχη της πατρίδος· αλλά, τι διάβολον βραδύνουν οι ημέτεροι να συντάξουν την γενικήν διοίκησιν του Έθνους και να υποταχθούν αμέσως πάντες και τα πάντα εις αυτήν; [...] Κατάγινε λοιπόν, αδελφέ, το κατά δύναμιν εις το να πείσης τους άλλους να πράξουν τα δέοντα και να μη καταστηθούν, δια αφροσύνη και πάθη, αίτιοι της κοινής συμφοράς και προδότες της πατρίδος».²

Οι προαναφερθείσες απόψεις στηρίζονται στον προβληματισμό που διατυπώνει ο αδελφός του από την Πετρούπολη. Συγκεκριμένα, ο Ι. Καποδίστριας, αναφερόμενος στην ελληνική υπόθεση και ιδιαίτερα στην πιθανή αντιμετώπισή της από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις εμφανίζεται αισιόδοξος για το μέλλον. Η αισιοδοξία του στηρίζεται σε δύο εναλλακτικές λύσεις που προβάλλουν εκείνη τη χρονική στιγμή στον ορίζοντα. Πρώτον, αν η Πύλη, μετά τις παρεμβάσεις των Ευρωπαίων, δεχθεί τους όρους της Ρωσίας, η οποία, να σημειώσουμε εδώ, έχει ήδη διακόψει τις διπλωματικές σχέσεις με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, τα πράγματα θα εξελιχθούν ευνοϊκά για τους Έλληνες, διότι η Ρωσία θα μεριμνήσει γι' αυτούς και «όλα θα επιστρέψουν σε τάξη». Δηλαδή σε μια τάξη που θα είναι συμβατή με την υπάρχουσα κατάσταση, η οποία υπαγορεύεται από το γεγονός ότι οι τοπικοί πληθυσμοί πήραν τα όπλα και ξεσηκώθηκαν. Σε μια αντίθετη περίπτωση, όπως αφήνει να εννοηθεί ο Ι. Καποδίστριας, δηλαδή στην περίπτωση που η Πύλη αρνηθεί τις προτάσεις της Ρωσίας, τα πράγματα θα οδηγηθούν μέσα από την ίδια τη δυναμική τους, η οποία και θα αποφασίσει για τις εξελίξεις, υπονοώντας έναν ρωσοτουρκικό πόλεμο.

Το ενδιαφέρον στοιχείο στην επιστολή του Βιάρου, η λογική της οποίας έχει ως πλαίσιο αναφοράς τον διπλωματικό συλλογισμό του Ι. Καποδίστρια, είναι ότι εντάσσει στο παιχνίδι των διπλωματικών διεκδικήσεων το σχηματισμό μιας «πολιτικής αρχής και διοίκησης». Από τη στιγμή που το «Έθνος» θα καταστεί «ον πολιτικόν υπάρχον», θα χαρακτηρίσει τις εξελίξεις και κυρίως θα επισημάνει μια καινοφανή πολιτική συνθήκη, που δεν θα αφήνει πολλά περιθώρια σκέψεων για επιστροφή στην πα-

2. *ΙΑΑΜ, ό.π.*, τόμ. 5, τεύχ. Ι, σ. 71. Η επιστολή ήταν γραμμένη με το κρυπτογραφικό αλφάβητο της Φιλικής Εταιρείας και η αποκρυπτογράφηση της έγινε από τον Εμμ. Πρωτοψάλτη.

λαιά τάξη πραγμάτων, δηλαδή στο προηγούμενο καθεστώς της κατάκτησης. Με άλλα λόγια, μετά την εξέγερση και την πολιτειακή συγκρότηση των Ελλήνων, θα είναι πολύ δύσκολη η συνύπαρξή τους με τους Οθωμανούς, τους πρώην «κατακτητές» τους.³

Αξίζει να σημειωθεί ότι δεν είναι η πρώτη φορά που ο Καποδίστριας διατυπώνει παρόμοιες απόψεις και σκέψεις για τους επαναστατημένους συμπατριώτες του. Τον προβληματισμό αυτό τον έχει ήδη καταθέσει σε ένα υπόμνημά του από τα μέσα Ιουλίου. Το εν λόγω υπόμνημα, που φέρει ημερομηνία 17 Ιουλίου 1821, το έστειλε ο υπουργός του Τσάρου στον Μητροπολίτη Ιγνάτιο.⁴ Από την Πίζα, ο Ιγνάτιος θα το διαβιβάσει στον Μαυροκορδάτο και ο τελευταίος, με τις παρατηρήσεις του,⁵ θα το κοινοποιήσει στους προκρίτους της Πελοποννήσου με την βοήθεια του Κ. Καρατζά. Ταυτόχρονα, ο Μαυροκορδάτος, από το Μεσολόγγι, θα γνωστοποιήσει το υπόμνημα καθώς και τις γενικές κατευθυντήριες γραμμές του περιεχομένου του στους αδελφούς Κουντουριώτη, στις 26 Οκτωβρίου:

«Ο καλός πατριώτης και σοφός πολιτικός κόμης Καποδίστριας μας συμβουλεύει αυτά τα μέσα, και υπόσχεται την βοήθειαν της Ρωσσίας· αλλά θε να τον ακούσωμεν; Στέλλω σήμερον το γράμμα του δια του πρίγκηπος Καρατζά εις την Πελοπόννησον, δια να το δείξη μόνον, διότι δεν πρέπει να κομπρομεταρισθή ο άνθρωπος, και παρεκάλεσα την εκλαμπρότητά του, αν μάθη ότι ευρίσκονται οι συμπατριώταί Σας ακόμη εις την Πελοπόννησον, να το στείλη με πιστόν άνθρωπον προς τον κύριον Ορλάνδον δια να το διαβάση και να Σας αναγγείλη τα γραφόμενα. Εν συντόμω αι συμβουλαί του περιορίζονται εις τας εξής·

1° Να οργανίσωμεν τους ελευθερωθέντας τόπους με σκοπόν του να τους προφυλάξωμεν από τας επιδρομάς των εχθρών, εξαιρέτως δε να επιμεληθώμεν τας νήσους και την Πελοπόννησον

2° Να συγκεντρίσωμεν την διοίκησιν εις ολίγας χείρας· επιθυμεί να ημπορούσαμεν να έχωμεν ένα αρχηγόν, αυτόν όμως δεν τον ευρίσκει, διότι δεν βλέπει τον τοιούτον άνθρωπον εις την Ελλάδα, αφίνει όμως εις την κρίσιν μας να πασχίσωμεν να τον εύρωμεν

3. *ΙΑΑΜ*, ό.π., σσ. 71-72.

4. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, «Υπομνήματα συναφή Ιγνατίου Μητροπολίτου Ουγγροβλαχίας και Ιω. Καποδιστρίου περί της τύχης της Ελλάδος (1821)», περ. *Αθηνά*, τόμ. Ξ', 1956, σσ. 162-168.

5. Για τις παρατηρήσεις και τους σχολιασμούς του Μαυροκορδάτου σχετικά με το περιεχόμενο του υπομνήματος του Ι. Καποδίστρια, βλ. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, ό.π., σσ. 168-169.

3° Να φυλάζωμεν τα παλαιά σχήματα τους έθνους, και να αποφυγώμεν επιμελώς όσα μας παρρησιάζουν εις τους Ευρωπαίους ως όργανα των ευρωπαϊκών εταιρειών

4° Τα ψηφίσματα, και όσα άλλα κοινά γράμματα γίνονται να είναι απλά, και όχι με πομπώδεις λέξεις ως αι Υψηλαντικαί προκυρήξεις

5° Επί το παρόν εις μόνην την Αμερικίν να εμπιστευθώμεν και όχι εις τας άλλας ευρωπαϊκάς Δυνάμεις, έως ότου δεν παρασυρθούν και αυταί κατά της Τουρκίας, δια της επιμόνου παρακινήσεως της Ρωσίας, ήτις πραγματικώς επεχειρίσθη ή να σύρη και αυτάς, ή μόνη αυτή να αναδεχθή την φροντίδα του να παύση τα θλίβοντα τους αδελφούς της χριστιανούς κακά.

Είναι περιττόν να προσθέσω ότι όλα αυτά πρέπει να είναι ανέκδοτα και τα εμπιστεύομαι εις τους φίλους και αδελφούς Κουντουριώτας». ⁶

Το υπόμνημα συντάσσεται από τον Καποδίστρια λίγο μετά την παράδοση του ρωσικού τελεσιγράφου της 6ης Ιουλίου από τον Στρόγανωφ, στη σύνταξη του οποίου είχε συμμετάσχει ο Καποδίστριας. Το ρωσικό τελεσίγραφο καταδίκασε την Οθωμανική Πύλη για τις συνεχείς παραβιάσεις των συνθηκών, ενώ την κατηγορούσε ότι δεν είχε σκοπό να πλήξει τους επαναστάτες αλλά ολόκληρο το ελληνικό έθνος και, επιπλέον, να καταδιώξει τη χριστιανική θρησκεία.

Έτσι, λοιπόν, ο Ι. Καποδίστριας, γράφοντας στις 17 Ιουλίου, δεν γνωρίζει τη στάση που θα κρατήσει η Πύλη μπροστά στο ρωσικό τελεσίγραφο.⁷ παρ' όλ' αυτά, διατυπώνει την άποψη ότι οι θέσεις και γενικότερα η πολιτική της Ρωσίας απέναντι στο ελληνικό ζήτημα δεν είναι πλέον άγνωστη ούτε στην Πύλη ούτε στις ευρωπαϊκές δυνάμεις και προβλέπει δύο πιθανές εξελίξεις μετά τα ρωσικά διαβήματα. Η μία εξέλιξη σχετίζεται με την υποχώρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο ρωσικό τελεσίγραφο, που θα σημάνει τη βελτίωση της μελλοντικής θέσης των χριστιανών της οθωμανικής επικράτειας και, κατά συνέπεια, των Ελλήνων. Αν τώρα οι εξελίξεις

6. *Αρχεία Λάζαρου και Γεωργίου Κουντουριώτου (1821-1832)*, έκδ. Α. Λιγνού, Αθήνα 1920, τ. Α' (1821-1823), σσ. 38-39.

7. Βέβαια, εκ των υστέρων γνωρίζουμε ότι η Πύλη απέρριψε τη ρωσική διακοίνωση και στις 14 Ιουλίου, δηλαδή την ημερομηνία που έληγε η προθεσμία των οκτώ ημερών, ο Στρόγανωφ διέκοψε τις διπλωματικές σχέσεις της Ρωσίας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Για το ρωσικό τελεσίγραφο καθώς και για την πολιτική της Ρωσίας γενικότερα βλ. Αλέξ. Δεσποτόπουλος, «Η στάση της Ρωσίας και των άλλων ευρωπαϊκών δυνάμεων απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π.*, τόμ. ΙΒ', σσ 205-211.

δρομολογηθούν προς την αντίθετη κατεύθυνση, εξαιτίας της απόρριψης του τελεσιγράφου εκ μέρους της Πύλης, η Ρωσία, αναλαμβάνοντας μόνη της πρωτοβουλία ή μαζί με τους συμμάχους της, θα ελευθέρωνε «ίσως δια πάντα, την Ευρώπην από την μουσουλμανική θεοβλάβειαν και βαρβαρότητα».⁸

Στο ίδιο υπόμνημα ο Ι. Καποδίστριας θα επισημάνει την καθοριστική σημασία που έχει για τον Αγώνα η προστασία και η οργάνωση των απελευθερωμένων τόπων, ιδιαίτερα των νησιών και της Πελοποννήσου, καθώς επίσης και η αποτελεσματικότητα των πολεμικών επιχειρήσεων που προκύπτει από την συγκέντρωση των στρατιωτικών δυνάμεων. Ταυτόχρονα δεν θα παραλείψει να σημειώσει την ανάγκη ύπαρξης ενός «αρχηγού» ο οποίος θα συγκέντρωνε στα χέρια του την εξουσία.⁹

Ο Μαυροκορδάτος θα σχολιάσει τις προαναφερθείσες απόψεις του Καποδίστρια ως εξής:

«⁽⁹⁾ Όσοι αγαπούν την Πατρίδα και την ελευθέρωσιν της Ελλάδος από τον ζυγόν, ας σκεφθώσιν ακριβώς αυτούς τους λόγους του καλού πατριώτου. Τοιούτον άνθρωπον εκ μεν των ξένων βλέπω τον Πρίγκηπα Ευγένιον· εκ των ομογενών μας τον γράφοντα το παρόν, όστις, μ' όλον ότι μας είναι αναγκαίος ήδη εκεί όπου ευρίσκεται, όταν όμως αποφασισθώσι τα της Ευρώπης κινήματα, ώστε να κηρυχθή ο κατά της Τουρκίας πόλεμος, τότε ημπορεί <να> χρησιμεύση περισσότερο εδώ, παρά εκεί· αλλά επί το παρόν τι να γίνη; δεν ηξεύρω άλλο, ειμή εκείνο οπού συμβουλεύει κατωτέ-

8. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *ό.π.*, σ.162.

9. «...πρέπει να διδάξωμεν τους ανθρώπους, οίτινες κυβερνούν τα πράγματα εις την Πελοπόννησον και Ελλάδα, ότι πρώτον χρέος των είναι να στήσουν εις ισχυράν βάσιν την ασφάλειαν του τόπου· αντί να εκτείουν την ενέργειαν, πρέπει να την συγκεντρώσουν· αντί να διασπείρουν τας δυνάμεις, πρέπει να τας ενώσουν, να τας κατασκευάσουν και να τας υποβάλλουν εις ισχυράν παιδείαν. Η πληθύς των αρχηγών γεννά πληθύν συμφερόντων και εκείθεν προκύπτει η διάστασις των γνωμών και η εξασθένησις της ηθικής και στρατιωτικής δυνάμεως· τότε αι ατυχίαι είναι άφευκτοι. Ο των Ελλήνων πόλεμος είναι εις και οι βοηθοί του τείνουν ακόμη να ενδυνωμώσουν την φοβεράν του ενόττητα». «Είναι πληθύς αρχηγών, επειδή οι Έλληνες ματαίως ζητούν ακόμη μεταξύ των τον άνθρωπον, όστις ημπορεί να γίνη ο μόνος αρχηγός. Το ομολογώ· πλην χρειάζεται με κάθε τρόπον να εύρωμεν ή να ζητήσωμεν αυτόν τον άνθρωπον, αυτόν τον μόνον αρχηγόν⁽⁹⁾. χωρίς τούτου δεν κατορθούται τίποτε· οι κίνδυνοι θέλουν πλησιάσει, και δεν θέλει είσθαι πλέον καιρός να συνδράμωμεν την δυστυχή μας πατρίδα. Εξετάσατε, Κύριέ μου, το άπειρον τούτο ζήτημα και μην αμελήτε κανέν από τα δυνατά σας μέσα δια να το λύσετε όσον ταχέως και ωφελίμως ημπορείτε». Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *ό.π.*, σσ.164-165.

ρω· να συγκεντρίσωμεν την δύναμιν εις χείρας όσον το δυνατόν ολιγωτέρων ανθρώπων, εις των οποίων την εκλογήν καλώς να προσέξωμεν».¹⁰

Από τα προαναφερθέντα προκύπτει ότι ο Μαυροκορδάτος συμφωνούσε με τον Ι. Καποδίστρια ως προς τις βασικές πολιτικές και οργανωτικές αρχές οι οποίες θα έπρεπε να χαρακτηρίζουν τη «νέα Διοίκηση». Οι απόψεις όμως των δύο ανδρών συμπίπτουν και σε ένα άλλο σημείο που αφορά τον πολιτικό χαρακτήρα της επανάστασης. Κοινός παρανομαστής εδώ είναι η κριτική στάση απέναντι στο κίνημα του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Μια κριτική η οποία αποβλέπει γενικότερα στη μείωση του κύρους της Φιλικής Εταιρείας και του Δ. Υψηλάντη, ο οποίος είχε αφιχθεί στην Ελλάδα ως Πληρεξούσιος του Γενικού Επιτρόπου, καθώς επίσης και στην απεμπλοκή του Αγώνα των Ελλήνων από τις κατηγορίες για τις πιθανές σχέσεις του με τα εταιρικά ευρωπαϊκά κινήματα· ο στόχος του Μαυροκορδάτου, αλλά και του Ι. Καποδίστρια είναι η προσπάθεια νομιμοποίησης της επανάστασης στη συνείδηση των ευρωπαϊών και κατ' επέκταση η διαμόρφωση ευνοϊκών προϋποθέσεων για μια θετική κατάληξη του ελληνικού ζητήματος στο διπλωματικό πεδίο.¹¹ Ο Ι. Καποδίστριας σημειώνει τα εξής:

10. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *ό.π.*, σ.169.

11. «Ας εννοηθώμεν μίαν φοράν διά πάντοτε περί του ουσιώδους τούτου πράγματος. Η Ρωσία απεδοκίμασε την επανάστασιν και η επανάστασις άρχισεν ούτως, ώστε η Ρωσία δεν ημπορούσε και δεν έπρεπε μήτε να σιωπήση μήτε να επικυρώση⁽¹⁾. Ημπορεί να ενασχοληθή εις τας συνεπειάς της, με σκοπόν, να τας κάμη να ευτυχήσουν; δεν ημπορεί βέβαια⁽²⁾, παρ' όταν βιασθή από κραταιάν ανάγκην· από ανάγκην ανυπόστατον. Αυτή η ανάγκη θέλει είσθαι κραταιά και ανυπόστατος, όταν αποδειχθή, ότι δεν είναι πλέον δυνατόν να επανέλθη εις την Τουρκίαν, δια μέσου της τουρκικής διοικήσεως, μία κατάστασις ευσυμβίβαστος με την διατήρησιν της ειρήνης. Αν τεθή τούτο το πρόβλημα, οι Τούρκοι δεν θέλουν πολεμηθή πλέον κατά χάριν της επαναστάσεως· θέλουν πολεμηθή δια να παύση η αταξία, την οποίαν η Πόρτα προκαλείται, ακολουθούσα κατά των Χριστιανών σύστημα ολέθριον και αίματος⁽³⁾». Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *ό.π.*, σ.165 Και τα σχόλια του Μαυροκορδάτου: «⁽¹⁾ Στοχάζομαι, ότι δεν ημπορούσε καθαρώτερον να εκφρασθή ο άνθρωπος. ⁽²⁾ Άρα εν όσω ακολουθούμεν τον αυτών τύπον της εταιρικής επαναστάσεως, είναι αδύνατον να ελπίσωμεν την άμεσον βοήθειαν από την Ρωσίαν. ⁽³⁾ Είναι λοιπόν φρόνιμον το να κηρύττωμεν ημείς την Ρωσίαν, ενώ ούτε καταγινόμεθα καν να κάμωμεν τα όσα πρέπει δια να ημπορεί να μη καταδικάζη την αποστασίαν η Ρωσία»; Στο *ίδιο*, σ. 169.

«Ας αποφύγουν όσον το δυνατόν πάσαν πομπώδη ονομασίαν και όλους τους μεγάλους λόγους, των οποίων εσχάτως οι Ιταλοί παρέστησαν το γελοϊόν δράμα. Έχουμεν χρείαν να ενδυναμώσωμεν τον εχθρόν; τον ενδυναμώνομεν, οσάκις με την πολιτείαν ή με τους λόγους δικαιώνομεν την καθ' ημών συκοφαντίαν. Χαρακτηρίζουν την επανάστασιν της Ελλάδος ως έργον αυτόχρημα των Ιταλικών, Γερμανικών και Γαλλικών εταιρειών. Η κατηγορία αυτή είναι ψευδής· τουλάχιστον δεν την βοηθεί καμμία απόδειξις^(ο). εν τοσούτω αυτή πέζει το έθνος μας. Αι ανόητοι προκηρύξεις του Υψηλάτου εδικαίωσαν πολλά τους εχθρούς μας (και δεν είναι μόνον οι Τούρκοι εχθροί μας) να σημειώσουν την ελληνική επανάστασιν ως περισπασμόν, τον οποίον οι Ιακωβίνοι της Ευρώπης ενήργησαν προς βοήθειαν των ολεθρίων σκοπών των κατά Ιταλίας, Γερμανίας και Γαλλίας.¹²

Και ο Μαυροκορδάτος θα συναινέσει στα λεγόμενα του Καποδίστρια διατυπώνοντας την εξής παρατήρηση:

«^(ο) Ημείς αντί να αναιρέσωμεν τούτο, καταγινόμεθα να δώσωμεν αποδείξεις εις τους εχθρούς μας».¹³

Σ' αυτό το σημείο υπενθυμίζουμε ότι ο Ι. Καποδίστριας, ο οποίος ήταν γνώστης των ενεργειών της Φιλικής Εταιρείας, στάθηκε πάντοτε ενάντιος στα σχέδιά της. Η ηθική και πνευματική διαπαιδαγώγηση του έθνους συνιστούσε, κατά τη γνώμη του, τον πρωταρχικό στόχο/καθήκον και προς αυτή την κατεύθυνση θα έπρεπε να εργαστούν οι δυνάμεις του ελληνισμού. Έτσι, το 1819, συμβούλευε με επιστολή του:

«Το επαναλαμβάνουμε, είναι η ηθική και φιλολογική μόρφωση της Ελλάδας με την οποία οφείλουν να ασχοληθούν μοναδικά και αποκλειστικά οι Έλληνες. Κάθε άλλος σκοπός είναι μάταιος, κάθε άλλη επιδίωξη επικίνδυνη».¹⁴

12. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *ό.π.*, σ.167.

13. *Στο ίδιο*, σ.169.

14. Ελευθέριος Πρεβελάκης, «Η εγκύκλια επιστολή του Ιωάννη Καποδίστρια της 6/18 Απριλίου 1819», *Πρακτικά Τρίτου Πανιωνίου Συνεδρίου (23-29 Σεπτεμβρίου 1965)*, τόμος Ι, Αθήνα 1967, σ.301. Βλ., επίσης, Ιωάννης Καποδίστριας, *Απομνημονεύματα. Επισκόπηση της πολιτικής μου σταδιοδρομίας*, εκδ. Μπάυρον, Αθήνα 1986 (α' εκδ. Πετρούπολη 1868), σ. 87 και σσ.114-115.

Ο Ι. Καποδίστριας και ο Αλ. Μαυροκορδάτος δεν υπήρξαν οι μόνοι που διατύπωναν την αντίθεσή τους με τα επαναστατικά κινήματα του τύπου του Αλ. Υψηλάντη. Υπήρχαν και άλλοι Έλληνες της διασποράς που συμερίζονταν τις απόψεις του και εξέφραζαν τις ανησυχίες τους για τους σκοπούς και τα αποτελέσματα τέτοιου τύπου κινημάτων, όπως ο Μητροπολίτης Ιγνάτιος, ο Ι. Καρατζάς, ο Ιάκ. Ρ. Νερουλός, ο Κ. Πολυχρονιάδης και ο Αδ. Κοραΐς.¹⁵ Όλοι τους πίστευαν, σε γενικές γραμμές, ότι δεν είχε έλθει ακόμη η κατάλληλη ώρα της «αποκατάστασης των δικαιών» του έθνους και ότι η πολιτική ανεξαρτησία θα προερχόταν (ως φυσικό επακόλουθο) από το «φωτισμό» του έθνους.

Λίγα χρόνια αργότερα, αρχές του 1822, ο Μητροπολίτης Ιγνάτιος, σε επιστολή του προς τον Δ. Υψηλάντη, θα του ασκήσει έντονη κριτική:

«...Και ως Έλλην, (έγραφε προς τον Υψηλάντην,) δεν ημπορώ να αγαπώ τον αδελφόν σου (Αλέξανδρον Υψηλάντην,) έπειτα από το επιβλαβέστατον φέρεσιμόν του, καίτοι φίλον άλλοτε· και ως μητροπολίτης της Ρωσσίας, δεν έπρεπε να γνωρίσω... Ποτέ οι Γραικοί δεν ήθελον κινηθή, αν δεν εφαινετο κατά κακήν τύχην ένας Υψηλάντης... Ιδού διατί μισώ τον Υψηλάντην και νομίζω αυτόν μόνον αίτιον του κακού, διότι αυτός μόνος ημπορεί να κάμη το μέγα τούτο κακόν και το έκαμεν όχι μόνον ανοήτως, αλλά και με κακίαν, ως φαίνεται εις τας προκηρύξεις του. Και, αν οι φίλοι του πειράζωνται και θέλουν να τον δικαιολογήσουν, εγώ θέλω τον βλέπη τοιούτον, οποίος είναι, και θέλω φυλάξη αιωνίαν απέχθειαν, διότι έβλαψεν εν έθνος ολόκληρον, και όχι εμέ, δια να ήμαι εις χρέος να τον συγχωρήσω. Ο Υψηλάντης τελειώνει την φιλονεικίαν του και τρέχει ζητών ετοιμώς καταφύγιον και φυλακήν [...)].¹⁶

Επίσης, ο Ιγνάτιος, σε υπόμνημά του προς τους Πελοποννησίους, στις 20 Μαΐου 1821 αναφέρει σχετικά:

«Αν οι Γραικοί είχαν όλα τα δίκαια δια να επιθυμώσι την ανεξαρτησίαν των και δια να προσπαθήσωσι να αποτινάξωσι τον σκληρόν ζυγόν της Οθωμανικής Διοικήσεως, ήτις με το δικαίωμα των όπλων και της ισχύος τους υπεδούλωσε, τους απεβαρ-

15. Βλ. Λουκία Δρούλια, Η δικαίωση του Αγώνα στα ξενόγλωσσα ελληνικά κείμενα του 1821, *Νέα Εστία*, Αθήνα Χριστούγεννα 1970, σσ. 286-291.

16. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, ό.π., τόμ. Δ', σ. 345.

βάρωσε, τους επώχυνε, τους εταπείνωσε, τους εχώρισεν από το σώμα των άλλων χριστιανικών εθνών της Ευρώπης και τους έκανε να φαίνονται όνειδος ανθρώπων και εξουθένια λαών· αν το κίνημά των είναι δίκαιον και ο σκοπός αξιέπαινος, ήτον επίσης δίκαιον και αναγκαίον, πριν επιχειρισθώσιν εν έργον τόσον τολμηρόν και κινδυνώδες, να εξετάσωσι τας δυνάμεις των, να παραβάλωσι τα μέσα των με τα του εχθρού και κάμωσι μίαν ετοιμασίαν ανάλογον με το κίνημά των· έπρεπε προσέτι να λάβωσι μέτρα, ώστε να γενή η βλάβη εις το Γένος όσον το δυνατόν ολίγη. Έπρεπε να φυλάξωσι, δια να τους είναι και ο καιρός αρμόδιος και βοηθός, διότι τοιουτοτρόπως μόνον ήτο πιθανόν και ο σκοπός των να λάβει αισίαν έκβασιν, και το Γένος ολιγότερον να βλαφθή, και τέλος πάντων, έπρεπε να έχωσι πολλούς βαθμούς πιθανότητας, ό-τι το πράγμα ευοδούται, και έπειτα να κάμωσι κίνημα, διότι, δοθείσης αποτυχίας, το Γένος χάνεται και η ζημιά είναι άμετρος και αδιόρθωτος». ¹⁷

Η ιδεολογική και πολιτική αντιπαράθεση που εκδηλώνεται την περίοδο αυτή με αφορμή την εξέγερση στη Μολδοβλαχία και αργότερα την Πελοπόννησο και τη Ρούμελη, ανεξάρτητα από το περιεχόμενο των λόγων που εκφέρονται και των επιχειρημάτων που διατυπώνονται, παρουσιάζει καθ' εαυτή ιδιαίτερο πολιτικό ενδιαφέρον. Για πρώτη φορά συγκροτείται με νεωτερικούς όρους το πρόταγμα της πολιτικής χειραφέτησης του έθνους.

Πρόκειται για νέου τύπου διεκδικήσεις, για τη σύλληψη ενός νέου ιστορικού προτάγματος, που είναι το αποτέλεσμα της διάδοσης των δυτικών ιδεών στους χώρους της αυτοκρατορίας και της όσμωσής τους με τα ετερόκλιτα και ετερογενή ηγεμονικά κοινωνικά μορφώματα του ελληνισμού. Η συνθήκη αυτή δημιουργεί τους όρους για την υπέρβαση των παραδοσιακών μορφών «αντίστασης» της κατακτημένης κοινωνίας και τη δεξίωση της νεωτερικότητας.

Λόγιοι και έμποροι φιλελεύθεροι οραματιστές, «πεφωτισμένοι» πρώην ηγεμόνες, ενθουσιώδεις συνωμότες/«εταιριστές» προσηλυτισμένοι σε ιδέες και κινήσεις ακραία ριζοσπαστικές, όλοι διεκδικούν την ηγεμονία στο πλαίσιο μιας νέας ιδεολογικής και κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας. Τα νεωτερικά (προτάγματα) ρεύματα, μορφοποιούμενα σε οργανωμένα πολιτικά/χειραφετικά σχέδια, τείνουν να κατισχύσουν των

17. Εμμαν. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας (1766-1828)*, ό.π., τεύχ. II, σσ. 320-321.

παραδοσιακά εδραιωμένων αντιλήψεων για την από τον Θεό δοσμένη οθωμανική εξουσία.¹⁸

Δεκαετίες τώρα –από τα μέσα του 18ου αιώνα– έχει ανοίξει μια συζήτηση στους κόλπους του ελληνισμού, στο πλαίσιο της οποίας τίθεται με κοσμικούς όρους το ζήτημα της «τύχης» του Γένους στην ιστορία και τοποθετούνται σε νέα πολιτική βάση μακραίωνες αντιλήψεις και εξηγητικά πρότυπα που εκλογίκευαν και νομιμοποιούσαν την κατάκτηση. Η «ανάσταση του Γένους» δεν επαφίεται στις βουλές της Πρόνοιας και οι υπόδουλοι, που φέρονται να υπομένουν την ποινή από τον Θεό, δεν αναμένουν πια τη σωτηρία τους από αυτόν. Στο νέο ιδεολογικοπολιτικό πρόταγμα τη βούληση του Θεού εκφράζουν οι πρακτικές των υποδούλων, νέων δηλαδή υποκειμένων που αναλαμβάνουν τα ίδια να διαμορφώσουν την τύχη τους, σύμφωνα με τις επιταγές της Πρόνοιας. Τα εθνικά, πλέον, υποκείμενα θεωρούν «χρέος» τους την εκπλήρωση αυτής της αποστολής και δεν εγκαταλείπονται στις βουλές της Πρόνοιας. Αλλά και οι ίδιοι οι στόχοι της πράξης των υποκειμένων/μελών του εθνικού σώματος εκκοσμικεύονται. Τη θέση της «ανάστασης του Γένους», της άρσης, δηλαδή, της από Θεού ποινής, καταλαμβάνει η «ανεξαρτησία του έθνους», στόχος που ορίζεται με πολιτικά και κοινωνικά κριτήρια.

Η παρακινητική λειτουργία λοιπόν αφορά πρωτίστως τις ιδέες και τις πεποιθήσεις των ατόμων, προϋποθέτει, με άλλα λόγια, την ανάληψη της πρωτοβουλίας. Οι ιδεολογικές αντιπαραθέσεις αφορούν ερωτήματα του τύπου: «τι πρέπει να πράξωμεν», «πώς θα το πράξωμεν» και «υπό ποιους όρους και προϋποθέσεις». Το «έθνος» λοιπόν παίρνει την «τύχη» του στα χέρια του και καλεί σε δράση τα μέλη του (τα μέλη του «εθνικού σώματος»). Η επιλογή της «διάδοσης των φώτων», που προκρίνεται από ορισμένους κύκλους, ή του ένοπλου Αγώνα, που προκρίνεται από άλλους, συνιστούν διαφορετικές εκδοχές της ίδιας ιστορικής διαδικασίας: ο ελληνισμός διαλέγε-

18. Σπ. Ασδραχάς, «Οικονομία και νοοτροπίες: η μαρτυρία του Χρονικού των Σερρών, του Νεκτάριου Τέρπου και του Αργύρη Φιλίππιδη», στο *Οικονομία και Νοοτροπίες*, Ερμής, Αθήνα 1998, σσ. 127-210. «Η προνοιακή νοηματοδότηση του συστήματος της κατάκτησης μπορεί να αποδοθεί σχηματικά ως εξής: Το ορθόδοξο γένος έχει υποταγεί στην οθωμανική κοσμική εξουσία και η κατάκτηση από τους αλλόθρησκους είναι δίκαια ποινή ή/και δοκιμασία που επέβαλε ο Θεός στους αμαρτωλούς και στα τέκνα τους», Ν Θεοτοκάς, «Παράδοση και νεωτερικότητα. Σχόλια για το εικονισέναν», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 17, Δεκέμβριος 1992, σ. 353. Βλ. επίσης, Ν .Σαρρής, *Οσμανική πραγματικότητα. Ι. Το δεσποτικό κράτος, ό.π.*, σσ. 292-294.

ται με τον εαυτό του και την ιστορία του και, με αυτήν την έννοια, δρα στον εαυτό του και δημιουργεί την ιστορία του. Στο πλαίσιο αυτό, λοιπόν, θα πρέπει να ενταχθούν και να ερμηνευθούν οι λόγοι (discours) που παράγονται και η ιδεολογική διάπλη στους κόλπους του ελληνισμού.

Οι ιδεολογικοί οραματισμοί και οι πολιτικές προτάσεις αφορούν τη διεκδίκηση του ιδεώδους της ανεξαρτησίας. Παντού γίνεται λόγος για την ανάγκη θεσμικής αναγνώρισης του έθνους, της δυνατότητας σύστασής του ως αυθύπαρκτης πολιτικής οντότητας. Το όραμα του Μαυροκορδάτου, του Κοραή και του Καποδίστρια πραγματώνεται μέσω της διάδοσης της ελληνικής παιδείας στην προσπάθεια αυτοπροσδιορισμού των Ελλήνων ως ιδιαίτερης (εθνικής) ταυτότητας. Στην περίπτωση αυτή η «επανάσταση» θα μπορούσε να είναι «αναίμακτη». Η ίδρυση ελληνικών σχολείων και η συστηματική παραγωγή ελληνικών εκδόσεων θα οδηγούσαν, σε συνδυασμό με την προϊούσα αποδιάρθρωση της οθωμανικής εξουσίας, στο ποθούμενο, την «ελευθερία».

Το εθνικό ιδεώδες, ως πρόταγμα, προσδιορίζεται – τουλάχιστον σε μια πρώτη φάση, – σε αναφορά με την ηγεμονία του ελληνισμού στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που θα επέφερε την αλλαγή της ίδιας της φυσιογνωμίας της. Θα μπορούσαμε να ανακαλύψουμε εδώ «συνέχειες» με την παράδοση που κληροδότησαν τα σχέδια και οι οραματισμοί του Ρήγα σε άλλο, οπωσδήποτε, ιστορικό πλαίσιο και μέσω επιδράσεων που γεννούν νέες ιδέες και προβληματισμούς.

Ο πατριωτισμός του Μαυροκορδάτου, του Κοραή και του Καποδίστρια είναι λιγότερο ριζοσπαστικός από αυτόν του Υψηλάντη και του σκληρού πυρήνα της Φιλικής Εταιρείας. Παραπέμπει περισσότερο σε μορφές πολιτειακού ριζοσπαστισμού, σε οραματισμούς για την εγκαθίδρυση θεσμών διακυβέρνησης οι οποίοι θεμελιώνονται στα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα, στο νόμο (ισονομία) και γενικότερα στα ιδεώδη του Διαφωτισμού. Ο πατριωτισμός τους αναφέρεται κυρίως στο πλέγμα των αντιλήψεων που διαρθρώνονται γύρω από την έννοια του πολίτη (citoyenneté), από αυτό το ιστορικό πλαίσιο αντλεί τα κοινωνικοπολιτικά του συμφραζόμενα.

Η παιδεία των ανθρώπων αυτών, κατά βάση κοσμοπολίτικη, δεν μπορεί παρά μόνο με αυτό το πνεύμα να συλλάβει το πρόταγμα της εθνικής αποκατάστασης. Εκ των υστέρων βέβαια, με δεδομένο ότι το «ποθούμενο» πραγματώθηκε μέσα από τον ένοπλο Αγώνα, το όραμά τους παρουσιάζεται ασαφές, μετέωρο και, σε μια άλλη ανά-

γνωση, «εσφαλμένο». Η «ασάφειά» του, όμως, ερμηνεύεται όταν τοποθετηθούν τα «γεγονότα» στην ιστορική τους διάσταση και προοπτική.

Η δυναμική του εθνικισμού, που εκδηλώνεται με τη μορφή πολεμικών επιχειρημάτων, οφείλεται στην όσμωση των νέων ιδεών με τις προνοιακές αντιλήψεις της κατακτημένης κοινωνίας. Αυτή, άλλωστε, υπήρξε και η ισχύς των νέων ιδεών, στο βαθμό που απορροφούσαν και ενέτασσαν στη λογική τους παραδοσιακές αντιλήψεις που εκλογίκευαν, βέβαια, και νομιμοποιούσαν την κατάκτηση, όπως εκλογίκευαν και νομιμοποιούσαν την εξέγερση στη μορφή της παραδοσιακής επανάστασης.¹⁹ Άλλωστε η ενσωμάτωση και η ανταρσία λειτουργούσαν συμπληρωματικά στην παράδοση της κατακτημένης κοινωνίας· με αυτήν την έννοια, οι εθνικές ιδέες συνάντησαν τόπους υποδοχής και ευρείας, μαζικής απήχησης σε «παραδοσιακά» περιβάλλοντα, χωρίς δηλαδή να είναι απαραίτητη η «συνειδητοποίηση», σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα, την οποία ευαγγελίζονταν ο Μαυροκορδάτος και ο Καποδίστριας ως αποτέλεσμα της διάδοσης της ελληνικής παιδείας.

Όπως, όμως, «ασαφής» φαίνεται να είναι ως προς τους όρους πραγμάτωσής της η ιδέα της «αναίμακτης» επανάστασης και της αποκατάστασης «Νόμιμης Κυβέρνησης των Ελλήνων», άλλο τόσο ασαφής φαίνεται, υπό αυτούς τους όρους, και η ιδέα της Φιλικής Εταιρείας. Βέβαια, το επαναστατικό σχέδιο της Εταιρείας στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στη βοήθεια που αναμένεται από τη μεγάλη δύναμη, τη Ρωσία. Πρόκειται για ιδέα που ανακαλεί στη μνήμη αντιλήψεις περί του «ξανθού γένους» και του ρόλου του ως απελευθερωτή των υποδούλων στον αλλόθρησκο τύραννο χριστιανών αδελφών.²⁰ Η «ασάφεια» αυτής της ιδέας εκβάλλει και στον οργανωτικό τομέα, στον τρόπο προετοιμασίας και επιλογής του χρόνου και του τόπου διεξαγωγής ένοπλου αγώνα. Σε αυτό το επίπεδο, μεταξύ άλλων, εστιάζεται τώρα η κριτική που ασκείται

19. Για την έννοια της παραδοσιακής επανάστασης βλ. Ν. Κοταρίδης, *ό.π.*, σσ. 92-100, Σπ. Ασδραχάς, «Από τη συγκρότηση του αρματολισμού», *ό.π.*, σσ. 231-252, «Οικονομία και νοοτροπίες: η μαρτυρία του Χρονικού των Σερρών, του Νεκταρίου Τέρπου και του Αργύρη Φιλιππίδη», στο *Οικονομία και Νοοτροπίες*, Ερμής, Αθήνα 1998, σσ. 127-210.

20. Για τις σχέσεις των κατακτημένων χριστιανών με τη Ρωσία, βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Στροφή των Ελλήνων προς τους Ρώσους. Η άνοδος της Ρωσικής Δυνάμεως», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, *ό.π.*, τόμ. ΙΑ', σσ. 51-58. Λέαν Βρανούσης, «Ιδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις», στο *ίδιο*, *ό.π.*, σσ. 443-451.

από την πλευρά του Μαυροκορδάτου, του Καποδίστρια και των άλλων δυτικοθερμένων ομογενών.

Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, με την ήδη γνωστή επιστολή του προς τον Δημήτριο Υψηλάντη, στις 27 Οκτωβρίου 1821, δεν προβαίνει μόνο στον απολογισμό των πεπραγμένων στη Δυτική Ελλάδα, αλλά επιχειρεί έναν απολογισμό της κατάστασης εν είδει συνολικής κριτικής απέναντι στο ιδεολογικό και οργανωτικό σχέδιο της Φιλικής Εταιρείας και του Αλέξανδρου Υψηλάντη, ο οποίος ανέλαβε να το πραγματώσει:

«Πώς να μη δακρύση τινάς, όταν ακούη τους αδελφούς του με δάκρυα καταρωμένους τους αιτίους της καταστροφής των; Τώρα πάσχομεν όλοι και ένοχοι και μη. Λέγω «ένοχοι», διότι δεν ημπορώ να ονομάσω παρά ενοχόν την κακοήθειαν των ανθρώπων εκείνων οι οποίοι, εν ω το γένος φανερά επροχώρει και ελπίζετο ίσως και αναιματί η ελευθερία του μετ' ολίγους ενιαυτούς, επετάχυναν δι' ίδια τέλη το πράγμα, εν ω το γένος ήτον ακόμη ανέτοιμον· και τώρα, αφού έγινε τόση αιματοχυσία, δεν έχομεν βεβαίαν την ελευθερίαν μας. Δεν εστάθησαν ολιγώτερον βλαπτικά, (ας με συγχωρήση να το είπω,) και αι προκηρύξεις του αυταδέλφου της. Το ν' αρχίση το έργον με το όνομα της Εταιρίας, εν ω αι ευρωπαϊκαί Δυνάμεις κατεγίνοντο να εξοντώσουν τας γαλλικάς, γερμανικάς και ιταλικάς πολιτικάς εταιρίας· το να μεταχειρισθή το όνομα της Ρωσσίας, εν ω ήτον βέβαιον, ότι η Ρωσσία δεν ήθελε να ενεχθή· το να κηρύξη, ότι η Ελλάς όλη έλαβε τα άρματα, εν ω και τώρα ακόμη εις πολλά μέρη κοιμάται τον πλέον βαθύν ύπνον· το να ονομασθή επίτροπος της ανυπάρκτου Αρχής, ήτις, και αν υπήρχε, δεν είχε κανέν δικαίωμα επάνω εις όλον το έθνος, ήσαν τόσα σφάλματα πολιτικής ασυγχώρητα, τα οποία μας έκαμαν τόσον κακόν, όσον δεν ημπορούσαν να μας κάμουν οι πλέον μεγάλοι εχθροί μας. Αυτά διήγειραν καθ' ημών όλας τας ευρωπαϊκάς Δυνάμεις, αι οποιαί δικαίως μας ενόμισαν όργανα των Ιακωβινών της Ευρώπης. Αυτά μας απεξένωσαν την Ρωσσίαν, ήτις εις κάθε άλλην περίστασιν ημπορούσε προθύμως να μας βοηθήση. Αυτά και ήδη μας κρατούν εις την οδυνηράν κατάστασιν, εις την οποίαν ευρισκόμεθα».²¹

Βέβαια, πρέπει να επισημανθεί ότι η επιστολή του Μαυροκορδάτου, ο οποίος είναι γνώστης της ευρωπαϊκής διπλωματίας, συντάσσεται σε μια χρονική στιγμή κατά

21. Ιωάννης Φιλήμων, *ό.π.*, τόμ. Δ', σσ. 513-514.

την οποία συζητήσεις στους ευρωπαϊκούς πολιτικούς και διπλωματικούς κύκλους και ιδιαίτερα μετά το συνέδριο της Ιερής Συμμαχίας (Λάμπιαχ)²² περιστρέφονται γύρω από το αν η «αρχή της νομιμότητας», η υπεράσπιση δηλαδή των τότε καθεστώτων, κάλυπτε και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθώς επίσης και αν οι ευρωπαϊκές δυνάμεις ήταν αρμόδιες να ασχοληθούν και με την Ελληνική Επανάσταση.²³

Εκείνη την εποχή λοιπόν έχουν ξεσπάσει οι επαναστάσεις στην Ισπανία και την Ιταλία και είναι η διάχυτη η υποψία στους κόλπους της Ιερής Συμμαχίας ότι μεθοδεύεται μια γενικότερη συνωμοσία με στόχο την προσβολή των νόμιμων κυβερνήσεων της Ευρώπης. Ο Μαυροκορδάτος επισημαίνει τον κίνδυνο να χαρακτηριστεί η Ελληνική Επανάσταση «ιακωβίνικη»: στην περίπτωση αυτή θα στραφούν οι ευρωπαϊκές δυνάμεις εναντίον της ελληνικής υπόθεσης. Η ταύτιση της ελληνικής υπόθεσης με τα σχέδια μιας μυστικής, συνωμοτικής εταιρείας, παρόμοιας με αυτές που λειτουργούν στην ιταλική χερσόνησο, θα οδηγούσε την επανάσταση σε αποτυχία.

Παρόμοια κριτική ασκείται και στον τρόπο με τον οποίο η ελληνική υπόθεση συνδέθηκε με τη Ρωσία. Η επίκληση του ονόματος της Ρωσίας υπήρξε σφάλμα, διότι ήταν γνωστή η θέση του Τσάρου απέναντι στις εταιρείες και γενικότερα στην επαναστατική δράση. Η χρήση του ονόματος της Ρωσίας, που είχε, βέβαια, ως στόχο την κινητοποίηση των Ελλήνων λόγω της διάδοσης της ιδέας ότι μια «κραταιά ξένη δύναμη» θα υποστηρίξει τον αγώνα τους, αποδεικνύεται άστοχη ενέργεια. Η Ρωσία τεί-

22. Το Συνέδριο του Λάμπιαχ (Ιανουάριος - Μάρτιος 1821) αποτελεί τη συνέχεια της Διάσκεψης των Ηγεμόνων της Ιερής Συμμαχίας στο Τροπιάου. Τα θέματα της ημερήσιας διάταξης ήταν η αντιμετώπιση των επαναστάσεων της Ισπανίας, της Νεάπολης και του Πεδεμόντιου (Μάρτιος 1821). Την ίδια εποχή (χρονική στιγμή) εκδηλώνεται και η ελληνική επανάσταση.

23. Εμμ. Ι. Ρούκουνας, *ό.π.*, σσ. 46-47. Βλ. και Ιωάννης Φιλήμων, *ό.π.*, τ. 4, σσ. 8-16. Το Συνέδριο υιοθέτησε στάση ουδετερότητας απέναντι στην ελληνική περίπτωση, αλλά η Διακήρυξη του Συνεδρίου (30 Απριλίου/12 Μαΐου 1821), που εξέφραζε τις απόψεις του Μέττερνιχ, παρά τις παραχωρήσεις στη Ρωσία καταδίκασε την ελληνική επανάσταση, έστω και έμμεσα: «[...] Οι ηγεμόνες [...] σεβόμενοι τα δικαιώματα και την ανεξαρτησίαν πάσης νομίμου εξουσίας, εθεώρησαν ως νομίμως μη ούσαν και εναντίον των αρχών, ας θεμελιώ το δημόσιον δίκαιον της Ευρώπης, πάσαν αξιουμένην μεταρρύθμισιν, ενεργουμένην δια της επαναστάσεως και της καθαρής ισχύος. Κατά την διακήρυξιν ταύτην ενήργησαν προς τε τα εν Νεαπόλει συμβάντα, τα εν Πεδεμοντίω, και ως προς εκείνα έτι, άτινα, καίτοι υπό περιστάσεις πολλώ διαφόρους, αλλά δια συνδυασμών επίσης εγκληματικών, παρέδωκαν προ μικρού το ανατολικόν της Ευρώπης μέρος εις ταραχάς ανυπολόγιστους [...]», στο, Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, σσ. 8-9.

νει να αποστασιοποιηθεί από το επαναστατικό εγχείρημα του Υψηλάντη (βλ. καταδί-
κη).

Ο Μαυροκορδάτος εντοπίζει ακόμη ένα πολιτικό σφάλμα στις «βλαπτικές» προ-
κηρύξεις της Εταιρείας, που αφορά το σχεδιασμό και την οργάνωση της επανάστα-
σης. Ήταν σφάλμα να ισχυριστεί ο Αλ. Υψηλάντης ότι ολόκληρη η Ελλάδα επανα-
στατεί, ενώ, όπως αποδεικνύεται, ακόμη και τώρα «κοιμάται τον πλέον βαθύν ύ-
πνον». Απόδειξη ότι το εγχείρημά του δεν είχε «πείσει» όλους τους Έλληνες. Τέλος,
ένα άλλο πολιτικό σφάλμα που εντοπίζει ο Μαυροκορδάτος είναι η ανακήρυξη του
Αλ. Υψηλάντη ως επιτρόπου μιας «ανυπάρκτου Αρχής» που δεν υπήρχε, αλλά και,
αν υπήρχε, δεν είχε κανένα «δικαίωμα» να παρουσιάζεται ως εκπρόσωπος ολοκλη-
ρου του έθνους. Πρόκειται για το ζήτημα της νομιμοποίησης των ενεργειών της Φι-
λικής Εταιρείας αλλά και, κατ' επέκταση, του Δημήτριου Υψηλάντη, ο οποίος
φέρεται πλέον ως ο πληρεξούσιος του Επιτρόπου, ο εκπρόσωπος της «Αρχής», στα
μέρη όπου διεξάγεται ο Αγώνας. Εδώ είναι η πηγή του μέγιστου προβλήματος. Κα-
νείς από τους συμμετέχοντες στην Επανάσταση δεν διαθέτει τη νομιμότητα να επι-
βληθεί στους άλλους. Έτσι, από την αρχή της Επανάστασης, από το ξεκίνημα του
Αγώνα θα υπάρξει ένα μέγιστο πρόβλημα σχετικά με το τι είναι νόμιμο, τι είναι εθνι-
κό και κυρίως ποιος είναι αυτός που το αντιπροσωπεύει, ποιος ομιλεί εκ μέρους του
έθνους και ποιος, τέλος, νομιμοποιείται να πράξει κάτι τέτοιο.

Αυτό είναι το στοίχημα το οποίο όλοι οι συμμετέχοντες έχουν βαλθεί να κερδί-
σουν. Αλλά το στοίχημα της νομιμότητας και της νομιμοποίησης θα κερδηθεί τελικά
και μακροπρόθεσμα από εκείνους που θα διεκδικήσουν και θα υποστηρίξουν από την
αρχή την ανάγκη και τη σημασία συγκρότησης «εθνικής διοίκησης». Σε αυτή την
προσπάθεια θα υπάρξουν και θα αναπτυχθούν αντιπαλότητες οι οποίες λίγο αργότερα
θα λάβουν και το χαρακτήρα ένοπλων συγκρούσεων, με διαφορετικά βέβαια χαρα-
κτηριστικά ανάλογα με τη συγκυρία της δράσης, συγκρούσεις γνωστές ως εμφύλιοι
πόλεμοι.²⁴ Οι εμφύλιοι δεν είναι τίποτε άλλο από τη συνέχεια των πρώτων αυτών
διαφορών και αντιπαραθέσεων, οι οποίες έχουν να κάνουν με τη διεύθυνση του Α-

24. Για τους εμφύλιους πολέμους κατά τη διάρκεια της επανάστασης βλ. Ν. Β. Ροτζώκος, Πολιτικές
και κοινωνικοπολιτισμικές συγκρούσεις στο εικοσιένα: οι προύχοντες της Πελοποννήσου, διδακτο-
ρική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1996, ιδιαίτερα σ. 262 κ. ε.

γώνα και με τον πολιτικό προσανατολισμό τόσο της ελληνικής κοινωνίας, όσο και του υπό σύσταση/διαμόρφωση σύγχρονου δυτικού τύπου κράτους.

Η Ελληνική Επανάσταση εκδηλώνεται λοιπόν τη στιγμή που στην Ευρώπη κυριαρχεί η Ιερή Συμμαχία και η πολιτική της οργανώνεται με στόχο την κατάπνιξη των φιλελεύθερων επαναστατικών κινήσεων.²⁵ Σε τέτοιο διεθνές πολιτικό περιβάλλον εκδηλώνεται η εξέγερση στην Πελοπόννησο και τη Ρούμελη.

Το πρόβλημα γίνεται περισσότερο κατανοητό από τους Έλληνες της διασποράς. Ο Μαυροκορδάτος, προερχόμενος από τον κύκλο της Πίζας, είχε τη δυνατότητα να παρακολουθεί από κοντά την πολιτική κατάσταση της Ευρώπης και τις αλλαγές της διεθνούς πολιτικής σκηνής. Απέδιδε λοιπόν μεγάλη πολιτική σημασία στον τρόπο νομιμοποίησης του επαναστατικού εγχειρήματος. Θα έπρεπε δηλαδή να παρουσιαστεί ο αγώνας των Ελλήνων έτσι ώστε να μην προκαλέσει την ανησυχία και την αντίδραση των ευρωπαϊκών δυνάμεων.

Η «νομιμότητα» του Αγώνα, δηλαδή η προσπάθεια παρουσίασης της ελληνικής υπόθεσης ως μη ανατρεπτικής σε σχέση με το υπάρχον διεθνές καθεστώς, προϋποθέτει την απεμπλοκή της από τις ενέργειες του Γενικού Επιτρόπου της Αρχής της Φιλικής Εταιρείας, του Αλέξ. Υψηλάντη. Επίσης, ο Μαυροκορδάτος δεν εκτιμά τις ικανότητες του πρίγκιπα, καθώς δεν τον συγκαταλέγει στους «μετριοπαθείς και φρόνιμους» ηγέτες που γνωρίζουν να διαχειρίζονται τις υποθέσεις της πατρίδας τους, να προστατεύουν τους ανθρώπους και να μεριμνούν για την ασφάλειά τους. Στα μάτια του, οι ενέργειες του Αλ. Υψηλάντη γίνονται αντιληπτές ως πράξη ανυπακοής απέναντι στο έθνος. Ο «απονενοημένος» πρίγκιπας είναι ο κύριος υπεύθυνος για τα «δεινά» που υφίσταται το έθνος.

Το ερώτημα το οποίο ευλόγως γεννιέται, παρακολουθώντας την έντονη αυτή, ως προς την οξύτητά της, επικριτική στάση απέναντι στις ιδεολογικές και τις πολιτικές επιλογές της Φιλικής Εταιρείας, είναι το εξής: Σε τι συνίσταται το επίδικο αντικείμενο της διαμάχης; Αυτό που πρωτίστως διακυβεύεται στη συγκυρία είναι το ζήτημα της εξουσίας και, γενικότερα, του χαρακτήρα και των προσανατολισμών της ενεργ-

25. Για την κατάσταση στην Ευρώπη (Ιερή Συμμαχία και το Συνέδριο της Βιέννης) εκείνη την εποχή βλ.: A. Debidour, *Histoire Diplomatique de l' Europe 1814-1878*, Tome A' La sainte alliance, Παρίσι 1931, σσ. 17 -69 και 70-98. Εμμαν. Ι Ρούκουνας, *Διπλωματική Ιστορία, 19ος αιώνας*, εκδ. Βιβλιοπωλείον Γρηγόρη, Αθήνα 1977 [α' 975], σ. 20 κ.ε. και Δόμνα Βισβίζη-Δόντα, «Συνέδριο της Βιέννης» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π.*, σσ. 366-375 (ιδιαίτερα τις σσ. 372-374).

γούμενης επανάστασης. Ο Μαυροκορδάτος, ο Ιγνάτιος, κι ο Καποδίστριας ακόμη, αμφισβητούν σαφώς την ηγεμονία της Φιλικής Εταιρείας για την οργάνωση και τη διεξαγωγή του Αγώνα. Χαρακτηρίζοντας άστοχες τις επιλογές της, την ιδεολογική και πολιτική κατεύθυνση που επιχείρησε να προσδώσει στο κίνημα, αμφισβητούν από την ηγεσία της Εταιρείας το δικαίωμα να θεωρεί την Επανάσταση δικό της έργο. Πολύ περισσότερο, θεωρούν ότι οι ηγέτες της Εταιρείας θα πρέπει να παραμερισθούν και να αναλάβουν τη θέση τους νέες πολιτικές δυνάμεις, ικανές να φέρουν εις πέρας το δύσκολο έργο της αποτίναξης του οθωμανικού ζυγού. Με άλλα λόγια, το ερώτημα που τίθεται είναι «ποιος έχει το δικαίωμα να άρχει και εν ονόματι ποιου». Στο πλαίσιο αυτό, το ζήτημα της εξουσίας της Επανάστασης, της οργάνωσης και της διεξαγωγής του Αγώνα δεν είναι αυτονόητο δεδομένο, είναι ζήτημα ανοικτό.

Η κριτική στοχεύει κατευθείαν την ίδια την «Αρχή», τον σκληρό οργανωτικό πυρήνα της Εταιρείας. Με ποιο δικαίωμα παρουσιάζεται αυτή η «αυτόκλητη» Αρχή ως αποκλειστική εκπρόσωπος των συμφερόντων του έθνους; Από πού αντλεί αυτό το δικαίωμα, ποιος της το παραχώρησε; Ποια είναι η πηγή νομιμοποίησής της; Αυτά είναι ζητήματα τα οποία θα πρέπει να τεθούν εν όψει της Επανάστασης και, μάλιστα, εξαρχής και βάσει συλλογικών διαδικασιών. Θα πρέπει να υπάρξουν θεσμοί αντιπροσωπευτικοί, διοίκηση που θα εκφράζει όλους τους επαναστάτες, αρμοδιότητες καθορισμένες βάσει του νόμου. Η Εταιρεία δεν έχει κανένα «κληρονομικού τύπου» δικαίωμα να αυτοπροσδιορίζεται ως ο εκφραστής των δικαίων της Επανάστασης. Εξάλλου, η ίδια η επαναστατική πράξη θέτει για πρώτη φορά το ζήτημα του αυτοπροσδιορισμού του έθνους, της πολιτικής και πολιτειακής του σύστασης, οργάνωσης και λειτουργίας. Επίσης, όπως είδαμε προηγουμένως, η ταύτιση της Επανάστασης με την Φιλική Εταιρεία μόνο δεινά μπορεί να προκαλέσει στο κίνημα. Απαιτείται λοιπόν η αποδέσμευση των αρχών της Επανάστασης από τις αρχές της Εταιρείας και η οργάνωση του κινήματος βάσει αρχών και θεσμών προερχόμενων από τον ευρωπαϊκό κόσμο.

Ο Ιγνάτιος, σε εγκύκλιό του προς τους ιεράρχες, προύχοντες, αρχηγούς και αξιωματικούς του πελοποννησιακού στρατού, στις 18/30 Νοεμβρίου 1821, αναφέρει σχετικά:

«Το μέγα κακόν, το οποίον όσον έπρεπε να φοβήσθε, τόσον καταφρονείτε, με το να το αγνοήτε, είναι η διπλωματική αυτών των Δυνάμεων, ήτις καταγίνεται να κατα-

πίση όχι μόνον την Ευρώπην, αλλά και αυτήν την Ρωσσίαν, ότι το κίνημα των Γραικών δεν είναι εθνικόν, αλλ' ότι ήτο κίνημα μιας Γραικικής εταιρίας, ήτις έχει δεσμούς με τους Καρβουνάριδες της Ιταλίας και με άλλας εταιρίας της Ευρώπης, αι οποίαι προσπαθούν μυστικά να ανατρέψωσι τα καθεστώτα, και με μίαν νέαν επανάστασιν να δώσωσι νέαν μορφήν εις όλην την Ευρώπην.

Ψεύδονται οι Μινίστροι, οι φίλοι της Τουρκίας; όχι. Αληθεύουν κατά πάντα; ούτε. Ας το εξετάσωμεν.

Ότι το κίνημα δεν ήτον εθνικόν, τούτο δεν εμβαίνει εις αμφιβολίαν, διότι όχι μόνον το Γένος δεν το ήξευρε και δεν είχε περί τούτου διόλου προϋπάρχουσαν είδησιν, αλλά και πολλοί ομογενείς, όντες μέλη της εταιρίας, δεν είχαν είδησιν, αλλά το έμαθαν και αυτοί, ως ημείς οι άλλοι, από τας προκηρύξεις του Υψηλάντου. Οι Μινίστροι λοιπόν κατά τούτο αληθεύουν, και έχουν και τας εγγράφους προκηρύξεις του Υψηλάντη προς απόδειξιν και βεβαίωσιν, όσων λέγουν.

Ότι είναι εταιρία εις την Ευρώπην, ότι καταγίνονται ή να υποτάξωσι τους βασιλείς και να τους δώσωσι νόμον, ή να αναποδογυρίσωσι τους θρόνους, και τούτο είναι εις όλους γνωστόν· όθεν αληθεύουν και κατά τούτο οι Μινίστροι.

Ψεύδονται δε λέγοντες, ότι η Γραικική εταιρία έχει δεσμούς με τας άλλας εταιρίας της Ευρώπης, ή ότι είχεν απ' αρχής και είναι κλάδος των.

Ψεύδονται, όταν διΐσχυρίζονται να αποδείξωσιν, ότι ο πόλεμος δεν είναι εθνικός, διότι η Οθωμανική διοίκησις τον έκαμεν εθνικόν με την παραφροσύνην της, και με όσα έλαβε μέτρα να υβρίση την θρησκείαν και να παιδεύση όλον το Γένος δια μερικήν αποστασίαν.

Αν δεν ψεύδονται εν γνώσει, δια να φυλάξωσι την Τουρκίαν ή αν πιστεύουν τα όσα λέγουν, τούτο ημπορεί να αποδειχθή. Βέβαιον είναι, ότι οι Γραικοί βεβαιώνουν με το φέρσιμόν των, όσα εκείνοι λέγουν, επειδή διοίκησις δεν υπάρχει, και επειδή τα πράγματα τρέχουν, όπως άρχισαν, και η αρχή των εδόθη από την εταιρίαν. Ποίοι είναι εταίροι, και ποίοι όχι, δεν είναι γνωστόν ούτε εις τους Γραικούς. Πως ημπορούν να το ηξεύρωσιν οι ξένοι; Και διατί να πιστεύσωσιν ημάς, οίτινες βεβαιώνομεν με τα πράγματα και με το φέρσιμόν μας, όσα θέλομεν να αναιρέσωμεν με ψιλούς λόγους;»²⁶

Η επανάσταση των Ελλήνων έχει ταυτισθεί με τα ανατρεπτικά/στασιαστικά κινήματα της Ευρώπης που είναι διαποτισμένα από την ιακωβίνικη ιδεολογία και συνι-

26 Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, τόμ. Δ', σσ. 519-520.

στούν τον μέγιστο κίνδυνο για το ευρωπαϊκό status quo. Σύμφωνα με τον Ιγνάτιο, η ταύτιση και η ανησυχία που προκαλείται στους ευρωπαϊκούς πολιτικούς και διπλωματικούς κύκλους είναι, μέχρι ενός ορισμένου βαθμού, δικαιολογημένη. Παραδέχεται ότι ο κύριος υπεύθυνος για την εικόνα που παρουσιάζεται είναι ο Υψηλάντης και γενικότερα η Φιλική Εταιρεία.

Το κίνημα δεν εκδηλώθηκε ως «εθνικό», ως η εξέγερση ενός χριστιανικού έθνους ενάντια στην οθωμανική, αλλόθρησκη και αλλοεθνή τυραννία, αλλά ως κίνημα εταιριστών, μιας δράκας συνωμοτών σαν κι αυτούς που δρουν στον ευρωπαϊκό χώρο με σκοπό τη διασάλευση της διεθνούς έννομης τάξης. Ο Υψηλάντης και η Εταιρεία έδρασαν αυθαίρετα και δεν φρόντισαν να συμπεριλάβουν στα σχέδιά τους το μεγαλύτερο μέρος του ελληνισμού. Τα σύμβολα του κινήματός τους, οι προκηρύξεις τους, μαρτυρούν για του λόγου το αληθές.

Δεν θα πρέπει λοιπόν να αποδίδονται ευθύνες στους Ευρωπαίους για την αρνητική στάση τους απέναντι στην Επανάσταση αλλά στους ίδιους τους πρωτεργάτες της εν λόγω κίνησης. Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις αντιμετωπίζουν την κατάσταση με γνώμονα το συμφέρον τους –και αυτό θεωρείται θεμιτό. Οι Έλληνες λοιπόν θα πρέπει να αλλάξουν την εικόνα που έχει δημιουργηθεί, να δώσουν νέο πρόσωπο στην Επανάσταση, αποδεκτό και σεβαστό. Θα πρέπει πρωτίστως να προπαγανδίσουν τον «εθνικό» χαρακτήρα του κινήματος. Να δηλώσουν ότι πρόκειται, δηλαδή, για επανάσταση εναντίον του Σουλτάνου με στόχο την αποκατάσταση των «δικαίων» του ελληνικού έθνους.

Το κίνημα τω Ελλήνων είναι «εθνικό» και άρα δίκαιο. Δεν σχετίζεται με ριζοσπαστικές/ανατρεπτικές ιδέες και κινήσεις· εκφράζει τη βούληση ενός χριστιανικού/πολιτισμένου έθνους να αποτινάξει τον οθωμανικό ζυγό και να διεκδικήσει την πολιτική του ύπαρξη. Θα πρέπει λοιπόν να φανεί και έμπρακτα ότι το επαναστατημένο έθνος πορεύεται προς αυτή την κατεύθυνση και, κατά συνέπεια, δικαίως ζητά την συμπαράσταση των Ευρωπαίων. Ο Ιγνάτιος θεωρεί επιτακτική την ανάγκη σύστασης «Εθνικής Διοίκησης», που θα επιβάλλει την οργάνωση και την τάξη και θα εξαναγκάσει τις ευρωπαϊκές δυνάμεις να αλλάξουν στάση απέναντι στην Επανάσταση. Στην ίδια εγκύκλιο προς τους Πελοποννήσιους προύχοντες και στρατιωτικούς, ο Ιγνάτιος αναφέρει σχετικά:

«[...] Όταν τα πράγματα αναιρούν τους λόγους μου, όταν επιμένετε εις την πολυαρχίαν ή αναρχίαν, και όταν δεν συστήσετε διοικήσιν, οι εχθροί του Γένους θέλουν υπερισχύσει, η Ευρώπη θέλει ιδεί εις τους Γραικούς εν σώμα αποστατών, βλαπτικών εις το εμπόριόν της και κινδυνώδες, ως κακόν παράδειγμα εις τους λαούς της· θέλει ενωθή όλη, και πιθανόν να φέρη και την Ρωσσίαν με το μέρος της, και τότε πρέπει μόνοι σας να κάμετε τον πόλεμον με όλον τον κόσμον.

Η Ρωσσία μας εβοήθησε και μας βοηθεί, επειδή εβεβαιώθη, ότι οι Τούρκοι δεν κατατρέχουν τους αποστάτας, αλλά το Γένος όλον και την θρησκείαν. Την δε αποστασίαν του Υψηλάντη την κατέκρινε δημοσίως ο Αυτοκράτωρ, και είναι εναντίος των εταιριών, διότι ηξεύρει, ότι έχουν σκοπούς να ταράξωσι την ησυχίαν της Ευρώπης.

Δια να μείνη λοιπόν η Ρωσσία με ημάς, και να μη την λάβωσιν οι εχθροί του Γένους με το μέρος των, πρέπει να βεβαιωθή, ότι, αφ' ου το Γένος εβιάσθη να λάβη τα όπλα εις τας χείρας δια την ύπαρξιν του, εταιρία πλέον δεν υπάρχει, και τούτο δεν γίνεται, εάν δεν συστηθή Διοίκησιν Εθνικήν, και να το βεβαιώση δια της προκηρύξεώς της».²⁷

Η σύσταση «Εθνικής Διοίκησης» αναδεικνύεται στο μέγιστο πολιτικό και διπλωματικό πλεονέκτημα των επαναστατών. Παράλληλα, καθίσταται αναγκαία για τον προσεταιρισμό της Ρωσίας. Είναι άξιο παρατήρησης ότι ο Ιγνάτιος απογυμνώνει τη Φιλική Εταιρεία από τη διάχυτη φημολογία που τη συνοδεύει, ότι δηλαδή πίσω από τις ενέργειες της υπάρχει μία «μεγάλη δύναμη». Η πολιτική της Ρωσίας είναι ενάντια σε κάθε είδους «αταξία» που οδηγεί σε πολιτική αποσταθεροποίηση και ανωμαλία. Η δημόσια αποκήρυξη του Αλέξανδρου Υψηλάντη και του κινήματός του μαρτυρεί τη στάση της Ρωσίας απέναντι σε τέτοιου τύπου κινήματα. Η «Εθνική Διοίκηση» εμφανίζεται στο λόγο του Ιγνατίου ως το «αντίπαλο δέος» της Φιλικής Εταιρείας.

Το ζήτημα πολιτικής οργάνωσης της Επανάστασης, με όρους συγκεντροποίησης της εξουσίας και ενοποίησης των πολιτικών δυνάμεων του έθνους, τίθεται με ρητό και σαφή τρόπο ως το μέγιστο διακύβευμα της συγκυρίας. Ο Ιγνάτιος, στην εν λόγω επιστολή, προτείνει ένα «σχέδιο» διοίκησης:

27. Στο ίδιο, σ. 520.

«Η διοίκηση σας λοιπόν έπρεπε, να ήναι πλέον δυνατή από την τουρκική, και εν ταυτώ δικαία, φιλόανθρωπος και θεμελιωμένη επάνω εις την ισονομίαν, ώστε όλοι οι κάτοικοι να εύρωσι τα συμφέροντα εις την νέαν Διοίκησιν, να την αγαπήσωσι, να την σέβωνται και υποτάσσωνται χωρίς βίαν, εις όσα προστάζει, και να γνωρίσωσιν, ότι εις μίαν τοιαύτην καλήν Διοίκησιν θέλουν ευρεί τόσον αυτοί, όσον και οι απόγονοί των, την ευτυχίαν των».

«Όταν ευσταίνεται κατ' αυτόν τον τρόπον η Πελοποννησιακή Διοίκησης, έπρεπε να γενή και δευτέρα σκέψις, δια να συστηθή και μία γενική Εθνική προσωρινή Διοίκησης από απεσταλμένους των ελευθέρων τόπων, δια να ευρεθή ο τρόπος να ενωθώσι τα συμφέροντα όλου του γένους· δια να γίνωνται τα πολεμικά κινήματα σύμφωνα· δια να εμβώσιν εις τάξιν τα εισοδήματα των ελευθέρων επαρχιών· δια να εξετασθή η ποσότης των εξόδων, και πόθεν αυτά τα έξοδα ημπορούν να προμηθεύωνται· δια να γενή φροντίς περί δανείων, όταν τα εισοδήματα δεν επαρκούν εις τας παρούσας χρείας· δια να κρατηθή η θαλασσία δύναμις, από την οποίαν κρέματα το παν, και να γενή φροντίς, πόθεν αυτή η δύναμις θέλει έχει τα έξοδά της, διότι τόσον μέγα βάρος δεν ημπορούν να το βαστάξωσι τρία μόνον νησιά· δια να ηξεύρωσι τόσον οι έξω ομογενείς, όσον και οι ξένοι, που πρέπει να διευθύνωνται, όταν έχωσιν ή ωφέλιμα πράγματα να προβάλωσιν, ή βοήθειαν να στείλωσι· δια να εμφραγώσι τα στόματα των εχθρών του Γένους, οίτινες κηρύττουν τους Γραικούς αποστάτας, ληστές και φιλοταράχους· και δια να μάθη τέλος πάντων η Ευρώπη, ότι υπάρχει Διοίκησης Γραικική, την οποίαν, αν ευθύς δεν γνωρίση, όταν ιδη, ότι είναι αξία της προσοχής της, και ότι πρέπει, και είναι καιρός, να την γνωρίση».²⁸

Τα χαρακτηριστικά της Διοίκησης είναι η σταθερότητα, το δίκαιο, η φιλανθρωπία και η ισονομία. Η σταθερότητα της Διοίκησης θα προσδώσει κύρος και δύναμη στην Επανάσταση και μάλιστα τη στιγμή κατά την οποία η οθωμανική διοίκηση παρουσιάζεται αδύναμη και ανίκανη να ελέγξει τις φυγόκεντρες τάσεις που παρατηρούνται

28. Στο ίδιο, σ. 518. Παρόμοιες απόψεις για τη Διοίκηση διατυπώνει και ο Κ. Πολυχρονιάδης, ο οποίος βρίσκεται στην Πίζα, κοντά στον μητροπολίτη Ιγνάτιο. Βλ. την επιστολή του Κ. Πολυχρονιάδη προς τον Δ. Υψηλάντη, 5 Ιανουαρίου στο Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, «Ειδήσεις και κρίσεις περί του αγώνος 1821-1824 εκ του αρχείου Δ. Ποστόλακω», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας*, τόμ. 12 (1957-1958), σσ. 24-32. Αποσπάσματα αυτής της επιστολής βλ. και στο Ι. Φιλήμων, *ό.π.*, σσ. 349-350· να σημειωθεί εδώ ότι οι περικοπές που παραθέτει ο Φιλήμων διαφέρουν από τις αντίστοιχες παραγράφους όπως παρατίθενται από τον Φ. Μπουμπουλίδη.

στο οθωμανικό περιβάλλον. Τα άλλα τρία χαρακτηριστικά γνωρίσματα παραπέμπουν περισσότερο στους όρους νομιμοποίησης της εξουσίας και της αποδοχής της από την πλευρά των επαναστατών. Η νομιμότητα της εξουσίας θεμελιώνεται στην «ισονομία», σε αρχές και κανόνες που αναφέρονται στο δημόσιο συμφέρον και καθιστούν τη διοίκηση εκφραστή και υπερασπιστή των συμφερόντων ολόκληρου του εθνικού σώματος. Η Διοίκηση που θα σέβεται και θα τηρεί τους προαναφερθέντες κανόνες θα είναι γενικά αποδεκτή, θα έχει κύρος, σταθερότητα και, κυρίως, θα συγκεντρώνει την αγάπη και την αμέριστη αφοσίωση των επαναστατών. Η εξουσία, με άλλα λόγια, θα πρέπει να στηρίζεται σε αρχές δικαίου και όχι στη βία και τον εξαναγκασμό.

Οι Έλληνες επαναστάτησαν ακριβώς για να διεκδικήσουν και να κατοχυρώσουν αυτά τα «φυσικά» ατομικά και πολιτικά δικαιώματα και τις ελευθερίες που τους στερούσε το οθωμανικό καθεστώς. Θέτουν, λοιπόν, σε κίνδυνο τη ζωή τους, με σκοπό την απόκτηση της «ελευθερίας» και της «ευτυχίας» των ιδίων και των απογόνων τους. Η «υποταγή» που απαιτεί η εξουσία –μάλιστα σε καιρό πολέμου– θα πρέπει να αντλείται από το σεβασμό, την αφοσίωση, την πίστη ότι συντελείται έργο για το «γενικό καλό». Η Διοίκηση θα πρέπει να εμπνέει, να δίνει όραμα, ελπίδα και ζωή στους πατριώτες Έλληνες, ώστε να την εμπιστεύονται και να τηρούν με ευλάβεια τις εντολές της.

Ο Ιγνάτιος, στην επιστολή του, προσδιορίζει τις αρχές της Επανάστασης. Βάσει αυτών των αρχών, η Επανάσταση των Ελλήνων τοποθετείται σε διαφορετικό πλαίσιο και προοπτική τόσο από τα γιακωβίνικα ανατρεπτικά κινήματα της εποχής, όσο και από το οθωμανικό σύστημα διακυβέρνησης. Έτσι, ένας λαός που επαναστατεί και θέτει τους προαναφερθέντες στόχους, αξίζει τη γενική συμπαράσταση του πολιτισμένου/ευρωπαϊκού κόσμου. Ταυτόχρονα, βέβαια, οι προτάσεις του Ιγνατίου για τη συγκρότηση «Εθνικής Διοίκησης» συνιστούν μια από τις αντιφατικές διαδικασίες που γέννησε η δυναμική της επανάστασης τονίζοντας με κατηγορηματικό τρόπο την αναντιστοιχία του εισαγόμενου θεσμικού πλαισίου, βασισμένο σε φιλελεύθερα αστικά πρότυπα εμπνευσμένα από την πρόσφατη δυτικοευρωπαϊκή εμπειρία, με μια έντονα παραδοσιακή κοινωνία.²⁹

29. «Για τον Ιγνάτιο η Επανάσταση είναι μία πράξη ανυπακοής, τουλάχιστον έτσι φοβάται ότι θα χαρακτηριστεί από τις συντηρητικές ευρωπαϊκές Δυνάμεις. Γι' αυτό συμβουλεύει την εξαφάνιση

Η επανάσταση στην Πελοπόννησο και τη Ρούμελη συνιστά πλέον πραγματικότητα. Ήδη έχουν τεθεί σε λειτουργία μηχανισμοί πολιτικής οργάνωσης και διεξαγωγής του Αγώνα σε τοπικό επίπεδο υπό την ηγεσία των παραδοσιακών προυχοντικών ομάδων και των στρατιωτικών, που, επωφελούμενοι από τον πόλεμο, διεκδικούν συμμετοχή στην άσκηση της εξουσίας. Ταυτόχρονα, σημαντική πολιτική δύναμη αποκτά ο Δημήτριος Υψηλάντης, φέροντας τον τίτλο του πρίγκιπα και του εκπροσώπου της Αρχής, συνεπικουρούμενος βέβαια και από επιφανή στελέχη της Φιλικής Εταιρείας.

Την ίδια εποχή ο Μαυροκορδάτος επιχειρεί να οργανώσει πολιτικά τη Δυτική Στερεά Ελλάδα. Η Φιλική Εταιρεία κατά την περίοδο αυτή διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο. Ο Δ. Υψηλάντης παρουσιάζεται στην Πελοπόννησο με τα καλύτερα διαπιστευτήρια, ως ο ηγέτης που θα αναλάβει στα χέρια του τις τύχες του επαναστατημένου έθνους. Η ιδεολογική επίδραση που ασκούν η Φιλική Εταιρεία και ο Υψηλάντης στους επαναστατημένους είναι μεγάλη, καθώς μάλιστα οι ενέργειές τους και η ιστορία τους τους συνδέουν με τους ομόθρησκους Ρώσους και τα θρυλούμενα για επικείμενο ρωσοτουρκικό πόλεμο. Ο ίδιος ο Υψηλάντης αυτοπροσδιορίζεται ως ο «πληρεξούσιος του Γενικού Επιτρόπου της Αρχής» και ως εκ τούτου «δικαιωματικά» διεκδικεί όλες τις εξουσίες, δηλαδή τη μονοπώληση της εξουσίας.

Βέβαια, οι πρώτες αντιδράσεις από την πλευρά των τοπικών ηγεμόνων, των προυχόντων, απέναντι στα σχέδια και τις αιτιάσεις του πρίγκιπα έχουν αρχίσει να διαφαίνονται. Οι πολιτικοί σχεδιασμοί του Υψηλάντη και της Φιλικής Εταιρείας βρίσκονται σε αντίθεση με τους ήδη υπάρχοντες θεσμούς εξουσίας και, ουσιαστικά, διακυβεύουν την κυριαρχία των προυχόντων στις επαρχίες. Πράγματι, ο Υψηλάντης

κάθε στοιχείου εταρισμού που θα έδινε τη δυνατότητα στους εχθρούς της ελληνικής ελευθερίας να συνδέσουν τη συνωμοτική προπαρασκευή του Αγώνα με τα φιλελεύθερα ευρωπαϊκά κινήματα (καρμποναρισμός κλπ.). Φυσικά και για τον Ιγνάτιο ο δρόμος της επιστροφής στο οθωμανικό status quo ήταν κλειστός. Η κρατική συγκρότηση του έθνους ήταν η λύση που θα δημιουργούσε μια νέα νομιμότητα στη θέση εκείνης που είχε καταλύσει η αντιοθωμανική εξέγερση, νομιμότητα που μόνη αυτή θα εξασφάλιζε την ουδέτερη και, σε μερικές περιπτώσεις, φιλική στάση των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Αν η νέα εθνική Διοίκηση ήταν στη σκέψη του Ιγνατίου μια συντηρητική απάντηση στην επαναστατική ρήξη, σηματοδοτούσε ταυτόχρονα μια ανώτερη μορφή εθνικής συνειδητοποίησης και αποτελούσε μια ιδιοφυή συμβολή στην παραπέρα σταθεροποίηση του Αγώνα. Ήταν μια από τις αυτονόητα αντιφατικές διαδικασίες μέσα από τις οποίες προωθήθηκε η κρατική υπόσταση του νέου Ελληνισμού». Βλ. Βασ. Παναγιωτόπουλος, «Κάτι έγινε στην Πίζα το 1821», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 5, Ιούνιος 1986, σσ. 180-181.

και το επιτελείο του προτείνουν ριζικές αλλαγές σχετικά με τους όρους πολιτικής οργάνωσης και διαχείρισης του Αγώνα, παραβιάζοντας κατεστημένες σχέσεις δύναμης και ισορροπίας στις τοπικές κοινωνίες. Ουσιαστικά, αμφισβητεί την κυριαρχία των προυχόντων και σκοπεύει να τους εντάξει υπό τις διαταγές του, προτείνοντας ένα συγκεντρωτικό σύστημα πολιτικής διακυβέρνησης, στο πλαίσιο του οποίου ο ίδιος θα κατέχει την απόλυτη κυριαρχία.

Τα σχέδια του πρίγκιπα δεν βρίσκουν βέβαια σύμφωνους τους προύχοντες, καθώς αντιλαμβάνονται ότι με τον τρόπο αυτό οι ίδιοι παραγκωνίζονται και περιθωριοποιούνται. Δεν βρίσκουν, όμως, σύμφωνο και τον Μαυροκορδάτο, όπως επίσης και τον Ιγνάτιο, τον Πολυχροσιάδη, τον Πραΐδη, τον κύκλο των Ελλήνων που είτε παρακολουθούν τις εξελίξεις από την Ευρώπη είτε παρευρίσκονται στους τόπους των πολεμικών επιχειρήσεων. Σύμφωνα με τη λογική των ανθρώπων αυτών, η Επανάσταση ελέγχεται από τη Φιλική Εταιρεία. Εάν ο πρίγκιπας υπερισχύσει και κατορθώσει να πραγματοποιήσει τα σχέδιά του, το κίνημα θα πάρει μορφή εντελώς άλλη από αυτήν που οι ίδιοι ευαγγελίζονται και ευελπιστούν. Η αντίρρησή τους δεν έχει να κάνει με την προσπάθεια συγκέντρωσης της εξουσίας και ενοποίησης των επαναστατικών δυνάμεων που επιχειρείται από τη Φιλική Εταιρεία και τον πρίγκιπα. Έχει να κάνει με το ζήτημα της ηγεσίας, των προσανατολισμών και του χαρακτήρα της, της θεσμικής της συγκρότησης και της ιδεολογίας της. Δεν σκοπεύουν με κανένα τρόπο να παραχωρήσουν την απόλυτη εξουσία στον Υψηλάντη και το επιτελείο του, ένα σύνολο ακραίων ριζοσπαστών με ανατρεπτικές πολιτικές αντιλήψεις και ένθερμων υποστηρικτών του γιακωβινισμού. Θεωρούν ότι, στην περίπτωση που επικρατήσουν ο Υψηλάντης και το επιτελείο του, η Επανάσταση θα παρεκτραπεί προς ακραίες μορφές ριζοσπαστισμού που θα προκαλέσουν την αντίδραση των ευρωπαϊκών πολιτικών δυνάμεων.

Το κίνημα θα χαρακτηριστεί –και δικαίως – «καρμπονάρικο», ανατρεπτικό, που στόχο έχει την πρόκληση πολιτικής αστάθειας και ανωμαλίας. Επίσης, όμως, οι ιδέες και τα σχέδια του Υψηλάντη και των Φιλικών βρίσκονται στον αντίποδα των δικών τους πολιτικών αρχών για την οργάνωση της εξουσίας και τη διεξαγωγή του Αγώνα της Ανεξαρτησίας. Πρόκειται για αρχές που παραπέμπουν σε έναν μετριοπαθή πολιτικό φιλελευθερισμό, προσαρμοσμένες βέβαια στον πολιτικό πολιτισμό των επαναστατημένων πληθυσμών της Πελοποννήσου και της Ρούμελης.

Ο Μαυροκορδάτος, σε επιστολή του προς τον Δ. Υψηλάντη (27 Οκτωβρίου 1821), προτείνει συγκεκριμένα μέτρα αντιμετώπισης του προβλήματος της πολιτικής οργάνωσης του Αγώνα. Καυστικός όσον αφορά την κριτική του απέναντι στο κίνημα του αδελφού του Αλέξανδρου και τις ενέργειες της Φιλικής Εταιρείας, ουσιαστικά προτρέπει τον Δ. Υψηλάντη να εγκαταλείψει τις ιδέες του για απόλυτη κυριαρχία στον επαναστατημένο χώρο και να συνεργαστεί με τους άλλους επαναστάτες, ώστε να βρεθεί πολιτική λύση στο ζήτημα της ηγεσίας της Επανάστασης:

«Αλλά τι πρέπει να γίνη; θέλει ειπέ η εκλαμπρότης της. Τώρα το γένος έλαβεν εις χείρας τα όπλα· τι να κάμωμεν; Αν θέλωμεν να σώσωμεν το γένος, αν ήμεθα αληθείς πατριώται, να κάμωμεν εκείνο, οπού ο καλός πατριώτης, και ο μόνος, εις του οποίου την βοήθειαν πρέπει να ελπίσωμεν, μας συμβουλεύει. Ν' αφήσωμεν τα ονόματα αρχηγών και πληρεξουσίων και επιτρόπων· να οργανίσωμεν την διοίκησιν από τους ιδίους εντοπίους, των οποίων να γενώμεν ημείς οδηγοί, καθ' όσον δυνάμεθα· να την συγκεντρώσωμεν εις ολίγας χείρας, εν όσω να προσκαλέσωμεν κανένα υποκείμενον, οίος ο πρίγκιψ Ευγένιος ή ο κόμης Καποδίστριας, ή πας τις άλλος ικανώτερος ημών· να αφήσωμεν όλα τα ξένα, και να εναγκαλισθώμεν όλα τα εθνικά σχήματα· να αφήσωμεν, ό,τι μας κάμνει υπόπτους εις τας ευρωπαϊκάς Δυνάμεις, ως μετέχοντας των Ιακωβινικών φρονημάτων· να παραστήσωμεν εις την Ευρώπην τα δίκαιά μας όχι με παχείας λέξεις, αλλά με λακωνισμόν άξιον των προγόνων μας και με μετριοφροσύνην. Εκ τούτων ημπορεί να πορισθή και άλλα πολλά η εκλαμπρότης της. Εγώ όμως ευχαριστούμαι εις αυτά, και προ πάντων λέγω, ότι πρέπει να κατορθώσωμεν να ενώσωμεν τους ανθρώπους, δια να συστηθή η διοίκησις. Γράφω και προς τους Πελοποννησίους και συμβουλεύω τα αυτά. Αν ακουσθώ, είμαι έτοιμος να τρέξω να ενωθώ μεθ' υμών εις την Πελοπόννησον· αν αφ' ετέρου μέρους ιδώ, ότι δι' ίδια τέλη ή πάθη αμελείται το κοινόν καλόν, δεν έχω τι άλλο να κάμω, ειμή αφ' ενός μεν μέρους να πασχίσω να δουλεύσω την πατρίδα εδώ, οπού ευρίσκομαι, όσον και όπως ημπορώ· αφ' ετέρου δε να εκδώσω εις τύπον και να διαδώσω εις όλην την Ελλάδα, ποια βλέπω ότι είναι τα αληθή συμφέροντά της και εις ποιους χρεωστεί την δυστυχίαν της· να φανερώσω δε και εις τον σεβάσμιον Ιεράρχην όλα μου τα πρακτικά, δια να γνωστοποιήση, όπου δει· τέλος να κηρύξω εις όλην την Ευρώπην αυτήν, εις τι αγωνίζομαι,

διότι δεν επιθυμώ, ούτε εις την παιρίδα να βλασφημηται το όνομά μου, ούτε εις την Ευρώπην να διασύρεται».³⁰

Με τους όρους με τους οποίους θέτει το ζήτημα της εξουσίας ο Μαυροκορδάτος, ακυρώνονται όλες οι ενέργειες και τα πολιτικά σχέδια της Εταιρείας για καθηγεμόνευση της Επανάστασης. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η επισήμανση του Μαυροκορδάτου ότι οι αρχές/βάσεις/θεμέλια της πολιτειακής οργάνωσης του Αγώνα θα πρέπει να είναι «εθνικές/α» και όχι «ξένες/α». Με τον όρο «ξένες/α» νοούνται τα πολιτικά σχέδια της Φιλικής Εταιρείας, τα «εταιρικά» πολιτικά πρότυπα διακυβέρνησης που απάδουν προς τον χαρακτήρα μιας εθνικού τύπου επανάστασης. Οι επαναστάτες έχουν πλούσια πολιτική παράδοση και εμπειρία, στην οποία θα μπορούσε κανείς να στηριχθεί προκειμένου να συσταθεί εθνική διοίκηση. Αυτό που χρειάζεται, κυρίως, είναι οι ικανοί ηγέτες, με την απαραίτητη πολιτική σκευή, δηλαδή άνθρωποι που να είναι γνώστες των ευρωπαϊκών υποθέσεων, σώφρονες και μετριοπαθείς, ώστε να καθοδηγήσουν τον Αγώνα με σύνεση και ασφάλεια.

Είναι σαφής ο διαχωρισμός που επιχειρείται ανάμεσα στα «ιακωβίνικα φρονήματα» και τα «εθνικά φρονήματα» που θα πρέπει να διέπουν τον μέλλοντα αρχηγό του υπό συγκρότηση κράτους. Με την υπόμνηση αυτή έμμεσα αποδοκιμάζεται και ο ίδιος ο πρίγκιπας με το επιτελείο του. Επίσης, ο Μαυροκορδάτος, υποδεικνύοντας τον Καποδίστρια ως έναν πιθανό υποψήφιο αρχηγό/ηγέτη της Επανάστασης, φαίνεται να μην θεωρεί τον Υψηλάντη ικανό να διαδραματίσει έναν παρόμοιο ρόλο.

Επίσης, ο Μαυροκορδάτος αφήνει να εννοηθεί πως αν δει ότι δεν εισακούονται οι απόψεις του και η κατάσταση διαιωνίζεται ως έχει, δηλαδή ότι «δι' ίδια τέλη ή πάθη αμελείται το κοινόν καλόν», θα αναγκαστεί να καταφύγει στον Τύπο και να καταγγείλει σε ολόκληρο τον κόσμο τις πρακτικές και τις μεθοδεύσεις της Φιλικής Εταιρείας και του Υψηλάντη. Επίσης, θα ενημερώσει σχετικά τον Ιγνάτιο, και αυτός με τη σειρά του τον Καποδίστρια. Ο Μαυροκορδάτος γνωρίζει τη δύναμη της θετικής ή αρνητικής προπαγάνδας και τη χρησιμοποιεί ως απειλή προς τον Υψηλάντη.

Παρόμοιες απόψεις θα διατυπώσει ο Μαυροκορδάτος και σε μία επιστολή του από το Άργος, στις 12 Δεκεμβρίου 1821, προς τους αδερφούς Κουντουριώτη:

30. Στο ίδιο, σ. 514.

«Προ εξ επτά ημερών έφθασα εδώ, και έλαβον την ευχαρίστησιν να γνωρισθώ μετά των καλών συναδέλφων και συμπατριωτών Σας, οι οποίοι θέλουν σας πληροφορήσει μίαν ημέραν πόσον και πως ηγωνίσθην και αγωνίζομαι δια το καλόν της πατρίδος· αν δεν κατορθωθή, δεν είναι σφάλμα μου· ας όψωνται όσοι ακρίτως έρριψαν το έθνος εις τον παρόντα αγώνα, προτού να το προετοιμάσωσιν ως έδει, και αφ' ου το έρριψαν, ούτε οι ίδιοι εστοχάσθησαν πως να το σώσουν, ούτε τους συμβουλεύοντας αυτούς ήκουσαν, και την ένωση του έθνους εμπόδισαν εις ίδια τέλη, διεγείροντες τον αμαθή και κακοήθη λαόν, και φέροντες σκάνδαλα, εν ω έπρεπε να φανώσι μεσάζοντες και κήρυκες της παύσεως των παθών, και της ενώσεως των μικρών και μεγάλων, των δυνατών και αδυνάτων. Όλα αυτά έγιναν· τώρα χρειάζεται διόρθωσις· συνηγωνίσθην δι' αυτήν μετά των συμπατριωτών Σας, και αν θελήσουν και οι άλλοι, ημπορεί να γίνη τι· άλλως δεν θέλει μείνει εις ημάς, ειμή η ευχαρίστησις της συνειδήσεώς μας, ότι επράξαμεν δηλαδή όπως αυτή μας υπαγόρευε».³¹

Ο Μαυροκορδάτος θα επαναλάβει και εδώ τη γνώμη του για το κίνημα του Υψηλάντη, το οποίο ενεργήθηκε χωρίς την κατάλληλη προετοιμασία και σε μη ευνοϊκή για τους Έλληνες χρονική στιγμή. Η κριτική του, όμως, συγκεκριμενοποιείται αυτή τη φορά και σχετίζεται με τις δυσκολίες που υπάρχουν για τη σύγκληση «Εθνικής Βουλής» και τη συγκρότηση «Εθνικής Διοίκησης», τις οποίες ο Μαυροκορδάτος χρεώνει στην «άκριτη» κίνηση της εξέγερσης. Το «άκριτο» κίνημα φανερώνει την αδυναμία των υπευθύνων του να κατανοήσουν τις πραγματικές ιστορικές συνθήκες, καθώς επίσης και την αντικειμενική κατάσταση των «Ελλήνων», οι οποίοι δεν είχαν φθάσει ακόμη σε ένα τέτοιο πολιτικό επίπεδο για να διεκδικήσουν για τον εαυτό τους ξεχωριστή διοίκηση.

Το χειρότερο απ' όλα για τον Μαυροκορδάτο είναι ότι οι υπεύθυνοι που ανέλαβαν ένα παρόμοιο εγχείρημα δεν διέθεταν εκείνες τις απαραίτητες γνώσεις, αλλά και δεν άρθρωσαν μία πολιτική πρόταση η οποία μπορούσε να κινητοποιήσει το «έθνος» και όχι μόνο «μερικούς» από το «έθνος». Τα «πάθη», τα οποία είναι μερικά γιατί έχουν την αφετηρία τους σε «ίδια τέλη», δεν επιτρέπουν την ευδοκίμηση του προαναφερθέντος στόχου. Η προϋπόθεση επιτυχίας για τον Μαυροκορδάτο είναι η ενοποίηση του «έθνους» και όχι οι αποκλεισμοί που οδηγούν σε αντυπαθήσεις και συγκρούσεις.

31. *Αρχεία Λάζαρου και Γεωργίου Κουντουριώτου (1821-1832)*, ό.π., σ. 44.

Η κριτική αφορά και τις συνθήκες της Πελοποννήσου, όπου ο Δημ. Υψηλάντης δεν φάνηκε ικανός να προσεταιριστεί τους τοπικούς άρχοντες, αντίθετα, άνοιξε μέτωπο μαζί τους. Η ιστορική στιγμή απαιτεί άμεση διόρθωση αυτής της δυσάρεστης κατάστασης, μέσα στο πλαίσιο της οποίας γίνεται εκμετάλλευση του «αμαθή και κακοήθη λαού». Ο Μαυροκορδάτος διεκδικεί για τον εαυτό του το δικαίωμα να ομιλεί στο όνομα του «γενικού καλού» και προβάλλει την πολιτική που ακολουθεί ως την πλέον φρόνιμη και συνετή, ικανή για την επιτυχία της υλοποίησης του προτάγματος της πολιτικής αυτονομίας του έθνους, σε αντιδιαστολή με εκείνη του Υψηλάντη ή των τοπικών αυθεντιών, στρατιωτικών ή πολιτικών, της Πελοποννήσου.

Αυτή είναι η πολιτική που θα επιχειρήσει ο Μαυροκορδάτος να περάσει και στην εθνική συνέλευση, η οποία διαμορφώνει ένα συγκεκριμένο ιδεολογικό πλαίσιο, το οποίο θα επιδιώξει να επιβάλει. Το διακύβευμα στη συγκυρία του τέλους του πρώτου χρόνου είναι η συγκρότηση της εθνικής συνέλευσης, η πολιτική οργάνωση του ελληνικού έθνους, αλλά και η ιδεολογική ταυτότητα του Αγώνα, ο ιδεολογικοπολιτικός προσανατολισμός της ελληνικής κοινωνίας.

Προκύπτει από τα προηγούμενα πως το χρονικό διάστημα από τον Οκτώβριο έως και τον Δεκέμβριο του 1821 οι αντιπαλότητες έχουν ενταθεί ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες των εξεγερμένων, διότι οι νέοι πολιτικοί παράγοντες, ιδιαίτερα ο Μαυροκορδάτος, με τις πρωτοβουλίες τους επιταχύνουν τις διαδικασίες για την πολιτική οργάνωση των επαναστατημένων Ελλήνων. Μέσα σε αυτό το γενικότερο κλίμα της πολιτικής αναμέτρησης και πιθανόν μπροστά στον κίνδυνο να κατισχύσει η πολιτική του Μαυροκορδάτου, δηλαδή να πάρει αυτός όλες τις πρωτοβουλίες στα χέρια του, καθώς επίσης και μπροστά στη διαφαινόμενη οριστική σύγκρουση των Πελοποννησίων προκρίτων με τον Δημ. Υψηλάντη, ο τελευταίος συγκαλεί την Εθνική Συνέλευση.

Οι πληρεξούσιοι συγκεντρώθηκαν τελικά στο Άργος και οι εργασίες της συνέλευσης άρχισαν την 1 Δεκεμβρίου· δύο ημέρες αργότερα κατέφθασαν ο Μαυροκορδάτος και ο Νέγρης, συνοδευόμενοι από τους πληρεξουσίους της Δυτικής και Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος.³² Η συνέλευση, αν και προβλεπόταν να έχει εθνικό χαρα-

32. Ν. Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα, ό.π.*, τόμ. Α', σσ. 254-255. Ο Μαυροκορδάτος, περνώντας από την Πάτρα, έγινε αυτόπτης μάρτυρας της διάλυσης της πολιορκίας της πόλης από τους Έλληνες ε-

κτῆρα σύμφωνα με τις προκηρύξεις κατέληξε ύστερα από τις ενέργειες του Μαυροκορδάτου να πάρει τον χαρακτήρα της Πελοποννησιακής Συνέλευσης, δηλαδή να περιοριστεί σε έναν καθαρά τοπικό χαρακτήρα.³³

Η συνέλευση του Άργους ψήφισε τον οργανισμό της Πελοποννησιακής Γερουσίας στις 27 Δεκεμβρίου, ο οποίος έφερε τον τίτλο «Οργανισμός περί Προσωρινής Διοικήσεως». Ο Οργανισμός αυτός σε μεγάλο βαθμό αποτελεί έργο του Μαυροκορδάτου και του Νέγρη, οι οποίοι, αν και δεν συμμετείχαν στις εργασίες, ανέλαβαν από τον Υψηλάντη τη σύνταξή του, όταν αυτός «βαρυνθείς τας αδιακόπους φατριαστικές έριδας» αναχώρησε για την πολιορκία της Κορίνθου στις 11 Δεκεμβρίου.

Εν τω μεταξύ, παράλληλα με τις συνεδριάσεις των Πελοποννήσιων προκρίτων για την οργάνωση του τοπικού πολιτεύματος, ξεκινούν και οι εργασίες των πληρεξουσίων για την Α΄ Εθνική Συνέλευση, οι οποίοι συγκεντρώθηκαν στο χωριό Πιάδα, στις 20 Δεκεμβρίου. Η επιλογή αυτή υπαγορεύθηκε από τη διαπίστωση ότι το Άργος κρίθηκε ακατάλληλος τόπος για τη διεξαγωγή των εργασιών της συνέλευσης εξαιτίας πολλών στρατιωτικών ομάδων. Έτσι, λοιπόν, στις 20 Δεκεμβρίου έγινε η επίσημη έναρξη των εργασιών, στις οποίες παρευρέθηκαν 59 πληρεξούσιοι από τους επαναστατημένους τόπους.³⁴

Το κύριο έργο ήταν η σύνταξη Οργανικού Νόμου της Πολιτείας, δηλαδή η σύνταξη συντάγματος. Για το σκοπό αυτό εκλέχθηκε δωδεκαμελής επιτροπή από πρόσωπα τα οποία είχαν ευρωπαϊκή παιδεία και διέθετα πολιτική εμπειρία. Η προεδρία δόθηκε στον Μαυροκορδάτο και με την βοήθεια του Βικέντιου Gallina, η επιτροπή συνέταξε το «Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος» που ψηφίστηκε από τη συνέλευση στις 1/12 Ιανουαρίου 1822.

ξαιτίας της εξόδου των Τούρκων και σε αυτή την περίπτωση ο Μαυροκορδάτος έχασε τις αποσκευές του.

33. Για την συνέλευση του Άργους, βλ. Β. Σφυρόρα, «Τοπική επικράτηση της Επανάστασεως», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., σσ. 197-199.

34. Στον κατάλογο των πληρεξουσίων βλέπει κανείς ότι επικρατούν πρόκριτοι, λόγιοι και κληρικοί. Αντίθετα, απουσιάζουν ή είναι ελάχιστοι οι εκπρόσωποι του στρατιωτικού στοιχείου. Για την κοινωνική προέλευση των πληρεξουσίων, βλ. Γ. Ι. Δελιγιάννης, «Η κοινωνική σύνθεση της Πρώτης Εθνικής Συνέλευσης της Επιδάου», στο *Η Επανάσταση του Εικοσιένα, Επιστημονικό συμπόσιο 21-23 Μάρτη 1981*, Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, Εκδόσεις «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα 1985, σσ. 232-254.

«Εν ονόματι της Αγίας και Αδιαιρέτου Τριάδος

Το ελληνικό έθνος, το υπό την φρικώδη οθωμανικήν δυναστείαν, μη δυνάμενον να φέρη τον βαρύτατον και απαραδειγμάτιστον ζυγόν της τυραννίας και αποσείσασιν αυτόν με μεγάλας θυσίας, κηρύττει σήμερον δια των νομίμων παραστατών του, εις Εθνικήν συνηγμένων Συνέλευσιν, ενώπιον Θεού και ανθρώπων την πολιτικήν αυτού ύπαρξιν και ανεξαρτησίαν.

Εν Επιδαύρω την α΄ Ιανουαρίου έτει ακκβ΄ και α΄ της Ανεξαρτησίας». ³⁵

Σημαντική είναι η εισαγωγική διακήρυξη, με την οποία η εθνική συνέλευση εξαγγέλλει τον «εθνικό» σκοπό της Επανάστασης και αποκρούει τις κατηγορίες για την οποιαδήποτε σχέση και συγγένεια των ιδεών της με «δημαγωγικά και στασιώδεις» ιδέες και αρχές ή ακόμη με «ιδιωφελείς μέρους τινός του σύμπαντος ελληνικού έθνους σκοπούς»:

«Ο κατά των Τούρκων πόλεμος ημών, μακράν του να στηρίζεται εις αρχάς τινας δημαγωγικάς και στασιώδεις ή ιδιωφελείς μέρους τινός του σύμπαντος ελληνικού έθνους σκοπούς, είναι πόλεμος εθνικός, πόλεμος ιερός, πόλεμος, του οποίου η μόνη αιτία είναι η ανάκτησις των δικαίων της προσωπικής ημών ελευθερίας, της ιδιοκτησίας και της τιμής, τα οποία, ενώ την σήμερον όλοι οι ευνομούμενοι και γειτονικοί λαοί της Ευρώπης τα χαίρουσιν, από ημάς μόνον η σκληρά και απαραδειγμάτιστος των οθωμανών τυραννία προσπάθησε με βίαν ν' αφαιρέση και εντός του στήθους ημών να τα πνίξη. [...] Από τοιαύτας αρχάς των φυσικών δικαίων ορμώμενοι και θέλοντες να εξομοιωθώμεν με τους λοιπούς συναδέλφους μας Ευρωπαϊούς χριστιανούς,

35. *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832. Αι Εθνικαί Συνελεύσεις*, τόμ. Α΄, Έκδοση Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 1971, σ. 26. Ο Αρ. Ι. Μάνεσης υποστηρίζει για το Προσωρινό Πολίτευμα πως είναι το μόνο το οποίο κάνει λόγο «εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου Τριάδας» και όχι στο όνομα του λαού. Προσθέτει όμως και τα εξής: αυτή «δεν αποτελεί, όπως συνήθως νομίζεται, ελληνορθόδοξη ιδιομορφία. Ήταν απλή απομίμηση- μετάφραση ενός καθιερωμένου τότε τύπου, που συνηθίζουν να τον προτάσουν στα κείμενα των μεταξύ τους διεθνών συνθηκών οι "Αυλές" των "χριστιανικών ηγεμόνων" της μοναρχικής Ευρώπης. Ο τύπος αυτός ήταν ο εξής "Au nom de la Très-Sainte et Indivisible Trinité"». Βλ. Αριστόβουλος Ι. Μάνεσης, *Η φιλελεύθερη και δημοκρατική ιδεολογία της εθνικής επανάστασης του 1821. Πανεηγυρικός λόγος της 25ης Μαρτίου 1983*, Ανάτυπο από τον 27ο τόμο «Επίσημοι Λόγοι», περιόδου από 1.9. 1982 έως 18.5.1983, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1987, σσ. 280-281.

εκινήσαμεν τον πόλεμον κατά των Τούρκων, μάλλον δε κατά μέρος πολέμους ενώσαντες, ομοθυμαδόν εκστρατεύσαμεν, αποφασίσαντες ή να επιτύχωμεν τον σκοπόν μας και να διοικηθώμεν με νόμους δικαίους ή να χαθώμεν εξ ολοκλήρου, κρίνοντες ανάξιον να ζώμεν πλέον ημείς οι απόγονοι του περικλεούς εκείνου έθνους των Ελλήνων υπό δουλείαν τοιαύτην, ιδίαν μάλλον των αλόγων ζώων, παρά των λογικών όντων. [...] Δέκα μήνες ήδη παρήλθον, αφού ηρχίσαμεν να τρέχωμεν τούτο το στάδιον του εθνικού πολέμου. Ο Ύψιστος Θεός μας εβοήθησε, καίτοι όχι ικανά προπαρασκευασμένους, εις το τοιούτον μέγα τω όντι επιχείρημα».³⁶

Η Επανάσταση, εξαγγέλλοντας την πολιτική αυτονομία, που συνιστά ρηξικέλευθο και καινοτόμο για την εποχή πολιτικό πρόταγμα, δημιουργεί ένα πεδίο για τη συνάντηση κόσμων με διαφορετικές πολιτικές καταβολές και προσανατολισμούς. Οι δικαιολογητικές αρχές της διακήρυξης προβάλλουν μια ερμηνεία της κατάκτησης όπου οι «Έλληνες» υπέφεραν και η αναπαραγωγή της κατακτημένης «ελληνικής» κοινωνίας δεν μπορεί να υπάρξει, πλέον, στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα όταν στερούνταν βασικά ατομικά δικαιώματα, όπως της ελευθερίας, της ιδιοκτησίας και της τιμής, για την ανάκτηση των οποίων οι «Έλληνες» ραγιάδες επαναστάτησαν.³⁷

Η διακήρυξη προβάλλει μία ερμηνεία της κατάκτησης σύμφωνα με την οποία οι χριστιανοί υπέφεραν και η αναπαραγωγή της κοινότητας δεν μπορούσε να υπάρξει, πλέον, στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και επαναστάτησαν ακριβώς για να αλλάξουν αυτή την κακή κατάσταση. Πρόκειται για ερμηνεία που δικαιώνει και νομιμοποιεί τη σχισματική προοπτική της Επανάστασης, η οποία προβάλλει ως η μοναδική λύση για την σωτηρία της ελληνόφωνης χριστιανικής ορθόδοξης κοινωνίας. Σύμφωνα με την εκδοχή αυτή, η επικράτηση της Επανάστασης και η δημιουργία ανεξάρτητου κράτους συνιστούν αναγκαίο όρο για την κοινωνική αναπαραγωγή των τοπικών κοινωνιών, καθώς επίσης και γενικότερα του «ελληνικού έθνους».

36. *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832. Αι Εθνικαί Συνελεύσεις, ό.π., τόμ. Α', σ. 40.*

37 « Η επανάσταση θέτει ζητήματα που έχουν να κάνουν με τους όρους αναπαραγωγής της κοινωνίας και μ' αυτή την έννοια, το άνοιγμα στην προοπτική της πολιτικής αυτονομίας του έθνους συνιστά κεντρικό ιστορικό διακύβευμα της επανάστασης, αφορά δηλαδή τους θεμελιώδεις προσανατολισμούς της κοινωνίας». Ν. Γ. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση...*, ό.π., σσ. 125-126.

Επίσης, απουσιάζει κάθε μνεία ή αναφορά στη Φιλική Εταιρεία και στο όνομα Υψηλάντης, αντίθετα υπάρχουν σαφείς υπαινιγμοί εναντίον του και εναντίον των πολιτικών επιλογών του.³⁸ Φαίνεται ότι όχι μόνο στο οργανωτικό επίπεδο επιτυγχάνει τους στόχους του ο Μαυροκορδάτος, αλλά και η πολιτική που ακολούθησε στην επαναστατημένη Ελλάδα, τουλάχιστον στις ιδεολογικές της προεκτάσεις, επικρατεί πανηγυρικά στην Α΄ Εθνική Συνέλευση.

Ο Μαυροκορδάτος, όπως εξάλλου και οι άλλοι ομογενείς που κατέβηκαν στην επαναστατημένη Ελλάδα, είχαν έρθει με συγκεκριμένο σκοπό, δηλαδή την πολιτική και πολιτειακή οργάνωση ελληνικού έθνους. Το ενδιαφέρον του Μαυροκορδάτου για το βιβλίο του Γ. Σέκερη, είδος εγχειριδίου πολιτειολογίας, κατά την περίοδο της προετοιμασίας της καθόδου του στην Ελλάδα, ή ακόμη και τα σχέδια συνταγμάτων που φέρνουν μαζί τους οι συνεργάτες του είναι ενδεικτικά του πολιτικού τους προσανατολισμού και των επιλογών που προκύπτουν απ' αυτόν. Αυτό που δεν γνώριζαν, ή αυτό που ήταν ασαφές, ήταν το πλαίσιο, οι κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες ήταν υποχρεωμένοι να πραγματώσουν το εν λόγω σχέδιο. Εδώ προκύπτουν τα μεγάλα προβλήματα και εντοπίζονται οι δυσκολίες στο εγχείρημά τους, διότι είχαν να κάνουν με μια παραδοσιακή κοινωνία η οποία δεν ήταν έτοιμη να δεχθεί νέες μορφές κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης.

Το πολιτικό όριο δράσης του Μαυροκορδάτου, καθώς και των υπόλοιπων λογίων που βρέθηκαν μέσα στην Επανάσταση, συμπυκνώνεται στο «ή Διοίκηση ή Θάνατος». Με άλλα λόγια, ο Μαυροκορδάτος και οι άλλοι διανοούμενοι διεκδικούν ως νόημα και περιεχόμενο της Επανάστασης τη συγκρότηση Εθνικής Διοίκησης:

38. Πρέπει να σημειώσουμε σε αυτό το σημείο ότι η εν λόγω αντιπαράθεση δεν άφησε αλώβητα τα σύμβολα της Φιλικής Εταιρείας, όπως ήταν ο Αναγεννώμενος Φοίνικας. Στα άρθρα του Προσωρινού Πολιτεύματος καθορίζονται τα ακόλουθα: «ργ'. Η σφραγίς της διοικήσεως φέρει σημείον χαρακτηριστικόν την Αθηνάν μετά των συμβόλων της φρονήσεως. ρδ'. Τα χρώματα του εθνικού σημείου και των σημαίων της θαλάσσης και ξηράς διορίζονται τα εξής: κυανούν και λευκόν. ρε'. Το Εκτελεστικό Σώμα θέλει προσδιορίσει τον σχηματισμόν των σημαίων και του εθνικού σημείου». Βλ. *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832. Αι Εθνικαί Συνελεύσεις*, τόμ. Α', Έκδοση Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 1971, σ. 34. Για το ζήτημα των συμβόλων του νέου ελληνικού κράτους βλ. Λουκία Δρούλια, «Τα σύμβολα του νέου ελληνικού κράτους», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 23, Δεκέμβριος 1995 (κυκλοφ. Μάιος 1996), σσ. 335-350. Στην εν λόγω εργασία, σσ. 344-345, η Λ. Δρούλια θα σημειώσει τη συμβολή του Μαυροκορδάτου στην πρόταση για την εθνική σφραγίδα με την παράσταση της Αθηνάς.

«εκινήσαμεν τον πόλεμον κατά των Τούρκων, μάλλον δε κατά μέρος πολέμους ενώσαντες, ομοθυμαδόν εκστρατεύσαμεν, αποφασίσαντες ή να επιτύχωμεν τον σκοπόν μας και να διοικηθώμεν με νόμους δικαίους ή να χαθώμεν εξ ολοκλήρου». Έτσι, από το πρώτο ρηξικέλευθο μήνυμα των επαναστατών «Ελευθερία ή Θάνατος», το οποίο ενσωματώνει την ανάγκη αποτίναξης των οθωμανικών εξουσιαστικών δομών, περνάμε σε ένα άλλο το οποίο διατυπώνεται, κατ' εξοχήν, από αυτούς που ήλθαν απ' έξω: «Εθνική Διοίκηση ή Θάνατος».

Στην πολιτική λογική της διακήρυξης, αλλά και στον πολιτικό πολιτισμό του Μαυροκορδάτου δεν υπάρχει περιθώριο καμίας συμφωνίας με τους οθωμανούς «δεσπότες». Ελευθερία για τον Μαυροκορδάτο σημαίνει απόσχιση από την οθωμανική επικράτεια, συγκρότηση Διοίκησης. Από την άλλη μεριά, ο θάνατος σημασιοδοτείται ως αποτυχία συγκρότησης σύγχρονου δυτικού τύπου κράτους. Η εμπέδωση και η κατίσχυση του εν λόγω πολιτικού αιτήματος προϋποθέτει την καταδίκη κάθε διαπραγματεύσεως και συνδιαλλαγής με τους «Τούρκους τυράννους». Ακόμη και στη χειρότερη περίπτωση, στην περίπτωση δηλαδή ενός συμβιβασμού με την Πύλη, ένα από τα ενδεχόμενα στη διπλωματική σκακιέρα, το ζητούμενο παραμένει η «ξεχωριστή Διοίκηση», διακριτή από τη μοναδική μέχρι τότε υπάρχουσα στην περιοχή οθωμανική εξουσία.

Πρόκειται για ένα πολιτικό επιχείρημα το οποίο είναι προϊόν ενός νεωτερικού πολιτικού λογισμού, που καθίσταται αυτόματα το κατ' εξοχήν διακύβευμα της Επανάστασης. Η ρήξη με το παρελθόν που σηματοδοτεί η Επανάσταση και η τομή που εγκαθιδρύει στη ζωή των ανθρώπων η προσπάθεια της συγκρότησης ανεξάρτητου εθνικού κράτους διαμορφώνει και καθορίζει, πλέον, τον πολιτικό προσανατολισμό της δράσης των ανθρώπων, που έχουν να αποφασίσουν προς τα πού θα κοιτάζουν και πού θα δουν τα συμφέροντά τους. Η κατίσχυση του πολιτικού λογισμού του Μαυροκορδάτου απέναντι στον παραδοσιακό πολιτικό τρόπο σκέψης, στο πλαίσιο της Εθνικής Συνέλευσης, συνιστά την αναγκαία συνθήκη για την επιτυχία της Επανάστασης.³⁹

39. Το ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης σήμαινε και μια γενικότερη «κρίση» της ελληνικής παραδοσιακής κοινωνίας. Οι εξεγερμένοι υπόδουλοι χριστιανοί του ελλαδικού χώρου βρίσκονται αντιμέτωποι με την άφιξη νέων Ελλήνων από το εξωτερικό, οι οποίοι ανήκουν σε διάφορες κοινωνικές κατηγορίες. Η παραδοσιακή –άρα κλειστή– κοινωνία δέχεται με έναν βίαιο τρόπο τον επαναπροσδιορισμό στη σχέση της με τον κόσμο και τον εαυτό της. Έτσι, από την πρώτη στιγμή της Επανάστασης εμφανίζεται μια αντίθεση ανάμεσα στους ετερόχθονες και τους αυτόχθονες κατοί-

κους, που δεν είναι απλώς γεωγραφικής φύσης ή προέλευσης αλλά σύντομα αποκτά κοινωνικοπολιτισμικό χαρακτήρα. Βλ. J. Petropoulos, *ό.π.*, σ. 30 και Έλ. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σσ. 41-63. Στην περίπτωση του Μαυροκορδάτου, για παράδειγμα, η πολιτική παρουσίαση και δύναμη του συναρτάται απολύτως με τη διεύρυνση των νέων διαδικασιών θέσμισης και εμπέδωσης αρχών νομιμότητας και την παραγωγή νέων, διάφορων και συνεπώς, ανταγωνιστικών προς τις παραδοσιακές/κατεστημένες, σχέσεων και μορφών πολιτικής κυριαρχίας που εγγράφονται στην προοπτική ενός σύγχρονου, δυτικού τύπου κράτους. Στο νέο λοιπόν πολιτικό πλαίσιο που εγκαθιδρύεται με την επανάσταση, ο Μαυροκορδάτος προσλαμβάνεται από τους υπόλοιπους παραδοσιακούς πρωταγωνιστές ως φορέας μιας άλλης, διαφορετικής, αντίληψης των πολιτικών πραγμάτων, όπως και μιας πολιτικής συμπεριφοράς που βρίσκεται στους αντίποδες εκείνης των παραδοσιακών κοινωνικών ομάδων. Αυτή η διαφορετικότητα του Μαυροκορδάτου οδηγεί στην διατύπωση έντονων επιθέσεων και κατηγοριών προς το πρόσωπό του από τη μεριά των παραδοσιακών κοινοτικών και στρατιωτικών αρχηγείων, στο λόγο των οποίων ο Μαυροκορδάτος μνημονεύεται ως «πονηρός», «αδίστακτος», «φιλόδοξος», «ξένος», «ετερόχθων», «ραδιούργος», «Μακιαβέλλης» και, τέλος, «Φαναριώτης». Πρόκειται για μια σειρά αρνητικών χαρακτηριστικών για το πρόσωπό του που απαξιώνουν και κατ' επέκταση απονομιμοποιούν την πολιτική δράση του. Βλ. G Theodoridis, *Alexandre Mavrocordatos, Un homme d'Etat et les temoignages de ses contemporains*, Memoire pour le D.E.A., Université de Paris I, Παρίσι 1988. Η «φαναριώτικη», η «ραδιούργος», η «σατανική» ή η «μακιαβέλλικη» πολιτική που αποδίδονται στις πολιτικές πρακτικές του Μαυροκορδάτου προσδιορίζουν αρνητικά τον φορέα της και υποδηλώνουν εκείνον που χρησιμοποιεί μεθόδους και πρακτικές «αντίθετες προς το κοινό αίσθημα», με σκοπό να καταλάβει και να ασκήσει την εξουσία. Έτσι, ο όρος «Φαναριώτης» παίρνει νέες σημασιοδοτήσεις, πολιτικές και πολιτισμικές, μέσα στο νέο ιστορικό πλαίσιο που δημιουργείται από την Επανάσταση και ύστερα. Ο όρος αυτός μεταγράφεται σε μια άλλου τύπου συνάφεια, αποκτώντας πλέον υβριστικό περιεχόμενο. Σε αυτό το νέο περιεχόμενο του όρου έρχεται να προστεθεί και εκείνο του όρου «Μακιαβέλλης»: εκείνος που δεν λογαριάζει τίποτα, στήνει μηχανορραφίες, μηχανεύεται τα πάντα για την επιτυχία του σκοπού του, υιοθετώντας ακόμη και ανήθικα μέσα. Στην περίπτωση του Μαυροκορδάτου το «Μακιαβέλλης» είτε ταυτίζεται με το «Φαναριώτης» είτε λειτουργεί συμπληρωματικά, με αποτέλεσμα να ενισχύει διχοτομικού τύπου αντιθέσεις. Με άλλα λόγια, «Μακιαβέλλης» είναι το όνομα του Κακού. Μακιαβελισμός είναι το όνομα που δίνεται στην πολιτική, ως να ήταν η ίδια το «κακό». Βλ. Cl. Lefort, *Le travail de l'oeuvre machiavel*, Gallimard, Παρίσι 21986, σσ. 75-76. Η μετέπειτα ελληνική ιστοριογραφία στηριζόμενη κατ' εξοχήν στα απομνημονεύματα των αγωνιστών της επανάστασης και κυρίως τις μαρτυρίες των «αυτοχθόνων» διακρίνει σε μεγάλο βαθμό αυτές τις ιδεολογικές κρίσεις και στερεότυπα καθιστώντάς τα ιστορική αλήθεια και νομοτέλεια. Στις μέρες μας, ο όρος «Φαναριώτης» ή ακόμη και το ίδιο το όνομα «Μαυροκορδάτος», στο πλαίσιο της πολιτικής αντιπαράθεσης και επιχειρηματολογίας, ανακαλεί την κατηγορία της εθνικής μειοδοσίας στο πεδίο άσκησης και διαχείρισης της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας. Ένδειξη η οποία καταγράφει μια κυρίαρχη στερεοτυπική εικόνα για το ρόλο και τη δράση του ιστορικού πρωταγωνιστή μας. Ταυτόχρονα, όμως, είναι μια πικρή διαπίστωση, γιατί αναδεικνύει το μέγεθος του προβλήματος, δηλαδή το πως αντιμετωπίζονται συγκεκριμένες ιστορικές περιοδοί αλλά και πρόσωπα. Με άλλα λόγια, πώς αναπαράγονται τα στερεότυπα του Μαυροκορδάτου ως του ανθρώπου που «πούλησε την Ελλάδα», ως του μοναδικού υπεύθυνου για τα «δεινά» της Επανάστασης κλπ. Ιστορική άγνοια; Ιστορική παραπληροφόρηση; Αδιαφορία; Ή μήπως πρόκειται, για να θυμηθούμε τον Φίλιππο Ηλιού, για την ιδεολογική χρήση της ιστορίας; Βλ. Φίλ. Ηλιού, *Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας. Σχόλιο στη συζήτηση Κορδάτου - Ζεύγου*, ανάτ. από το περ. *Αντί*, τεύχ. 46, Αθήνα 1976. Διότι η προαναφερθείσα εικόνα του Μαυροκορδάτου δεν είναι σημερινή. Πρόκειται για μια εκ των υστέρων κατασκευή, η οποία έχει τις ρίζες της σε συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, δείχνει μια αξιόλογη αντοχή και αναπαράγεται μέχρι σήμερα. Το αξιοπερίεργο, αλλά και ενδιαφέρον ζήτημα είναι ότι ενώ έχουν υπάρξει προσεγγίσεις και ερμηνείες που καταλήγουν σε διαφορετικά συμπεράσματα για τη δράση του Μαυροκορδάτου, αλλά και γενικότερα για την Ελληνική Επανάσταση και τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους, δεν φαίνεται να επικρατούν. Ενδεικτικά αναφέρουμε το έργο του J.

A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833- 1843)*, ό.π. Αντίθετα, αυτό που κυριαρχεί είναι μια προσέγγιση της ιστορίας που αποσκοπεί στην αποκατάσταση της αλήθειας, η λογική της ιστορίας-παράδειγμα, η λογική της ιστορίας-δικαστής (δικαίωση ή ακύρωση γεγονότων και προσώπων), η αντίληψη, τέλος, του «μαύρου-άσπρου» και του «καλού-κακού». Έτσι, η προσέγγιση της προσωπικότητας και της πολιτείας του Μαυροκορδάτου, και όχι μόνο, δεν μπορεί να γίνει χρησιμοποιώντας αξιολογικές κατηγορίες του τύπου «καλόζ»/«κακόζ». Πρόκειται για έναν άνθρωπο με πολυσχιδή δράση, αντιφατική και περίπλοκη, ο οποίος καθίσταται δύσπεπτος για μια ελληνική ιστοριογραφία όπως την περιγράψαμε πιο πάνω –είτε στην προοδευτική ή μαρξιστική είτε στη συντηρητική ή παραδοσιακή εκδοχή της. Και οι δύο ενέχονται στην παραγωγή ιδεολογημάτων που απέχουν από μια προσπάθεια κατανόησης του ιστορικού πλαισίου αλλά και των περιορισμών της δράσης του κοινωνικού υποκειμένου. Βέβαια, εδώ δεν μπορούμε να εξαντλήσουμε αυτό το θέμα, δηλαδή το πώς η ελληνική ιστοριογραφία αντιμετώπισε τον Μαυροκορδάτο και κατ' επέκταση την Ελληνική Επανάσταση, το οποίο από μόνο του καθίσταται αντικείμενο έρευνας. Γι' αυτό το θέμα βλ. τις πολύ ενδιαφέρουσες πληροφορίες καθώς και τις ερευνητικές υποθέσεις που διατυπώνει ο Χρ. Λούκος στο άρθρο του «Η "τύχη" του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου στη νεοελληνική συνείδηση», στον συλλογικό τόμο *Η επανάσταση του 1821. Μελέτες στη Μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1994, σσ. 91-106. Εμείς, εδώ, θα περιοριστούμε μόνο σε κάποιες νύξεις. Η προοδευτική ιστοριογραφία, σχεδόν στο σύνολό της, έχει προσδώσει στον Μαυροκορδάτο ιδιαίτερα αρνητικά χαρακτηριστικά. Ο λόγος είναι προφανής: ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος λειτούργησε, με τις αναμφισβήτητες ικανότητές του για να εξυπηρετήσει όχι το λαό, αλλά τις ηγετικές ομάδες («αστικοτσιφλικάδες»). Βλ. Γ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 1821*, Επικαιρότητα, έκδ. 5η, Αθήνα 1989, σ. 169. Προσέδεσε την επαναστατημένη Ελλάδα στη σφαίρα της αγγλικής επιρροής, με άλλα λόγια πούλησε την Ελλάδα στους Άγγλους. Η καταδίκη, όμως, δεν αποτελεί ιστορική αναλυτική κατηγορία. Έτσι, η μόνιμη προσπάθεια καταδίκης του Μαυροκορδάτου καταδείκνυε όχι μια ιστορική προσέγγιση αλλά μια πολιτική πρακτική. Ακόμη και με τους όρους που το ίδιο ερμηνευτικό σχήμα υιοθετεί, αυτή η ιστοριογραφική προσέγγιση καθίσταται ανακόλουθη: ενώ προϋποτίθεται η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, δομών και σχέσεων, οι οποίες καθορίζουν κατά μείζονα λόγο την εξέλιξη των κοινωνιών, στην ελληνική περίπτωση ανακαλύπτεται ένα πρόσωπο, ένα άτομο, ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος, το οποίο χρεώνεται όλες τις ιστορικές εξελίξεις, που θα έπρεπε στη μαρξιστική οπτική να θεωρούνται αυτονόητα αποτελέσματα πολύπλοκων μηχανισμών, διεργασιών και βαθύτερων αιτιών. Ή σε μια άλλη εκδοχή, προβάλλονται εκείνες οι ενέργειες του Μαυροκορδάτου που, αποκομμένες από την ιστορική συνάφειά τους, προσφέρονται για την επιβεβαίωση τοποθετήσεων σε ζητήματα που εκκρεμούν στο χρόνο γραφής των ίδιων των ιστορικών. Ανάλογη κατάσταση επικρατεί και στην άλλη τάση της ιστοριογραφίας μας, τη συντηρητική ή έστω μη μαρξιστική της εκδοχή. Η τελευταία, αναζητώντας τους ήρωες, το μοναδικό, τις ηγετικές φυσιογνωμίες, διαπίστωσε ότι ο Μαυροκορδάτος δεν τηρούσε τις προαναφερθείσες «προδιαγραφές». Μπορεί να μην συναντάμε εδώ το μένος των μαρξιστών ιστορικών, αλλά εντοπίζονται ιστοριογραφικές σιωπές που στην καλύτερη περίπτωση αναδεικνύουν τον ρυθμιστικό ρόλο στο ιστορικό γίνεσθαι μετακοινωνικών παραγόντων όπως η «Θεία Πρόνοια», της οποίας είναι δημιουργικά όργανα τα άτομα. Βλ. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *Αλέξανδρος Ν. Μαυροκορδάτος... ό.π.*, σσ. 5-7. Πιστεύουμε, λοιπόν, ότι μέσα από τις αντινομίες της ελληνικής ιστοριογραφίας γίνεται φανερό πως δεν έχει γίνει σοβαρή προσπάθεια να κατανοηθεί η προσωπικότητα και η δράση του Αλέξ. Μαυροκορδάτου, κυρίως στα χρόνια πριν από την Επανάσταση αλλά και στην πρώτη της περίοδο. Αν επιχειρούνταν η κατανόηση της εποχής, αν καταβαλλόταν προσπάθεια να μελετηθεί η πολιτική του συμπεριφορά και οι επιλογές του ως μέρος της εποχής που παράγονται θα γινόταν εφικτό να αναδειχθεί η ιστορικότητα της δράσης του. Βέβαια, ένας τέτοιος προσανατολισμός επιβάλλει την απόρριψη διανοητικών συνθημάτων και ιδεολογικών στερεοτύπων που κουβαλάμε όλοι μας. Η επιστημονική πρόκληση υπερβαίνει το παράδειγμα του Μαυροκορδάτου και εντοπίζεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, εκείνο της Ελληνικής Επανάστασης. Κι εδώ υπάρχει πια πρόσφορο έδαφος. Πρόσφατες μελέτες θέτουν νέα ερωτήματα και διατυπώνουν έναν γόνιμο προβληματισμό για την περίοδο της Επανάστασης. Βλ. Κ. Βεργόπουλος, «Η δυναμική του 1821», *Θεωρία και Κοινωνία*, τ. 2, Σεπτέμβριος 1990, σσ. 75-

Για τις προαναφερθείσες πολιτικές επιλογές του Μαυροκορδάτου είναι αποκαλυπτική η επιστολή του προς τον Μητροπολίτη Ιγνάτιο που στέλνει από την Κόρινθο στις 18 Απριλίου 1822:

«Ο σκοπός του παρόντος αγώνος μας βέβαια είναι η εθνική ανεξαρτησία μας και όχι η μεταβολή δυναστείας, οποία ποτ' αν η. Τουλάχιστον τούτο έπεται να επιθυμούν όσοι έχουν ολίγον πατριωτισμόν· αλλά κατά δυστυχίαν αυτοί είναι ολίγοι και ούτε έχουν οι εν τοις πράγμασι το αίσθημα της αληθούς ελευθερίας. Δεν εξετάζω τώρα ποιον είδος διοικήσεως αρμόζει μάλλον εις την Ελλάδα, είτε μοναρχική, είτε δημοκρατική, είτε αριστοκρατική, η διοίκησης της Ελλάδος πρέπει να είναι χωριστή, και οι Έλληνες πρέπει να μείνουν έθνος πολιτικώς ανεξάρτητον. Ολίγοις τινές μόλις άρχισαν να αισθάνωνται τούτο, πρέπει όμως να κάμωμεν κάθε τρόπον να το αισθανθώσιν όλοι, και εις τούτο καταγίνομαι. Μόνος έκαμα ό,τι ημπόρεσα. Δεν είχα τα μέσα, μ' όλον τούτο εκατόρθωσα μέχρι τούδε υπέρ ο ήλπιζα. Εκ των αρχόντων της Ελλάδος (και ποιοι άρχοντες) οι μεν εμελέτων να παραδώσωσι την Ελλάδα εις χείρας ξένων, οι δε, και αν θέλουν την ανεξαρτησίαν της, επιθυμούν όμως σύστημα ολιγαρχικόν και τούτο είναι αδυνατόν να μη φέρη εσωτερικάς ταραχάς, διότι ο λαός δεν θέλει την ολιγαρχικήν τυραννίαν. Πολλά ολίγοι εννόησαν τα αληθή συμφέροντα της Ελλάδος· μ' όλον τούτο αυτοί οι ολίγοι είναι εκείνοι, οι οποίοι θέλουν χρησιμεύσει εις την Ελλάδα και πρέπει όσον το δυνατόν να τους ενισχύσωμεν, όσοι θέλομεν το καλόν της. Εκ των Πελοποννησίων ημπορώ να είπω, ότι δεν εγνώρισα άλλον παρά τον Θάνον Κανακάρην· αν έχη και κανένα ελάττωμα, έχει όμως την αρετήν του ν' αγαπά την πατρίδα του· είναι καλός και ο Πανούτσος Νοταράς, διότι και αυτός είναι τιμιώτατος και έχει ζήλον, δεν έχει όμως την αξιότητα και την παρρησίαν του Θάνου. Εκ των Ηπειρωτών εχρησίμευσαν και εννόησαν τα αληθή συμφέροντα ο Φώτιος Καραπάνου και ο ιατρός Κωλέττης· εκ των όσων εγνώρισα νησιωτών οι Τομπαζηδες έχουν ζήλον και ακούουν το καλόν. Αυτοί είναι οι εκ των ενταύθα. Οι εκ των έξωθεν ελθόντες είναι ικανοί, αλλά δεν ακούονται και μάάλιστα μισούνται. Κάμουν κάθε τρόπον δια να τους ψυχράνουν και να τους απομακρύνουν. Εγώ όσους ημπορώ κρατώ και περιθάλλω, πλην δεν είμαι εις στάσιν να κάμω όλον εκείνο οπού πρέπει. Παρήγγειλα τον Λουριώτην να διαλάβη διεξοδικήν ομιλίαν με την Πανιερότητά Σας, και να Σας κα-

99, Β. Κρεμμυδάς, «Μάχου υπέρ πίστεως και πατρίδος. Μεθοδολογικές προτάσεις για τη μελέτη του Εικοσιένω», ό.π. σσ. 67-82, Ν. Θεοτοκάς, «Παράδοση και νεωτερικότητα: Σχόλια για το Εικοσιένω», ό.π., Ν. Γ. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένω*, ό.π., και Ν. Β. Ροτζώκος, *Επανάσταση και Εμφύλιος στο Εικοσιένω*, Πλέθρον, Αθήνα 1997.

θυποβάλλη διαφόρους σκέψεις. Εγώ δεν ηξεύρω ούτε πόσον καιρόν θε να ημπορέσω να μείνω εις τα πράγματα, διότι απηύδησα· επιθυμώ όμως να μην αφεθή πάλιν η πατρίς εις κίνδυνον, αλλά να μείνουν άνθρωποι, οι οποίοι έχουν την θέλησιν και την ικανότητα του να την δουλεύσουν. Σκεφθήτε λοιπόν και αποφασίσατε. Επιθυμητόν είναι να στερεωθή καλά όσον τάχος η διοίκησις και δι' αυτό χρειάζονται μέσα, τα οποία φροντίσατε να προμηθεύσητε. Η παρουσία σας είναι αναγκαία, διότι ημπορεί πολλά να θεραπεύσει». ⁴⁰

Από την προαναφερθείσα επιστολή του Μαυροκορδάτου προβάλλει το διακύβευμα της πολιτικής αντιπαράθεσης. Δεν είναι όλοι σύμφωνοι ή δεν έχουν όλοι ξεκάθαρο στόχο για την πολιτική τους παρέμβαση στην επαναστατημένη Ελλάδα. Τουλάχιστον για τον ίδιο τον Μαυροκορδάτο είναι σαφές πια πρέπει να είναι το πολιτικό αίτημα των Ελλήνων: «εθνική ανεξαρτησία». Αίτημα του οποίου η πραγμάτωση επαφίεται στην πολιτική επιθυμία και στράτευση των Ελλήνων, τουλάχιστον εκείνων «όσων έχουν ολίγον πατριωτισμόν». Οι διαπιστώσεις του Μαυροκορδάτου σε αυτό το σημείο είναι απαισιόδοξες, γιατί αναγνωρίζει ότι ελάχιστοι είναι οι πολιτικοί παράγοντες που βρίσκονται στην πρώτη γραμμή, δηλαδή εμπλέκονται στην πολιτική, και διαθέτουν το «αίσθημα της αληθούς ελευθερίας».

Σε αυτή την ιστορική συνθήκη το περιεχόμενο και το νόημα της «ελευθερίας» σηματοδοτεί μία νέα πραγματικότητα στον ελλαδικό χώρο, που χαρακτηρίζεται από μια σειρά κοινωνικών ρήξεων με το οθωμανικό παρελθόν της κατάκτησης. Η «ελευθερία» προϋποθέτει τη σύγκρουση και κατά συνέπεια καθίσταται κεντρικό επαναστατικό διακύβευμα. Έτσι, το αίτημα της «ελευθερίας» συνιστά το πρώτο μεγάλο βήμα για την ανατροπή των παλαιών θεσμών και μηχανισμών εξουσίας που γέννησαν και αναπαρήγαγαν τα κοινωνικά προβλήματα τα οποία βίωνε η υπόδουλη κατακτημένη κοινωνία και τη διαμόρφωση νέων πολιτικών όρων, συνθηκών καθώς και κοινωνικών σχέσεων μέσα από τις οποίες θα προχωρούσε η λύση των εν λόγω προβλημάτων. ⁴¹

40. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας (1766-1828)*, τόμ. Δ', τεύχ. II, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1961, σσ. 133-134.

41. Για το περιεχόμενο και το νόημα ης «ελευθερίας», βλ. Βασίλης Κρεμμυδάς, «"Μάχου υπέρ πίστεως και πατρίδος"». Μεθοδολογικές προτάσεις για τη μελέτη του Εικοσιέννα, περ. *Θεωρία και Κοινωνία*, εκδ. «Γνώση», τεύχ. 5, Ιούνιος 1991, σ. 71.

Στη χρονική στιγμή της συγγραφής της εν λόγω επιστολής, σύμφωνα πάντα με το λόγο του Μαυροκορδάτου, το πρόβλημα δεν είναι το «είδος της διοικήσεως». Με άλλα λόγια, κατά τη διάρκεια του πρώτου χρόνου της Ελληνικής Επανάστασης το διακύβευμα δεν ήταν η μορφή του πολιτεύματος, αλλά η ύπαρξη «ξεχωριστής Διοίκησης», που προϋποθέτει συγκρότηση σύγχρονου δυτικού τύπου κράτους. Κατά συνέπεια, για τον Μαυροκορδάτο, σε συνθήκες κρίσιμες για το μέλλον του επαναστατικού κινήματος των Ελλήνων, ήταν δευτερεύουσα η συζήτηση για την πολιτειακή μορφή, αν δηλαδή θα ήταν «μοναρχική, δημοκρατική, είτε αριστοκρατική». Μπροστά στην επείγουσα ανάγκη συγκρότησης κεντρικής διοίκησης, η θέση του Μαυροκορδάτου είναι ξεκάθαρη: «οι Έλληνες πρέπει να μείνουν έθνος πολιτικώς ανεξάρτητον».

Η μαρτυρία του Μαυροκορδάτου είναι ενδιαφέρουσα και για έναν πρόσθετο λόγο: από αυτήν προκύπτει ότι δεν ήταν και τόσο αυτονόητα τα πράγματα για τους ανθρώπους της εποχής, κάτι που συχνά η ελληνική ιστοριογραφία το ξεχνά. Δεν ήταν σύμφωνοι όλοι οι Έλληνες στην κατεύθυνση της αποτίναξης του οθωμανικού ζυγού και της διεκδίκησης της εθνικής ανεξαρτησίας τους. Αντίθετα, όπως ο Μαυροκορδάτος υποστηρίζει, αυτό που θα έπρεπε να είναι το «αυτονόητο», δηλαδή η συγκρότηση «ξεχωριστής Διοίκησης» και διακριτής κεντρικής εξουσίας από την οθωμανική, καθώς και η εξασφάλιση του «πολιτικώς ανεξάρτητου έθνους» δεν ήταν στις πολιτικές προτεραιότητες όλων εκείνων που πρωταγωνιστούσαν στον Αγώνα.

Έναν χρόνο μετά το ξέσπασμα της Επανάστασης, «ολίγοι τινές μόλις άρχισαν να αισθάνονται τούτο, πρέπει όμως να κάμωμεν κάθε τρόπον να το αισθανθώσιν όλοι, και εις τούτο καταγίνομα». Από την πρώτη στιγμή ο Μαυροκορδάτος αλλά και οι υπόλοιποι δυτικοσπουδαγμένοι ομοεθνείς, τα μετέπειτα στελέχη του γραφειοκρατικού μηχανισμού της ελληνικής Διοίκησης, εμπνεόμενοι από τις φιλελεύθερες ιδέες της εποχής τους, είχαν περιγράψει και αναδείξει τα βασικά χαρακτηριστικά τα οποία έπρεπε να διαθέτει το πολιτικό εγχείρημα των επαναστατημένων Ελλήνων: ελευθερία, συγκεντρωτικό κράτος, αντιπροσωπευτική Βουλή, νόμους και ατομικά δικαιώματα, εθνικό στρατό και δημοσιονομικό σύστημα.⁴² Η εγγενής δυσκολία της ταυτόχρο-

42. Βλ. Π.-Ν. Διαμαντούρος, «Προσπάθεια δημιουργίας δυτικού τύπου κράτους στην επανάσταση και κοινωνικοπολιτικές συγκρούσεις», στο *Η Επανάσταση του '21, ό.π.*, σσ. 153-167. Για την υιοθέτηση και την εισαγωγή των φιλελεύθερων πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα καθώς και τις αντιπαρα-

νης σύμπλευσης όλων εκείνων που συμμετείχαν στο εν λόγω εγχείρημα καθιστούσε εύλογη την ανάγκη της διάδοσης των εθνικιστικών ιδεών. Ένα σύνολο ιδεών το οποίο ήταν σε θέση και ήταν το μοναδικό όχημα για να πετύχει έναν ανάλογο στόχο, να κινητοποιεί τους ανθρώπους προς την κατεύθυνση της εθνικής ανεξαρτησίας.

Το πρόταγμα της «ελευθερίας» βάλθηκαν να το υπηρετήσουν όλοι οι πατριώτες/επαναστάτες. Ο καθένας με τον δικό του τρόπο, καταπώς αντιλαμβάνονταν το νόημα της «ελευθερίας» και τους όρους πραγμάτωσής της. Σε κάθε περίπτωση, όμως, το αίτημα της ελευθερίας δημιουργεί προσδοκίες και μέριμνες που, από ένα σημείο και έπειτα, τροφοδοτούν διαδικασίες σημαντικών αλλαγών και ανατροπών όσον αφορά τους όρους της καθημερινής ζωής και οργάνωσης των κοινωνιών που επαναστατούν ενάντια στον οθωμανό κατακτητή.

Η επανάσταση και ο πόλεμος, από μόνες τους ανατρεπτικές πράξεις, διαδικασία συνεχών ρήξεων σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής, συνιστούν αντιστάσεις, καθώς έρχονται να ανατρέψουν και να συμπαρασύρουν μακραιώνες και παγιωμένες αντιλήψεις και παραστάσεις του κόσμου και της ιστορίας. Τα ανθρώπινα περιβάλλοντα που βρέθηκαν στη δίνη του πολέμου, που είδαν να ανατρέπονται από τη μια στιγμή στην άλλη οι σταθερότητες της ζωής τους και οι βεβαιότητες μέσω των οποίων αντιλαμβάνονταν τη σχέση τους με τον κόσμο, δεν εγκοιλώθηκαν από κοινού και στους ίδιους χρόνους τα ιδεώδη και τις επαγγελίες της επανάστασης, έτσι, τουλάχιστον, όπως τα συνέλαβαν και τα προέταξαν οι ενθουσιώδεις ηγέτες τους, οι πρίγκιπες, οι πολεμιστές οι λόγιοι και οι πολυταξιδεμένοι και κοσμοπολίτες «ομογενείς». Η «ελευθερία», ύψιστο ιδανικό, προϋποθέτει δεκτικότητες και διαθεσιμότητες που δημιουργούνται σε περιορισμένα κοινωνικά περιβάλλοντα, εκεί όπου διακινούνται οι ιδέες που έθρεψαν τις μεγάλες αλλαγές του ευρωπαϊκού κόσμου.

Τα ανθρώπινα σύνολα που εξεγέρθηκαν στις επαρχίες της Πελοποννήσου και της Ρούμελης υπό την προτροπή ή και, πολλές φορές, την απειλή των αρχηγών τους δεν είχαν απαραίτητα την ίδια αίσθηση για την «ελευθερία» και δεν ένιωθαν ότι υπη-

θέσεις και συγκρούσεις που προκαλούν ανάμεσα στους φορείς της εκσυγχρονιστικής λογικής και τους παραδοσιακούς κατόχους της εξουσίας στον ελληνικό χώρο, βλ. την ενδιαφέρουσα προβληματική που αναπτύσσει ο ίδιος συγγραφέας στο «Ο ελληνικός απελευθερωτικός αγώνας του 1821: Μια φιλελεύθερη Επανάσταση;», στο *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα. Φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και στην κοινωνία της Ελλάδος* (συλλ. έργο), Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1991, σσ. 37-48.

ρετούν τα ίδια ιδανικά. Από την άλλη πλευρά, οι άνθρωποι που οραματίζονταν για δεκαετίες την επανάσταση του έθνους στις μακρινές παροικίες, που έκαναν λόγο για «ελευθερία» και την ήθελαν όπως εκείνη των «προγόνων» τους, ίσως και να αιφνιδιαστήκαν, να σάστισαν με την ίδια την επαναστατική πράξη, έτσι όπως εκδηλώνεται και διενεργείται υπό όρους που δεν είχαν (ή δεν μπορούσαν να έχουν) καθορίσει και προβλέψει.

Πέντε μήνες, λοιπόν, μετά την κάθοδό του στην Ελλάδα, ο Μαυροκορδάτος καταφέρνει με την συμπαράταξη των Υδραίων και εκμεταλλευόμενος την σύγκρουση Πελοποννήσιων προυχόντων με τους Υψηλάντη/στρατιωτικούς να θέσει με τον πιο σαφή τρόπο τον ιδεολογικοπολιτικό προσδιορισμό της Επανάστασης· να καταστήσει πραγματικότητα την πολιτική ανεξαρτησία του «Ελληνικού Έθνους», η οποία θα αποτελέσει τομή για το πολιτικό μέλλον του σύγχρονου ελληνικού κράτους. Τέλος, η συγκρότηση ξεχωριστής «Εθνικής Διοίκησης», αν και «Προσωρινή» και αδύναμη, τουλάχιστον τον πρώτο καιρό, θα επαναπροσδιορίσει στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας τις κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις και θα θέσει, πλέον, με άλλους όρους το ελληνικό ζήτημα και, κατ' επέκταση, την εικόνα των Ελλήνων στην Ευρώπη. Η αποστασία, το αποσχιστικό κίνημα είχε καταστεί ένας εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας.

Κατά την τελευταία συνεδρίαση της 15ης Ιανουαρίου 1822, η Εθνική Συνέλευση σύμφωνα με την παράγραφο κ' του Οργανικού Νόμου, εξέλεξε πενταμελές Εκτελεστικό Σώμα.⁴³ Μέλη του Εκτελεστικού, ο Αθανάσιος Κανακάρης από την Πάτρα, αντιπρόεδρος, ο Ιωάννης Ορλάνδος από την Ύδρα, ο Αναγνώστης Παπαγιαννόπουλος Δεληγιάνης από την Καρύταινα και ο Ιωάννης Λογοθέτης από τη Λεβαδεία. Πρόεδρος εξελέγη ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος από την Κωνσταντινούπολη, το Βουκουρέστι, τη Γενεύη, την Πίζα και το Μεσολόγγι.

43. *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832. Αι Εθνικαί Συνελεύσεις, ό.π., τόμ. Α', σ. 39.*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Αρχειακές πηγές

Αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου, 1821-1832, τόμ. Α'-Ε' (1821-1825),
έκδ. Α. Λιγνού, Αθήνα - Πειραιάς 1920-1927.

Αρχείον Ελληνικής Παλιγγενεσίας μέχρι της εγκαταστάσεως της Βασιλείας, τόμ. I-IV,
(1821-1832), εκδ. Βιβλιοθήκη της Βουλής, Αθήνα 1971.

Αρχείον Κοινότητας Ύδρας (1778-1832), δημ. υπό Α. Λιγνού, τόμ. Α'-ΙΔ', Πειραιάς
1920-1930.

Argyropoulos P. A. (édit.), *Correspondance diplomatique de l' Hospodar de Valachie*
J. Caradja avec le baron Stroganof, 1816-1818, Αθήνα 1954.

Dossier Gentz, Φάκελ. 1-7, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Τμήμα Χειρογράφων (αριθ.
καταχ. Mss 93.5).

Μάμουκας Α., *Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος συμβάντα, ήτοι συλλογή των*
περί την αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων κ.ά
επισήμων πράξεων από του 1821 μέχρι τέλους του 1833, τόμ. 1-11, Αθήνα 1839-
1852.

Μελετόπουλος Ι. Α., *Η Φιλική Εταιρεία. Αρχείον Π. Σέκερη,* Ανάτυπον εκ του 18ου
τόμου (1965-1966) του Δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της
Ελλάδος, Αθήνα 1967.

«Nouvelles acquisitions de M. Jean Gennadius. Quatre lettres inédites du Prince A.
Manrocordatos», Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Τμήμα Χειρογράφων, (αριθ. καταχ
Mss 196).

Παναγιωτόπουλος Β. Π., *Πίνακες Αρχείου Α. Λουριώτη,* Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1963.

Πρωτοψάλτης Εμμ. Γ.(επιμ.), *Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας (1766-1828),*
στη σειρά «Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας», τομ. Δ', τεύχ. I-II, Ακαδημία
Αθηνών, Αθήνα 1959-1961 (φωτομηχανική ανατύπωση 1980).

Πρωτοψάλτης Εμμ. Γ. (επιμ.), *Ιστορικόν Αρχεῖον Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου*, στη σειρά «Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας», τόμ. Ε΄, τεύχ. I-VI, έκδ. Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1963-1986.

Prokesh-Osten fils Compte, *Dépêches inédites du Chevalier de Gentz aux Hospodars de Valachie et de Moldavie pour servir à l'histoire de la politique européenne (1813-1828)*, τ. 1-2, Παρίσι 1876.

Β. Άλλες πηγές (απομνημονεύματα, μαρτυρίες κλπ) και έργα σύγχρονα με τα γεγονότα.

Αινιάν Δημ., *Άπαντα. Απομνημονεύματα Καραϊσκάκη και άλλων αγωνιστών*, επιμ., Γ. Βαλέτας, «Ο.Ε.Ε. Άτλας», Αθήνα 1962.

Αωνούμου, *Αι Φαναριώται*, Αθήνα, χ.χ.

Βαλέτα Γ., *Αθανάσιος Χριστόπουλος, Άπαντα*, έκδ. Σωματείου «Φύλων Βυζαντινών Μνημείων Καστοριάς», Αθήνα 1969.

Βυζάντιος Σκ. Δ., *Η Κωνσταντινούπολις ή περιγραφή τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική της περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως*, τόμ. Α'-Γ', αναστατική έκδοση, έκδ. Πελεκάνος, Αθήνα 1993 (α' έκδ. 1851-1869).

Βυζάντιος Χρ., *Ιστορία των κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν εκστρατειών και μαχώνων συμμετέσχεν ο τακτικός στρατός από του 1821 μέχρι του 1833*, στη σειρά «Απομνημονεύματα αγωνιστών του '21» αρ. 9, επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης, έκδ. Γ. Τσουκαλά, [Αθήνα] χ.χ. (1957).

Γαζής Γ., *Λεξικόν της Επανάστασεως και άλλα έργα*, εκδ./επιμέλεια Λ. Βρανούσης, έκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1971.

Γερμανός Π. Π., *Απομνημονεύματα*, εκδ. Γ. Παπούλια, Αθήνα 1900.

Γούδας Αν. Ν., *Βίοι Παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, τόμ. Ε'-ΣΤ', Αθήνα 1874.

Camba P. Conte, *Ο Λόρδος Βύρων στην Ελλάδα*, μετάφρ. Μπ. Άννινος, Δημιουργία-Απ. Α. Χαρίσης, Αθήνα 1995.

Δεληγιάνης Καν., *Απομνημονεύματα*, στη σειρά «Απομνημονεύματα αγωνιστών του '21», αρ. 16, 17, 18, επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης, εισ. σχόλ. Γ. Τσουκαλάς.

Δούκας Νεόφ., *Επιστολαί προς τινάς εν διαφόροις περιστάσεις*, Αίγινα 1835.

Δραγούμης Ν., *Ιστορικά Αναμνήσεις*, τόμ. Α'-Β', Ερμής, Αθήνα 1973.

Ερμής ο Λόγιος, τόμ. Η', 1818, αναστατική έκδοση, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1990.

Galerie des contemporains illustres, M. Maurocordatos, χ.χ., [1845;]

Gosse L. A., *Relation de la peste qui a régné en Grèce en 1827 et 1828, contenant de vues nouvelles sur la marche et le traitement de cette maladie*, Παρίσι-Γενεύη 1838.

Ζαλλώνης Μ. Φιλ., *Σύγγραμμα περί των Φαναριωτών*, (επιμ.-εισ. Θ. Χ. Παπαδόπουλος), εκδ. «Επικαιρότητα», ε' έκδ., Αθήνα 1977. Πρβλ. στα γαλλικά, Marc - Philippe Zallony, *Essai sur les Fanariotes, ou l' on voit les causes primitives de leur élévation aux Hospodariats de la Valachie et de la Moldavie, leur mode d' administration et les causes principales de leur chute; Suivi de quelques réflexions sur l' état actuel de la Grèce*, Μασσαλία 1824· (α' ελλ. μετάφρ. από τον Ν. Βαφειάδη, Αθήνα 1831).

Καποδίστριας Ιωάννης, *Απομνημονεύματα. Επισκόπηση της πολιτικής μου σταδιοδρομίας*, εκδ. Μπάυρον Αθήνα 1986 [α' έκδ. Πετρούπολη 1868].

Κασομούλης Ν., *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων. 1821-1833*, επιμ. Γ. Βλαχογιάννη, τόμ. Α'-Γ', Αθήνα 1939-1942.

Κολοκοτρώνης Γεν., *Απομνημονεύματα*, στη σειρά «Απομνημονεύματα αγωνιστών του '21», αρ. 1, επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτη, έκδ. Γ. Τσουκαλά, Αθήνα [1955].

Κολοκοτρώνης Θ., *Απομνημονεύματα*, καταγ. Γ. Τερτσέτη, εισ.-επιμ. Τ. Βουρνά, εκδ. «Ωκεανίδα», Αθήνα 1983.

Κοντάκης Αναγν., *Απομνημονεύματα*, επιμ. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, εκδ. Γ. Τσουκαλά και υιού «Βιβλιοθήκη», Νο 11, χ.χ.

Κορακιστικά ή Διόρθωσις της Ρωμαϊκής Γλώσσης, Κωμωδία εις τρεις πράξεις διαιρεμένη, υπό του Λογίου και Ευγενούς κ. Ιακώβου Ρίζου Μεγάλου Ποστέλνικου, Βιέννη, εν έτει 1813.

Μακρυγιάννης Ι., *Απομνημονεύματα*, εισ.-σχόλ. Σπ. Ασδραχάς, εκδ. Α. Καραβία, Αθήνα χ.χ. [1957].

Μακρυγιάννης Ι., *Οράματα και Θάματα*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1984.

Μεταξάς Κ., *Ιστορικά απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής επανάστασεως*, στη σειρά «Απομνημονεύματα αγωνιστών του '21», αρ. 6, έκδ. Γ. Τσουκαλά, Αθήνα 1956.

- Μιαούλης Α., *Συνοπτική ιστορία των υπέρ Ελευθερίας της Αναγεννηθείσης Ελλάδος γενομένων Ναυμαχιών δια των πλοίων των τριών Νήσων Ύδρας Πετσών και Ψαρρών εν όλω τω διαστήματι του ελληνικού αγώνος*, στη σειρά «Απομνημονεύματα αγωνιστών του '21», αρ. 5, Αθήνα 1956.
- Ξάνθος Εμμ., *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρίας*, στη σειρά «Απομνημονεύματα των Αγωνιστών του 21», αρ. 9, εκδ. Γ. Τσουκαλά, Αθήνα 1956 (α' έκδ. Αθήνα 1845).
- Ξόδιλος Αθ., *Η Εταιρεία των Φιλικών και τα πρώτα συμβάντα του 1821*, εισ.-σχόλια Λ. Βρανούσης, Ν. Καμαριανός (N. Camaritano), Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1964.
- Οι εις τον νεκρόν του μεγάλου της Ελλάδος πολίτου Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου αποθανόντος εν Αιγίνη την 6 και ταφέντος εν Αθήναις την 7 Αυγούστου 1865, εκφωνηθέντες λόγοι υπό των καθηγητών του Πανεπιστημίου, Ν. Ι. Σαρίπολου, Π. Ρομπότου και Διομήδους Κυριακού και το υπό του ποιητού Θεοδώρου Γ. Ορφανίδου εις τον θάνατον αυτού χυθέν δάκρυ, Αθήνα 1865.
- Οικονόμου Μιχ., *Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας ή ο Ιερός των Ελλήνων Αγών*, τόμ. Α'-Β', στη σειρά «Απομνημονεύματα αγωνιστών του '21, αρ. 14-15, επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης, εισ. σχόλ. Γ. Τσουκαλάς, Αθήνα 1957.
- Παπαγεώργιος Σπυρ., «Του μητροπολίτου Άρτης Ιγνατίου Α' Αλληλογραφία», *Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού*, τ. ΙΓ', 1917, σσ. 192-242.
- Παπαδόπουλος Κάρπος, *Οδυσσεύς Ανδρούτσος και Γ. Βαρνακιώτης*, επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτη, *Απομνημονεύματα αγωνιστών του '21*, εκδ. Τσουκαλά, τόμ. 12, Αθήνα (1957).
- Παπαδόπουλος Κάρπος, *Απάνθισμα του ιστορικού αγώνος*, επιμ. Θ. Διλέζος, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1976.
- Παπατσώνης Παν., *Απομνημονεύματα από των χρόνων της Τουρκοκρατίας μέχρι της Βασιλείας Γεωργίου Α'*, επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτη, έκδ. Γ.Α.Κ., Αθήνα 1960.
- Περραιβός Χρ., *Απομνημονεύματα πολεμικά*, στη σειρά «Απομνημονεύματα αγωνιστών του '21», επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτη, Αθήνα 1957.
- Prokesch-Osten Anton, *Geschihte des Abfalls der Griechen vom Türkischen Reiche im Jahre 1821 und der Gründung des Helleniscen Königreiches*, τόμ. I-VI, Βιέννη 1867. Πρβλ. επίσης, *Ιστορία της Επανάστασεως των Ελλήνων κατά του Οθωμανικού Κράτους εν έτει 1821 και της ιδρύσεως του Ελληνικού Βασιλείου/*

Διπλωματικώς εξεταζομένη, Μεταφρασθείσα δ' εκ του Γερμανικού πρωτοτύπου υπό Γ. Εμ. Αντωνιάδου, τόμ. Α'-Β', Αθήνα 1868-1869.

Raybaud Max., *Mémoires sur la Grèce*, τόμ. I-II, Παρίσι 1825.

Rizos Néroulos J., *Cours de la littérature grecque moderne*, (πρόλογος του Jean Humbert), Παρίσι 1828 (α' εκδ. 1827).

Rizos Pan., *Mémoires du Prince Nicolas Soutzo, Grand-Logothète de Moldavie 1798-1871*, Βιέννη 1899.

Σαρίπολος Νικόλαος, *Λόγος Επικήδειος εις Αλέξανδρον Μαυροκορδάτον...*, Αθήνα 1865.

Σπηλιάδης Ν., *Απομνημονεύματα δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821-1843)*, τόμ. Α'-Γ', φωτομηχ. ανατ.-επιμ. Παν. Φ. Χριστόπουλου, Αθήνα 1972-1975, τόμ. Δ', μέρος πρώτο, έκδ. Κ. Διαμάντη, Αθήνα 1970 και τ. Δ', μέρος δεύτερο, Αθήνα 1974· τόμ. Δ', τευχ. πρώτο, έκδ. επιμ. Π. Φ. Χριστόπουλος, Αθήνα 1971.

Σταματιάδης Επαμ. Ι., *Βιογραφίαι των Ελλήνων Μεγάλων Διερμηνέων του Οθωμανικού Κράτους*, αναστατική έκδοση, εκδ. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 1973 (α' έκδ. Αθήνα 1865).

Shelley P.B., *Hellas, A Lyrical Drama*, edited by Thomas J. Wise, Λονδίνο 1886.

Shelley P.B., *Hellas/Ελλάς*, εισ., μτφρ., σχόλια Μ. Βύρων Ραϊζης, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1990.

Soutzo Alex., *Histoire de la révolution grecque*, Παρίσι 1829.

Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμ. Α'-Δ', εκδ. Χρ. Γιοβάννης, Αθήνα 1978 (2^η 1861).

Thiersch Fr., *De l' état actuel de la Grèce et les moyens d' arriver à sa restauration*, τόμ. I-II, Λειψία 1833, ελλ. μτφρ. Α. Σπήλιου, τόμ. Α'-Β', εκδ. Αφοι Τολίδη, Αθήνα 1972.

- Υψηλάντης Νικ., *Απομνημονεύματα*, Μιτφρ., προλεγ. και σχόλια Ελ. Μωραϊτίνης-Πατριαρχέας, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1986.
- Φιλήμων Ιωάννης, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, Ναύπλιον 1834.
- Φιλήμων Ιωάννης., *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμ. 1-4, φωτομηχανική έκδοση της Εταιρείας Ελληνικών Εκδόσεων, προλ. Αλ. Δεσποτόπουλος, Αθήνα, χ.χ.(1963), α' έκδοση 1859-1861.
- Φιλιππίδης Δαν. και Κωνσταντάς Γρηγ., *Γεωγραφία Νεωτερική*, επιμ. Αικ. Κουμαριανού, Ερμής, Αθήνα 1988 (α' εκδ. Βιέννη 1791).
- Φίνλεϋ Γ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμ. Α'-Β', εκδ. Αφοι Τολίδη, Αθήνα 1978.
- Φραντζής Αμβρόσιος, *Επιτομή της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, τόμ. Α'-Β', Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, Αθήνα 1976.
- Φωτάκος Χρυσ., *Απομνημονεύματα περί της ελληνικής Επανάστασεως*, εκδ. Φιλολογικά Χρονικά, Αθήνα 1960.
- Φωτεινός Διον., *Ιστορία της πάλαι Δακίας, τα νυν Τρανσυλβανίας, Βλαχίας, και Μολδαβίας*, τόμ. Α'-Γ', Βιέννη 1818-1819.
- Φωτεινός Ηλ., *Οι άθλοι της εν Βλαχία Ελληνικής Επανάστασεως το 1821 έτος*, Γ. Τσουκαλά και υιού «Βιβλιοθήκη», Αθήνα, χ.χ. (1956).
- Yemeniz Eugène, *Un homme politique de la Grèce moderne, Alexandre Maurocordato d' après des documents inédits*, Ανάτυπο από τον *Correspondant*, Παρίσι 1866.

Γ. Γενική βιβλιογραφία (μεταγενέστερα έργα, βοηθήματα και μελέτες)

- Αγαθοκλής Αρ. Ρ., *Το νομοθετικόν έργον των Ελλήνων Ηγεμόνων Μολδαβίας και Βλαχίας*, [ανάτυπον], Αθήνα 1963.
- Αγγέλου Άλκης, «Η εκπαίδευση», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΑ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σσ. 306-328.
- Αγγέλου Άλκης, *Των Φώτων. Όψεις του νεοελληνικού διαφωτισμού*, Ερμής, Αθήνα 1988.
- Αγγέλου Άλκης, *Οι λόγιοι και ο Αγώνας*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1971.
- Αλλαμανή Έφη, «Γεγονότα, ενέργειες και αποφάσεις κατά τους τελευταίους μήνες πριν την Επανάσταση», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΒ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σσ. 70-100.
- Άννινος Μ., *Ιστορικά Σημειώματα μετά πολλών εικόνων*, Τυπογραφείο «Εστία», Αθήνα 1925.
- Ανδρεάδης Ανδρ., *Ιστορία των εθνικών δανείων. Μέρος Α΄. Τα δάνεια της Ανεξαρτησίας (1824-1825)*, Αθήνα 1904.
- Άντερσον Μπ., *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφρ. Π. Χαντζαρούλα, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1997.
- Αποστολόπουλος Δ. Γ., *Η εμφάνιση της σχολής του φυσικού δικαίου στην «τουρκοκρατούμενη» ελληνική κοινωνία. Η πρώτη μετακένωση*, Αθήνα 1983.
- Αποστολόπουλος Δ. Γ., *Η εμφάνιση της σχολής του φυσικού δικαίου στην «τουρκοκρατούμενη» ελληνική κοινωνία*, Αθήνα 1980.
- Αποστολόπουλος Δ. Γ., *Η Γαλλική επανάσταση στην τουρκοκρατούμενη ελληνική κοινωνία. Αντιδράσεις στα 1798*, Τυπογραφείο του Σπ. Λένη, Αθήνα 1989
- Αργυρόπουλος Περ. Αλ., «Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος», στο *Διαλέξεις της Εθνικής Εκατονταετηρίδας 1830-1930*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων Αθήνα, χ.χ., σσ. 257-287.
- Αργυροπούλου Ρωξ. Δ., «Στοιχεία της αστικής ιδεολογίας του ΙΗ΄ αιώνα στα προλεγόμενα των φιλοσοφικών βιβλίων του νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών, Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1982, σσ. 239-246.

- Αργυροπούλου Ρωξ. Δ., *Η έννοια της πολιτικής στον νεοελληνικό στοχασμό του φθίνοντα 18ου αιώνα*, Αθήνα [ανάτ. από τον τόμο *Φιλοσοφία και πολιτική, Πρακτικά του Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου Φιλοσοφίας* εκδ. Μ. Καρδαμήτσας, σσ. 262-267], 1982.
- Αργυροπούλου Ρωξ. Δ., «Η Γαλλική Επανάσταση στην ελληνική διάνοηση του 19ου αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 9, Δεκέμβριος 1988, σσ. 327-338.
- Αρς Γκρ., *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ΄ και στις αρχές του ΙΘ΄ αιώνα. Τα δυτικοβαλκανικά πασαλίκια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας*, εισ. σχ.-επιμ. Βασ. Παναγιωτόπουλος, Gutenberg, Αθήνα 1994.
- Αρώνη-Τσίχλη Κ., *Αγροτικές εξεγέρσεις στην παλαιά Ελλάδα, 1831-1881*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1989.
- Ασδραχάς Σπ. Ι., «Εισαγωγή», στο Μακρυγιάννης Ι., *Απομνημονεύματα*, εκδ. Α. Καραβία, Αθήνα χ.χ. [1957].
- Ασδραχάς Σπ. Ι., *Ελληνική κοινωνία και οικονομία, 18΄ και 19΄ αιώνες*, Ερμής, Αθήνα 1982.
- Ασδραχάς Σπ. Ι., *Ζητήματα Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983.
- Ασδραχάς Σπ. Ι., *Ιστορικά απεικασματα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995.
- Ασδραχάς Σπ. Ι., *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην τουρκοκρατία (16΄- 18΄ αι.)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1978.
- Ασδραχάς Σπ. Ι., *Οικονομία και νοοτροπίες*, Ερμής, Αθήνα 1988.
- Ασδραχάς Σπ. Ι., *Σχόλια*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993.
- Ασδραχάς Σπ., Συνέντευξη στο «Αφιέρωμα στον Μπρωντέλ», περ. *Ιστωρ*, τευχ. 4, Απρίλιος 1992, σ. 35-43.
- Ασδραχάς Σπ. Ι., «Οικονομία» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τόμ. ΙΑ΄, σσ. 159-188.
- Ασπρέας Γ., *Πολιτική ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος. 1821-1928*, τόμ. Α΄, εκδ. «Χρήσιμα βιβλία», Αθήνα, χ.χ. [1930].
- Ατομικισμός. Η μεγάλη επιστροφή*, (συλλ. έργο) εκδ. Ροές, Αθήνα 1990· (τίτλ. πρωτ., *L' individualisme, le grand retour*, Magazine Litteraire, Παρίσι 1989).
- Alexandresco N. G., *La correspondance du chevalier Frederic de Gentz avec le prince de Valachie Jean Caradja et la Question d' Orient*, Παρίσι 1895.
- Andreau J., «Prosopographie», στο *Dictionnaire des Sciences Historiques* (επιμ. André Burguière), P.U.F., Παρίσι 1986, σσ. 546-548.

- Ansart P., *Idéologies, conflits et pouvoir*, P.U.F., Παρίσι 1977.
- Argyropoulos P. A.(édit.), *Correspondance diplomatique de l' Hospodar de Valachie J. Caradja avec le baron Stroganof, 1816-1818*, Αθήνα 1954.
- Argyropoulos Rox. D., «Le Discours de Benjamin de Lesbos à l' Académie Princière de Bucarest (1818)», στο: *Symposium, L' époque phanariote, 21-25 Octobre 1970*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 167-174.
- Arsh G. L., «"Delo Galatisa" Neopublikovannuie dokumentui k istorii "Filiki Eterii"» στο *Mezhdunarodnie otnosheniya na Balkanakh*, Μόσχα 1974, σσ. 277-321. («"Υπόθεση Γαλάτης" αδημοσίευτα ντοκουμέντα σχετικά με την ιστορία της "Φιλικής Εταιρείας"» στο *Διεθνείς σχέσεις στα Βαλκάνια*).
- Arsh G. L., «Iz rannej istorii grecheskogo revoljutsionnogo obshchestva "Filiki Eterija" (N. Galatis v Moldavii i Valakhii v 1817-1818 gg.) στο *Balkanskij istoricheskij sbornik*, vyp. 2, Kishinev 1970, σσ. 5-22. (= «Από την πρώιμη ιστορία της ελληνικής επαναστατικής οργάνωσης "Φιλική Εταιρεία". (Ο Ν. Γαλάτης στη Μολδοβλαχία το 1817-1818)» στο *Σύλλογή Βαλκανικών Ιστορικών Μελετών*, II, Κισινιόφ 1970).
- Βακαλόπουλος Απ. Ε., «Επαναστατικές κινήσεις και ζυμώσεις», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π.*, τόμ. ΙΑ', σσ. 402-424.
- Βακαλόπουλος Απ. Ε., *Επίλεκτες βασικές ιστορικές πηγές της Ελληνικής Επανάστασεως (1813-1825)*, τόμ. Α'-Β', Εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1990.
- Βακαλόπουλος Απ. Ε., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Δ'-ΣΤ', Θεσσαλονίκη 1973, 1980, 1982.
- Βακαλόπουλος Απ. Ε., *Τα Ελληνικά στρατεύματα του 1821. Οργάνωση, ηγεσία, τακτική, ήθη και ψυχολογία*, Θεσσαλονίκη 1970.
- Βακαλόπουλος Απ., «Ο ελληνισμός της διασποράς» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π.*, τ. ΙΑ', σσ. 231-243.
- Βακαλόπουλος Απ., «Οι φαναριώτες ως φορείς διοικητικής και πολιτικής εξουσίας», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π.*, τ. ΙΑ', σσ. 117-123.
- Βακαλόπουλος Απ., «Οικονομικά και εμπορικά κέντρα» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Ι', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1974, σσ. 158-171.
- Βακαλόπουλος Απ., «Στροφή των Ελλήνων προς τους Ρώσους. Η άνοδος της Ρωσικής Δυνάμεως», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π.*, τόμ. ΙΑ', σσ. 51-58.

- Βέϊκος Θεόφ , *Εθνικισμός και εθνική ταυτότητα*, Αθήνα 1993.
- Βελουδής Γ., *Ο Jacob Philipp Falmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, Αθήνα 1982.
- Βεργόπουλος Κωνσ., «Η δυναμική του 1821», *Θεωρία και Κοινωνία*, τεύχ. 2, Αθήνα 1990, σσ. 75-99.
- Βισβίζη-Δοντά Δόμ., «Η Ευρώπη από τη συνθήκη του Ιασίου ως το Συνέδριο της Βιέννης», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τ. ΙΑ', σσ. 366-376.
- Βλαχογιάννης Γ., *Οι κλέφτες του Μωριά. Μια μελέτη ιστορική από νέες πηγές βγαλμένη, 1715- 1820*, Αθήνα 1935.
- Βουρνάς Τ., *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας. Από την επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί (1909)*, εκδ. Αφοι Τολίδη, Αθήνα 1974.
- Βρανούσης Λέαν. Ι.(επιμ.), *Οι Πρόδρομοι*, εκδ. Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1955.
- Βρανούσης Λέαν., «Ιδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τ. ΙΑ', σσ. 443-451.
- Badie B.- Birnbaum P., *Sociologie de l' État*, éd. Grasset et Fasquelle, Παρίσι 2¹1982.
- Bakhtine M., *Le marxisme et la philosophie du langage. Essai d' application de la méthode sociologique en linguistique*, Éd. du Minuit, Παρίσι 1977.
- Balandier G., *Anthropo-logiques*, P.U.F., Παρίσι 1974.
- Balandier G., *Sens et puissance*, P.U.F., Παρίσι 1971.
- Balandier G., *Πολιτική Ανθρωπολογία* , εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1971.
- Bardin L., *L' analyse de contenu*, P.U.F., Παρίσι 1977.
- Bertaux A. και D. (επιμ.), *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*, Beverly Hills 1981.
- Bertaux D., «L' approche biographique: sa validité méthodologique, ses potentialités», *Cahiers internationaux de Sociologie*, vol. LXIX, 1980, σσ. 197-225.
- Bertaux D., *Destins personnels et structure de classe*, P.U.F., Παρίσι 1977.
- Blancard J., *Études sur la Grèce contemporaine. Alexandre Mavrocordato - Les Metaxas - Coletti*, Μονπελιέ 1886.
- Bloch M., *Απολογία για την ιστορία, το επάγγελμα του ιστορικού*, μετάφρ. Κ. Γαγανάκης, Εναλλακτικές εκδόσεις/Δοκίμια 2, Αθήνα 1994 (γαλ., *Apologie pour l' Histoire ou metier d' historien*, πρόλ. G. Duby, Armand Colin, Παρίσι 1974, (7η έκδοση), ανατύπωση, Παρίσι 1985.

- Blunden Edmund, *Shelley. A life story*, Λονδίνο 1946.
- Bonetti M.- Gaulejac V. de, «L' individu, produit d' une histoire dont il cherche à devenir le sujet», *Espaces Temps*, 37/1988, σσ. 55-63.
- Bottomore T. B., *Ελίτ και κοινωνία*, μτφρ. Θ. Μπανούσης, εκδ. Πλανήτης 70, Αθήνα 1970.
- Boudon R.-Bourricaud F., *Dictionnaire critique de la sociologie*, P.U.F., Παρίσι 2^η1986.
- Bourdé G. et Martin H., *Les écoles historiques*, Seuil, Παρίσι 1983.
- Bourdieu P., «L' illusion biographique», *Actes de la recherche en sciences sociales*, No 62/63 (1986), σσ. 69-72· στα ελληνικά, «Η βιογραφική αυταπάτη» (μετάφρ. Θάνος Ψυχογιός) στο Πιερ Μπουρντιέ, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, πρόλ.- επιμ. Ν. Παναγιωτόπουλος, εκδ. Δελφίνι, Αθήνα 1994, σσ. 131-139.
- Bourdieu P., *Ce que parler veut dire. L' économie des échanges linguistiques*, Fayard, Παρίσι 1982.
- Bourdieu P., *Choses dites*, Éd. de Minuit, Παρίσι 1987.
- Bourdieu P., *Le sens pratique*, Éd. de Minuit, Παρίσι 1980.
- Bourdieu P., *Raisons pratiques. Sur la théorie de l' action*, Éditions du Seuil, Παρίσι 1994.
- Braudel Fernand, *Écrits sur l' histoire*, Flammarion, Παρίσι 1969.
- Braudel Fernand., *Écrits sur l' histoire II*, éd. Arthaud, Παρίσι 1990.
- Burdeau G., *L' État*, Éditions du Seuil, Παρίσι 1970.
- Burguière A. (υπό την διεύθ.), *Dictionnaire des sciences historiques*, P.U.F., Παρίσι 1986.
- Burns Ed. Mc., *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Εισαγωγή στην ιστορία και τον πολιτισμό της νεότερης Ευρώπης*, τόμ. Α-Β, επιμ.-εισ. Ι. Σ. Κολιόπουλος, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2^η1983-1988.
- Γαγανάκης Κ., «Τα Annales 1929-1990: σχολή ιστορίας ή κίνηση ιστορικών;» *Θεωρία και Κοινωνία*, τεύχ. 5, Ιούνιος 1991, σσ. 29-66.
- Γαρδίκας Κατ., «Ο Αναστάσιος Πολυζωίδης και η Ελληνική Επανάσταση», περ. *Μνήμων*, τόμ. 1, Αθήνα 1971, σσ. 23-52.

- Γεδεών Μαν. Ι., *Η πνευματική κίνησης του Γένους κατά τον ιθ' και ιθ' αιώνα*, Ερμής, Αθήνα 1976.
- Γεδεών Μαν. Ι., *Χρονικό της Πατριαρχικής Ακαδημίας*, Κωνσταντινούπολη 1833.
- Γεδεών Μαν., «Περί της φαναριωτικής κοινωνίας μέχρι των αρχών της ενεστώσης εκατονταετηρίδος», *Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως*, τόμ. 21 (1887-1889), Κωνσταντινούπολη 1891, σσ. 55-71.
- Γιαννόπουλος Ι., «Η επανάσταση κατά το 1823», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τόμ. ΙΒ', σσ. 289-313.
- Γιαννόπουλος Ι., «Η παρακμή του οθωμανικού κράτους. Η προσαρμογή των θεσμών στη νέα πραγματικότητα», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τόμ. ΙΑ', σσ. 98-110.
- Γιαννόπουλος Ι., «Κοινότητες», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τόμ., ΙΑ', σσ. 134-143.
- Γιαννόπουλος Πύρ., *Οι Φαναριώται*, εκδ. «Ελλ. Ταχυδρόμου», Αθήνα 1929.
- Γριτσόπουλος Τ. Αθ., «Η "Κιβωτός" της ελληνικής γλώσσας», *Αθηνά*, 90 (1968), σσ. 223-252.
- Γριτσόπουλος Τ. Αθ., «Ιστοριογραφία του Αγώνος», περ. *Μνημοσύνη*, τόμ. Γ', Αθήνα 1970-1971, σσ. 33-253.
- Γριτσόπουλος Τ. Αθ., *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, τόμ. Α'-Β', Αθήνα 1966-1971.
- Camariano-Cioran Ariadna, *Les Academies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, IMXA, Θεσσαλονίκη 1974.
- Camariano-Cioran Ariadna, «Écoles grecques dans les principautés danubiennes au temps des Phanariotes» στο *Symposium, L' époque phanariote*, ό.π., σσ. 49-56.
- Camariano N., «L' activité de Georges Olympios dans les principautés roumaines avant la révolution de 1821», *Revue des Études Sud-Est Européennes*, τόμ. ΙΙ, τεύχ. 3-4, 1964, σσ. 433-446.
- Camariano N., «Les relations de Tudor Vladimirescu avec l' Hétairie, avant la révolution de 1821», *Balkan Studies*, τεύχ. 6, 1965, σσ. 139-164.
- Camariano N., *Athanasios Christopoulos. Sa vie, son oeuvre littéraire et ses rapports avec la culture roumaine*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1981.

- Cassimatis Gr., «Esquisse d' une sociologie du phanariotisme», στο *Symposium, L' époque phanariote*, ό.π., σσ. 159-166.
- Challemel - Lacour P., «Diplomates et publicistes de l' Allemagne. Frederic de Gentz», *Revue des Deux Mondes*, τόμ. 75, 1868, σσ. 611-648.
- Chaussinand-Nogaret G., «Histoire biographique» στο: *Dictionnaire des Sciences Historiques* (επιμ. André Burguière), P.U.F., Παρίσι 1986, σσ. 86-87.
- Chebel M., *La formation de l' indentité politique*, P.U.F., Παρίσι 1986.
- Chevalier Y., «La biographie et son usage en sociologie», *Revue française de Science Politique*, τόμ. 29, τεύχ. 1, Φεβρουάριος 1979, σσ. 83-101.
- Constantiniu Fl.- Papacostea S., «Les Réformes des Premiers Phanariotes en Moldavie et en Valachie: Essai d' interprétation», *Balkan Studies*, τόμ. 13, τεύχ. 1 (1972), σσ. 89-118.
- Cot J.-P., Mounier J.-P., *Pour une sociologie politique*, τόμ. 1-2, Éditions du Seuil, Παρίσι 1974.
- Coulanges Fustel de, «Mavrocordato (Alexandre)», στο: M.M. Firmin Didot Frères (εκδ.), *Nouvelle Biographie Générale*, τόμ. 34, Παρίσι MDCCCLXI, στήλ. 462-αναστατική έκδοση, Rosekilde et Bagger, Κοπεγχάγη 1967.
- Δασκαλάκης Απ., *Οι τοπικοί Οργανισμοί της Επανάστασεως του 1821 και το Πολίτευμα της Επιδαύρου*, Αθήνα 1966.
- Δεμερτζής Ν., «Εννέα θέσεις για τον εθνικισμό», περ. *Διαβάζω*, (αφιέρωμα: Εθνικισμός), τεύχ. 322, 10 Νοεμβρίου 1993, σσ. 51-53.
- Δεμερτζής Ν., «Ο εθνικισμός ως ιδεολογία. Εισαγωγικές παρατηρήσεις», στο: *Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός*, Επιστημονικό Συμπόσιο (21-22.1.1994), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1995, σσ. 67-116.
- Δεσποτόπουλος Αλέξ., «Έναρξη και τοπική επικράτηση της Επανάστασεως (1821)», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τόμ. ΙΒ', σσ. 20-70.
- Δεσποτόπουλος Αλέξ., «Η εξέλιξη της επανάστασεως κατά τους μήνες Ιούνιο, Ιούλιο και Αύγουστο» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τόμ. ΙΒ', σσ. 137-153.

- Δεσποτόπουλος Αλέξ., «Η στάση της Ρωσίας και των άλλων ευρωπαϊκών δυνάμεων απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τόμ. ΙΒ΄, σσ. 205-211.
- Δημάκης Ι. Δ., *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991.
- Δημάκης Ι. Δ., *Ο Oesterreichischer Beobachter της Βιέννης και η Ελληνική Επανάσταση 1821-1827. Συμβολή εις την μελέτην του Ευρωπαϊκού Αντιφιλελληνισμού*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1978.
- Δημακόπουλος Γ. Δ., *Η διοικητική οργάνωσις κατά την Ελληνικὴν Επανάστασιν 1821-1827. Συμβολή εις την Ιστορίαν της Ελληνικής Διοικήσεως*, Αθήνα 1966.
- Δημαράς Κ. Θ., «Περί Φαναριωτών», *Αρχεῖον Θράκης*, Εταιρεία Θρακικῶν Μελετῶν, τόμ. 34, Αθήνα 1969, σσ. 117-140.
- Δημαράς Κ. Θ., *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Ερμής, Αθήνα ²1985.
- Δημαράς Κ. Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα ⁴1968.
- Δημαράς Κ. Θ., *Ιστορικά φροντίσματα, Α΄ Ο Διαφωτισμός και το κορύφωμά του*, Πορεία, Αθήνα 1992.
- Δημαράς Κ. Θ., *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - η ζωή του - το ἔργο του*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικῆς Τραπέζης (Μ.Ι.Ε.Τ.), Αθήνα 1986.
- Δημαράς Κ. Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα ⁵1989.
- Δημαράς Κ.Θ., «Η βιογραφία σήμερα», στο περ *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής*, τεύχ. 1, 1989, σσ. 9-25.
- Δημητρακόπουλος Οδ., «Προεταίριστικές δραστηριότητες του φιλικού Νικολάου Γαλάτη», *Επετηρίς Εταιρείας Στερεολλαδικῶν Μελετῶν*, τόμ. Ε', Αθήναι 1974-1975, σσ. 353-398.
- Δεληγιάννης Γ. Ι., «Η κοινωνική σύνθεση της πρώτης Εθνικῆς Συνέλευσης της Επιδάουρου», στο: *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, Επιστημονικό συμπόσιο 21-23 Μάρτη 1981, Κ.Μ.Ε., εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα ³1985, σσ. 232-254.
- Διαμαντής Κ. Αθαν., *Άπαντα 12-13*, Αθήνα 1991.
- Διαμαντούρος Ν. Ι., «Ο ελληνικός απελευθερωτικός αγώνας του 1821: Μια φιλελεύθερη Επανάσταση;», στο *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα. Φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και στην κοινωνία της Ελλάδος* (συλλ. ἔργο), Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1991, σσ. 37-48.

- Διαμαντούρος Ν., «Το γραφειοκρατικό κράτος δικαίου», *Επιθεώρηση Διοικητικής Επιστήμης*, 1 (1996), εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλα, σσ. 1-29.
- Διαμαντούρος Ν.-Π., «Η εγκαθίδρυση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα και η λειτουργία του κατά τον 19ο αιώνα» στο *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, επιμ. Δ. Τσαούσης, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1984, σσ. 55-71.
- Διαμαντούρος Ν.-Π., «Προσπάθεια δημιουργίας δυτικού τύπου κράτους στην Επανάσταση και κοινωνικοπολιτικές συγκρούσεις», στο *Η Επανάσταση του Εικοσιένα, ό.π.*, σσ. 153-161.
- Διαμαντούρος Π.-Ν. Ι., «Ελληνισμός και Ελληνικότητα», στο: *Ελληνισμός-Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, επιμ. Δ. Γ. Τσαούσης, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1983, σσ. 51-58.
- Diamandouros P.-N., *Political Modernization, Social Conflict and Cultural Cleavage in the Formation of the Modern Greek State: 1821-1832*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Columbia 1972.
- Δοξιάδης Κ., «Για την ιδεολογία του εθνικισμού», στο *Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός, ό.π.*, σσ. 41-52.
- Δραγάτσης Ιάκωβος Χ., *Το Φανάρι και αι Φαναριώτισαι*, Αθήνα 1930.
- Δρούλια Λ., «Η ανώνυμη "Notice sur l' état actuel de la Turquie" (1821) έργο του Κων. Πολυχρονιάδη», περ. *Ο Εραμιστής*, τ. 48 (1970), σσ. 324-328.
- Δρούλια Λ., «Η δικαίωση του Αγώνα στα ξενόγλωσσα ελληνικά κείμενα του 1821», *Νέα Εστία*, Αθήνα Χριστούγεννα 1970, σσ. 286-291.
- Δρούλια Λ., «Λογισύνη και βιβλιοφιλία. Ο Δημήτριος Μόστρας και η βιβλιοθήκη του» στο: *Τετράδια εργασίας 9, (Νεοελληνικές Βιβλιοθήκες 17ος - 19ος αι.)*, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1987, σσ. 227-306.
- Δρούλια Λ., «Ο Φιλελληνισμός από το 1821 ως το 1823», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π.*, τόμ. ΙΒ', σσ. 314-323.
- Δρούλια Λ., «Στροφή του ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος προς τον Ελληνισμό», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π.*, τόμ. ΙΑ', σσ. 360-365.
- Δρούλια Λ., «Τα σύμβολα του νέου ελληνικού κράτους», *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, τεύχ. 23, Δεκέμβριος 1995 (κυκλοφ. Μάιος 1996), σσ. 335-350.
- Dakin D., *British and American Philhellenes during the War of Greek Independence, 1821-1833*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών- I.M.X.A., Θεσσαλονίκη 1955.

- Dakin D., *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1984.
- Dakin D., *Ο Αγώνας των Ελλήνων για την Ανεξαρτησία 1821-1833*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1983.
- Decoufle A.-Cl., *Sociologie des révolutions*, P.U.F. στη σειρά Que sais-je No 1298, 3η έκδ., Παρίσι 1983 (α' εκδ. 1968).
- Delannoï G.-Taguieff P.-A. (διευθ.), *Théories du nationalisme*, Éditions Kimé, Παρίσι 1991.
- Delon M., «Bonheur», στο *Nouvelle histoire des idées politiques*, συλλογικό έργο υπό τη διεύθ. του Pascal Ory, Hachette, Παρίσι 1987, σσ. 66-77.
- Diamandouros P.-N.· βλ. Διαμαντούρος Ν.
- Dimaras C. Th., *La Grèce au temps des Lumières*, Γενεύη, 1969.
- Dosse F., *L'histoire en miettes. Des «Annales» à la «nouvelle histoire»*, édit. La Découverte, Παρίσι 1987.
- Drakos D., *Les conflits socio-culturels et politiques dans la Révolution Grecque. Le témoignage de Nicolaos Spiliadis*, Mémoire pour le D.E.A., Paris I, Παρίσι 1987.
- Duclos D., «Les méthodes», στο *La sociologie en France*, Éd. La Découverte, Παρίσι 1988, σσ. 56-62.
- Ferrarotti F., «Les biographies comme instrument analytique et interprétatif», *Cahiers internationaux de Sociologie*, vol. LXIX, 1980, σσ. 227-248.
- Ferrarotti F., *Histoire et histoires de vie. La méthode biographique dans les sciences sociales*, Librairie des Meridiens, Παρίσι 1983.
- Ferro Marc, «Η βιογραφία, αυτή η ανάπηρη της ιστορίας» στο συλλ. έργο *Ατομικισμός. Η μεγάλη επιστροφή*, εκδ. Ροές, Αθήνα 1990, σσ. 210-216. (γαλλ., *L'individualisme, le grand retour*, Magazine Littéraire, Παρίσι 1989).
- Filitti J.-C., *Rôle diplomatique des Phanariotes de 1700 à 1821*, Παρίσι 1901.
- Florescu R., «The Fanariot Regime in the Danubian Principalities», *Balkan Studies*, τόμ. 9, 2 (1968), σσ. 301-318.
- Gaulejac V.de, *Η ταξική νεύρωση. Κοινωνική διαδρομή και συγκρούσεις ταυτότητας*, προλ. Max Pagès, μτφρ. Απ. Βερβερίδης, επιμ. Κλ. Ναυρίδης, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1993.

- Gellner E., *Εθνη και Εθνικισμός*, μετάφρ. Δ. Λαφαζάνη, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992.
- Georgesco Val. Al., «Structures sociales et institutionnelles des principautés roumaines (fin XVIIIe- début XIXe siècle)», *Annales Historiques de la Révolution Française*, 48 (1976), σσ. 356-386.
- Georgescu Vl., «Idées politiques et conscience nationale (1770-1830)», *Annales Historiques de la Révolution Française*, 48 (1976), σσ. 423-445.
- Godelier M., *L' idéal et le materiel. Pensée, économies, sociétés*, Fayard, Παρίσι 1984.
- Goulemot J.-M., «Despotisme éclairé?», στο *Nouvelle histoire des idées politiques*, συλλογικό έργο υπό τη διεύθ. του Pascal Ory, Hachette, Παρίσι 1987, σσ. 73-80.
- Goussault B., «Entre Alter et Ego», *Espaces Temps*, 37/1980, σσ. 44-49.
- Ηλιού Φ., *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία ~ Φυλλάδια, τόμος πρώτος 1801-1818*, Βιβλιολογικό Εργαστήρι, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1997.
- Ηλιού Φ., «Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Νεωτεριστικές προκλήσεις και παραδοσιακές αντιστάσεις», *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, 2 (1978), σσ. 107-113.
- Ηλιού Φ., *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σμύρνης (1819)*, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, Αθήνα 2^η 1986.
- Ηλιού Φ., *Τύφλωσον κύριε τον λαόν σου. Οι προεπαναστατικές κρίσεις και ο Ν. Σ. Πίκκολος*, εκδ. «Πορεία», Αθήνα 1988.
- Heinritz Charlotte et Rammstedt Angela, «L' approche biographique en France», *Cahiers internationaux de Sociologie*, vol. XCI, 1991, σσ. 331-370.
- Hobsbawm E. J., *L' ère des révolutions*, éd. Complexe, Παρίσι 1988· ελλην μετάρφ. Μ. Οικονομοπούλου, *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1990.
- Hobsbawm E. J., *Les bandits*, Maspero, Παρίσι 1972· στα ελληνικά, *Οι ληστές*, Βέργος, Αθήνα 1975.
- Hobsbawm E. J., *Les primitifs de la révolte dans l' Europe moderne*, Fayard, Παρίσι 1966.

- Hobsbawm E. J., *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, μετάφρ. Χρυσ. Νάντρις, Ινστιτούτο του Βιβλίου-Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994.
- Holban M., «Autour de deux rapports inédits sur Caragea et Callimachy», *Revue historique du Sud-Est Européen*, XVIII (1941), σσ. 174-241, και XIX, 1 (1942), σσ. 75-132.
- Θανοπούλου Μ. - Πετρονώτη Μ., *Βιογραφική προσέγγιση. Μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας*, Αθήνα 1987, [ανάτ. από την *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Ε.Κ.Κ.Ε., τεύχ. 64, σσ. 20-42].
- Θεοδωρίδης Γ. Κ., *Alexandre Mavrocordatos, Un homme d'Etat et les temoignages de ses contemporains*, Mémoire pour le D.E.A., Université de Paris I, Παρίσι 1988.
- Θεοδωρίδης Π., «Μερικές παρατηρήσεις για τους βαλκανικούς εθνικισμούς του 19ου αιώνα», περ. *Διαβάζω*, (αφιέρωμα: Εθνικισμός), τεύχ. 322, 10 Νοεμβρίου 1993, σσ. 66-72.
- Θεοδώρου Θ. Ε., *Η κοινωνική διάσταση της πολιτικής διαφωνίας Όθωνα και Μαυροκορδάτου το 1841*, εκδ. Αφοι Τολίδη, Αθήνα 1978.
- Θεοτοκάς Ν., «Ο εθνικισμός ως δεσμευτική αρχή για την κατασκευή του παρελθόντος», *Ο Πολίτης*, 127 (1994), σσ. 32-36.
- Θεοτοκάς Ν., «Παράδοση και νεοτερικότητα. Σχόλια για το εικοσιένα», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 17, Δεκέμβριος 1992, σσ. 345-370.
- Θεοτοκάς Ν., «Το αποτύπωμα του ζωντανού και του ονείρου στο έργο του Μακρυγιάννη», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 4, Δεκέμβριος 1985, σσ. 276-296.
- Θωμάς Ελευθέριος, *Οι Φαναριώται. Ιστορική πραγματεία*, Κωνσταντινούπολη 1878.
- Ιναλτζίκ Χαλίλ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Η κλασική περίοδος 1300-1600*, μτφ. Μιχάλης Κοκολάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995· (τίτλος πρωτ. *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, George Weidenfeld and Nicolson Ltd, 1973).
- Iorga N., «Le despotisme éclairé dans les pays roumains au XVIIIe siècle», *Bulletin of the International Committee of Historical Sciences*, IX (1937), σσ. 100-115.

- Iorga N., *Histoire des états Balcaniques jusqu' à 1922*, Παρίσι 1925.
- Iorga N., *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*, πρόλ. Ν. Σβορώνου, μετάφρ. Γ. Καρρά, Gutenberg, Αθήνα 1989 (α' εκδ. 1985), [τίτλος πρωτοτ. *Byzance après Byzance*, Βουκουρέστι 1971].
- Κανδηλώρος Τ. Χ., *Η Φιλική Εταιρία 1814-1821*, Αθήνα 1926.
- Κανδηλώρος Τ. Χ., *Ο αρματολισμός της Πελοποννήσου, 1550-1821*, Αθήνα 1924.
- Καραποστόλης Β., «Ιδέες και πρόσωπα», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 7, Δεκέμβριος 1987, σσ. 205-208.
- Καραποστόλης Βασίλης, *Μορφές της κοινωνικής δράσης*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984.
- Καρρ Ε. Χ., *Τι είναι η ιστορία;*, εκδ. 70 Πλανήτης, Αθήνα 1984.
- Κατηφόρη Δ., «Τα πολιτικά γεγονότα ως τον Ιούνιο», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τόμ. ΙΒ', σσ. 324-337.
- Κατηφόρη Δ., «Τα πολιτικά γεγονότα από τον Ιούλιο έως τον Δεκέμβριο», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τόμ. ΙΒ', σσ. 353-361.
- Κατσούλης Γ., Νικολινάκος Μ., Φίλιας Β., *Οικονομική Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας. Από το 1453 μέχρι το 1830*, τόμ. Α', εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1985.
- Κιτρομηλίδης Πασχ. Μ., «Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα: προοπτικές από τον ελληνικό 19ο αιώνα», στο *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, ό.π., σσ. 23-38.
- Κιτρομηλίδης Πασχ. Μ., «Jeremy Bentham και Αδαμάντιος Κοραΐς», στο *Πρακτικά Συνεδρίου "Κοραΐς και Χίος"*, Χίος 11-15.5.1983, τόμ. Α', Αθήνα 1984, σσ. 285-308.
- Κιτρομηλίδης Πασχ. Μ., *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη, Διάττων*, Αθήνα 1990.
- Κιτρομηλίδης Πασχ. Μ., *Ι. Μοισιόδαξ*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1985.
- Κιτρομηλίδης Πασχ. Μ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μετάφρ. Στ. Νικολούδη, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1996.
- Κιτρομηλίδης Πασχ. Μ., *Νεότερη πολιτική θεωρία ΙΙ. Ωφελιμιστικός Φιλελευθερισμός, Jeremy Bentham - Jonh Stuart Mill*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1986.
- Κιτρομηλίδης Πασχ. Μ., *Πολιτικοί στοχαστές των νεοτέρων χρόνων. Βιογραφικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Διάττων, Αθήνα 1989.

- Κιτρομηλίδης Πασχ. Μ., *Το όραμα της Ελευθερίας στην Ελληνική κοινωνία. Από την πολιτική σκέψη στην πολιτική πράξη*, εκδ. «Πορεία», Αθήνα 1992.
- Kitromilides P. M., «'Imagined Communities' and the Origins of the National Question in the Balkans», *European History Quarterly*, τόμ. 19, 2(1989), σσ. 149-194.
- Κόκκινος Διόν., *Η Ελληνική Επανάσταση*, Μέλισσα, Αθήνα ⁵1967.
- Κοντογιώργης Γ., *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1982.
- Κορδάτος Γ., *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1989.
- Κορδάτος Γ., *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, τόμ. I-III, εκδ. «20ος αιώνας», Αθήνα 1957.
- Κοταρίδης Ν. Γ., «Από τις φατρίες στα κόμματα. Πολιτικές συσσωματώσεις στη μετεπαναστατική Ελλάδα», στο Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.) *Νεοελληνική κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, Κριτική, Αθήνα 1993, σσ. 27-52.
- Κοταρίδης Ν. Γ., *La société traditionnelle face à l' État. Étude sur la révolte militaire de 1848 en Grèce*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Université de Paris I, Παρίσι 1987.
- Κοταρίδης Ν. Γ., *Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα*, Πλέθρον, Αθήνα 1993.
- Κούκου Ε. Ε., *Διαμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας κατά την τουρκοκρατία. Α' Τα προνόμια του Πατριαρχείου και η φαναριώτικη κοινωνία*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1971.
- Κουμαριανού Αικ.(επιμ.), *Ο Τύπος στον Αγώνα 1821-1827*, τ. Α'-Γ', Ερμής, Αθήνα 1971.
- Κουρνούτος Γεώργιος Π., «Ο Λόρδος Μπάυρον και η εποχή του. (Ιστορικό και Βιογραφικό Σχεδιάσμα)», *Νέα Εστία*, τεύχ. 1127, Αθήνα 15.6.1974, σσ. 820-850.
- Κουρνούτος Γεώργιος Π., «Οι Έλληνες και ο Μπάυρον στην Ιταλία», περ. *Μνημοσύνη*, τόμ. 6, Αθήνα 1976-1977, σσ. 205-216.
- Κουρνούτος Γεώργιος Π., *Το Απομνημόνευμα (1453-1953)*, τόμ. Α'-Β', Βασική Βιβλιοθήκη, αρ. 44-45, Αετός, Αθήνα 1953-54.
- Κρεμμυδάς Βασ., *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, Εξάντας, Αθήνα 1988.

- Κρεμμυδάς Βασ., «"Μάχου υπέρ πίστεως και πατρίδος". Μεθοδολογικές προτάσεις για τη μελέτη του Εικοσιένα», περ. *Θεωρία και Κοινωνία*, τευχ. 5, Ιούνιος 1991, σσ. 67-82.
- Κρεμμυδάς Βασ., *Το εμπόριο της Πελοποννήσου στον 18ο αιώνα (1715-1792)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1972.
- Kaltchas N., *Introduction to the Constitutional History of Modern Greece*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1940.
- Karadja Constantin I., «L' oraison funèbre prononcée à l' enterrement de l' ancien prince-régnant Jean Caradja, par le Maire d' Athènes, Panayoti Soutzos», *Revue historique du Sud-Est Européen*, τ. XXI, Βουκουρέστι 1944, σσ. 234-240.
- Karadja Constantin I., «Sur l' origine des Karadja», *Revue historique du Sud-Est Européen*, 15 (1938), σσ. 222-226.
- Kitromilides P. M., βλ. Κιτρομηλίδης Πασχ. Μ.
- Λάιος Γ., *Ανέκδοτες επιστολές και έγγραφα του 1821. Ιστορικά δοκουμέντα από τα αυστριακά αρχεία*, Δίφρος, Αθήνα 1958.
- Λάμπας Κ., «Ο Καλαβρυτινός δάσκαλος Γρηγόρης Ιωαννίδης και η βιβλιοθήκη του», *Μνήμων*, τόμ. Ε' (1975), σσ. 157-200.
- Λάμπας Κ., «Έννοια και όψεις του συλλογικού στο ιστοριογραφικό έργο του Κ.Θ. Δημαρά», στο: *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, (18-19 Φεβρ. 1993), Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1994, σσ. 103-110.
- Λεκατσάς Γερ., *Νικόλαος Γαλάτης και Φιλική Εταιρεία*, Καβάλα 1931.
- Λέκκας Π. Ε., «Εθνικιστική ιδεολογία και παράδοση», περ. *Διαβάζω*, (αφιέρωμα: Εθνικισμός), τεύχ. 322, 10 Νοεμβρίου 1993, σσ. 46-50.
- Λέκκας Π. Ε., «Η συγκρότηση της εθνικιστικής ιδεολογίας - Εθνική θεωρία και εθνικό φρόνημα», στο *Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός, ό.π.*, σσ. 233-252.
- Λέκκας Π. Ε., «Διανοούμενοι και ιδεολογία», στο *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά, ό.π.*, σσ. 201-210.
- Λέκκας Π. Ε., *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, Αθήνα 1992.
- Λεονταρίτης Γ., *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453 -1850)*, Ε.Μ.Ν.Ε.- Μνήμων, Αθήνα ²1987 (α' έκδ. 1981).

- Λιάκος Α., «Προς επισκευήν ολομειρίας και ενότητος. Η δόμηση του εθνικού χρόνου», στο *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά, ό.π.*, σσ. 171-199.
- Λιάκος Α., *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985.
- Λούκος, Χ., «Η ενσωμάτωση μιας παραδοσιακής αρχοντικής οικογένειας στο νέο ελληνικό κράτος: η περίπτωση των Μαυρομιχαλαίων», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 2, Δεκέμβριος 1984, σσ. 283-296.
- Λούκος, Χ., «Ο Κυβερνήτης Ιω. Καποδίστριας και οι Μαυρομιχαλαίου», *Μνήμων*, 4 (1974), σσ. 1-110.
- Λούκος, Χ., «Οι τύχες του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου στη νεοελληνική συνείδηση», στο συλλογ. έργο, *Η επανάσταση του 1821. Μελέτες στη Μνήμη της Δέσποινας Θεμελή - Κατηφόρη*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1994, σσ. 93-106.
- Λούκος, Χ., *Η αντιπολίτευση κατά του κυβερνήτη Καποδίστρια 1828-1831*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988.
- Λυριτζής Χ., *Το τέλος των «τζακιών». Κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19ου αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991.
- Lefort Cl., *Les formes de l' histoire. Essais d' anthropologie politique*, Gallimard, Παρίσι 1978.
- Lefort Cl., *Le travail de l' oeuvre machiavel*, Gallimard, Παρίσι 2¹1986.
- Le Goff J. et Nora P.(επιμ.), *Faire de l' histoire*, τ. I-III, εκδ. Gallimard, Folio/histoire, Παρίσι 1974.
- Le Goff J.(επιμ.), *La Nouvelle Histoire*, ed. Complexe, Βρυξέλλες 1988.
- Le Goff J., «Histoire et sciences sociales. Un tournant critique?», *Annales ESC*, 2/1988, σσ. 291-293.
- Le Goff J., Chartier R. et Revel J.(επιμ.), *La Nouvelle Histoire*, CEPL, Retz, Παρίσι 1978.
- Le Goff J., *Histoire et mémoire*, Gallimard, Παρίσι 1988.
- Legrand E., *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, τόμ. III, Παρίσι 1881.
- Legrand E., *Généalogie des Maurocordato de Constantinople et autres documents concernant cette famille*, Παρίσι 1886.
- Legrand E., *Généalogie des Maurocordato de Constantinople rédigée d' après des documents inédits*, Παρίσι 1900.

- Lejeune Ph., *Le Pacte Autobiographique*, Seuil, Παρίσι 1976.
- Levi G., «Les usages de la biographie», *Annales ESC*, 6, Νοέμ.-Δεκ. 1989, σσ. 1325-1336.
- Livet G., Mousnier R.(διευθ.), *Γενική Ιστορία της Ευρώπης. Η Ευρώπη από το 1789 μέχρι το 1848*, τόμ. Ε', Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1984, (γαλλ. έκδ., P.U.F., Παρίσι 1980).
- Μαργαρίτης Γιώργος, «Το περιοδικό "Μνήμων"», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 35-37, Δεκέμβριος 1988, σσ. 244-253.
- Μέξας Βαλ. Τ., *Οι Φιλικοί. Κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του Αρχείου Σέκερη*, Αθήνα 1937.
- Μεταξάς Α-Ι. Δ., *Πολιτική Επιστήμη, Ι Πολιτική Μεθοδολογία*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1979.
- Μεταξάς Α-Ι. Δ., *Πολιτική κοινωνικοποίηση*, Ολκός, Αθήνα 1976.
- Μιχαήλ Δ., *Έθνος, εθνικισμός και εθνική συνείδηση. Μια ανθρωπολογική προσέγγιση*, εκδ. Λεβιάθαν, Αθήνα 1992.
- Μουζέλης Ν., «Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας: Η περίπτωση της Ελλάδας» στο *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, επιμ. Γ. Δ. Κοντογιώργης, Εξάντας, Αθήνα 1977, σσ. 113-150.
- Μοσχονάς Ν., «Ελληνικοί επικοισμοί στην Ιταλία και Σικελία» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1974, σσ. 235-245.
- Μοσχόπουλος Θόδωρος, *Οι Φαναριώται, απολογούμενοι εκ του τάφου*, Βουκουρέστι 1898.
- Μπερτράν Μ., «Ο διχασμένος άνθρωπος. Πίστη και φαντασία», στο συλλογ. έργο *Εγώ για την ατομικότητα, πρακτικές προσεγγίσεις/μαρξιστικές εισηγήσεις*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1991, σσ. 21-66. (Ο τίτλος στο πρωτότυπο: *Je/Sur l' individualité*, εκδ. Messidor/Editions Sociales, Παρίσι 1987, μετάφρ. Τόνια Μάκρα).
- Μπουμπουλίδης Φαίδ. Κ., «Ειδήσεις και κρίσεις περί του αγώνος 1821-1824 εκ του αρχείου Δ. Ποστόλακα», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας*, τόμ. 12 (1957-1958), σσ. 14-71.
- Μπουρντιέ Π., *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, πρόλ.-επιμ. Ν. Παναγιωτόπουλος, εκδ. Δελφίνι, Αθήνα 1994.

- Μπουρντιέ Π., *Μικρόκοσμοι. Τρεις μελέτες πεδίου*, επιμ. Ν. Παναγιωτόπουλος, εκδ. Δελφίνι, Αθήνα 1992.
- Madelénat D., *La biographie*, P.U.F., Παρίσι 1984.
- Marinescu Fl., «Étude généalogique sur la famille Mourouzi», *Τετράδια Εργασίας*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, τόμ. 12 (1987) σσ. 63-65.
- Marinescu Fl., «The trade of Wallachia with the Ottoman Empire between 1791 and 1821», *Balkan Studies*, τόμ. 22 (1981), αρ. 2, σσ. 289-319.
- Marrou Henri, *De la connaissance historique*, Points/Seuils, Παρίσι 1975, σ. 197)
- Marx K.-Engels Fr., *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα*, Εισ.-μετάφρ.-υπομν. Παναγιώτης Κονδύλης, Εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα 1985.
- Marx R., «Η εποχή των ρωγμών (1789-1848)», στο: Livet G.-Mousnier R. (διευθ.), *Γενική Ιστορία της Ευρώπης. Η Ευρώπη από το 1789 μέχρι το 1848*, ό.π., τόμ. Ε΄.
- Mofras E. de, *Le Chevalier de Gentz*, Παρίσι 1877.
- Montesquieu, *Το Πνεύμα των Νόμων*, Εισ. Παν. Κονδύλης, τόμ. Α΄-Β΄, εκδ. «Γνώση», Αθήνα 1994.
- Νιτσιάκος Β., *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1991.
- Νούτσος Π., «Βιογραφία και Ιστορία: Μοισιόδαξ», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 6, Δεκέμβριος 1986, σσ. 475-482.
- Ossowski St., *Η ταξική δομή στην κοινωνική συνείδηση*, Κάλβος, Αθήνα 1973.
- Otetea A., «La désagrégation du régime phanariote» στο *Symposium, L' époque phanariote*, 21-25 Octobre 1970, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 439-445.
- Παναγιωτόπουλος Βασ. - Κιτρομηλίδης Πασχ., Συζήτηση Στρογγυλής Τραπέζης με θέμα, «Η Γαλλική Επανάσταση και ο Νέος Ελληνισμός», στο *Γαλλική Επανάσταση και Σύγχρονη Κριτική Σκέψη*, Κέντρο Μαρξιστικών Σπουδών, εκδόσεις Ηράκλειτος, Αθήνα 1990.
- Παναγιωτόπουλος Βασ., «Ένα σχόλιο στον Ρωσσαγγλογάλλο», στο: *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, ό.π., σσ. 79-86.

- Παναγιωτόπουλος Βασ., «Η εμφάνιση της σύγχρονης πολιτικής σκέψης στη νεότερη Ελλάδα», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 10, Ιούνιος 1989, σσ. 3-12.
- Παναγιωτόπουλος Βασ., «Κάτι έγινε στην Πίζα το 1821», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 5, Ιούνιος 1986, σσ. 177-182.
- Παναγιωτόπουλος Βασ., «Νέα στοιχεία περί του θεσμού των κάπων εν Πελοποννήσω», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, ΙΑ' (1956), σσ. 78-85.
- Παναγιωτόπουλος Ν., «Από τον κανόνα στις στρατηγικές και από το υποκείμενο στον δρώντα φορέα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 72 (1989), έκδ. Ε.Κ.Κ.Ε., σσ. 123-141
- Παπαγεωργίου Στέφανος Π., «Το αρχείο Σισίνη», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τόμος 23, Αθήνα 1980, σσ. 207-334.
- Πανταζόπουλος Ν., *Ελλήνων συσσωματώσεις κατά την τουρκοκρατίαν*, ανάπτυπο από το περ. *Γνώσεις*, Αθήνα 1958.
- Παπαγεωργίου Στ. Π., *Ειδικά θέματα Ευρωπαϊκής Ιστορίας 1789-1830*, Σημειώσεις για το μάθημα της Ευρωπαϊκής Ιστορίας, Αθήνα 1984.
- Παπαγεωργίου Στ. Π., *Το Αρχείο του στρατηγού Γιαννάκη Ράγκου. Συμβολή στην ιστορική έρευνα του αρματολισμού της Δυτικής Στερεάς και στα στρατιωτικά ζητήματα της καποδιστριακής περιόδου*, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 1982.
- Παπαγεωργίου Στ. Π., *Το Ελληνικό κράτος (1821-1909)*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1988.
- Παπαγεωργίου Στ.- Βερέμης Θ., «Μακρυγιάννης: Ο ένοπλος στην υπηρεσία του κράτους», περ. *Διαβάζω*, (Αφιέρωμα στον Μακρυγιάννη), τεύχ. 101, Σεπτ. 1984, σσ. 41-45.
- Παπαθανασόπουλος Κ., *Αλέξανδρος Κουμουνδούρος. Σχόλια για μια βιογραφία*, Εκδ.-Τυπογραφείο Σπύρος Φ. Λένης, Αθήνα 1993.
- Παπαρρηγόπουλος Κων., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, (υπό Ν. Α. Βέη), 7^η έκδοση, εκδοτ. οίκ. «Σεφερλής», Αθήνα χ.χ.
- Πατέλος Κ. Γ., *Πολιτική Ιστορία του Ισλαμικού χώρου (7ος - 18ος αιώνας)*, Εκδ. Απ. Αναστασίου, Αθήνα 1987.

- Παυλώφ-Βαλμά Εύη, «Ένα χαμένο ιστορικό κείμενο του Ιακώβου Ρίζου Νερουλού», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τόμος 23, Αθήνα 1980, σσ. 146-186.
- Πεσματζόγλου Στέφ., «Ευρωκεντρικές κατασκευές», στο *Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός*, *ό.π.*, σσ. 179-207.
- Πεσματζόγλου Στέφ., «Τα Ιστορικά», *Σύγχρονα Θέματα*, τευχ. 35-37, Δεκέμβριος 1988, σσ. 254-267.
- Πολίτης Αλ., *Ρομαντικά Χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Ε.Μ.Ν.Ε. - Μνήμων, Αθήνα 1993.
- Πολυχρονοπούλου-Κλαδά Νίκα, *Γεώργιος Αλεξ. Μαυροκορδάτος (1839-1902). Ο σχολιαστής, ο ιστοριοδίφης, ο συλλέκτης. Μελέτη της αλληλογραφίας του*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1996.
- Πρεβελάκης Ελ., «Η εγκύκλια επιστολή του Ιωάννη Καποδίστρια της 6/18 Απριλίου 1819», *Πρακτικά Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου*, (23-29 Σεπτ. 1965), τόμ. Α', Αθήνα 1967, σσ. 298-328.
- Προβατάς Αλκ., *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος (1821-1980). Νομοθετικά και Εκτελεστικά Σώματα*, Αθήνα 1980.
- Πρωτοψάλτης Εμμ. Γ., «Μυστικός απεσταλμένος του Μέττερνιχ προς τον Αλ. Μαυροκορδάτον», περ. *Αθηνά*, τομ. ΝΖ' (1953), σσ. 83-101.
- Πρωτοψάλτης Εμμ. Γ., «Ο Αλ. Μαυροκορδάτος και το έργο του κατά την επανάστασιν του 1821, Ανάτυπο από το *Αφιέρωμα εις τα 150 χρόνια από της επαναστάσεως του 1821*, έκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1971, (σσ. 157-201).
- Πρωτοψάλτης Εμμ. Γ., «Υπομνήματα συναφή Ιγνατίου Μητροπολίτου Ουγγροβλαχίας και Ιω. Καποδιστρίου περί της τύχης της Ελλάδος (1821)», περ. *Αθηνά*, τόμ. Ξ' (1956), σσ. 145-182.
- Πρωτοψάλτης Εμμ. Γ., *Αλέξανδρος Ν. Μαυροκορδάτος. Ο βίος και το έργο του μέχρι και της Καποδιστριακής περιόδου*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1982.
- Πρωτοψάλτης Εμμ. Γ., *Η Φιλική Εταιρεία. Αναμνηστικόν τεύχος επί τη 150ετιρίδι*, Αθήνα 1964.
- Pallis Alex. A., *The Phanariots. A Greek Aristocracy under Turkish rule*, Λονδίνο 1951.

- Peneff J., *La méthode biographique*, éd. Armand Colin, Παρίσι 1990.
- Petropoulos J. A., *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, τόμ. Α'-Β', Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1985-1986.
- Pipidi A., «Jean Caradja et ses amis de Genève» στο *Symposium, L' époque phanariote*, ό.π., σσ. 187-208.
- Pipidi A., «Nicolas Soutzo (1798-1871) et la faillite du régime phanariote dans les principautés roumaines», *Revue des Études Sud-Est Européennes*, VI, 2, Βουκουρέστι 1968, σσ. 313-338.
- Pipidi A., «Notules Phanariotes II: encore l' exil de Jean Caradja à Genève», περ. *Ο Εραμιστής*, τόμ. 17, Αθήνα 1981, (κυκλοφ. Ιούνιο 1983), σσ. 74-85.
- Pipidi A., «Phanar, phanariotes, phanarotisme», *Revue des Études Sud-Est Européennes*, τόμ. XIII, τεύχ. 2, 1975, σσ. 231-239.
- Pistoï P., *Εθνική ταυτότητα και πολιτική κινητοποίηση*, μτφρ. Κ. Α. Κατσουρός, εκδ. Λεβιάθαν, Αθήνα 1991.
- Ρίζος Αν., «Ψυχολογία και Ιστοριογραφία: οι περιπέτειες ενός δεσμού», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 21, Δεκ. 1994 (κυκλ. Φεβρ. 1995), σσ. 409-426.
- Ροτζώκος Ν. Β., *Επανάσταση και εμφύλιος στο Εικοσιένα*, Πλέθρον/Δοκιμές, Αθήνα 1997.
- Ροτζώκος Ν. Β., *Πολιτικές και κοινωνικοπολιτισμικές συγκρούσεις στο εικοσιένα: οι προύχοντες της Πελοποννήσου*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1996.
- Ρούκουνας Εμμ. Ι, *Διπλωματική Ιστορία, 19ος αιώνας*, εκδ. Βιβλιοπωλείον Γρηγόρη, Αθήνα 1977 [α' έκδ. 1975].
- René Rémond, *Introduction à l' histoire de notre temps: 2. Le XIXe siècle, 1815-1914*, Éditions du Seuil, Παρίσι 1974.
- Rizo Rangabé Eugène, *Livre d' or de la noblesse phanariote et des familles princières de Valachie et de Moldavie*, Αθήνα 1904, (1η έκδ. 1892 με τίτλο *Livre d' or de la noblesse phanariote en Grèce, en Roumanie, en Russie et en Turquie*).
- Robinet de Cléry Adrien, *Un diplomate d' il y a cent ans: Frédéric de Gentz (1764-1832)*, Παρίσι 1917.

- Rocher G., *Introduction à la sociologie générale. I. L' action sociale - II. L' organisation sociale - III. Le changement social*, Éditions HMH, Παρίσι 1968.
- Σακελλαρίου Μ., *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Ερμής, Αθήνα 1978.
- Σακελλαρίου Σ. Γ., *Φιλική Εταιρεία*, Οδησός 1909.
- Σακελλαρόπουλος Θ. (επιμ.) *Νεοελληνική κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, Κριτική, Αθήνα 1993.
- Σαρρής Νεοκλής, *Προεπαναστατική Ελλάδα και οσμανικό κράτος. Από το χειρόγραφο του Σουλεϊμάν Πενάχ Εφέντη του Μοραϊτή (1785)*, Ηρόδοτος, Αθήνα 1993.
- Σαρρής Νεοκλής., *Οσμανική πραγματικότητα*, τ. Ι-ΙΙ, Αρσενίδης, Αθήνα 1990.
- Σβορώνος Ν. Γ., «Η ελληνική οικονομία και κοινωνία το 1820. Ένα γαλλικό υπόμνημα», στο περ. *Ο Εραμιστής*, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, αφιέρωμα στον Κ.Θ. Δημαρά, τόμ. 11/1974, Αθήνα 1980, σσ. 375-411.
- Σβορώνος Ν. Γ., *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, εισ.-επιμ. Ξ. Γιαταγάνας, Θεμέλιο, Αθήνα 1987.
- Σβορώνος Ν. Γ., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986.
- Σβώλος Αλ., *Τα ελληνικά συντάγματα 1822-1952. Η Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδος*, εισ.-επιμ. Λ. Αξελός, Στοχαστής, Αθήνα 1972.
- Σεβ Α., «Η προσωπικότητα υπό εκκόλαψη», στο *Εγώ για την ατομικότητα, πρακτικές προσεγγίσεις/μαρξιστικές εισηγήσεις*, ό.π., σσ. 295-354.
- Σκιώτης Δ., «Η κρίση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τόμ., ΙΑ', σσ. 376-379.
- Σκλαβενίτης Τρ. Ε., «Ο Σπυρίδων Βαλέτας και η μετάφραση της πολιτικής οικονομίας του J. B. Say», στο *Η επανάσταση του 1821. Μελέτες στη Μνήμη της Δέσποινας Θεμελή - Κατηφόρη*, ό.π., σσ. 107-156.
- Σκοπετέα Έλ., «Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος του Κ.Θ. Δημαρά και μερικές σκέψεις περί εθνικής ιστοριογραφίας», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 35-37 Δεκέμβριος 1988, σσ. 286-294.
- Σκοπετέα Έλ., *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988.
- Σούτζος Δημ. Σκαρλ., *Έλληνες Ηγεμόνες Βλαχίας και Μολδαβίας*, Αθήνα 1972.

- Σφυρόερας Β. Β., «Ο κανουνναμές του 1819 για την εκλογή των Φαναριωτών στις Ηγεμονίες και στη Δραγομανία», στο περ. *Ο Εραμιστής*, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, αφιέρωμα στον Κ.Θ. Δημαρά, τόμ. 11/1974, Αθήνα 1980, σσ. 568-579.
- Σφυρόερας Βασ., «Επισκόπηση του Ελληνισμού κατά περιοχές. Στον παραδοσιακό χώρο», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τόμ. ΙΑ', σσ. 189-206.
- Σφυρόερας Βασ., «Σώματα αντιστάσεως του Ελληνισμού», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τόμ. ΙΑ', σσ. 144-151.
- Σφυρόερας Βασ., «Τοπική επικράτησις της Επαναστάσεως», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τόμ. ΙΒ', σσ. 173-199.
- Sabine G. H., *Ιστορία των Πολιτικών Θεωριών*, μτφρ. Μ. Κρίστης, εκδ. Πεχλιβανίδης, Αθήνα, χ.χ. (Τίτλος πρωτοτύπου, *A History of Political Theory*, Holt, Rinehart and Winston, Inc., ³1961).
- Schaff A., *Le marxisme et l'individu. Contribution à la philosophie marxiste de l'homme*, Librairie Armand Colin, Παρίσι 1968.
- Schlésier G., *Mémoires et Lettres inédits du Chevalier de Gentz*, Στουτγάρδη 1841.
- Shelston A., *Βιογραφία*, μτφρ. Ιουλιέττα Ράλλη-Καίτη Χατζηδήμου, Ερμής, Αθήνα 1982.
- Sorel Albert, «Un confident du prince de Metternich», *Revue des Deux Mondes*, τόμ. 18, 1876, σσ. 805-833.
- Soutzo D. Sk., «Les familles princières grecques de Valachie et de Moldavie», στο *Symposium L' époque phanariote*, ό.π., σσ. 229-253.
- Stourdza Alex. A.C., *L' Europe orientale et le rôle historique des Maurocordato 1660-1830*, Plon, Παρίσι 1913.
- Sturdza M.-D., *Dictionnaire Historique et Généalogique des Grandes Familles de Grèce, d' Albanie et de Constantinople*, Παρίσι 1983.
- Sugar Peter F., *Η Νοτιανατολική Ευρώπη κάτω από Οθωμανική κυριαρχία 1354-1804*, τόμ. Α'-Β', μετάφρ. Παυλίνα Χρ. Μπαλουξή, Σμίλη, Αθήνα 1994· (τίτλ. πρωτοτ., *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*, University of Washington Press, Seattle & London, 1977).
- Sur l'individu*, (συλλ. έργο), Contributions de Paul Veyne, Jean-Pierre Vernant, Louis Dumont, Paul Ricoeur etc, Editions du Seuil, Παρίσι 1987.

Symposium, L' époque phanariote, 21-25 Octobre 1970, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1974.

- Ταμπάκη Ά., «Η δημιουργία του νεωτέρου Ελληνικού Κράτους και οι επιπτώσεις της στον ελληνισμό της διασποράς: Η περίπτωση της οικογένειας Μουρούζη», *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρίας Ελλάδος*, τόμ. 8, 1991, σσ. 123-132.
- Ταμπάκη Ά., «Η μετάβαση από το Διαφωτισμό στο Ρομαντισμό στον ελληνικό 19ο αιώνα. Η περίπτωση του Ιωάννη και Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τόμ. 30, Αθήνα 1987, σσ. 31-46.
- Τεράγι Ζ.-Π., «Οι αρετές της αναγκαιότητας. Υποκείμενο/αντικείμενο στην κοινωνιολογία», στο *Εγώ για την ατομικότητα, πρακτικές προσεγγίσεις /μαρξιστικές εισηγήσεις, ό.π.*, σσ. 355-426.
- Τζάκης Διον., «Αρματολισμός και συγγένεια», *δοκιμές*, Β' (1994), σσ. 33-54.
- Τζάκης Διον., «Διαχείριση των συγκρούσεων στον αρματολισμό: Σχόλια με αφορμή ένα τραγούδι», *δοκιμές*, Γ' (1995), σσ. 153-184.
- Τζέμης Τζολ, *Οι Αναρχικοί*, μτφρ. Νίκ. Μπαλή, εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1975, (James Joll, *The Anarchists*, Methuen & C.O. LTd, 1964).
- Τομπάζης Ιάκ. Ν., *Αδελφοί Ιάκωβος και Μανώλης Τομπάζης. Συμβολή εις την Ιστορίαν της Εθνικής Παλιγγενεσίας*, Αθήνα 1902.
- Τοπόλσκι Γ., *Προβλήματα ιστορίας και ιστορικής μεθοδολογίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983.
- Τροβάς Διον. Α., «Στον Πόρο», περ. *Ηώς*, αρ. 29-30, Φεβρουάριος 1940.
- Τσαούσης Δ. Γ., «Ελληνισμός και Ελληνικότητα. Το πρόβλημα της νεοελληνικής ταυτότητας», στο *Ελληνισμός-Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας, ό.π.*, σσ. 15-25.
- Τσοτσόρος Στ., *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο. Γορτυνία (1715-1828)*, Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ, Αθήνα 1986.
- Τσουκαλάς Κ., «Κράτος και κοινωνία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα, ό.π.*, σσ. 39-54.
- Τσουκαλάς Κ., «Παράδοση και Εκσυγχρονισμός: Μερικά γενικότερα ερωτήματα», στο *Ελληνισμός-Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας, ό.π.*, σσ. 37-48.

- Τσουκαλάς Κ., «Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα» στο *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, επιμ. Γ. Δ. Κοντογιώργης, Εξάντας, Αθήνα 1977, σσ. 73-112.
- Theodoridis G., βλ. Θεοδωρίδης Γ. Κ.
- Thuillier G. et Tulard J., *La méthode en histoire*, P.U.F., στη σειρά Que sais-je, no 2323, Παρίσι 1986.
- Thuillier G. et Tulard J., *Le métier d' historien*, P.U.F., στη σειρά Que sais-je, no 2615, Παρίσι 1991.
- Thuillier G. et Tulard J., *Les écoles historiques*, P.U.F., στη σειρά Que sais-je, no 2506, Παρίσι 1990· στα ελληνικά, *Οι ιστορικές σχολές*, μετάφρ. Κική Καψαμπέλη, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993.
- Tilly C. (επιμ.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton-New Jersey, Princeton University Press, 1975.
- Tomas W. I. και Znaniiecki F., *The Polish Peasant in Europe and America 1918-1920*, α' εκδ. 1927.
- Touchard Jean, *Histoire des idées politiques*, τόμ. 1-2, P.U.F., Παρίσι 9 1985.
- Touraine A., *La voix et le regard*, Éditions du Seuil, Παρίσι 1978.
- Touraine A., *Le retour de l' acteur. Essai de sociologie*, Fayard, Παρίσι 1984.
- Touraine A., *Pour la sociologie*, Éditions du Seuil, Παρίσι 1974.
- Touraine A., *Production de la société*, Éditions du Seuil, Παρίσι 1973.
- Φύλιας Β., «Κοινωνικές δομές στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, ό.π., σσ. 11-21.
- Φύλιας Β., *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. 1. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864*, Gutenberg, Αθήνα 1985 (α' έκδ. 1975).
- Φύλιας Β., *Τα Κοινωνικά Συστήματα*, Εκδ. Α. Λιβάνης & Σία Ε.Ε. «Νέα Σύνορα», Αθήνα 1978.
- Φραγκίσκος Εμμ. Ν., «Ο Σολωμικός "Ύμνος" και το λυρικό δράμα "Hellas" του P.B. SHELLEY (1822)», στο περ. *Ο Ερανιστής*, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, αφιέρωμα στον Κ.Θ. Δημαρά, τόμ. 11/1974, Αθήνα 1980, σσ. 527-567.
- Φράγκος Γεώργιος, «Φιλική Εταιρεία», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τόμ. ΙΑ', σσ. 424-432.

- Φωκάς Σπυρίδων Γ., *Ο Ζαλώνης, οι Φαναριώτες και οι Ρουμάνοι*, Αθήνα 1989.
- Vapereau Gustave (επιμ.), *Dictionnaire Universel des Contemporains*, λήμμα «Maurocordato (Alexandre)», Παρίσι 1870, σσ. 1234-1235.
- Vovelle M., *Idéologies et mentalités*, éd. Maspero, Παρίσι 1982.
- Vovelle M., *La mentalité révolutionnaire*, Messidor/Éditions sociales, Παρίσι 1985.
- Weber M., *Le savant et le politique*, Plon, Παρίσι 1959.
- Wright Mills C., *L' imagination sociologique*, éd. Maspero, Παρίσι 1983. Ελλην. μετάφραση Ν. Μακρυνικόλα & Σ. Τσακνιάς, *Η κοινωνιολογική φαντασία*, Αθήνα 1985.
- Χασιώτης Ιωάννης Κ., *Επισκόπηση της ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993.
- Χατζόπουλος Κωνσταντίνος Κ., *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991.
- Zepos Pan. J., «La politique sociale des princes phanariotes», *Balkan Studies*, τόμ. 11, Θεσ/νίκη 1970, σσ. 81-90.
- Zervos S., *Recherches sur les Phanariotes et leur idéologie politique (1666-1821)*, τόμ. I-II, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ε.Η.Ε.Σ.Σ., Παρίσι 1990.